

«СЫРДАРІЯ ӨңІРІНІң АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ»

**Тарих ғылымдарының кандидаты, археолог
Марат Тұяқбаевтың
70 жылдық мерейтойына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Түркістан, 27 наурыз 2026 ж.

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-практической конференции
«АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СЫРДАРЬИНСКОГО
РЕГИОНА: ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ»**

**приуроченной к 70-летию
кандидата исторических наук, археолога
Марата Туякбаева**

Туркестан, 27 март, 2026 г.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

**«СЫРДАРІЯ Өңірінің археологиялық мұрасы: зерттелуі мен
нәтижелері»**

Тарих ғылымының кандидаты, археолог Марат Тұяқбаевтың
70-жылдық мерейтойына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Түркістан, 27 наурыз 2026 ж.

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СЫРДАРЬИНСКОГО
РЕГИОНА: ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ»**

приуроченной к 70-летию
кандидата исторических наук, археолога
Марата Туякбаева

Туркестан, 27 марта, 2026 г.

УДК 902/904 (574)
ББК 63.4 (5Қаз)
М21

*Баспаға «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми кеңесі
ұсынған*

Редакция алқасының төрағасы
Н.М.Дукенбаев-«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени
музей-қорығының директор м.у.а

Редакциялық алқасы:
М.М.Тастанбеков-т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық
тарихи-мәдени музей-қорығы директорының ғылыми істер жөніндегі орынбасары;
А.А.Кәрім-«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы;
М.Қ.Амантуров-«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы;
А.С.Нұрғали-«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы;

МАРАТ ТҰЯҚБАЕВТЫҢ 70 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА АРНАЛҒАН
«СЫРДАРИЯ ӨҢІРІНІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН
НӘТИЖЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. 2026 жыл, 27
наурыз. – Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,

ISBN 978-601-12-7404-3

Бұл жинаққа археолог Марат Тұяқбаевтың 70 жылдық мерейтойына арналған
«Сырдария өңірінің археологиялық мұрасы: зерттелуі мен нәтижелері» атты халықаралық
ғылыми конференция материалдары енгізіліп отыр.

Жинақ қазіргі археология, этнология ғылымдары және тарихи-мәдени мұраларды
сақтау және қорғау мәселесін зерделеуге ынталы оқырманның барлығына, сондай-ақ музей
қызметкерлеріне, студенттер мен өлкетанушыларға арналады.

ISBN 978-601-12-7404-3
УДК 904

Таймагамбетов Ж.К.
Национальный музей РК, г. Астана (Казахстан)
Главный научный сотрудник
Йовита Р.
Ассоциированный профессор
Нью-Йорк университет, г. Нью-Йорк (США)
Намен А.
Назарбаев университет, г. Астана (Казахстан)
Постдокторант

ПЕЩЕРЫ ХРЕБТА КАРАТАУ – СВИДЕТЕЛИ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.

Вопросы освоения территории современного Казахстана первочеловеком, проверка гипотезы о расселении людей во время позднего плейстоцена явились одной из важных целей совместного научного проекта «Palaeosilkroad» Национального музея РК с Тюбингенским университетом ФРГ (рук-ли - доктор Йовица Р., соруководитель профессор Таймагамбетов Ж.К.). Финансирование проекта проводилось за счет гранта Европейского исследовательского совета (ERC under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme).

Интерес к пещерным памятникам вызван тем, что территория Казахстана расположена в центральной части Азии, и охватывая обширную часть степей Евразии и горные массивы, последние служили удобным «коридором» для расселения, представляли хорошее убежище для первобытных людей в период последнего оледенения. Выявление пещер и их исследование явилось одним из основных наших задач, так как в них хорошо сохраняются отложения, каменные изделия первочеловека и органические материалы. Кроме того, изучение пещер важно не только с точки зрения свода источников по древней истории Казахстана, но прежде всего и для решения вопросов культурогенеза в аридной зоне, контактов между первобытными коллективами, обитавшими на стыке гор, степи и пустыни.

Впервые, планомерные поиски и исследования пещер на территории Казахстана начались Национальным музеем РК в рамках вышеуказанного проекта в 2016 году [1].

В разные годы, в совместной археологической экспедиции принимали участие известные археологи, специалисты смежных специальностей, докторанты, магистранты и студенты из разных стран мира - Германии, Америки, Англии, Франции, Испании, Греции, Бразилии, Китая, Японии, Казахстана. Приятно отметить, что из числа студентов, по результатам экспедиции защитили диссертации PhD А.Намен [2], А.Варис [3], Э.Коко [4], ныне работающие в научных учреждениях Казахстана и дальнего зарубежья.

Нами были проведены разведочные работы по поиску пещерных памятников, гротов в горах Каратау Туркестанской и Жамбылской областях, Джунгарского Алатау Алматинской области, а также Алтая Восточно-Казахстанской области. Целью экспедиции был поиск истоков древнего «Шелкового пути», т.е. контактов, выявления пещерных и «открытых» палеолитических стоянок, создании модели палеоклиматической обстановки, как важного фактора в заселении человеком исследуемого региона и его деятельности.

Свои исследования в Каратау, мы начали с разведок обеих сторон хребта Большого Каратау и его ущелий. За несколько полевых сезонов нами выявлено 85 неизвестных пещер, из них, предварительно, представляют интерес пещера Үш өзен, Қантағы, Жәудіқсай и одноименный грот, пещеры Кеңсай, Жетыотау, Құмрауңгір, Құндызунгір, Боролдай, Қатынқамал, Талдыбулак, Қызылжартас, Турлан, Жартас, Тұттыбулак [5].

Отметим, что до наших исследований в Казахстане были известны два стратифицированных памятника каменного века в пещерных отложениях Каратау – верхнепалеолитическая пещера Ушбас и пещера эпохи мезолита, неолита Караунгур,

открытых и предварительно исследованных в прошлом столетии археологом Х.А.Алпысбаевым [6].

В 1992 года пещера Караунгур была дополнительно обследована совместной Казахстано-Российской комплексной археологической экспедицией (рук-ли академик РАН А.П.Деревянко, профессор Ж.К.Таймагамбетов). Были заложены 2 разведочных шурфа. В одном из шурфов, ближе к ручью-водопаду обнаружены культурные остатки как неолитического, так и более позднего времени. Глубина шурфа 3,5 метра. Подробные результаты, вместе с данными Х.А.Алпысбаева опубликованы в совместной монографии Таймагамбетова Ж.К. и Нохриной Т.И. «Археологические комплексы пещеры Караунгур» [7].

В пещере Ушбас, еще в 1958 году Х.А.Алпысбаевым в шурфе у входа были найдены орудия позднего палеолита – боковые резцы из черного кремня, отщепы со следами ретуши и сработанности. Вместе с орудиями были обнаружены обломки костей ископаемых животных, типичных для позднепалеолитического фаунистического комплекса – кости бизона, носорога, ископаемой сайги, лисицы и корсака [8]. Сведения об этих двух пещерах приведены также в статье Таймагамбетова Ж.К. и др. [9]. Поскольку в вышеуказанных пещерах

Х.А.Алпысбаевым были сделаны уникальные находки, в первом - костяной стержень с пятнадцатью черточками-делениями, а во втором - «линейка», которой более 40 тысяч лет, мы и взяли за комплексное исследование этих пещер, с целью получения новой информации и получения свидетельства для абсолютного датирования памятника. К сожалению, раскопки последней не принесли ожидаемых результатов. Тем не менее, нам важно получить новую информацию и свидетельства о датировании этих двух пещерных памятников, опираясь на новейшие достижения смежных наук и специальностей [10].

Следующий уникальный памятник археологии - пещера **Актогай** находится при выходе р. Шабакты из ущелья, у западной окраины с. Актогай, Сарысуского района Жамбылской области.

В 1982 году, во время разведочных работ пещера была посещена и осмотрена аспирантом ИИФФ СО АН СССР Таймагамбетовым Ж.К. Горы сложены плотным известняком. Пещера довольно большая и находится на отвесной части скалы, на высоте 35-40м. от уреза воды. Вход в высоту внушительный и освещается солнцем. Длина пещеры доходит до 35 м. с постепенным поднятием уровня пола и одновременно понижением свода потолка, ширина у входа ок. 12 м., максимальная высота ок. 5 м. В центральной части зал доходит до ширины 16 м. В предходовой части пещеры были выявлены фрагменты керамики средневекового времени. Внутри пещеры был заложен небольшой шурф, в котором обнаружен каменный отщеп.

В 2000 году Казахстано-Российской археологической экспедицией (рук-ли Таймагамбетов Ж.К., Деревянко А.П.) был заложен шурф размером 2х1,5 м. в восточной стороне пещеры. Голоценовые отложения мощностью до 1,5 м., в нем обнаружены большое количество остатков угля и органический материал – кости мелких животных. На глубине более 2,5 м. в плейстоценовых отложениях обнаружена пластина из известняка, треугольного в сечении.

В 2018 году, этой же экспедицией, разведочным шурфом была вскрыта мощная толща плейстоценовых отложений, стерильная в археологическом отношении. И хотя обнаруженные находки в голоценовых отложениях, несколько гладкостенных фрагментов керамики, обломки костей животных отнесенные нами, к раннему железному веку и средневековью, то плейстоценовые отложения вселяют надежду о том, что в пещере могут быть открыты палеолитические комплексы [11].

В 2022 году Национальным музеем РК совместно с Тюбингенским университетом Германии (рук-ли Таймагамбетов Ж.К., Йовита Р.) был заложен шурф размером 4х4 м., где были обнаружены отщеп, остатки угля и несколько позвонков ископаемого животного, предположительно горного козла. В лаборатории Германии был получен для них абсолютный возраст 23 тыс. лет. И это не предельный возраст.

В 2024-25 гг., раскопки в пещере Актогай были продолжены по научному проекту и финансированию Национального фонда науки США «Исследования адаптаций во время последнего ледникового максимума в аридной зоне Центральной Азии: новые раскопы в пещере Актогай». (рук-ли Таймагамбетов Ж.К., Йовита Р.)

Цель раскопок, расширить раскоп с помощью прирезки, углубиться и выявить дополнительную информацию об отложениях в пещере, отобрать образцы грунта на различные анализы естественных наук.

Раскоп был увеличен до 36 кв.м. В верхних отложениях голоценового периода, обнаружены фрагменты керамики, костные остатки животных - трубчатые и определимые кости, ребра, фрагменты челюсти и угли.

Глубина раскопа в пещере пока не превышает местами 3,5 метров.

В плейстоценовых отложениях обнаружены 2 пластины из халцедона длиной в несколько см., трегранный и трапециевидной в сечении. Сырье не характерно для данной местности. Кроме того, обнаружено в анатомическом порядке 12 позвонков ископаемого животного, которые отправлены в соответствующие лаборатории специалистам для определения.

Вынутая земля просеивается через сито с ячейками разного диаметра, доставляется по канату, тросу длиной более 100м. вниз к реке, затем промывается. Таким образом, выявляются и фиксируются мельчайшие артефакты.

Кроме того, отрисована стратиграфия раскопа и взяты образцы почвы на ОСЛ - определения абсолютного возраста. Взяты образцы почвы из культурного слоя для абсолютного датирования артефактов.

Работы осложнены тем, что в пещеру очень крутой подъем и нами были использованы снаряжение альпиниста с соблюдением всех мер техники безопасности.

По окончании земляных работ в пещере, стенки раскопа укреплены мешками с землей, чтобы не осыпались рыхлые отложения и памятник законсервирован до последующих исследований.

На основании всех предварительных археологических находок можно сделать вывод о том, что пещера посещалась человеком от эпохи палеолита и до средневековья.

Стационарные работы были продолжены в пещере **Туттыбулак**, расположенной на левом берегу реки Боролдай в подножьях Малого Каратау, в Боролдайском филиале Сыр-Дарья-Туркестанского государственного регионального природного парка, Байдибекбийского района, Туркестанской области.

Пещера, впервые была выявлена в 1959 году археологом Х.А.Алпысбаевым, но не была им исследована.

Отметим, что в 2017 году сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана, в ходе раскопок в пещере, были обнаружены культурные слои относящиеся к средневековью вплоть до эпохи бронзового периода, что подтверждается многочисленными артефактами [12].

Нами в 2019 года был произведен осмотр пещеры Туттыбулак, где, в отвале предыдущих раскопов были обнаружены отщеп и пластина из камня, покрытые кальцитовым налетом, технология изготовления которых обнаруживает сходство с техникой леваллуа. Было предположение, что первобытные люди обитали в этой пещере, и плейстоценовые отложения, возможно, были нарушены в результате активной деятельности людей в последующие периоды.

В методологическом плане, основная наша задача - исследование пещеры и дистанционное зондирование окружающей местности при помощи дрона (квадрокоптера). Предварительно были произведены замеры и съемки с применением методов мультидисциплинарного подхода (геофизический метод), использовались навигационные инструменты, механический пенетромтр. К примеру, для изучения мощности отложения в пещере применялись наземный георадар и электротомография. Эти методы являются

неразрушающими и применяются в целях определения подповерхностных структур, то есть основания. Наземный георадар основан на излучении импульсов электромагнитных волн и регистрации их сигналов, которые отражаются от различных объектов зондированной среды. Электротомография используется для визуализации подповерхностных структур и измерений удельного электрического сопротивления, выполненных на поверхности с помощью электродов. Механический пенетrometer использовался для определения мощности отложения в пещерах. Этот инструмент представляет собой металлическую штангу с наконечником в виде конуса и вдавливается с постоянной скоростью по мере погружения в грунт и является неразрушающим методом.

В 2021 году были начаты стационарные работы в пещере. В центральной части пещеры Туттыбулак был заложен разведочный раскоп размером 2х4, для выяснения и описания стратиграфии, выявления культурных отложений, артефактов, если таковые имеются, а затем включение полученных результатов исследования в базу данных. Раскоп был затруднен из-за присутствия огромных валунов камня, которые приходилось разбивать вручную, при помощи кувалды. Чем глубже, тем неудобно было их обходить, поскольку камни уходили вниз. Вынутый грунт просеивался через сито с ячейками размером 1 и 6 мм. и тем самым собраны мельчайшие костные остатки грызунов. В раскопе выявлены кости ископаемых животных, взяты дополнительно образцы почвы на микроморфологию, радиоуглеродные анализы и т.д.

Единственные артефакты, пластина с боковой ретушью и скребок из хорошего кремня черного цвета, полученный в ходе раскопок, фиксировался с использованием тахеометра Leica Geosystems. В качестве сырья использовались осадочные кремневидные породы.

Далее, в глубине пещеры был заложен еще один шурф размером 2х2 м. и пройден на глубину 2м. К сожалению, предварительно, отложения оказались аллювиального происхождения.

Нами была зарисована стратиграфия раскопа и получены материалы для подтверждения возраста стоянки. Были взяты пробы на определение возраста памятника по методу оптически-стимулирующей люминесценции. На основании взятого радиоуглеродного анализа, в лаборатории Германии была получена абсолютная дата 48 тыс.лет [13].

Проведённые работы нами в 2022 году и взятые образцы из отложения на ОСЛ анализы позволили удревнить возраст культурных отложений до 96 тыс.лет и это не окончательная дата.

В 2025 году, Казахстанско-Американская археологическая экспедиция Национального музея РК и Нью-Йорк университета (рук-ли Таймагамбетов Ж.К., Йовита Р.), провела исследования в пещере с участием специалиста-геолога из университета Салоник Греции.

Основной раскоп продолжен в дальней части пещеры, также как и два других ближе к выходу. Раскоп затруднён из-за наличия огромных глыб камня. В них приходится вначале сверлить отверстия, в которые вставляются металлические клинья, которые приходится забивать при помощи кувалды. Таким методом убираются завалы камней. На это уходит масса времени.

В раскопе встречены костные остатки ископаемых животных, которые фиксируются с помощью тахеометра, а затем изымаются и упаковываются в пакеты.

Взяты образцы отложений на ОСЛ и ДНК анализы.

На сегодня, это одна из древних пещерных памятников эпохи палеолита с абсолютными датами на территории Казахстана.

Следующая пещера относится к охраняемой зоне Сайрам-Угамского Государственного Национального природного парка и названа именем первооткрывателя палеолита Казахстана, ученого-археолога **Хасана Алпысбаева** находится на левом берегу р.Сарыайгыр, Толебийского района Туркестанской области. Располагается на высоте 1700 м. над уровнем моря. Впервые была обнаружена археологом Х.Алпысбаевым в 1960-х годах прошлого века, но никаких раскопок им не производилось.

В 2019 году, участниками Казахстанско-Германской археологической экспедиции (руководители Таймагамбетов Ж.К., Йовита Р.) был произведен визуальный осмотр и произведены замеры. Пещера небольшая, треугольная по форме, имеет 3,20м. в основании у входа и 3,50м в высоту. В 2022 году были проведены стационарные исследования. Нами заложен раскоп размером 3×1,30м. В предходовой части, на глубине 1.20м. встречены фрагменты костей ребенка и каменная микрореберчатая пластина, концевой скребок, микропластина. По всей глубине 1.80м., встречены многочисленные фрагменты керамики, в основном средневекового периода, реже железного века и обломки костей животных. Все артефакты фиксировались с помощью лазерного теодолита и др. инструментов. Помимо многочисленных фрагментов керамики разного периода в верхней части, в раскопе выявлены кости ископаемых животных и разрозненные костные остатки взрослого человека, включая зубы, ребер, ключицы, тазовой кости. На глубине около 2 метров от дневной поверхности обнаружена черепная крышка человека. Зафиксирован очаг и остатки охры.

Вся вынутая земля просеивалась через сито, размерами ячеек 6 и 2 мм, тем самым фиксировались все мелкие находки, вплоть до косточек мелких грызунов.

Для радиоуглеродного датирования мы отобрали в общей сложности восемь хорошо контекстуализированных образцов, состоящих из фрагментов древесного угля, костей животных и человека. Анализы проводились в Центре археометрии им. Курта-Энгельхорна в Мангейме (Германия).

Помимо биоархеологического анализа, все зубы, найденные на этом участке, были отправлены в лабораторию архео- и палеогенетики Тюбингенского университета для анализа древней ДНК, в надежде идентифицировать как эндогенную, так и патогенную ДНК. Предварительно можно сказать, что самые ранние артефакты из камня, костей животных и останков человека в отложениях, на основе радиоуглеродного анализа относятся к началу неолита с абсолютной датой 7300 кал.лет до н.э. (MAMS-60501-6316⁺-22 некалибр.лет до н.э.). Более подробно можно ознакомиться в нашей совместной статье [14]. Отметим, что в Казахстане, помимо выявленных нескольких зубов человека из пещеры Караунгур, к настоящему времени стали известны человеческая кость из раскопок в Бухтарминской пещере 1950-х годов (коллекции артефактов хранятся в зооархеологическом музее г.Санкт-Петербурга) [15], а также погребение неолитического времени из поселения Кокен на востоке, которое представляет собой самое раннее из известных человеческих захоронений, имеющее абсолютные даты на территории Казахстана [16].

В заключении отметим, что открытие пещер в горах Каратау показали перспективность открытия стратифицированных памятников палеолита, а для полного достижения цели и получения желаемых результатов в реконструкции деятельности гоминидов, требуется мультидисциплинарный подход в изучении указанного периода. В связи с этим, археологическое изучение пещер в ближайшие годы будут продолжены.

Список использованных источников и литературы:

1. Таймагамбетов Ж.К. У пещер своя история. Краткие итоги Международной археологической экспедиции Национального музея РК и Тюбингенского университета по поискам пещер в хребте Каратау. //Мәдени мұра. № 3.(78). Астана 2018, с.100-104.

2. Abay Namen. Raw material choices in the Palaeolithic of the Inner Asian Mountain Corridor of Kazakhstan. Germany University of Tübingen. //Publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/handle/10900/132811, Tübingen, 2022.

3. Aristeidis Varis. The effect of formation processes on Palaeolithic settlement patterns: insights from south Kazakhstan and Swabian Jura, southern Germany. Germany University of Tübingen. //Publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/handle/10900/132266/ Tübingen, 2022.

4. Emily Coco. Stone Tool Recycling and the Use of Surface Deposits in Paleolithic Kazakhstan. USA New York University. // <https://www.proquest.com/docview/2932802468?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true>. New York, 2023.

5. Таймагамбетов Ж.К., Йовица Р., Намен А., Аристидис В., Кузбертсон П. *Предварительные итоги разведывательных работ проекта Palaesilkroad: мультидисциплинарный подход в исследованиях*. //Маргулановские чтения-2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020, Т. 2., с.60-69.
6. Алпысбаев Х.А. Предварительные итоги изучения памятников каменного века в пещерах Южного Казахстана. //Успехи среднеазиатской археологии. Вып.1., Л., Наука,1972., с.12-13.
7. Таймагамбетов Ж.К., Нохрина Т.И. Археологические комплексы пещеры Караунгур.- Туркестан: Мирас, 1998, -186 С.
8. Алпысбаев Х.А. Малоизученные пещеры Казахстана. //Природа.1972. №12, с.109
9. Таймагамбетов Ж.К., Йовица Р., Кузбертсон П., Варис А., Коко Э., Намен А. Открытие Казахстано-Германской археологической экспедицией новых пещер и гротов Казахстана в 2017-2019 гг. Материалы международной научно-методической конференции «Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений Великой степи» посвященной 60-летию ученого-этнографа, доктора исторических наук, профессора Калшабаевой Б.К., 4 июня Алматы, «Қазақ университеті» 2020 г., с.52-57
10. Cuthbertson P., Ullmann T, Büdel C, Varis A, Namen A, Seltmann R, D.Reed, Taimagambetov Zh., Iovita R. Finding karstic caves and rockshelters in the Inner Asian mountain corridor using predictive modelling and field survey. PLoS One. 2021;16(1):e0245170. PMID:33471843
11. Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Козликин М.Б. Археологическая разведка на юге Казахстана в 2018 году. // Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск, 2018г.- Т.2, с.190-193.
12. Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Сараев В.В., Шаяхметов А.Х. Археологические исследования памятников раннего железного века в предгорьях Каратау и у северных склонов хребта Каржантау. //Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2017. № 1., с. 143-159.
13. Таймагамбетов Ж.К., Йовица Р., Намен А., Варистидис А. Об исследовании пещеры Туттыбулак и пещеры им. Хасана Алпысбаева в Туркестанской области летом 2022 года. //Полевые исследования в Казахстане 2022-2024гг. Астана-Алматы, 2025г., с.315-318.
14. Abay Namen , Saine C. Hernandez Burgos, Aristeidis Varis, Emily Coco, Rachel Kalisher, Emily Gaul, Guido Alberto Gnechi-Ruscione, Maria A. Spyrou, Cosimo Posth, Susanne Lindauer, David Naumann, Scott A. Williams, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita. Human occupations at the Alpysbaev Cave (western Tian Shan): Bioarchaeological insights from the Iron Age burial cluster. //PLoS One 20(12): <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0333708>, 2025
15. Iovita R., Rendu W., Lindauer S., Taimagambetov Zh., Kushch G.A., Baryshnikov G.F. A newly dated late Pleistocene and Holocene archaeological a from Bukhtarma Cave in the southern Altai Piedmont, East Kazakhstan. J Paleolit Archaeol. 2024;7 (1):21
16. Доумани Дюпой П., Ташманбетова Ж.Х., Киясбек Г.К., Мерц В.К., Койл Р., Жунисханов А.С., Самашев З.С. Самое древнее захоронение человека в Казахстане: по неолитическим находкам поселения Кокен. //ж-л Археология Казахстана, №3 (21), Алматы 2023г., с.164-186. DOI: 10.52967/akz2023.3.21.164.18
-

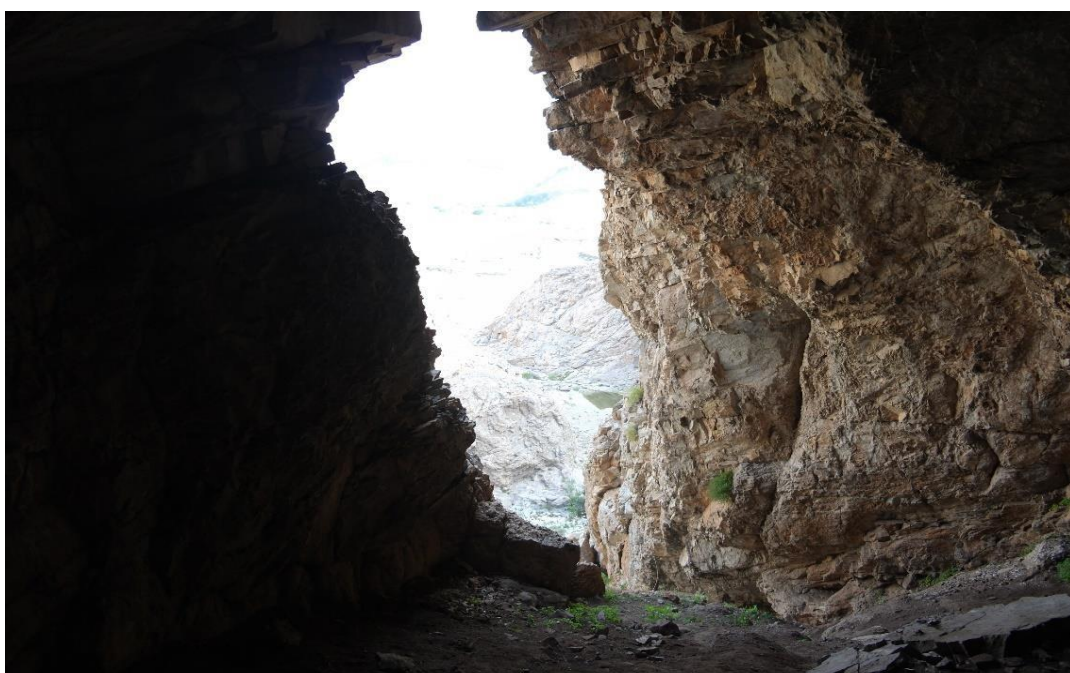
Фото 1. Вход в пещеру Туттыбулак

Пещера им.Х.Алпысбаева. Участники международной экспедиции

Пещера им.Х.Алпысбаева

Пещера Актогай. Вид изнутри.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ УРБАНИЗАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі күні қазақ қоғамы үшін өте өзекті мәселенің бірі деструктивті және бейберекет урбанизация. Міне, 30 жылдан асты Қазақстанда жаппай қалалану процесі жүру жатыр, қала халқының саны ауыл халқынан асты. Бұл үрдістер ауыл шаруашылығы басым аймақтарда бүгінгі күні депопуляцияға алып келді. Мамандардың айтуына қарағанда урбанизацияның экономикалық теріс салдары біраз уақытта кейін алдымыздан шығатын болады. Екіншіден, біз урбанизация барысында өзіміздің төл қалалық мәдениетіміз емес Ресей империясы мен Совет кезеңінде қалыптасқан еуропалық қала моделіне сүйеніп отырмыз. Бұл модельдің сыртқы жағын алғанымызбен, оның ішкі мазмұнын қабылдамадық. Қабылдамайтын себебіміз ол үшін жоғары дамыған азаматтық қоғам керек, Еуропадағы қала өркениетінің өзін-өзі басқару жүйесін дамыту біздің жағдайымызда мүмкін емес. Осы жағдайда бізге амал жоқ қазақ жерінің оңтүстік және оңтүстік-шығыс шекарасын көмкеріп жатқан дәстүрлі қалалардың тәжірибесіне сүйену керек болады.

Сыр бойындағы қазақ қалалық мәдениеті мыңдаған жылдар бойы көпсалалы қызмет атқарды. Біріншіден, қалалар көшпелі ұлыстар үшін диханшылық, қолөнер және седентаризация орталығы, екіншіден, қалалық өңір Батыс-Шығыс, Солтүстік-Оңтүстік арасындағы сауда жолдары өтетін бекет, үшіншіден, Сырдария бойындағы қалалар Орталық Азияда ертелі-кеш өмір сүрген мемлекеттердің саяси және рухани орталығы.

Мыңдаған жылдар осы маңызды қызметтерді атқарған Сыр бойындағы қалалық өркениеттің соңғы жарқын кезеңі Өз Тәуке хан заманына тиесілі. Өз Тәуке хан кезеңіндегі қазақ қалалық өркениеті туралы зерттеулер көп деп айта алмаймыз. Бұл негізінен археологиялық зерттеулер. Бүгінгі күні 70 жылдық мерейтойын күнгей елі бас қосып тойлап отырған Марат Қымызұлы Тұяқбаев осы археология ғылымының өкілі. Осы азаматтардың көп жылдық зерттеулері арқасында Сыр бойындағы қазақ қалалық өркениетінің жалпы даму кезеңдері мен аймақтық ерекшеліктері анықталды деп айта аламыз. Ендігі міндет археологиялық зерттеу нәтижелерін қазіргі заманға үйлестіру. Қазақстандағы урбанизация дәстүрге сүйенбесе болмайды. Осы себептен де бізді Өз Тәуке заманы қатты қызықтырады.

Көне Түркістан тарихы

Қазақ шежіресі Түркістан көне заманның қаласы екендігіне бірнеше түрлі дәлел айтады. М.Ж.Көпейұлы *«Түркістан һәм қадимнен келе жатқан зор шаһар еді: бір шеті Алатауда, бір шеті Қаратауда. Осы күнде Сайрам суының күнбатысында «Ат бұлағы» аталатын жер ат базары еді, Түркістанның күнбатысында «Теке суы» деген жер қой базары еді»*, -дейді (Көпейұлы, 10 т, 2013, 125 б.).

Шежіренің айтуына қарағанда Түркістанды ерте кезеңде «Қырық қақпалы Қарашық/Қарғалық» деп те атаса керек, қазіргі уақытта Қарашық Түркістаннан Қарнаққа қарай орналасқан қалашықтарының бірі. Қарашық деп Қаратаудың Хантағы аталатын биігінен күнгейге қарай ағатын, жолай Байылдыр өзенін қосып алып, Түркістан өңірін суарып, Теке көліне құятын өзенді де атайды. Әфсаналық «Қырық қақпалы Қарашық/Қарғалықтың» пайда болуы ертерек замандарға бастайды деген пікірдеміз. Тарихи дәуірде бүкіл Орталық Азияда 40 қақпалы қала болған емес, мысалы Ташкентте 12 қақпа болғаны белгілі (Лабзақ, Тахтапул, Қарасарай, Сағбан, Шағатай, Көкше, Самарқанд, Камалон, Бесағаш, Қоймас, Қоқанд, Қашғар). Орталық Азияның ең үлкен қалаларының бірі Бұхара-шәрифте де 12 қақпа болғаны айтылады. Біздің ойымызша «Қырық қақпалы Қарашық» Түркістан қалалық аймағына түгел қатысты.

ХҮІІІ ғасырдың ортасына қарай Ресейдің қазақ сахарасындағы саясатына жауап берген адамдардың бірі П.И.Рычков Орынбордағы ғұламадан естігенін былай жазады: *«Сие владение и город Туркестан, в рассуждении других мест в тамошней стороне имеющихся, ныне хотя и незнатны, но по древности надлежит ему пред всеми дать преимущество, потому что город Туркестан в татарских историях многим старше Бухары почитается, и якобы в древние времена повелительство сперво в нем началось, и во всю Азию распространилось. Находящийся в Оренбурге ахун объявил, будто бы сей город построен внуچатами Турка-хана, сына Яфетова, от которого он название себе получил, и все тамошние города, даже до Индии и Китая, яко то: Кашикар, Табат, Еркень, Ходжант, Ташкент, Мартикан, Фантак, Янгы, Хасар, Хитяк, Утрар, Сабран, Барзягин и прочие во власти Туркестана состояли. Ту ж область назвали они в древние времена и другим названием Ясси, кое аки бы еще и туркестанского старше. Сие выписано из арабских и татарских книг помянутым ахуном»* (Рычков, 1999, с.23). П.И.Рычков «қалалық өркениет Түркістаннан басталады, мемлекет те осы жерде құрылып, кейін өзге әлемге тарады, ұл қала Яфеттің баласы Түріктің немерелерінің тұсында салынды, ол заманда Үндістан мен Қытайға дейінгі қалалардың бәрі Түркістанға бағынды», - дейді.

ХҮІІІ ғасырда қазақ арасына жиі келіп, көптеген жауапты шаруаларды атқарған тілмаш Уразлин Түркістанды Жәмшид патша салды деген мәлімет қалдырған: *«сей город построен был от Жамшида-шаха иранского (то есть персидского), который от начала персидской монархии был четвертый государь. Оный Жамшид-хан, по сказанию в той истории, с прочими народами овладел мунгалами, татарами и китайцами и, быв с войском своим в Великой Татарии, за потребное признал для пристанища войску своему построить три города. Первый из сих был Тюркюстан (то есть Туркестан), другой Утрар, третий Сауран (которые донныне есть, и суть малые местечки около Туркестана), где он оставил наместником одного из своих свойственников. Но где Туркестан, тут, сказывают, еще и прежде была крепостца, или пристанище воинских людей, кои от тамошних жителей именовались Ясси»* (, с.24)

Тілмаш Уразлиннің жазғаны «Дадестан –и меног-и храд» (Парасат Рухының пайымы) және «Бундахишн» (Негіздің жаратылысы) аталатын парсының арасында көбірек сақталған «Зәрдүш мәтіндерінен» алынған деректер. Жәмшид патша Еуразия далалық аймағын мекендеген ариан-тұран тайпалары бір-бірінен ажырамаған, біздің жыл санауымыздан көп бұрын өмір сүрген, әфсанаға айналған тұлға. Сол дәуірдің бірден-бір жазба ескерткіші «Авестада» «Жима (Жәмшид) патшалығы» деген арнайы бөлім бар, ол бақташы тайпалардың патшасы, оның билік құрған дәуірі «алтын ғасыр» деп аталады (Авеста, 1993, 39 б.).

Жоғарыда келтірілген қазақ ауызша дәстүрі мәтіндері мен жазба деректер қазақ қалалық өркениеті Ариан-Тұран дәуірінде, яғни біздің жыл санауымызға дейінгі III-II мыңжылдықтарда басталатынына дәлел. Түркістан қалалық өркениетінің екінші жарқын кезеңінде Көне Түркі дәуірінде (оғыз-қарлұқ-Қарахан) болғаны археологиялық зерттеулерден айқын көрінеді. Әз Тәуке хан заманы осы қалалық өркениеттің сөніп бара жатқан соңғы айналымы. Ендеше Қазақстандық тарих ғылымы урбанизация процесін зерттегенде ариан-тұран мұрасын, көне түркілік қалалық дәстүрлерді бөліп-жармай, тұтас ие болуы керек.

Қазақ қалалық өркениеті Батыс пен Шығыс қарым-қатынастарының теңізге көшуіне, осы коммуникацияға арқау болған құрлық саудасының тоқтауына байланысты ХҮ ғасырдан бастап құлдырады. Дегенмен Орталық Азияда бұрынғыдай алып мемлекеттер болмағанымен, қала мен дала арасындағы жалпы заңдылықтар ХҮІІІ ғасыр соңына дейін сақталды.

Әз Тәуке заманындағы Түркістан

Қазақ шежіресінің М.Ж.Көпейұлы жинақтаған нұсқасында *«Салқам Жәңгірден кейін Әз Тәуке хан болды. Мұның өзі ақылды, табанды кісі болды. «Байсалды айғырдың үйірін ат жақтайды» дегендей халықты жақсы басқарды. «Күлтөбеде күнде кеңес» осы Әз Тәуке тұсында айтылған сөз»* – деп Әз Тәуке билігіне жақсы бағасы беріледі. Әз Тәуке хан жанына өз заманының ақылмандарын, абыздарын, билері мен батырларын жинағаны Саққұлақ

шешеннің шежіресінде де айтылады: *«Тәуке ханның тұсында қырық рудан құралған қырық би болыпты. «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деген сөз содан қалған... Ежелгі билердің ішінде үш жүзден алған үш бас биі болыпты...»* (Саққұлақұлы, 2005, 127 б.).

Өз заманының ауырлығына қарамастан Тәуке хан Қазақ мемлекетінің бүтіндігі мен тәуелсіздігін сақтап қалды. Сондықтан қазақ шежіресінде Өз Тәуке билік еткен кезеңді *«қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман»*, - деп суреттейді. Бұл кезеңде Сыр бойындағы ежелгі қалалық өңір, сауда-саттық ел экономикасына үлкен пайда келтірді және халық саны өсті. Бұл кезеңдегі архив деректері және ауызша дәстүр Қазақ хандығы мен көрші елдердің арасында дипломатиялық және сауда қарым-қатынас интенсивті жүргенін көрсетеді (Артықбаев, 2004).

Өз Тәуке ханның қысқы ордасы Түркістанда, ал жазғы ордасы Есіл бойындағы Күйгенжар аталатын жерде орналасты. Біз Өз Тәуке ханның жазғы ордасын тауып, оның сипаттамасын жасадық. XIX ғасыр басындағы С.Броневский сияқты Ресей отаршылдық жүйесінің басшыларының бірі Есіл-Нұра арасы қазақ азаматтарының басы қосылатын, әскери дайындықтар жасалатын қауіпті жер дейді (Броневский, ч.41,1830, 43 б.). Бұл біздің ойымызша Өз Тәуке хан заманынан сақталған дәстүр.

Түркістандағы қысқы орда негізінен сыртқы саясат жүргізетін, экономикалық өмірге басшылық жасайтын, қару-жарақпен қамтамасыз ететін орталық. Мысалы сол кезеңдегі деректерде *«селитра де у них родитца у самих, а свинец и медь красная у них родитца ж. А берут они руду и плавят на тобольской дороге ... в камению на правой стороне. А камень прозвание Улутау, а тот камень от Туркестана в пяти днищах, а от Сусака города в трех днях»* дейді. Қорғасын өндіретін жер Суындық асуы маңы *«вблизи Туркестана в горе, называемой Сувундук, великое множество, где всяк, кому надобно, берут и льют пули»*. Осы өндірістің нәтижесін Өз Тәуке хан заманында Түркістанға елшілікке келген Сібір татары Таушка-мергеннің *«на базаре продают панцири (көбе сауыт-Ж.А.) добрые», «пищали»* (мылтық түрі-Ж.А.) дегенінен көреміз, яғни қару-жарақ өндірісі Түркістанда болған.

Тағы да бір зерттеуге сұранып тұрған тақырып Түркістанның жан-жағындағы бақтар мен базарлар. XIX ғасырдың басында елшілік сапармен жүрген Ресей өкілдері өздерін қала сыртындағы қабылдағанын жазады. Бұл біздің ойымызша Кәріздегі Бақ Жаһан. Біздің этнографиялық деректеріміз Түркістанның үлкен саудасы да осы жердегі «Базарлық» алаңында болғанын нұсқайды. Н.Витсен базар науқынан ханның өзі ашып беретінен жазады: *«Там бывает ярмарка. Сам Тевки-хан едет верхом на коне, лук и колчан стрел через плечо, чтобы открыть торговлю»*.

Өз Тәуке ханның билігі Түркістанмен шектелмей, оның маңайындағы ұлан-байтақ алқапты, ірілі-ұсақты қалаларды қамтыды. Оның дәлелдерін ХҮІІ-ші ғасырдың соңына қарай (1691 жылы) Ресейдің Сібірдегі өкілдерімен байланыс жасаған қалмақ елшіліктерінің есебінен табамыз: *«Қазақ Ордасының билеушісі Тәуке хан, олар қалаларда өмір сүреді, ал қалалары ортасы ағаш, екі жағынан кірпіш қаланған - бір арышындай (бекініс қабырғасы туралы - Ж.А.). Ал үйлері де бекініс қабырғалары сияқты лай кірпіштен қаланған, олардың қалаларының саны он бір. Басшылары Тәуке хан тұратын бас қаласының аты Яссы (Түркістан - Ж.А.), көлемі жағынан бұл орташа қала, бірақ маңындағы қоныстары, елді мекендері өте мол»* (Международ, кн. I, 1989, 213 б.).

Қалмақ деректерінде Ясыдан басқа Қазақ хандығына тиесілі бірнеше қалалардың аттары аталады: *«Сайрам деген қала, үшіншісі Манкент, төртіншісі Қарасман, бесіншісі Шымкент, алтыншысы Текек, жетіншісі Бабан Елган (?), сегізіншісі Хара мурол (?), тоғызыншысы Ташкент, оныншысы Чинак, он біріншісінің аты белгісіз (елші есіне түсіре алмаған -Ж.А.). Ол қала Шыршық өзенінің бойында»*. Сонымен қатар жазбаларда *«бір қала мен екінші қаланың арасы жарты күн жол, алыс дегені бір күндік, кейде одан да қашық, қалалардың маңын шаруашылық қоныстары қоршаған. Қалаларда зеңбіректер жоқ, ал ұсақ мылтық, садақ дегенің өте мол»*.

Қалаларда көрнекті мешіттер жиі, азан шақыратын биік мінбер-мұнаралары бар. Қазылар отыратын үйлер қалалардың орталық тұсынан салынған, ол жерлерде әскер басылар билік айтып отырады, оларды «би деп атайды», - деген маңызды мағлұматтар баршылық (Международ, кн. I, 1989, 214 б.).

1696 жылы Түркістанға Сібір басшылығы атынан келген елшілер Тобыл казак-орыстары Федор Скибин, Матвей Трошин Сауран, Сығанақ, Түркістан сияқты қазақ қалалары туралы тамаша тамаша сипаттамалар қалдырған: «...Тобыл қаласынан Түркістанға дейінгі аралықтағы Қазақ Ордасының қалаларының тізімі: Сауран жолымен оң жақтағы бірінші қала –Сауран; Сауран қаласының артында, Сырдария өзенінен төмен, Қарақалпақ жаққа қарай Сырнақ (Сығанақ-Ж.А.) қалашығы; Сырнақ пен Сауранның аралығы бір күндік жер; Саураннан оң жақ бағытта Сырдарияның түбінде Оқ – Қорған қалашығы, Саураннан бұл қалаға дейін жарты күндік жер; Сауранның солтүстік жағында – Сусак (Созақ-Ж.А.) қалашығы, бұл қалашықтан Сауранға дейін екі күндік жол; Саураннан оңтүстікке қарай Түркістан, ол (қалада) Тәуке ханның Ордасы, оның иелігіндегі Түркістан қаласы мен Сауранның аралығы күндік жер; Сауран мен Түркістан аралығында жарты жолда бос қалған қала бар (Шорнақ болуы керек-Ж.О.), оны Күшік солтан хан қиратқан; осы жолдың бойында, сол жақта, таудың баурайында Қарнақ қаласы орналасқан; Түркістаннан орыс жаққа қарай таудың етегінде Оранхай қаласы, Түркістаннан Оранхайға дейін 10 шақырым; Түркістаннан шығысқа қарай, азаннан түске дейін жүрсе 5 шақырымда Ташлиак (Ташанақ-Ж.А.) қаласы; Түркістаннан 20 шақырым оңтүстікке қарай, жолда Гихан (Иқан-Ж.О.) қаласы, һәм басқа да көптеген біз атын білмейтін Түркістанға жақын орналасқан қалашықтар бар, ал орталықтан Түркістанға қарай Отров (Отырар-Ж.А.) қаласы, оған дейін бір күндік жер; ал, Түркістанның орталығынан батысқа (шығысқа-Ж.А.) қарай Сайран(Сайрам-Ж.А.) қаласы, оған дейінгі жол 2 күндік. Жалпы Қазақ ордасында қалалар саны 32» (Дополнения к актам, т. VI, 1857, 264-265 бб.).

Елшілер Қазақ Ордасы қалаларының Түркістан маңына жақын орналасқанын жазады. Ол заманда «астана» сөзінің орнына «орда» сөзі қолданылады: «А город де Казачьей Орды от Туркестана все близости, город от города в виду».

XVIII ғасыр соңында бұл қалалық өркениеттің біржолата құлдырау процесі басталды. XIX ғасыр басындағы деректерден жоғырада сипатталған қалалық мәдениеттің тек жұрнағы ғана қалғанын көреміз. Пospelова пен Бурнашевтың 1800 жылғы күнделігінде: «Сей довольно известный в древности город столь опустошен, что не считают в нем более 300 домов, и обширность прежнего селения видна уже в одних только развалинах...» делінеді (Поездка Пospelова и Бурнашева в Ташкент, в 1800 г, 1851, 29 б.).

Қалалардың құрылымы және махалла

Жоғарыда келтірілген қалмақ елшіліктерінің есебінде айтылғандай ресейліктер де қамал қабырғалары сабан қосылған лай балшықтан (пахса) жасалғанын растайды. Әдетте кей жағдайда қамал қабырғалары әуелде ағаштан жасалып, екі жағынан лай құйылады, немесе лайды қалыпқа салып жасаған кірпіштерден қаланады: «А крепости де в Туркестане и в городах валены, валы земляные и по валу кладены стены кирпича необожженно, а вышиною и с валом стена сажени в полтретей, а шириною местами в сажень, а в иных местах больше и меньше, а к верху ариина по полутора и по 2; а больше де у них в городах валенье один земляные валы без кирпичу, а земля плотно и не сыпуча, а рвов де копанных нет» (Международ, кн. I, 1989, 214 б.).

Өз Тәуке хандығы тұсында Түркістан қаласы биіктігі 3 сажындай (6,50 м), жалпақтығы 2 (4,30 м) пахсадан (сабан араластырған лай балшық) көтерілген қорғанмен қоршалған мықты бекініс болды. Қорған әр тұсынан тұт және арша ағаштарымен бекітілген, айналдыра ор қазылып, онымен су жіберілген. Қабырғаның кей жерінде зеңбірек, мылтық ататын тесіктер бар және қорғанның бұрыштарында мұнаралар көрінеді. Түркістанның төрт қақпасы болғаны белгілі: Дарбаза аталатын қақпа, одан басқа Ысты ата, Мұсалы, Есек қақпа. Қаланың тура

солтүстік-батыс жағында Ахмет Ясауи мешіті орналасқан. Қасиетті күмбезді айнала бес бұрыш қорған бар, көлемі шамамен -13х80х90х130х120 адым мөлшерінде.

Түркістан қаласы қақпаларының ыңғайына қарай төрт махаллаға бөлінген. Қала үйлерінің көпшілігі хам кірпіштен (*хам кесек, шикі кірпіш*) салынған, үйлердің артқы қабырғалары негізінен қорғанға сүйенеді. Үйлердің екі жақ бүйірдегі қабырғалары көршілерімен ортақ, яғни үйлер қорғанның ішкі қабырғасын бойлап, бір-біріне жалғасып дөңгелек көше құрайды. Қорған қабырғаларына (жар деп те аталады) жапсарлас сыртқы көшеден басқа ішкі көшелер де бар, олар да дөңгелете салынған.

Түркістан аймағы қалаларының ішкі құрылымы жалпы шығысқа тән заңдылықтарды сақтайды. Әдетте даха аталатын қала аудандары қақпа санына сәйкес болады, бірақ сәйкес келмейтін де жағдайлар бар. Мысалы Ташкентте белгілі он екі қақпа бар, ал даха саны төртеу ғана. Орталық Көкше дахасы қаланың батыс мен орталығын алып жатыр, одан басқа Сибзар, Шайхантауыр, Бесағаш дахалары бар (Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи (қадим даврлардан бугунги кунгача) Тошкент: «Art flex», 2009, 56 б.).

Түркістан-Яссыда бізге белгілі 4 қақпа бар, яғни қаланың ішкі аудандарының саны да соған шамалас болса керек. Дахалар өз кезегінде махаллаларға бөлінеді. Мысалы, Ташкентте XIX ғасырдың 60-шы жылдары 140 махалла болды. Қала халқының саны 100 мыңға жуық еді. Махалланы әдетте квартал деп аударады, шын мәнінде ол өзін-өзі басқаратын жақын көршілердің қауымы. Махалла тұрғындарының басын біріктіретін, олардан ұжым жасайтын екі орталық бар, бірі мешіт – рухани, екіншісі –шәйхана-материалдық мәселелерді шешеді. Махаллада жеке адам, отбасы ешқашан жалғыз қалмайды, адам ауырса жанынан табылады, қайтыс болса жабдығын бірге атқарады. Махалла той-домалақ ты өз шайханаларында өткізеді, сіздер байырғы отырықшылардың тойларына қатыссаңыз көршілерінің тағарамен тағам тасып жүргенін көресіз, бұл көршілердің міндеті. Махаллада кез-келген шаруаға барлығы жабылып кетеді. Бала тәрбиесі де бәріне ортақ болып саналады.

Түркістан халқының саны Ташкенттен әлденеше есе аз XVII ғасыр соңында ресейлік Сібірдің орталығы Тобольскі қаласында Қазақ Ордасында болып келген Сібір татары Таушке мерген Түркістан қаласында қанша тұрғын бар деген сұраққа *«казаков живет в том городе с Тевки ханом мужеска полу и женска человек с 1000»* дейді. Егер біз әр отбасында 5 адам болуы мүмкін деп есептесек, Түркістан қаласында 200 шамасында үй-жай болғаны. Таушке мерген Қазақ хандығы мен Сібір татарлары арасында белгілі саудагер және батыр адамдардың бірі. Оның екі халық арасындағы беделін Ресейдің Сібір аймағындағы уәлилері де мүмкіндігі келгенше пайдаланған. Біз үшін маңыздысы Таушке мергеннің Қазақ хандығының жағдайын, қара бұхарасының тұрмыс-тіршілігін терең білгендігінде. Таушке мергеннің Түркістанда Тәуке ханмен бірге өмір сүретін қазақтардың саны 1000 адам дегені біз үшін маңызды дерек.

Осыған байланысты біздің тараптан екінші ұсыныс, егер байырғы қазақ қалаларында Даха және Махалла терминдері ертеде қолданылған болса, бүгінгі күні бұл атауларды неге жаңғыртпасқа?! Бұл сөздер белгілі бір тілдің меншігі деп атауға болмайды, әлмисақтан бері түрік халықтарына квартал сөзінің баламасы ретінде ортақ қолданынылып келеді. Қазіргі күні «даха» аудан мағынасында қолданыстан шығып қалды, ал «махалла» сөзі Өзбекстанда, Әзірбайжан т.б. елдерде толық мәнінде бар. Біз қазір отырықшы қалалық халыққа айналдық, бірақ терминдердің бәрі де шалажансар. Мәселен, бірнеше көп этажды үйден тұратын «Тұрғын үй кешенін (ЖК)» неге махалла деп атамасқа?! Лифт жөндеу, күзет, взнос жинаумен шектелетін ОСИ (КСК) орнына неге Махалла кеңесін құрмасқа?!

Үй-жай туралы

Сыр бойындағы отырықшы халық материалдық мәдениетінің негізгі үлгісі- үй- жай (*уй- жой, хоули/аула*). Қазақ хандығы кезеңіне қатысты деректерге қарағанда қалалықтардың үй- жайлары қорған ішінде болады, екі жақ іргесі көршілермен жалғасып жатады. Кіре берістерінде шағын хаули/аула, одан әрі айван болады, яғни төбесі ғана жабылған күнқағар. Аулада шаруашылық заттары орналасады, одан айван арқылы үйге кіресіз (үй, чархары-үй).

Үйдің ортаңғы үлкен бөлмесіне бірнеше жерден төбені тіреп тұратын *ұстын* орнатылады (чархары – деген төрт ұстыны бар деген сөз). Ертеде негізгі бөлме көрінісі қарапайым болатын. Еден үсті тері, киіз немесе кілеммен жабылады. Бөлме ортасына күйдірілген кірпіштен, не тастан ошақ қалайды. Осы жер ошақтан (*жер тандыр*) шығатын түтін суфаның астынан өтіп іргедегі мойынға жалғасады. Қыстыгүні үй ішіндегілер ошақты айнала отырып, қабат-қабат мақтадан жасалған көрпе астына аяқтарын қояды. Күн суық болса күлше нанды да, тамақты да осы жер ошақта пісіреді. Жылуды сақтау үшін оны қақпақпен жауып қояды. Ошақ үстіне қойылған суфа ас ішетін дастарханның қызметін де атқарады. Терезе тура осы ошақтың үстінен жасалады. Ертеде оны *түндік* деп атаған, ол бір жағынан үйді жарық қылдырып тұру үшін, екіншіден ошақтан шыққан түтінді тарту үшін қызмет атқарады. Түндік (*түнлик, туйнук*) бір аршын квадрат мөлшерінде қақпақ түрінде жасалады. Егер далада қар, не жаңбыр жауса түндіктің қақпағын бекітеді, егер күн ашық болса ашып қояды. Түндікті ашып-жауып отыратын бақанды үйде ұстайды, оны тіреуіш сияқты пайдаланады. Сайрам жағында *туйнук* іргеден шығаралады дейді және қыста жастықпен бітеп қоятын болған.

Ерте уақытта ошақтың маңы от басы үшін ең қадірлі орын болып есептелген. Қыс уақытында балалар мен қариялар осы жылы жерде ұйықтайды. Ересектер оларды айнала орналасады. Үй иелерінің төсек орындары арнайы шымылдыкпен бөлінеді. Салыстыра қарасаңыз дәстүрлі үй-жай көшпелі қазақтың үлкен кигіз үйін еске түсіреді.

XIX ғасырдың ортасынан бастап қалалықтар ескі қорғандардан шықты да үй-жай құрылысына өзгерістер ене бастады. XX ғасырдың басынан бастап үлкен бөлмеге ошақ салмайтын болды, ал жылыну үшін сандал орнатып, оған ыстық ағаш көмірді ас дайындайтын бөлмеден алып келіп салатын, үстінен үстел орнатылып төбесінен мақтадан әзірленген үлкен көрпемен жабылады. Отбасы мүшелері де, келген қонақта сол жерде, аяқтарын көрпенің ішіне салып отырып жылынатын еді.

Өзгермеген тек махалла болып өмір сүру дәстүрі. Қала және қышпақ үй-жайлары бүгінге дейін *махалла* тәртібімен топтасады.

Қала халқы

Шаһар халқы туралы деректерде әуел бастан қарама-қайшылық бар. Мысалы, Өз Тәуке хан заманында Түркістанға Сібір татары Таушке мерген «Қалада қанша тұрғын бар?» деген сұраққа «*казаков живет в том городе с Тевки ханом мужеска полу и женска человек с 1000*» дейді, ал Таушке мергенмен қатар келген Кобяков деген елші: «*У Тауке хана ...под владением ... казачьих городов 25, в которых живут торговые бухарцы*» дейді. Орталық Азияның қалалық тұрғындарына қатысты «бухарцы» деген ұғымды Ресей тарихнамасы енгізді. Олар тіпті Шығыс Түркістанды осы ұғымның ыңғайында «Кіші Бұхара/Малая Бухара» деп атады. Шын мәнінде дәстүрлі Шығыс тарихнамасында және қазақтың ауызша дәстүрінде қала халқын «сарт» деп атайды. Шәкәрім «Шежіресі» «Бұл сарт деген өз алдына бір ел яки бір атаның аты емес. Бұл сарт деген ат ең ескі шежіре кітап «Құдатғу білікте» бар. Ол кітап 1070 жылға жақындағанда жазылған Қашғарда. Бұл жерде сарт деген Яқсарт деген сөзден шыққан. Ол Сырдарияның ескі замандағы аты еді. Сонда барып орныққан ел кім де болса сарт атанып кеткендіктен болған. Өзбек-сарт дейтуғынымыз өзімізден айырылған өзбек, татар және қарақалпақ деген ел бар. Ол тіпті қазақ аталған соң айрылған. Сондай елдердің бәрі де сол Сырдарияға барып орнығып, бұрынғы сарт атанып отырғандарымен бірге сарт атанған» (Шәкәрім,.2008, 107 б.).

Біз сарт туралы Шәкәрімнің пікіріне негізінен қосыламыз. Дәлел ретінде Түркістан іргесіндегі Қарнақты мысалға алайық. Қарнақта Қылышты қожа, Жүйнектік қожа, Қарашықтық қожа, Момын қожа, Шілікті қожа, Төре қожа әулеттері, сонымен қатар арабан тарайды делінетін Чумажа әулеті бар. Олармен қатар ертеден келе жатқан бірнеше сарт әулеттерін де атауға болады-Толча, Қараханлар, Қозықилы, Сартораш, Тәбризи т.б.. Сонымен бірге тегі қазақ бірнеше ата баласы да осы қалашықты мекен етіп, жергілікті сарттардың тұрмыс тәртібін қабылдаған. Олардың ішінде Қарағұрлық Тінейлерден шыққан Тұрба әулеті,

Молла Хамза әулеті, Жетімдерден Нұр әулеті, Шокморлы, Тау тұмалық және Өгіз таулық арғындар, Турба (түптері Қарағұрлық тінейлер), Қатаған, Түркімен, Азынабай, Сушы, Боранбай, Тандыршы, Нұрбай, Киікші, т.б. Олардан басқа астрахан төрелері, қазақтың төре, төлеңгіттерінен /Қазақбай-Құрбантай әулеті деп аталады/ сарт болып кеткендер де аз емес.

Осындай деректерге байланысты бізге «сарт» ұғымына байланысты көзқарасымызды қайта қарау керек. Сарт қазақтың байырғы отырықшылары. Бұл мәселеге алғаш назар аударған Г.Гребенкин 1870 жылдары өзінің Түркістан-Мәуереннахр жерін мекендеген ру, тайпа, этностар туралы тамаша этнографиялық еңбегінде: *«нам кажется, что странный эпитет «сарт» распространился исключительно в тех местах, где кочуют киргизы (казахи – Ж.А.). Туркестан, Чимкент, Ташкент и другие города окружены кочевниками и в этих городах слово «сарт» – привычный уху звук»* дейді, яғни сарт ұғымы тек қазақ көшпелілері жүрген аймақтарда ғана қолданылады. Неге десеңіз «сарт» көшпелі қазақтардың отырықшылыққа өтуіне байланысты Сыр бойында пайда болған ұғым. Осы пікірді антрополог Г.Уйфальви *«когда киргиз (казах – Ж.А.) или узбек-кочевник поселяется в городе, устроят себе дома и займутся своими делами, земледельческим или торговыми, то их дети становятся сартами»* деп бекіте түседі. Дәл осы пікірді Э.Реклю «Земля и люди» кітабынан да оқимыз. Тіпті соңғы кезде жарияланған Д. Шоберлайн-Энгел зерттеулерінде де *«Советская власть обосновала отказ от употребления термина «сарт» тем, что это слово якобы считалось оскорбительным... Однако тот факт, что другие употребляли это слово без разбора или с некоторым презрением, не означает, что для самих сартов оно не звучало абсолютно нормально. Более того, кочевники не всегда вкладывали в него оттенок презрения !/»* деген ғылыми пайым бар (Шоберлайн-Энгел, № 3, 1997, 55 б.).

Сарт ұғымы тек қана ғылыми қолданыста ғана пайдаланатын термин емес, бұл сөздің астарында ешқандай да жаман мағына жоқ. Қазақ пен сарт ұғымдарының айырмашылығы тек өмір салтында, бірі - ат үстінде жүрген, жауынгер, көшпелі мал баққан далалық қауымдар, бірі - Сыр бойында диханшылықпен, қолөнермен, саудамен тіршілік кешкен қалалық қауымдар. Бірінің тұрмыс-тіршілігі туыстық жүйеге байланған, екіншісі көршілікке негізделген жүйеде өмір сүреді. Дәстүрлі кезеңде бұларды айыру мүмкін емес, бұл бірін бірі толықтырып отыратын қарама-қайшылықтар. «Сарт» ұғымын ақтап алу біздің міндетіміз, бұл Қазақстанда қазір жойқын жүріп жатқан урбанизация процесін дәстүрлі негізде, халыққа пайдалы бағытта жүргізуімізге мүмкіндік береді.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР 26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII-XIX ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата /Перевод с авестийского И.Стеблин-Каменского. - М., 1993.

Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи (қадим даврлардан бугунги кунгача). Тошкент: «Art flex», 2009.- 208 б.

Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). Павлодар: «ЭКО», 2004.-391 б.

Артықбаев Ж.О. Түркістан өңіріндегі байырғы отырықшылар: сарт және қазақ мәселелері// Үшінші халықаралық археолого-этнографиялық оқулары. Материалдар жинағы. Астана, 2012, -73-82 бб.

Артықбаев Ж.О. Әз Тәуке Орталық Азия саяси қарым-қатынастарында және Күйгенжардағы хан ордасы: Қазақ хандығына 550 жыл // Еуразия университеті:– 2015.– маусым (№ 12 (193) – Б.8-9.

- Артықбаев Ж.О. Қазақстан өзбектері: тарихы, шаруашылығы мен мәдениеті, рухани өмірі мен қазіргі жағдайы. - Астана, 2016.-260 б.
- Әбдіхалықов А., Әмиров С. Атабай қышлағы Собиқ Карноқ қишлоғи. 1967 (қолжазба).
- Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки.-Ч.41,42,43.-СПб.,1830.
- Дополнения к актам историческим т.УІ. СПб., 1857; т.Х. СПб., 1867.
- Жандарбек З. Түркістанның қысқаша тарихы//Шежірелі Түркістан. 1 кітап, 2013. 12-25.
- Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана// Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982, с.137-163.
- Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. 1-20 томдар. Павлодар, 2013.
- Қожа М.Б. Роль городов в средневековой истории казахов//Государственные институты управления Казахского ханства. Сборник научных статей. Астана, 2015, с.271-292.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Факимиле, аударма, түсініктемелер мен көрсеткіштерді жазған Ж.О.Артықбаев. Астана,2008.
- Международные отношения в Центральной Азии. XVII-XVIII вв. Документы и материалы. Кн.1. - М., 375 б. Кн.2. 340 б. - М., 1989.
- Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент, в 1800 г//Вестник ИРГО на 1851 г. ч.1, кН,1, СПб.,1851.
- Рычков П.И. Топография Оренбургской губерний. Уфа, 1999.
- Саққұлақұлы Е. Өмір шежіресі (қолжазба түрінде сақталған). Алматы,2005.
- Тұяқбаев М. Түркістан// Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 30-31 қазан 2017, 20-30 бб.
- Тұяқбаев М. Түркістан оазисіндегі ортағасырлық жаңа қалалар//Культурное наследие Южного Казахстана). Шымкент, 2002. 83-90 бб.
- Шоберлайн –Энгел Д. Перспективы становления национального самосознания узбеков //Восток, 1997 № 3. С. 52-63

Кожа М.Б.

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
Туркестан (Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор

Сандыбаева А.Д.

Международный университет туризма и гостеприимства
Туркестан (Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

САКРАЛЬНАЯ ГОРА КАЗЫКУРТ

Казыкурт (каз. Қазығұрт, в источниках Казкурт-Ата, Kozyurt, Козыгурт) – сакральная гора в 35 км южнее города Шымкента, на стыке Толебийского и Казыкуртского районов Туркестанской (бывшей Южно-Казахстанской) области. Абсолютная высота ее 1768 м над уровнем моря. Она завершает горный массив Казыкурт – невысокого, но протяженного (20 км) отрога хребта Таласского Алатау. Живописная панорама открывается с вершины горы, которая красочно описана известным русским ученым И.В. Мушкетовым: «От Казыгурта тянется довольно заметная гряда, служащая как бы продолжением его, но сложенная из третичных конгломератов и меловых песчаников. Через эту гряду между станциями Беклярбек и Шарап-хана существует довольно крутой перевал с вершины которого к северу открывается чудная картина: громадная площадь ярко-красных третичных холмов, представляющих подобие взволнованного моря, которое с одной стороны к северу постепенно сливается с туманною далью безбрежной степи, а с другой на востоке ограничивается Таласским Алатау с его фантастическими пиками и ослепительно белыми снегами; над всем этим, как бы для большого контраста, царит мрачный Казыгурт. Площадь эта, уже и без того замечательная по разнообразию, еще более становится привлекательною, благодаря тем ярко-зеленеющим оазисам Чимкента, Сайрама и др., которые рельефно рисуются вдали» [Мушкетов, 1886. С. 346-347].

Среди окрестных жителей распространена легенда о том, что после всемирного потопа именно к вершине Казыкурта причалил ковчег Нух-пайгамбара (пророка Ноя). Достопримечательность горы была отмечена и в энциклопедическом издании России начала XX в.: «...двурогая вершина Казыкурт, замечательная не столько своей вышиной (около 5000 футов), сколько широкой известностью среди мусульманского населения края как место погребения святого Казыкурта и остановки Ноева ковчега после потопа. Об этом Туркестанском Арарате сложен ряд легенд и преданий, и киргизские (казахские – *авт.*) певцы, играя на кобызе и домбре, до сих пор перечисляют в своих песнях животных, спасшихся в ковчеге на вершине Казыкурта» [Россия, 1913. С. 606].

Рисунок 1-2. Поселение Кышкорган у подножья горы Кызыгурт.

Фото М. Кожа.

Селению *Газкерд*, на наш взгляд, соответствует объект «Кышкорган» (Рисунок 14-15), расположенный на окраине с. Атбулак, на правом берегу р. Акбура (географические координаты: 42°02'59" с. ш., 69°34'47" в. д.). Памятник представляет собой слабо возвышенную площадку размером 63×55 м; местами прослеживаются вал и внешний ров.

Значительная часть объекта занята современным кладбищем. На поверхности фиксируются многочисленные фрагменты обожженного кирпича; целые кирпичи имеют формат $26 \times 26 \times 5,5$ см. Кирпич аналогичных размеров использован при возведении мечетей Анау (XV в.) и Калян (XVI в.); близкий формат ($26 \times 26 \times 4,5$ см) выявлен в мавзолее Аламбердара (XI в.) [Крюков, 1964: 157]. По данным Б.Байтанаева из юго-восточной окраины с. Атбулак происходят артефакты IX–XII вв. [Байтанаев, 2003: 91]. На месте современного кладбища Кышкорган располагался рабат – пункт остановки караванов при селении Газкерд.

Впервые топоним Казыкурт фиксируется как населенный пункт *Газкерд* на пути из Шаша (Ташкента) в Испиджаб (Сайрам) в сочинении арабского географа IX в. Ибн Хордадбега, который, как считается, использовал источники, восходящие к середине или к концу VIII в. [Волин, 1960. С.74]. Немного позже этот топоним отмечен при описании маршрута из Шаша до Испиджаба Кудама ибн Джаффаром: «От города Шаша до военного лагеря внутри стены 2 фарсаха, оттуда до Газкерда 5 фарсахов. От Газкерда по пустыне до Испиджаба 4 фарсаха» [Волин, 1960. С.76]. В X в. о Газкерде как населенном пункте писали арабские географы аль-Истахри и ал-Макдиси [Волин, 1960. С.78, 83]. Предполагается, что Газкерд восходит к названию горы, у подножия которого располагался селение Газкерд. Расстояние в 4 фарсаха (около 32 км) приблизительно соответствует местоположению горы Казыкурт от Испиджаба (современное с. Сайрам).

В указанном селении проживал или родился известный суфийский деятель Исмаил Ата Казгурди (конец XIII – начало XIV в.). Его сын Исках ибн Исмаил Ата Казгурди – автор рукописи XIV в. «Хадикаи ал-арифин» [Исламизация, 2013: 25, 128, 371].

Этимология топонима Казыкурта не ясна. Б. Байтанаев связывает появление данного оронима с распространением в Центральной Азии христианства несторианского толка в IV в. н. э. По мнению исследователя гора была воспринята как святое, сакральное место христиан и получило переосмысление в форме - «стан на горе», «горное поселение», «горная пристань» [Байтанаев, 2003. С.76-79]. Однако данной версии противоречит наличие на территории Центрального Казахстана еще двух гор, носящих название Казыкурт [Топонимика Казахстана, 2010. С. 482]. Необходимо отметить, что казахско-среднеазиатская легенда об остановке Ноева ковчега во времена всемирного потопа относится только к туркестанской горе Казыкурт. Наличие по крайней мере трех гор с одинаковым названием дает основание предположить, что Казгурт - представляет, скорее всего, архаичный географический термин, служивший для обозначения какой-то особенности горы.

Как гора туркестанский Казыкурт впервые упомянута в книге Зайн ад-Дина Васифи «Удивительные события» в описании похода Убайдуллах-хана. Автор отметил, что хан остановился 10 июня 1537 г., у подножия горы Казыкурт, где «возносил мольбу к чертогу внимающего молитвам» [МИКХ, 1969. С. 179]. Судя по тому, что при описании последующего маршрута похода хана, в ходе которого неоднократно встречались горы, нет информации о совершении каких-либо ритуальных действий близ других гор, можно предполагать, что Убайдуллах-хан и его окружение были знакомы с легендами о сакральности горы Казыкурт. Поэтому упоминание автора XVI в. можно считать первым документальным свидетельством почитания данной горы.

В русских источниках туркестанская гора впервые встречается в материалах поездки поручика К. Миллера и геодезиста А.Кушелева 1738-1739 гг. в Ташкент: «От Ташкента, расстоянием верст с 50, есть гора, которая называется Казгурт-ата, т.е. Отец горам. Об оной говорят, будто на ней стал Ковчег Ноев, и ныне-де лежит на той горе великая окаменелая доска» [ИКРИ-6. С. 49]. Это сообщение К. Миллера служит доказательством существования туркестанских сказаний о всемирном потопе в период позднего средневековья, в которых Казыкурт в иерархии гор занимал верхнюю ступень («отец горам») и являлся местом остановки Ноева ковчега, от которого сохранилась «на той горе великая окаменелая доска». Несколько позже «г. Казгурт-ата», скорее всего, на основе данных экспедиции К. Миллера появилась на карте русского картографа И.Исленьева, составленном в 1777 г.

Через 70 лет местное сказание отмечает Филип Назаров. Топоним Казыкурт в форме Козыгурт отмечен в его книге о путешествии в Коканд в 1813 г. При описании маршрута движения каравана от г.Шымкента в направлении Ташкента находим следующие строки: «на другой день дошли до высочайшей горы Козыгурт, на высоте коей, утверждают азиатцы, будто находится днище Ноева ковчега. Так как гора сия имеет <безчисленное> множество хребтов и ущелий, в коих скрываются хищники, то я не мог быть на ней» [Назаров, 1968. С.33]. Интересно, на карте немецкого естествоиспытателя, географа и путешественника А. Гумбольдта (1769–1859) отмечена гора *Kozyurt*.

Первое научное описание горы Казыкурт дал знаменитый путешественник Н.А.Северцев, посетивший этот район в 1864 г. Ученый отметил, что крутой двуглавый пик, поднимающийся над равниной, почти вдвое выше предшествующей ему части хребта, и что именно этот-то собственно пик, а не весь завершающийся им хребет, носит у местных жителей имя Казыкурт-ата, которое Гумбольдт присвоил мнимому меридиональному хребту, продолжению Болора между Сырдарьей и истоками Арыси. Н.А. Северцев отметил, что у жителей городов Шымкент, Сайрам и у казахов-кочевников вершина Казыкурт-ата, выделяющаяся своим видом, считается той самой горой, где остановился Ноев ковчег [Северцев, 1947. С. 97-98].

Таким образом, наиболее раннее упоминание о сакральности Казыгурта зафиксировано в XVI в. в восточной рукописи. В русских источниках XVIII- нач. XX в. лаконично изложена суть легенды о Казыгурте.

Кульť горы Казыкурт, скорее всего, сформировался, в среде ранних кочевников-скотоводов региона, которые, судя по археологическим памятникам, первыми освоили эту территорию. Согласно сказанию, записанному по просьбе известного этнографа и фольклориста А. Диваева местным жителем М.Махдибаевым, «в нашем отечестве с древнейших времен сохранилось предание, пересказываемое старцами из поколения в поколение, что святой Казыкурт-ата-аулие, был создан всемогущим Творцом одновременно с землею и небом ... А остановился корабль на этой горе потому лишь только, что на нем обитал св. Казыкурт-ата. С тех пор гора и стала так называться» [Диваев, 1896. С. 2].

Согласно второго сказания о Казыгурте святой явился «избавителем народа от божественного бича». Когда «кражи и насилие в народе стали делом обыкновенным, а потому Всемогущий Создатель послал на них змей и скорпионов Народ был в ужасе и трепете и, не зная, что делать, пришел с мольбою и со слезами к святому Казыкурту», который «стал просить Бога, о помиловании грешников. Скорпионов и змей не стало» [Диваев, 1896. С. 10].

«На самой же высшей оконечности горы выложена из камня длинная могила» святого Казыкурт-ата [Диваев, 1896. С. 2] – место паломничества.

Наиболее ранними археологическими памятниками на горе Казыкурт являются курганы древних кочевников. «Прекрасные пастбища, свежая ключевая вода и прохладный воздух привлекают на гребень Казыкурта множество кочевников с их стадами; даже в июне, когда мне пришлось быть на вершинах Казыкурта, гребень его и все широкие луговые долины, спускающиеся к югу и северу, уже заняты были многочисленными аулами киргиз (казахов. – *авт.*), а разжиревший скот, особенно толстые верблюды, свидетельствовал о благотворном влиянии казыкуртовских пастбищ» – писал географ И.В. Мушкетов после посещения Казыкурта в 1874 г.

Скорее всего, в период раннего средневековья с распространением ислама в районы Средней Сырдарьи проникли рассказы о всемирном потопе. Примерно в первой половине XIII в. появилось одно из первых тюркоязычных версии «Сказания о пророках» Рабгузи, где красочно описываются действия Ноя по спасению своих последователей, животных и растений в период потопа. Выбор горы по Рабгузи объясняется тем, что «Гора Джуди была ниже всех гор. Прочие горы гордились, думая, что ковчег остановиться на них. Джуди со смирением говорила: а я не достойна этой чести. Бог всевышний прибавил ей вышины, и ковчег остановился на ней» [Остроумов, 1874. С. 125]. Схожий критерий выбора горы для

ковчегу озвучен в казыгуртовском сказании: «Хотя гора Казыкурт и была невысока, но, по своему положению (святости), она стояла выше всех гор вселенной» [Диваев, 1896. С. 2].

Произведение Рабгузи имело широкое распространение у тюркских народов. Как считают специалисты, сочинение автора XIV в. отличается от арабских и персидских версий сказаний о пророках и вообрало в себя довольно значительный пласт старотюркского фольклора [Каюмова, 2006. С. 331-332]. Рабгузи судя по нисбе родился и жил в местности Рабати-Угузи, что локализуется на месте археологического памятника Рабат вблизи старого русла Сырдарьи известного как Огузсай (Туркестанская область, Отрарский район РК) [Қожа, 2006. 33-36 бб.].

Можно предположить, что со временем степняки адаптировали рассказы Рабгузи о ковчеге Ноя к местной сакральной горе, на вершине которого имелось природное углубление, напоминающее по форме след от остова судна. Местные жители называют это место «Кеме калган» – «место, где остался корабль». И предание о всемирном потопе казахи стали связывать не с горой Джуди в далекой Аравии, а с туркестанской горой Казыгурт. Причем акцент в степных преданиях делался на спасении верблюда, лошади, коровы, барана, имевшее первостепенное значение для насельников Дешти-Кипчака.

В конце XIX в. известный этнограф и фольклорист А.Диваев записал у местных сказителей данное предание, которое распевалось в стихотворной форме:

На вершине Казыкурта остановился корабль,
Если бы не был он великим, святым, то зачем бы ему останавливаться?
На вершине Казыкурта спасся сирота-верблюжонок,
Покровителем его был Увайс-иль-Кара!
На вершине Казыкурта остановился корабль,
Если бы не был он великим, святым, то зачем бы ему останавливаться?
На вершине Казыкурта спасся паршивый жеребенок,
покровителем его был Джылкы-ата!
На вершине Казыкурта остановился корабль,
Если бы не был он великим, святым, то зачем бы ему останавливаться?
На вершине Казыкурта спаслась телка, страдающая поносом,
Покровителем ее был Занги-баба!
На вершине Казыкурта остановился корабль,
Если бы не был он великим, святым, то зачем бы ему останавливаться?
На вершине Казыкурта спасся годовалый барашек, покрытый
коростой, покровителем его был Чопан-ата! [Диваев, 1896. С. 5-9].

Легенда о горе Казыкурт как месте остановки знаменитого ковчегу не носила локальный характер. Она была распространена и в других регионах Казахстана и Средней Азии. Об этом можно судить по записям М-Ж. Копеева (1858-1931), который пишет, что слышал в детстве от стариков легенду про остановку ковчегу Ноя на вершине Казыкурт. По

преданиям Наурыз как праздник начали отмечать спасшиеся в ковчеге люди [Көпейұлы, 2008, 47-б.]. Гора Казыгурт как место остановки Ноева ковчеге была известна и узбекам, о чем писали Н.А. Северцев и Н.А. Маев [Северцев, 1947. С.97-98; Маев, 1872. С. 26]. Известный советский узбекский писатель Айбек, рассказывая о своем детстве в дореволюционный период, пишет о том как группа узбеков (среди них и его отец) из Ташкента совершила восхождение на вершину горы, умалчивая цель этой поездки [Айбек, 1964. С. 92, 98-102].

У подножия горы имеются несколько святых мест. На юго-западном подножье горы располагается могила Акбура-ата. Сюда приезжают бездетные женщины или те, у которых часто умирают дети. Они совершают обряд поклонения святому месту, приносят в жертву скот, ночуют и просят дать им потомство.

У села Акбастау есть пещера – обитель святого Козди-ата. В пещере лежит камень – место, где Козди-ата исполнял свои молитвы. Рядом с пещерой течет родник и находится могила святого. Считается, что святое место помогает незрячим.

Шилтер-ата – это сакральное место, где, по легенде, остановились на ночлег и затем исчезли неведомо куда сорок святых – «Ғайып ертең қырық шілтен»; в этом предании слышатся отголоски суфийских представлений о мусульманских святых «гайб» (араб. – «отсутствующий, исчезнувший, скрывшийся»). У святого места бьют из земли три родника, которые считаются целебными. Недалеко растет тутовое дерево, возле которого паломники читают молитвы. Выше располагается скала высотой почти 10 м, у которой обычно остаются на ночлег паломники. Она расколота на две части, одну часть называют Ата – отец, вторую Ана – мать. Паломники пробираются через узкую расщелину между ними. Считается, что грешные люди застревают в расщелине, или же обитающая в ней змея святого не пропускает грешников [Кожа, 2011. С. 444-453].

После приобретения независимости Постановлением Президиума Верховного Совета Казахстана от 4 мая 1993 г. административная единица Южно-Казахстанской области, где располагается гора Казыгурт - Ленинский район, была переименована в Казыгуртский [https://ru.wikipedia.org/wiki/Казыгуртский_район]. С конца 90-х гг. XX в. гора Казыгурт стала объектом паломничества и туризма в Туркестанской области. Прежде всего, это связано с активной деятельностью паломнических движений Казахстана, для которых открытие новых маршрутов к святым местам стало доходным делом [Калдыбеков, 2005. С. 55]. У подножия горы в 2018 г. в областном масштабе отметили праздник Наурыз. Местные власти планируют создание современного паломническо-туристического комплекса у подножия горы Казыгурт [https://otyrar.kz/2018/03/prazdnovaniya-nauryza-v-yuko-nachalos-u-podnozhya-gory-kazygurt].

Список использованных источников и литературы:

1. Айбек. Детство. Ташкент, 1964. -247 с.
2. Байтанаев Б.А. Древний Испиджаб. Шымкент-Алматы, 2003. -136 с.
3. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. VIII. Алма-Ата, 1960. С.72-92
4. Диваев А. Легенда о Казыкуртовском ковчеге // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Т.5. Ташкент, 1896. С.1-11
5. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века // История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.6. Алматы, 2007. -516 с.
6. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Том 1. Алматы-Блумингтон, 2013. -640 с.
6. Калдыбеков Б.Н. Священные горы Казахстана как объект культурного наследия // Қазіргі Орта Азияның мәдени және аралас мұра нысаналарын сақтау және пайдалану. Алматы, 2005. С.51-60
7. Каюмова И. ар-Рабгузи // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь.Т.1. М., 2006. С.331-332

8. Кожа М. Священная гора Казыгурт // От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана. В 3 т. Алматы. 2011. Т. 2. С. 444-453.
9. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 8 т. Алматы, 2008. -144 с.
10. Қожа М. Ортағасырлық Отырар. Аңыздар, деректер, зерттеулер. Түркістан, 2006. - 239 с.
11. Крюков К.С. Модуль в памятниках среднеазиатского зодчества. *Архитектурное наследство*. Вып. 17. Москва, 1964: 155–165.
12. Маев Н.А. Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. СПб., 1872. С. 3-115
13. Материалы по истории казахских ханств XV - XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969.-651 с.
14. Мушкетов И.В. Туркестан. Географическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880. Т.1. СПб., 1886. -749 с.
15. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М., 1968. - 79 с.
16. Остроумов Н. Критический разбор мухаммеданского учения о пророках // Миссионерский противомусульманский сборник. Вып. IV. Казань, 1874. -239 с.
17. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1913. -861 с.
18. Северцев Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947. -304 с.
19. Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. Алматы: Аруна, 2010. -816 с.
19. Казыгуртский район. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. Дата обращения 25.01.2026
20. Празднования Наурыза в ЮКО началось у подножия горы Казыгурт. <https://otyrar.kz/2018/03/prazdnovaniya-nauryza-v-yuko-nachalos-u-podnozhy-gory-kazygurt> . Дата обращения 25.01.2026 г.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научного проекта «Историко-культурные и археологические памятники Туркестанской области в контексте развития культурно-исторического туризма и их цифровизация» (AP26105447).

Зиливинская Э.Д.

Институт этнологии и антропологии Российской
Академии наук, г. Москва, РФ.
Ведущий научный сотрудник, д.и.н.

СООРУЖЕНИЯ ДЛЯ ТОРГОВЛИ НА ВОСТОКЕ И В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ

Торговля являлась важнейшей составляющей жизни человеческого общества с древнейших времен. Внутренняя, а затем и внешняя торговля становятся существенным фактором исторического развития. Для осуществления обмена товарами возникают специально отведенные места, а затем и постройки – рынки.

Достаточно рано сложились архитектурные формы восточных базаров. Элементарной единицей их была лавка или *дуккан*. Лавка могла служить только для торговли или в ней могла находиться мастерская ремесленника.

Восточные рынки состояли из отдельных дукканов, сгруппированных в блоки. Часто базары располагались вдоль городских магистралей, например именно так выглядели рынки Пенджикента [1, С.69]. Подобные торговые улицы обычно перекрывали куполами, *таками*. Слово *так* обозначало постройки с криволинейным перекрытием – арками или куполами [2, с. 128; 3, с. 198-200].

Еще одно древнейшее название архитектурного торгового ансамбля – это *чахар-су* или *чорсу*, дословно «четырёхсторонний» [2, с. 128]. Обычно – это центрические здания с выделенным большим куполом в центре. Древнейшим известным примером такого здания является сооружение близ Ярбекир-калы, в левобережном Хорезме, исследованное Хорезмской экспедицией и датированное XII-XIII вв. [4, с. 68-73]. Здание не было достроено, но, судя по имеющейся части, оно должно было представлять собой квадрат со стороной около 200 м (рис. 1). Этот квадрат был разделен двумя взаимно перпендикулярными улицами на четыре одинаковых квартала (полностью возведены два северных). Каждый квартал состоял из большого квадратного двора, окруженного со всех сторон сплошной секционной застройкой. В свою очередь, секции состояли из двух комнат и айвана, соединенных между собой, но изолированных от других секций. Помещения, скорее всего, были перекрыты сырцовыми сводами. Всего в постройке должно было быть свыше 750 помещений, образовавших более 250 жилых ячеек [4, с. 68].

Если бы не особенности планировки, здание напоминало бы четыре караван-сарая, пристроенных друг к другу. Особенностью сооружения у Ярбекир-калы является то, что жилые секции не соединялись с дворами, а имели выходы с наружной стороны здания и со стороны магистральных улиц. О.А.Вишневская считала это здание караван-сараям, а особенности его конструкции объясняла тем, что оно являлось одновременно базаром. Следует отметить, что в Ярбекире полностью отсутствует функция защиты, присущая караван-сараям. Скорее всего, это просто рынок, находящийся за стенами города.

Чорсу могли быть замкнутыми и оставались вдали от проезжей части дороги или проходными, если находились перекрестках магистралей. Такую же структуру, по мнению Л.Ю. Маньковской, имеют и таки [3, с. 199-200]. Это хорошо видно на планах сохранившихся базаров более позднего времени. Проходными являются Чорсу в Ташкургане (Афганистан), Самарканде (XVIII в), Шахрисябсе (XVII в) и знаменитые рынки Бухары Таки Саррафон (купол менял, XVI в.), Таки Загаррон (купол ювелиров, XVI в.) и Таки Тельпак Фурушон (купол шапок и украшений, XVI в.) (рис. 2.1-6).

В отличие от таков и чорсу, *тимы* определенного строения не имеют. Это многокамерные структуры различной планировки, которая адаптируется к условиям застройки. Так тим Абдуллахана в Хиве (XVI в.) имеет фасадную композицию, а тим Палван

Дарваза в Хиве (XIX в.) – продольноосевую (рис. 2.7). На основе анализа вакфных документов Л.Ю.Маньковская пришла к выводу, что тимы и тимча Самарканда (XV-XVII вв.) могли иметь дворовую планировку, которая делает их фактически не отличимыми от караван-сараяв [3, с. 200].

Таким образом, отличительной чертой таков и чорсу является центрально-купольная композиция, а для тимов характерна секционная структура, которая может быть скомпонована в виде линейных пассажей или дворовых комплексов.

Некоторое сходство со среднеазиатскими тимами линейной планировки имеют малоазийские крытые рынки – *бедестаны*. Но вообще, считается, что это чисто турецкий тип сооружений [5, с. 446-447]. Первоначально бедестаны предназначались для торговли тканями, а затем стали использоваться для продажи других товаров. Построенные в торговых районах, бедестаны представляли собой улицы, перекрытые сводами и застроенные по обеим сторонам лавками. Простейшая постройка такого плана – бедестан Эшефроглу в Бейшехире (XIV в.). Он имеет шесть куполов в два ряда, которые опираются на стены и два устоя в центре зала (рис. 3.1). По периметру центральная часть обстроена лавками со сводчатым перекрытием. Такую же структуру имеют и другие крытые рынки: здание в Тире (1396) перекрыто восемью куполами на трех столбах, в Бурсе (1405 г.) (рис. 3.3) и Эдирне (1418 г.) шесть опор поддерживают четырнадцать куполов. Крытый рынок в Анкаре (1465 г.) (рис. 3.2) имеет более развитый план: прямоугольный, сильно вытянутый зал, перекрытый десятью куполами на двух столбах, окружен сводчатым коридором с лавками по обеим сторонам.

Небольшие торговые здания имели два входа, в более крупных имелись четыре входа, расположенные посередине каждой стороны. Архитектура бедестанов проста и целесообразна; различались они только размерами, от которых зависело количество опор и соответственно – куполов.

Золотоордынские города, хотя и имели свою специфику, были типично восточными городами. Об этом свидетельствует, прежде всего, состав общественных зданий, таких как мечети, медресе, мавзолеи, бани-хаммам. Естественно, в них имелись и такие важные общественные места, как базары, которые непременно упоминаются авторами в письменных источниках. «Он, то есть Сарай, город великий, заключающий в себе рынки, бани и заведения благочестия, место, куда направляются товары» – писал ал-Омари о столице улуса Джучи [6, с. 241]. Ибн Баттута также отмечает наличие базаров в Сарае. Автор также упоминает базар в Маджаре, на котором он встретил еврея из «земли Андалусской» и на котором было много странствующих торговцев [6, с. 288, 306].

Несмотря на то, что археологические исследования проводились на многих золотоордынских городах, объекты, которые можно связать с торговлей внутри города – единичны.

Некоторое представление о торговых комплексах золотоордынского времени дают результаты раскопок ХАЭЭ в Ургенче в районе «ворот караван-сарая» Здесь была раскопана часть улицы, которая получила название «Улицы караван-сарая» [7, с. 478-479; 8, с.506-528]. Улица имела направление восток-запад и часть помещений ее была пристроена к portalу здания «караван-сарая». Всего было вскрыто 54 помещения, которые располагались двумя кварталами без разделения на отдельные дома по двум сторонам улицы (рис. 4). Улица была не мощеной, ширина ее составляла около 3 м. Исследователи предположили, что она могла быть крытой [7, с. 478]. В планировке выделяется несколько групп комнат, причем в каждой группе присутствует одно или два помещения жилого характера. Наряду с жилыми вскрыты комнаты производственного или торгового назначения.

Торговая улица, вскрытая раскопками, относится к самому позднему периоду существования этой части города, то есть к XVI-XVII вв. Стратиграфический раскоп показал, что здесь прослеживается пять строительных горизонтов, причем во всех периодах сохранялось направление улицы и ее планировка. Самые ранние постройки относятся к концу

XIV – началу XV вв., то есть к финалу золотоордынского периода. Можно предположить, что в это время торговая улица Ургенча имела примерно такую же структуру.

Единственным торговым зданием в Золотой Орде, назначение которого не вызывает сомнений, является рынок г. Болгара [9; 10]. Здание расположено в центральной части города в 150 м к юго-западу от Соборной мечети. Оно было построено в 1350-х гг. и погибло в 1360-х – 1370-х гг. от пожара [10, с. 189].

Постройка имела форму прямоугольника, размерами 37 x 34 м (рис. 5). Внешние стены ее были сложены из обожженного кирпича на ленточном фундаменте из белого камня, залитого известковым раствором. Кладка стен велась на глиняном растворе с применением известкового. Толщина внешних стен составляла приблизительно 4 ряда кладки. По мнению исследователей, во внутрь здания вели четыре входных проема, расположенные по центру стен и имевшие ширину около 4 м [10, с. 190]. Внутри, на расстоянии 2,4 м от внешних стен находилась ленточная кладка из сырцовых кирпичей, уложенных на ребро под углом, т. е. «в елочку». Ширина этих стенок 25 см (1 ряд кирпича). Эти кладки являлись остатками цоколей внутренних стен, которые были деревянными или фахверковыми. Перегородки отгораживали ряды лавок, идущих вдоль внешних стен здания. При ширине помещений лавок около 2 м, по периметру здания могли быть расположены около 50 дукканов [10, с. 191]. Внутри помещений были обнаружены остатки деревянных полов. Лавки, по видимому, закрывались деревянными дверьми, которые запирались на железные засовы и цилиндрические замки, большое количество которых (46 шт.) было найдено в местах предположительного расположения дверей [11, с. 29].

Кроме лавок, расположенных вдоль стен, внутри здания базара были сооружены 4 павильона размерами 10,6 x 9 м, стены которых также стояли на ленточных цоколях из сырцового кирпича. В них также, вероятно, находились торговые секции. Внутри каждого павильона были сделаны небольшие прямоугольные (4 x 3 м) помещения, служившие, вероятно, для складирования товаров. Между пристенными лавками и павильонами шла обводная галерея шириной 3,2 м.

Точных данных о перекрытии здания базара в Болгаре не выявлено, но, учитывая то, что внутренние стены, скорее всего, были деревянными, перекрытие могло быть только плоским, балочным. Освещение здания осуществлялось через зарешеченные окна, сделанные, скорее всего, в крыше. Железные решетки от окон были найдены в разных частях галереи. Они были сделаны из четырех круглых в сечении железных прутьев и имели размеры 60 x 60 см. Решетка в центре здания состояла из 6 прутьев и была размерами 80 x 80 см.

Внутри здания найдены предметы, являющиеся неотъемлемыми атрибутами процесса торговли: весы, разнообразные гири, большое количество медных и серебряных монет [11]. Пробирные камни со следами золота свидетельствуют о том, что здесь могли продаваться ювелирные изделия. Также было найдено большое количество фламандских свинцовых торговых пломб, которыми маркировали высококачественное шерстяное сукно [12]. К другим товарам, которыми торговали на этом базаре, относятся стремена, 70 пар которых обнаружены в слое пожара.

К северо-восточной стене базара примыкали две кирпичные стенки, которые пристроены к фундаменту здания под прямым углом в 10 м от внешних углов северо-восточной стены. Расстояние между ними составляло 12 м. Между стенками прослежены остатки деревянной уличной вымостки. Вероятно, здесь располагалась торговая улица с лавками, которая вела к зданию базара. Об этом свидетельствуют в частности находки монет и гирек [12].

Таким образом, архитектура центрального рынка города Болгара была простой и предельно функциональной. Здание представляло собой слегка вытянутый призматический объем с глухими кирпичными стенами, расчлененными посередине широкими входами. Перекрытие было плоским со световыми отверстиями. По планировке более всего болгарский базар напоминает среднеазиатские тимуридские линейной планировки и турецкие бедестаны.

Своеобразие его плану придает наличие внутренних павильонов, структура которых напоминает дворы Ярбекира в миниатюре.

Таким образом, следует констатировать, что здания, связанные с городской торговлей в Золотой Орде почти не выявлены. При проведении дальнейших исследований золотоордынских городищ следует учитывать возможность обнаружения подобных объектов, причем, судя по материалам Болгара, они могут быть расположены в центральной части города.

Список использованных источников и литературы:

1. Распопова В.И. Один из базаров Пенджикента VII-VIII вв. // Страны и народы Востока. Вып. X. М., 1971. - С. 67-76.
2. Смирнова О.И. Очерки по истории Согда. М., 1970. - 287 с.
3. Маньковская Л.Ю. Формообразование и типология зодчества Средней Азии (IX - начало XX века). Ташкент: Baktria Press, 2014. - 496 с.
4. Вишневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Вып. 7. Ч. II. Памятники средневекового времени, этнографические работы. М.: Из-во АН СССР, 1963.
5. Всеобщая история литературы (ред. Ю.С.Яралов). Т.3. Л.-М.: Из-во литературы по строительству, 1966. - 704 с.
6. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Арабские источники. СПб., 1884. - 588 с.
7. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч в 1952 г. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953. Труды ХАЭЭ. Т. II. М., 1958. - С. 467-495.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки квартала XV-XVII вв. на городище Таш-кала // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953. Труды ХАЭЭ. Т. II. М., 1958. - С. 505-529.
9. Баранов В.С., Бадеев Д.Ю., Коваль В.Ю. Исследование остатков монументальной постройки к юго-западу от Соборной мечети в Болгаре // Поволжская археология. № 1. 2012. - С. 158-171.
10. Коваль В.Ю., Бадеев Д.Ю. Исследования центрального базара Болгара в 2012-2014 гг. // КСИА. Вып. 237. М., 2015. - С. 188-198.
11. Коваль В.Ю. Торговый инвентарь из раскопок базара середины XIV в. в Болгаре // Поволжская археология. № 2. 2013. - С. 9-33.
12. Коваль В.Ю. Фламандские текстильные пломбы из раскопок средневекового базара в Болгаре и некоторые аналогии с территории Руси // КСИА. Вып. 237. М., 2015. - С. 211-222.
13. Бадеев Д.Ю. Городская планировка Болгара к юго-западу от Соборной мечети в 30-70 гг. XIV в. // КСИА. Вып. 237. М., 2015. - С. 200-211.

Список сокращений

ВИА – Всеобщая история архитектуры, М.-Л.

КСИА – Краткие сообщения института археологии, М.

ХАЭЭ – Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция

Подписи к рисункам

Рис. 1. Здание близ Ярбекир-калы – план (по О.А.Вишневской).

Рис. 2. Торговые здания в Средней Азии: 1 – Чорсу в Ташкургане (Афганистан); 2 – Таки Загаррон в Бухаре; 3 – Чорсу в Самарканде; 4 – Чорсу в Шахрисябсе; 5 – Таки Саррафон в Бухаре; 6 – Таки Тельпак Фурушон в Бухаре; 7 – Тим Палван-Дарваза в Хиве (по Л.Ю.Маньковской).

Рис. 3. Бедестаны Малой Азии: 1 – Эшрефоглу в Бейшехире, XIV в.; 2 – Махмуд-паши в Анкаре, 1465 г.; 3 – в Бурсе, 1405 г.

Рис. 4. «Улица караван-сарая» в Куня-Ургенче, план (по Г.А. Федорову-Давыдову).

Рис. 5. Рынок в Болгаре: 1 – общий план; 2 – стремена; 3 – решетки (по В.Ю.Ковалю и Д.Ю.Бадееву).

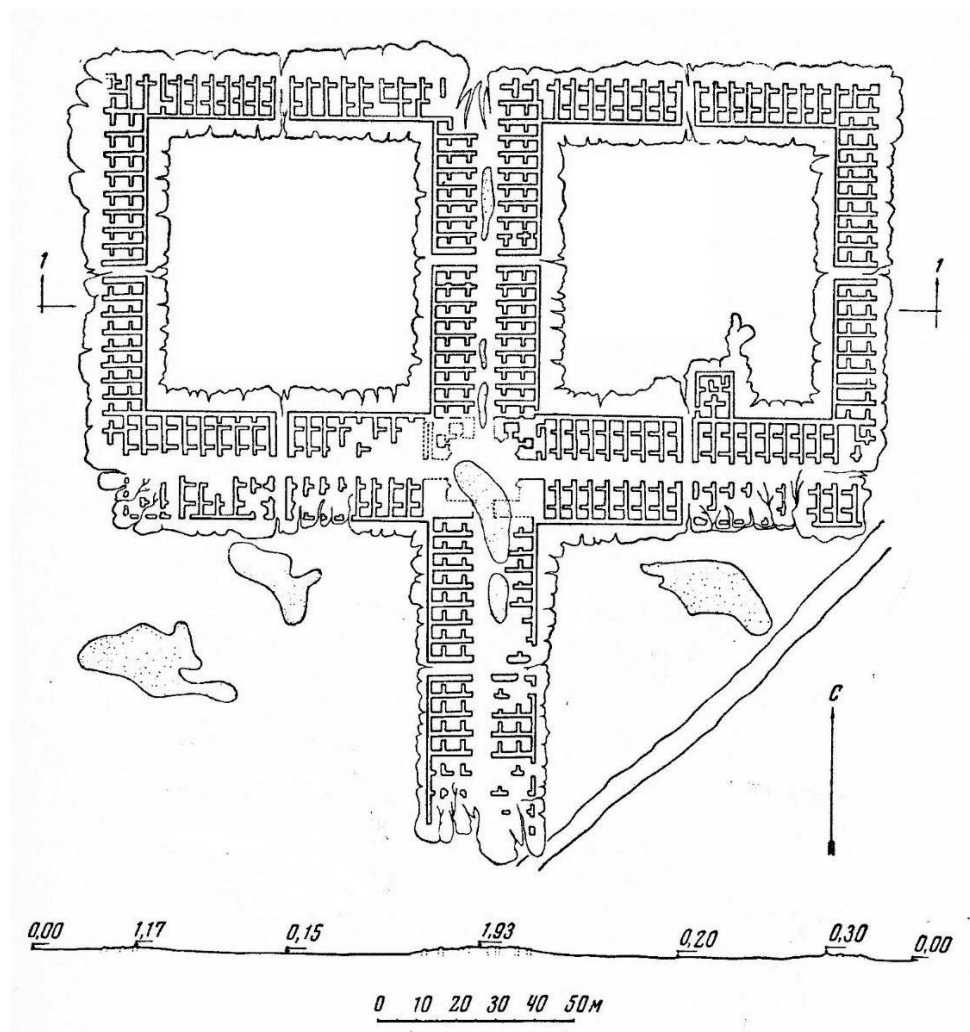

Рис-1

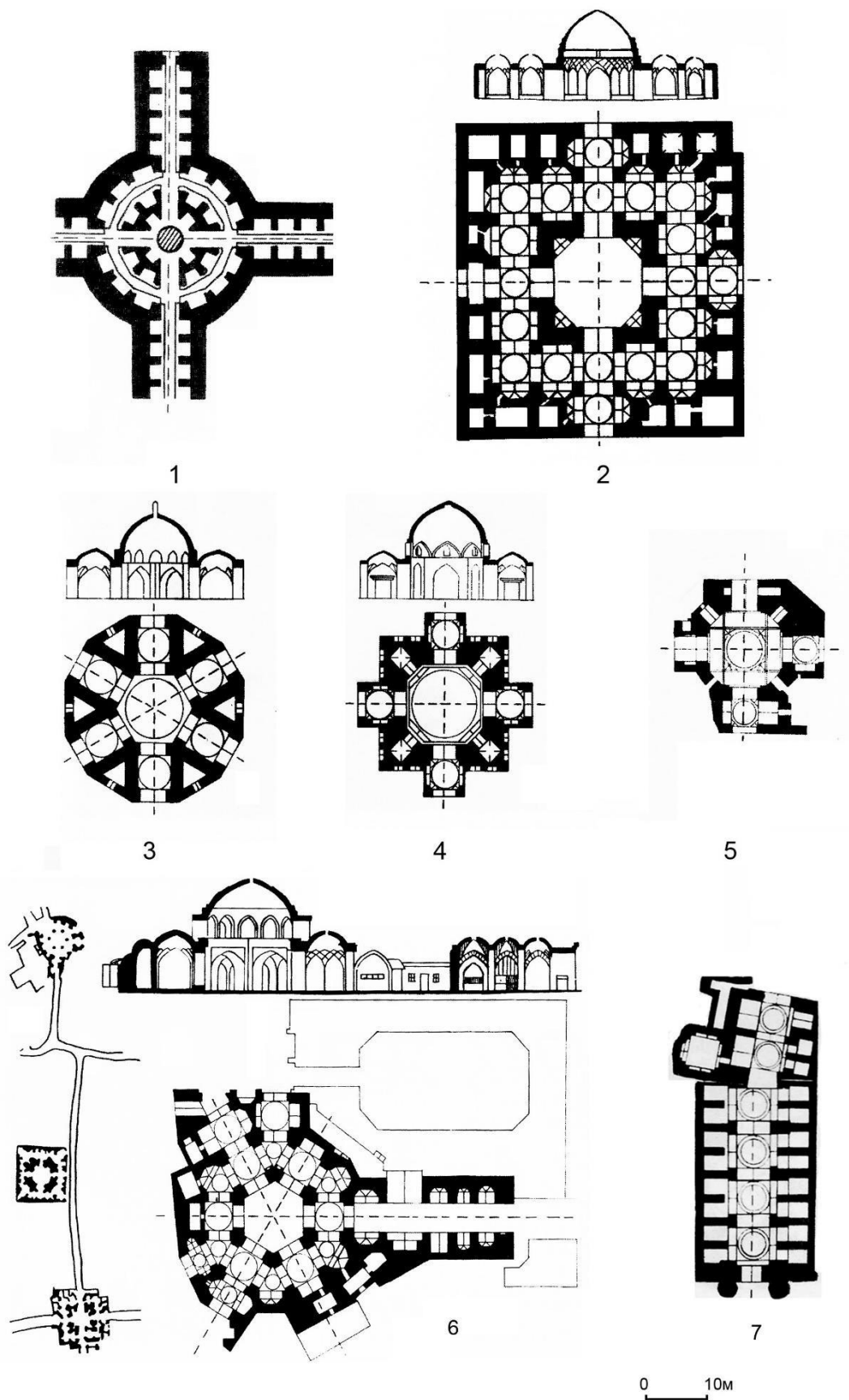

Рис-2

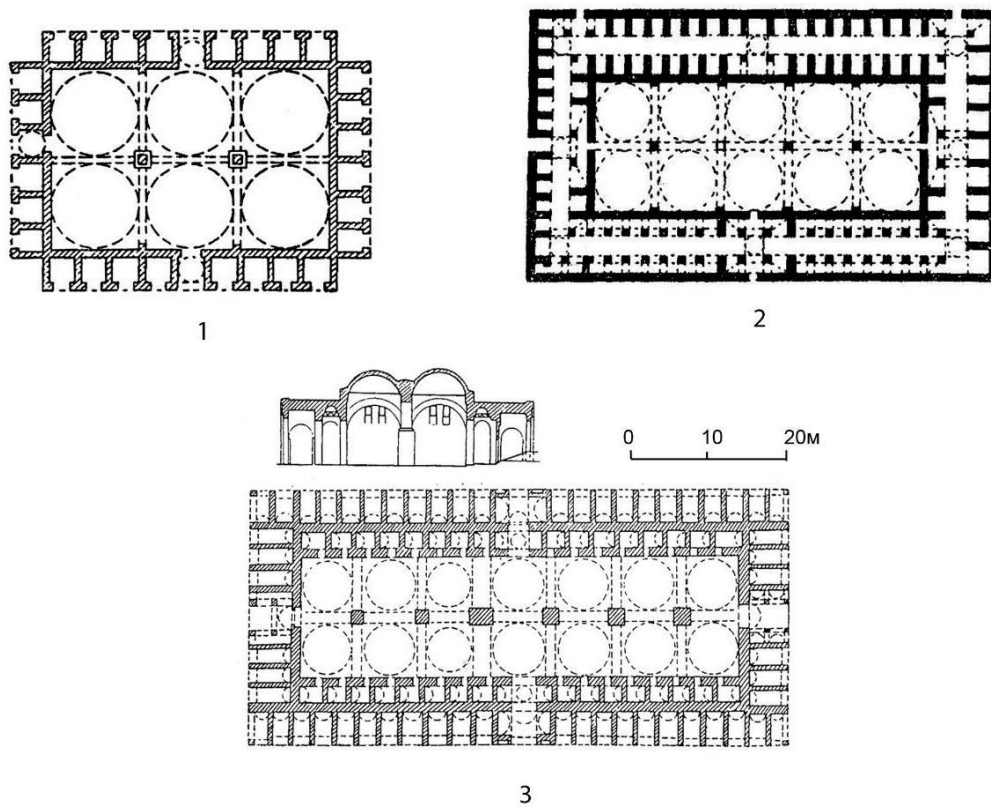

Рис-3

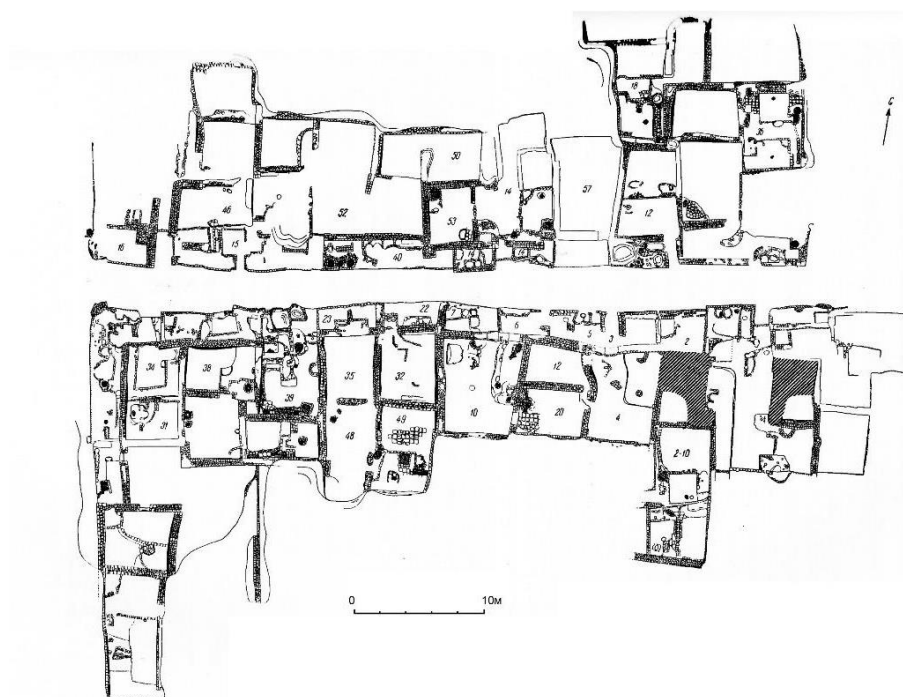

Рис-4

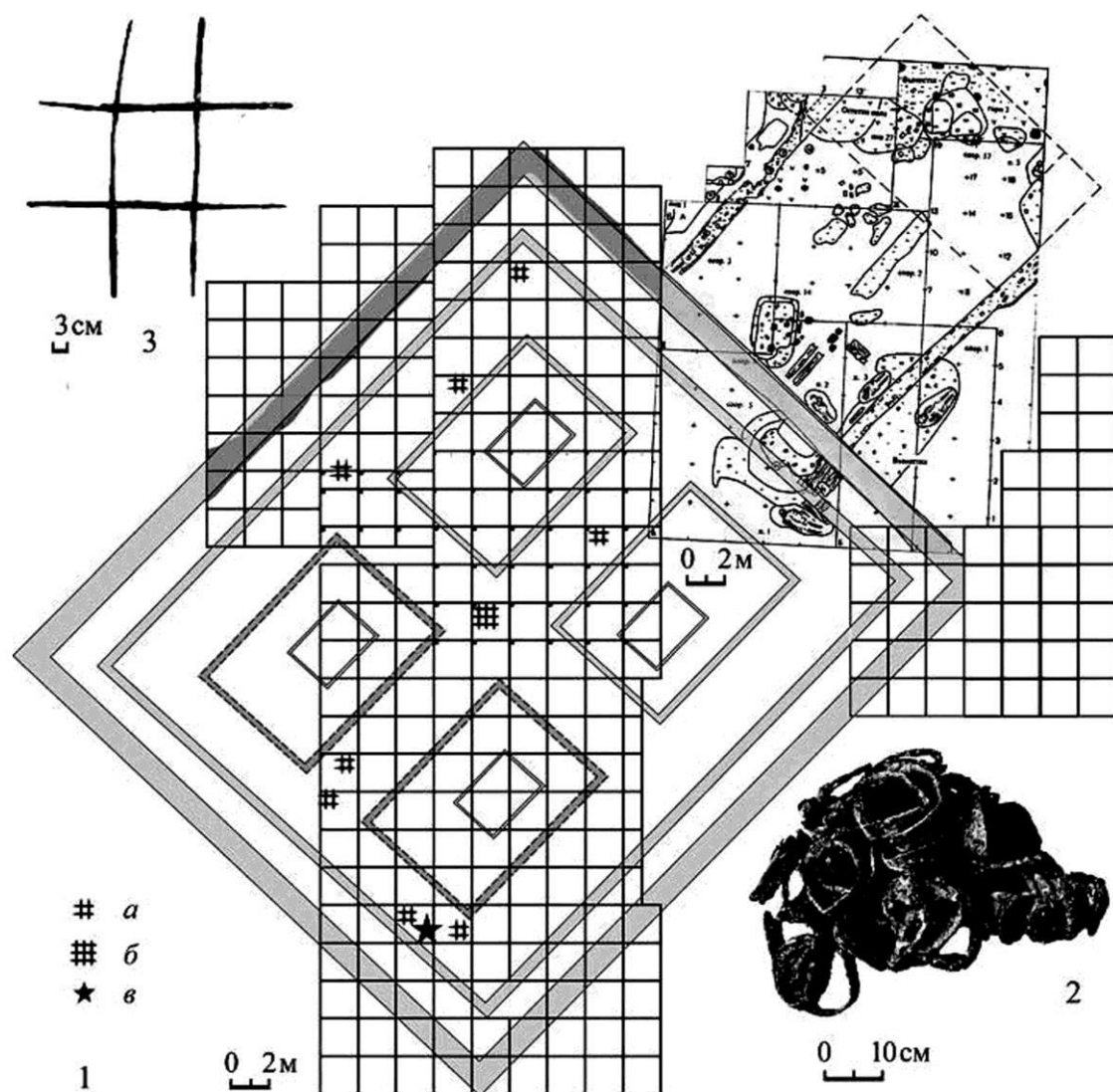

Рис-5

МЕТАЛЛУРГИЯ БРОНЗОВОГО ВЕКА НА ПАМЯТНИКАХ САПАЛЛИТЕПЫ И ДЖАРКУТАНА

Бронзовый век на территории Центральной Азии является важным этапом в истории развития человечества, поскольку именно в этот период произошли коренные изменения в производящем хозяйстве, ремесле и социальных отношениях. Особенно формирование и совершенствование металлургии сыграли решающую роль в укреплении экономической мощи общества, повышении качества орудий труда и военного снаряжения, а также в возникновении специализированных отраслей ремесленного производства.

Памятники Сапаллитепа и Джаркутана, расположенные на территории Северной Бактрии, имеют особое научное значение для изучения металлургии бронзового века. Обнаруженные на этих памятниках металлургические печи, тигли для плавки металла, шлаковые остатки, литейные формы, а также готовые металлические изделия свидетельствуют о формировании в регионе местных центров металлургического производства. Особенно важно, что размещение нескольких печей в пределах одного помещения указывает на определённую степень централизации металлургического процесса и на деятельность специализированных мастеров.

Результаты археологических исследований, проведённых в последние годы, показывают, что в рамках Сапаллинской культуры металлургия являлась не только отраслью ремесленного производства, но и важной составной частью социально-экономической системы. Конструкция металлургических печей, их типологическое разнообразие, технологические следы, а также химический состав металлических изделий подтверждают наличие в обществе бронзового века высокого уровня практических знаний и опыта.

С этой точки зрения в данной статье анализируются металлургические печи и связанные с ними находки, выявленные на памятниках Сапаллитепа и Джаркутан, а также на научно обосновываются процессы формирования металлургии бронзового века, её технологические особенности и этапы централизации.

Металлургия Сапаллитепа. В результате научных исследований, проведённых на поселении Сапаллитепе, в помещениях № 13, 52, 81, 93, 98, 111, 123 и 130 были выявлены многочисленные остатки металлического шлака. В помещении № 52 открыты три круглые печи, расположенные в один ряд; их стенки под воздействием высокой температуры приобрели грубую зеленоватую окраску. В двух из этих печей обнаружены фрагменты металла зелёного цвета [1, с. 30; 2, с. 278–279].

Кроме того, в помещении № 39 Сапаллитепе была выявлена прямоугольная печь размерами 70×32 см и глубиной 50 см. Учитывая, что её внутренние стенки под воздействием огня приобрели грубую зеленоватую окраску, А.А. Аскарлов интерпретировал её как металлургическую печь [1, с. 36; 3, с. 29]. В помещениях № 104 и 105 также открыты прямоугольные печи, на внутренних стенках которых вследствие сильного термического воздействия образовался грубый зеленоватый шлак. А.А. Аскарлов рассматривает эти помещения как мастерские по обработке металла [2, с. 278–279; 3, с. 31].

Металлургия Джаркутана. В огненном храме памятника была открыта металлургическая мастерская, в которой располагались восемь плавильных очагов [4, с. 15]. В одном из очагов зафиксированы остатки металлического расплава массой около 2 кг; кроме того, в мастерской выявлены четыре тигля для плавки металла [5, с. 70].

Учитывая, что в различных частях Джаркутана обнаружены бронзовые орудия труда и оружие, а также знаки и амулеты, исследователи пришли к выводу о существовании здесь

местных мастерских по выплавке металла и изготовлению из него орудий труда и военного снаряжения. По мнению А.А. Аскарова, очаги, изученные в хозяйственно-служебной части огненного храма, имели стенки, которые длительное время подвергались воздействию высоких температур и превратились в синеватый шлак; обнаруженные здесь фрагменты тиглей, предназначенных для плавки металла, свидетельствуют о том, что данное помещение представляло собой специализированную литейную мастерскую по переплавке бронзового сырья [6, с. 23–24].

В исследованиях последних лет, посвящённых металлургическим очагам, отмечается, что изучение восьми очагов, расположенных в одном помещении хозяйственной части храма Джаркутана, относящегося к различным этапам Сапаллинской культуры, свидетельствует о централизованном характере металлургического производства. Обнаружение многочисленных тиглей указывает на существование развитой технологии плавки металла [7, с. 22].

В результате раскопок, проведённых в последние годы на памятнике Джаркутан, были выявлены и изучены три сооружения, предназначенные для плавки металла.

Данные сооружения условно интерпретированы нами как металлургические печи. По форме они близки к кухонным и отопительным очагам, однако отличаются тем, что их топочные камеры под воздействием высокой температуры приобрели грубую зеленоватую окраску и превратились в шлак, что свидетельствует об их использовании именно для плавки металла.

1 - металлургическая печь. В северо-восточном углу помещения № 5 многокомнатного дома, расположенного в южной части цитадели Джаркутана, выявлены следы функционирования металлургической печи. Печь имеет прямоугольную форму, её размеры составляют 0,80×0,65 м, глубина сохранности 20–22 см. Очаг размещён в центре сооружения, напоминающего суфу размером 1,25×1 м. Внутренняя часть печи была обмазана глиной с примесью соломы; в результате воздействия высоких температур на её стенках образовался грубый зеленоватый слой толщиной 4–4,5 см. Заполнение печи следующее: первоначально пол, над которым зафиксирован слой золы толщиной 2–6 см; поверх него — слой рыхлой земли толщиной 15–17 см. Обнаружение на полу помещения керамики, относящейся к джаркутанскому этапу Сапаллинской культуры, позволяет датировать и сам очаг данным периодом.

2 - металлургическая печь. Печь расположена на платформе холма № 5, в его южной части. Она имеет прямоугольную форму со слегка закруглёнными углами. Стены выложены из сырцового кирпича толщиной 15 см (использованы половинки кирпича). Размеры печи — 80×90 см, размеры топочной камеры на уровне пола — 57×50 см, глубина сохранности — 65 см. Топочная камера обмазана специальной огнеупорной глиной толщиной 2–3 см. Стены печи сильно прокалены, местами приобрели шлаковидный оттенок. По мере углубления топочная камера несколько сужается. Её заполнение состоит преимущественно из рыхлой земли с примесью золы. В данном слое обнаружены фрагменты керамики джаркутанского этапа Сапаллинской культуры, что свидетельствует об использовании печи именно в этот период. Здесь же зафиксированы обожжённые и сырцовые кирпичи. Шлаковидная окраска внутренних стен подтверждает использование сооружения для плавки металла.

3 - металлургическая печь. В западной части раскопа на холме № 4 обнаружена ещё одна металлургическая печь. Она расположена на глубине 50–60 см от современной поверхности, имеет прямоугольную форму размером 57×97 см и глубину сохранности 50 см. Стены сохранились на разной высоте: западная — в один ряд сырцового кирпича (12 см), северная и восточная — до 50 см, южная — 38–40 см. Использованы кирпичи размером 20×34×9; 40×20×9; 38×20×9 см. Внутренняя поверхность дважды обмазана соломистой глиной слоем 1,5–2 см. Под воздействием высокой температуры стенки прокалены на глубину 3–4 см, местами приобрели шлаковидный цвет. Заполнение включает прокалённый пол, покрытый слоем золы толщиной 2–5 см, поверх которого расположен ещё один слой тёмной золы

толщиной 2–6 см с большим количеством угля. Верхний слой заполнения — рыхлая земля с золой толщиной 40–42 см, в котором зафиксированы обожжённые фрагменты стен печи, сырцовый кирпич и керамика джаркутанского этапа. Сильное прокалывание стен позволяет предположить использование печи для плавки металла в джаркутанский период.

Всего на памятниках Сапаллинской культуры зафиксировано 23 металлургические печи. По конструкции они подразделяются на два типа: 1. круглые; 2. прямоугольные.

Выявлены три круглые печи, расположенные в одном помещении рядом друг с другом, и двадцать прямоугольных. Среди находок, связанных с металлургией, особое значение имеют тигли. Их обнаружение на Сапаллитепа напрямую подтверждает занятия металлургией. Наличие тиглей свидетельствует о выплавке металла на месте и изготовлении различных металлических изделий, а также о существовании специализированных печей.

В помещении № 105 Сапаллитепа вдоль стены сооружены семь однотипных прямоугольных печей. Концентрация семи печей в одном помещении указывает на существование централизованного производства металлических изделий. На джаркутанском этапе печи уже сооружались почти в каждом доме, что свидетельствует о производстве металла для собственных нужд семей.

На кузалинском этапе производство вновь концентрируется: в помещении № 8 джаркутанского храма построены восемь прямоугольных печей, расположенных рядом. Вероятно, в этот период контроль над производством осуществлялся жрецами храма; данная традиция продолжалась и на молалинском этапе.

До нашего времени сохранились лишь нижние части топочных камер. Наличие восьми печей в одном помещении храма, устройство мастерской в центре комнаты и колодца, а также находки целых тиглей свидетельствуют о централизованном характере металлургии и дают важный материал для изучения технологии плавки.

По мнению В.И. Сарияниди, обнаружение прямоугольной печи и металлических котлов в помещении № 51 памятника Даштли-3 свидетельствует о плавке металла на месте [8, с. 70–71; 9, с. 21]. Ранние тигли известны в раннебронзовых комплексах Алтын-депе (Южный Туркменистан) и Саразма (верхний Зарафшан) [10, с. 38; 11, с. 11–24]. Их находки также указывают на существование печей.

На памятнике Далварзин конца II тыс. до н. э. обнаружен круглый очаг диаметром 2 м, рядом с которым найдено глиняное сопло, обожжённое до шлаковидного состояния. В 10–12 м от очага выявлены восемь литейных форм и тигли, что свидетельствует о местном производстве металлических изделий [12, с. 30].

Таким образом, имеются все основания утверждать, что на памятниках Сапаллинской культуры существовали мастерские по выплавке и обработке металла. Этот процесс в соседнем Туркменистане начинается ещё в энеолитическую эпоху [13, с. 71].

Анализ печей показывает, что на сапаллинском этапе использовались оба типа, тогда как на джаркутанском, кузалинском и мулалинском — преимущественно прямоугольные печи. Они отличались большими размерами и большей производительностью, в них работали опытные мастера.

Технология плавки и изготовления изделий требовала специальных знаний и навыков, обычно заимствуемых у более развитых культур. Высокое качество медных и бронзовых изделий Сапаллинской культуры свидетельствует о глубоком освоении этих технологий. Металлургическая традиция Сапаллинской культуры имела общие черты с традициями Дашлы и Мургаба, что позволяет предполагать общую сырьевую базу. Вероятно, руда добывалась в районе Кухитангтау (Тиллабулак, Арабулак), где производилась первичная переработка, после чего сырьё распространялось в другие районы Бактрийско-Маргианского комплекса. Основные месторождения меди и свинца располагались в Зарафшанской долине, служившей сырьевой базой как для кочевых андроновцев, так и для оседлого населения Бактрии и Маргианы. Находки материалов бактрийско-маргианского круга в древнем Согде подтверждают эти связи [14, с. 321–337].

Исследователи подробно рассмотрели типологию, функции и химический состав бронзовых изделий различных этапов Сапаллинской культуры [15, с. 37-40; 16; 17, 48-53; 18, 1-1-259]. Металлические изделия были классифицированы по типам и вариантам, установлен их химический состав; на основе сравнительного анализа сделан вывод, что большинство изделий изготовлено непосредственно на памятниках. При этом подчёркивается, что свинец и олово поступали из Зарафшанской долины (в частности, района Карнаба) и с территории Ирана.

Проведённые исследования показывают, что металлургические печи, тигли для плавки металла, шлаковые остатки и литейные формы, выявленные на памятниках Сапаллитепа и Джаркутан, подтверждают высокий уровень развития металлургии в бронзовом веке. Разделение печей на два основных типа — круглые и прямоугольные, их конструктивные особенности, а также наличие шлакового слоя на внутренних стенках свидетельствуют о том, что данные сооружения были специально предназначены для плавки металла.

На различных этапах развития Сапаллинской культуры в процессе металлургического производства прослеживаются определённые эволюционные изменения. Если первоначально производство металла осуществлялось в пределах отдельных помещений и мастерских, то в последующие периоды (особенно на этапах Джаркутан и Кузали) концентрация печей в одном месте указывает на формирование централизованной формы металлургического производства. Это, в свою очередь, позволяет предполагать наличие механизма контроля над производством и деятельность квалифицированных мастеров.

Типологическое разнообразие металлических изделий и анализ их химического состава свидетельствуют о хорошем освоении технологий окончательной обработки металла, приготовления сплавов и литейного производства. Данные о сырьевой базе показывают, что население Сапаллинской культуры использовало региональные источники руды и, в ряде случаев, поддерживало экономические связи с соседними территориями.

В целом, металлургия бронзового века на территории Северной Бактрии занимала важное место в социально-экономическом развитии общества. На основе материалов Сапаллитепа и Джаркутана научно обосновано, что металлургическое ремесло было не только развитым, но и в определённой степени специализированным и централизованным производственным процессом.

Список использованных источников и литературы:

1. Аскарлов А.А. Сапаллитепа Ташкент: Фан, 1973.
2. Аскарлов А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (к проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций): Дисс... док. ист. наук. М., 1976. 44 с.
3. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: Фан, 1977.
4. Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседлоземледельческом обществе Северной Бактрии (по материалам погребальных комплексов II тыс. до н.э. Южного Узбекистана): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Самарканд: Институт Археологии АН УзССР, 1990. 21 с.
5. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
6. Аскарлов А.А. Энг қадимги шаҳар. Тошкент: Маънавият, 2001.
7. Раҳимов К.А. Сополли маданияти ёдгорликлариди олов билан боғлиқ қурилмалар ва ошхона идишлари типологияси // тар. фан. номзоди. дисс. автореферат. Самарқанд, 2011. 32 б.
8. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. М.: 1977.
9. Сарияниди В.И. Раскопки монументальных зданий на Дашлы 3 // Древняя Бактрия. Вып. 3. М., 1984.
10. Массон В.М. Алтые-депе (Раскопки города бронзового века в Южном Туркменистане) // Труды ЮТАКЭ. – Л., 1981. Вып. XVIII. – С. 35-55.

11. Исаков А. Саразм (к вопросу становления раннеземледельской культуры Зерафшанской долины. Раскопке 1977-1983 гг.) Душанбе: Дониш, 1991.
12. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып. 118. М.–Л., Изд. АН СССР, 1962.
13. Терехов Н.Н. Металлообрабатывающее производство у древнейших земледельцев Туркмении // Очерки технологии древнейших производств. М., 1975.
14. Avanesova N.A., Sajdullaev S.B., Erkulov A. Dzam- ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana // AMIT. Band 33. – Berlin, 2001. – P. 321-337.
15. Рузанов В.Д. К вопросу о истоках оловянистых бронз в металлообрабатывающих производствах племен юга Средней Азии в эпоху бронзы // ИМКУ. – Ташкент, 1999. Вып. 30. – С. 37-40;
16. Рузанов В.Д. Древняя металлургия и металлообработка Узбекистана в эпоху бронзы// Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. Ташкент, 1982;
17. Рузанов В.Д. К вопросу о истоках металлообработки Сапаллинской культуры Южного Узбекистана // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Ташкент, 2005. – С. 48-53;
18. Kai Kaniuth. Metallobjekte der Bronzezeit fus Nordbaktrien // Archäologie in Iran und Turan. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Band 6. – Berlin, 2006.

Мурсакулиев М.

Директор Государственного историко-культурного заповедника «Кешикчидаг»,
преподаватель истории Газахского филиала Бакинского государственного университета
(БГУ) Азербайджан, город Агстафа

Алиева С.

директор Государственного историко-культурного заповедника «Авей», доктор
философии по педагогике, преподаватель Газахского филиала Бакинского государственного
университета (БГУ) Азербайджан, город Газах.

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТЕ АЛАЧЫГОВ И ПУТЕЙ КОЧЕВИЙ В ДЖЕЙРАНЧЁЛЕ

Ключевые слова: Джейранчёлъ, тюркские племена, алачыг, войлок, поселение, курган.

Авнина Джейранчёлъ является важным историко-археологическим и географическим регионом, объединяющим древнейшие жемчужины материальной культуры истории Азербайджана. Данная территория позволяет проследить пути миграции, места обитания и длительного расселения тюркских племен. Исследования, проведенные в этом регионе, показывают, что Джейранчёлъ представляет собой связующий мост между Южным Кавказом и Центральной Азией не только в природно-географическом, но и в культурно-историческом аспекте.

Расположенные здесь многочисленные курганы, относящиеся к периодам средней и поздней бронзы, а также раннего железа, отражают образ жизни, религиозные верования и социальную структуру многих древнетюркских племен. Планировка курганов, погребальные обычаи и обнаруженные образцы материальной культуры имеют прямые параллели с аналогичными памятниками в Анатолии, Средней Азии, на Алтае и в Южном Азербайджане. Это позволяет сделать важные научные выводы о культурной принадлежности и миграционных путях племен, создавших эти памятники. Территория Джейранчёля, находясь на стыке древних путей миграции, играла ключевую роль в формировании этнокультурного состава региона. Курганы здесь рассматриваются не только как погребальные сооружения, но и как важные индикаторы идеологического и социального статуса. Азербайджанская Республика — древняя страна, расположенная на Южном Кавказе, на стыке Европы и Азии. Границы Азербайджана с соседними странами в основном определены исторической преемственностью и в ряде мест проходят вдоль линий природного рельефа. Одной из таких природных границ является равнина Джейранчёлъ, где расположен комплекс пещер Кешикчидаг. В историко-географическом плане равнина состоит из низкогорных гряд, долин и плато [Мусеибов, Сулейманов, 1975].

Этот исторический ареал расположен на трассе древнего Шелкового пути. Торговые караваны, начинавшие свой путь из Анатолии и следовавшие по Великому Шелковому пути, входили на территорию страны через Дербент и Нахчыван, пересекая северные и южные прикаспийские области, и останавливались на отдых в Джейранчёле. Это было обусловлено наличием богатой естественной кормовой базы для вьючных животных. Данная историческая специфика отражена как в топонимах, так и в самих памятниках, таких как «Карван дереси» (Долина караванов), «Сарыёхуш», Таватепе и Кешикчидаг.

Одним из важнейших этапов развития человеческого общества было использование пещер, стоянок и убежищ для защиты от неблагоприятных климатических условий и внешних угроз. Эти поселения, созданные в различных природно-географических условиях из разных материалов, стали одним из главных факторов самобытности и этнической идентификации племен и народов.

Рис. 1. Алачыг, сооруженный тюркскими племенами, расселившимися в Джейранчёле. Географические и хозяйственные особенности региона

Географически Джейранчёлъ расположен в чрезвычайно благоприятном месте — на бескрайних степных просторах в бассейнах рек Кура и Ганых. С древнейших времен эти земли широко использовались скотоводческим населением в качестве зимних пастбищ (гышлагов) [Мансуров, 2010]. Приток многочисленных тюркских племен, стремящихся развивать здесь зимнее отгонное скотоводство, заложил основу для возникновения открытых стоянок и сотен курганов.

Тюркские племена, осевшие в Джейранчёле, издревле вели сезонный кочевой образ жизни. В теплое время года они перекочевывали в горы — на летние пастбища (яйлаги), а в холодный сезон возвращались на равнины Арана. Этот маршрут миграции, известный по принципу «из Арана в горы, из гор в Аран», был жизненно важен как для сохранения поголовья скота, так и для обеспечения жизнедеятельности семей. Из-за длительных переходов и смены климата животные иногда подвергались болезням, что вынуждало племена создавать временные поселения на стоянках для адаптации к новой среде.

Эволюция временных жилищ: Алачыг и Деи

Архитектурные формы временных жилищ — алачыгов и деи — полностью отвечали потребностям кочевого хозяйства. Благодаря легкости и портативности, они быстро возводились и разбирались, что значительно упрощало кочевой быт.

На основе археологических и этнографических исследований можно сделать важный вывод:

Круглые деи и алачыги, использовавшиеся скотоводами на протяжении веков, возникли еще в период ранней бронзы.

Прямоугольные формы временных жилищ начали входить в обиход позже — в период средней бронзы.

В Азербайджане природные условия позволяют выпасать мелкорогатый скот практически круглый год. На равнинах трава зеленеет очень рано, но к концу весны, с наступлением жары, начинает высыхать. Опираясь на многовековой опыт, наши предки в этот период покидали зимние пастбища и поднимались на богатые сочной травой яйлаги. В конце августа скотоводы постепенно начинали спуск стад обратно на равнины.

Строительная техника и материалы

Переходный характер кочевого быта оказал решающее влияние на конструкцию жилищ. Основными материалами для их возведения служили **тростник, дерево и бутовый камень**. Жилища с прутовым каркасом оказались наиболее практичными для постоянных перемещений между яйлагами и гышлагами, поэтому они не только не утратили своей актуальности, но и постоянно совершенствовались.

Особое место в конструкции занимал войлок (кече). Он был ключевым материалом для покрытия алачыга. Кровля состояла из четырех частей войлока и закрывалась специальной верхней формой — «баш галыб» (базовая форма), которая могла быть как круглой, так и четырехгранной. Для придания устойчивости конструкцию туго стягивали веревками (сицим), создавая так называемый «еллик» (ветрозащитное укрепление).

Рис. 2. Изображение центрального очага и ветрозащитной части («еллик») алачыга.

Символика и структура жилища

Как правило, вход в алачыг был обращен на восток (в сторону восхода солнца). Центральный очаг (ортаоджаг), располагавшийся в середине жилища, занимал ключевое место в быту кочевых тюркских племен. Вокруг очага по кругу выкладывались величественные камни-галты (галтандаш), добытые в самом Джейранчэле. Во время кочевий эти камни оставались на месте как стационарные очаги, служа образцами материальной культуры, свидетельствующими о следах прежнего заселения территории.

Места расположения алачыгов и камни-галты, наблюдаемые в Джейранчэле, являются бесценными памятниками, сохранившими следы древнего кочевого образа жизни. Существует глубокая параллель между жилым и погребальным пространством: если камни-галты в алачыге «охраняли» жилое место, то камни-галты в курганах (кольца типа кромлех) выполняли аналогичную сакральную функцию в пространстве погребения.

Археологические исследования в заповеднике «Кешикчидаг»

Раскопки курганных захоронений на равнине Джейранчэль, на территории Государственного историко-культурного заповедника «Кешикчидаг», начались в 2011 году. Археологическая экспедиция под руководством Н. А. Мусеибли провела научные исследования и раскопки в «Долине курганов Кешикчидаг».

В ходе археологических работ были изучены пещеры, открытые стоянки, небольшие поселения и погребальные памятники. Обнаруженные остатки материальной культуры, относящиеся к различным историческим периодам — в особенности керамические и металлические изделия, — позволили установить, что жизнь на территории Кешикчидага продолжалась последовательно на протяжении античности и всего средневековья.

В обрядах погребения древних племен, занимавшихся отгонным (яйлаг-гышлаг) скотоводством, широкое распространение получили кенотафы (поминальные могилы). Все это позволяет проследить идентичность, последовательность и преемственность в материальной культуре нашего народа. В последние годы в ходе археологических изысканий в таких местностях, как Джандаргель, Сарыёхуш, Гарасой, Джейранчухур, Карван дереси, Галтан дереси и др., было раскопано множество курганов эпохи бронзы и раннего железа, а также обнаружены новые уникальные артефакты.

Рис. 3. Долина курганов Кешикчидаг. 20 ноября 2024 года. Курган №1 в местности Йовшанлыдере.

Рис. 4. Курган №1 в местности Джандаргель. Август 2024 года.

Историко-культурное значение комплекса Кешикчидаг

Равнина Джейранчёлъ, где расположен комплекс пещер Кешикчидаг, на протяжении тысячелетий хранит следы различных культур. Этот комплекс, находящийся на скалистых склонах песчаных гор гряды Гатардаг, доносит до наших дней древнее культурное наследие Кавказской Албании. Пещеры, расположенные среди живописных ландшафтов Джейранчёлъ, являются не только местом археологических находок, но и пространством, отражающим повседневную жизнь, верования и культуру древних людей. Находящееся здесь святилище, известное среди местного населения как источник «Гудрет», отражает древнее происхождение, религиозно-этнические особенности и культуру жителей региона. Этот источник, расположенный к востоку от пещер, является своеобразным «этнографическим паспортом» многовековой истории.

Религиозный синкретизм и аскетизм

Государственный историко-культурный заповедник «Кешикчидаг», помимо архитектурных памятников, богат древними поселениями. Здесь можно встретить следы огнепоклонничества, язычества, христианства и других религиозных верований. Выбор данного места для монашеских обителей, вероятно, обусловлен суровой природой гряды Кешикчидаг — выжженной солнцем и описываемой античными авторами как «пустынная и безводная», что делало её схожей с ландшафтами Ближнего Востока.

Доказательством засушливости этих земель служат выдолбленные в скальных породах углубления — водосборники (ялаги), сохранившиеся до наших дней. Монахи собирали в них дождевую воду, владея методами её хранения и очистки для питья. Известно, что еще в период раннего средневековья сирийский аскетизм был знаменит принципами сурового изнурения плоти, отказа от мирских благ и полуголодного существования во имя очищения души и обретения божественной милости.

Архитектурные и геологические особенности

В некоторых пещерных храмах в полах и стенах из песчаника выдолблены ниши и могилы, перекрытые каменными плитами. Предполагается, что в них захоронены высокопоставленные священнослужители, управлявшие монастырем.

Согласно геологическим исследованиям, скалы Кешикчидага относятся к позднему палеозою и подвержены быстрому выветриванию и разрушению. По этой причине доступ к большинству полуразрушенных или относительно сохранившихся объектов — скальных пещер, монашеских келий, церквей и вспомогательных построек — крайне затруднен.

С распространением христианства в V–VI веках жизнь в этих пещерах вновь активизировалась. Для христианских монахов они стали местами духовного уединения и единения с природой. На протяжении веков эта территория служила местом проведения религиозных ритуалов и пристанищем для отшельников из различных религиозных групп. Это подтверждается как историческими фактами, так и находками, обнаруженными в ходе археологических раскопок в пещерах. Обширная степь, простирающаяся от Аггёля (Джандаргель) до Газангёля, хранит в себе многовековую историческую память.

Рис. 5. Пещерный комплекс «Кешикчидаг».

Курганы как памятники древнего мировоззрения

На фоне бескрайних равнин Джейранчёля отчетливо просматриваются низкие, плоские холмы, расположенные иногда упорядоченно, а иногда хаотично. Эти возвышенности — не природный рельеф, а результат древних погребальных обрядов и проявление религиозного мировоззрения — курганные захоронения. Начиная с эпохи бронзы, основной и единственной хозяйственной деятельностью здесь остается отгонное скотоводство. В древности население пригоняло стада на эти пастбища в летние месяцы, создавая сезонные стоянки, а на зиму возвращалось в постоянные поселения вдоль реки Кура. Однако в настоящее время скотоводческое хозяйство ведется здесь круглогодично.

Археологический анализ и Ходжалы-Кедабекская культура Археологические раскопки в курганах Джейранчёля имеют исключительное значение для изучения материальной культуры периода поздней бронзы и раннего железа. Площадь и структура курганов, устройство подкурганных погребальных камер, погребальные обряды и типологический анализ артефактов позволяют датировать данные памятники концом II началом I тысячелетия до н. э. Древние жители региона, являвшиеся носителями Ходжалы-Кедабекской культуры, обеспечили широкое распространение курганной традиции в этом ареале. Мотивы и орнаменты на керамических изделиях, обнаруженных в Кешикчидаге, демонстрируют комплексную идентичность с материалами Гянджа-Газахского региона эпохи бронзы. Наличие подобных изображений в материалах бронзового века и античности подтверждает

преемственность традиций и то, что эти территории были исконными местами проживания нашего народа. Научные проекты и преемственность С целью проведения научных исследований и защиты культурного наследия на территории Государственного историко-культурного заповедника «Кешикчидаг» на протяжении пяти лет последовательно реализуется проект «Летняя школа». Эти проекты направлены на углубление знаний молодых исследователей и студентов в области археологии, истории и культуры. Участники летних школ принимают непосредственное участие в изучении курганов, детально знакомясь с артефактами. Целью данных исследований является изучение исторического и культурного наследия региона, а также получение новых знаний для его сохранения и передачи будущим поколениям.

Рис. 6. Мастер-класс в рамках проекта «Научные археологические раскопки в Кешикчидаге и летняя школа – 5».

Раскопки курганных погребений в различных регионах выявили разнообразие погребальных обрядов. В результате проведённых археологических исследований на деревянном настиле был обнаружен скелет вождя племени; рядом с ним найдены наконечники стрел из обсидиана и кремня, бронзовый меч, характерный для эпохи поздней бронзы, а также изготовленная из стеатита печать со специальными знаками, предположительно принадлежавшая самому вождю (курган Сарыёхуш). Данная находка считается одной из редких в археологии Азербайджана [Гасымов, 2021; Гасымов, 2021].

В другом кургане Сарыёхуша был выявлен скелет человека, предположительно являвшегося ближайшим соратником племенного вождя и погибшего в бою, о чём свидетельствует бронзовый лепестковидный наконечник стрелы, вошедший в череп и вышедший через челюсть.

Раскопки последних лет в основном проводились в курганах кромлехового типа, датируемых преимущественно эпохой поздней бронзы. В ходе исследований были обнаружены бронзовые кинжалы, наконечники стрел из обсидиана, кремня и бронзы, элементы одежды и украшения, бусы из керамики, агата и металла, мужские и женские скелеты, фрагментированные части керамических сосудов, золотые украшения, относимые к скифам, бронзовые наконечники стрел, раковины каури, предположительно привезённые из бассейна Средиземного моря, бусы из агата и пасты, бронзовые конские украшения, бронзовый браслет, надетый на ногу скелета, а также специально орнаментированные культовые сосуды и другие предметы.

Рис. 7. Четырехгранный наконечник копья эпохи средней бронзы — одна из редчайших находок в регионе Южного Кавказа.

В результате научных исследований, проведенных над обнаруженными артефактами, данные радиоуглеродного анализа подтвердили их принадлежность к эпохе средней бронзы (II тыс. до н. э.) и к периоду поздней бронзы – раннего железного века (конец II тыс. – начало I тыс. до н. э.). В ходе исследовательского процесса образцы были проанализированы как в лаборатории США (Майами, Beta Radiocarbon), так и в соответствующем научно-исследовательском центре, функционирующем в Германии (за счёт внутренних ресурсов заповедника). Результаты измерений, полученные в обеих лабораториях, продемонстрировали взаимодополняющие и надёжные показатели [Наджафов, 2024].

Применение радиоуглеродного анализа имеет особое значение для точного определения хронологии артефактов, их включения в культурный контекст и понимания динамики археологических процессов региона. Проведённые анализы показали, что выявленные образцы материальной культуры предоставляют ценные сведения о хозяйственной модели соответствующего периода, характере среды обитания и уровне технологического развития. Эти артефакты свидетельствуют о том, что регион на данном этапе характеризовался интенсивным культурным развитием и масштабными процессами заселения. Полученные результаты создают возможности как для уточнения локальной археологической картины, так и для переоценки общей хронологической последовательности эпохи бронзы на Кавказе. Таким образом, данные радиоуглеродных исследований обеспечили введение обнаруженных находок в научный оборот с высокой степенью достоверности и способствовали более полному определению их значения в контексте археологического наследия.

Keşikçidağ представляет собой не только уникальный исторический памятник, но и важный центр сохранения культурного и исторического наследия Азербайджана [Наджи, 2009]. Этот комплекс на протяжении тысячелетий оставался пространством, где объединялись люди, происходило взаимное обогащение культур, их переплетение и диалог. Курганы и пещеры Кешикчидага являются своеобразным открытым окном для изучения исторических и культурных ценностей. Древние памятники данного региона служат важным средством сохранения культурного наследия народа и его передачи будущим поколениям.

Курганы этого комплекса представляют собой не только погребальные сооружения, но и несут в себе глубокие следы культуры, системы верований и социальной организации, стоявших за ними. Благодаря своему богатому историко-культурному наследию Кешикчидаг вносит значительный вклад в культурную сокровищницу Азербайджана. Летние школы, проводимые здесь для молодых исследователей, способствуют не только обмену знаниями, но и укреплению приверженности нового поколения историческим ценностям и делу сохранения наследия. Подобные инициативы направлены на более эффективную передачу культурного

наследия будущим поколениям. Таким образом, Кешикчидаг, обладая исключительным историческим и культурным потенциалом, играет важную роль в сохранении наследия Азербайджана, а осуществляемые здесь научные исследования формируют прочную основу для охраны культурного наследия.

Список использованных источников и литературы:

1. Бунёдов Т. А. Скотоводство // Азербайджанская этнография: в 3 т. Т. 1. Баку: Şərq-Qərb, 2007. 544 с.
2. Алиев Б. Ф. Временные жилища Азербайджана // Azərbaycan xalqları. Т. 4. № 12. С. 98–105.
3. Мусейбов М. А., Сулейманов М. А. Природный ландшафт Джейранчельского низкогорья / отв. ред. Н. Ш. Ширинов. Институт географии НАН Азербайджана. Баку: Elm, 1975. 133 с.
4. Гёйюшов Р. Археология Азербайджана. Баку: İşiq, 1985. 186 с.
5. Мансуров М. М. Предварительные результаты полевых исследований Джейранчельской археологической экспедиции 2009 года // Институт археологии и этнографии НАН Азербайджана. Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Хазарский университет, 2010. С. 19–25.
6. Гасымов П. П. Отчёт об археологических исследованиях и спасательных работах (декабрь 2020 г. – январь 2021 г.), проведённых на территории Keşikçidağ. Институт археологии и антропологии НАН Азербайджана. Баку, 2021. 85 с.
7. Гасымов П. П. Отчёт об археологических раскопках (июнь–июль 2021 г.), проведённых в рамках проекта «Научные археологические раскопки и Летняя школа в Кешикчидаге» на территории Keşikçidağ. Институт археологии и антропологии НАН Азербайджана. Баку, 2021. 115 с.
8. Наджафов Ш. А. Развёрнутый научный отчёт об археологических исследованиях, проведённых в период 20 мая – 3 июля 2024 г. в Keşikçidağ (Агстафинский район) и в Aveu (Казахский район). Институт археологии и антропологии НАН Азербайджана. Баку, 2024.
9. Наджи Ф. Кешикчидаг. Научно - популярный журнал “Yol”. Баку, 2009, №3 (16), с. 6-19

УЗГЕНСКИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК

Город Узген занимает особое место в истории средневековой городской цивилизации Центральной Азии и являлся одним из крупных политических, экономических и культурных центров региона. В своё время он сформировался не только как региональный, но и как город международного значения, внося значительный вклад в развитие градостроительной культуры, торговли, ремесла, науки, образования и духовной жизни Средней Азии.

Историческое развитие города тесно связано с его благоприятным географическим и климатическим положением. Он расположен в восточной части Ферганской долины, в верхнем течении Сырдарьи, между реками Яссы и Кара-Дарья, на правом берегу Кара-Дарьи, что способствовало его формированию как удобного центра международной торговли и культурных связей. Именно это обстоятельство связало город с Великим шелковым путём и превратило его в один из важнейших торгово-культурных узлов между странами Востока и Запада [1, с. 473–526].

Со второй половины XIX века средневековая история и архитектурные памятники Узгена стали предметом научного изучения русских ориенталистов и археологов. В 1871 году Алексей Павлович Федченко отметил наличие в Узгене архитектурных памятников и обратил внимание на их художественную ценность [2, с. 145]. В трудах Николая Алексеевича Северцова Узгенская башня была описана как самостоятельный архитектурный памятник. В конце XIX века исследования Н.И. Веселовского (1885 г.) и В.М. Флоринского по итогам своих археологических наблюдений высказали предположение о значении Узгена как крупного городского центра [3, с. LXXIII–LXXIV]. В 1896 году Н. Щербина-Крамаренко впервые провёл систематический научный анализ Узгенского архитектурного комплекса [4, с. 29].

В 1920–1930-х годах на многих памятниках Средней Азии, в том числе в Узгене, проводились реставрационные работы Центральным комитетом по делам древних памятников Средней Азии (Средазкомстарис) и реставрационными мастерскими Наркомпроса РСФСР. Важную роль сыграли самаркандские мастера Акрам Умаров и Шамсиддин Гафуров [5, 70]. Однако ещё до начала систематических научных исследований отдельные памятники, особенно Узгенская башня (минарет), подверглись значительным нововведениям. В результате самовольной «реставрации» 1923 года были утрачены элементы первоначального архитектурного облика, что привело к потере части ценной научной информации [6, с. 3].

В 1924 году Туркомстарис организовал экспедицию по изучению Узгенского архитектурного комплекса, в состав которой вошли Б.П. Денике, Ш. Рахими, Б.Н. Засыпкин и В.А. Красильников. Первые исследования носили преимущественно историко-архитектурный характер [7, с. 71].

Согласно сведениям В. Д. Горячевой, в 1927 году М.Е. Массон в связи с ремонтно-реставрационными работами мавзолеев провёл рекогносцировочный осмотр памятника. Кроме того, он зафиксировал 28 мусульманских надгробий XI–XIV вв. на четырёх кладбищах Узгена, а также отметил надписи и дату на портале Северного мавзолея. Уточнение надписей осуществил находившийся в то время в Узгене А. Ю. Якубовский [8, с. 71].

Исследования А. Н. Бернштама 1941, 1944 и 1945 годов планировались как подготовительный этап к широкомасштабным стационарным раскопкам, однако полностью реализованы не были. Первоначально он считал, что в Узгене существовало только одно центральное городище, но впоследствии выявил ещё два. В результате работ 1944 года было установлено, что средневековый Узген представлял собой крупный городской центр,

разделённый на три самостоятельных шахристана, и уточнена топография города [9, с. 260] (Рис.1)

В 1953–1954 годах Узгенский отряд Киргизской экспедиции продолжил археологические исследования. В юго-западной части центрального городища (Орто-Кургана) Н.Н. Забелина выявила четыре культурных слоя жилой застройки, датируемых XI – началом XIII века, что позволило научно обосновать положение Узгена как одного из крупнейших средневековых городских центров Средней Азии. В 1954 году Ю.А. Заднепровский уточнил, что Узген состоял из четырёх шахристанов (Рис.2).

В 1970–1980-х годах специалисты института «Кыргызреставрация» (Б.М. Помаскин, Ж.Ж. Иманкулов, К. Конкобаев) провели масштабные реставрационные работы в Узгенском археолого-архитектурном комплексе. Параллельно Д.Ф. Винник, Е.З. Заурова и В.Д. Горячева проводили раскопки в различных частях Узгена, включая вскрытие погребений в мавзолеях [10, с. 22-28]

Таким образом, исследования периода Российской империи заложили основу научного изучения памятников Узгена, а в советский период эти работы были укреплены и получили дальнейшее развитие. Сведения о городской жизни, инфраструктуре и культурном контексте были систематизированы.

Согласно данным письменных источников, город Узген возник в X веке. В средневековых арабо- и персоязычных письменных источниках, в том числе в трудах Ибн Хордадбека, ал-Истахри, Ибн Хаукаль и ал-Мукаддаси, содержатся сведения об Узгене. Согласно этим данным, город состоял из шахристана, цитадели и рабада, обладал развитой системой водоснабжения и являлся важным торговым узлом Великого шелкового пути [11, с. 491-492].

Однако некоторые исследователи – О.Береналиев и ряд других – отмечают, что поселения здесь существовали уже примерно 2100–2300 лет назад [12, с. 59].

Также существует точка зрения, что Узген был одним из древних городов в составе государства Давань и располагался ближе всего к горным районам восточной части Великого шелкового пути, соединяя города Востока и Запада. В китайских письменных источниках упоминаются города, построенные около 290 г. до н.э. по приказу наследников Александра Македонского за рекой Яксарт; некоторые исследователи связывают эти сведения с ранним этапом формирования Узгена [13, с. 73].

По сведениям археологов и письменных источников, население городов Давани в основном занималось земледелием, выращивая пшеницу, ячмень, просо, виноград, хлопок и другие сельскохозяйственные культуры. Государство Давань также было известно своими «небесными скакунами» — знаменитыми аргамаками [14, 306].

На основе анализа китайских письменных источников, археологических данных и топографических особенностей городища Узгена выдвигалась гипотеза о возможной идентификации его с древним городом «Ю» государства Давань, упоминаемым в летописях эпохи династии Хань. Наиболее известным учёным, придерживавшимся этой гипотезы, был Александр Натанович Бернштам. Аргументация основывается на стратегическом расположении памятника на берегу Кара-Дарьи, отсутствии к востоку сопоставимых по масштабу городищ, концентрации даваньских центров на берегу реки, а также наличии культурных слоёв, датируемых II–I вв. до н. э. [15, 157].

Впрочем, более поздние археологи, не находя слоёв II–I вв. до н. э., о которых А.Н. Бернштам писал как о должных быть, но так им и не найденных, предложили более сложную схему: древний даваньский город Ю это городище Шоробашат, которое к средним векам переместилось с правого берега р. Яссы на левый берег несколько выше по течению и превратилось в Узген.

Предполагается, что Узген/Шоробашат являлся одним из восточных урбанистических центров Давани, выполнявшим военно-стратегические и торговые функции. Подтверждение

данной гипотезы позволит уточнить локализацию городских центров Давани и хронологию ранней урбанизации в Ферганской долине.

Главное городище Узгена, как современный археологический объект, расположено на правом берегу Кара-Дарьи и занимает одно из четырёх смежных плато на высокой пойме; его подножие протянуто примерно на 1 км. В центральной части памятника в своё время отмечались укрепленные стены, образующие комплекс, рельеф которого придаёт ему вид четырёхгранной пирамиды. Однако такая конфигурация, по-видимому, относится скорее к позднему этапу функционирования Орто-Кургана (XIX в.).

Согласно данным археологических исследований, главный укрепленный участок Орто-Курган (по классификации А.Н. Бернштама соответствует городищу Узген-1, а по номенклатуре Ю.А. Заднепровского — шахристану-3) — был разделён двумя параллельными стенами, ориентированными с востока на запад, на три чётко выделенные части. Такая планировочная структура свидетельствует о сложности внутренней организации укрепленного пространства и многоэтапном характере его строительной истории. В пределах этих кварталов отчётливо прослеживаются впадины дворов и остатки построек. Северная (I) часть характеризуется относительно редкой застройкой и включала в основном оборонительные стены и ворота. Центральная (II) и южная (III) части отличались плотной застройкой и являлись наиболее густонаселёнными районами. В юго-восточной части укрепленные стены и башни возведены из крупных продолговатых кирпичей; местами использовался обожжённый кирпич [16, с. 161].

Археологические исследования на территории Узгенского района свидетельствуют о высоком уровне развития городской культуры в древности и в средневековье. Особое значение имеют такие памятники, как Шоро-Башат, Дон-Булак, Северный Узген, Южный Узген и Кулунчак, скрывающие остатки городов и крепостей, а также многочисленные артефакты, связанные с повседневной жизнью и торговлей

Как показано выше, ещё с первых лет Советской власти архитектурно-археологическим памятникам региона уделялось достаточно много внимания. В частности, с 1930-х годов «Комплекс памятников Узгена» функционировал как отдел исторических памятников при районном отделе культуры. Примерно тогда же он был включён в первые списки памятников «старины и искусства», находящиеся под охраной государственных органов Кыргызстана [17, с. 239]. О юридическом статусе Узгена и его археолого-архитектурных памятников в последующие 50 лет документы ещё предстоит обнаружить.

21 августа 1981 года Ошский обком КП Киргизской ССР и исполнительный комитет Ошского областного Совета, учитывая возросшее общественно-воспитательное значение памятников истории и культуры, приняли постановление №15, 16-532 о создании объединённого историко-культурного музея-заповедника.

23 апреля 1982 года постановлением № 242 ЦК КП Киргизской ССР и Совета Министров Киргизской ССР ошский объединённый историко-культурный музей-заповедник был официально создан. В его рамках Узген был филиалом.

В период независимости, спустя 40 лет, благодаря многолетним научным исследованиям, реставрационным работам и государственной охране исторический комплекс Узгена сохранил свой исторический облик до наших дней.

В 2021 году во время проведения фестиваля «Мунара-2021» Президент Кыргызской Республики Садыр Жапаров отметил национальное и международное значение исторического наследия Узгена, охарактеризовав его следующим образом: **«Сохранивший свой исторический облик до наших дней и привлекающий внимание народов мира исторический комплекс Узгена — одно из кыргызских чудес».**

22 марта 2022 года постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики №151 филиал был реорганизован в самостоятельный субъект и получил современное наименование — «Узгенский государственный историко-культурный музей-заповедник».

В его состав вошли минарет (башня), три мавзолея (с прилегающей территорией 3,5 га), а также три шахристана, расположенные в юго-западной части центра города Рис.3.

К этому времени в музее насчитывалось 170 экспонатов, полученных путём сборов на поверхности территорий шахристанов и переданных равнодушными гражданами. Главной ценностью музея являлись 18 мусульманских надгробий (эпитафий), хранящихся в Северном мавзолее.

Одним из первых мероприятий при реорганизации стала передача на баланс музея здания центра обслуживания туристов, построенного ранее в восточнее мавзолеев при поддержке общественного фонда «Туран», и его адаптация под нужды музея с организацией временной экспозиции. Здание состоит из трёх помещений общей площадью 84 кв.м..

В 2016 году по инициативе районной администрации Узгена к нему был пристроен административный корпус площадью 150 кв.м, построенный по проекту городской архитектуры Узгена.

В настоящее время утверждена концепция нового здания музея, начало строительства которого запланировано на 2026 год.

Музей непрерывно ведёт работу по пополнению фондов — путём сбора и закупки у населения города Узгена и прилегающих районов. С 2022 года по настоящее время приобретено 472 экспоната.

Значительное пополнение коллекции произошло в 2023 году, когда музеем было передано 183 стратифицированных предмета. Они были получены в ходе мониторинга и аварийно-спасательных археологических раскопок, проведённых в июле–декабре 2023 года в рамках проекта модернизации городской инфраструктуры Узгена под руководством Б.Э. Аманбаевой (к.и.н., Институт истории, археологии и этнологии им. Б. Жамгырчинова НАН КР). Помимо кыргызстанского академического института значимую роль в формировании команды исследователей и выполнении работ сыграл Международный институт центрально-азиатских исследований (МИЦАИ, г. Самарканд) во главе с Д.А. Воякиным.

Основные раскопки охватили площадь 1400 кв. м по улице Ленина, перед территорией Узгенского музея-заповедника. Участок размером 150 × 10 м, где производилась замена магистралей водопровода и канализации, был превращён в полноценный археологический раскоп. На отрезке 30–50 м раскоп доведён до материка (Рис.4)

Помимо основного раскопа на территории города было заложено большое количество шурфов. Материалы каждого из них зафиксированы отдельно, отражены в отчёте и требуют дальнейшего научного анализа и публикации. Переданные музеем находки свидетельствуют о развитой архитектуре средневекового города, наличии местных производственных традиций и собственной школы художественного орнамента.

18 мая 2024 года на основе предметов, переданных из раскопок, была организована постоянная экспозиция «Узген в пластях истории», отражающая различные исторические эпохи региона и процесс формирования города (Рис.4)

Параллельно начата работа по сбору сведений и архивных материалов об Узгене относящийся в древности и новое время в музеях и архивах Российской Федерации и Узбекистане.

В настоящее время в рамках государственной программы «Тайны древней истории» на 2023–2027 годы (постановление №701 от 22 декабря 2023 года) проводятся раскопки на территории I и II шахристанов под руководством археолога В.А. Кольченко (Институт истории, археологии и этнологии им. Б. Жамгырчинова НАН КР) [16].

Исследования подтвердили непрерывное развитие городской культуры с караханидского периода до наших дней, преемственность местных производственных традиций и художественного ремесла (

Передача археологических материалов музеем укрепила его научно-исследовательские, охранные и просветительские функции. Музей-заповедник становится основным институтом

комплексной охраны археологических памятников, систематического изучения и законного хранения находок. (Рис.6)

Узгенский музей-заповедник играет решающую роль в сохранении, исследовании и популяризации историко-культурного наследия. Его деятельность направлена на сохранение непрерывной традиции городской культуры, стратегического значения на Великом шелковом пути и архитектурных памятников для будущих поколений. Музей-заповедник является основным институциональным механизмом комплексной охраны исторических ценностей, проведения научных исследований и развития культурного туризма.

Список использованных источников и литературы:

1. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии // Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. 1963. - С. 473-526.
2. Коровина Е.П., Серега Я.М., Шишкина В.А. Сборник документов. Ученные исследователи Средней Азии госиздат узССР 1956. - С 145
3. Веселовский Н.И. Доклады о действиях Императорской археологической комиссии за 1885 г. // ОАК за 1882-1888 гг. – СПб.: ИАН, 1891, с. LXXIII-LXXIV.
4. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Ташкент, 1920, -С 29
5. Горячева В.Д. Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии (Бурана, Узген, Сафид-Булан). – Фрунзе: Илим, 1983, с 70
6. Памазкин Б. Историческая справка по памятникам XI-XII вв. – мавзолеям Узгенского архитектурного комплекса. 1972, с. –3
7. Горячева В.Д. Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии (Бурана, Узген, Сафид-Булан). – Фрунзе: Илим, 1983, с 71
8. Горячева В.Д., Заурова Е.З. Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (досоветский период) Фрунзе 1975// Изучение Узгенских мавзолеев, с 142
9. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. – М.-Л.: АН СССР, 1952, с 260
10. Горячева В.Д. Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии Фрунзе: Илим, 1983, с 22-28. Помаскин Б.В. Минареты Киргизии. Памятники Кыргызстана. – вып. 5., -Фрунзе. 1982,-с63-66. Винник Д.Ф. Башня бурана. Памятники кыргызстана.- вып.-2, - Фрунзе . 1974,-с .55-59;
11. Китаб хуада-ал-алам мин аль –Машрик ила—л- Магриб” (“Книга о пределах мира от Востока к Западу”) // Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963 Т. 1. – С. 491-492;
12. Береналиев О. Некоторые итоги изучения древней ирригации Восточной Ферганы // Культура и искусство Киргизии. Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции. 3-6 июня 1983 г. Ленинград, 1983. Вып. 1. С. 59.
13. Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963. С.734.
14. Заднепровский Ю.А., Фергана. Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии/ Москва.1985. с-306
15. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963. С.157.
16. Бернштам А.Н. А. Н. Бернштам: Избранные труды по археологии и истории Кыргызов и Кыргызстана Бишкек, 1998 С.161
17. Кольченко В.А. Кольченко В.А. Исследование, учет и охрана древностей Кыргызстана в предвоенные годы (организационный аспект) // Manas Universitesi. Sosyal bilimler Dergisi. # 12. – Bishkek, 2004. – р. 235-248.
18. Анарбаев А.Ш. ... // Көөнө тарых сырлары / Тайны древней истории – 2024. Материалы научной конференции по результатам первого года реализации государственной программы Кыргызской Республики. Бишкек, 25-26 февраля 2025 года. – Бишкек, 2025. – С. 124

19. Архив НИАМК “Сулайман-Тоо”

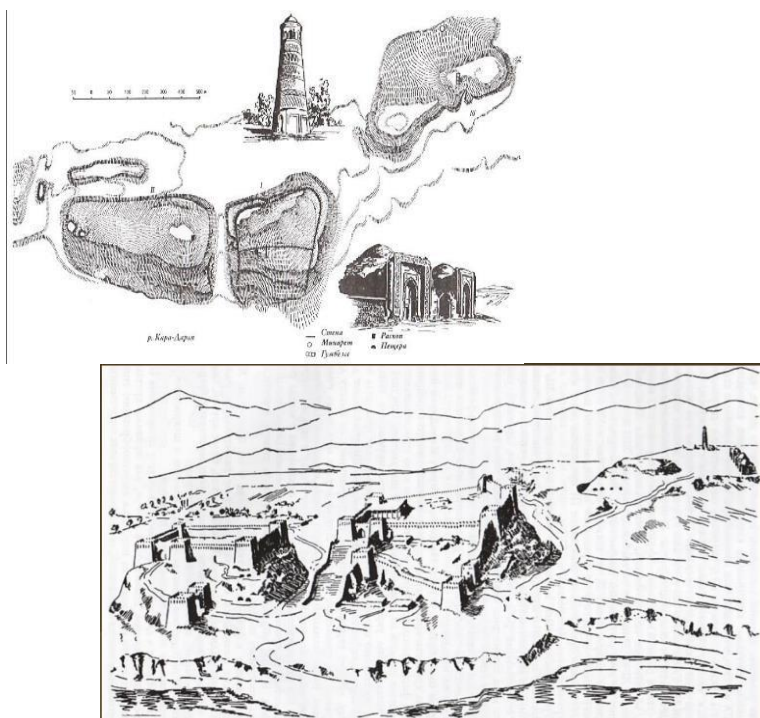

Рис.1

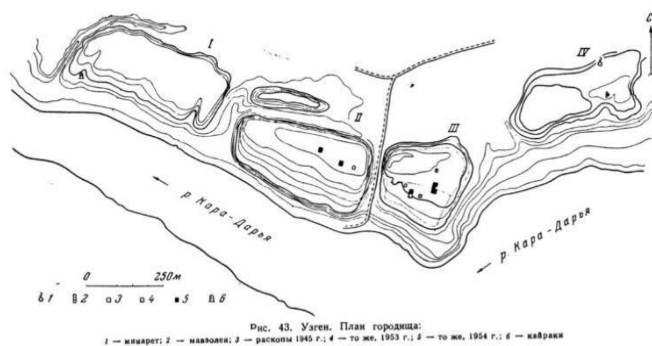

Рис. 3. План городища Узген (по : Заднепровский, 1960)

Рис.2

Рис.3. Городища (шахристаны)

Рис.4.

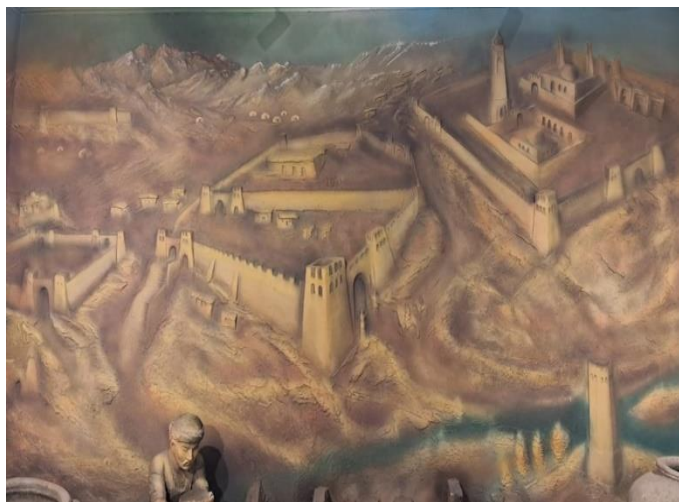
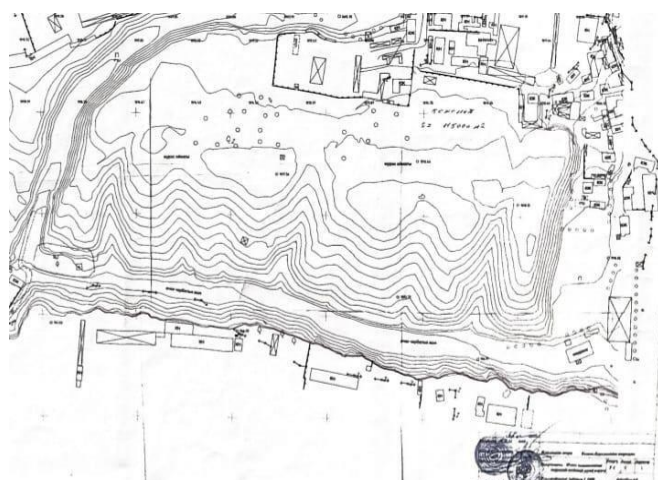

Рис.5.

Шахристан

I-Шахристан

Рис.6.

Талеев Д.Ә.
Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., (Қазақстан)

ТЮРКСКИЙ КАГАНАТ И ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В VI–VII ВЕКАХ

Аңдатпа

Мақалада IV–VII ғасырлардағы Орталық Азияның түркі тілдес тайпаларының этносаяси шоғырлану процесі және Түркі қағанатының қуатты мемлекеттік бірлестік ретінде қалыптасуы қарастырылады. Жазбаша, археологиялық және нумизматикалық дереккөздер негізінде «Тұран» және «Түркістан» топонимдері, олардың «тур» және «түрік» этнонимдерімен байланысы, сондай-ақ қағанаттың қалалық орталықтарды, сауда жолдарын және мәдени өзара іс-қимылды дамытудағы рөлі талданады. Шығыс пен Батыс арасындағы сауда-экономикалық, рухани және мәдени байланыстарды қамтамасыз ететін Түркі жерлері арқылы өтетін Ұлы Жібек жолының жұмысына ерекше назар аударылады. Қағанаттың саясаты әртүрлі этникалық және діни қауымдастықтардың бейбіт қатар өмір сүруіне, бай материалдық және рухани мәдениеттің қалыптасуына ықпал еткені көрсетілген. Қағанаттың саяси мұрасы осы күнгі Қазақстанда қайталанғаны байқалады.

Түйінді сөздер: Түркі қағанаты, Тұран, Түркістан, Ұлы Жібек жолы, Орталық Азия, этногенез, археология, мәдени өзара іс-қимыл.

Аннотация

В статье рассматривается процесс этнополитической консолидации тюркоязычных племён Центральной Азии в IV–VII веках и становление Тюркского каганата как мощного государственного объединения. На основе письменных, археологических и нумизматических источников анализируются топонимы «Туран» и «Туркистан», их связь с этнонимами «тур» и «тюрк», а также роль каганата в развитии городских центров, торговых путей и культурного взаимодействия. Особое внимание уделяется функционированию Великого Шёлкового пути через земли тюрков, обеспечивавшему торгово-экономические, духовные и культурные связи между Востоком и Западом. Показано, что политика каганата способствовала мирному сосуществованию различных этнических и религиозных общин, а также формированию богатой материальной и духовной культуры, наследие которой прослеживается в современном Казахстане.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Туран, Туркистан, Великий Шёлковый путь, Центральная Азия, этногенез, археология, культурное взаимодействие.

Введение

История Центральной Азии в раннем Средневековье тесно связана с процессами этнической консолидации и формированием первых государственных объединений тюркоязычных народов. В IV–V веках на территории региона происходило объединение племён, а к середине VI века тюрки окончательно оформились как народ и создали Тюркский каганат – одну из крупнейших империй Евразии.

Письменные источники, включая «Авесту», «Шах-наме» и средневековые историко-географические сочинения, фиксируют топоним «Туран» как обозначение земель, населённых древними турами, что позднее трансформировалось в название «Туркистан» – «страна тюрков». Археологические и нумизматические материалы подтверждают существование развитых городских центров, торговых и культурных связей, обеспечивавших процветание региона.

Особое значение имел Великий Шёлковый путь, проходивший через земли каганата. Его маршруты способствовали развитию международной торговли, распространению религиозных учений, культурных традиций и ремесленных технологий. Внутренняя политика

каганата, основанная на принципах мирного сосуществования, обеспечивала стабильность и процветание многоэтнического общества.

Таким образом, изучение истории Тюркского каганата позволяет выявить истоки формирования культурно-экономического пространства Центральной Азии и проследить преемственность исторических процессов, отражающихся в современном развитии Казахстана и всего региона.

Основная часть

По письменным и археологическим источникам, а также по данным исторической литературы, в IV–V веках на территории Центральной Азии происходил процесс консолидации тюркоязычных племён. К середине VI века тюрки окончательно оформились как народ и превратились в крупное государственное объединение. В этот же период в Средней Азии проживало древнее племенное объединение туров. Именно эти туры, как собирательное название древних кочевых и полукочевых племён региона, впервые упоминаются в иранском религиозном памятнике «Авеста». В этом произведении туры представлены как мощное военно-политическое объединение, противостоявшее земледельческим оазисам Ирана в начале I тысячелетия до н. э. [1,11]. Этноним, впервые зафиксированный в «Авесте», позднее стал основой для формирования топонима Туран (Турстан).

Сведения о Туране встречаются в мифологическом эпосе Древнего Ирана «Шах-наме», а также в средневековых религиозных и исторических сочинениях, в персидских, арабских и среднеазиатских историко-географических трудах. По данным узбекского историка Ш. С. Камолиддина, в сасанидских источниках III–IV веков название Туран и Турстан употребляется как эквивалент термина Туркистан. В эпоху эфталитов (V в.) и тюрков (VI–VIII вв.) Турстан трансформируется в «Туркистан», то есть «страна тюрков». Топоним Туран встречается также на монетах Хорезма раннесасанидского и раннесредневекового времени [2, 8–10].

Сопоставление этнонимов «тур» и «тюрк» (турик), а также топонимов «Туран» и «Туркистан» характерно для дохристианской и мусульманской ираноязычной историко-географической традиции, а затем и для арабских и среднеазиатских сочинений. Так, в памятнике «Аяткар Зареран», написанном на среднеазиатском иранском языке до принятия ислама, страна Туран именуется Хиюн, что, вероятно, связано с хунну (гуннами), первыми тюрками, пришедшими с востока и вступившими в контакт с иранцами. Подобное отождествление Турана и тюранцев встречается и у Фирдоуси [3, 89–92].

Согласно данным топонимических словарей, географическое пространство Туранской низменности охватывает территории современного Казахстана, Узбекистана и Туркменистана, что соответствует ареалу древнего Турстана [4,424]. Все приведённые сведения указывают на то, что в VI–VII веках вся Средняя Азия, включая Тохаристан, Бактрию и часть Индии, находилась под властью Тюркского каганата. В. В. Бартольд отмечал, что в сасанидском Иране под названием «Туркистан» («страна тюрков») подразумевались земли за Амударьей, где господствовали тюрки [5,181].

Если в VI–VII веках географический ареал Турана совпадал с границами Тюркского каганата и включал земли южнее Амударьи, то можно утверждать, что древние туры и их территория – Туран – стали вторым очагом формирования тюркоязычных народов.

С I тысячелетия до н. э. регион Туркестана был заселён союзами и государственными образованиями тюркоязычных племён – сакскими, усуньскими, кангюйскими, карлукскими, огузскими, кипчакскими. Они превратили этот край в центр оседлой цивилизации, строили города и способствовали их развитию. Античные источники сообщают о городских центрах массагетов в Приаралье, а китайские хроники фиксируют сведения о городах кангюев (Битянь, Сусе, Юени, Фуму, Юогань, Ги), тюрков (Суяб, Баласагун, Барсхан, Тараз) и усуней (столица Чигу). Археологические исследования подтверждают существование древних городищ – Ширикбад, Бабиш-молла, Боланды, Отрар, Кокмардан, Алтын-тобе, Ак-тобе и др.

В VI–VII веках Тюркский каганат превратился в могущественную империю, владения которой простирались от Монголии на востоке до Памира на западе [7,29]. Центральным ядром этой державы являлась территория современного Казахстана, а её этническую основу составляли древние племена, проживавшие на казахских землях. В 60-е годы VI века каганат стал мощным государством, оказывавшим значительное политическое и экономическое влияние на Евразию. В этих условиях естественным явлением было прохождение главного маршрута Великого Шёлкового пути через земли тюрков. Как отмечает К. М. Байпаков, в VI–VII веках западный маршрут Шёлкового пути через Фергану уступил место ветви, проходившей через Жетысу и Южный Казахстан. Основной причиной этого было расположение ставки тюркских каганов в Жетысу, что позволяло им контролировать торговые связи региона. Кроме того, путь через Фергану в VII веке стал небезопасным из-за междоусобных войн [8,36].

Стремление контролировать торговые пути привело к соперничеству Китая, Персии, Индии и Византии. Византия, воюя с Персией за торговые коммуникации, искала союзников и направила посольство в Западный Тюркский каганат. Известно, что византийский император Юстиниан направил посла З. Киликийского к кагану Дизабулу (Истеми), и их встреча состоялась в Таразе в 568 году [9, 10–11]. Этот дипломатический контакт отражал политико-экономическую ситуацию, сложившуюся в Евразии в тот период.

Возрождение маршрута Великого шёлкового пути через земли каганата в тот период следует рассматривать как закономерное явление. На наш взгляд, прохождение международных торговых караванов через богатую и процветающую страну тюрков имело ряд преимуществ.

Во-первых, тюркские каганы обеспечивали безопасность и свободное передвижение караванов по торговым путям. Купцы не опасались нападений разбойничьих отрядов.

Во-вторых, высокий уровень благосостояния тюрков способствовал их активному участию в торговле и приобретении товаров. Так, китайский монах Сюань Цзянь, проходивший через Жетысу в Индию в 629 году, оставил подробное описание богатства и быта тюрков. Он несколько дней гостил в орде тюркского кагана в городе Суяб. Его секретарь писал: «Каган живёт в юрте, украшенной золотым орнаментом, сияющим, словно свет очей. Сам каган облачён в зелёный шёлковый халат и носит на голове тюрбан из шёлка длиной более одного чжана (1 чжан-3,2 м). Его окружали тарханы, одетые в разноцветные шёлковые одежды» [10,262–264].

В-третьих, сами тюркские города производили и предлагали на продажу разнообразные товары. Освободившиеся места на рынках быстро заполнялись за счёт местной продукции. Сюань Цзянь упоминал главные города тюрков – Суяб, Мерке (Мыңбұлақ), Тараз (Талас), Испиджаб (город на реке Аксу) – отмечал высокий уровень развития торговли и земледелия. Он писал о большом числе иностранных купцов, проживавших в этих городах, а также о свободном сосуществовании представителей различных религий без какого-либо давления. Археологические раскопки в городах Южного Казахстана и Жетысу подтверждают эти сведения: в Суяб, Таразе, Жамукате, Койлыке обнаружены остатки культовых сооружений и артефакты, связанные с буддизмом, исламом, христианством и зороастризмом.

Все эти факты свидетельствуют о том, что первый Тюркский каганат, ставший прародителем современных тюркоязычных народов, играл роль «золотого моста» между Востоком и Западом, обеспечивая торгово-экономические, культурные и духовные связи. Внутренняя политика каганата, основанная на демократических принципах, создавала условия для мирного сосуществования многочисленных этнических и религиозных общин. Тюрки, сочетавшие оседлое земледелие и кочевое скотоводство, жили в достатке. Благодаря этому в городах вдоль Шёлкового пути местные правители активно привлекали иностранных купцов, строителей, ремесленников, ювелиров и земледельцев.

Именно поэтому археологические материалы из древних и средневековых городов Казахстана часто включают изделия согдийских мастеров (керамика, утварь) и архитектурные

элементы, выполненные в согдийской традиции. В крупных торговых центрах Жетысу – Суяб, Баласагун, Тараз, Кулан, Мерке – согдийцы занимались торговлей, а также возводили главные городские здания. Им предоставлялось право строить собственные дома, открывать лавки на базарах и вести постоянное хозяйство. Местные жители, для которых главным источником богатства был скот, предпочитали нанимать рабочих для строительства, считая это более удобным. Эта черта, унаследованная от предков, сохранилась в характере казахского народа до наших дней.

Таким образом, духовная культура и мирная политико-экономическая стратегия, сложившиеся в эпоху Тюркского каганата, спустя века вновь проявляются в современности. Казахстан, как прямой наследник исторического Туркестана — «страны тюрков», в своей внутренней и внешней политике, в культурном и духовном развитии воспроизводит многие черты той эпохи.

Подобные процессы наблюдаются и в отношениях Европы и Востока. После распада Советского Союза исчезла политика «железного занавеса», что способствовало восстановлению торгово-экономических связей между Востоком и Западом, то есть возрождению Великого шёлкового пути. В 1990-е годы торговые отношения между Китаем и Казахстаном стали основой для расширения связей Центральной Азии и России с Европой, Передней и Малой Азией. Через этот путь политические, экономические, духовные и материальные культуры народов получили новое развитие.

Сегодня жизнь сама подтверждает эффективность Великого Шёлкового пути для народов двух континентов. Центральноазиатские купцы, строители, ремесленники и мастера вновь находят заработок, отправляясь в ближние и дальние страны по обновлённому маршруту. В современной лексике для них закрепилось слово «гастарбайтеры» — своеобразное эхо древней традиции.

Благодаря мудрой политике могущественного Тюркского каганата Великий Шёлковый путь стал каналом распространения культуры, искусства, науки и образования, и его значение не утратило актуальности до наших дней. Международный проект строительства автомагистрали «Западный Китай – Западная Европа», реализуемый при поддержке мировых держав, является ярким доказательством этой преемственности.

Заключение

Проведённое исследование показывает, что Тюркский каганат VI–VII веков сыграл ключевую роль в формировании культурно-экономического пространства Центральной Азии. На основе письменных, археологических и нумизматических источников можно утверждать, что именно в этот период произошло окончательное оформление тюркоязычных племён как единого этнополитического сообщества, а их государственное объединение стало важным фактором региональной и межконтинентальной истории.

Топонимы «Туран» и «Туркистан», восходящие к древним этнонимам, отражают преемственность исторических процессов и свидетельствуют о том, что территория современного Казахстана и сопредельных стран была одним из главных очагов этногенеза тюрков. Развитие городских центров, торговых путей и ремесленных традиций подтверждает высокий уровень материальной и духовной культуры, сложившейся в условиях взаимодействия кочевого и оседлого уклада.

Особое значение имел Великий Шёлковый путь, проходивший через земли каганата. Он обеспечивал не только торгово-экономические связи, но и способствовал распространению религиозных учений, культурных ценностей и технологий. Политика каганата, основанная на принципах мирного сосуществования, создавала условия для взаимодействия различных этнических и конфессиональных общин, что стало важным фактором устойчивого развития региона.

Таким образом, Тюркский каганат выступал не только как военно-политическая держава, но и как цивилизационный центр, объединивший Восток и Запад в едином

культурно-экономическом пространстве. Его наследие продолжает оказывать влияние на современное развитие Казахстана и всего Центральноазиатского региона, а возрождение Великого Шёлкового пути в XXI веке является ярким подтверждением исторической преемственности.

Список использованных источников и литературы:

1. Авеста. Закон против Дэвов (Видевдат). – СПб.: Изд-во Политехнического университета, 2008. – 301 с.; Ширинов Т. *Древнебактрийское царство. «Большой Хорезм» (VII–VI вв. до н. э.)* // Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент, 2001. – 207 с.
2. Камолетдин Ш. С. *Древнетюркская топонимия Средней Азии* / Отв. ред. М. Исхаков. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
3. Короглы Х. Г. *Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана*. – М., 1983. – 346 с.
4. Поспелов Е. М. *Географические названия мира: Топонимический словарь*. – М.: Русские словари, 1998. – 372 с.
5. Бартольд В. В. *История культурной жизни Туркестана* // Сочинения: в 9 т. – Т. 2. Ч. 1. – М., 1963. – С. 181.
6. Бичурин Н. Я. (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. – М.; Л., 1950. – Т. 11. – С. 147–168. Зуев Ю. А. *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с. + вкл. 12 с. Байпаков К. М., Таймагамбетов Ж. *Археология Казахстана*. – Алматы, 2006. – 356 с.
7. *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья*. – М.: Наука, 1981. – 309 с.
8. Байпаков К. М. *Великий Шёлковый путь (на территории Казахстана)*. – Алматы: Адамдар, 2007. – 496 с.
9. Сенигова Т. Н. *Средневековый Тараз*. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 228 с.
10. Зуев Ю. А. *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с. + вкл. 12 с.

Тастанбеков М.М.
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Түркістан қ., (Қазақстан)
Директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент
Сандыбаева А.Д.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
Түркістан қ., (Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Мұратұлы А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., (Қазақстан)
Археология мамандығының II курс студенті

ТҮРКІСТАН Өңіріндегі алғашқы археологиялық зерттеулер (XIX ғ. Ортасы – XX ғ. Басы)

Отандық ғылымда Қазақстан археологиясының тарихын 6 кезеңге бөліп қарастыру қалыптасқан. Бұл кезеңдеуге жатпайтын алғашқы алғышарттарын Қазақстанда археология дамуының бастапқы мерзімі ретінде сипаттауға болады. Бұл уақыттарға Ресейдің шекаралас аймақтары мен қазақ жеріне жасалған түрлі академиялық экспедициялар және геолог, тау-кен инженерлерінің еліміздің табиғи байлығын зерттеулері жүргізілді. Ал ғалымдардың археологиялық мақсаты айқындалған дамудың бірінші кезеңі XIX ғасырдың ортасынан 1917 жылға дейінгі аралықты қамтиды [1; 140-141]. Қазақстанның оңтүстігінің қоқандық билік ықпалында болуына байланысты еліміздің басқа бөліктерінде археологиялық зерттеулердің ерте жүргені де түсінікті. Құрамында Сырдария (Түркістан) облыстары бар Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуымен жаңа өлкеге және оның көне тарихына деген қызығушылық арта түсті.

Бүгінгі конференцияға ұсынылып отырған баяндамамызда XIX ғасырдың ортасынан 1917 жылға дейінгі аралықтағы археологиялық дамудың бірінші кезеңінде Түркістан өңіріне қатысты археологиялық зерттеулер талданады және назардан тыс қалып қойған Түркістан қаласынан табылған археологиялық олжалар жөніндегі деректерді ғылыми айналымға енгізу туралы ұсыныс жасалады.

Түркістанның өткен тарихына алғашқылардың бірі болып ден қойған П.И. Рычков болды. XVIII ғасырдың ортасында П.И. Рычков қазақ жеріне жасаған саяхатында Түркістанға байланысты ескі деректерді жинап, Түркістан мен оның аймағындағы жерлердің көнелігі жағынан барлығынан да алда, Түркістан қаласы Бұхара қаласынан көп бұрын салынған деп айтады Ол өзінің еңбегінде аудармашы Оразалының айтқан аңызын келтіреді: "Бұл қаланы парсылардың төртінші патшасы Жамшид-шах салдырған..., ол өз әскерімен ұлы Татарияға келді, қажеттілік негізінде, әскерді орналастыру үшін үш қаланы салуды бұйырды. Оның біріншісі Түркістан, келесілері Утрар, үшіншісі Сауран..." [2; 19]. П.И. Рычков Түркістанның бұрынғы Ясының орнында екендігін дәлелдеуге тырысты [3; 6].

Жоғарыда айтқанымыздай бірінші кезеңде Түркістан қаласының ескерткіштерін археологиялық тұрғыдан мақсатты зерттеу жоспары болмады. Жаңадан құрылған өлкені зерттеу жұмыстары аясында ғана қатар қарастырылды. Бұл ретте Түркістан өңірінде археологиялық зерттеулердің жүруіне Мәскеу археологиялық қоғамының, Императорлық археологиялық комиссияның және кейінгі Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің (ТКЛА) ықпалы айрықша болғандығын атап өткіміз келеді.

М.Туякбаев Түркістан қаласы мен оның тарихи ескерткіштерінің алғашқы зерттелуі жөнінде «Көптеген орыс шығыстанушы ғалымдарының ішінен тек қорым-некрополь мәселесін қозғаған еңбектерді ғана қарастыруға мүмкіндігіміз бар. Иасы-Түркістан қорым-некрополін зерттеу XIX ғасырдың 60-шы жылдары басталды десек қателеспейміз. Бұл

жұмыстың негізін салушы 1865-1866 жылдары Түркістанда болған уфалық судья Мір-Салық Бекчурин болды. Ол «Әзірет мешітінің» құрылысын суреттеп жазумен қатар басқа да некропольге қатысты құрылыстар жайлы баяндайды» [4; 12], - деп жазады.

Башқұрт ағартушылығының өкілі, ғалым, лингвист, аудармашы, публицист, педагог, фольклорист Мір-Салық Бекчурин Орынбор қаласындағы Неплюев әскери мектебінде және басқа да оқу орындарында араб, башқұрт, татар және парсы тілдерін оқытқан. Аудармашы ретінде орыс әскерлерінің Орта Азиядағы жорықтарына қатысты. 1865 жылдың 10 тамызынан 30 қазанына дейін және 1866 жылдың 11 шілдесінен 30 қарашасына дейін Орынбор әскери округінің қолбасшысы Н.А.Крыжановскийдің аудармашысы болды. Аудармашы ретінде жұмыс жасай жүріп, көптеген тарихи және этнографиялық мақалалар жазды [5]. 1872 ж. Қазан қаласында жарық көрген «Түркістан өлкесі: Мемлекеттік кеңесші Бекчуриннің жазбалары...» атты жинаққа кейбір тарихи, этнографиялық және журналистік мақалалары енгізілді. «Түркістан өлкесі: Мемлекеттік кеңесші Бекчуриннің жазбалары...» атты еңбектің толық атауы «Мемл. кеңесші, империялық орыс геогр. қоғамының мүшесі және сол қоғамның Орынбор бөлімшесінің толық мүшесі; жараланған және науқас сарбаздарға көмек көрсету қоғамының негізін қалаушы, Орынбор провинциясының статистикалық комитетінің толық мүшесі және Орынбор қ-ндағы кедейлерге көмектесетін ең жоғары бекітілген Оренбург қоғамы; Орынбор қалалық Думасының басты к-тінің мүшесі Бичуриннің жазбалары» [6] деп аталады. Кітаптың алғашқы беті автордың кішігірім кіріспе сөзімен басталған. «1865 және 1866 жылдары Түркістан өлкесіне екі сапарым маған ол туралы кейбір фрагменттік ақпаратты жинауға мүмкіндік берді», - деп жазды. Осы сапар мен алған әсерлері, дәл ақпаратпен бірге мұқият зерттеу нәтижесі баяндалған «Әзірет мешітінің сипаттамасы» атты мақаласында кесенеге, кесене маңындағы басқа құрылыстарға көңіл аударды: «Әзірет мешітінің ауласында ерекше жерде бөлек тұрған кішігірім доңғалақ куполы бар ғимаратты көресің,... Рабия Султан-Бегім қорымынан басқа, Түркістанды басқарған Әбілқайырдың барлық ата-бабалары, белгілі хан Абылайдың, белгісіз елдің ханы Баба-Самуд Жолбарыс-Аты сияқты басқа қырғыз сұлтандарының қорымы Орта және Кіші ордада орналасқан». Олардың кейбіреулерінің үстінен ескерткіштер орнатылған, кейбіреулерінің үстіне әр түрлі форма мен көлемдегі мрамор тастар орнатылған, онда өлгендердің аттары араб әрпімен жазылған, бірақ өлген жылдары көрсетілмеген», - деп жазады. Бекчурин алғашқылардың бірі болып Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленгендердің жатқан орнын көрсетеді. Кесененің тарихы мен эпиграфикасы туралы маңызды еңбек жасады. Ол кесененің қабырғалары мен босағаларындағы, шырағдандардағы, есіктің тоқпақшаларындағы жылдар мен шеберлердің аты жазылған арабесқа жазуларды, Тайқазандағы және Рабия Сұлтан Бегім мазарындағы жазуларды аударып жарыққа шығарды. Сонымен бірге ол XVI ғасырдағы Бұхар ханы Абдолла Түркістанды билеп тұрған уақытта кесенеге жүргізілген жөндеу жұмыстары туралы жазды [7]. Мақала соңына кесене қабырғаларында сақталған араб және парсы тілдеріндегі жазбалар енгізілген.

Түркістан қаласы туралы маңызды дерек еңбектің авторы Гейнс Александр Константинович болды. Әскери министрлікте қызмет атқарып жүрген Гейнс «жергілікті зерттеу жүргізу және қазақтарды жалпы басқару жобасын дайындау үшін қазақ жеріне жібереді». А.К.Гейнстің 1865-1866 жылдардағы күнделігі үш томдық шығармалар жинағында жарияланған. Орта Азия және қазақ даласымен екі жылдық саяхат оны осы аймақпен жақсы танысуына, оңтүстік-батыс және батыс аймақтарын аралауға мүмкіндік берді. Саяхат барысында А.К.Гейнс Түркістан мен Шымкентте болып жергілікті тұрғындармен, 1864 жылы Черняев отряды құрамында болған орыс офицерлерімен сөйлескен. Соның негізінде Түркістан мен Шымкентті орыс әскерлерінің жаулап алуы, қарсылықтың күшпен басылғандығы туралы мәлімет береді. Оңтүстік Қазақстанды Ресейге зорлап бағындыру барысындағы шектен асқан қаталдығын баяндайды. Қазақ даласында саяхаттаған Гейнстің өз алдына ғылыми мақсат қоймағаны да белгілі. Гейнстің ақпараттары әкімшілік мақсатта жинақталған. Гейнстің күнделігі мен саяхат жазбаларының бүгінге дейін ғылыми-тәжірибелік маңызын жоғалтпауы

оның Түркістан өңірімен жақын танысуы, орыс саясатын ашық көрсетуі, оның сенімді ақпарат беруімен байланысты түсіндіріледі.

1866 жылы Гейнстің Сауран, Ясы, Карнак, Сайрам, қалаларының орнын қарап шығып қалдырған жазбалары зерттеушілер үшін дерек ретінде қолданылады. Өз жазбаларында Гейнс «атақты Түркістан мешітінің мұнаралары мен күмбезінің алыстан бой көтеруі, біріңғай жазық даладан соң көз қуантатындығын, өзіне Парижге кіріп келе жатқандай әсер еткенін» жазады. Гейнс Түркістан қаласында 26-31 тамыз, 1 қыркүйек күндері болған. Біршама уақыт болғанымен «қаламен толық танысу үшін аздық еткендігін» мойындайды. Полковник А.К. Гейнстің мемуары күнделік түрінде жазылғандықтан Түркістан қаласының жалпы көрінісі, ондағы орыс басқару-әкімшілігі, қала базары, тұрмыс-тіршілігі, Ясауи кесенесі, оның салыну тарихы, құрылыс ерекшеліктері, ішкі бөлмелері, кесенедің жерленген тұлғалар, Тайқазан және оның Карнакта құйылған орны жөнінде т.б. мәліметтер береді [8]. Гейнстің Түркістанға саяхат және Қырғыз даласымен саяхат еңбектері 2014 жылы бір кітап болып қайта жарық көрді. «Айтып кетуді ұмытыпшын, Түркістаннан жиырма шақырымдай жерде орналасқан Карнақтың маңында Өзіреттегі қазан құйылған зауыттың қирандылары әлі күнге дейін сақталған» [9], деп жазады Гейнс. Біз де осы жерде Марат ағамыз басшылық жасап 2019 жылы «Өзірет Сұлтан» музей-қорығының бастамасымен тайқазанды құйған орынды анықтау бойынша қазба жүргізілгендігін жүргізілгендігін айта кеткіміз келеді. Ол енді бөлек тақырып.

Императорлық археологиялық комиссияның (ИАК) тапсырмасымен белгілі шығыстанушы П.И.Лерх Түркістан өлкесін зерттеген. ИАК-тың Орталық Азияға алғашқы экспедициясы 1867 жылға жатады, сол кезде «ежелгі Шығыстың материалдық ескерткіштерін зерттеу үшін» Археологиялық комиссия шығыстанушы П.И. Лерхті Сырдария сағасындағы ежелгі Жанкент қирандыларын зерттеу үшін Орталық Азияға жіберді. Сонымен қатар, ИАК зерттеушіге жүгініп, «Сырдария алқабындағы басқа қирандыларды да зерттеу өте қажет» деп санады және «белгіленген аумақта ең қажетті қазба жұмыстары мен барлау жұмыстарын жүргізу үшін» ИАК-қа тек Ашық парақ беріп қана қоймай, сол уақытқа үшін үлкен сома - 3000 рубль бөлінді [10; 1060]. Экспедиция Сырдария бойындағы Сауран мен Сығанақ қалаларының орнын қарап, Жанкент қалашығында қазба жүргізді. П.И. Лерх тіркеу мен ортағасырлық қалашықтарды мұқият сипаттаумен қатар, олар туралы жазба деректерде кездесетін мәліметтерді іріктеп алып, сол үзінділерге талдау жасап, түсініктеме берген. Жазба деректердегі мәліметтерді өзінің археологиялық олжаларымен сәйкестендіре отырып, ол кейбір күйреген қалашықтарды нақты тарихи қалалармен салыстарды. Түркістан оазисіндегі кәріздік жүйелер туралы жазба қалдырады [11; 331].

Сонымен қатар, Лерх бұрынғы Сауран қаласының орнында шағын қазба жұмыстарын жүргізіп, медресеге кіреберісте бой көтерген екі мұнараның ізін тапты және ескі қалалық зираттағы құлпытастардың жазуларынан көшірме алды. Ахмет Ясауи мешітін (кесенесін) зерттеумен айналысты. Оның күмбездерінің астында Ясауидің қабірінен бөлек, Ұлықбектің туыстарының, түркістандық шейхтар мен XV–XVI ғғ. қазақ сұлтандарының зираттары бар екенін жазды. Өзінің бес айлық саяхаты кезінде П.И. Лерх сондай-ақ Шымкент, Ташкент, Ходжент, Ора-Төбе қалаларында және Жыланөткел шатқалында болды. Ол Ұлықбектің 1424–1425 жж. Моғолстанға жасаған жорығы туралы баяндайтын, сондай-ақ 1571–1572 жж. осы шатқалда Бұхар ханы Абдулланың Ташкент, Түркістан, Ферғана және Дешті-Қыпшақ билеушілерін жеңуінің құрметіне жазылған парсы тіліндегі жазулардан көшірме алды. Осылайша, П.И. Лерхтің жұмыстары Орта Азияның солтүстігіндегі ортағасырлық жәдігерлерді зерттеуге негіз қалады [10; 1060].

Түркістанға келген сапарында шайх ал-ислам Насрулланың қолында хижраның 1035 ж. Тұрсын Мұхаммет ханның Қожа Ахмед Ясауи ұрпақтарына берген уақыттық құжаттары бар екендігін көріп, ол туралы өз жолжазбасында жазады [12; 418]. Сондай-ақ, Ясауи кесенесін және ондағы барлық құлпытастардың эпитафиялық жазуларының көшірмесін жасап аударуға тырысты [4; 13]. Тайқазандағы жазуларды, Рабия Сұлтан бегім қабіртасындағы жазуларды оқыды.

Түркістан өңіріне ғылыми интеллигенцияның бағыт алғаның тағы бір көрінісі арнайы ғылыми экспедициялардың ұйымдастырылуы болды. Императорлық жаратылыстану әуесқойлар қоғамы 23.10.1867-15.04.1869 жылдары аралығында «Түркістан экспедициясын ұйымдастырып» антропология және этнографиялық тұрғыдан дайындалған есебін жариялады. Москвадан Самархандқа дейін бағыт алған экспедиция материалдарында Сауран қалашығы, Түркістан қаласы туралы мәліметтер береді. Сауран тербелмелі мұнараларының бірін жер сілкіну салдарынан құлағанын естігендерін жазады. Сондай-ақ, халық аңызы бойынша бұл қос мұнараның тұрғызылуын Әмір Темір есімімен байланыстырып, әйелдерге кіруге рұқсат берілмейтін Өзіретті алыстан болса да көргісі келген екі қызының қалауы бойынша салдырған екен дейді [13; 12]. Қазіргі ғылыми тұрғыдан сын көтермегенімен, сол уақыттарда ел аузындағы айтылып жүрген аңыз ретінде этнографтарды назар аудартуы мүмкін.

XIX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап Түркістанның өткен тарихына зерттеуді, Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі мүшелері П.Н. Ахмеров, А.А. Диваев, Н.С. Лыкошин, С.Г. Маллицкий және басқалар жүргізе бастады. 1895 жылы құрылған Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі Түркістанды тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттеудің жаңа, неғұрлым нәтижелі бағытына жол ашып, өз айналасына Ташкенттің прогрессивті көзқарастағы өлкетанушыларын топтастырды. Өз кезінде Б.В. Лунин жазғандай, үйірме өз қызметін «мүлде бос жерде бастаған жоқ» ТКЛА-ның құрылуы кездейсоқ емес еді, өйткені ол шығыстанушы академик Василий Владимирович Бартольдтың тікелей қолдауымен жүзеге асты. Ол Түркістан өлкесінде ғылымның дамуына үлес қосқан тұлғалардың бірі болды. Оның еңбектері, хаттары, рецензиялары және жекелеген кеңестері көптеген түркістантанушыларды қателіктерден, ғылыми сауатсыздықтан сақтап, олардың бастамаларына бағыт-бағдар беретін шамшырақ қызметін атқарды [14; 418]. Бартольдтың Түркістан қаласына арнайы жазған еңбектері кездеспейді. Дегенмен Әмір Темірдің өмірбаянына, Гур Эмир кесенесінің салыну тарихына қатысты зерттеулерінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы мәліметтер аталады.

Революцияға дейінгі зерттеулер ішінде шығыстанушы В.В. Бартольд, Н.И. Веселовский мен А.И. Добромисловтың еңбектерін атаған жөн. В.В.Бартольд Ясы-Түркістан-Шавгар қалаларының бір екендігін айтты. Н.И. Веселовскийдің Түркістан өлкесінде археологиялық, этнографиялық және мәдени зерттеулер жүргізді. Ясауи кесенесінің өлшемдері мен сызбалары және қалдырған жазба мұрасы ерекше атауға лайық. Ал, А.И. Добромисловтың «Города Сыр-Дарьинской области» [15; 108-158]. еңбегі революцияға дейінгі кездегі Түркістан қаласының тарихы жөніндегі алғашқы монографиялық зерттеу болып табылады. Біз зерттеп отырған хронологиядан біршама шығып отырса да көне Ясы қаласының орнын археологиялық қазба жұмысы Массоннан басталатындығын да айта кеткіміз келеді.

Ясауи кесенесінде көп жылдар реставрациялық жұмыстарды басқарған және кесененің архитектуралық құрылысы жөнінде диссертация қорғаған Маньковская Л.Ю. болды. Оның диссертациялық жұмысының соңында әдебиеттер тізімі Ясауи кесенесінің тарихына қатысты жарық көрген материалдарды хронологиялық тәртіппен берілген. Біздің назар салғанымыз, библиографиялық көрсеткіш ретінде қарастыруға әбден лайық бұл тізімде Императорлық археологиялық комиссия 1905 жылғы альбомында жарияланған «Түркістаннан табылған пілдің қола мүсіні (статуэтка)» деген жазба болды [16; 172]. Санкт-Петербург кітапханасы қорынан бұл кітапты таба алғанымызбенен жалғыз суреттен басқа мәліметтің болмауы, сол жылдары Түркістан қаласында жүргізілген археологиялық қазба туралы тың ақпарат аламыз ба?, деген үмітімізді ақтамады. Қазақстан аймағын қамтыған Ақмола обласы мен уезді, Семей облысы, Жетісу облысы, Жаркент уезді, Сырдария облысы, Әулиеата округі олжаларымен қатар «г. Туркестан. Местность «Ясави» деген жазбасы бар піл суреті ғана берілген [17; 336]. Толықтырмасы ретінде қосымша жарық көрген «Указатель» кітабының да пайдасы болмады.

Қола піл мүсінінің табылу тарихы туралы қосымша мәліметті «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің тарихынан» тақырыбында жазылған мақаладан алдық [18; 294]. Оқиганың толық нұсқасы Диваевтың Туркестанские ведомости газетасының редакциясына

жазған ашық хатында баяндалған екен. Газеттің 1893 жылғы 63 санында мәтінді жариялаған. Онда, 1890 жылы Түркістан қаласының тұрғыны Муса-али Мұхаммед-Аминұлы Әзірет-Сұлтан ескерткіші маңындағы жер қазу жұмыстары кезінде қола пілдің мүсіндік бейнесін тапқаны, ол Диваевқа жеткізіліп, кейін ол қола мүсінді Ташкент қоғамдық музейіне тапсырғаны баяндалады. Осы затқа жан-жақты сипаттама бере отырып, Диваев: «Меніңше, бұл олжа археологтардың назарын толықтай аударуға лайық» [19] деп жазады. Біздің де, қола піл мүсіні жөнінде қандайда бір ақпарат ізденуіміздің басты себебі археологтар осы шағын мұраға сипаттамасын жасау, кезеңін анықтау т.б. ғылыми тұрғыдан назар аудараса екен, деген ұсыныс айтқымыз келеді.

Әбубәкір Диваевтың Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Әмір Темірдің берген вақфты аударған, Ясауи кесенесінің фриз жазбаларын көшірме сызбаларын және Ясауи кесенесінде сақталып келген Ясауи мөрінің қағазға түскен бедерін зерттеу үшін П.И. Ахмеровке жіберген зор еңбегі бәрімізге белгілі. Ал, оның Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі құрылғанға дейін де археологиялық зерттеулерге деген қызығушылығы туралы жоғарыда мысал келтірдік. Сондай-ақ, Диваев үйірме мүшелерінің тапсырмасы бойынша Түркістан өлкесіндегі нумизматикалық олжаларды да зерттеген. 1901 жылдың тамыз айында Н.П. Остроумовтың тапсырмасымен ол Хайрутдинов мырза үйірмеге ұсынған монеталарды қарастырған. Ұсынылған монеталардың ішінен Диваев алтауын – үш күміс және үш мыс монетаны тандап алады. Шығыс тілдерін білгендіктен, ол монеталардың бірінің бетінде «дергем», екіншісінде «хоханд» немесе «Қоқан» деген жазулар бар екенін анықтайды, ал екеуі түрік күміс монеталары болып шыққан. Тандап алынған монеталардың ішінде Диваев біреуін өте көне деп таниды. Бұл монетада салт аттының бейнесі бейнеленген және онда «Мартин» деген сөз оқылады. Остроумовқа «Бізде 283 сом 11 тиын ақша бар. Орындауға дайынбыз», – деп жазады [18; 294].

Осы орайда, Туркестанские ведомости газетасында жазылған бір жаңалыққа назар аударғымыз келеді. Түркістан қаласында табылған көмбе археологиялық тұрғыдан маңызды, біздің ойымызша, ол олжа жөнінде Әскери губернаторға баяндау жөнінде шешім қабылдануының өзі құрметке лайық. 1874 жылғы газетте былай деп жазады: «Жақында Түркістанда, жергілікті базар алаңында, қарапайым саз құмыра табылды. Оның ішінде Сұлтан Санджар-Мазы дәуіріне (Темір дәуіріне дейінгі кезең) жататын, көлемі қоқан теңгелеріндей 612 күміс монета болған. Кейбір монеталардың бетінде, сонымен қатар, “747 жыл. Отырар” деген жазу кездеседі. Нумизматика үшін қызықты болуы мүмкін бұл олжа облыстың Әскери губернаторына ұсынылды» [20].

Қорыта айтқанда, біз мақаламызда Түркістан өңірінің ХІХ ғасыр ортасы мен ХХ ғасыр басындағы тарихнамасын жазуды мақсат қойған жоқпыз. Мыңдап саналатын елші, тұтқындар естеліктері, отарлаушы соғыстар мен әскери есептерді назарға алмадық. Ғылыми қоғам, комиссия, үйірмелер атынан еңбе еткен ғалымдардың археологиялық материалдармен атқарған жұмыстарына басымдық берілді. Осы мақсатта мол дерек қоры пайдаланылды. Түркістан өңіріндегі алғашқы археологиялық зерттеулердің тарихы баяндалып қана қоймай сипаты ашылды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Байпаков К.М. История развития археологии Казахстана в структурах институтов истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова и Института археологии им. А.Х.Маргулана // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арнады. – Алматы: «МерСал» баспа үйі, 2005. – 600 б.
2. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии // Соч. П.И.Рычкова 1762 г. – Оренбург: изд. На средства Ф.И. Базилева. Оренбург отд. Рус. Геогр. О-ва, 1887 – с. 406.
3. ХІХ ғасырдың ортасы – ХХІ ғасыр басындағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихы: монография / Құрастырғандар: Динашева Л.С., Сандыбаева А.Д., Тастанбеков М.М., Тұрсұн Х.М., Рахымжан Қ.Ә. – Алматы: «ТОО «АлгориФм», 2023. – 248 б.

4. Тұякбаев М. Түркістанда жерленген тұлғалар. - Алматы: Атамұра, 2000. –95 б.
5. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. – М.: «Наука», 1989;
6. Башкирская энциклопедия. В 7 т. Т.1. – Уфа: Башк. энцикл., 2009.
7. Туркестанская область: заметки статского советника ... – Казань, 1872; Описание мечети Азрета. – Военный сборник. 1866. № 8 // Туркестанский сб. 1869. Т. 5. – С. 185-195.
8. Гейнс А.К. Путешествие в Туркестан Дневник 1866 г. Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т. П. - СПб.,1898;
9. Гейнс А. К. Путешествие по Киргизским степям + Путешествие в Туркестан. 2 тома в 1 переплете. Тир. 5 экз. – Москва: Изд-во В. Секачев 2014 г. – с. 1132
10. Императорская археологическая комиссия (1859–1917) : история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформы : Коллективная монография : в 2 т. Т. 2 / науч. ред.-сост. А.Е. Мусин, М.В. Медведева. 2-е изд., перераб. и доп. — СПб. : ИИМК РАН, 2019. — 728 (1616) с.
11. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году : Извлеч. из Отчета, представл. Имп. Археол. комис. / [Соч.] П. Лерха. - Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1870
12. Түркістан – руханият бесігі. Лингво-өлкетану энциклопедиясы. Бірінші кітап, - Нұр-Сұлтан: Нұрнама KZ, 2019, - 504 б.
13. Первый отчет Туркестанской ученой экспедиции императорского общества любителей естествознания, Антропологии и этнографии. (с 23 октября по 15 апреля 1869 года). – Москва: В Университетской типографии (Катковъ и К) на Страстном бульваре, 1869, - с. 55.
14. Ёлгин Ю. А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави: история архитектурно-археологических исследований. труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. т. III. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. – 300 с
15. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. - Ташкент : эл. пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. - с. 204
16. Маньковская Л.Ю. Исследования архитектурного комплекса – мавзолея Ахмеда Ясеви в городе туркестане и вопросы его реставрации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент, 1963. - с. 183
17. Альбом рисунков помещенных в отчетах Императорской археологической комиссии за 1882-1898 годы. – Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, Моховая 40., 1906. - С. 306
18. Байтанаев Б.А., Уалтаева А.С., Байтанаев Е.Б. Из истории Туркестанского кружка любителей археологии (А.А. Диваев – В.А. Каллаур и В.В. Бартольд) // Археология Евразийских степей №5, 2023. - с. 293-303
19. Диваев А.А. Письмо в редакцию // Туркестанские ведомости, 1893. № 63.
20. Находка 612 монет в городе Туркестане // *Туркестанские ведомости*, 1874. № 28.

Алғыс айту: Мақала «Түркістан облысының тарихи-мәдени және археологиялық ескерткіштері мәдени-тарихи туризмді дамыту контекстінде және олардың цифрландырылуы» (AP26105447) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру ғылыми жоба аясында орындалды.

1. сурет. П.И.Лерх (оң жағында) А.С.Муренконың фотосы, 1858 ж.
Фото Императорская.. СПб. : ИИМК РАН, 2019. кітабы 1057 беттен алынды

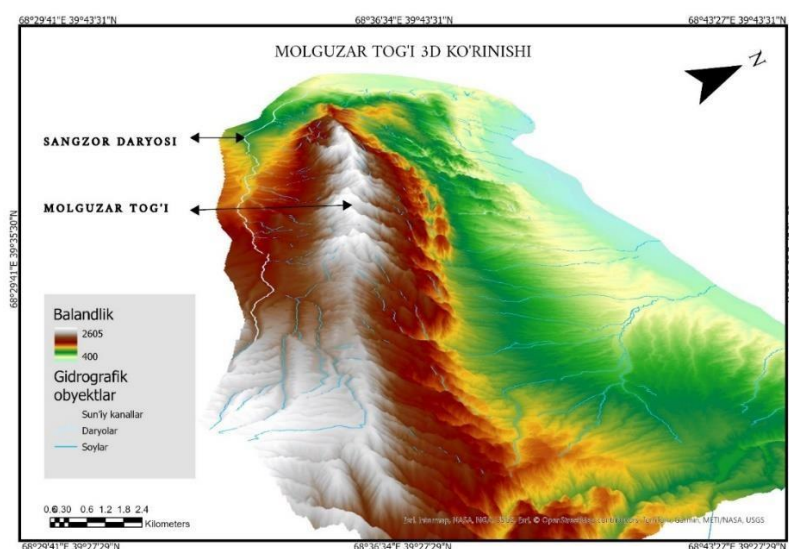
2. сурет. Қола піл. 1893, 45 бет, сурет 30 (1/2) Түркістан қ. Ясауи елді мекені
Фото Альбом рисунков...— Санкт-Петербург, 1906 кітабы 336 беттен алынды

КОМПЛЕКСНЫЙ ПРОСТРАНСТВЕННО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ, ВЫЯВЛЕННЫХ В ХРЕБТЕ МОЛГУЗАР

В последние годы использование методов пространственного анализа в археологических исследованиях стало одним из приоритетных направлений научных изысканий. Географические информационные системы (ГИС) обеспечивают возможность комплексного изучения пространственного размещения археологических объектов, выявления их взаимосвязи с природной средой, а также реконструкции исторического ландшафта.

[1, с. 137-151]. В современной археологии памятники рассматриваются уже не как изолированные объекты, а анализируются в рамках природно-географической системы их расположения, то есть в контексте археологического ландшафта [2, с. 130-134].

Хребет Молгузар расположен в центральной части Узбекистана и характеризуется своеобразным геоморфологическим строением, высотной поясностью, развитой сетью водотоков и наличием естественных коммуникационных коридоров [3, с. 7]. Данная территория с древнейших времён отличалась благоприятными условиями для жизнедеятельности человека: долинные и речные системы обеспечивали водоснабжение, склоны служили удобными площадками для ведения хозяйства и осуществления контроля, а естественные проходы способствовали поддержанию связей в направлении север–юг. В связи с этим район Молгузара в исторические периоды выступал важным пространственным ареалом расселения населения и осуществления хозяйственной деятельности.

В результате полевых разведочных работ, проведённых в 2025 году, на территории хребта Молгузар и в его предгорных зонах был выявлен ряд новых археологических памятников и зафиксированы их географические координаты. Однако пространственное распределение данных объектов, а также их взаимосвязь с рельефными и экологическими факторами до настоящего времени не подвергались системному анализу на основе комплексного подхода ГИС.

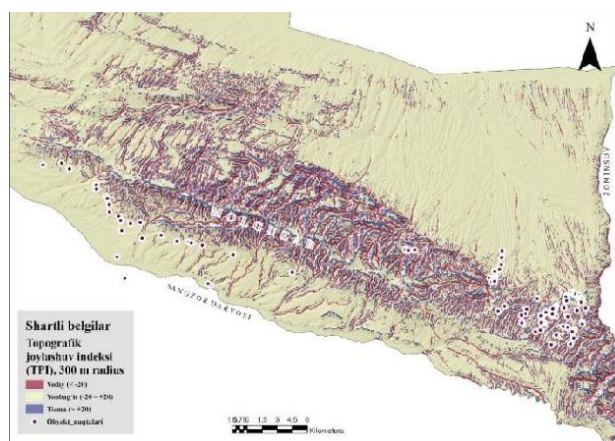
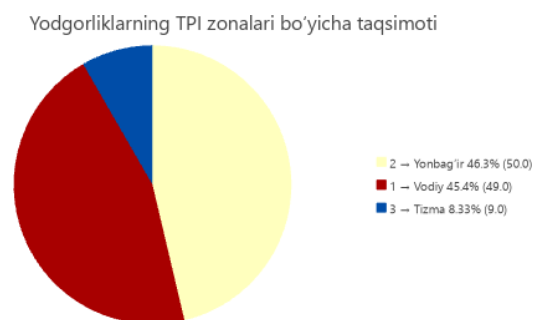
Целью данного исследования является выявление особенностей пространственного размещения археологических памятников, обнаруженных в хребте Молгузар, на основе комплексного ГИС-анализа, а также оценка их взаимосвязи с природно-ландшафтными

факторами. В рамках исследования были проанализированы такие параметры, как высотное положение, крутизна склонов, топографический индекс положения (TPI), растительный покров (NDVI), близость к гидрологическим системам и показатели плотности.

Полученные результаты формируют важную методическую основу для научной интерпретации археологического ландшафта хребта Молгузар, выявления закономерностей древнего расселения населения и определения перспективных зон для дальнейших археологических исследований.

Топографический индекс положения (Topographic Position Index). Распределение археологических памятников, выявленных на территории хребта Молгузар, по показателю Topographic Position Index (TPI) демонстрирует, что их основная часть приурочена к склоновым участкам (46,3%). Доля памятников, расположенных в долинных зонах, составляет 45,4%. На гребневых участках хребта объекты зафиксированы в значительно меньшем количестве — 8,3%.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что археологические памятники преимущественно сосредоточены в зонах склонов и переходных участках долин. Данная закономерность, вероятно, обусловлена благоприятными рельефными условиями, близостью к источникам воды, а также возможностями рационального использования природных ресурсов.

Карта распределения археологических памятников, выявленных на территории хребта Молгузар, по показателю Topographic Position Index (TPI).

NDVI-анализ. С целью определения состояния растительного покрова на территории хребта Молгузар был рассчитан NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) на основе космических снимков Landsat 9 OLI за 2025 год. Индекс определялся по формуле $NDVI = (B5 - B4) / (B5 + B4)$, после чего территория была классифицирована по уровням биоактивности на следующие зоны растительности: водные поверхности, оголённые земли, разреженная, средняя и высокая растительность.

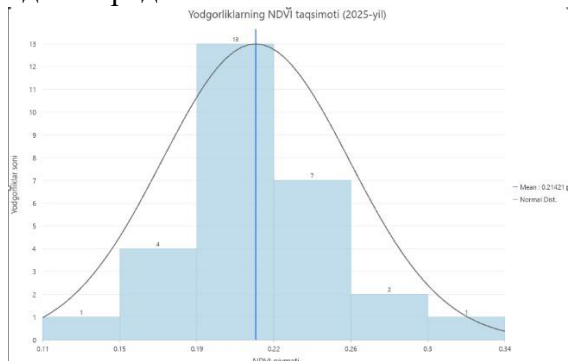
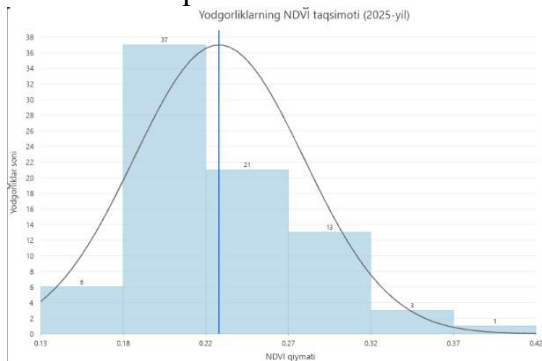
Карта NDVI была сопоставлена с пространственным размещением археологических памятников. Анализ проводился отдельно для северной ($n = 81$) и южной ($n = 23$) частей хребта Молгузар. Значение NDVI в точках расположения каждого памятника определялось методом «Extract Values to Points» с последующей статистической оценкой.

В северной части значения NDVI варьируют в пределах 0,127–0,419, при среднем показателе 0,232. Результаты гистограммы показали, что основная часть памятников расположена в диапазоне 0,18–0,29, что соответствует зонам разреженной–средней растительности.

В южной части показатели NDVI оказались несколько ниже, среднее значение составило $\approx 0,214$. В данной зоне высокая плотность растительности практически не фиксируется, а памятники преимущественно приурочены к более засушливым ландшафтам с пониженной биоактивностью.

В целом в обеих зонах памятники сосредоточены не в районах с густой растительностью, а преимущественно в предгорных и долинных участках с разреженным и средним растительным покровом. Это свидетельствует о том, что для древнего населения наиболее благоприятными для проживания и ведения хозяйственной деятельности являлись ландшафты с умеренной влажностью и наличием растительного покрова средней плотности.

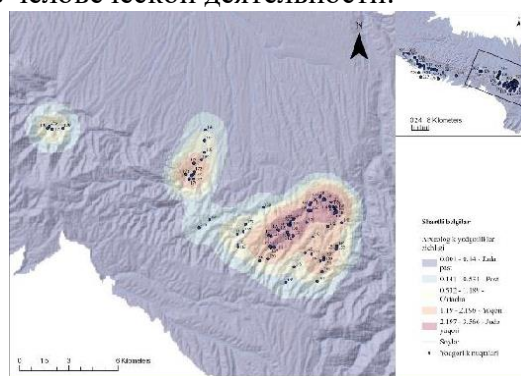
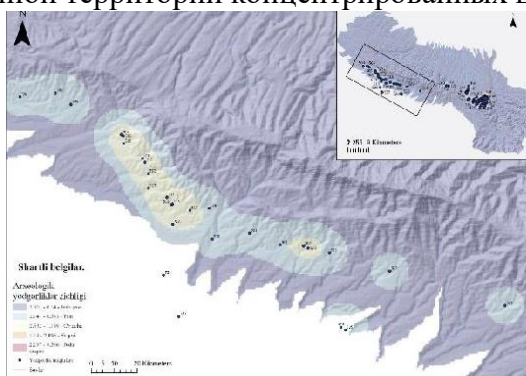
Анализ на основе NDVI послужил важным методическим инструментом для выявления взаимосвязи археологических объектов с природной средой.

Территориальный анализ размещения археологических памятников в хребте Молгузар на основе NDVI.

Анализ плотности (Density Analysis) позволяет определить степень пространственного распределения археологических памятников, что даёт возможность моделировать способы использования земельных ресурсов древним населением и процессы их территориального развития. Данный подход играет важную роль в изучении взаимосвязи человека и природной среды, а также в реконструкции антропогенных изменений исторических ландшафтов.

Результаты анализа Kernel Density показали, что размещение археологических памятников в пределах хребта Молгузар непосредственно связано с природно-ландшафтными факторами, в частности с сетью водотоков и относительно благоприятными геоморфологическими зонами. Кластеризация памятников подтверждает существование на данной территории концентрированных центров человеческой деятельности.

Результаты анализа плотности непосредственно связаны с охватом survey и потому должны интерпретироваться не как окончательная пространственная модель всей территории, а как аналитический инструмент, отражающий тенденции в пределах исследуемого участка.

Анализ расстояний. С целью определения пространственного положения археологических памятников, выявленных в хребте Молгузар, относительно речных систем был проведён статистический анализ по показателю расстояния. Полученные результаты убедительно свидетельствуют о том, что водный фактор играл существенную роль в территориальном распределении памятников.

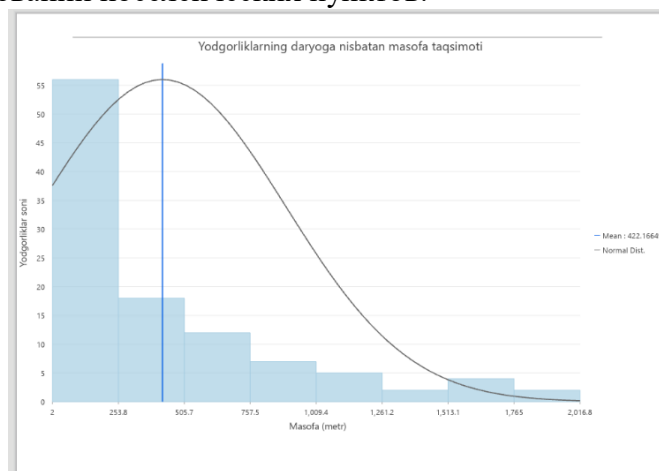
Согласно результатам гистограммы, основная часть объектов сосредоточена в интервале 0–250 м, который характеризуется наибольшей плотностью. В диапазоне 250–500 м количество памятников резко сокращается, а на расстоянии 1000 м и более объекты

встречаются крайне редко. Максимальная зафиксированная дистанция составляет 2016 м, при среднем значении около 422 м.

Распределение отличается ненормальным характером. На графике наблюдается высокая концентрация значений в левой части и вытянутый «хвост» вправо, что свидетельствует о наличии положительной асимметрии (positive skewness). Тот факт, что медианное значение меньше среднего, также подтверждает асимметричный характер распределения. Данная ситуация указывает на то, что большинство памятников расположено в непосредственной близости к источникам воды, тогда как отдельные удалённые объекты увеличивают общее среднее значение показателя.

Полученные результаты имеют важное значение для реконструкции исторической ландшафтной модели территории. Водные ресурсы служили для древнего населения источником питьевой воды, обеспечивали возможности орошения, создавали необходимые условия для развития скотоводства, а также выполняли функцию естественных коммуникационных путей.

Геоморфологическая структура хребта Молгузар — система долин, ручьёв и притоков — свидетельствует о том, что именно она выступала ключевым пространственным детерминантом в формировании поселенческих пунктов.

Объекты, расположенные на расстоянии 1000 м и более, вероятно, имели иной функциональный характер. Они могли выполнять роль стратегических контрольных пунктов, сезонных пастбищных стоянок либо оборонительных сооружений. Таким образом, несмотря на приоритетное значение водного фактора, размещение всех объектов не может быть объяснено исключительно гидрологическими условиями; необходимо учитывать и другие параметры ландшафта, такие как высота, крутизна склонов и видимость.

В целом анализ расстояний статистически подтверждает высокую степень зависимости размещения памятников в хребте Молгузар от водных систем. Концентрация объектов в малых дистанционных интервалах указывает на то, что хозяйственная деятельность и поселенческая структура древнего населения были ориентированы преимущественно на речные долины. Полученные результаты служат важной эмпирической основой для комплексной интерпретации археологического ландшафта территории на основе GIS.

Комплексная пространственная модель и интерпретация археологического ландшафта. При интегрированном рассмотрении результатов анализа TPI, NDVI, гидрологических расстояний и плотности было установлено, что размещение археологических объектов в пределах хребта Молгузар носит не случайный характер, а обусловлено определёнными природно-географическими закономерностями.

Результаты Topographic Position Index (TPI) показали, что основная часть памятников сосредоточена в зонах склонов и переходных участках долин. Эти территории характеризуются относительно стабильными рельефными условиями, благоприятными для хозяйственной деятельности и близостью к источникам воды. Небольшое количество

объектов на гребневых участках объясняется более экстремальными геоморфологическими условиями[4, с. 68-85].

Анализ NDVI показал, что памятники сосредоточены не в районах с густой растительностью, а преимущественно в ландшафтах с разреженным и средним растительным покровом. Это свидетельствует о том, что древнее население выбирало открытые территории, удобные для контроля и ведения хозяйственной деятельности. Умеренная плотность растительности, вероятно, создавала оптимальные условия для развития скотоводства и сезонных форм хозяйствования[5, с. 250].

Анализ расстояний подтверждает, что водные системы выступали ключевым пространственным детерминантом. Большинство памятников расположено в интервале 0–250 м, что свидетельствует о центральной роли водных ресурсов в обеспечении жизнедеятельности и хозяйственной активности. Вместе с тем отдельные объекты, находящиеся на расстоянии 1000 м и более, указывают на то, что территория имела не только экономическое, но и стратегическое и коммуникационное значение.

Результаты Kernel Density продемонстрировали наличие пространственной дифференциации между северным и южным секторами. В северной части объекты сосредоточены более плотно, что может быть связано с большей концентрацией природных ресурсов либо с более высокой интенсивностью исторического освоения.

При комплексном рассмотрении данных показателей можно заключить, что археологический ландшафт хребта Молгузар формировался в рамках следующей пространственной модели:

- памятники преимущественно приурочены к зонам долинно-склоновых переходов;
- располагаются в непосредственной близости к источникам воды;
- сосредоточены на участках с разреженным и средним растительным покровом;
- тяготеют к естественным коммуникационным коридорам.

Данная модель свидетельствует о том, что расселение древнего населения на территории Молгузара формировалось под комплексным воздействием рельефа, водной системы и экологических условий. Таким образом, археологический ландшафт региона выступает как пространственная система, непосредственно обусловленная природными факторами.

Комплексный GIS-анализ показал, что размещение археологических памятников, выявленных в пределах хребта Молгузар, обусловлено определёнными природно-географическими закономерностями. Результаты TPI подтвердили концентрацию объектов преимущественно в склоновых и долинных зонах. Показатели NDVI продемонстрировали, что памятники расположены не в районах с густой растительностью, а в зонах с разреженной и средней биоактивностью. Анализ расстояний статистически подтвердил приоритетную роль водного фактора.

Полученные данные свидетельствуют о том, что расселение древнего населения на территории Молгузара формировалось на основе сочетания водных ресурсов, благоприятных рельефных условий и экологических факторов. Отдельные удалённые объекты отражают стратегические и коммуникационные функции территории.

Результаты исследования создают важную методическую основу для научной интерпретации археологического ландшафта хребта Молгузар, определения перспективных зон дальнейших исследований и планирования будущих полевых археологических работ. Комплексный GIS-подход позволяет более глубоко осмыслить процессы историко-пространственного развития региона.

Список использованных источников и литературы:

1. Tripcevich N. Flexibility by Design: How Mobile GIS Meets the Needs of Archaeological Survey // Cartography and Geographic Information Science. 2004. – Vol. 31, №3. – P. 137–151.

2. Cattani M., Fiorini A., Rondelli B. Scaling and Timing the Past for the Reconstruction of Ancient Landscape // *The Reconstruction of Archaeological Landscapes through Digital Technologies*. – Bologna: University of Bologna, 2004. – P. 130–134.
3. Hakimov Q., Adilova O. *Jizzax viloyati geografiyasi*. – Toshkent, 2015. – 7-b.
4. Spengler R.N., Chang C., Tourtellotte P.A. Agricultural production in the Central Asian mountains // *Journal of Field Archaeology*. 2013. – Vol. 38(1). – P. 68–85.
5. Tojibaev K.Sh., Beshko N.Yu., Popov V.A., Jang C.G., Chang K.S. *Botanical Geography of Uzbekistan*. – Pocheon: Korea National Arboretum, 2017. – P. 250.

Пиргулиева Г.Ф.

Государственный историко-культурный заповедник «Чирагкала-Шабран»

Заместитель директора, директор и. о . д.

КРЕПОСТНЫЕ СТЕНЫ, КРЕПОСТИ И ГОРОД ШАБРАН НА ЗАПАДНЫХ БЕРЕГАХ КАСПИЙСКОГО МОРЯ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ

Резюме: Раннее Средневековье оставило несравненный след в истории и культуре Азербайджана. С одной стороны, начало великой миграции народов, с другой — прохождение через Азербайджан одного из ответвлений международного Шелкового пути, более плотная застройка населения дали толчок к возникновению новых городов, что, в свою очередь, способствовало развитию ремесел и торговли. Вдоль западных берегов Каспийского моря проходила ветвь как торговых, так и военных путей. Именно с этого периода на западных берегах Каспийского моря начали строиться плотины, крепости и военные лагеря, чтобы предотвратить угрозы с севера, обеспечить безопасность населения и беспрепятственное передвижение по торговому пути. Среди этих памятников на протяжении всех исторических периодов в центре внимания находились параллельные стены Бешбармага, крепость Бешбармаг, плотина Гильгилчай, военный лагерь, Шехергах, Чираггала и город Шабран.

Summary: The early Middle Ages left an incomparable mark on the history and culture of Azerbaijan. On the one hand, the beginning of the great migration of peoples, on the other hand, the passage of one wing of the international silk road through Azerbaijan, the denser settlement of the population gave impetus to the emergence of new cities, which in turn gave impetus to the development of crafts and trade. A branch of both trade and military roads passed along the western shores of the Caspian Sea. It was from this period that dams, fortresses, and military camps began to be built on the western shores of the Caspian Sea in order to prevent threats from the north, ensure the safety of the population, and ensure free movement on the trade route. Among these monuments, the Beshbarmag parallel walls, Beshbarmag fortress, Gilgilchay dam, Military camp, Shehergah, Chiraggala, and the city of Shabran have been in the center of attention throughout all historical periods.

Ключевые слова: Параллельные стены, стена Гильгилчай, Чираггала, Шабран, Шехергах.

Keywords: Parallel Walls, Gilgilchay Wall, Chiraggala, Shabran, Shehergah.

Исторический обзор: Первые сведения об оборонительных укреплениях и замках, построенных вдоль западного побережья Каспийского моря, а также о поселении в этом регионе, содержатся в труде албанского историка VII века Мусы Каланкаитуклу «История Албании»[21].

В середине XIII века Г. де Рубрук увидел плотину Гильгилчай. Он пишет, что город Самарон [Шабран, Шабиран] находился в двух днях пути от Дербента.

1

Пройдя туда, он описывает плотину, простирающуюся от гор до моря[9, 443].

В 1636 году немецкий путешественник Адам Олеари, путешествовавший из Дербента в Шамахи, предоставил информацию о горе Бешбармак. [28] Путешественник писал, что у подножия горы Бармак, обращенного к морю, находился караван-сарай, расположенный в двух выстрелах из мушкета от Каспийского моря, а на горе была плоская площадка площадью 50 квадратных саженей, окруженная широкой стеной и четырьмя башнями. [28, 457]

Одним из наиболее примечательных моментов в записях голландского морского путешественника XVII века Й. Штрайсса является его упоминание крепости на горе Бармак в прошедшем времени. Он упоминает разрушенную крепость, остатки ее широкой стены, круглую площадь и колодец, построенный из камней в ее центре. [30, 244]

Кемпфер, находившийся на Каспийском побережье в 1683 году, дает более подробное описание параллельных укреплений и крепости Бешбармак. Он говорит, что параллельные стены были построены мидийцами. [29, 16]

Бешбармагские параллельные стены: На 89-м километре трассы Баку-Губа от подножия горы Бешбармаг до Каспийского моря тянутся две параллельные стены. Г. Абдуллаев проводил исследования Бешбармагских параллельных стен и высказывал интересные идеи об их связи с Гильгилчайской стеной и памятником Чирагала. [6, 196-209; 7, 256-260]

Южная стена почти полностью разрушена, в то время как северная стена, несмотря на повреждения, полностью прослеживается. За пределами северной стены находятся два холмообразных возвышения. Исследователи пишут, что это насыпи. Г. Абдуллаев утверждает, что поверхностные материалы датируются XI-XII веками. [7, 257] Исследования, проведенные А. Алиевым вокруг стен, подтвердили идеи Пахомова об особенностях конструкции. [3, 25]

Замок Бешбармаг: Первая терраса горы Бешбармаг, расположенная на высоте 507 м над уровнем моря, окружена стенами средней высоты, широкими и высокими. Стены замка имеют четыре полукруглые башни.

Конструктивные особенности стен замка второй террасы и одной из зафиксированных башен повторяют особенности первой террасы.

Все дома в замке Бешбармаг имеют прямоугольную форму. При строительстве использовался камень. В стенах некоторых домов, особенно на верхних уровнях первой террасы, использовался камень из более ранних построек и религиозных памятников.

При строительстве некоторых домов для повышения сейсмостойкости широко использовались деревянные балки, расположенные на высоте 20-25 см над полом и горизонтально внутри. [4, 46]

На одной из стен домов был построен овальный стул [бухари] со спинкой. Этот факт подтверждает, что дома в Бешбармаке были не только сезонными, но и предназначались для постоянного использования.

Полученные археологические материалы в основном состоят из глазурованной и неглазурованной керамики. Преобладает мнение, что производство глазурованной керамики в Азербайджане началось в IX веке. [14, 27-28]

2

Некоторые исследователи утверждают, что производство глазурованной керамики началось в VIII веке. Монеты, датируемые VIII веком, были найдены среди глазурованной керамики в районе Сельбира древнего города Габалы. Монеты, принадлежавшие Аббасидам, чеканились в Арране. На основании этого факта И.А. Бабаев утверждает, что глазурованная керамика производилась в Габале начиная со второй половины VIII века. [2, 133-134]

Небольшая часть керамики, найденной в Бешбармаке, состоит из фрагментов белых сосудов, украшенных рельефными узорами. Этот тип керамики в основном приписывается XI-XII векам, сельджукскому периоду.

Гильгилчайская оборонительная стена расположена в Сиязанском и Шабранском районах. Начинаясь от Каспийского моря, стена продолжается до Бабадага, а оттуда, предположительно, простирается до Черного моря, проходя через горные вершины в Загатальском и Балаканском районах. [3, 28]

На стене сохранились остатки башен каждые 20-30 м. Их высота достигает 2 м, а в некоторых местах даже 4 м. При строительстве Гильгилчайской стены также использовались глиняные кирпичи. Крупные глиняные кирпичи широко использовались в Азербайджане с 1-го тысячелетия до н.э. до IX века н.э. [4, 45] По мнению А. Алиева, формат, размер глиняных кирпичей, наличие обожженного кирпича и методы строительства идентичны грузинским и центральноазиатским памятникам сасанидского периода в Азербайджане. [4, 45]

В той части, где стена переходит на правый берег Гильгилчая, находится территория, называемая местным населением «**Шахергах**». Плотина разделила город-крепость на две части. Напротив города-крепости, где плотина переходит на левый берег реки, находится

памятник, называемый **«Военный лагерь»**. Лагерь, окруженный высокими стенами и башнями с северной стороны, на северо-востоке окружен глубоким рвом. Интересно, что ряд средневековых поселений, зафиксированных в Азербайджане, полностью или частично окружены рвами.

Чираггала была построена на Гильгилчайской набережной в месте, откуда открывался вид на всё Каспийское побережье. Для строительства нижних частей стен использовались крупные необработанные камни, а для верхних частей и при строительстве отдельных помещений — обожжённый кирпич.

Бешбармагский замок и Чираггала находятся в пределах видимости друг друга. Средневековый город Шабран виден непосредственно с Чираггалы. Этот факт доказывает, что набережные, замки, а также поселения, построенные вдоль западного побережья Каспийского моря, были тесно связаны друг с другом и контролировались из одного центра.

В ходе исследований, проведённых А. Алиевым в районе «Шагергаха», были зафиксированы два культурных слоя. Верхний слой относится к VIII-XI векам, а нижний — к V веку. [3, 62-63]. В 2024 году на площади 25 кв.м. В ходе раскопок, проведенных на участке, прилегающем к предыдущему участку, было установлено, что первый культурный слой бронзового века расположен ниже слоя раннего средневековья.

3

Существуют мнения о существовании 4 городов в регионе, который в древние и раннесредневековые века входил в состав Кавказской Албании.[16, 26] Одним из этих городов, скорее всего, является город **Шабран**.

Арабскоязычные источники VIII-XII веков [Ибн Хордадбех, Аль-Балазури, Аль-Истахри, Аль-Мукаддаси, Ибн Аль-Атир и др.] приписывают основание города имени сасанидского правителя VI века Хосрова Ануширавана. По мнению С. Ашурбейли, город Шабран — это остатки Шапотрены, которую Клавдий Птолемей упоминал среди городов Кавказской Албании.[19, 45]

М. Кашкари утверждает, что название Шабран связано с племенами Сабир и первоначально называлось Сабиран. Арабский летописец Ибн Хордадбе [IX век] пишет, что «Хосров Анушираван построил города Аш-Шабаб и Баб-Абвab [Дербенд] и 360 крепостей на горных дорогах» [19, 152].

Ряд фактов подтверждает, что еще до политики переселения Сасанидов регион был густо населен и существовало множество поселений. Неслучайно на западном берегу Каспийского моря были изучены такие поселения, как Рустепе, монументальный комплекс Чакаллитепе, Лейли и Маджнун, Саркертепе, относящиеся к раннему бронзовому веку. Недавно материалы, относящиеся к раннему бронзовому веку, были получены внутри крепости Бешбармак и на месте Шахргаха.

Согласно Абу Мухаммаду аль-Куфи, командующий халифата Маслам ибн Абдулмалик сравнял с землей город-крепость Шабран за их сопротивление и рассеял его население по окрестностям.[11, 40-41]

Во время правления Сельджуков, как и во всем Азербайджане, города северо-восточных регионов, включая города Шабран и Дербент, пережили свой расцвет. Во время монгольских нашествий город и окружающие его поселения неоднократно разрушались. На более позднем этапе походы Тимуридов повлияли на динамику развития города, и, наконец, жизнь в городе замерла в конце XVII века. Некоторые исследователи относят угасание жизни в городе Шабран к XIV-XV векам.[33, 70]

Археологические исследования в городе Шабране начались в 1980-х годах.[33, 68-79] Первые раскопки выявили часть великолепных крепостных стен и остатки многочисленных хозяйственных и вспомогательных построек. Согласно письменным источникам, в Шабране находилась одна из главных темниц государства Ширваншахов, и, скорее всего, в этой темнице содержался азербайджанский поэт XII века Хагани Ширвани.[17, 9]

После первых раскопок исследователи вновь подтвердили идею о том, что город был основан в раннем Средневековье.

В 2018 году исследования в городе возобновились. В результате были обнаружены остатки жилых и хозяйственных построек, возведенных из речного камня и обожженного кирпича, остатки мощеных камнем улиц, тандырхана и т. д. При строительстве как домов, так и оборонительных сооружений использовались различные виды строительных материалов. По словам Т. Достиева, «использование различных методов в каменной кладке крепостных стен обеспечивало надежность и устойчивость к ударам». [18, 42]

4

Обнаружение колодцев подтверждает, что системы водоснабжения и канализации средневековых городов X-XI веков были продуманно и систематически построены. В ходе раскопок были найдены монеты атабеев XII века и Тимуридов начала XVI века, причем преобладали монеты Ширваншахов.

Большинство арабских источников упоминают, что Шабран также был известен своими черными пробными камнями. Эти камни использовались для проверки подлинности золота.[17, 18]

Среди керамики, конечно же, преобладает так называемая ширванская керамика, характерная для всех средневековых памятников Азербайджана. Тот факт, что фарфоровые сосуды попадали в Азербайджан по торговым путям, подтверждается многочисленными фактами. Однако можно предположить, что некоторые фарфоровые сосуды производились на месте.

Среди керамики встречаются также сосуды с рельефными узорами на поверхности. Исследования показывают, что производство этого типа керамики началось задолго до Средневековья.[22] Плечи сосудов в основном украшены рельефными узорами. Этот тип сосудов отличается разнообразием своих разновидностей и разнообразием мотивов на поверхности, а в XI-XIII веках

они достигают высшей стадии своего развития.[20, 6] Этот тип керамических изделий был обнаружен в средневековых памятниках Азербайджана, таких как Бейлаган, Габала, Шамахи и др.[13] и в поселении Ени-Ниса в Туркменистане [24, 42, 67-70].

Сообщается, что в городе Шабран в IX-XII веках существовало 14 специализированных ремесленных мастерских, в том числе по производству изделий из стекла. [17, 12]

В ходе раскопок был обнаружен храм, датируемый IX веком. Это сооружение, которое, как полагают, было храмом огнепоклонения, было построено из известняка и обожженного кирпича на фундаменте из речного камня. [17, 6]

Ряд источников отмечает, что в городе, наряду с мусульманским населением, проживали и евреи.

Население Шабрана имело тесные торговые связи с бассейном Каспийского моря. Было исследовано местоположение города Кетиккала между фортом Шевченко и поселением Аташ в Мангышлагской области Казахстана.

Найденные во время раскопок керамические изделия подтверждают, что население города поддерживало тесные торговые связи с Хорезмом, Ираном, Китаем и Азербайджаном. А.Е. Астафев пишет, что «верхний строительный горизонт Кетиккали характеризуется сосудами азербайджанского производства. Можно предположить, что интенсивное внедрение азербайджанской керамики в экономическую жизнь местного прибрежного населения началось в 70-х годах XIV века после того, как разрушительные походы Тимура положили конец активным торговым связям с Хорезмом. [12, 92] Подобные сосуды были обнаружены в большом количестве в песках Гошгарско-Атинской впадины, в районе города крепости Шевченко, в крепостных укрытиях Чигилганской области на берегах Кендирлийского залива. На берегах Агдамских каналов Узбойской котловины и на туркменском побережье Каспийского моря. [12, 94]

5

Этот тип сосудов, нетипичный для территории Центральной Азии, назывался «агдамским типом». [31, 61-63, 85-87] Г. Юсупов обнаружил аналоги керамики, изготовленной на противоположных берегах берег Каспийского моря — на территории Азербайджана, датируемый концом XIII-XV веков. [35, 49, 55]

А.Е. Астафев предполагает, что в конце XIV и начале XV веков бухта у мыса Меловой могла служить убежищем для торговых судов, и по этой причине здесь были обнаружены остатки лодки, загруженной азербайджанской керамикой.[12, 95]

Естественно, что глазурованные сосуды, называемые керамикой ширванского типа, добывались на восточных берегах Каспийского моря. Потому что в древности определенная часть восточно-западных торговых путей проходила по рекам и морям.

Существуют разные мнения относительно дат и последовательности строительства замков, укреплений и городов, возведенных вдоль западного берега Каспийского моря. Согласно теории «поэтапного перемещения» Е.А. Пахомова, сасаниды занимали прибрежные территории Каспийского моря последовательно с юга на север и строили укрепления в соответствии с этой последовательностью. М.С. Халилов, основываясь на этой теории, утверждает, что дамбы Бешбармага были построены раньше.[34, 61] По мнению Тревера, граница между албанцами и гуннами во время правления Яздегирда II проходила по территории вокруг дамб Бешбармага.[32]

Некоторые авторы считают, что границей между албанцами и кочевниками в V веке был Дербентский перевал.[27, 43] По мнению М. Дж. Халилова, во время правления Яздегирда II все прибрежные территории Каспийского моря от Бешбармага до Дербента находились в руках Сасанидов.[34, 61] Те, кто утверждает, что Бешбармагская и Гильгилчайская дамбы были построены в период ухудшения внутривосточной ситуации у Сасанидов, объединения албанцев с гуннами и восстания против них, также пытаются обосновать свою точку зрения.[27, 43]

Хотя М. Дж. Халилов положительно относится к идее о том, что Бешбармагская и Гильгилчайская дамбы были построены Губадом I, он отмечает, что до Губада I, когда были построены Бешбармагские каменные дамбы, здесь были стены из глиняных и сырцовых кирпичей. [34, 62]

А.А. Кудрявцев считает, что план укреплений Бешбармака похож на каменные стены города Дербента, и что они были просто моделью последних, и что они были построены относительно рано, во время правления одного из сасанидских шахов.[23, 79] По его мнению, Бешбармак, Гильгилчайские насыпи и каменные стены Дербента были построены в первые десятилетия VI века, во время правления Губада I.[23, 78, 88, 90]

Позже, основываясь на последних исследованиях, он уточнил свои идеи и заявил, что плотины Бешбармак и Ширван [Гильгилчай], а также каменные стены Дербента были построены в конце V века. [23, 79, 88] Он также подтверждает сходство стен Бешбармага с Гильгилчаем, учитывая сочетание глиняного кирпича и камня, повторяющиеся структурные особенности стен. [23, 90]

Таким образом, большинство средневековых авторов, а также современных исследователей, придерживаются мнения, что стены Бешбармага и Гильгилчая были построены Яздегирдом II или Губадом I. [9, 441-463] Интересно, что, по мнению ряда исследователей, керамические изделия, полученные вдоль стен Гильгилчая и Бешбармага, относятся к последним периодам правления Сасанидов. [9, 462]

А. Алиев, учитывая последовательность сасанидских нашествий, говорит, что стена Бешбармага была построена первой. По его мнению, поскольку новая стена была построена к северу, предыдущая стена утратила свое значение. [10, 6]

Существуют также мнения, что город Ширван, местоположение которого до сих пор не установлено, располагался в районе между плотинами Бешбармаг и Гильгилчай.[27, 44]

Вывод: Исследования показывают, что на западных берегах Каспийского моря, наряду с крупными городами, такими как Шабран и Дербент, существовало множество относительно

небольших городов и поселений сельско-деревенского типа. Неслучайно ряд авторов утверждают, что остатки города Ширван расположены именно в районе, прилегающем к Каспийскому морю. Даже Х. Джидди говорит, что «Шахерга» в районе Сиязан, где также проходит часть оборонительных сооружений Гильгилчай, является остатками города Ширван.[5, 18-19]

Интересным фактом является то, что культурный слой, относящийся к раннему бронзовому веку, был обнаружен непосредственно на самой горе Бешбармаг и на месте «Шахерги». Подобные находки известны из поселений Чаккалитепе в Шабранском регионе [1], Саркартепе в Хачмазском регионе [26], Великанда, Кабаза Кутана в Дагестане [25; 36; 37; 38] и др. Они, в свою очередь, еще раз подтверждают, что регион был густо заселен с начала бронзового века, с 4-го по 3-е тысячелетия до н.э.

Список использованных источников и литературы:

1. Ашуров С.Х., Гусейнова С.А., Алиева Ф.А., Бабаева Т.В., Нахметова И.А., Мамедова Н.В., Абдуллаева А.К. Исследования Шабранской археологической экспедиции 2016 года. Археологические исследования в Азербайджане 2015-2016 гг. Баку, 2017, с. 129-134;
2. Бабаев И.А. Первые глазурованные сосуды Габалы. Материальная культура Азербайджана, том V, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, Баку, 1964, с. 131-148
3. Алиев Асгар. Плотина Гиль-гилчай и Чираггала. Баку, 2014, 127 с.
4. Алиев А. Оборонительные укрепления Кавказской Албании и их аналоги на территории Сасанидской империи. Журнал «Археология и этнография Азербайджана», Баку, 2005, № 2, с. 41-46.
5. Джедди Г. Средневековый город Шамахи [IX-XVII веков]. Баку, Эльм, 1981, 175 с
6. Абдуллаев Х.П.. Гильгилчайская оборонительная стена и крепость Чирах-кала. СА. N 2, Moskva 1968, Стр. 196-209;
7. Абдуллаев Х.П.. О Бешбармакском оборонительном сооружении в связи с колебанием уровня Каспийского моря. СА. N 2, М. 1970, Стр. 256-260
8. Алекберова А.К.. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Издательство АН.Азербайджанской ССР, Баку, 1960, 250 стр.
9. Алиев А.А, Алиев И.Н, Гаджиев М.С, Гейтнер М.Г, Кол Ф.Л, Магомедов Р.Г..Новые исследования Гильгилчайской оборонительной стены. Восточное Причерноморье и Кавказ. Стр. 441-463
10. Алиев А.А..Гильгилчайское оборонительное сооружение. Баку, Элм, 1986. 15 стр.
11. Аль Куфи Ахмед ибн Асам.. Книга завоеваний [извлечения из истории Азербайджана 8-9 вв]. Перевод с арабского и примечания З.М.Бунятова. Баку, 1981.
12. Астафьев А.Е.. Пути торговых сообщений эпохи средневековья на территории Арало-Каспийского водораздела. Актау 2010, 146 стр.
13. Ахмедов Г.М.. Средневековый город Бейлакан. Автореферат докт. дисс., Баку 1972
14. Ахмедов Г.М.. Характерные особенности средневековой поливной керамики Азербайджана. Материалы I Симпозиума по проблеме «Полихромная поливная керамика Закавказья – Истоки и пути распространения». Издательство «Мецниереба», 1985, стр.27-29
15. Ашурбейли С.Б.. Государство Ширваншахов. Баку 2006. 328 стр.
16. Бабаев И.А..Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э..Баку, «Элм», 1990, 236 стр.
17. Геюшев Р.Б.. Средневековый город Шабран. Баку 1985, 18 стр.
18. Достиев Т.М.. Средневековый город Шабран. Журнал ИРС-Наследие, 2002, № 3

19. Ибн Хордадбех.. Книга путей и стран. Перевод с арабского и комментариев Велиханлы Н., Баку, 1986, 428 стр.
20. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А..Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку 1983, 108 стр.
21. История АгваньМойсеяКаганкатвацци,. писателя X века. Санктпетербургъ, 1861, 376 стр.
22. КверфельдтЭ.К.. Керамика Ближнего Востока. Ленинград 1944.
23. Кудрявцев А.А.. Древний Дербент. Издательство «Наука», Москва, 1982, 173 стр.
24. МассонМ.Е.. Городища Нисы в селении Багир и их изучение. Тр.ЮТАКЭ. т.1, Ашхабад 1949. Стр.16-115
25. Магомедов Р.Г.. К вопросу о выделении и интерпретации Великентской культуры Куро-Аракской культурно-исторической общности. Историческая наука Дагестана: сегодня и завтра. Махачкала, 2003, стр. 38-44;

8

26. Мусаев Д.Л.. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку, 2006;
27. Нагиев Г.Г..«Длинные стены» в системе обороны раннесредневекового Азербайджана. Вопросы Истории Фортификации, № 2, 2011, стр.40-45
28. Олеарий Адамь.. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Введение, переводъ, примечания и указатель А.М.Ловягина. С.-Петербургъ. Издание А.С.Суворина, 1906. 582 стр
29. Пахомов Е.А..Беш-Бармак, «Описание горы Беш-Бармак у Кемпфера», Известия Азерб. Археологического Комитета, вып.2, Баку 1926. Стр. 10-19
30. СтрейсЯ.Я.. Три путешествия. Соцэкгиз. 1935. 415 стр.
31. Толстов С.П.. Работы хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН.СССР в 1949-1953 гг. // ТХАЭЭ, т.2.. Москва 1958, стр.7-258
32. ТреверК.В..Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, с.209
33. Халилов Дж.А, Кошкарлы К.О, Ахундов Т.И, Алиев Т.Р..Разведочные исследования на городище Шабран. *Azərbaycanın maddi mədəniyyəti*, XI cild, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1993, səh. 68-79
34. Халилов М.Дж. О концепции «поэтапного продвижения» на гуннской территории. Сборник докладов третьей республиканской научной конференции молодых исследователей азербайджанских исторических проблем. Издательство «Азербайджан», Баку, 1995, т. 61-62.
35. Юсупов Х.. Приузбойские туркменские племена 14-15 вв. Ашхабад, 1975. 120 стр.
36. Гаджиев М.Г., Коль П., Магомедов Р.Г., Стронах Д.. Раскопки Дагестано-Американской археологической экспедиции в Великенте в Южном Дагестане, Россия, 1994 г. Иран XXXIII, 1995 г.;
37. Гаджиев М.Г., Коль П., Магомедов Р.Г., Стронах Д.. Дагестано-Американская экспедиция 1995 года. Евразия Антигуа, Том 3, 1997 г.; стр. 181-222;
38. Гаджиев М.Г., Коль П., Магомедов Р.Г., Стронах Д., Гаджиев С.. Дагестанско-американские археологические исследования в Дагестане, Россия 1997-1999 гг. Евразия Антигуа, Том 6, 2000 г.

Құрбанәлі Ж.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік қ. (Қазақстан)

Айтқұлова Э.Ә.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік қ. (Қазақстан)

ҮЙСІН МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аннотация. Бұл мақалада Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығы қарастырылады. Б.з.д. II ғасырдан бастап Жетісу өңірін мекендеген үйсіндердің қоғамдық құрылымы, материалдық мәдениеті, діни нанымдары мен жерлеу ғұрыптары талданады. Қытай жылнамаларының («Ши цзи», «Хань шу») деректері мен соңғы археологиялық зерттеулер негізінде үйсін мәдениетінің сақ дәуірінен бастау алып, кейінгі түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының этномәдени қалыптасуына тигізген ықпалы сараланады. Үйсіндердің шаруашылық жүргізу дәстүрлері, дүниетанымдық ұстанымдары мен рухани мұрасының қазіргі ұлттық мәдениетпен сабақтастығы дәлелденеді.

Түйін сөздер: *Үйсін мәдениеті, тарихи сабақтастық, мәдени ықпалы, қазақтың этномәдениеті.*

Аннотация. В этой статье рассматривается историческая преемственность Уйсунской культуры. Анализируются общественная структура, материальная культура, религиозные верования и погребальные обряды усуней, населявших Семиречье со II века до н.э. На основе данных китайских хроник («Ши цзи», «Хань шу») и новейших археологических исследований определяется влияние усуньской культуры, берущей начало от сакской эпохи, на этнокультурное формирование позднейших тюркских народов, в том числе казахского. Доказывается преемственность хозяйственных традиций, мировоззренческих установок и духовного наследия усуней с современной национальной культурой.

Ключевые слова: Уйсунская культура, историческая преемственность, культурное влияние, казахская этнокультура, китайские хроники, археология.

Abstract. This article examines the issue of historical continuity of the Wusun culture. It analyzes the social structure, material culture, religious beliefs and burial rites of the Wusun, who inhabited Zhetysu from the 2nd century BC. Based on data from Chinese chronicles ("Shiji", "Hanshu") and recent archaeological research, the influence of the Wusun culture, originating from the Saka era, on the ethno-cultural formation of later Turkic peoples, including the Kazakhs, is analyzed. The continuity of economic traditions, worldview principles and spiritual heritage of the Wusun with modern national culture is substantiated.

Keywords: Wusun culture, historical continuity, cultural influence, Kazakh ethnoculture, Chinese chronicles, archaeology.

Үйсін мәдениеті – Қазақстан мен Орталық Азияның тарихында ерекше орын алатын маңызды мәдени феномен. Үйсін елі – б.з.д. II ғасыр мен б.з. I ғасыр аралығында Жетісу өлкесін негіз еткен, оңтүстігі Қырғызстанның Ыстықкөл өңірі, шығысы қазіргі Шыңжаңның батыс солтүстігін қамтыған ұлай-қайыр аумақта мекен еткен ірі мемлекеттік құрылым болды

[1, б.11]. Осы өңірде үйсіндер бай мәдени мұра қалдырып, көшпелі өркениеттің дамуына елеулі үлес қосты.

Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығын зерттеу – қазақ халқының этникалық тамырын, мәдени кодтарын және тарихи даму жолын түсінудің кілті. Үйсіндер өздерінің өмір салтымен, әлеуметтік құрылымымен, діни нанымдарымен және өнерімен ерте орта ғасырлардағы көшпелі өркениеттер арасында бірегей орын алады. Олардың мәдени мұрасы көптеген археологиялық қазбалар, жазба деректер мен тарихи зерттеулер арқылы белгілі болып отыр.

Бұл мақаланың мақсаты – Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығын талдап, оның қазіргі қазақ халқының мәдениетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызын айқындау. Үйсіндердің қоғамдық құрылымы, мәдени және діни өмірі, өнері, сауда-саттық байланыстары мен көшпелі өркениеттің ерекшеліктері арқылы олардың мәдени мұраларының бүгінгі күнге дейін сабақтастығын сақтап отырғаны көрсетіледі.

Үйсіндер өздерінің өмір сүру салтымен, әлеуметтік құрылымымен, діни нанымдарымен және өнерімен ерте орта ғасырлардағы көшпелі өркениеттер арасында бірегей орын алады. Олардың мәдениеті мен қоғамдық құрылымы көптеген археологиялық қазбалар, жазба деректер мен тарихи зерттеулер арқылы белгілі болып отыр. Үйсіндер өз дәуірінде үлкен мемлекет құрып, оның мәдени мұрасы қазіргі заманғы Қазақстанның этникалық және мәдени дамуына елеулі ықпал етті.

Бұл мақалада Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығы талданып, оның қазіргі қазақ халқының мәдениетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы қарастырылады. Үйсіндердің қоғамдық құрылымы, мәдени және діни өмірі, өнері, сауда-саттық байланыстары мен көшпелі өркениеттің ерекшеліктері арқылы олардың мәдени мұралары бүгінгі күнге дейін өз сабақтастығын сақтап келеді. Мақалада археологиялық зерттеулер мен тарихи деректер негізінде үйсін мәдениетінің дамуындағы маңызды кезеңдер мен оның халықтар арасындағы өзара ықпалы көрсетіледі.

Талқы

Үйсін елінің сипаты. Қазақтың байырғы аңыз-шежірелері мен жазба әдебиеттерінде «Үйсін» деген атаулар кең және тар мағанада қолданылады. Тар мағанадағы «Үйсін» - қазақтың ұлы жүз құрамындағы бір тайпаның аты, ал кең мағанада «Үйсін» - Қазақстан өңірінде (б.з.д. II – б.з.д. VI ғ.) өмір сүрген байырғы мемлекеттерінің бірі болып табылады. Көптеген ғалымдар ежелгі Қытай жазба деректеріне және археологиялық материалдарға сүйене отырып, ежелгі үйсіндерде мемлекеттік биліктің көшпелі халықтарға тән едәуір кемелді жүйесі қалыптасқанын, мемлекеттіліктің барлық нышандарының болғанын атап көрсетеді. Мұның өзінің қазіргі Қазақстан жеріндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен қалыптасып, даму эволюциясын зерттеп білудегі маңызы зор.

Үйсін этнонимі туралы алғашқы деректер қытай тарихшысы Сыма Цяньның «Ши цзи» («Тарихи жазбалар») еңбегінде кездеседі. Ғұндар туралы тарауда Модэ тәңірқұтының б.з.д. 176 жылы Хань императорына жолдаған хатында: «Крурана, үйсін, хужие елдерін және олармен көрші отырған 26 елді бағындырдық, сөйтіп садақты халықтарды бір елге айналдырдық», - деп жазылған [2, б.731]. Бұл дерек Үйсіннің сол дәуірде-ақ жеке саяси субъект ретінде танылғанын дәлелдейді.

Қытайдың ресми жылнамасы - «Ханьшу» (Хань тарихы) деректерінде Қытайдың ресми жылнамасы – «Ханьшу» (Хань тарихы) деректерінде Үйсін мемлекетінің әскери-саяси әлеуеті нақты сандық мәліметтермен беріледі. Онда: «*Үйсін елі... Түтін саны 120 мың, жан саны 630 мың, әскер саны 188 мың, 800 адамға дейін қарулы жасақ болған*»-деп көрсетілген (班固. 汉书. 卷九十六 《西域传》) [3, б.1083]. Бұл дерек Үйсіннің сол кезеңдегі Батыс өлкедегі ең ірі әрі ұйымдасқан әскери күштерінің бірі болғанын дәлелдейді. Осылайша, Үйсін мемлекеті Ғұн және Хань патшалығы үшін маңызды геосаяси ойыншыға айналды.

Қытайтанушы-тарихшы ғалым Н.Мұқаметханұлының пікірінше, қытай жылнамаларындағы «Усунь» термині – қазақ тіліндегі «үйсін» атауының транскрипциясы [4, б. 89].

Үйсіндердің қазақ халқының этногенезіндегі орны ерекше. Байырғы қазақ шежірелері мен тарихи жазба деректер үйсін ұлысының қазақтың негізгі тұлғасы мен ұйытқысы болғандығын дәлелдейді. Қазақ шежіресі бойынша: қазақтың үш баласының бірі Бекарыс (немесе Ақарыс), одан үйсін тағаны делінеді. Қазақтың тегі туралы аңызда: Қотанбайдың үлкен ұлы Үйсін (Ұлы жүз), ортаншы ұлы Болат (Орта жүз), кіші ұлы Алшын (Кіші жүз) делінеді [5, б. 11].

Бұл пікірді ары қарай ХІХ ғасырдағы орыс ғалымы Н.Аристов шежіреші Диханбайдан жазып алған шежірелік деректері бойынша: «Ұлы жүз қазақтарының атасы Майқы би, Майқыдан Қаңлы, Бақтияр, Қырықжүз, Мың жүз; Бақтиярдан Үйсін мен Ойсыл; Үйсіннен Ақсақал (Абақ), Жансақал (Тарақ); Абақтан Қараша; Қарашадан Бәйдібек; Бәйдібектен Албан, Дулат, Суан, Шапырашты, Сары үйсін, Ошақты, Ысты тайпалары тарайды» деген дерегін, Шоқан Уалиханов: «Үйсін Ұлы жүз қазақтарының түп атасы болып келеді. Онда: Төбей, Төбейден Үйсін, Үйсіннен Қойылдар (Қатаған, Шанышқылы), Мекрейлі (Жалайыр), Майқы (Абақ), Қоғам (Қаңлы) тайпалары өрбиді. Бұдан әрі Абақ – Қараша-Бәйдібек: Бәйдібектен Албан, Дулат, Суан, Шапырашты, Сары үйсін, Ошақты, Ысты рулары тарайды» - деген мәліметтер береді. Кейбір зерттеушілер: қазақ шежіресіндегі Үйсіннің түп атасы Төбей ерте заманғы қытайша деректегі Үйсін елінің көсемі Нәнді бимен (Нәнду би) сәйкестендіреді.

Бұл деректер үйсіндердің мемлекеттік құрылымы, шекаралары, саяси тарихы және көрші халықтармен қарым-қатынасы туралы құнды ақпарат береді.

Үйсіндердің шаруашылығы мен тұрмыс-салты. Үйсіндер — көне замандағы көшпелі қоғамның мүшелері ретінде өздерінің өмір салты мен тұрмысында көптеген ерекшеліктерге ие болды. Үйсіндердің тұрмыс салты табиғи ортаға, мал шаруашылығына, әлеуметтік құрылымға және мәдени дәстүрлерге негізделген. Олар негізінен мал өсірумен айналысқан, сондай-ақ сауда, қолөнер мен ауыл шаруашылығын да дамытуға ерекше көңіл бөлген. Үйсіндердің тұрмыс салты мен әдет-ғұрыптары олардың өмірін тиімді ұйымдастыруға бағытталған болатын.

Үйсіндер, өздерінің көшпелі өмір сүру салтына байланысты, негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Олардың ең маңызды шаруашылығы — жылқы, қой, сиыр және түйе өсіру болды. Бұл малдар көлік, азық-түлік және киім дайындау үшін қолданылды. Сонымен қатар, үйсіндер өздерінің көшіп-қонып жүрген жерлерінде малға жайылым іздеп, түрлі табиғи ресурстарды тиімді пайдаланды. Көшпелі өмір салты, климаттық жағдайларға бейімделу және кең байтақ жерлерді игеру қажеттілігі олардың тұрмысын айқындаған. Олар мал шаруашылығымен қатар, Жетісу өңірінің қолайлы табиғи жағдайында егіншілік те дамыған. Қытай деректерінде үйсіндер жерінде «күріш пен бидай өседі» деп жазылған [6, б. 412].

Көшпелі тұрмыс салты үйсіндердің материалдық мәдениетіне терең әсер етті. Олардың негізгі тұрғын үйі — киіз үй (шатыр) жеңіл әрі ыңғайлы болғандықтан, көшпелі өмірге өте қолайлы еді. Олар негізінен *киіз үйлер* (қазақша «шатыр» деп те аталады) тұрғызған. Киіз үй жеңіл әрі ыңғайлы болғандықтан, көшпелі өмірге өте қолайлы еді. Киіз үйдің құрылымы да функционалды болды: сыртқы қабаты киізбен жабылып, ішіне қажетті жиһаздар мен қажетті заттар орналастырылды. Мұндай үйлер тез әрі оңай құралып, алынатын болды. Сондай-ақ, киіз үйдің ортасында ошақ орнатылып, онда от жағып ас пісірген.

Үйсіндер, негізінен мал шаруашылығымен айналысқандықтан, олардың негізгі азық-түлігі мал өнімдерінен сүт, ет, ірімшік, қымыз, айран және т.б. болды. Малдың еті түрлі әдістермен дайындалды, көбінесе қақталып, пісіріліп немесе сүрленіп сақталды. Сонымен қатар, үйсіндер өсімдік шаруашылығымен де айналысқан, алайда олардың өмірінде өсімдіктерден алынатын тағамдар аз болған. Жаңа піскен көкөністер мен жемістер олар үшін қосымша азық көзі болып табылған.

Үйсіндердің киімдері табиғи материалдардан жасалды: жүн, тері, былғары және жібек. Киімдердің түстері мен үлгілері олардың әлеуметтік мәртебесіне байланысты өзгеріп отырды. Биліктің жоғарғы таптары сәнді, бағалы маталардан киім киген. Киімдері, әсіресе әйелдер киімі, түрлі әшекейлермен, алтын мен күмістен жасалған бұйымдармен безендірілді. Үйсіндер әшекейлерді сәндік мақсатта ғана емес, діни және мәдени маңызы бар нысандар ретінде де қолданған [7, б. 112].

Үйсіндердің діни наным-сенімдері. Үйсіндер өздерінің тұрмыс-тіршілігінде, дүниетанымында және әлеуметтік құрылымында діни сенімдер мен нанымдарға ерекше мән берген. Көшпелі қоғамның өкілдері ретінде олар табиғатқа, ата-баба рухтарына, сондай-ақ жоғары күштерге табынды. Үйсіндердің діни сенімдері мен нанымдары олардың мәдениеті мен тұрмысын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Үйсіндердің діни сенімдерінде табиғаттың элементтері — күн, ай, аспан, жер, су, жел маңызды орын алды. Олар табиғатты өздерінің өмірінің ажырамас бөлігі ретінде көріп, оның күштеріне табынды. Табиғаттың әрбір элементі белгілі бір күшке ие деп есептелді. Үйсіндер табиғатпен үйлесімді өмір сүруді, оның заңдылықтарын құрметтеуді және табиғи апаттардан сақтануды өте маңызды деп санады.

Үйсіндер ата-баба рухтарына, ар-ұждан мен өткен ұрпақтардың өкілдеріне табынды. Олар ата-бабаларының жаны тыныштықта болуы үшін арнайы ғұрыптар мен рәсімдер өткізді. Әсіресе, өлгендерді жерлеу кезінде арнайы обалар мен зираттар салған. Бұл зираттар көбінесе үңгірлерде немесе биік жерлерге орналастырылған. Өлілерге арнап жасалған құрбандықтар мен дұғалар олардың рухтарын тыныштандыруға және үйсіндердің өмірінде сәттілік болуына септігін тигізеді деп сенген [8, б. 53].

Үйсіндердің сенімінде құрбандық рәсімдері үлкен орын алды. Құрбандықтар көбінесе табиғат күштеріне, күнге, айға немесе ата-баба рухтарына арналып өткізілген. Олар өздерінің табынатын күштеріне мал (жылқы, түйе, қой, сиыр) мен азық-түлік, сусындар (сүт, қымыз, айран) ұсынған. Құрбандықтарды арнайы ғибадатханаларда немесе ашық алаңдарда өткізген. Бұл рәсімдер адамдардың рухани тазалығы мен өмірлерінің жақсаруына әкеледі деп есептелді.

Үйсіндер өздерінің барлық тіршілігін табиғатпен байланыстырып, оның құдіретіне сенді. Бұл сенімнің нәтижесінде олар табиғаттың әртүрлі құбылыстарын тәңірі ретінде қабылдап, күн мен айға ерекше табынған. Бұл құбылыстар олардың сенімінде өмірдің табиғи үдерістерін және астрономиялық оқиғаларды білдіретін маңызды белгілер ретінде қарастырылды.

Үйсіндер тәңірге де табынған деп саналады. Тәңір — олардың сенімінде Жоғарғы құдай, әлемді және барлық тіршілікті жаратушы күш. Тәңірге табыну — көне түркі халықтарының діни нанымдарының бірі, бірақ үйсіндерде бұл сенім ерекше орын алған. Тәңірдің құдіреті мен оның адам өміріндегі рөлі туралы түрлі мифтер мен аңыздар болған. Тәңірге арнап құрбандық шалып, дұғалар оқылған [9, б.29].

Үйсіндер астрономия мен діни сенімдерін тығыз байланыстырып, аспан денелерінің қозғалысына ерекше мән берген. Күн мен айға, жұлдыздарға табыну олардың діни нанымдарына негіз болды. Астрономиялық оқиғалар, мысалы, күн тұтылуы немесе ай тұтылуы — бұл оқиғаларды олар құдайлардың белгісі деп санаған. Мұндай табиғат құбылыстары халық арасында үлкен назар аударылып, оларға сәйкес түрлі діни рәсімдер мен құрбандықтар жасалған.

Үйсіндер өмір мен өлімнің табиғи үдерістерін құрметтеген. Олар өлімнен кейін жанның мәңгі өмір сүруін және адам рухының өмірдің келесі кезеңіне өтуін сенген. Өлген адамның рухы өздерінің ата-бабаларының қатарына қосылады және тірі ұрпақтар оларға құрмет көрсетіп, оларды еске алады.

Үйсіндердің сенім-нанымдары олардың дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және мәдени дәстүрлерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Табиғатқа, ата-баба рухтарына, Тәңірге табыну және шаманизмнің ықпалы Үйсіндер қоғамының рухани өмірінің негізін қалаған. Бұл сенімдер мен діни нанымдар қазіргі қазақ халқының этникалық және мәдени

қалыптасуына да әсер етті, әрі олардың дүниетанымын қалыптастыруда маңызды із қалдырды.

Үйсіндердің жерлеу мәдениеті және археологиялық дәлелдер. Үйсіндер адамды негізінен жерге жерлеген, яғни сүйекті қабір қазып көмген. Әр кезеңдегі Үйсіндердің жерлеулерінде де шамалы айырмашылықтар кездеседі. Ал бүгінгі Қазақтар жерге қабір қазып жерлеу дәстүрді ұстанады, осыған байланысты Қазақтар Үйсіндердің жерлеу дәстүріне мұра еткенін көре аламыз. Үйсін обасының ішінен не болмаса топырақ үйіндінің арасынан иттің толық қаңқа сүйегі кездеседі, мал шаруашылықта ит маңызды қызмет атқарған. Олар қойды қасқырдан қорғауға көмектесті, сонымен қатар иелерінің саяттарын күзетеді. Әрбір шопан отбасында ит асырауды әдетке айналдырған. Қазақтың ислам дінінің ықпалына түскенге дейінгі және одан кейін де жерлеу әдет-ғұрыптарында біраз өзгешеліктер бар. Исламға дейінгі діни наным-сенімдері бойынша марқұмның мінген жылқысын, киім-кешек, садақ пен жебелерді қабірге бірге жерлеп отырған. Яғни, өзіне маңызды немесе мағаналы заттарды қабірге бірге жерлеу дәстүрі үйсіндермен ұқсастық бар. Ислам дінінің ықпалына байланысты марқұмның мінген аттының құйрық-жалын күзейді. Оны тұл ат, кейде қаралы ат деп атайды. Тұл ат жыл бойы мінілмей, бос жүреді. Бір жылдан соң марқұмның асына сойылады. Сол рәсім кезінде қайтыс болған кісіні жоқтап, атқа қоштасу айтылады. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің 2023–2025 жж. арналған нысаналы бағдарламалық қаржыландыруы шеңберінде 2024 жылдың далалық маусымында «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының археологтары Шарын өзенінің алқабы Сарытоғай I қорымының шығыс тобындағы екі – №11 және №15 жерлеу ғұрыптық кешенінде жүргізілген қазба жұмыстары барысында қару-жарақтар мен тұрмыстық заттар – қола және сүйек (мүйіз) жебелер, қола пышақ пен сүйектен жасалған қайыс бау үзбесі сынды ерекше материалдар алынды. Жерлеу-ғұрыптық кешендерін тұрғызудағы архитектуралық әдістерінің құрылымдық ерекшеліктері бойынша да анағұрлым қызықты деректер анықталды. Археологиялық кешендерде жүргізілген зерттеу барысында алынған мәліметтер негізінде сақ пен үйсін мәдениетінің тығыз генетикалық байланыстарының бар екені анықталып отыр. Әдетте кейінгі сақ кезеңіндегі обаларды «үйсін ескерткіштері», ал мәдениетті «сақ-үйсін мәдениеті» деп қарастыру қалыптасқан. XX ғ. 50-жылдары аймақта Е.И.Агеева жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізді. Археологиялық зерттеу нәтижелері бойынша Жетісуды мекендеген үйсін тайпаларының жерлеу орындары әдеттегідей топырақ шұңқырлар мен ағаш жабындылары бар шұңқырлар екені анықталды [10, б.112]. Археолог жерлеу құрылыстарының 12 түрлі нұсқасын атап көрсетсе, Жетісу аумағындағы сақ-үйсін ескерткіштерін зерттей келе К.А.Ақышев пен Г.А.Кушаев Іле өзенінің жағасы мен Іле Алатауының тау етегіндегі алқаптарды мекендеген тайпалардың локализациялану мәселесін қарастырды [11, б.102]. Үйсін обалары тау бөктеріндегі жазық далада немесе шөбі шүйгін аңғарларда болатынын анықталды. Бұл жерлердің климаттық жағдайы мал шаруашылыққа ең қолайлы болатыны бәрімізге белгілі. Ал Қазақтардың зираттары да жайылымға жақын жерлерде шоғырланған. Тарихқа көз жүгіртсек, қазақтардың ата-бабаларында кремация және жерлеу қорымдары болған және бұл әр түрлі жерлеу түрлері олардың діни наным-сенімдерімен ғана емес, сонымен бірге олар өмір сүрген табиғаты және әлеуметтік ортасы, өндіріс тәсілімен және басқа этникалық топтардың мәдениетінің әсерімен тығыз байланысты екенін байқауға болады.

Қорытынды

Үйсін мәдениеті өзінің тарихи дамуы мен өркениеттік ерекшеліктері тұрғысынан Орталық Азиядағы көшпелі мәдениеттердің маңызды өкілі болды. Үйсіндер өздерінің қоғамдық құрылымы, тұрмыс салты, өнері мен діні арқылы сол кезеңдегі халықтардың даму деңгейін айқын көрсетіп, өз мәдени мұрасын кейінгі ұрпақтарға қалдырды. Олар табиғатқа табынушылық, ата-баба рухтарына арнап құрбандықтар мен ғұрыптарды өткізу арқылы мәдени және діни өмірдің бірегей үлгілерін жасады.

Үйсіндердің қоғамдық және әскери құрылымы, олардың көшпелі өмір салты, сауда мен мәдени байланыстары, қолөнері мен өнері — бәрі қазіргі қазақ халқының мәдениетінің қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Үйсіндердің өнері мен қолөнері, сондай-ақ мәдени және діни салт-дәстүрлері қазақ халқының ұлттық ерекшеліктеріне, дүниетанымына терең із қалдырды.

Қазіргі күнде үйсін мәдениетінің зерттелуі оның тарихи сабақтастығын анықтау, ұлттық мәдениетіміздің түп-тамырын түсіну үшін өте маңызды. Үйсіндерден қалған археологиялық және жазба деректер, олардың рухани дүниесі мен әлеуметтік құрылымы арқылы біздің ата-бабаларымыздың өмірі мен мәдениетіне деген қызығушылықтың өскенін көрсетеді. Үйсіндер ұрпақтарының мәдени мұрасы қазіргі ұрпақ үшін маңызды тарихи сабақ болып табылады.

Сондықтан, Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығын зерттеу тек өткен тарихымызды тануға ғана емес, сонымен бірге бүгінгі күнде өзіміздің ұлттық болмысымызды, мәдениетімізді сақтауға және дамытуға көмектеседі. Үйсіндердің рухани және мәдени мұрасы қазіргі Қазақстан қоғамының ажырамас бөлігі ретінде маңызды болып саналады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Мыңжани Н. Үйсін туралы жалпы шолу // Ежелгі үйсін елі. – Үрімжі, 2005. – 11 б.
2. Сыма Цянь, 1997 — Сыма Цянь. Шицзи (Shiji— Тарихи жазбалар). – Beijing: Zhong hua shu ju. 1997. 1 т., 731 б. (司马迁.《史记》(历史记录) 北京: 中华书局, 1997年, 第1卷, 第731页. (In Chinese)
3. Бань Гу, 1997 — Бань Гу. Хань шу (Hanshu – Хан патшалығының тарихы). – Beijing: Zhong hua shu ju. 1997, 2 Т., 1083 б. (班固.《汉书》.北京: 中华书局, 1997年, 第2卷, 第1083页).
4. Мұқаметханұлы Н. Үйсін туралы зерттеу. – Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы. – 1989. – 89 б.
5. Ежелгі үйсін елі / Құраст. Шадыман Ахметұлы. – Үрімжі: ҚХР Шыңжаң халық баспасы. – 2005. 11 б.
6. Ежелгі үйсін елі / Құраст. Ш. Ахметұлы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2005. – 412 б.
7. Байпақов К.М. Үйсіндердің тарихы мен мәдениеті // *Археология және этнология журналы*. – 2001. - №2. - 15-27 б.
8. Жолдасбаев Ә. Үйсін мәдениетінің археологиялық ескерткіштері // *Қазақстан археологиясы журналы*. – 2010. - №1. - 53-61 б.
9. Қорғанбекова Т. Үйсіндер және олардың этникалық мәдениетінің ерекшеліктері // *Қазақ тарихы журналы*. – 2012. - №4. - 21-29 б.
10. Агеева Е.И. Үйсіндер мәдениетінің ерекшеліктері мен тарихи сабақтастығы // *Археология және этнология журналы*. – 2010. - №4. - 112-120 б.
11. Ақышев К.А., Кушаев Г.А. Үйсіндер және олардың мәдениеті // *Археология және тарих журналы*. – 1971. - №2. - 102-109 б.

Шаметов С. Т.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Түркістан қ. (Қазақстан)
Ғылыми қызметкер

АРХЕОЛОГ Т.Ғ.К. М.Қ.ТҰЯҚБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖЕР – СУ АТАУЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ

Географиялық атаулар белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда бола отырып, тарихи оқиғалардың хронологиялық дәлелі болып табылады. Топонимдер уақыт өте келе нысаны, мазмұны бойынша өзгеріске ұшырап, нақты тарихи оқиғаларға байланысты қалыптасады. Саяси оқиғалар, халықтың көші-қоны, этникалық байланыстар топонимдерге өз ізін қалдырып, әрбір тарихи дәуір өзінің географиялық атауларының жиынтығымен сипатталады. Топонимдер нақты тарихи жағдайларда пайда бола отырып, олардың шығу тегі жергілікті халықтардың қоғамдық өмірімен және тілімен, салтымен тығыз байланыста орнығады. Тарихи жағдайлар, тұрғылықты халықтар мен негізгі қатынас құралы – тілдерінің өзгеріске ұшырауы, қарым-қатынас жасау аймақтары және сол арқылы адамның географиялық мекендеу ортасы өзгеруі табиғи құбылыс.

Топонимдер қоғамдық қажеттіліктерді өтеу мақсатында қалыптасқандықтан оларды зерттеумен қоғамдық ғылым ретінде көбінесе тарих ғылымы айналысады. Топонимика тарих ғылымдарының арасында этнографиямен, деректанумен, археологиямен, сондай-ақ, тарихи циклдің басқа да пәндерімен өзара тығыз байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда топонимика – тарихтың бір бөлігі, ал топонимдер өзіндік ерекшелігі бар тарихи ескерткіштер болып табылады.

Топонимдердің картаға немесе тарихи жазба деректерге түсіру барысында көп бұрмаланғаны белгілі. Мұның себептері атаулардың фонетикалық дыбысталуы түрлі ұлттық алфавит арқылы жазғанда жергілікті тілді білмейтін шетелдік саяхатшы немесе картограф қалдырған деректер қателіктерге бой алдырады. Сондықтан тарихшыларға ақиқатқа көз жеткізу үшін жер-су атауларын географиялық және лингвистикалық басқа да құжаттармен салыстыра зерттеуге тура келеді. Бұл тұрғыдан алғанда топонимика деректану ғылыми пәніне өте жақын.

Тарих ғылымдарының кандидаты, археолог Марат Қымызұлының еңбектерімен таныса келе Түркістан шұратында орналасқан көптеген елді мекендер мен көне қалалардың, өзен-сулар мен арық-атыздардың, кәріздердің, диірмендердің, жота-қырлардың, мазарлар мен кесенелердің, жолдар мен асулардың атауларына тап боламыз. Көптеген атаулар қолданыстан шыққан немесе өзгеріске ұшыраған. Белгілі археолог, т.ғ.к. М.Қ.Тұяқбаевтың көпжылдық ғылыми ізденісінің нәтижесінде осы саланың көптеген сұрақтарына жауап табамыз.

М.Қ.Тұяқбаевтың 2009 жылы жарық көрген «Түркістан оазисінің қалалары мен қоныстарының тарихи топографиясы және дамуы (XIII-XIX ғғ.)» атты монографиялық еңбегінде Түркістан шұратының тарихи топографиясын зерттей келе археологиялық зерттеу жүргізу мақсатында 8 аймаққа бөліп қарастырады.

«Түркістан оазисінің тарихи топографиясын зерттей отырып, біз физикалық-географиялық ерекшеліктерді ескере отырып, егер ескерткіштерді хронологиялық деректеріне қарамастан, гидрожүйелердің бірлігіне бөлінген микрооазистерге бөліп қарастырсақ түсінікті әрі мақсатқа сай болады деген қорытындыға келдік, бірақ бұл ескерткіштерді тарихи интерпретациялауда жаңалық емес еді» [1. 2009. 31 б.].

Оазистің аумағындағы ескерткіштерді топтастыру өзендердің жоғарғы сағаларынан олардың салаларын қоса қамтыған. Кішіоазистің атаулары осы топтағы ең танымал ескерткіштердің атымен аталған. Тек Тамдыөзек шағын оазисі ғана Қалдықкөл көлінен басталатын және шығыстан солтүстік-батысқа қарай ағатын, өз суларын Иіркөл шатқалына құятын өзеннің атымен аталған. Осылайша, ауданның кіші графикалық желілері бойынша

бөлінген және нақты су бассейндерімен тығыз байланысты сегіз микрооазиске бөліп қарастырады.

Кіші оазистер:

Сауран шағын оазисі; Сидак ата шағын оазисі; Қарнақ шағын оазисі; Қарашық шағын оазисі; Шаға шағын оазисі; Иқан шағын оазисі; Шауғар шағын оазисі; Тамдыөзек шағын оазисі; жалпы бұл еңбекте Түркістан оазисі бойынша 34 өзеннің, 20 бұлақтың, 24 арықтың, 9 кәріз жүйесінің, 80 қалалық мәдениет ескерткіштерінің тізімі берілген. Сонымен қатар Түркістан оазисін 1500-2000 м-ге жететін Қаратаудан асып Созақ алқабымен және Шу жазығымен байланыстыратын әрі мал айдау мен сауда керуендері үшін қолайлы жол болып табылатын Киікжол, Қасқаша, Бажы, Аққолтық, Тұрлан, Бақанды асуларының да атауы берілген.

Еңбекте тек су жүйелері мен тарихи орындардың тізімін ғана көрсетпей бұл аудандардағы суландыру жүйелерін де қамти зерттеген. Әр шағын оазистердің шекарасы мен көлемі, тұрғындардың кәсібі, жер қыртысы, егіншілік пен мал шаруашылығына жарамды жерлердің көлемі анық берілген.

Еңбекті саралай отырып, Сауран және Шауғар шағын оазистерінде кәріз жүйесі жоғары дәрежеде дамығанын көреміз. Сауран шағын оазисінде 4 кәріздің ғана тізімі берілгенімен барлық кәріз жүйесінің саны 200 – ден асатынын, олардың ұзындығы 200 метрден 8 000 метрге дейін созылатынын, жалпы ұзындығы 100 шақырымнан асатыны айтылған. Бұл берілген сандық деректерге қарап бұл аймақтарда суармалы егіншіліктің жоғары дәрежеде дамығаны байқалады.

Түркістан оазисіндегі қалалық және отырықшылық мәдениетінің басқа аймақтардан өзгешелігі қоныстар ондаған тау өзендері мен шағын өзендердің, кейде бұлақтардың бойын жағалай орналасқанын көреміз.

Сонымен қатар жергілікті тұрғындарының айтуы бойынша Теке ауылының маңымен Шат және Дарбаза арықтары болғандығы, Түркістан қаласының ішімен бастауын Қожа тұмасынан алатын Жіңішке арығы XX ғасырдың 80 жылдарына дейін аққан.

XIX ғасырдағы патша үкіметінің Түркістанда қызмет атқарған шенділердің есебінде былай деп жазады. Түркістан қаласы мен оның айналасындағы егіндік жерлер Қарашық өзенінен басқа Ортақ, Иадигар (Жәдігер) Дарваза, Янгышара (Жаңашара), Бегілік, Базар, Суири және Қаз арықтарымен суғарылады» деп жазады.

Әмір Темірдің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне берген вакуфтық құжатында бірнеше арықтардың аты аталғанын жазады. Олар: Жіңішке, Қожа тұмасы, арықтар: Мір-Қарасу, Сунақ (Сығанақ), Шорнақ, Қияшоқ-Боғарық, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға және Қосқорған. Осында Сығанақ пен Шорнақ арықтары Ақмiнгiз-Қаратас, Қарабұлақ, Сазатбұлақ, Ақтепе, Уряр, Мiш (Миш), Көктас бұлағы бастауын Ақзилкиядан алады. Аталған арықтар Жаңақорған өзенінен басталып, Игілік және Бабайқорған ауылының маңын жанамалай өтіп, Шорнақ және Сунақ (Қызыл әскер) ауылдарына қарай аққан. Ұзындығы 5-12 шақырымды құрайды. [2.Тұяқбаев М.Қ. 2009. 10-11 бб.]

Тарихи әдебиеттерде жоғарыдағы аталғандардан басқа Қаратаудан ағатын Мыңбұлақ, Шолақ, Арсыланды, Қызыл-Тал, Келте-Шалқия, Тоқтамыш, Хисарчук, Хараш деген өзендердің атаулары кездеседі деп В.А.Грошевтың Ирригация Южного Казахстана в средние века» атты еңбегіне сілтеме жасайды [3.1985.156 б.].

Жер-су атауларының тізімін берумен қатар ғылыми еңбекте олардың атауының этимологиясы да қатар беріледі.

«Қарнақ» сөзінің өзі нені білдіреді, әлі анықталмаған, бірақ Түркістан оазисінде атаулары «нақ» аффиксімен аяқталатын тағы бес ескерткіш бар, олар - Шорнақ, Иугнақ, Шобанақ, Ташнақ және Жоғарғы Ташнақ. Көнекөз қариялар бұлардың қатарына Жаңақорған ауданындағы Сығнақ қаласын қосады» деп жазады[4. 2009. 119-120 б.].

Осы еңбекте Махмұт Қашқаридың «Диуани Лұғат ат-Түрік» еңбегінен бірнеше деректер келтіріп, «Қарнақ» сөзінің мағынасы әлі күнге ашылмай отырғанын, қазіргі кезде «нақ»

жұрнағымен аяқталатын тағы 5 елді мекен бар екендігін айта отырып, олардың атауында кездесетін «нақ» жұрнағына этимологиялық талдау жасайды. Олар: «Шорнақ», «Иуғнақ», «Шобанақ», «Ташнақ» және «Жоғарғы Ташанақ» атаулары. Жоғарыда айтқанымыздай М.Қашқаридың еңбегінен бірнеше деректер келтіре отырып, Махмұд Қашғаридің еңбегінде «қарнақ» сөзінің тағы бір анықтамасы бойынша «нақ» жұрнағы қандай да бір ұғымды күшейткіш, ұлғайтқыш міндетін атқарады» деген дерек келтіреді де [5.533 б.] - бірақ біз тегі түркілік нұсқаны мойындаймыз, бұл дегеніміз «Қарнақ» қардың көптігін білдіреді, ал, жергілікті тұрғындар бұл табиғат құбылысын растайды. Осы нұсқа бойынша «нақ» жұрнағы бар қалалардың қалған атауы мынаны білдіреді:

- Сығнақ - бұл су мол жер;
- Шорнақ – сордың (тұз) көптігі;
- Иуғнақ - тау тастарының көптігі;
- Шобанақ - шөптің көптігі;
- Ташнақ - тас, қиыршық тастың көптігі – деген тұжырым жасайды. [6. 2009. 119-120 б.]

Бұл ғылыми еңбектің 2009 жылы жазылғанын ескерсек ғалым ағамыздың одан кейінгі жазылған еңбектерінде топонимдер санының арта түскенін көреміз. 2015 жылы «Қазақ хандығының тарихындағы Түркістанның орны» атты ғылыми-теориялық конференцияда жасаған «Қарнақ картасы» тақырыбындағы ғылыми мақаласында көптеген жер-су атауларын кездестіреміз. Мақалада Қарнақ ауылының тұрғыны Мирзаев Бекташ ақсақалдың ауылдың көнекөз қарияларынан деректер жинап, сызған картасы туралы айтылады. Бұл жәдігерден біз бұдан 100-120 жыл бұрынғы Қарнақ елді мекені мен оның территориясында орналасқан мешіттер, кесенелер, диірмендер, жолдар, өзендер, арықтар, тұмалар, төбелер, қыраттар, адырлар, баулар мен көрші орналасқан елді мекендер жайла толық мағлұмат ала аламыз» [7. 2015.193-198 б.] - дей келіп 16 мешіттің, 7 кесене мен мазарлардың, 18 диірмендердің, 5 жолдардың, 14 өзендер мен бұлақтардың, 3 төбе, 6 қыраттар мен адырлардың, 1 бау мен 5 елді мекеннің атауын береді.

Келесі бір ғылыми еңбегінде «... тек Түркістан өңірінде ғана кездесетін суландыру жүйесінің ескерткіштері – кәріздер болып табылады. Бұл жерасты суларын жер бетіне шығару үшін Қаратау етегінен Сырдарияға қарай тартылған ондаған, жүздеген, мыңдаған құдықтар тізбегі, олар бір-бірімен жерасты тоннелі арқылы жалғастырылып әр 10 м сайын қазылады. Осындай құдықтар тізбегінің ұзындығы бірнеше жүз метрден бірнеше шақырымға жетеді, олардың суы ең соңғы (диаметрі 5-6 метрлік) құдыққа жиналып жер бетіне шығып кетеді. Кәріз суымен егістіктер, бау-бақшалар суғарылады және қалалар мен қоныстар да кәріз суын ауыз су есебінде пайдаланған. Бүгінде Сауран, Қаратөбе-Сауран, Жаңа Сауран, Түркістан, Шорнақ, Сунақ, Бабайқорған Қарашық қалалары мен егістіктерін суландыру үшін IX-XVII ғасырлар аралығында қазылған 250 – ден аса кәріз жүйесі белгілі, олардың жалпы ұзындығы 120 км-ге жетеді» [8. 2016.155 б.]. Бұндай кәріздер Сауран шағыноазисінде Метанкәріз, Мір-Араб, Ашылған, Майдантал атауымен, Сидак ата шағыноазисінде Сауқым ата кәрізі атауымен, Шауғар шағыноазисінде Жұқа кәріз, Бірлік кәрізі, Құмшық-Ата кәрізі, Кәрізарық атауымен кездеседі. Мұнда Метан кәрізінен басқа кәріздердің атаулары орналасқан жердің атауымен аталғандықтан тек Метанкәрізінің атауына ғана тоқталайық. Бұл туралы Марат Қымызұлы «Түркістан жазирасындағы ең көне атау «Метанкәріз» Талап ауылы түбіндегі кәріз жүйесі. Әлішер Ақышевтың (атақты археолог) берген түсініктемесінде «Метан» деген сөз Сақ тілінде «қоныс» дегенді білдіреді, яғни ХҮ–ХҮІ ғғ. кәріз қазылғанға дейін-ақ бұл жер «Метан» деп аталған. Жалпы, кәріздердің аттары сол маңдағы елді мекен, өзен, сай, төбе т.б. көзге түсетін нысандардың аттарымен аталуы қалыпты жағдай. Ал, «Сауран кіші жазирасы» деп ғылымда аталатын бұл аймақта 240-қа жуық кәріз жүйелері орналасқан. «Метан» атауынан келсек, бұл сөз сонау сақ дәуірінен (б.з.д. ҮІІІ–ІІІ ғғ.) бері сақталып келе жатқан топоним деп жобалаймыз [9. 2024. 294 б.].

«Қарашық атауының этимологиясы» атты мақаласында Қарашық атауына кеңінен тоқталады. «ХІ ғасырдан бастап жазба деректерде Оғыз тайпаларының аты кездесе бастайды,

бір қызығы бұл Оғыз тайпаларының атымен аталған топонимдер Сығанақтан төмен қарай Оңтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл, Алматы облыстарында да кездеседі. Әсіресе, Түркістан жазирасында өте көп» [10. 2019. 7 б.].

М.Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегінде Оғыз тайпаларының 22, Мұхаммед ибн Мансұр Мерверрудидің «Тарих-и-Мұбарак-шах» еңбегінде түркілердің 60 тайпасының, Рашид-ад-диннің «Джами ат-таварих» еңбегінде Оғыздардың 24 тайпасының аттары берілгенін, Хиуа ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» еңбегінде Оғыз ханның 6 ұлынан тараған және олардың күндерінен туған 24 немересі жайлы айта келіп, Қыдырғали Жалайридің бұл шежірені кеңірек тарататынын, бұл деректерді Шәкәрім Құдайбердіұлы да өз еңбектерінде сөз ететінін айта келіп, Оғыз ханның 6 баласының кәнизактарынан туған ұлдарының бірінің есімі Қарашық екендігін, Оғыз ханның немерелерінің әрқайсысы бір-бір тайпалы елге айналғанын, Қарашық елді мекені сол тайпаның атымен аталғанын жазады [11. 2019. 8 б.].

Осы мақалада «Қырық қақпалы Қарашық» ұғымына да ғылыми талдау жасайды. «Қақпа сөзінің арабшасын іздесек «баб» - есік, кіріс, тарау, бөлім, көз, бұлақ, түр, тек (сорт) деген мағына береді. Н.Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігінде (1969) есік, кіріс т.б. қатар 1984 ж. толықтырылған нұсқасында исламдағы Бабизм мазхабының көсемі Әли Мұхаммед 1844 ж. өзін «Баб» - жаңа дінге өту қақпасы деп жариялағанын келтіреді, яғни-баб дегеніміз жәй ғана есік не қақпа емес – діни, рухани қақпа дегенді білдіреді» - дей келіп «Қырық қақпалы Қарашық» деген сөздің өзі алғашқыда араб тілінде «Арбағуна абуабиль Қарашық» деп аталып, түркіше «Қырық бабты Қарашық», яғни, 40 әулие уағыз жүргізген Қарашық деген мағынада айтылған деп есептейміз. Бертін келе алғашқы мағынасы ұмытылып, тікелей қақпа, есік, дарбаза» мағынасы басымдық алып кеткен. Қарашық төрт жолдың торабы, аса ірі сауда-экономикалық орталық болғандықтан, мұнда саудагерлер ғана емес, діни уағызшылар, ғұламалар, бір діннің әртүрлі ағымы, мазхабы жолында жүргендер де тоғысатын жер болғандығынан да «қырық түрлі діндерге ену қақпалары» орныққан жер деген мағынада айтылуы да әбден мүмкін» [12. 2019. 10 б.] - деп жазады.

Сидак ата қаласының атауына қатысты «осында жерлеген «Шайдайы шайх» деген әулие атының бұрмаланған түрі», -деп түсіндіреді [13. 2019. 11 б.].

«Шорнақ маңындағы елді мекендер атауларының шығу тегі» атты мақаласында «-нақ» аффиксімен аяқталатын атауларға қайта оралады. «Түркістан жазирасын «нақ» жұрнағымен аяқталатын атаулар ең көп шоғырланған аймақ десек қателеспейміз. Бізге белгілі Шобанақ, Шорнақ, Қарнақ, Ташнақ, Иуғнақ атауларына соңғы жылдары Сунақ, Шағанақ және көрші Жаңақорған ауданындағы Сығнақ атаулары қосылды. Бұларға бүгінде Жоғарғы Ташнақ пен бұрынғы «Коммуна» елді мекенінің ескі аты Жүйнек - Иуғнақ қосылып «нақтардың» саны онға жетіп отыр. Ұзақ жылдар заң, сот мекемелерінде істеген, Түркістандық Сүлейменов Үркембай ақсақал бізге берген дерегінде, 1954 ж. Шығыс Қазақстанда жұмыс істеп жүргенде кәрікөз шалдардан «Түркістанды ілгеріде 12 (он екі) «нақ» ұстап тұрған» деген әңгіме естігенін айтады. Бұл «нақтар» Түркістан жазирасындағы елді мекендер екені анық, бүгінде олардың оны белгілі, қалған екеуі Бабайқорған ауылындағы Айнакөл қаласының бүгінде ұмытылған ескі атауы да, Шойтөбе (Шойнақ?). Сури төбе (Суринақ?) болуы да мүмкін. Бұлардың барлығы ерте және дамыған орта ғасырларда (IV- XIII ғғ.) өмір сүрген қалалар»- деген нұсқаны ұсынады [14.2022. 17-18 бб.].

Сонымен қатар Қазақстанның оңтүстігінде оның ішінде Түркістан оазисінде көбірек кездесетін топонимдерді Оғыз тайпаларының аттары деп, жоғарыда айтылған Оғыз ханның 6 ұлынан тараған немерелерінің атымен салыстыра зерттейді.

Атауларды қатар қойып салыстырып көрелік:

Қарнақ - Қарнақ елді мекені, Қайы - Оранғай- Уранкай елді мекені (14), Байындыр - Байылдыр ауылы. Кентау маңы, Қарашық - Қарашық - Төрткүл I. II қаласы, Тәкин - Теке елді мекені, Шой - Шойтөбе қаласы, Шойтөбе I, II қоныстары, Сорқы - Сор төбе қонысы (Сорнақ, Шорнақ?), Сайыр - Сүйір - Төрткүл (Сури қалашығы), Тұрбатлы - Тұрбат ауылы, Қазғұрт - Қазығұрт асуы, Қырғыз - Қырғыз бекінісі, Сұлтанлы - Сұлтанрабат қалашығы, Оқлы -

Оқшы ата, Оқсыз қалашығы, Чавулдур - Шәуілдір селосы, Мұрда- Мұрдетөбе қалашығы, I-II қоныстары. Қалған тайпалардың барлығы да түркі тілдес халықтар құрамында әлі күнге кездесетіні белгілі. Көріп отырғанымыздай, Оңтүстік өлкесінің территориясында сонау Оғыз заманнан қалған этнотопонимдер (халық, ел. тайпа. ру аттарынан шыққан атаулар) баршылық. Ендігі кезекте «Шор» және «Сор» түбірлерінің ғылымда қалай түсіндіріліп келгеніне көз жүгіртейік – дей келіп бірнеше авторлардың тұжырымдарынан деректер келтіре отырып, Ә.Әбіласан өзінің «Түмен аңыз Түркістан» атты еңбегінде «Шор-түрк тайпасы» деп анықтайды[15.476.] деген тұжырымға тоқтайды.

Осы еңбекте соңғы буыны «-нақ» жұрнағымен аяқталатын шет елдердегі 5 топонимнің атын мысалға келтірсе, Бұрынғы Коммунистік бұғауда болған елдердегі Түркістан оазисінде кездесетін елдімекен атауларымен аттас 32 елді мекендер мен жер-су атауларын мысалға келтіреді. «Нақ» жұрнағының мағынасын зерттей келе автор «топонимдерде кездесетін «-нақ» жұрнағының төркіні ежелгі түркі тіліндегі «ынағ» сөзінде жатыр деп топшылай аламыз» дей келіп, «Сұ»- деген сөз «әскер», ал, «нақ» деген жұрнақ «мекен, қала» деген тұжырымды ұсынады. Бұл автор «Шорнақ» сөзін «шор» деген түркі тайпасы деп, «Шобанақты» ғұндардың «чубан» тайпасы және олар Түркі қағанаты кезіндегі дулат одағына кірген деп дәлелдейді. «Сұ» - сөзінің «әскер» деген мағынасы М.Қашқаридің еңбегінде 20-дан аса мысал арқылы дәлелденген, осыны негізге ала отырып біз де Қошым-Ноғай тұжырымын қолдаймыз» [16. 2022. 21, 34 бб.] – дейді.

Осы мақалада «Сунақ пен Шорнақтың тұрғындары X-XI ғасырларда тау етегіндегі «Ақ Мінгіз-Қара- Тас. Қара Бұлақ, Ақ-Төбе, Үр-жар, Мес және Көк-тас (Ақ-Зіл- Қиядан бастау алатын) бұлақтарының» суларынан бастау алатын Шорнақ арық пен Сунақ арықты қазады» деп тағы 6 бұлақтың атауын береді.

Қаратау қойнауында «Мықтың үйі» аталып кеткен тастан қаланған төртбұрышты, шеңбер, тік төртбұрыш бейнесіндегі тұрғын үйлер, ғибадатханалар, жерлеу орындары бар. Оларды Марат Қымызұлы былай түсіндіреді. «Сырдың орта ағысында өмір сүрген тұрғындар түркі халықтары-оғыздар, қаңлылар, қара қаңлылар, арғулар, қалаштар, түркімендер, қарлұқтар, қимақтар болғандығын «Насабнама» нұсқаларынан байқаймыз. Ал, оларды діни сеніміне қарай арабтар екі топқа бөледі: «мұғтар» және «тарсалар» деп атайды, мұның «мұғтары» күнге, айға, отқа, суға табынатын зардуши - «зороастр» дініндегілер, ал «тарсалар» деп Христиан дінінің Несториан бағытындағыларды атаған» [17.2022. 21 б.]-дей келіп исламды қабылдаудан қашып тауды мекендеген «Мұғтардың» тұрағы келе-келе «Мықтың үйі» атауына ие болған дегенге саяды.

Келесі бір қызықты мәлімет «Қотыр қорған» және «Қосмезгіл» атауларына берілген этимологиялық талдаулар. «Қотыр қорғанның» өз аты «Хуш Мангзил» деген атпен Ахмет Ясауидің бабаларының шежіресі «Насабнамада» да (ХІІІғ.) кездеседі. Мұндағы «Хуш» дегені Қос (екі), ал «Мангзил» дегені араб тілінде «жолаушылар қонып өтетін жер, тұрақ-жай», яғни, Қос қонақ үй дегенді білдірсе, парсы тілінде «Мәнзел кәрдән» - «қону, қонақтау» дегенді білдіреді Н.Ондасынов сөздігінде «мәнзіл» - үй, пәтер, жолхана» деп берілген»[18. 1996. 172 б.; 1994.341 б. 2011. 2т: 254 б.]-деуі бүгінгі «Қос мезгіл» елдімекенінің атауына толық түсінік беріп отыр деп түсінеміз.

Сонымен қатар «Төрткүл төбе» атауы жайлы» мақаласында Төрткүл сөзінің этимологиясына былай деп тұжырым жасайды «... біздің пікірімізше, «Төрткүл», «Төрткөл» атауларының ең алғашқы рет қалыптасуына көне түркі тіліндегі «Törtkil – төрткіл» сөзі, яғни заттың құрылымы, планы, нобайы – «төрт бұрыш» деген сөз негіз болған дейміз, ал, табиғи уақытша көріністі білдіретін «Төрт көл» гидронимі ортағасырларда, қираған көне қалалардың бұрыштарына қар суы жинала бастаған тұста ғана қалыптасқан, себебі, ол кезде жергілікті тұрғындар көнетүркі тіліндегі «Төрткіл» сөзінің мағынасын мүлде ұмытып «Төрткөл» формасында атай бастаған және зерттеушілерге де осындай түсінік берген» [19.2024. 154 б.].

Жалпы алғанда, М.Қ.Тұяқбаевтің Түркістан оазисіндегі топонимдерге қатысты ғылыми еңбектерінде 71 өзеннің, 36 бұлақтың, 38 арықтың, 9 кәріз жүйесінің, 98 қалалық мәдениет

ескерткіштері мен елді мекендердің, 6 асудың, 9 төбелер мен адырлардың, 16 мешіттің, 7 кесене мен мазарлардың, 18 диірмендердің, 5 жолдың, 1 бау-бақшаның атауын береді. Жалпы 314 топонимдік атаулар қолданылған. Бұл тек ғалым ағамыздың тек жер-су, елдімекендер атауларына қатысты ғылыми ізденісі деп қабылдауымыз керек, ал, басқа ғылыми еңбектері өз алдына бір төбе.

Топонимдердің ел тарихын зерттеуде үлесінің теңдессіз екенін тарихшы мамандар жақсы түсінеді. Географиялық атауларды топонимикалық зерттеу археологқа үлкен көмек көрсеткен көптеген мысалдар тарихтан белгілі. Дәлел ретінде атақты археолог Генрих Шлиман Гомердің өлмейтін «Илиадасында» сипатталған аты аңызға айналған Трояны іздеп табуы, Сена өзенінің төменгі сағасындағы Руана қаласының жанында құм басқан Сюссак шатқалы туралы айтсақ та жеткілікті. Бұл, ғасырлар қойнауындағы тарихи шындықтың ашылуына топонимдердің археологиямен тығыз байланысын көрсетеді.

Қорыта келе, археолог, т.ғ.к., Марат Қымызұлы Тұяқбаевтың ғылыми еңбектеріндегі топонимдердің атаулары мен этимологиясы бір мақалада толығымен ашылып, талданды дей алмаймыз. Себебі, мақалада айтылған әрбір жер-су атауларының әр қайсысы кемінде бір ғылыми мақалаға арқау болатындай дәрежеде екенін атап айтқым келеді.

Жер-су атауларын жіктеу

Өзен	Бұлақ	Арық	Кәріз жүйелері	Қалалық мәдениет ескерткіштері
Сауран шағын оазисі				
Бесарық Тастақсай Үшөзен Майдантал Ашылған Шығыр			Метанкәріз Мір-Араб Ашылған Майдантал	Ақтөбе-I Ақтөбе-II Шаш-ана Қаратөбе Төткүл-Қаражон Шығырлы-I Шығырлы-II Сауран Міртөбе Жалғызтам Жаңа Сауран
Сидак ата шағын оазисі				
Көксарай Жаңақорғанөзен Тастақсай Аша Бозбұтақ Жылаған ата Ақтөбе Табакбұлақ Игілік		Бұлдырықарық Сунақарық Шорнақарық Батырбас Жанғызжиде Наманарық Сасықбұлақ	Сауқым ата кәрізі (2018ж. 16 б.)	Көксарай – I Шорнақтөбе Мазартөбе Сидак ата Сасықбұлақ Ақтөбе Айнакөл-Бабай Бұзауқорған Саухым ата Көксарай-II Төрткүл-Бабайқорған
Қарнақ шағын оазисі				

Иреката Бестоған Ермексу Ермекөзен Қарасақты	Шекер бұлақ Тасбұлақ Жамбұлақ Ащыбұлақ Ақын тума Ясар бұлақ	Тазадарарық		Шапшөбе Оқжетпес Үштөбе-I Үштөбе-II Үштөбе-III Жайдақ-I Жайдақ-II Жайдақ-III Ақынтума Жүйнек Ғартөбе Оғызтау-II Қарнақ-Ішкент Оғызтау-I
Қарашық шағын оазисі				
Қызылата Баялдыр Біресек Хантағы Қарашық				Қазтөбе Қарашық-I Қарашық-II Қарашық-III Мейрамтөбе Хантағы Хантағы-I Хантағы-II Өренгі Төртүл-I Төрткүл-Құшата Балақорған Қызқорған Кент Төрткүл-II Күлтөбе-Оранғай Ийлан-Қарауыл
Шаға шағын оазисі				
Шағаөзен Қараөзен Құрсай	Қотырбұлақ Қарабұлақ Қайнарбұлақ Қалдарбұлақ Тасбұлақ Табакбұлақ Метбұлақ Мүсәлібұлақ Ақбұлақ Сасықбұлақ	Найсаб Арнасай Қайнар Ташнақ Шұқырұзын		Бершінтөбе Шаға-I (Шағанак) Шаға-II Шаға-III Қотырбұлақ Қосқорған Әбд әл-Мәлік Жоғары Ташнақ
Иқан шағын оазисі				
Иқансу-Атқы Көкқиясай Шылбырөзен	Сасықбұлақ Ұрманбұлақ Көкбұлақ Кішкенебұлақ	Бозтаң Иқансу Шылбырарық		Ақтөбе Майбалық Ибата Дәуленбайтөбе Жаңа Асар Иқан

Шауғар шағын оазисі				
Тастақ		Жіңішке Баулық Сүйірарық Ортақ Дарбаза Базарлық Қазына Бегілік	Жұқа кәріз Бірлік кәрізі Құмшық- Ата кәрізі Кәрізарық	Аты жоқ қалашық Шауғар-Шойтөбе Ясы-Күлтөбе Төрткүл-Сури Шойтөбе-I Шойтөбе-II Ескі Түркістан
Тамдыөзек шағын оазисі				
Тамдыөзек Қамыстықақ Қалдықкөл				Құлантөбе Ақтөбе-Текелі Қорыстөбе Төрткүл-Қаратөбе Күншағыр
35	20	24	9	80
Теке ауылы, Шат арығы, Дарбаза арығы, Қожа тұма, Жіңішке арығы, Ортақ, Иадигар (Жәдігер) Дарваза, Янгышара (Жаңашара), Бегілік, Базар, Суири, Қаз арықтары, Мір-Қарасу, Қияшоқ-Боғарық, Ақмін-гіз-Қаратас, Қарабұлақ, Сазатбұлақ, Ақтепе, Урыр, Міш (Миш), Көктас бұлағы, Ақзилькия, Мыңбұлақ, Шолақ, Арсыланды, Қызыл-Тал, Келте-Шалқия, Тоқтамыш, Хисарчук, Хараш деген өзендердің атаулары кездеседі [Грошев.В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века.А. «Наука». 1985. 156 б.].				

«ҚАРНАҚ КАРТАСЫ» МАҚАЛАСЫ БОЙЫНША

Мешіттер	Кесенелер	Диірмендер	Жолдар	Өзендер Бұлақтар Тұмалар	Төбелер	Қыраттар	Адырлар	Баулар	Елді мекендер
Жанақ	Исмаил ата мазары	Ниязмат	Қарауыл жолы	Шоман (Шопан тұма)	Садыр төбе	Жарбасқан		Таулы бақ (Тағли боғ)	Ноғай тамы
Амантай	Мажра тұт мазары	Қарабай	Қырғыз қақпа	Хожамқұл	Теміртаяқ	Қызылата сайы			Қырыққұжыра
Аймақ қожа	Имам Бахли кесенесі	Қос әріп	Шыңғыс жол	Баймат	Айқайшы	Дөдеген қыры			Шпан
Жүсіпбай мешіті	Ақтас ата кесенесі	Аты жоқ диірмен	Нышан қақпа	Базарбай		Домбы			Қосмезгіл
Бабатай мешіті	Шумахан мазары	Тұрсынмәт диірмені	Бабатай қақпасы	Хамза тұма		Ащы			Қызыл әскер
Байқыдыр мешіті	Құсайын ата мазары	Бабатай		Көлбасы		Құмтиін			
Шөл мешіті	Қара бура кесенесі	Қаздар		Қарасу					
Қыр мешіті		Басит		Қызылсу арығы					
Сұлтан-Мұрат		Асқар		Шаштөбе арығы					
Мырза-Мұрат		Алақай		Көлтоған өзені					
Құсайын ата мешіті		Қырғызбай		Бұлақ бұлағы					
Созақбай мешіті		Қалпе		Қазлархан бұлағы					

Ахмет мешіті	ұста		Әмін		Ішарық бұлағы				
Ысқақ мешіті	бап		Әбділәзиз		Алам бұлағы				
Шөл мешіті	баба		Нишан						
Ырысмет	мешіті		Мұхаммед						
			Абыл						
			Тоймат						

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Тұяқбаев М.Қ. «Түркістан оазисінің қалалары мен қоныстарының тарихи топографиясы және дамуы (XIII-XIX ғғ.) А.2009. 31 б.
2. Тұяқбаев М.Қ. «Түркістан оазисінің қалалары мен қоныстарының тарихи топографиясы және дамуы (XIII-XIX ғғ.) А.2009. 10-11 б.
3. Грошев.В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. А. «Наука». 1985. 156 б.
4. Тұяқбаев М.Қ. «Түркістан оазисінің қалалары мен қоныстарының тарихи топографиясы және дамуы (XIII-XIX ғғ.) А.2009. 119-120 б.
5. Махмұт Қашқари «Диуани Лұғат ат-Түрік 533 б.
6. Тұяқбаев М.Қ. «Түркістан оазисінің қалалары мен қоныстарының тарихи топографиясы және дамуы (XIII-XIX ғғ.) А.2009. 119-120 б.
7. Тұяқбаев М.Қ. «Қарнақ картасы». Қазақ хандығының тарихындағы Түркістанның орны-атты ғылыми-теориялық конференция материалдары жинағы. Түркістан 2015 ж.193-198 б.
8. Тұяқбаев М.Қ. «Түркістан қаласының археологиялық зерттелуі». Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері V халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. 2016.155 б.
9. Тұяқбаев М.Қ. Түркістан шұратындағы қалалар атауларының этимологиясы Х.А.Арғынбаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары Алматы, 2024. 294 б.
10. Тұяқбаев М.Қ. «Қарашық атауының этимологиясы» Тарихы терең Қарашық. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдар жинағы. 2019. 7 б.
11. Тұяқбаев М.Қ. «Қарашық атауының этимологиясы» Тарихы терең Қарашық. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдар жинағы. 2019. 8 б.
12. Тұяқбаев М.Қ. «Қарашық атауының этимологиясы» Тарихы терең Қарашық. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдар жинағы. 2019. 10 б.
13. Тұяқбаев М.Қ. «Қарашық атауының этимологиясы» Тарихы терең Қарашық. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдар жинағы. 2019. 11 б.
14. Тұяқбаев М.Қ. Шорнақ маңындағы елді мекендер атауларының шығу тегі «Сауран ауданының тарихи мәдени құндылықтары мен туристік әлеуеті және тілге қатысты кейбір мәселелер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның еңбектер жинағы. Сауран 2022. 17-18 бб.
15. Әбіласан Ә.Түмен аңыз Түркістан. 476.
16. Тұяқбаев М.Қ. Шорнақ маңындағы елді мекендер атауларының шығу тегі «Сауран ауданының тарихи мәдени құндылықтары мен туристік әлеуеті және тілге қатысты кейбір мәселелер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның еңбектер жинағы. Сауран 2022. 21, 34 бб.
17. Тұяқбаев М.Қ. Шорнақ маңындағы елді мекендер атауларының шығу тегі «Сауран ауданының тарихи мәдени құндылықтары мен туристік әлеуеті және тілге қатысты кейбір мәселелер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның еңбектер жинағы. Сауран 2022. 21 б.
18. Узбек тилидаги Арабча ва Форча сузлар луғати. Тошкент, 1996. 172 б.; Ислам Жеменей. Қазақша-парсыша және парсыша- қазақша сөздік. Ал, 1994.341 б. Ондасынов Н.Д. Арабша- қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1969. 232 б., толық баспасы - Алматы, 2011. 2т: 254 б.
19. Тұяқбаев М.Қ. «Төрткүл төбе» атауы жайлы». Түркі әлемі: орта түркі дәуірі (х-хvғ.) жазба мұраларының рухани-мәдени кеңістігі атты халықаралық ғылыми конференцияконференция материалдары жинағы. 2024. 154 б.

ҚОРҒАНША ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақала Атырау облысы жеріндегі Қорғанша қаласына жүргізілген зерттеуге арналған. Атырау өңірінде қазір 10 қала мен 7 мекен белгілі. Өңірдегі ортағасырлық ескерткіштер туралы жазба деректер өте аз. Археологиялық зерттеулер арқылы мекендердің орны анықталып сипаттамасы жасалуда.

Каспий ойпатының қалаларының бір ерекшелігі бар. Ол, Алтын Орда дәуірінде салынған қала мен мекендердің қорғаныс қамалдарының болмауы. Моңғолдар кезінде қорғаныс қамалдары бұзылып тасталған. Кейіннен салынған қалаларға қамал салынбаған. Бір орталыққа бағынған алып империяның сыртқы жауы болмады.

Бірақ ортағасырлық Қорғанша қаласы сыртында жойқын қамалы мен оры бар. Сыртқы түрі төрткүл түрінде жасалған. Қазіргі кезеңде Батыс Қазақстан аймағында бұндай үлгіде салынған қалалар жоқ. Үстіңгі қабат қазбасынан алтын ордалық жәдігерлер табылуда.

Бұндай сәулеттік құрылыс, қалалары оғыздарға тән. Бірақ қазақстан жерінде оғыз қалалары мен мекендері зерттелген емес. Бұл жұмыстар келешектің ісі, ал біз қолымыздағы бар деректерді жариялап отырмыз. Келешекте жаңа ортағасырлық қала мен мекендер табылып археологиялық ашулар болатынына сенеміз. Ол өлкенің тарихын қалыптастыруға себебін тигізбек.

Батыс Қазақстан аймағындағы қалалар мен елді – мекендерді жүйелі зерттеу, аймақтың отырықшылық мәдениетінің дамуы мен сәулетін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қала, мекен, отырықшылық мәдениеті, сәулеттік құрылысы, құрылымы.

Қорғанша қаласы Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Қаракөл ауылының солтүстік-шығысында, 15 км, қашықтықта, Жаңақора мекенінен – 4 км шығыста орналасқан. Координаты: N48°42.202. E052°59.14, жобасында төрткүл пішіндес. 1 сурет.

Қаланың маңынан Ойыл өзенінің бір саласы Құройыл өзені өтеді. Оның арнасы қазіргі уақытта құрғап қалған. Қала көлемі: 375x375 м, сыртқы қорғаныс қамалының жалының биіктігі – 3 м, ені – 25 м, оның сыртын ені – 20 м, тереңдігі – 1 м, ор қоршап жатыр. Ішкі жағының солтүстігінде көлемі: 180 x150 м, биіктігі – 1 м болатын құрылыс қалдықтарының орындары бар [1].

Оңтүстік-шығысында көлемі: 120x150 м, тереңдігі – 0,5 м, болатын ойпат алаң бар. Бұл су сақтаған тоған болса керек. Қала ішінің оңтүстік-батысында биіктігі – 1 м, болатын құрылыс орындары байқалады. Қала құрылыстары мен қамалы шикі кірпіштен қаланған. Қазір құрылыс үсті тегістелген. Қала көлемі мен қамал биіктігіне қарап, ол орта ғасырда үлкен қала болған деп есептеуге болады. 2 сурет.

2024 жылдан «Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайының» археологтары қалаға қазба жұмысын жүргізді. [2].

1 қазба. Қаланың оңтүстік-батысындағы қамалына салынды. 20 см тереңдіктен сынған саз кірпіштер сынықтары шыға бастады. Үстіңгі құлама топырақты толық тазартқан соң қамал қабырғасы ашылды. 3-4 сурет.

Қамалдың сақталған биіктігі – 1,5 м, қалыңдығы – 9 м. Саз кірпіштен қаланған. Кірпіш көлемі: 40x25x10 см; 40x23x9 см. Өте сапалы, арасына лай ерітіндісін салып қалаған. Қалану тәсілі: кірпіштер ұзынынан, көлденең қойылып отырған. Қамал биіктігі сақталған 13 қатар кірпіштен тұрады. Қамалдың ішкі және сыртқы қабырғасыда текшеленіп қаланған.

2 қазба. Қазба – 1-дің оңтүстік-шығыс бөлігінде – 50 м, қашықтықтағы биіктікте жүргізілді. Төбешік көлемі: биіктігі – 2 м, диаметрі – 25 м болатын, үсті тегіс алаңқай. 5 сурет.

Қазба көлемі: 20х20 м. Қазбаның ортасынан жақсы сақталған құрылыс ашылды, ішкі көлемі: 13х13 м. Қабырғаның сақталған биіктігі – 50 см, ол суфаға жалғасқан. 4 қабырғасына толық бойлай суфа жасалған. Суфа ені –1,25 см, биіктігі – 40 см, едені тегіс.

Еден үстінде қалыңдығы – 20 см-ге жететін күйген ағаш пен күл қабаты жатыр. Ағаш негізінен үй төбесін жапқан шатыр құландысы болған. Қатты өрт кезінде ол еденге құлап түскен. Өрт қатты болғаны сонша, еден үстінің сылақтары қатты температурадан қызыл түске өзгеріп күйген. Күйген бұталар түрі белгісіз, жуандықтары 5-10 см аралығында, ұзындықтары әр-түрлі. Суфа үстінен көлемі: 5х5 см, еденен 2 қыш құмыра сынықтары табылды.

Қабырғалары сазды сылақпен салынған. Оңтүстік-шығыс, батыс, солтүстік қабырғаларының беті түрлі-түсті бояумен боялған. Қызыл, көк, ақ түспен қабырғаларға мазмұны белгісіз суреттер салынған, қатты бұзылған. Көлемі: 20х20 см, 10х10 см, аралығында болады.

Бөлменің сыртқы қабырғасының қалыңдығы – 3,40 м, биіктігі – 1,40 м. Қабырғасына қалаған кірпіштер көлемі: 40х25х15 см.; 40х24х14 см. Кірпіштер арасына – 2, 3 см, қалыңдықта саз ертіндісі салынып қаланған.

Бөлменің батыс қабырғасы, келесі бөлмеге жалғасқан. Ол қазылған жоқ. Бұл құрылыс қала ортасына салынуымен және құрлысына қарап, сарай болған деп топшылауға болады. Құрлыстың үстіне жерленген қабірлер кездеседі.

1 қабір. Бөлменің шығыс қабырғасы суфасы үстінен жерленген бала сүйегі ашылды. Шалқасынан жерленген, басы батысқа қаратылған, аяқ-қолдары тік созылған. Құлақтары тұсынан моншақ пен мыс сым табылды. Бұл сырғасы болған. 6 сурет.

Ойыл өзені бойындағы шұрайлы жерлерге ел қоныстанып, қала мен мекендер салған. Сонымен бірге жаугершілік замандарда шекаралық аймаққа «қамалды қалалар» салынған. Қорғанша қаласының жобасына қарап, ол «қорғаныс қала» болғаны анықталды. Қала үстінен зергерлік бұйымдар табылды. 7, 8 сурет.

Қаланы алғаш зерттеген Мәскеулік археолог Л.Л.Галкин оны Ойыл өзенінің бір саласы «Қурайлы» бойында деп көрсеткен, жобасын алған, ал оның салынған уақытын жоңғар шапқыншылығы кезі деген. [3, с. 26].

Қорғанша қаласының жобасына қарап, ол қорғаныс қала қызметін атқарғаны айқын. Сонымен бірге ол «қала орда» қызметінде атқарған.

Қала туралы жазбаша деректер табылмай отыр. Негізгі дерек көзі жыр-дастандар мен аңыздар. Ел аузында Қорғанша үстіне қамал тұрғызып, жау келгенде хабарлау үшін қарауыл мұнарасын орнатқан деген аңыз бар.

Аңыз бойынша Асан Қайғы Еділден бері көшкенде бірнеше жүз адаммен сол жерге үйге салып он жыл отырған. Ол туралы жыршы Мұрат Мөңкеұлының (1843-1906 жж.) «Үш қиян» - деген жыр толғауынында кездестіреміз.

«Ақтөбе мен Қоғанша,
Асанқайғы бабаның,
Қызыл тастан үй салдырып,
Он жыл тұтас отырып.
Әңгіме құрып кеткен жер...» - дейді [4, 58 б.].

Аңызда айтылған Асан Қайғының екінші қаласы Ақтөбе орны белгісіз.

Мұрат Мөңкеұлы тағы бір жырында Асан Қайғының қызыл тастан үй салғанын айтады.
«Қарақұнан Қалдыбай, Жалғыз ағаш Жақсыбай.
Асанқайғы бабаның,
Қызыл тастан үй салып.
Әңгіме құрып көшкен жер...» - еді дейді [5].

Мұнда Асан Қайғы бабамыз отырып кетсе, онда қала XV ғасырда салынған болады.

1860 жылдары ақын Нұрым Шыршығұлұлы «Байбоз - Жанбоз»-атты жырында Асан Қайғы жұрты Қорғанша (күдірі - белесі),-дейді.

Қарабау мен Тайсоған,
Ол Қайғы Асанның жұрты екен. Қарауыл салып қараған,
Қорғанша деген күдірден-дейді. [6, 39 б.].

XIX ғасырдың ақындары Қорғанша қаласын Асан Қайғы салдыртқан дейді.

Алаштың ардақтысы Халел Досмұхамедов қазақ тарихын жазам деушілер Мұрат Мөңкеұлының шежіресін пайдалану қажет деген.

Ал, ақын Шығияз Шанайұлы (1819 - 1875 жж.) Қорғанша қаласын салдырған Нұралы хан деп жырлайды.

«Хан болған одан кейін Нұралы еді,
Төренің арқар деген ұраны еді.
Хан ауылын Сырым шауып тоздырғанда,
Ақылды Алдар биден сұрап еді.
Қараға хан баласы әкім болған,
Ежелден келе жатқан мұраң еді.
Тұрғызып Тайсоғаннан Қорғаншаны,
Он жылдай мекен еткен тұрағы еді» - деген. [7, 98 .].

1786 жылы қол астындағы старшындардың оның саясатына қарсы болуына байланысты, Екатерина II император оны Уфа қаласына жер аударды. Төрт жылдан соң қайтыс болды. [8, с. 79].

Қорғанша қаласын Нұралы хан салдырған жоқ, ол патшадан қала салу үшін рұқсат сұраған, бірақ салмаған. Тайсойған құмында «Хан ставкасы» деген жер атауы бар.

Алғашқы кезеңдерде Ойыл өзені Қорғаншасы мен Амудариядағы өзені бойындағы «Қорғанша» қаласын шатастырулар болған.

Академик С.П.Толстов III-V ғасырларда салынған Амудариядағы «Қорғанша» қаласында қазақ пен қарақалпақ халықтарының эпостық жырларында кездесетін Қобыланды батыр тұрған деген мәлімет келтірген болатын. [9, с. 21].

Бұл пікірді профессор Т.Қоңыратбаев та қолдайды. [10, 3 б.].

Ал, профессор Ә.Қоңыратбаев «Қобыланды» жырында «Тақта көпір» шығысында 20 км жерде Қорғанша қаласы бар. Қарақалпақтар оны Қобыланды «қорғаны» дейді, қазақтар оның моласы Жемде дейді, деген дерек келтіреді. [11, 79 б.].

Бірақ бұл «Қорғанша» (Қобыланды) қаласы Амудария өзенінің сағасындағы аттас қала. Оның үстінде «Қобыланды» кесенесі деген бейіт бар [12].

Егер «Қобыланды батыр» жырының 26 нұсқасы бар екенін ескерсек, Амудария өзеніндегі «Қорғанша» қаласы батырдың қонысы болуы мүмкін. Қобыланды сүйегінің Қара Қобда өзенінің бойында жатқанын М.Тынышбаев жазған. [13, 20 б.].

2006 жылы Ақтөбе жеріндегі Қобда өзені өңіріне «Қобыландыға кесене» салынды. Оның бейіті зерттеліп, дәлелденді. [14].

Ал, академик Ә.Х.Марғұлан бұндай қалаларды «жан қорғайтын қамал» деп атаған. [15].

Қорғанша қаласы осындай мақсатта салынған. Келешекте Батыс Қазақстан аймағындағы ортағасырлық қалалар мен мекендерге жүйелі зерттеулер жүргізу арқылы, өңірдегі отырықшылық мәдениетің қалыптасуы мен өркендеуін анықтау керек. [16, 62 б.].

Қорытындылай келгенде Қорғанша қаласы туралы жазба дерек жоқ, бұндай жобадағы қамалды қала батыс қазақстан аймағында кездеспейді. Қай кезеңде салынғаны, қай елдің қаласы, қандай мақсатта салынғаны туралыда мәлімет жоқ. Археологиялық қазбадан жәдігерлер аз жиналды. Алдағы кезеңдегі зерттеулер оның сырын толық ашпақ.

Батыс Қазақстан аймағында X-XVI ғасырларда көптеген мекендер мен қалалар салынған. Жем, Ойыл, Жайық, Сағыз, Қобда өзендері бойындағы шұрайлы жерлерге ел қоныстанды. Ал жаугершілік замандарда шекаралық аймаққа «қамалды қала» салынды. Қорғанша қаласы осындай мақсатта салынған бекініс қаласы болған.

Қазба жұмысы жоғарғы қабата ғана жүргізілді, сондықтан ол Алтын Орда кезеңінің бұйымдары мен құрлыстарынан хабар береді. Қамалға салынған қазба жойқын – бекіністің болғанын көрсетеді. Бұндай бекініс пен қала жобасы қазіргі кезеңде Батыс Қазақстан жерінде белгісіз.

Қаланың жоғарғы қабатынан алтын ордалық жәдігерлердің кездесуі, оған кейінгі кезеңде қоныстанғанын білдіреді.

Келешекте қаланы зерттеуде келесі мәселені анықтау қажет.

– Қаланың бұрынғы атауын анықтау,

– Қаланың алғашқы ірге тасының қалануы мен кезеңін анықтау,

-Салыну мақсаты мен қызметін анықтау,

Келешекте Батыс Қазақстан аймағындағы ортағасырлық қалалар мен елді-мекендерге жүйелі зерттеулер жүргізу арқылы, өңірдегі отырықшылық мәдениеттің қалыптасуы мен өркендеуін анықтау қажет.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Қорғанша қаласындағы, Жолайшағыл құмтөбелі қабіріндегі археологиялық зерттеу жұмысының және Атырау облысында жүргізілген археологиялық барлау жұмысының 2006 жылғы есебі. – Атырау, 2007. 30 б.

2. «Ортағасырлық Қорғанша қаласына археологиялық зерттеу жұмысын жүргізу» тақырыбындығы ғылыми – зерттеу жұмысының есебі (аралық есеп 2024 ж.). – Атырау, 2025. 60 б.

3. Галкин Л.Л. «Отчет о работах Волго – Уральской археологической экспедиции в 1977 году». ВУАЭ. –30 стр.

4. Тарихи тұлғалар. Есет, Алдар, Мұрат, Шернияз. – А., 2004. – 17 - тарау. 58 бет.

5. Сүйіншалиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы Қазақ әдебиеті. – Алматы, 1989. – 156 бет.

6. Халел Досмухамедұлы. Аламан. – Алма-Ата: «Ана тілі», 1991. – 173 б.

7. Шынияз Шанайұлы. Бойында Үштемірдің Әлім жүрген. // Алқаласа әлеумет. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 240 б.

8. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середине XIX в. // История и культура Центральной Азии и Казахстана: Исследование молодых: материалы Летнего университета по политологии, истории и культуре Центральной Азии и Казахстана 4-24 августа 1997 г. Алматы. – Алматы: Аль-Фараби, 1998. – 216 с.

9. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва - Ленинград: 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в М., 1948. – 322 с.

10. Қоңыратбай Т. Эпостық жырдағы кісі, жер атауларының тарихи негізі. // Хабаршысы. ХҚТУ. № 5(41). – 2003.

11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 279 б.

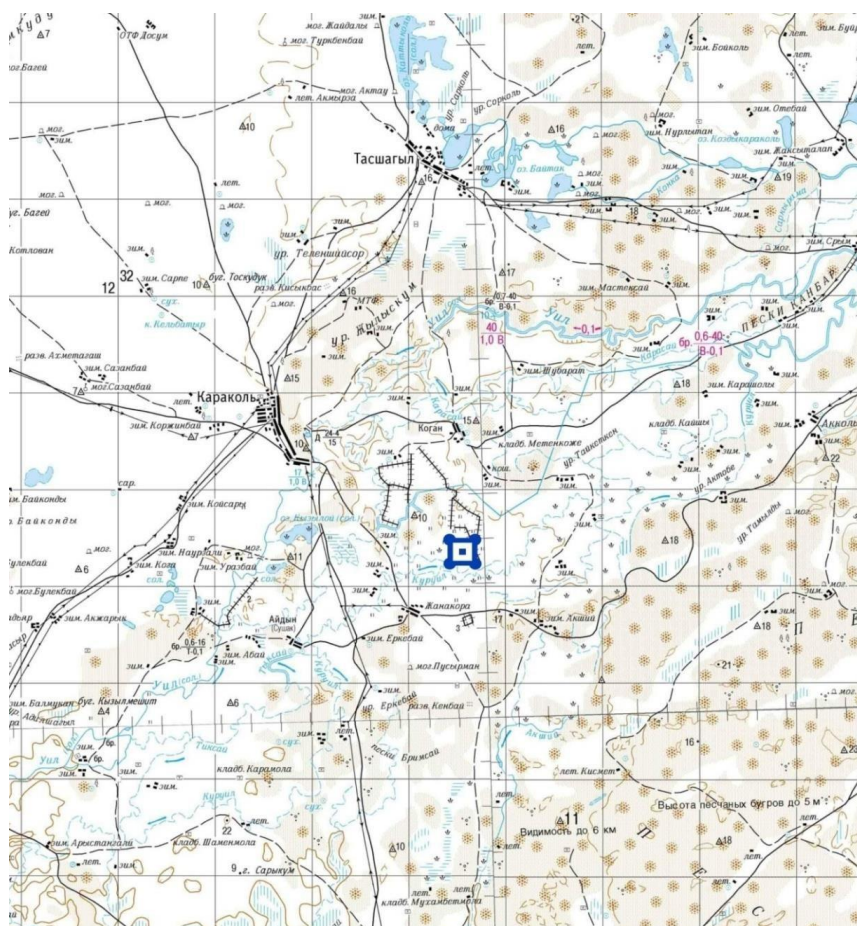
12. Гудкова А.В., Ягодин В.Н. Археологические исследования в правобережной части приаральской дельты Аму - Дарьи в 1958 - 1959 гг. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции 1958 – 61 гг. Часть 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 283 с.

13. Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз - казахского народа. – Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, 1925. – 75 с.

14. Бердібай Кемал. Қобыланды. // Егемен Қазақстан. №205. 30 тамыз. 2007 ж.

15. Маргулан А. Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма -Ата: Изд-ва Акад. наук Каз. ССР, 1950. –122 с.

16. Касенов М.С. Атырау – Каспий ойпатындағы отырықшылық ескерткіштері. – Атырау: «Ағатай» баспасы. – 2011. –113 бет.

1 сурет. Атырау облысы. Қорғанша қаласы

2 сур. Қорғанша қаласы

3 сур. Қала қамалы. 1 қазба.

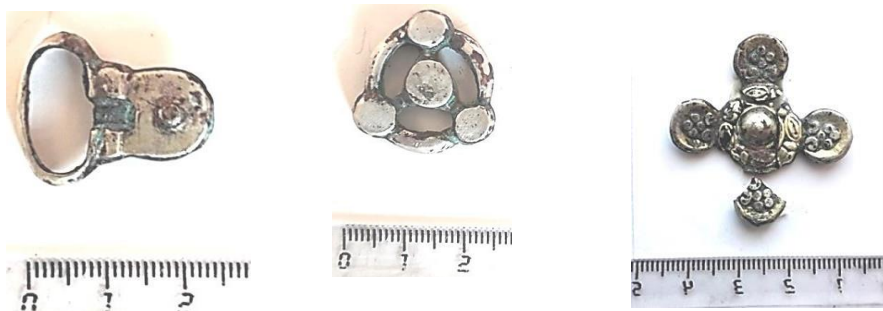
4 сур. Қорғанша қалсы. 1 қазба, қамалы.

5 сур. Қаланың орталық кұрлысы. 2 қазба.

6 сур. 2 қазба. 1 қабір.

7 сур. Қорғанша қалсы. Зергерлік бұйымдары

8 сур. Қорғанша қалсы. Зергерлік бұйымдар

Айтқұл Х.А.

Руководитель отдела охраны и исследования городища Талгар, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
г. Есик (Казахстан)

Төлемісова Д.Қ.

Сениор лектор, ассистент профессор Алматинского технологического университета, к.х.н.,
г. Алматы (Казахстан)

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ р. ШАРЫН

Abstract. The field research is aimed at a comprehensive and interdisciplinary study of archaeological sites located in the middle reaches of the Sharyn River – one of the key historical and cultural regions of Southeastern Kazakhstan, distinguished by a high concentration of monuments from various periods. This region, which occupied an important place within ancient communication networks and seasonal migration routes, is of particular interest for reconstructing the processes of formation and development of nomadic societies.

The study primarily focuses on the analysis of archaeological complexes associated with ancient nomadic cultures, especially those of the Early Iron Age, represented by kurgan cemeteries, individual burials, as well as the remains of settlements and хозяйственных structures. At the same time, materials from earlier and later periods are taken into account, allowing the territory under investigation to be considered within a broad chronological framework.

The research highlights the spatial organization of the sites, their landscape context, and internal structure. A typological characterization of burial constructions and associated grave goods has been carried out, including ceramics, weapons, ornaments, and metal artifacts. Particular attention is paid to the funerary and commemorative aspects of the archaeological record, as well as to the level of development of craft technologies reflecting the economic specialization and cultural contacts of the region's population.

A significant part of the study is devoted to the analysis of funerary and memorial traditions of early nomads: the structural features of kurgans, types of above-ground constructions, ritual practices, the organization of burial rites, and the composition and semantics of grave goods are examined. The interpretation of these data makes it possible to reconstruct elements of social stratification, ideological concepts, and worldviews of ancient societies, as well as to trace their cultural connections with neighboring territories of Central Asia.

The work is based on materials from previously conducted archaeological expeditions, archival documents, and the results of recent field surveys, including visual documentation, topographic mapping, and уточнение coordinates of the sites. New and refined data on a number of monuments are introduced into scholarly circulation, contributing to a more detailed reconstruction of the historical and cultural processes that took place in the Sharyn River valley in antiquity.

The results obtained broaden our understanding of the role of this region in patterns of settlement, economic adaptation, and cultural interaction among Early Iron Age nomadic tribes. They provide a solid source base for further comparative and interdisciplinary research aimed at studying the dynamics of cultural transformations in the Eurasian steppe zone.

Keywords: Sarytogay, Sharyn, Zhetysu, mound, burial ground, settlement, early nomads, river, archeology, excavations, gorge, valley, terrace.

Аннотация. Полевые исследования направлены на комплексное и междисциплинарное изучение археологических памятников, расположенных в среднем течении реки Шарын – одном из ключевых историко-культурных районов Юго-Восточного Казахстана, отличающемся высокой концентрацией объектов различных эпох. Данный регион,

занимавший важное место в системе древних коммуникаций и сезонных миграционных маршрутов, представляет особый интерес для реконструкции процессов формирования и развития кочевых обществ.

Основное внимание в работе уделено анализу археологических комплексов, связанных с древними кочевыми культурами, прежде всего памятникам раннего железного века, представленным курганными могильниками, одиночными захоронениями, а также остатками поселений и хозяйственных структур. Наряду с этим учитываются материалы более ранних и поздних периодов, что позволяет рассматривать исследуемую территорию в широкой хронологической перспективе.

В исследовании освещаются особенности пространственной организации памятников, их ландшафтная приуроченность и внутренняя структура. Проведена типологическая характеристика погребальных сооружений и сопутствующего инвентаря, включающего керамику, предметы вооружения, украшения и изделия из металла. Особое внимание уделено вопросам погребально-поминального характера и уровню развития ремесленных технологий, отражающих экономическую специализацию и культурные контакты населения региона.

Существенное место занимает анализ погребально-поминальных традиций ранних кочевников: рассматриваются конструктивные особенности курганов, типы надмогильных сооружений, обрядовые действия, структура погребального обряда, состав и семантика сопроводительного инвентаря. Интерпретация этих данных позволяет реконструировать элементы социальной стратификации, идеологические представления и мировоззренческие установки древних обществ, а также проследить их культурные связи с сопредельными территориями Центральной Азии.

Работа базируется на материалах ранее проведенных археологических экспедиций, архивных документах и результатах современных полевых обследований, включающих визуальную фиксацию, топографическую съемку и уточнение координат памятников. В научный оборот вводятся новые и уточненные сведения о ряде объектов, что способствует более детальной реконструкции историко-культурных процессов, протекавших в долине реки Шарын в древности.

Полученные результаты расширяют представления о роли данного региона в системе расселения, хозяйственной адаптации и культурного взаимодействия кочевых племен раннего железного века. Они формируют надежную источниковую базу для дальнейших сравнительных и междисциплинарных исследований, направленных на изучение динамики культурных трансформаций в степной зоне Евразии.

Ключевые слова: Сарытогай, Шарын, Жетысу, курган, могильник, поселение, ранние кочевники, река, археология, раскопки, ущелье, долина, терраса.

Историография. В 2024-2025 гг. в рамках проекта «Культурный комплекс ранних кочевников долины Сарытогай среднего течения реки Шарын – левый приток реки Или» были проведены комплексные полевые исследования ряда значимых археологических объектов, расположенных на территории Уйгурского района Алматинской области.

В исследование было включено всего шесть памятников, на курганах которых были систематически проведены археологические раскопки. В частности, на курганном комплексе Тогызбулак 2 исследовано 3 кургана, в восточной группе курганного комплекса Тогызбулак (Бестобе) – 2 кургана, на курганном комплексе Темирлик – 3 кургана, на курганном комплексе Шырын – 3 кургана, на курганном комплексе Шарын – 3 кургана, а также на курганных комплексах Сарытогай I, II и VIII – всего 23 кургана [1, Айтқұл, 2024, 128-135; 2, Айтқұл, 2025, 66-72; 3, Валеев и др., 2025, 130-138; 4, Тулегенов и др., 2024, 207-235].

На начальном этапе полевых работ были определены топографические особенности расположения всех памятников, их морфологические характеристики и степень сохранности. Каждому объекту была дана комплексная характеристика, всесторонне проанализированы его археологические и архитектурно-конструктивные признаки.

В ходе раскопок проводились стратиграфические наблюдения, фиксировались структурные типы погребальных сооружений, форма могильных ям, особенности погребальных камер и использованные строительные материалы. Кроме того, систематически документировались элементы погребального комплекса, особенности пространственного размещения захороненных и сопутствующего инвентаря.

История изучения курганных комплексов в долине Шарын начинается с 1950-х годов XX века. Одним из первых, кто провел здесь археологические раскопки, была Е.И. Агеева. В результате ее исследований были выявлены ряд устойчивых признаков, характерных для погребальных традиций древних кочевых племен, населявших Жетысу. В частности, было установлено, что насыпи курганов в большинстве случаев строились из мелкого щебня, а могильные ямы перекрывались деревянными бревнами [5, Агеева, 1961, с. 21-40]. Исследователь выделила 12 различных конструктивных вариантов погребальных сооружений, уделив внимание их региональным и хронологическим особенностям.

Позднее К.А. Акишев и Г.А. Кушаев, проводившие комплексное исследование памятников саков и усуней в Жетысу, рассмотрели территории поселений и зоны концентрации племен, населявших долину реки Или и предгорья Иле Алатау. На основе археологических данных ученые подчеркнули особое значение этих территорий в процессах формирования и развития культуры ранних кочевников [6, Акишев, Кушаев, 1963, с. 320].

Таким образом, исследования, проведенные в 2024-2025 гг., являются логическим продолжением предыдущих археологических изысканий. Новые материалы позволяют уточнить погребально-ритуальные традиции ранних кочевников долины Шарын, особенности их социальной структуры и культурные связи. Комплексный анализ полученных данных создает основу для дальнейшего совершенствования хронологии памятников раннего железного века и их культурно-исторической интерпретации на территории Жетысу.

В 1964 году под руководством К.А. Акишева (Семиреченская археологическая экспедиция (САЭ) Института истории, археологии и этнографии АН КазССР) были проведены археологические раскопки курганных комплексов Сарыбулак и Каратума, расположенных в окрестностях села Шонжы. В результате исследований был выявлен уникальный археологический комплекс, датируемый IV–I вв. до н.э. Среди обнаруженных материалов зафиксированы керамические сосуды необычного типа, различные виды оружия, ювелирные изделия, выполненные в «зверином стиле», а также специфические погребально-ритуальные признаки.

Материальная культура изученных курганов заметно отличается от традиционных сако-усунских комплексов Жетысу. В связи с этим К.А. Акишев высказал предположение (устные сведения), что данные памятники могут относиться к культуре племен юэчжи, переселившихся в долину Или примерно в IV веке до н.э. Эта гипотеза основана на особенностях погребального обряда и отличительных признаках материальной культуры. Археологические материалы, полученные из этих курганов, в настоящее время хранятся в научно-вспомогательном фонде Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік».

В 1991-1992 гг. по поручению Министерства культуры РК и НАН совместно с Археологическим институтом имени А.Х. Маргулана и Институтом «Казпроектреставрация» была организована Семиреченская археолого-культурная экспедиция (САКЭ) под руководством А.К. Акишева. Экспедиция провела комплексные исследования курганных комплексов и древних поселений (городищ) в ущелье Сарытогай.

При выборе объектов исследования решающую роль играли природно-географические и ландшафтные особенности региона. В частности, учитывались сложная гидрографическая система реки Шарын, специфические климатические условия, а также ее стратегическое значение как одного из крупных притоков реки Или. Долина Шарын, служащая естественным коридором, соединяющим Центральный и Внутренний Тянь-Шань (Иле Алатау) с Восточным Туркестаном, подчеркивает важность этого региона в процессах миграции и культурных связей в древние времена. С этой точки зрения, Сарытогайское ущелье в долине Шарына

является не только уникальным природным резерватом, но и археологически значимой территорией, сохраняющей культурное наследие, требующей комплексных исследований и системной охраны [7, Культура саков и усуней, 2011, с. 165-174].

В 2006 году под руководством научного сотрудника Института археологии им. А.Х. Маргулана А.А. Горячева в рамках научного проекта «Подготовка к печати Свода памятников истории и культуры Алматинской области» МОН РК были проведены плановые полевые обследования и работы по документированию. В ходе исследования на территории Уйгурского района Алматинской области были выявлены историко-культурные объекты, включая археологические памятники, проведены их учет и паспортизация. Большинство выявленных археологических памятников составляют курганы, относящиеся к раннему железному веку. Некоторые из них зарегистрированы как отдельные объекты, в то время как другие входят в состав крупных курганных комплексов, насчитывающих несколько десятков курганов. Такие памятники сосредоточены на правом берегу реки Темирлик, на северных склонах хребта Кетпен, а также в окрестностях населенных пунктов Шошанай, Сумбе, Киши Аксу и Актам [8, Айтқұл, Байгунаков, 2025, с. 342].

Кроме того, было выявлено, что наиболее крупные и концентрированные памятники этого периода располагаются на северных склонах горы Улкен Бугыты и в долине реки Шарын на территории Шарынского государственного национального природного парка. Эти данные свидетельствуют о том, что данный регион имел особое значение в раннем железном веке как территория заселения и погребально-ритуальной активности [9, Архив института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, дело 48].

В 2008-2009 гг. под руководством А.Х. Айтқұл, Центрального государственного музея РК, были проведены археологические раскопки на поселении Сарытогай, расположенном на правом берегу реки Шарын. В ходе исследований были вскрыты культурные слои поселения, зафиксированы данные о жилых и хозяйственных постройках, а также собраны предметы материальной культуры различных категорий. Археологические находки, полученные в результате раскопок, в настоящее время хранятся в археологическом фонде Центрального государственного музея РК. Основная часть этих материалов была опубликована в научном каталоге музея, вышедшем в 2011 году, и введена в научный оборот [7, Культура саков и усуней, 2011, с. 165-174].

Данные исследования представляют собой важный источник, характеризующий поселческую культуру ранних кочевников ущелья Сарытогай долины Шарын, и служат документальной базой для последующих археологических исследований.

В 2013 году Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік» провел разведочно-поисковые работы на долине реки Шарын и склонах горы Торайгыр. В результате полевых обследований на территории поселения Сарытогай были обнаружены подъемные материалы – каменные мотыги, песты, жернова и фрагменты керамических сосудов. Эти находки относятся к числу важных источников, свидетельствующих о наличии в данном регионе оседлых или полuosедлых форм хозяйственной деятельности [10, Архив РГКП «Есік» МТМ, дело 78].

В том же году, по сообщению местных жителей, были организованы аварийные работы на археологических объектах, выявленных во время строительных работ на юго-восточной части р. Шарын, примерно в 27 км к юго-западу от села Шонжы, на южной окраине села Шошанай. Специалисты музея-заповедника «Есік» провели раскопки двух аварийных курганов.

Материалы данных курганов датируются V–II вв. до н.э. Структура погребальных сооружений, элементы погребального обряда и предметы материальной культуры демонстрируют явное сходство с характеристиками раннего кочевого периода Жетысу, особенно с памятниками сакской культуры [11, Тулегенов, Иванов, 2019, с. 92-96].

Методология. В 2024-2025 гг. в рамках проекта «Культурный комплекс ранних кочевников долины Сарытогай среднего течения реки Шарын – левый приток реки Или» были проведены комплексные полевые археологические раскопки на – 38 курганов, входящих в

состав вышеупомянутых археологических памятников. При выборе объектов учитывались степень их сохранности, морфологические особенности, планировочная структура и региональная репрезентативность.

В ходе полевых исследований систематически документировались структурно-типологические характеристики каждого кургана, архитектурные решения погребальных камер, конструктивные особенности надмогильных сооружений, состав погребального инвентаря, а также хронологические и культурные признаки погребального комплекса. Стратиграфия, техника строительства и пространственная организация каждого объекта подробно описывались, при этом в полевых работах широко применялись современные методы. В частности, использовались геодезические измерения, фотограмметрическая съемка, ортофотофиксация и трехмерное (3D) моделирование.

При обработке полученных данных применялись сравнительно-типологический, хронологический и историко-культурный анализ, а исследуемые объекты рассматривались в сопоставлении с памятниками раннего железного века. Такие подходы позволили выявить региональные особенности погребальных комплексов, их культурную преемственность и возможные этнокультурные связи.

Результаты проведенных исследований представляют собой важную информационную базу для изучения характера социальной структуры, содержания идеологических и верований, а также эволюции погребальных традиций в долине Сарытогай в раннем железном веке. Кроме того, полученные археологические материалы дают возможность уточнить процессы культурно-исторического развития племенных объединений сако-усунской эпохи на территории Жетысу.

Выявленные в ходе раскопок материалы и конструктивные элементы позволяют реконструировать религиозно-мифологические представления населения сако-усунской культуры, которые составляли основу их мировоззрения, а также систему ритуальных и обрядовых действий, тесно связанных с этими представлениями. Эти материалы также характеризуются возможностью выявления уровня социальной стратификации в обществе, степени стандартизации погребальных обрядов и культурных установок при выборе природно-ландшафтной среды.

Для всестороннего изучения археологических артефактов, полученных в ходе раскопок, применялся комплекс научных методов. В исследовательском процессе широко использовались синтез, направленный на объединение результатов аналитических анализов, сравнительный анализ, типологическая систематизация и методы хронологической интерпретации. Образцы органических материалов, извлеченных из курганов, были направлены в специализированную лабораторию «TreeGene» для проведения молекулярно-генетических исследований.

При датировании артефактов применялись как сравнительные, так и абсолютные методы хронологии. Сравнительное датирование использовалось для определения хронологической последовательности изучаемых комплексов относительно друг друга, то есть для установления того, какие из них сформировались раньше, а какие позже. Этот подход не устанавливает прямую связь с конкретным календарным временем, а опирается на анализ взаимосвязи культурных слоев и материальных объектов.

Абсолютное датирование позволяет соотнести археологические комплексы и артефакты с конкретной хронологической шкалой, размещая их в рамках до нашей эры и нашей эры. Эти методы основаны на принятой международным научным сообществом системе летоисчисления и обеспечивают возможность увязки сравнительных данных с точными временными рамками.

В рамках относительного датирования применялись несколько основных методов. Стратиграфический метод позволял определить относительный возраст объектов через анализ последовательности залегания культурных слоев. Сравнительно-типологический метод был направлен на выявление этапов развития артефактов на основе сравнения их морфологических, технологических и стилистических особенностей. Кроме того,

корреляционное датирование использовалось для определения временной сопоставимости различных памятников путем сопоставления схожих материальных объектов.

Комплексное применение этих методов позволило глубже понять историко-культурный контекст исследуемых объектов, выявить динамику развития погребальных комплексов и точно интегрировать их в региональную археологическую хронологию.

С целью определения абсолютного возраста памятников применялся радиоуглеродный (^{14}C) анализ. Для этого образцы органических материалов направлялись в лабораторию «Vilnius Radiocarbon» для специальной лабораторной обработки. Результаты радиоуглеродного датирования сопоставлялись с данными сравнительно-типологического анализа, что позволило уточнить хронологические рамки изучаемых памятников.

Вопрос повышения информационного потенциала археологических исследований является актуальной и многогранной научной задачей на всех этапах – от полевых обследований и раскопок до теоретической обработки полученных данных. Эта сложность с одной стороны связана с ограниченностью и фрагментарностью данных о древних эпохах, с другой – с разнообразием и конструктивной сложностью археологических материалов.

Интерпретация артефактов и других культурных остатков, полученных в ходе раскопок, требует не только археологического анализа, но и применения методов и данных истории, этнологии, геологии, географии, химии, биологии и других естественных и гуманитарных наук. В связи с этим междисциплинарный подход рассматривается как один из ведущих методологических принципов при изучении археологических материалов.

При комплексном исследовании археологических объектов возникает необходимость согласованного применения различных методов и методологических направлений. Такой интеграционный подход позволяет не только углубить содержание археологических данных, но и повысить научную обоснованность и точность их интерпретации. Поэтому организация исследовательских работ, обеспечение методологической координации и систематизация взаимосвязей между различными научными направлениями считаются одними из важнейших теоретико-методологических вопросов в археологии.

В рамках реализации этих междисциплинарных принципов в ходе раскопок были проведены специальные лабораторные исследования изделий из цветных металлов, найденных в курганах – серьги и осколок зеркала. Указанные объекты прошли спектральный анализ в лаборатории АО «Институт металлургии и обогащения», что позволило получить данные о составе металла и технологических особенностях их изготовления.

Несоответствие уровня изучения антропологических материалов и археологических артефактов, извлеченных из одного культурного слоя, рассматривается как одна из актуальных методологических проблем археологических исследований. Несмотря на то, что эти материалы обнаружены в едином археологическом контексте, они существенно различаются по своим индивидуальным характеристикам. Такие различия обусловлены не только ограничениями методов полевых раскопок и консервации материалов, но и сложностями стандартизации и универсализации аналитических методов исследования.

Хотя, практика согласованного применения археологических и палеоантропологических методов давно закрепились в науке, на практике сочетание этих подходов часто не реализуется в полной мере. В результате возможности для многогранной интерпретации ограничиваются, что препятствует получению полноценных результатов исследования.

Исследования остеологических материалов поселений и курганов, как правило, ограничиваются определением их морфологического типа и анализом функциональных особенностей отдельных объектов. Такой узкий подход не позволяет полностью использовать информационный потенциал археологического памятника. Напротив, комплексное, многопрофильное и глубокое изучение антропологических материалов значительно повышает научную результативность полевых раскопок. В этом контексте широкое применение антропологических, остеологических и археометрических методов при исследовании археологических памятников позволяет не только выявлять биологические особенности

отдельных индивидов, но и реконструировать социальную структуру общества, хозяйственную деятельность, социальную стратификацию и межкультурные связи. Такой подход является одной из ключевых стратегических установок современной археологии, направленной на максимальное расширение объема информации, получаемой из памятников.

В ходе раскопок остеологические и антропологические материалы были подвергнуты полноценным экспертным исследованиям специалистами лаборатории «Зооархеология и физическая антропология» института археологии им. А.Х. Маргулана. Эти исследования повысили качество данных и позволили глубоко анализировать социально-биологический и культурный контекст ранних кочевых культур долины Шарын.

В археологических исследованиях анализ керамики играет важную роль для более глубокого понимания историко-культурных процессов, а также для реконструкции образа жизни древних обществ, их хозяйственно-культурной практики и эстетических предпочтений. Керамика является одним из ведущих видов материалов, часто встречающихся в стратиграфической структуре памятников, удобных для сравнительного датирования и уточнения историко-культурного контекста. Изучение керамики с морфологической и типологической точек зрения предоставляет важную информацию о технологиях их изготовления, производственных традициях, сфере применения и географии распространения. Особенности керамических коллекций играют решающую роль в определении культурно-исторической природы археологического памятника, хронологическом позиционировании и описании взаимосвязей между различными культурами. Анатомическая структура керамического сосуда и научная терминология формировались на основе сравнения с частями человеческого тела. Эта терминологическая система закрепились в археологической практике и обеспечивает четкость в описании форм сосудов и их типологизации. Так, основная часть сосуда называется «тело», нижняя часть – «дно» или «донце», расширенная верхняя часть – «плечо», «горловина», в некоторых случаях – «шейка» или «венчик». Такая систематизация является важным инструментом для анализа функциональных и эстетических характеристик сосудов. Кроме того, элементы внешней отделки керамики – орнаменты, выемки, ангоб, полировка и другие декоративные приемы – позволяют изучать культурно-этнические особенности, семиотическое значение и уровень технологического мастерства. В ходе археологических исследований в долине Шарын была проведена типологическая и технологическая оценка керамики. Например, сосуды из кургана Сарытогай имели гладкий или слегка орнаментированный венчик, плоское дно, у некоторых сосудов ясно выделялись донце и шейка. Толщина стенок была средней, иногда применялись методы ручного выравнивания и станковой обработки (станковая техника) [12, Айтқұл и др., 2025, 161-183]. В ходе полевых исследований на среднем течении р. Шарын выявленные сосуды в основном были полированные, ангобированные реже с орнаментом, что отражает эстетические предпочтения ранних кочевников.

С хронологической точки зрения керамика долины Шарын датируется IV–I вв. до н.э. и I–III вв. н.э. По географии распространения эти изделия демонстрируют культурные связи Жетысу, включая влияния, связанные с северо-западным и восточным направлениями Центральной Азии.

Таким образом, комплексный анализ керамических сосудов позволяет реконструировать бытовые и обрядовые традиции древних обществ, социальную стратификацию, хозяйственную практику и эстетические предпочтения. Сравнительно-типологические исследования также способствуют пониманию культурной эволюции ранних кочевых обществ и их взаимодействий с соседними культурами.

Выводы. Монументальные курганные сооружения ранних кочевников, рассматриваемые в данном исследовании, представляют собой сложные архитектурные комплексы, возведенные на основе предварительно спланированного проектирования с использованием различных строительных материалов. На больших курганах выявленные насыпи, каменные оградки, скопления камней или кольцевые (четырехугольные) каменные ограждения свидетельствуют о том, что они играли значимую роль как в период

строительства, так и в последующем использовании. Эти элементы являются важными структурными компонентами в пространственной организации курганов.

Возможно, строительство насыпей или кольцевых (четырехугольных) каменных оградений определяло будущие границы кургана и наделяло его сакральным значением. Также, такие границы могли выполнять функцию разделения мира живых и мира мертвых, то есть обладать сакральной ролью. В этом контексте дополнительные структурные элементы и топографические признаки вокруг курганов представляют собой важные данные для понимания мировоззренческих и идеологических установок ранних кочевников [13, Мозолевский, Полин, 2005, 258-298].

На этапе, после завершения строительства можно предположить проведение на периферии кургана различных культовых и религиозных обрядов. Эти действия рассматриваются как элементы погребального ритуала или традиции жертвоприношения и дают важную информацию о религиозных верованиях, социальной организации и концепциях символического пространства ранних кочевых обществ. Кроме того, многослойный и комплексный характер курганных сооружений указывает на то, что они выполняли не только функцию места погребения, но и служили монументальными культурными объектами, отражающими социальную структуру, племенную сплоченность и культурно-идеологическое единство общества.

Таким образом, курганные памятники представляют собой важный археологический источник, позволяющий комплексно изучать архитектурное искусство, мировоззрение, религиозный опыт и социально-культурную структуру ранних кочевников.

Первые геофизические исследования пространственной организации курганов проводились в 2008-2009 гг. на юго-востоке Казахстана, в Жетысу [14, Парцингер и др., 2015]. Результаты показали, что такие кольцевые каменные оградки чаще всего расположены вокруг одиночной могильной ямы внутри общего пространства кургана. Эти данные подтверждают сложность структуры курганов, планомерную организацию окружающего пространства и символическое значение погребального ритуала.

В бронзовом веке развитое кочевое скотоводство было тесно связано с сезонными перемещениями части населения. Это требовало создания новой хозяйственно-бытовой системы, удобной для мобильного образа жизни. Для таких кочевых жилищ использовались легкие, быстро собираемые и переносимые материалы: шкуры животных, войлок, камышовые или тростниковые настилы и другие природные материалы. Свойства этих материалов позволяли быстро и удобно возводить круглые сооружения, напоминающие кочевые шатры.

Поскольку курганы бронзового века отчасти имитировали жилища живых людей, прямоугольные оградения вокруг них заменялись круглыми или овальными насыпями. Аналогичные элементы сохранялись и в раннем железном веке в виде каменных колец или насыпей вокруг курганов. Таким образом, структурные особенности курганов и организация пространства вокруг них отражают бытовые, ритуальные и культурные практики древних кочевников.

Результаты раскопок показывают, что в погребальных комплексах всех исследованных курганов основными компонентами совместно погребенных предметов были: керамические сосуды, ножи и костные остатки жертвенных животных («құйымшақ» – хвостовая кость, лопаточные и средние кости). Наиболее значимой частью является хвостовая и плечевая кость, рассматриваемая как центральный элемент погребального ритуала [15, Молодин и др., 2003, 87-93].

Кроме того, распространение погребального инвентаря и жертвенных материалов указывает на степень стандартизации ритуала. Так, керамика в долине Шарын, как правило, располагалась справа от могильной ямы, треугольные ножи – слева, а костные остатки жертвенных животных помещались в головной или центральной части могилы (чаще в области головы). Эти схемы размещения демонстрируют структуру погребального обряда, социальную стратификацию и системность религиозных верований.

Организация пространства вокруг курганов и расположение жертвенных предметов представляют собой важный источник информации для изучения мировоззренческих представлений ранних кочевников, символического разграничения мира живых и мира мертвых, а также социально-культурной структуры племенных объединений. Сравнительный анализ данных геофизических исследований и раскопок позволяет выявить культурную преемственность между древними курганами и поселениями, а также реконструировать особенности погребального ритуала, сложившегося в Жетысу в эпоху сако-усунской культуры.

Таким образом, курганы и их структурные элементы, керамические сосуды, металлические и каменные орудия, а также костные остатки жертвенных животных, рассматриваемые в комплексе, представляют собой ценный археологический источник, позволяющий всесторонне раскрыть социальную, экономическую и идеологическую систему ранних кочевых обществ.

Исследователи памятников Средневековья в районе Байкала объясняют традицию размещения костей домашних животных (овец, коз и т.д.) рядом с погребенным в религиозно-символическом контексте. По мнению Е.В. Ковычева, эти кости выполняли роль «сульдэ – хранилища души (духа) умершего» [16, Ковычев, 1984, 32-33]. Кроме того, в исследованиях Данилова отмечается, что согласно верованиям монголов, кость овцы с сулде играла определенную роль в посмертной жизни человека [17, Данилов, 1985, 89-92].

Понятие «сульдэ» связано с духом; точнее, оно обозначает концепцию духа-защитника рода или племени. С семантической точки зрения, понятие сулде коррелирует с тюркским представлением о «кут – счастье, благополучие», где учитывается не только жизненная сила, но и удача, благосостояние [18, Галданова, 1987, 48-49].

В этнографии казахов слово «сульдэ» имеет и другое значение – «күр сүлде – одни кости» насчет человеческого тело. Оно часто использовалось как синоним слова «кость», например, в выражении «күр сүлдең калыпты», обозначающем сильно истощенного человека или животное, от которого остались лишь кости. Этимологическое сходство бурятского «сульдэ» и казахского «сулде» свидетельствует о том, что эта традиция сформировалась еще в ранние периоды в кочевой тюрко-монгольской культурной среде Евразии.

Археологические материалы, обнаруженные в памятниках среднего течения р. Шарын, также служат наглядным подтверждением этой традиции. В ходе раскопок было установлено, что кости овец и коз – особенно хвостовые, грудинные, лопаточные и средние трубчатые кости – размещались в основных частях захоронений. Схема расположения этих костей позволяет реконструировать структуру погребального обряда, социальную стратификацию и религиозно-символические установки. Например, в курганах Сарытогая кости располагались в центре погребальной ямы или рядом с умершим, что явно указывает на их роль как «сульдэ».

Таким образом, использование костей животных в погребальных ритуалах имело не только экономическое или хозяйственное значение, но и отражало духовные и символические аспекты. Эта традиция является важным источником для изучения мировоззрения ранних кочевников, их религиозных верований, духовной организации племенных сообществ и гармонии погребального обряда. Комплексный анализ костей и других жертвенных материалов позволяет реконструировать культурно-религиозные практики ранних кочевников, а также выявлять социальную структуру и идеологическую систему племенных объединений в регионе Жетысу.

Интересно отметить, что использование трубчатых костей мелкого скота в обрядах отражает древние социально-ритуальные представления кочевых обществ, и об этом свидетельствуют как археологические находки, так и этнографические сведения.

Так, один из мифов, зафиксированных в трудах Г.Д. Нацова – одного из первых бурятских исследователей советского периода, повествует о традиции особого почитания стариков, достигших почтенного возраста и переживших пятый поколенный цикл. Согласно описанию Нацова, для проведения ритуала забивали самую крупную и упитанную овцу, устраивали пир, а жирный хвост животного делили на пять частей. Первая часть – «онгон

барас» – предназначалась духу, охраняющему благополучие дома, а остальные четыре части, включая трубчатые кости, вручались старцу. Старик съедал все, ощущая полноту своей судьбы, и уходил из жизни «с почетной смертью» [19, Нацов, 1995, 156].

По описанию мифа, при захоронении вместе с другими предметами в могилу помещались грудинные, лопаточные и трубчатые кости овцы [20, Галданова, 1986, 115-117]. Этнографические данные показывают, что аналогичная традиция «пир для стариков» была известна не только у монголов, но и у некоторых других народов, в том числе у хакасов [21, Львова и др., 1989, 67-69].

Таким образом, использование костей мелкого и крупного скота в погребальных и ритуальных контекстах имело не только хозяйственное значение, но и выражало социальный статус, религиозно-символическое содержание и духовные традиции племенного сообщества. Эта практика напрямую связана с погребальными обрядами в курганах Жетысу, включая долину Шарын, и позволяет реконструировать схемы размещения костей, структуру погребального ритуала и организацию сакрального пространства вокруг курганов. При этом на основании мифа нельзя утверждать, что все умершие «покоились с почетной смертью» одинаково. Археологические данные показывают, что трубчатые кости встречаются в захоронениях людей разного возраста и пола. Следовательно, можно лишь предполагать, что героическая смерть в бою, естественная кончина или смерть после продолжения рода воспринимались обществом как символически равнозначная «почетная смерть».

Данное представление рассматривается как отраженное через размещение костей мелкого и крупного скота рядом с умершими. Путем их помещения в могилу демонстрировался жизненный путь человека, его положение в обществе и духовный статус. Иными словами, включение костей животных в погребение имело не только хозяйственное или экономическое значение, но и выполняло глубокую символическую функцию, обозначая социальный и духовный статус покойного. Кроме того, эта традиция позволяет понять мировоззрение, религиозные верования и систему статусных отношений в обществе раннего кочевого периода. Через использование костей животных в погребальных обрядах можно символически отразить посмертный статус умершего, его престиж в сообществе и социальную роль в племенной общине.

Сохранение этих идеологических практик на протяжении длительного времени, как правило, возможно лишь в рамках единого этнического сообщества, где религиозные традиции, особенно погребальные обряды, передавались из поколения в поколение. Такие племена входили в состав различных политических объединений – саков, юэчжи, усуней и тюрков. Историко-археологические данные указывают, что племена, населявшие этот регион, позднее стали основной частью Западнотюркского каганата [22, Бернштам, 1952, 60-62]. С этой точки зрения, особую ценность представляют керамические сосуды, найденные в некоторых курганах усунского времени. В частности, грушеобразные сосуды с ручкой в виде петли посередине тулова демонстрируют эстетические и функциональные особенности ранней керамики [23, Агеева, 1959, 83-85]. Эти сосуды позднее получили широкое распространение в VI–VIII веках нашей эры и приобрели индивидуальные черты, что делает их важным археологическим материалом для изучения эволюции культурной традиции [24, Агеева, Пацевич, 1958, 173-176]. Кроме того, обнаружение таких сосудов имеет большое значение для изучения структуры погребального обряда и социальных ритуалов, предоставляя полное представление о духовных и идеологических установках племенных сообществ. Форма и расположение грушеобразных сосудов доказывают, что они имели символическое значение, отражая жизнь умершего и его статус в обществе.

Результаты раскопок выявили интересную особенность – малое количество или полное отсутствие оружия среди погребальных предметов. Известно, что оружие было обнаружено только в курганах №9, 10 и 11 могильника Сарытогай I. Это явление можно объяснить изменениями в общественной структуре племен, населявших данный регион.

Согласно археологическим данным, в период перехода от патриархально-родовой структуры к классовому обществу, военная демократия постепенно исчезала. Ранее каждый

мужчина прежде всего считался воином, и его оружие обязательно клалось в могилу после смерти. Однако развитие частной собственности и стремление сохранять имущество в семье, вероятно, привело к ограничению количества предметов погребального инвентаря. Кроме того, развитие классовых отношений способствовало формированию особой группы лиц, отвечавших за военную безопасность населения. Эта особенность отражает первые шаги отделения военной структуры от остального общества. Таким образом, редкость оружия в погребальном инвентаре тесно связана с формированием социальной стратификации, частной собственности и военной организации.

С учетом вышеизложенного, археологические данные памятников среднего течения Шарын, представляют собой важный источник информации для изучения социальных трансформаций раннего кочевого общества, структуры военных ролей и эволюции классовых отношений. Поскольку большая часть населения занималась производством основных материальных благ, можно предположить, что вооружение использовалось только в критически опасных ситуациях и привлекалось к общей армии по мере необходимости. Поскольку посмертная жизнь воспринималась как продолжение текущего существования, представления и ритуалы, связанные с этим аспектом, могли оставаться неизменными. Поэтому можно считать, что оружие клалось в могилу лишь вместе с профессиональными воинами – членами специальных отрядов, тогда как для обычных членов войска эта традиция либо не существовала, либо не считалась необходимой.

Существует еще одно возможное объяснение данной ситуации. В разных племенах существовали различные представления о путешествии души умершего в загробный мир. Для одних это путешествие ассоциировалось с трудностями и многочисленными препятствиями, для других, наоборот, считалось спокойным и легким. Вероятно, у племен, населявших долину

Шарын, посмертные представления не зависели от преодоления препятствий. Поэтому мог возникнуть обычай обеспечивать умерших лишь минимально необходимым продовольствием для пути. С этой точки зрения археологические данные – редкость оружия в погребальном инвентаре, минимальное количество продовольствия и предметов быта – представляют собой важный источник информации для изучения социальной структуры древних племен, их военных функций и духовных верований. Эти данные позволяют выявлять различия в ролях между профессиональными воинами и простым населением, а также понимать культурные концепции, связанные с посмертной жизнью. Состав погребального инвентаря, в котором преобладают керамические сосуды, а также увеличение или относительное преобладание плоскодонных сосудов, указывает на то, что основную часть населения данного региона составляли не кочевники-скотоводы, а оседлые общины, занимавшиеся земледелием и животноводством [25, Максимова, 1959, 79-95]. Эта гипотеза подкрепляется топографическим расположением погребальных комплексов, а также данными, собранными представителями естественных наук, касающимися сезонных пастбищ и их распределения в зимний и летний периоды [26, Аболин, 1929, 1-63]. Например, в горных районах региона имелись обширные луга, позволяющие кормить все виды скота в течение трех-четырех месяцев. На равнинах, расположенных ниже гор, произрастали полынь и светлые травы, а заболоченные низины были особенно пригодны для содержания скота в зимний период. Погребальные комплексы того времени, как правило, концентрировались на границе этих двух типов сезонных пастбищ, чаще всего близ гор, рек и родников. Эффективное использование сезонных пастбищ способствовало стабильному ведению животноводства и адаптации к оседлому образу жизни. Этот процесс привел к формированию ряда оседлых поселений и городов на территории региона, численность которых к концу I тысячелетия до н.э. значительно увеличилась. Кроме того, форма и морфологические особенности керамических сосудов свидетельствуют о тесной связи хозяйственного опыта древнего населения с практиками хранения и переработки пищи.

Таким образом, рост количества керамических сосудов в составе погребального инвентаря и их типологическое разнообразие являются важным археологическим индикатором социальных, экономических и культурных изменений в регионе.

Список использованных источников и литературы:

1. Айтқұл Х.А., Мухтарова Г.Р. Шарын өзенінің орта ағысындағы археологиялық ескерткіштер // ХАБАРШЫ «Тарих сериясы» / ВЕСТНИК «Серия историческая» / JOURNAL «Bulletin of history. Al-Farabi Kazakh National University». – №4 (115). Алматы «Қазақ университеті» 2024. – С. 128-135.
2. Айтқұл Х.А., Зікірия Д.Қ., Бектемиров Д.М., Құрбанәлі Ж., Төлемісова Д.Қ. Сарытоғай шатқалының зерттелуі мен Шарын өзенінің орогидрографиялық жағдайы / «Еуразия далалық өркениеті: тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін зерттеу, сақтау және пайдаланудың өзекті мәселелері» К. Ақышевтың 100 жылдық мерейтойына арналған V Есік оқулары Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы (Есік қ., 22 қараша 2024 ж.) / Жауапты редактор: Х.А. Айтқұл. – Алматы: Қазақ университеті, 2025. – 66-72 бб.
3. Валеев А.Г., Айтқұл А.Х., Толегенов Т.Ж., Толемесова Д.Қ., Байсабаева А.Д. Шарын өзенінің орта ағысында жүргізілген геоморфологиялық зерттеулер // «Еуразия далалық өркениеті: тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін зерттеу, сақтау және пайдаланудың өзекті мәселелері» К. Ақышевтың 100 жылдық мерейтойына арналған V Есік оқулары Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы (Есік қ., 22 қараша 2024 ж.) / Жауапты редактор: Х.А. Айтқұл. – Алматы: Қазақ университеті, 2025. 130-138 бб.
4. Тулегенов Т.Ж., Амаргазиева Ә.Ж., Зікірия Д.Қ., Айтқұл Х.А., Жанұзақ Р.Ж. Сарытоғай I – Іленің сол жағалауындағы ерте темір дәуірінің ескерткіші: алдын ала зерттеулер нәтижесі. Қазақстан археологиясы. 2024. No4 (26). 207-235 бб. DOI:10.52967/akz2024.4.26.207.235
5. Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ. Т.12. Алма-Ата, 1961. 200 с.
6. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР, 1963. 320 с.
7. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің археологиялық коллекциясы: Культура саков и усуней (Сақтар мен Үйсіндер мәдениеті) // Иллюстрацияланған ғылыми каталог (серия) – Алматы: «Өнер», 2011. 320 бет.
8. Айтқұл Х.А., Байгунаков Д.С. Ұйғыр ауданының Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы (Алматы облысы). – Алматы: «TURAN» баспасы, 2025. 342 с.
9. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 48-іс.
10. «Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК. 78-іс.
11. Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Охранные работы на могильнике Шошанай // Археология: прошлое, настоящее, будущее. М-лы первой междунар. науч.-метод. конф. молодых ученых на тему: «Новые материалы и методы археологического исследования», приуроченной к 80-летию со дня рождения С.М.Ахинжанова / Отв. ред. Г.К.Омаров. Алматы: Қазақ университеті, 2019. С. 92-96.
12. Айтқұл, Х. А., Тулегенов, Т. Ж., Амаргазиева, А. Ж., & Мякишева, О. А. (2025). Классификация и типология керамических сосудов сако-усуньского периода левобережья реки Иле (Юго-Восточный Казахстан). Археология Казахстана, 30(4 (30), 161–183. <https://doi.org/10.52967/akz2025.4.30.161.183>
13. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). // Киев: «Стилос». 2005. 624 с.
14. Парцингер Г., Гасс А., Фассбиндер Й. У подножия «царских курганов». Новейшие археологические и геофизические исследования / [«Наука из первых рук» №4 \(64\), 2015.](#)
15. Молодин В.И., Новиков А.В., Соловьев А.И. Погребальные комплексы древнетюркского времени могильника Кальджин-8 (некоторые технологические и этнокультурные реконструкции // Археология, этнография и антропология Евразии. 2003. № 2 (14). 160 с.
16. Ковычев Е.В. История Забайкалья I – сер. II тысячелетия н.э. Иркутск; 1984. 83 с.

17. Данилов С.В. Жертвоприношения животных в погребальных обрядах монгольских племен Забайкалья // Древнее Забайкалье и его культурные связи. Новосибирск, 1985. 175 с.
18. Галданова Г.Р. Доламаистские верования бурят. Новосибирск: Наука, 1987. 116 с.
19. **Нацов Г.-Д.** Материалы по истории и культуре бурят / Пер. и примеч. Г. Р. Галдановой. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1995. Ч. 1. 156 с.
20. Галданова Г.Р. Традиционные верования и обычаи забайкальских бурят в рукописях Г.Д. Нацова // Исследования по исторической этнографии монгольских народов [Сб. ст.] / АН СССР, Сиб. отд-ние, Бурят. фил., Ин-т обществ. наук; [Редкол.: Т.М. Михайлов (отв. ред.) и др.]. – Улан-Удэ: БФ СО АН СССР, 1986. – 146, [2] с.: 20 см.
21. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. Новосибирск: Наука, 1989. 241 с.
22. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая // Материалы и исследования по археологии СССР / Акад. наук СССР. Ин-т истории материальной культуры. Ленингр. отд-ние. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952. – 347 с., 8 л. ил. и карт.: 30 см.
23. Агеева Е.И. Курганные могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области. – «Изв. АН КазССР», сер. ист. археол. и этногр., 1959, вып. 3 (II), с. 83-85.
24. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Тр. ИИАЭ АН КазССР, т.5. Археология. 1958. 296 с.
25. Максимова А.Г. Усуньские курганы левобережья р. Или. «Изв. АН КазССР», серия ист., арх. и этногр., 1959, вып. 1 (9), с. 79-95.
26. Аболин Р. И. Южная часть Алма-атинского округа Казахской АССР в естественно-историческом отношении. – Тр. Ин-та почвовед. и геобот. САГУ, Казахстанская сер. Вып. 1. – Ташкент, 1929. 63 с.

**Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Сиздинов Б.С., Жетібаев К.М.,
Гурсой М., Арынов Қ.С., Малдыбекова Л.Ж., Серікбай Ә.С.**
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ (Қазақстан)
Археология ғылыми-зерттеу институты

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ КЕСЕНЕЛЕР: ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Сығанақ қаласы XI–XVI ғасырларда Сырдария өзенінің орта ағысындағы ірі саяси орталықтардың бірі ретінде танылды. Ортағасырларда қаланың саудасы мен өнері қатар дамып Ұлы Жібек жолы бойында ірі сауда орталықтардың біріне айналды. Қала Қыпшақ хандығының, Ақ Орданың, Абулхайыр хандығының, Қазақ хандығының негізгі орталықтарының бірі болды. Осы себепті қала маңында жоғарыда аты аталған хандықтардың билеушілері, әйгілі тұлғалары жерленіп, олардың басына зәулім кесенелер тұрғызылып, қала қасиетті және рухани орталықтардың біріне айналды. Кесене дегеніміз – қабір, бейіт, зират, мола үстіне тұрғызылған архитектуралық ескерткіш. Кесенелер қаза тапқан мархұмның арғы өмірлік үйі болып есептелген. Кесене құрылыстарын негізге ала отырып кесенеде жерленген адамдардың әлеуметтік деңгейін немесе қандай тап өкілінен шыққандығын байқауға болады. Себебі үлкен көлемді, бірнеше бөлмеден тұратын, ішкі және сыртқы қабырғалары әрлеуіш қыш қаптамалармен қапталған зәулім кесенелердің атақты тұлғаларға арнап тұрғызылғандығы белгілі. Кесенелерден бір немесе бірнеше жерлеу орындарды кездестіруге болады. Анықталған жерлеу орындар мен табылған заттай деректер, байырғы тұрғындардың статусын, әлеуметтік даму деңгейін, дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, діни наным-сенімдерін, жерлеу ғұрыптарын және қоғамдық қатынастарын анықтауға мүмкіндік береді. Осы себепті біз бұл мақаламызда, Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмысы барысында ашылған кесенелерді зерттеп, талдап, ғылыми айналымға енгізуді мақсат еттік. Сонымен қатар, мақалада кесенелердің пайда болу, даму тарихын және көршілес аймақтардағы кесенелермен ұқсастығы мен айырмашылығы анықтап, ғылыми тұжырымдар жасалынды. Сонымен қатар, Сығанақ қаласындағы кесенелердің өзіндік ерекшеліктері, жасалу технологиясы нақтыланды. Біз бұл мақалада, осы күнге дейін, аз зерттелген кесенелердің пайда болу тарихын зерттей келе, Орталық Азияда мекендеген көшпелі және отырықшы халықтардың ежелгі жерлеу дәстүрінің негізінде кесенелердің пайда болғандығын анықтадық. Кезеңдер бойынша кесененің пайда болу және даму тарихын ғылыми негізде көрсеттік.

Мақала «№AP26104363 «Ортағасырлық Сығанақ қаласының некрополінде кешенді археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» атты ғылыми жоба аясында дайындалған.

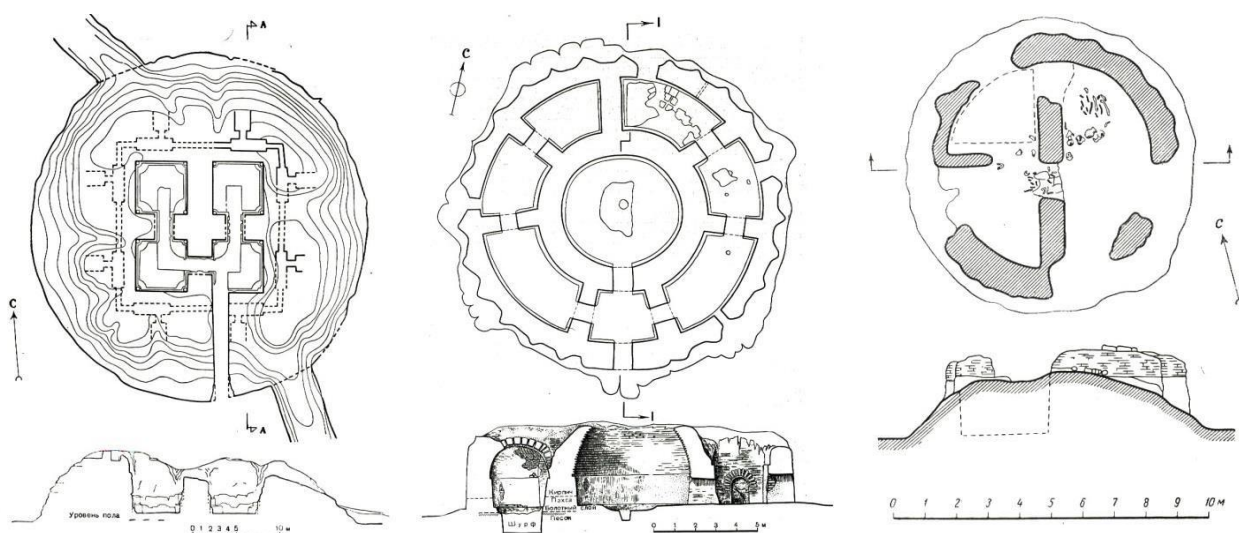
Түйін сөздер: Сығанақ, ортағасырлық қалалар, қасиетті орындар, кесене, сәулет ескерткіш, жерлеу дәстүрі, қыш қаптама.

Ежелгі дәуірлерде Орталық Азияда мекендеген көшпелі халықтардың жерлеу дәстүрінде марқұмның қабірінің үстіне топырақ немесе тас үйінділері арқылы оба жасау дәстүрі X–XI ғғ. өзгеріске ұшырап, «кесене» деп аталатын манументалды сәулет ескерткіштері пайда бола бастайды [1, с. 41]. Ислам діні тараған аймақтардағы сәулет ескерткіштердің тарихына көз жүгіртер болсақ X ғасырға дейінгі кезеңдерде кесенелердің сирек кездесетіндігін, X ғ. кейін ескерткіштің бұл түрінің Хорасан және Түркістан аймақтарында көптеп бой көтере бастағандығын аңғаруға болады. Негізінен ислам діні қабір үстіне зәулім сәулет ескерткіштердің тұрғызылуын құптамаған [2, с. 17–23; 3, с. 184]. Дегенмен IX ғ. бастап Орта Азиялық халықтар ескерткіштің бұл түрін тұрғыза бастайды. Г.А.Пугаченкова да өз зерттеулерінде Ислам діні бастапқы уақыттарда марқұмның қабірінің үстіне оба немесе

күмбез секілді құрылыс түрлерін тұрғызылуына мүлдем тыйым салындығын тілге тиек етеді [1, с. 41]. Уақыт өте келе бас қалифаттың мәртебесі үшін бұл тыйым жойылып, IX ғ. Халифа аль-Мунтасир және Құбба ас-Сұлабияның қабірінің үстіне кесенелердің тұрғызыла бастағандығы белгілі [4, б. 57; 5, б. 15].

X ғ. басында Түркістан және Хорасан аймақтарында кесенелер көптеп бой көтере бастайды. Бұған дәлел ретінде 907 жылы Бухарада бой көтерген Исмаил Самани кесенесін [6, с. 57-100; 7, с. 114-115], X ғ. соңында салынған Аль-Хаким ат-Тирмизи кесенесін, 977-978 жылдары Самарқан маңындағы Тимде тұрғызылған Араб Ата кесенесін [8, с. 24], 1007 жылы бой көтерген Голестандағы Гомбеде-Кавус кесенесін [9, с. 170-171], 1012 жылы Өзгентте Наср ибн Алиге тұрғызылған кесенені, 1028 жылы Иранның Санг Баст қаласында тұрғызылған Аслан Газип кесенесін [10, с. 13-16] және т.б. кесенелерді айтуға болады. Аталмыш кесенелер төр бұрыш пішінді, үсті күмбезді болып келуде. Кесенелер жайында жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізген М.О.Арык мұндай үлгідегі қабір үстіне тұрғызылған құрылыстар Месопотамия мен Орта Азия территориясында исламға дейінгі кезеңдерде болғандығын айта отырып, ислам мәдениетіне IX-X ғғ. кіре бастағандығын, кәзіргі таңға дейін қолданыста жүргендігі алға тартады [6, с. 57-100].

Арал теңізінің оңтүстік-шығысында көптеп кездесетін б.з.д. IV-II ғғ. жататын сақ тайпаларына тиесілі кесенелер М.О.Арықтың жоғарыда келтірген тұжырымын қуаттай түсуде. Шірік-рабат мәдениетіне қарасты аталмыш кесенелер пішіні жағынан шеңбер немесе төрт бұрышты болып келуде, үсті күмбезделіп жабылған (1-сурет) [12, с. 145-180; 13, с. 37-56; 14, б. 360-361]. Есіктері оңтүстік немесе оңтүстік-шығысқа бағытталған. Кесенелердің басым бөлігінің құрылысында пахса блоктары мен тік бұрышты шикі кірпіштер (көлемі 40x30x10 - 50x40x12 см) пайдаланылған [15, б. 33-34]. Аталмыш кесенелерге бір немесе бірнеше адам әр түрлі дәстүрмен жерленген. Себебі бір кесененің өзінен кремация да жасалған, ағаш табыттарға, арнайы зембілдерге мүрдені қойып жерлеу дәстүрі де жүзеге асырылған [16, с. 227-247]. Аталмыш кесенелер марқұмның арғы өмірлік үйі болып саналуда. Сонымен қатар көшпелі халықтар өмірден өткен бабаларын мәңгі есте сақтау үшін және бабаларының басына зиярат етіп, көкке, жаратушыға мінажат ету мақсатында осындай ескерткіштерді тұрғызғандықтарын айта аламыз.

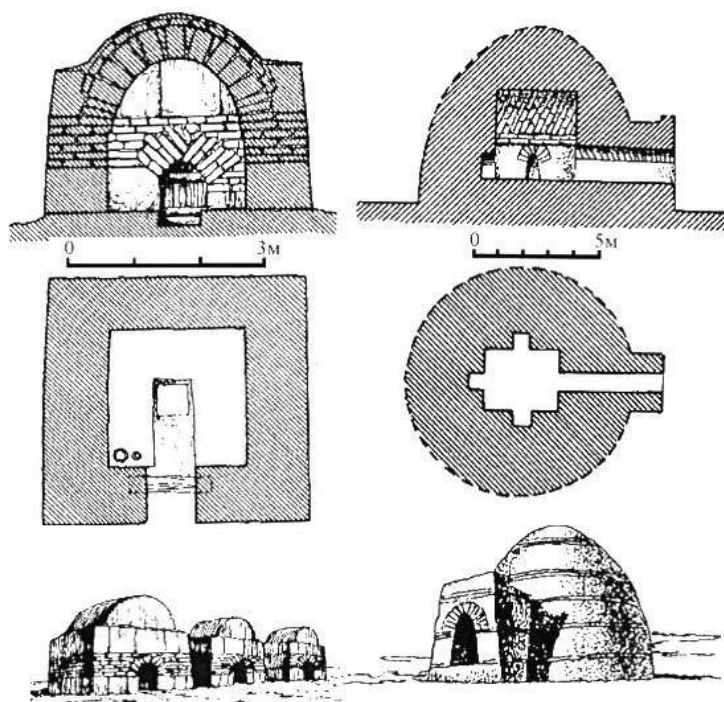

Сурет 1- Шірік-рабат мәдениетіне жататын кесенелер
(Толстов, 1962: 145-180)

Сырдарияның орта және төменгі ағысында көптеп кездесетін IV-VIII ғғ. жататын сағаналар (склеп, наус) жоғарыда келтірілген сақ кесеңіне жататын кесенелердің жалғасы болып табылуда. Бұл қаңлы және түркі кезеңдеріне жататын сағаналадың сақ кесеңіне

жататын кесенелерден айырмашылығы, жер бетіне салынған сағаналар тұтастай топырақпен жабылған. Ал сақ тайпаларына тиесілі кесенелерде қаза тапқан туыстарын жерлеп отыру мақсатында ашық қалдырылған. Аталмыш ерте кезеңге жататын кесенелер де, кейінгі кезеңге жататын сағаналар да марқұмның арғы өмірлік үйі болып саналуда. Шикі кірпіштен немесе бахсадан тұрғызылған сағаналар да пішіні жағынан шеңбер немесе төрт бұрышты болып келуде, оңтүстік, оңтүстік-шығыс немесе оңтүстік-батысқа бағытталған дромостары немесе есігі, орталық бөлігінде бір немесе екі камерадан тұратын жерлеу орнындары болуда (2-сурет). Сағананың жоғары бөлігі күмбезделіп кесек қаландыларымен жабылуда [16,с. 227-247]. Марқұм жерленгенсоң сағана тұтастай топырақпен жабылуда.

Сәулет ескерткіштерін соның ішінде кесенелердің архитектурасын зерттеген Г.А.Пугаченкова топырақ астындағы сағаналы жерлеулерді кесенелердің алғашқы үлгілері болуы мүмкін деген тұжырымға тоқталады [17,с. 23-24]. Сырдарияның ортаңғы ағысындағы сағаналы жерлеу орныдарды жылдар бойы зерттеп келген Е.А.Смагулов та Г.А.Пугаченкованың пікіріне қосылады [18,с. 123]. Яғни кесенелердің түп тамыры сонау б.з.д. IV-II ғғ. жататын сақ тайпаларына тиесілі кесенелерден бастау алатындығын, IV-VIII ғғ. көптеп тұрғызылған сағана құрылысының негізінде IX-X ғғ. кесенелердің пайда болғандығын аңғаруға болады. Түркі халықтардың ислам дінін қабылдауының арқасында зияратшылардың құран оқып, дұға жасайтын бөлмелері бар кесенелер тұрғызыла бастайды. Қарахан мемлекеті тұсында ислам діні мемлекеттік дін ретінде қабылданған кезеңде кесене құрылыстары айрықша маңызға ие болып, көптеп тұрғызыла бастайды [1,с. 45]. Осылайша әйгілі тұлғалар, мемлекет және дін қайраткерлерінің қабірінің үстіне бір немесе екі бөлмелі, төртбұрышты жобада салынған, күмбезбен қапталған кесене тұрғызу дәстүрі әдетке айналып, кәзіргі таңға дейін жалғасын табуда.

Сурет 2 - Қаңлы және түркі кезеңдеріне жататын сағаналар
(Смагулов, 2018: 246)

Кесенелердің пайда болу тарихы жайында зерттеу жұмыстарын жүргізген А.Габриэль, Й.Стшиговский, Э.Диез, Э.Кюнель, К.Отто-Дорн, К.Эрдман және т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде жоғарыда айтып өткеніміздей кесенелердің түп тамырын Орталық Азияда өмір сүркен түркі халықтарының материалдық мәдениетімен байланыстырады [19,с. 126]. Аталмыш ғалымдардың зерттеулерінен кесенелердің түркі халықтарына тән манументалды ескерткіш екендігін аңғаруға болады. Сонымен қатар XII-XIII ғғ. Қыпышақтардың жерлеу

дәстүрін сипаттаған Вильгельм де Рубрук «қыпышақтар қаза тапқан туыстарының қабірінің үстіне үлкен үй тұрғызады. Олардың қорымдарында шатыры күмбезделіп жабылған төрт бұрыш пішінді кірпіштен немесе тастардан тұрғызылған мұнаралы құрылыстар көрдім» деп баяндайды [20,с. 79; 21, р. 73; 22,с. 296). Вильгельм де Рубруктің қалдырған деректеріне кірпіштен немесе тастан бой көтерген мұнара іспеттес құрылыстардың кесенелер болғандығын аңғаруға болады.

XIII-XIV ғғ. сәулет өнерінің дамыған жаңа үлгілеріде пайда бола бастайды. Атап айтар болсақ бұл кесенде кесенелердің порталы мен күмбездері жетілдіріліп, кесенелердің басым бөлігінің сыртқы және ішкі қабырғалары сырлы және сырсыз әрлеуіш қыш қаптамалармен қаптала бастайды. Бұл кезеңнің керемет сәулет туындысы ретінде Ортағасырлық Сығанақ қаласының көне қорымындағы кесенелерді мысал ретінде келтіруімізге болады.

№6 кесене. Кесене Ортағасырлық Сығанақ қалашығының оңтүстік батысында 230 м қашықтықта шағын төбе ретінде сақталған. Аталмыш төбе үсті тегіс шеңбер пішінді болып келуде, көлемі 20х10 м, биіктігі болса 1 м. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде көлемі 16,5х8,6 м кесене орны анықталды. Кесене порталды және екі бөлмелі болып келеді (3-сурет). Кесененің порталды кіреберісі солтүстік-батысқа бағытталған. Кесене өте нашар сақталған. Ауыл тұрғындарының айтуына қарағанда Кеңес Үкіметі тұсында көрші савхоздардың құрылыстарына Сығанақ қаласының маңындағы тарихи ескерткіштердің қыштары бұзылып алып пайдаланылған. Осы себепті аталмыш кесененің оңтүстік-шығыс бөлігі тұтастай бұзылып кеткен. Дегенмен бастапқы қалыпта сақталған сонғы қатарға тиесілі қыш қаландыларды негізге ала отырып кесененің жобасы анықталды.

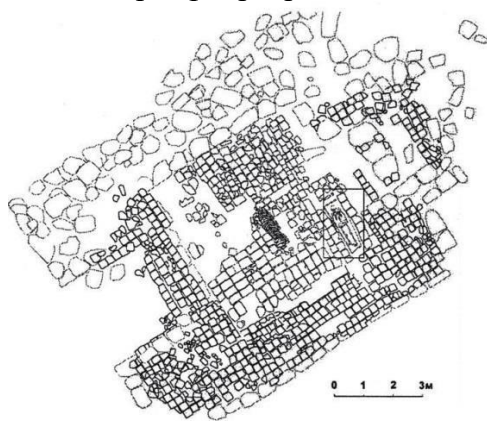
Сурет 3 - №6 кесене. Жалпы көрінісі және жоспары

Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында кесененің кіреберіс порталының ені 3 м, порталдың оң және сол қапталындағы қабырғаларының қалыңдықтары 2 м, сақталған биіктіктері 0,05-0,5 м екендігі анықталды. Кесененің кіреберіс бөлмесінің ішкі көлемі 5,3х4,1 м, еденіне 20 см қалыңдықта ашық сарғыш түсті саз балшық құйылған. Оң және сол жақ қыш қаланды қабырғаларының ені 1,35 м болып келуде. Кесененің бірінші және екінші бөлмелерін ені 1,3 м болып келетін қыш қаланды қабырға бөліп тұр. Екінші бөлмеге кіретін есік аталмыш қабырғаның орта тұсында орналасқан, ені 1 м, сақталған биіктігі 0,4 м. Екінші бөлменің ішкі бөлігінің көлемі 2,65-4,3 м, қабырғалары 1,7 м қалыңдықта қышпен қаланған. Өкінішке орай жоғарыда айтып өткеніміздей аталмыш бөліктегі қыш қаланды қабырға тұтастай бұзылып алынған. Дегенмен ішінара бастапқы қалыпта сақталған қыш қаландыларды негізге ала отырып аталмыш бөліктің көлемін және архитектуралық құрлымын анықтадық. Тазалау жұмыстары нәтижесінде кесененің екінші бөлмесінің солтүстік-батыс бұрышынан ретсіз орналасқан адам сүйегі анықталды. Сонымен қатар аталмыш бөлменің еденіне тұтастай қыш төсегендігі, оның беті және қабырғалары гипспен сыланғандығы анықталды.

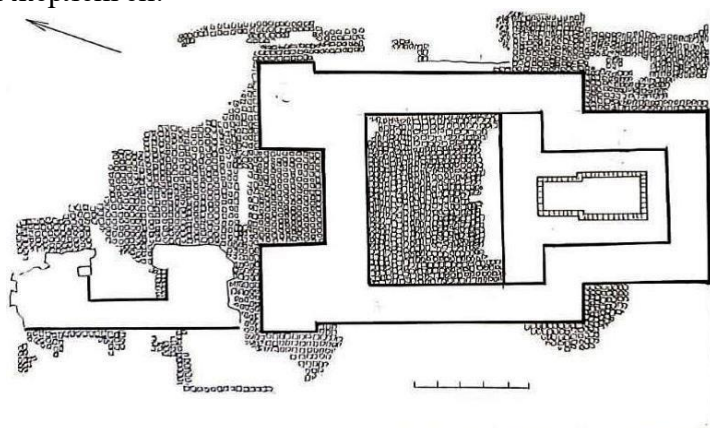
Талдау жұмыстарымыздың нәтижесінде кесененің архитектуралық құрылымын, бірінші және екінші бөлмелердің едендерінің деңгейін негізге ала отырып, екінші бөлменің көрхана (сағана) қызметін атқарған болуы мүмкін деген пікірге тоқталамыз. Себебі тұтастай қыш төселіп беті 2-3 см қалыңдықта гипспен сыланған аталмыш бөлме еденіне адам мүрдесі қойылған, төрт қапталындағы қабырғалары да гипспен сыланған. Өкінішке орай кесене қабырғаларындағы қыш қаландыларды бұзып алу барысында кесененің көрхана (сағана) бөлігі тұтастай бұзылып кеткен. Дегенмен кесененің оңтүстік-батыс бұрышынан бастапқы қалыпта сақталған қыш қаландылар және көрхана (сағана) бөлмесінің 1,7 м қалыңдықтағы қабырғасының ізі анықталды. Яғни кесененің есігі солтүстік-батысқа ашылған үлкен бөлмесінде зияратшылар құран оқып, дұға жасайтын болса, кіші көлемді екінші бөлмеде адам жерленген. Жоғарыда айтып өткеніміздей Орталық Азиялық түркі халықтардың ислам дінін қабылдауының арқасында осындай үлгідегі зияратшылардың құран оқып, дұға жасайтын бөлмелері бар кесенелер көптеп бой көтере бастайды.

Кесене құрылысына келер болсақ, тапталып, бетіне саз балшық құю арқылы дайындалған платформаның үстіне кесене құрылысы салынған. Кесене құрылысында көлемі 25x25x5 – 26x26x5 см ашық сарғыш түсті сапалы саз балшықтан жасалған қыштар пайдаланылған. Кесене қабырғасының сыртқы және ішкі жиектері бүтін немесе жарты қыштармен қаланып, ортасы сынық қыштарды саз балшықпен араластырып толтырып отырған. Қазба жұмыстары басында кесене құрылысында қам қыштардың да пайдаланылғандығы анықталды. Пайымдауымызша кесене екі күмбезді болып келуде. Яғни алдыңғы порталды кіреберіс бөлігі үлкен күмбезбен жабылған болса, екінші бөлмесінің үсті кіші күмбезбен жабылған болуы мүмкін. Себебі кесененің қыш қаланды қабырғалары енді болып келуде. Мұндай үлгідегі порталды, екі бөлмелі кесенелер Ортағасырлық Арал-Асар (Кердері II кесенесі) (4-сурет, 1) [4, с. 65-68; 14, б. 85-86], Қышқала (4-сурет, 2) [23, б. 26-31; 24, б. 122], Әуликөл (4-сурет, 3) [25, с. 167-184] және Түркістан қалашықтарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған. Аталмыш кесенелердің екінші бөлмелерінде адам жерленгендігі анықталған.

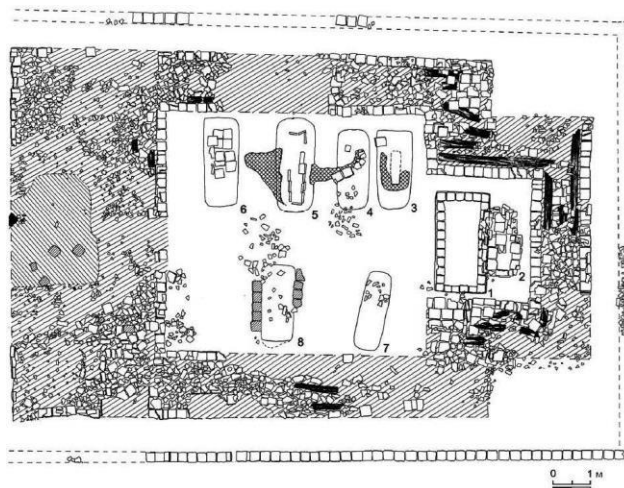
Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы №6 кесенені жоғарыда аталған кесенелермен салыстырмалы түрде талдар болсақ, аталмыш кесене Қышқала қалашығынан анықталған №1 кесенемен жақын ұқсастықтары байқалады. Екі кесененің де порталды есіктері солтүстік-батысқа бағытталған. Кесенелерде зияратшыларға арналған кең бөлмелер мен сыртқа шығыңқы кең көрхана да бар. Аталмыш кесенелердің бір-бірінен айырмашылығы, Сығанақ қаласындағы №6 кесененің көрханасы табаны тұтастай қыш төселіп, оның беті гипспен сыланып көрхана (сағана) жасалынған болса, Қышқала қалашығындағы №1 кесененің көрхана бөлігінде жерге ойып қабір шұқыры жасалынған. Қабір шұқырының жиектері қышпен қаланып қапталған. Ал, Кердері II кесенесімен Әуликөл кесенесіне келер болсақ, аталмыш кесенелердің порталды есіктері оңтүстік-батысқа бағытталған, көрхана бөлмелері қысқа және тар болып келеді. Екі кесененің де зияратшыларға арналған үлкен бөлмелерінің еденіне арнайы қабір шұқырлары қазылып адам жерленген.

1 - Кердері II кесенесі

2 - Қышқалағы №1 кесене

3 - Әуликөл кесенесі

Сурет 4 – Кесенелер

Ортағасырлық Сығанақ қаласындағы №6 кесене еденіндегі бос топырақты тазалау барысында әртүрлі көлемде бірнеше әрлеуіш қыш қаптамалар және 6 дана теңге алынды (5-сурет). Теңгелердің екеуі күмістен қалған төртеуі мыстан соғылған, аверс және реверсіндегі жазулар сақталған. Әрлеуіш қыш қаптамаларға келер болсақ, қыш қаптамалардың барлығы ашық сарғыш түсті сапалы саз балшықтан жасалған. Жақсылап иленген сазға шамот (ұсақталған қыш), кейде майдаланған тас қоспасынан тұратын бетонит қоспасы араластырылған. Бетонит деп отырғанымыз жергілікті халық арасында «той кесек» деп атап кеткен сарғыш-сұр түсті саз балшық. Арнайы қалыпқа құйылып дайындалған қыштың беті кеспелеп оймыштау әдісі арқылы өсімдікті, өрме шынжыр және геометриялық өрнектер түсіріліп, артық жерін өткір ұшты аспаппен кесіліп жасалынған. Күйдіру пешіне салынған қыш қаптамалар 900°-қа дейінгі температурада біркелкі күйдірілген. Аталмыш кесенеден терезе алды төсеніші тәрізді беті өрнектелмеген қыш қаптамалар да табылды. Қыш қаптаманың бұл түрі қалыпта пошымдау әдісі арқылы жасалынған.

Сурет 5 - №6 кесенеден табылған жәдігерлер

№7 кесене. Кесене Ортағасырлық Сығанақ қалашығының оңтүстік шығысында 1400 м қашықтықта шағын төбе ретінде сақталған. Аталмыш төбе үсті тегіс шеңбер пішінді болып келуде. Көлемі 26 м, биіктігі болса 1,5 м. Қазба жұмыстары барысында көлемі 12,2x10,1 м төрт бұрыш пішінді кесене орны анықталды. Кесененің порталы оңтүстік-батысқа бағытталған. Портал алды алаңына күйдірілген қыш төселген. Кесененің солтүстік-шығыс бөлігінен үш жерлеу орны анықталды (6-сурет). Пайымдауымызша кесененің сыртқы бөлігі сырлы әрлеуіш қыш қаптамалармен қапталған. Себебі қазба жұмыстары барысында кесененің сыртқы бөлігінен сырлы әрлеуіш қыш қаптамалар көптеп табылды.

Кесене ұзындығы 22,2 м, ені 16,7 м, биіктігі 0,3-0,4 м болып келетін платформаның үстіне салынған. Платформа жиегін күйдірілген қыштармен төрт қатар биіктікте қалап шығып, ортасын қара балшық пен сазды араластырып толтырып шыққан. Платформаның батыс

қабырғасының солтүстік-батыс бөлігі 3 м аралықта бұзылған. Шамасы ауыл тұрғындары ауыр техникамен сүргенге ұқсайды. Осы анықталған платформа алаңын қара саз балшықпен толтырып, бетін тегістеп ортасына кесене құрылысын тұрғызған. Ашылған кесененің ұзындығы 12,2 м, ені 10,1 м, қабырғаларының биіктігі 0,1-0,6 м. Кесененің порталы оңтүстік-батысқа қарай бағытталған. Портал алды алаңына күйдірілген қыш төселген, оның ұзындығы 10,1 м, ені 3,15 м. Анықталған порталдың ұзындығы 2,3 м, ені 1,6 м. Жалпы порталдың яғни оңтүстік-батыс қабырғасының қалыңдығы 3,7 м. Порталдың табалдырығына қыштарды тігінен қалап шыққан, ал қалған ішкі бөлігіндегі қыштар жалпағынан төселген. Кесене есігінің ені 1,45 м. Кесененің батыс, солтүстік және шығыс қабырғаларының қалыңдығы 1,55 м. Анықталған кесене қабырғаларына қаланған күйдірілген қыштардың көлемдері 24x24x5, 25x25x5 см болып келеді. Сондай-ақ қабырға табанына және жиектеріне бүтін қыштарды қалап шыққан, ал ортасына сынған қыштарды байланыстыра қалап отырған. Қабырға астына толығымен қамыс төселгені байқалады, себебі қамыс шірінділері жақсы сақталған. Қабырғаның кейбір бөліктеріндегі қыштарды осы төселген қамыс шіріндісіне дейін алып кеткен. Сонымен қатар ашылған кесененің ішкі көлемі 7x7 м, еденіне күйдірілген қыштар жалпағынан төселген. Негізінен бұл еден төсендісі кесененің оңтүстік бөлігінде ғана сақталған, ал солтүстік бөлігінің қыштарын толығымен бұзып, алып кеткен. Кесененің солтүстік-шығыс бөлігінде еден деңгейінен 0,3 м. тереңдікте үш жерлеу орны анықталды. Жерлеу орныдар оңтүстіктен солтүстікке қарай шартты түрде №1, №2, №3 жерлеу орындар болып белгіленді. Жерлеу орындардың барлығы солтүстік-батыс оңтүстік-шығыс бағытында орналасқан. Қабір шұқырларының ұзындықтары 2-2,65 м, ендері 0,4-1,0 м, тереңдіктері болса 0,5 м. Қабір шұқырларының табанына көлемі 24x24x5 см күйдірілген қыштар жалпағынан төселген, төрт қапталдыры 0,5 м биіктікке дейін күйген қышпен қаланып, беті қышты тігінен қиюластыра қалау арқылы жабылған. Яғни қабір шұңқырының беті арка іспеттес жабылған. Анықталған қаңқалар анатомиялық тәртіппен шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік-батысқа бағытталып, беті оңтүстік-батысқа қаратылған, екі қолы және екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан.

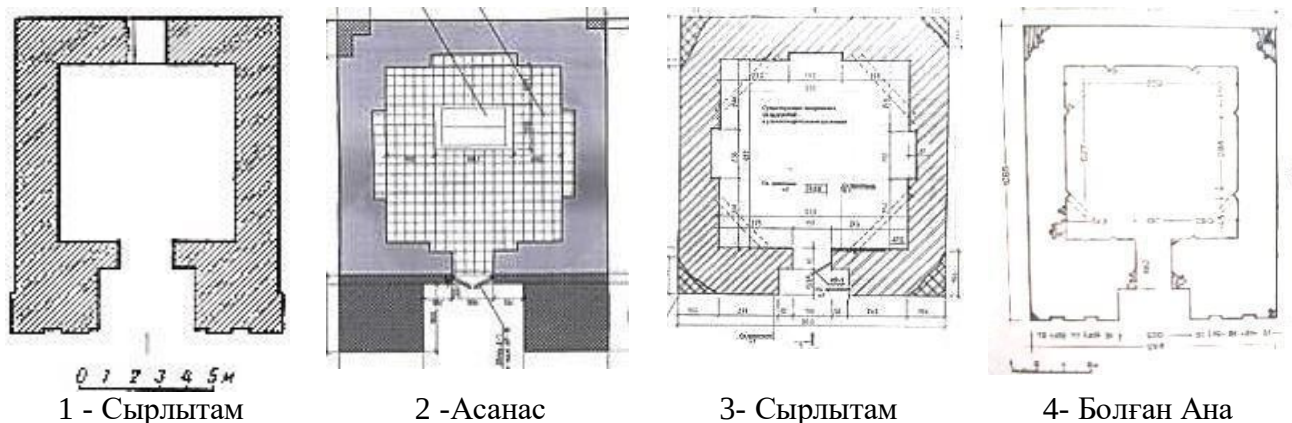
Сурет 6 - №7 кесененің көрінісі

Антропологиялық сараптама жұмыстарының нәтижесінде №1 жерлеу орнынан анықталған сүйектің еркек адамға тиесілі екендігі, шамамен 44-47 жасында қайтыс болғандығы анықталды. №2 жерлеу орнынан анықталған сүйектің әйел адамға тиесілі екендігі, шамамен 34-36 жасында қайтыс болғандығы анықталды. Ал, №3 жерлеу орнынан анықталған сүйектің еркек адамға тиесілі екендігі, шамамен 27-30 жасында қайтыс болғандығы анықталды.

Жерлеу орындардағы бос топырақты тазалау барысында темір пышақ, темір таға, сүйектен жасалған әшекей бұйым, «Т» пішінді қола бұйымдар, темір шегелер, қола айна және сүйектен жасалған тарақ табылды. Кесенені қыш құландыларынан тазалау барысында әр түрлі өрнектегі сырлы және сырсыз қыш қаптамалар табылды. Кесенені қыш құландыларынан тазалау барысында әр түрлі өрнектегі сырлы және сырсыз қыш қаптамалар табылды. Қыш

қаптамалардың жиырма екі түрі анықталды. Сонымен қатар әртүрлі көлемдегі күмбезге өрілген көк түсті қыш қаптамалар табылды. Кесененің орта тұсынан күмбез төбесіне қойылған құбба сынықтарыда кездесті.

Мұндай үлгідегі порталды, төрт бұрыш пішінді, бір бөлмелі кесенелердің қатарында Сырлытам кесенесін (7-сурет, 1), Асанас кесенесін (7-сурет, 2), Арал теңізінің оңтүстік-шығысындағы Сырлытам кесенесін (7-сурет, 3), Болған Ана кесенесін (7-сурет, 4) және т.б. кесенелерді айтуға болады. Осы кесенелерді зерттеуші ғалымдар XIII-XV ғғ. жатқызған [12, с. 278-294; 3].

Сурет 7 – Кесенелер жоспары

Қорытынды

Қорытындылай келе жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ортағасырлық ірі орталықтардың бірі ретінде танылған Сығанақ қаласының XIII-XV ғғ. аймақтағы қасиетті және рухани орталықтардың бірі болғандығын анықталуда. Себебі қала маңында хандар мен сұлтандардың, атақты ғұламалар мен тұлғалардың қабірінің үстіне сәулет ескерткіштерінің маңызды бір бөлігі болып саналатын – кесенелер көптеп тұрғызылған. Аталмыш кесенелер бір-бірінен асып түсетін әрлеуіш қыш қаптамалармен қапталып, безендірілген. Сонымен қатар ортағасырлық деректерде қаланың «кесенелер қаласы» деген атпен де танылуда. Жоғарыда келтірген ғылыми тұжырымымызды жазба деректермен қатар археологиялық деректер де қуаттай түсуде. Себебі әлгі күнге дейін қала маңындағы көне қорымда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында 8 кесене орны анықталып зерттелген. Кәзіргі таңда жаратылыстану ғылымының әдістерін қолдана отырып аталмыш кесенелерде жерленген адамдардың этникалық құрамы туралы жаңа деректерді жинақтау мақсатында генетикалық зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Кесенелердің пайда болу тарихына келер болсақ, кесенелердің түп тамыры сонау ерте темір дәуірінен бастау алатындығы белгілі болуда. Арал теңізінің оңтүстік-шығысындағы б.з.д. IV-II ғғ. жататын сақ тайпаларына тиесілі кесенелердің, Сырдарияның ортаңғы және төменгі ағысында көптеп кездесетін IV-VIII ғғ. жататын сағаналардың негізінде IX-X ғғ. кесенелердің пайда болғандығын айта аламыз. Қарахан мемлекеті тұсында Түркі халықтарының ислам дінін қабылдауының арқасында зияратшылардың құран оқып, дұға жасайтын бөлмелері бар кесенелер тұрғызыла бастайды. Осылайша әйгілі тұлғалар, мемлекет және дін қайраткерлерінің қабірінің үстіне бір немесе екі бөлмелі, төртбұрышты немесе шеңбер пішінді жобада салынған, күмбезбен қапталған кесене тұрғызу дәстүрі әдетке айналып, кәзіргі таңға дейін жалғасын табуда. Бұл пікірімізді Е.А. Смагулов пен Г.А. Пугаченкованың зерттеулері қуаттай түсуде.

Ортағасырлық Сығанақ қаласында ашылған кесенелерден алынған C14 сараптамасының қорытындысына сүйене отырып №6 кесененің 588±25 жыл бұрын, яғни XV

ғ. алғашқы жартысында, № 7 кесененің 786±24 жыл бұрын, яғни XIII ғ. алғашқы жартысында бой көтергендік көрсетті. Алайда №7 кесенеден алынған сынама үлгісі кесене салынудан бұрын пайдаланғандығын ескере отырып, кесене XIII ғ. соңы – XIV ғ. басында салынған деп есептейміз. Бұл пікірімізді кесенелердің архитектуралық құрылымы, жерлеу дәстүрі, кесенелерден табылған қаптама қыштар мен жәдігерлер қуаттай түсуде. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесінде порталды, екі бөлмелі және төрт бұрыш пішінді, порталды, бір бөлмелі, күмбезді кесенелердің Сырдарияның орта және төменгі ағысында көптеп кездесетіндігі анықталды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Глаудинов Б. Казакстан Архитектурасы. Том 8. Алматы: Онер баспасы, 2012. - 192 б.
2. Ragheb Y. Islam Hukukuna Göre Mezar Yapısı // Islam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I. Ankara: 1996. - S. 17-23.
3. Koshenova G. Kazakistan, Taraz'da Babacı Hatun Turbesi // Bilig Dergisi. Sayı 77, 2016. - S. 183-202.
4. Байпаков К.М. Исламская Археологическая Архитектура и Археология Казахстана. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2012. - 284 с.
5. Çoruhlu Y. Türk İslam Sanatının ABC'si. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2000. - 207 s.
6. Arik M.O. Erken Devir Anadolu -Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri // Anadolu. Cilt , Sayı 11, 1967. - S. 57-100. https://doi.org/10.1501/andl_00000000097.
7. Cezar M. Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977. - 520 s.
8. Aslanapa O. Türk Sanatı: Başlangıcından Büyük Selçukluların sonuna kadar. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972. - 134 s.
9. Kuban D. Batıya Göçen Sanatsal Evreleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009. - S.170-171.
10. Tahaoglu T.Ö. İstanbul'da Osmanlı Türbelerinin Tipolojisi. Doktora Tezi. İstanbul. 1988. - 536 s.
12. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1962. - 323 с.
13. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура. Москва: 1993. - 176 с.
14. Құрманқұлов Ж. (бас редактор). Қазақстан Республикасының тарихи мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна, 2011. - 504 б.
15. Утубаев Ж.Р., Отар Ә., Ерсариев А., Суюндиқова М.К. Бәбіш Мола оазисіндегі жерлеу орындарына жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих Сериясы, 2022, 104, №2. - Б. 31-46. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v105.i2.04>
16. Байпаков К.М., Таймағамбетов Ж.К. Казакстан археологиясы. Алматы: Казак университети, 2009. - 354 с.
17. Пугаченкова Г.А. Средняя Азия. Справочник-путеводитель. Москва: Искусство, 1983. - 471 с.
18. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника // А. Қазақстан археологиясының мәселелері. 3 – ші шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: 2011. - С. 119-150.
19. Önkal H. Türkiye'de Türbe Mimarisi Araştırmaları // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7. 2009. Sayı 14. - S. 125-139.
20. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. - 232 с.
21. Risch F. Wilhelm von Rubruk - Reise zu den Mongolen 1253-1255. Leipzig: Deichertsche Verlagsbuchhandlung D. Werner Scholl, 1934. - 336 p.
22. Ögel B. İslamiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984. - 403 s.

23. Елеуов М., Талеев Д., Есен С., Курманиязов И.С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқалада 2021 жылы жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары. Том 2, 2021. - Б.120 – 124.
24. Елеуов М., Талеев Д., Есен С., Молдахмет А., Сапатаев С., Ерсариев А., Нұрман Б., Қиясбек М. «Ортағасырлық Қышқала (Баршынкент): Алтын Орда дәуіріндегі қалалық мәдениет контекстінде» тақырыбындағы жобаның есебі. Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2021. - 194 б.
25. Петров П.Н., Смагулов Т.Н. Нумизматические находки XIV века из некрополя у озера Аулиеколь // Stratum plus. 2018. №6. - С. 167-184.

Жолдасов Т.М.
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,
Түркістан қ. (Қазақстан).
Кіші ғылыми қызметкер.

ОРАҢҒАЙ АҚША КӨМБЕСІ XVI ғ. ЯСЫНЫҢ АҚША ШЕКІМЕСІ ЖАЙЫНДА

XV-XVI ғасырларда соғылып отырған мыс ақшалар біздің күнімізге өте көп мөлшерде жетіп отыр. Бұл кезеңге қатысты табылған мыс ақшалардан тұратын көмбелер саны да көп. Көмбелердің көлемдері де әртүрлі. Бірнеше тиындар жинағынан бастап, бірнеше мыңдаған дана монеталардан тұратын көмбелер де жеткілікті. Бұл мыс ақшалардың орасан мол көлемдегі жинағы, XV ғасырдың соңғы үш ширегі мен XVI ғасырдың алғашқы ширегінің мыс ақшалармен жүргізілетін күнделікті сауданың мейлінше қарқынды дамыған кезеңі болғандығын көрсетіп отыр.

XV ғ. аяғы – XVII ғасырдың алғашқы ширегінде ұсақ сауданың осыншалық жоғары қарқында дамуы, осы кезеңде Орта Азияда құрылған Шайбанидтер мемлекетінде үш бірдей ақша реформасын іске асырылуына себеп болған [1, с. 223-244].

Мыс ақшалармен жүретін ұсақ сауданың мейлінше дамыған тұсында ақша сарайлары үлкен қалаларда ғана емес, кішігірім қалашықтарда, тіпті қала маңындағы мекендерде қызмет атқарып отырған [1, с. 320]. Ақша саясатындағы бұл жаңашылдық сауда айналымының қарқыны өте жоғары болған кезеңдерде «ескі» ақшаларды «жаңа» ақша түрлеріне жылдам айырбастауға, үстінен қайта шекіме түсіріліп (надчекан), жаңа құндылыққа ие болған ақшаларды, «жаңа» типпен айналымға жіберілген ақшамен жергілікті тұрғындарды толық қамтамасыз ету үшін өте тиімді болды.

Ясы ақша сарайында XV ғ. аяғы - XVI ғасырда соғылған мыс ақшалар да көп көлемде кездеседі. Дегенмен, бүгінгі таңда Ясы ақша сарайында ақша шекімелеу ісі нақты қашан бастау алғандығы жөнінде деректер жоқ. Ясы-Түркістан қаласының ақша айналымы, Ясы ақша сарайының іске қосылуы мен белсенді қызмет атқарған кезеңдері жөнінде Е.А.Давидович [2, Каталог, № 2211-2212; фототабл. 44], В.Н.Настич [3, с. 217], Р.З.Бурнашева [4, с. 185-192], А.М.Камышев [5, С. 340-345], П.Н.Петров [6, с. 186-207], А.О.Брагин [7, с. 300] сынды ғалымдар ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп келсе де, мәселе түрлі себептермен нақты шешімін таппай келеді. Зерттеушілердің еңбектерінде Ясы ақша сарайының XV ғ. аяғы - XVI ғасырдың басынан бастап іске қосылғандығын айтқанымен, нақты жылдары жайлы ештеңе айтылмайды. Бұның өзіндік себептері де бар. Ясыда соғылған мыс ақшалардың барлығында дерлік беттеріне соғылған жылдық көрсеткіштері түсірілмеген. Тек, XVI ғасырдың 70 жылдарынан кейін соғылған бірнеше тиынның беттерінде ғана жылдық көрсеткіштері орын алған [8, с. 49]. Оның үстіне Ясы ақша сарайы негізінен жергілікті ұсақ сауданы ғана қамтамасыз ететін мыс ақшаларды шекімелеп отырғандықтан, басқа өлкедегі ғалымдардың қолына бірлі-жарым нұсқалары ғана болмаса, зерттеу жүргізуге қажетті көлемде түспейді.

Б.Д. Кочнев XV ғ. Темуридтер дәуірінің мыс ақшасына Ясы қаласында үстінен қайта шекіме ізі түсірілген тиын жайлы айтқан [9, с. 64–68]. Алайда, еңбекте бұл тиындардың сызба суреттері де, фотосуреттері де берілмеген.

17 жылдан бері Ясы-Түркістан ескерткішінің, Түркістан облысындағы тарихи ескерткіштердің барлығында табылған нумизматикалық материалдарды бақылап жүрген ресейлік белгілі нумизмат П.Н.Петров та өз тәжірибесінде мұндай материалды кездестірмегендігін айтады [6, с. 191 б.].

Е.А.Давидовичтің «Шайбанидтер мемлекетінің алтын және күміс ақшалар корпусы» еңбегінде Ясы қаласында Шайбан әулетінің ханы Искандердің (1512-1583 жж.) атынан соғылған 2 дана күміс танганың суреттері берілген [10, с. 236]. Алайда, П.Н.Петров бұл күміс

тангалар санының өте аздығы бұл эмитент тұсында Ясыда жасалған күміс танга шекімесі бір реттік әрекет қана болған болуы керек деген тұжырым жасайды [6, с. 195].

Қырғызстандық нумизмат А.М.Камышев Қырғызстанның Жалал-Абад облысының Шаңғыт селосынан табылған мыс ақшалар көмбесі тиындарының арасындағы бір тиынның бетінде Ясы қаласында екі жағы доғалданып келген төртбұрыш пішінді картуш ішіне «Зарб Ясы» жазбасы түсірілген, бұған дейінгі зерттеулерде кездеспеген үстінен қайта шекіме ізінің жаңа түрін кездестіргенін айтады. Бұл көмбе құрамындағы тиындардың беттеріне үстінен қайта шекіме іздері түсірілген тиындар арасында жылдық көрсеткіші түсірілген қайта шекімелерде 898 (1493 ж.) және 900 х.жылдар (1495 ж.) ғана көрсетілгендіктен Ясыда жасалған қайта шекіме де сол жылдары немесе соған жақын жылдары іске асқан деген жорамал жасайды [10, с. 20].

Осы көмбе құрамында шеңбер пішінді жиектеме ішіне айналасы жүйесіз орналасқан нүктелермен толықтырылған «Зарб Ясы» жазбасы түсірілген бірнеше тиынның да кездесетіндігін айтады. Ясыда соғылған ақшаларда шекімеленген жылы көрсетілмегендіктен, анықталған көмбе жасырылған уақыттың негізінде бұл ақшаларды XVI ғасырдың басында соғылған ақшалар қатарына жатқызады. Оның үстіне бұл тиындардың салмақ көрсеткіштері де (4,28, 4,41 г.) сол кезеңдегі бірлік динарлардың салмақтарына сәйкес келеді. Әдетте, Ясы ақшаларының беттеріне соғылған жылдық көрсеткіштері түсірілмейді. Шаңғыт көмбесіндегі Ясы ақша сарайының өнімдерінде де ешқандай жылдық көрсеткіш түсірілмегендіктен олардың нақты қай жылғы өнім екендігін анықтау үлкен қиындық тудырады. Мұндай жағдайда тиындар беттеріне үстінен қайта шекіме ізі (надчекан) түсірілсе, ол зерттеу жұмыстарында үлкен пайдасы тиер олжа болып есептеледі. Бұл көмбедегі Ясы өнімдерінің беттерінде жылдық көрсеткіштері бар үстінен қайта шекіме түсірілген бірнеше тиындар да бар. Олар, 910–914/1504–09 жылдар. Демек, ең кемі 1504 жылдан бастап Ясы ақша сарайында осы типтегі мыс ақшалар шекімеленіп отырған [10, с. 24]. Алайда, табылған Ясы ақшаларының сандық көлемі ақша шекімесінің қандай қарқында жүргендігін анықтап беруге жеткіліксіз.

Ал, XVI ғасырдың алғашқы онжылдығынан кейін Ясы қаласында мыс ақша шекімесі өте қарқынды жүрген. Және мыс ақшалар бір ғана емес, бірнеше құндылықта соғылып отырған [11, с. 59]. Бұл деректі біз қарастырғалы отырған 803 дана мыс ақшалардан тұратын Ораңғай көмбесіне қатысты жүргізілген сараптау жұмыстары да растайды.

Бұдан бұрын бұл көмбені зерттеген Р.З.Бурнашева XVI ғасырдағы Ясы шекімесінде бұған дейін белгісіз болып келген бірнеше жаңа типті мыс ақшалар үлгілерін анықтаған болатын. Алайда, ол кісі көмбедегі Ясыда шекімеленген мыс динарларды типологиялық ерекшеліктеріне қарай XVI-XVII ғасырдың басына дейінгі уақыт аралығында шекімеленген ақшалар қатарына жатқызады [8, с. 49].

Біз, аталмыш көмбе құрамын бұған дейін жүргізілмеген, тиындардың нақты салмақ көрсеткіштеріне қатысты жүргізілген жұмыстардың нәтижелерін қарастырып көреміз. Көмбе құрамында Ясы ақша сарайында соғылғандығы анық 101 дана тиын бар.

Көмбе құрамындағы Ясы тиындарын типтеріне қарап жіктейтін болсақ; 7 дана тиынның бір беттерінде *حان عادل* Ясы Адиль хан жазбасы түсірілсе, келесі беттеріне «Елік» бейнесі түсірілген. Бұл тиындардың бір беттеріне елік бейнесінің, келесі бетіне картуш ішінде ақша сарайы атауының жазбасы түсірілуі, Е.А.Давидовичтің Хисар ақша сарайының мыс ақшаларын классификациялауы бойынша екілік (екі динар құндылығындағы) динарларымен сәйкес келеді [1, с. 84]. Ясы ақшаларында да Хисардың екілік динарларындағы сюжеттердің қайталануы, Ясының елік бейнелі мыс динарларын да сол жылдары соғылған деген тұжырым жасауға итермелейді. Алайда, көмбе құрамындағы елік бейнесі түсірілген Ясы ақша сарайының өнімдерінің орта салмақ көрсеткіштері 5,7 граммды құрайды. Яғни, Хисарда XVI ғасырдың алғашқы жылдары соғылған екілік мыс динарлардың салмағынан (9,8 г.) әлдеқайда төмен көрсеткішті көрсетіп отыр. Осы көмбені зерттеген Қазақстандық ғалым Р.З.Бурнашева да «Ораңғай» көмбесіндегі елік бейнелі мыс динарларды Хисарлық аналогияны ескере отырып, XVI ғ. ең алғашқы жылдары соғылған болуы керек деген жорамал айтады [8, с. 49]. Алайда, Ораңғай көмбесіндегі аталмыш сюжетте соғылған тиындардың салмақ

көрсеткіштеріне қатысты жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Хисарда XVI ғасырдың алғашқы жылдары соғылған елік бейнелі мыс динарлардың ешқандай құндылықтағы ақшаларына бекітілген салмақ стандарттарымен сәйкес келмейтіндігі аңғарылды.

Оның үстіне Хисар өлкесінде 907 х.жылы жүргізілген ақша рефомасы тұсында соғылған ақшалардың айналымда жүрген уақыты жайында Тәжікстандық ғалым Давлатходжа Давуди Хисар, Құндыз және Термезде елік бейнесімен 907 х.жылдық көрсеткішпен мыс ақшалар 907 х. жылынан 917 х. жылына дейінгі он жыл аралығында соғылып отырғандығын айтады [12, с. 284-285]. Яғни, ол өлкеде де 917 х. жылынан бастап мыс ақшалар жалпы мемлекеттік стандарттық салмақ бойынша соғыла бастаған.

Көмбе құрамында елік бейнелі динарлардың салмағына сәйкес келетін көрсеткішпен Ясы ақша сарайында басқа типте соғылған мыс ақшалар да кездеседі. Сондай орта салмақпен (5,75 г.) бір бетінде ضرب يسي عادل حان Зарб Ясы Адиль хан жазбасы, келесі бетіне өрнекті шеңбер картуш ішіне жыртқыш аң бейнесі түсірілген 13 дана, бір бетіне ضرب فاحرة يسي Зарб фохиро Ясы жазбасы, келесі бетіне өсімдік текті өрнек бедері түсірілген, орташа салмақ көрсеткіші 5,56 граммды құрайтын 43 дана, бір бетінде ضرب عادل حان Зарб Адиль хан, келесі бетінде فلوں حير باد Фулус хайр бад жазбаларының бедер қалдықтары сақталып қалған, тиісінше 5,720, және 5,520 грамм салмақтарын көрсеткен екі дана тиын бар.

Көмбе құрамындағы Ясы ақша сарайында XVI ғасырдың басында соғылған мыс динарлардың арасында көлемі ірі тиындардың салмақтарына қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстары Ясы ақша сарайының бұл өнімдерінің салмақ көрсеткіштері 917-919 х. жылдары (1511-1513 жж.) аралығында Шайбанидтер мемлекетінің билеушісі Көшкінші хан жүргізген ақша реформасы тұсында соғылған екі еселік құндылықтағы мыс динардың салмағымен сәйкес келетіндігін анықтауға мүмкіндік берді.

XVI ғасырдың екінші онжылдығында Шайбанидтер мемлекетінің жаңа билеушісі Көшкінші хан тұсында жүргізілген ақша реформасы негізінде ақша соғу 916-920 х. жылдары (1511-1513 жж.) аралығында іске асырылғанымен, белсенді түрде жүргізілген шекіме ісі 917-919 х. жылдары аралығында іске асқан.

Аталмыш ақша реформасы ақшалардың салмағының күрт төмендетілуімен ерекшеленеді. Яғни, 912/1507 жылдың аяғында Шайбани хан өз атымен ақша шекімесін іске асырған кезде бекітілген 5,2 граммды (1 мысқал, 1 данг) құрайтын салмақ стандартынан төмен көрсеткіште соғылған [1, с. 223].

Бұл реформа тұсында (916-920 х.жж.) соғылған мыс ақшаларға қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша мыс динарлардың орташа салмағы алғашқыда 3,1 г. стандартында соғылса, 917 х. жылының екінші жартысы мен 918 х. жылының алғашқы жартысында бұл стандарт 2,8 грамм - жарты мысқал, екі ноқатқа төмендетілгендігі анықталған [1, с. 140].

Ол жайында Тәжікстан ғалымы Давлатходжа Давуди өзінің осы жылдары Бұхарада соғылған ақшаларға жүргізген зерттеу жұмыстарында «Диаграммада Бұхарада 919 х. жылы соғылған мыс ақшалардың салмақтарының ең жоғарғы биік нүктесі 6,2 г. салмақты, ал, екінші жоғарғы нүкте 5,2 граммды көрсетіп тұр. Осыған қарағанда Бұхараның ақшалары 919 х. жылы көтерілсе керек деген өз жорамалын айтады [12, с. 263-264]. Бұл реформа ішілік салмақ стандарты бойынша ақша шекімелеу ісі 917-919/1511-1513 жылдар аралығын қамтитын қысқа мерзім ішінде ғана атқарылса да, олардың өте көп мөлшерде кездесуі, ақша шекімелеу ісінің өте үлкен қарқында жүргізілгендігін көрсетіп отыр.

XVI ғ. ұсақ сауда ісі қарқынды дамыған тұста мыс ақшалардың құндылық көлемін арттыру қажеттілігі де туындаған. Осы себеппен Көшкінші хан тұсында жүргізілген ақша реформасы кезінде 916-917/1510-11 жылдары мыс ақшалар қатары екілік динарлармен толықты. Мыс ақшалардың бұл құндылықтағы үлгісі ақшалардың салмақ көрсеткіштеріне жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталып, зерттелген мыс ақшалар көмбелерінің бірінде Самарқан ақша сарайында соғылған, бетіне دو دينار (екілік динар) деген жазба түсірілген екі еселік құндылықтағы мыс динардың табылуымен нақтыланған болатын [1, с. 222].

Екілік динарлардың салмақ көрсеткіштері де реформа іске асырылған 917-920 х. жылдары аралығында бір динар құндылығындағы ақшалар сияқты салмақ көрсеткіштері өзгеріске ұшыраған. Реформа бастау алған алғашқы кезеңде екілік мыс динарлардың салмақтары бір динар құндылығындағы ақшалардан екі есе жоғары яғни, бір динарлық ақшалар 3,1 г. ал, екі динар құндылығындағы мыс ақшалар 6,1-6,2 г. салмақ стандарттарында соғылып отырған. Алайда, 617-618 х. жылдары динардың салмағы 2,8 граммға төмендетілген тұста екілік динарлардың да салмақтары төмендетілген. Яғни, 5,5 - 5,7 г. аралығындағы салмақ көрсеткішін көрсетіп отырған біздің қарастырып отырған мыс динарлар жинағындағы ақшалардың ортақ салмақ көрсеткіштеріне сәйкес келеді. Е.А.Давидовичтің Шайбани ханның реформасы тұсында соғылған мыс ақшалардың салмақ көрсеткіштеріне жүргізген зерттеулері негізінде 5,2 грамм стандарты бекітілген тиындардың екі жаққа да (бекітілген салмақтан төмен де, жоғары да) 0,2 грамм ауытқуына, яғни, 5,2 грамм салмақ стандарты бекітілген мыс ақшалар 5,0 - 5,4 г. аралығындағы ремедиумда соғылуына рұқсат етілгендігі анықталған. Сол кезеңдерде соғылып отырған мыс ақшалар үшін бұл ремедиум қалыпты болатын [1, с. 134-135].

Е.А.Давидовичтің 914 х. жылы басталып, 916 х. жылына дейінгі аралықта іске асырылған ақша реформасы тұсында 2,5 - 3 жыл шамасында айналымда болған мыс ақшаларға жүргізген зерттеулері бойынша тиындар айналым барысында табиғи жолмен 0,05 грамм жоғалтқанын анықтаған [1, с.136]. Ал, біз қарастырып отырған Көшкінші хан тұсында жүргізілген реформа кезінде соғылған мыс ақшалар 916 х. жылынан 920 х. жылдары аралығында айналымда жүрген. Демек, бұл тиындар табиғи, айналымда болған 5 жыл ішінде шамамен 0,1 грамм жоғалтады.

Көмбе қатарындағы Ясыда соғылғандығы анық, *يحيى عادل خان* - Ясы Адиль хан жазбасы мен Елік бейнесінің бедерлері түсірілген 7 дана тиынның 6-уының салмақ көрсеткіштері Көшкінші хан реформасының бірінші кезеңінде соғылған, яғни, 5,6 грамм көрсеткішінен жоғары, ал, 1 данасының салмағы екінші кезеңде шекімеленген екілік мыс динарлармен сәйкес келеді.

Көмбедегі бір бетіне *عادل يحيى* - Зарб Ясы Адиль жазбасы, келесі бетіне жыртқыш аң бейнесі түсірілген 13 дана тиынның 7-уінің салмақтары 5,6 грамм көрсеткішінен жоғары, яғни 1-ші кезеңге сәйкес келсе, 5 тиынның салмақтары екінші кезеңде соғылған тиындарға сәйкес келеді.

Бір бетіне *يحيى فاحرة* - Зарб фохиро Ясы жазбасы, келесі бетіне өрнек бедерлері түсірілген 45 дана тиынның 16 данасының салмақтары 1-ші кезеңде соғылған мыс динарларға, 29-ныкі 2-ші кезең динарларының салмақ көрсеткіштеріне сәйкес келеді.

Көріп отырғанымыздай жоғарыда келтірілген мәліметтерге байланысты қарастырылып отырған тиындардың салмақ көрсеткіштері (6,450 - 5,050 г.) Ясы ақша сарайының шекіме ісі реформа тұсында салмақ көрсеткіштері ауыстырылған екі кезеңде де (617-618 х. жж.) іске асырылып отырғандығын көрсетіп отыр.

Көмбе қатарында Ясы ақша сарайында Көшкінші хан тұсында жүргізілген ақша реформасы кезінде соғылып отырған, салмақ көрсеткіштері бір динар құндылығындағы тиындарға сәйкес келетін (3,1-2,8 г.) бір бетінде *يحيى عادل خان* - Зарби Ясы Адиль хан жазбасы, келесі бетінде бір немесе екі балық бейнесі түсірілген 21 дана тиын бар. Олардың арасында 19-ның бір бетіне бір балық бейнесі түсірілген болса, 2 данасының бетіне екі балық бейнесі түсірілген.

Осы салмақ көрсеткішінде бір бетіне *يحيى عادل خان* - Зарб-и Ясы Адиль хан жазбасы, келесі бетіне өсімдік тектес, гүл пішіндес өрнек бедерлері түсірілген 4 дана мыс динар да бар. Бұл мыс динарлардың ортақ салмақ көрсеткіші – 3,170 граммға, яғни, Көшкінші хан реформасының алғашқы бөлігінде бекітілген салмақ стандартына сәйкес келеді.

Қорыта келе, Ораңғай көмбесінің құрамындағы Ясы ақша сарайында соғылған мыс динарларды салмақ қатынастарына қатысты зерделеу барысында анықталған жәйттер негізінде Ясы қаласының ең қарқынды ақша шекімелеу ісі XVI ғасырдың екінші онжылдығының екінші жартысында іске асырылған деген тоқтам жасауға болады.

Зерттеушілердің жүргізген жұмыстарының негізінде, Ясы ақша сарайы ақша шекімелеу ісін XV ғасырдың соңғы онжылдығында бастағандығын көрсетіп отыр. Оның ішінде ақша сарайы алғашқы іске кіріскен жылдары тиындар беттеріне үстінен қайта шекіме (надчекан) түсірумен, XV ғасырдың соңғы жылдары мен XVI ғ. алғашқы онжылдығында толыққанды ақша шекімелеуге кіріскендігі байқалады.

Ал, біздің Ясы қаласында соғылған мыс ақшалардың салмақ көрсеткіштеріне қатысты жүргізген жұмыстарымыздың нәтижесінде Ясының ақша шекімелеу ісіне үлкен белсенділікпен араласқан кезеңі, Көшкінші хан билігі тұсында іске асырылған ақша реформасының тұсы екендігі анықталды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

- 1- Е.А.Давидович. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. В Мавераннахре). Москва, Наука, 1983. – С. 223-244
- 2- Е.А.Давидович. Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов XVI в. Москва, Наука, 1992. - Каталог, № 2211-2212; фототабл. 44
- 3- В.Н.Настич. Караванные пути, торговля, денежное обращение // К.А.Акишев, К.М.Байпаков, Л.Б.Ерзакович. Отрар в XIII-XV вв. Алма-Ата, 1987. - С. 217
- 4- Бурнашева Р. З. Клад медных монет из собороной мечети Сауран. Эпиграфия и нумизматика. – С. 185-192
- 5- Камышев А.М. Новые типы шейбанидских монет Яссы и Сайрама // Древности Отрара и Отрарского оазиса Казахстана и Евразии: матер. междунар. научн.-практ. конф., посвящ. 40-летию ЮККАЭ (Шаульдер, 18–19 октября 2011 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – С. 340-345
- 6- Петров П. Н. Товарно-Денежные отношения Туркестана по данным нумизматики. Древний Туркестан: Очерки истории, археологии и культуры, Коллективная монография. Алматы, 2022. – С. 186-207
- 7- А.М. Камышев, А.О. Брагин. Клады медных монет династии Шейбанидов на территории Кыргызстана. Қазақстан археологиясы. № 1–2 2018. – С. 300
- 8- Р.З.Бурнашева, Е.А.Смагулов, М.К.Туякбаев. Клады и монеты Туркестана. Алматы, «Баур», 2006. – С. 49
- 9- Настич В. Н. Монетные дворы средневекового Казахстана // Памятники истории и культуры Казахстана. Сборник Центрального совета Казахского общества охраны памятников истории и культуры. Вып. 4. Алма-Ата: «Казахстан», 1989. – С. 64–68
- 10- А.М.Камышев. Клады медных монет тимуридов и Шейбанидов. Самарканд-2013. – С. 20
- 11- Бурнашева Р.З. К вопросу об экономическом положении позднесредневекового города Туркестана и области (XV-XVI вв.) // Средневековая городская культура Средней Азии и Казахстана. «Наука», Алма-Ата, 1983. – С. 59
- 12- Давлатходжа Довуди. Монетные клады Таджикистана (находки 1980-2008). Душанбе, 2009 г. – С. 284-285

Шартаков К.

«Ордабасы» ұлттық тарихи – мәдени қорығының
кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдардың магистрі

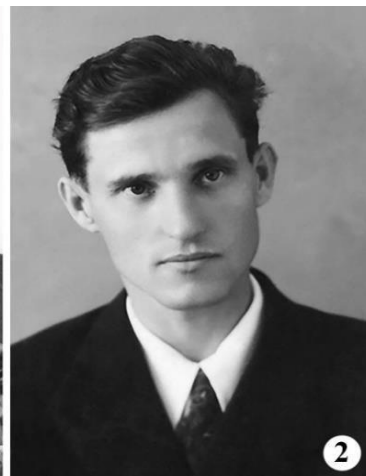
Стамкулова Г.А.

Н.П.Подушкин атындағы археология орталығының
кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылым магистрі

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАТРИАРХЫ.

Археология – пәндік мазмұны терең, барлық гуманитарлық пәндер арасындағы ең көп еңбекті қажет ететін материалдық ғылым. Ол міндетті түрде зерттеудің негізгі көзін жәдігерлерді алуда далалық экспедиция кезеңін қамтиды, болжайды. Осы орайда, әрбір ғалым өзінің шығармашылық және ғылыми тағдырын мұндай күрделі де ерекше ғылыммен байланыстыра алмайды деп айту дұрыс болар еді, өйткені ол жеке ұйымдастырушылық тәртіп пен зияткерліктің үлкен күш-жігерін талап етеді. Әдетте, бұл адамдар ерекше талантты, өз ісіне деген шексіз адал, қиындықтарға қарамастан, жылдар бойы мақсатына жетуге ұмтылатын адамдар. Сондықтан кәсіби археолог ғалымдар арасында жиі қолданылатын ұғым өте орынды: «Археология - бұл ғылым ғана емес, ол өмір сүру салты». Осыған байланысты тағдыр мен уақыттың қалауымен біздің аймақтың археологиясын бүкіл өмірінің мақсатына айналдырған және осы қиын жолда өлке тарихының бұрын белгісіз болған ежелгі кезеңдерін зерттеу аясында оң жетістіктерге жеткен жеке тұлғалардың үлкен рөлін атап өткен жөн. Оңтүстік Қазақстан үшін әлеуметтік қатынастардың қалыптасу кезеңі мен кейінгі темір дәуірінде (б.з.д. Іғ. – б.з.Іғ.) осы өңірде алғашқы мемлекеттік құрылымдардың пайда болу дәуіріне жататын археологиялық ескерткіштерді көпжылдық зерттеулерге сүйену ерекше өзекті әрі сұранысқа ие болып табылады. Бұл тұрғыда өз кезінде Оңтүстік Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеудің бастамашысы болған археолог Николай Павлович Подушкин есімі аталады. Ол өмірінің басым бөлігін осы ғылым саласына арнаған. Николай Павлович Подушкин 1929 жылы 1 қаңтарда Талдықорған қаласында дүниеге келген. 1920 жылға дейін Гавриловка: қазіргі Алматы облысының әкімшілік орталығы болған. Оның әкесі Павел Ефимович Подушкин ХІХ ғасырдың 80 жылдары патшаның қоныс аудару саясатының салдарынан Жетісуға келген, мешан қалалықтар ретінде бес ағайындының басшысы болған. Николай Павловичтің естеліктері бойынша, Подушкиндер отбасы Украинаның оңтүстігінде, Харьков облысында өмір сүрді және бастапқыда украиндық «Подушки» фамилиясын алып жүруі мүмкін, содан кейін ол «Подушкиндер» деп орысшаға бейімделіп аударылды. Павел Ефимович 1914-1918 жж. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан оның ресейлік әскери қызметші ретіндегі қиыншылықты ауыр өмірлік және дене сынақтарына тап болды. Ол италиялықтарға тұтқынға түсіп, оның аяғын іліп қою арқылы өлім жазасына кесті. Алайда, тағдырдың еркімен ол тірі қалды, оны қызметтестері құтқарды. Бірақ мұндай ауыр сынақтан кейін оның басы шыдамас ауырсынуды бастан кешіріп, өмірінің соңына дейін мүгедек болып қалды. Оның одан кейінгі тағдыры Голландия немесе Бельгия мемлекеттерінің бірімен байланысты болды. Онда ол ауқатты отбасылардың біріне әскери тұтқын ретінде бірнеше жыл өмір сүріп бағбан және қызметшісі болды. Содан кейін, Еуропалық бағбаншылықпен бау-бақша шаруашылығының көптеген қыр-сырларын игерген. Ол осы білімімен Қазақстанға, Гаврилов ауылына оралды. Павел Ефимович осы қалада жүзімнің жекелеген сорттарын өсірудің климаттық жағдайларына байланысты қауіпті алғашқы тәжірибиесін сәтті жүзеге асырды. Жан-жақты және ерекше тұлға ретінде Павел Ефимович сол кезде беделді етікші мамандығын игеріп қайтыс болғанға дейін жұмыс жасады. Талдықорғанның құрметті азаматы болды. Ұлы Отан соғысы жылдарында мүгедектігіне байланысты Кеңес Армиясы қатарына шақырылмаған.

Николай Павлович өзінің көркем және оқу әдебиеттерін оқуға деген құштарлығы арқасында, үнемі мектеп кітапханасынан кітаптарды етігіне тығып ұрлап жазаланатын болған. Кейіннен ол оны заңға бағынатын адам және профессорлық атағы бар ірі ғалым еткен басты фактор деп атады. Ол Талдықорғандағы Абай атындағы орта мектепте оқып, оны 1948 жылы сәтті бітірген. Ауыр материалдық және отбасылық жағдай (әкесіздік), үнемі аман қалуға өмір сүруге тура келетін жағдай, оның мінез-құлқында ізін қалдырды: Николай Павлович ымырасыз және тура адам болатын, ол өз сөзін ешқашан бұзбаған, айналасындағылардың өшпенділігін, сатқындығын және әділетсіздігін кешірмеген. Осы материалдық және отбасылық жағдайлар оның жоғары оқу орнында оқуын жалғастыруға ұмтылысында елеулі кедергі болды. Алайда Николай Павлович ештеңеге қарамастан 1948 жылы Алматы қаласындағы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетіне оқуға қабылданды. Студент ретінде бірінші курсты аяқтап, археологиялық практикаға қатысқаннан кейін ол осы салаға белсенді қызығушылық танытады. Оның пікірінше Николай Павловичті археология ғылымына тартудың бастамашысы керемет педагог, доцент Иван Иванович Копылов болды. Ол студенттерге «Ежелгі әлем тарихы» және «Археология» курстары бойынша дәрістер оқыды – оның үстіне ол Іле Алатауының етегіндегі ескерткіштерге археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген студенттердің жетекшісі болды.

Сурет 1. 1 - Шардара шатқалындағы ОҚАЭ археологиялық лагері, 1948 ж.

1.2 - Николай Павлович Подушкин, 1960 ж.

1948 жылдан 1985 жылға дейін жеткілікті ұзақ уақыт аралығында Оңтүстік Қазақстан аумағында және басқа облыстарында ол 60-тан астам далалық экспедицияларды ұйымдастырушы және жетекші ретінде қатысты. Экспедициялардың барлығының кешенді мақсаты болды олар: Арыс өзені алқабындағы ерте отырықшы қоныстарға және Қазақстан аумағындағы алғашқы саяси құрылымдардың бірі болатын б.з.д. II ғ.-б.з. IVғ. Қаңлы мемлекетіне қатысы бар көптеген нысандарға топографиялық, барлау, картографиялық, стратиграфиялық және стационарлық жұмыстар жүргізу. Сонымен қатар, осы кезеңдегі археологиялық орындардың оазистік орналасуына сүйене, археологиялық кешендерде тарихи-мәдени сипаттағы байланыстарды тіркей отырып, бір уақытта бірнеше объектілерді (ерте қаланған қалашықтар, қоныстар және жақын маңдағы қорымдар-некрополь) қазу практикасы жүргізілді.

Н.П.Подушкиннің көрсетілген кезеңдегі осындай ғылыми-тәжірибелік далалық қызметінің басты нәтижесі — сол уақыт үшін айрықша әрі бірегей болып табылған жаңа археологиялық материалдардың алынуы болды. Бұл материалдар мыңдаған артефакттарды

қамтитын археологиялық кешендер түрінде ұсынылды және Арыс өзені алқабын алғашқы қоныстанған отырықшы-егіншілік мәдениет өкілдерінің Қазақстанның ежелгі тарихына қосқан үлесін айқын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл материалдар Н.П.Подушкиннің ғылыми шығармашылығының негізін қалады. Кейіннен олар «Ранние оседлые поселения Арыси (I–VIII вв.)» атты кандидаттық диссертациясында, сондай-ақ Қазақстанның көне тарихына қатысты археологиялық және тарихи-мәдени тақырыптағы бірқатар кітаптарында, мақалалары мен жарияланымдарында көрініс тапты.

Бұл жерде Николай Павлович Подушкин – «07.00.06-Археология» мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты атанған Оңтүстік Қазақстанның алғашқы гуманитарлық ғалымы екенін атап өтуге болады. Дегенмен, оны осы саламен тағдырын ұштастыруға шешуші болған оқиға, сол кездегі Қазақстандағы археология ғылымының негізін салушылардың бірі *Александр Натанович Бернштам* басқарған далалық археологиялық экспедиция жұмысына қатысуымен байланысты болды. Бұған сол кезде аспирант ретінде, Ленинградта Александр Натановичпен байланыста болған Иван Иванович Копылов тағы да септігін тигізді. А.Н.Бернштам орта Сырдария бойынша археологиялық іздеу экспедициясына адамдарды жинақтағандықтан, ол жаққа Николай Павловичті ұсынды. Сонымен 1949-1950 жж. студенттік шағында Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының қатысушысы болды. Ол осы аймақ бассейнінің археологиялық объектілеріне яғни, Келестен Сырдария өзенінің құяр тұсынан бастап Отырар оазисіне дейін қоса алғанда бастапқы зерттеу жүргізді. Нәтижесінде осы аймақта топографиялық түсірілімге, картографиялық белгілеуге, барлау және стратиграфиялық қазбалар жүргізілген қалалық мәдениет ескерткіштерінің көп саны анықталды, олар: Шардараның маңында – Ақтөбе қалашығы және Ұзын-Ата қорымы, Отырар оазисінде – Отырартөбе, Көк-Мардан қалашықтары, Құйрықтөбе, Мардан-Күйік, Алтынтөбе қалашығы және тағы басқалары.

1950-1951 жж. далалық маусымында Н.П.Подушкин Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамында *Әлкей Хақанұлы Марғұлан*ның басшылығымен жұмыс істеді. Ол осы өңірдің аумағында қола дәуіріндегі андрон мәдениетінің ескерткіштерін зерттеді. Андрон мәдениетіне тиесілі қорымдар Нұра, Шерубай-Нұра өзен бойында ашылып, ішінара қазба жұмыстары жүргізілді.

Н.П.Подушкин Оңтүстік Қазақстанның соңғы темір ғасырын зерттеушісі болды. Ғылыми мүдделерінің өзге де өңірлік, хронологиялық және тарихи-мәдени тақырыптарына байланысты, Қаз.ПИ тарих факультетін бітіргеннен кейін, осы өңірдің объектілерін зерттей бастады. Сол себепті Әлкей Хақанұлының экспедициясына сапарлары тоқтады.

Сонымен қатар, 1950-1952 жж. ол А.Н.Бернштамның басшылығымен ОҚАЭ қатысып, Оңтүстік Қазақстанда орналасқан зерттеу объектілерін, соның ішінде ерте қалалық мәдениет және Арыс өзені аумағындағы жерлеу ескерткіштерін кеңейтеді: Жуантөбе қалашығында барлау және стационарлық қазба жұмыстары жүргізіліп, Бөріжар қорымының жерлеу құрылыстары ашылды.

1954-1955 жж. *А.Н.Бернштам мен Е.И.Агееваның* жетекшілігімен ОҚАЭ құрамында болып Баба-Ата оазисінің қалалық мәдениетін зерттейді. Олар: Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданы, Қаратау тауларының аймағы. Осы жерде ол Тау-Тарының қола дәуірі ескерткішін зерттеу бойынша жетекшісі болады. Барлау жасағы құрылған Құмкент қалашығында ол да қатысып қазба жұмыстарын жүргізген.

Сурет 2. 2.1 - Александр Натанович Бернштам, 1950 ж.

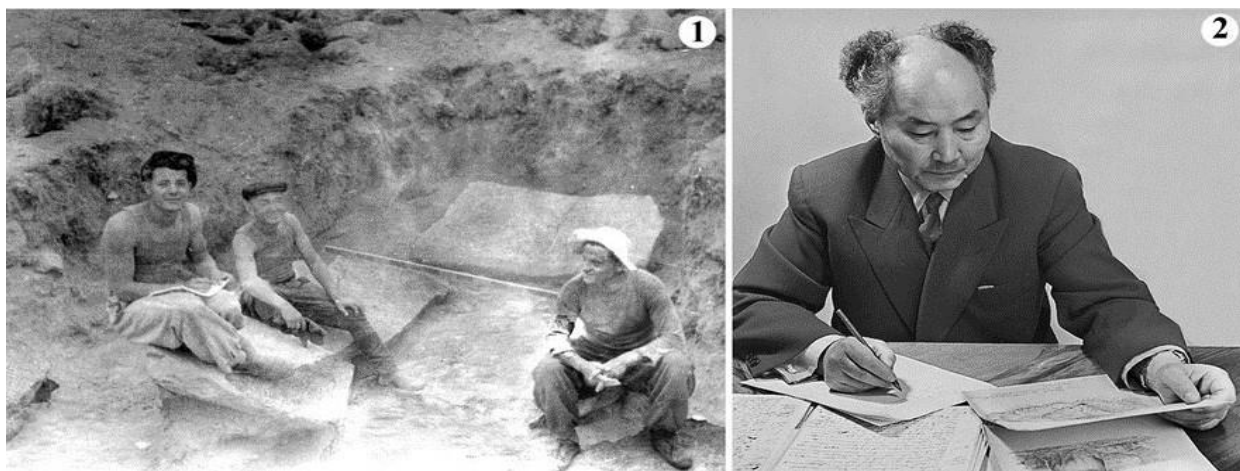
2.2 - ОҚАЭ: Н.П. Подушкин және басқалары А.Н. Бернштамды Көк-Мардан қалашығының арығы арқылы тасымалдауда. 1951 ж.

Айта кету керек, қыркыншы жылдардың аяғы мен елуінші жылдардың басындағы далалық археологиялық экспедицияларға қатысуға, басшылар мен ұжымдар да тек зияткерлік қоғамдастыққа мүмкін болды. Бұл тек *А.Н.Бернштам, Ә.Х.Марғұлан, Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, К.А.Ақышев* және басқалары. К.А.Ақышевпен алғаш рет әріптес-археологтар ретінде 1950-1951 жылдары А.Н.Бернштамның басшылығымен ОҚАЭ жүргізген Оңтүстік Қазақстандағы Жуантөбе қалашығы мен Бөріжар қорымында Арыс өзенінің бассейінде кездесті. Мұнда олар шатырларда, далалық археологиялық лагерде тұрып, нысандарда бірге жұмыс істеді, тұрмыстық мәселелерді шешті. Шамасы, Бөріжар қорымының жанындағы лагерьде олардың арасында елу үш жылдан астам созылған нағыз ер азамат достығы басталды.

Николай Павлович жыл сайын Шәуілдердегі археологиялық базаға өзінің ғылыми жоспарларын жүзеге асыру жөнінде Кемел Ақышұлымен жеке байланыстар жасау үшін барып қана қоймай, Отырар оазисі аумағында (бұрынғы Пұшұқ-Мардан қалашығы, ортағасырлық Отырар қалашығы) ШПИ-ның 1 курс студенттерінің археологиялық практикасын ұйымдастыруға да қатысты.

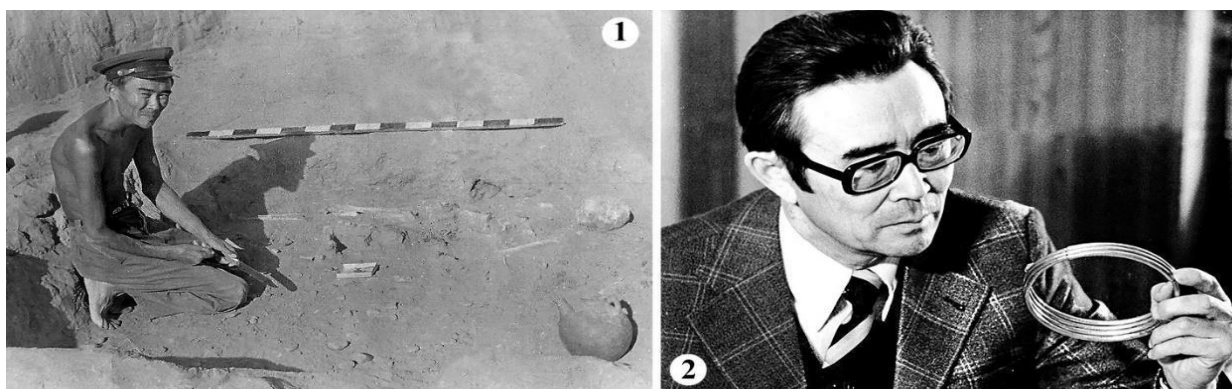
Николай Павловичті тек адам ретінде ғана емес, сонымен қатар далалық экспедицияларда алған білімі мен дағдыларын өмір бойы пайдаланып кәсіби ғалым ретінде қалыптастырды. Мысалы, ол сол кезде суретке түсіруді үйренді және фотосуреттерді алудың барлық кезеңдерін игерді, өзінің шеберлігін іс жүзінде белсенді түрде қолданды. Бұл жұмыстың барлық циклдерін тіркеу элементі, міндетті болып табылатын далалық археология үшін маңызды. Өте қарапайым киінген және материалдық жағынан аз қамтылған студенттің фотоаппараты қалай пайда болғанын айту қиын, бірақ ол сол жылдары атақты таспалы «Зенитпен» бірге болып, әрдайым түсіріп отырды. Нәтижесінде, қазір бізде өмірдің баға жетпес кара-ақ фотосуреттері, XX ғасырдың 40 жылдарының аяғы мен 50 жылдардың басындағы археологиялық экспедициялардың жұмыстары бар. Онда ел археологияның бастауында тұрған тұлғалардың галереялары, тұрмыстық және жұмыс сәттері бейнеленген. *Лазарь Израильевич Ремпель* Николай Павловичті суретке түсірудің қыр-сырымен таныстырып қана қоймай, оған әйгілі кеңестік Ленинград «Зенит» фабрикасының камерасын сыйға тартты, ол бірнеше онжылдықтар бойы әрқашан өзімен бірге алып жүрді. Осылайша Николай Павлович суретке түсіру өнерін игерді, бұл оның болашақ археологиялық мамандығында аса сұранысқа ие болды. Ол өзінің археология бойынша ізденіс қызметін ғылыми-педагогикалық қызметпен сәтті үйлестірді: 1952-1955 жж. Абай атындағы. Қазақ педагогикалық институтының «тарих» мамандығы бойынша аспирант болды. 1953 жылдан бастап, институтты аяқтағаннан кейін тиісті

жолдамамен еңбек жолын Ленин атындағы №8 орта білім беру мектебінің тарих пәнінің мұғалімі болып бастайды. Қазіргі М.Х. Дулати атындағы колледж, Шымкент қ.

Сурет 3. 3.1 - Н.П. Подушкин: Шерубай-Нұра шатқалында қола дәуірі қорымындағы қазба, 1951 ж.

3.2 - Әлкей Хақанұлы Марғұлан, 1970 ж.

Сурет 4. 4.1 - К.А. Ақышев Бөріжар қорымындағы қазбада, 1950 ж.

4.2 - К.А. Ақышев Алтын Адамның мойын әшекейімен, 1971 ж.

1956 жылдан бастап ол Шымкент педагогикалық институтына жұмысқа ауысады. Бұл білім беру мекемесі ұзақ жылдар бойы оның педагогикалық және ғылыми күш-жігерін шындайтын орынға айналды. Онда ол тарих факультетінің студенттеріне «Археология», «Тарихи өлкетану», «Ежелгі әлем тарихы» курстардың лекциясын оқиды. Досы *Кемал Ақышұлы Ақышевтің* талабы бойынша ол өзінің ғылыми мансабын ғалым- археолог ретінде жүзеге асырумен айналысты. Осы қиын жолдағы алғашқы қадамы болып 1964 жылы ШПИ-ның археологиялық отрядын құрды. Оның ғылыми қызығушылықтарының негізгі тақырыбы осы отрядтың далалық қызметімен байланысты болды. Ол Арыс өзенінің жоғарғы және орта ағысында жоспарлы түрде, ұзақ мерзімді негізде отырықшы-егіншілік қоныстарын зерттей бастады. Оңтүстік Қазақстанның Арыс мәдениетінің алғашқы типтік эталондық объектілеріне қазба жүргізіле бастады. Олар: 1964-1968 жж.: Қарауылтөбе, Наймантөбе қоныстары; 1968 - 1970 жж.: Төрткүлтөбе қалашығы және басқалары. Осы ұмтылысының нәтижесінде «Арыс алқабының ерте отырықшы қоныстары (б.з.д. I ғ.-б.з.VIII ғ.)» атты тақырыбындағы тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертациясын сәтті қорғап шықты (Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты, Алматы, 1970 ж.; ғылыми жетекшісі К.А. Ақышев). [1,с.183].

Сурет 5. 5.1 - Евгения Ивановна Агеева, 1950 ж.

5.2 - Е.И. Агеева Бөріжар қорымындағы қазбада, 1950 ж.

Сурет 6. 6.1 - Г.И. Пацевич. (ОҚАЭ 1950ж.).

6.2. - Г.И. Пацевич және Н.П. Подушкин (ОҚАЭ 1950-1951 жж.).

Н.П.Подушкин Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық объектілерін паспорттау жөніндегі жоба шеңберінде үлкен жұмыс атқарды: 1984-1992 жылдары ұлы А.Н.Подушкинмен бірге ол Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық ескерткіштерін анықтау, бастапқы зерттеу, картаға түсіру және ақпарат жинау жөніндегі жасақты басқарды, бұл кейінірек «Қазақстанның тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Оңтүстік Қазақстан облысы. I том» басылымын шығаруға негіз болды. Аудандық бөлімшелер деңгейіндегі логистиканы облыстық мәдениет басқармасы қамтамасыз етті, ал жұмыстың бастапқы кезеңінде жалпы куратор ретінде Баян Тұматайқызы Тұяқбаева болды. Ол нақты аудандар мен ескерткіштер бойынша жұмыс нәтижелерін паспорт, яғни төлқұжат түрінде қабылдады. Оңтүстік Қазақстан өңірі жеткілікті түрде кең болғандықтан, Н.П. Подушкинге Оңтүстік Қазақстан Шымкент облысы аудандарының басым бөлігін тиісті ғылыми-практикалық жұмыстары бар археология ескерткіштерінің бар-жоғы тұрғысынан зерттеу

тапсырылды: бұл Шымкент қаласы, Алғабас, Арыс, Ленгір, Ленин, Сайрам, Сарыағаш, Созақ, Түлкібас және Шардара.

Күрделі климаттық және ландшафтық жағдайларда өткен бірнеше жыл жоспарлы далалық барлау жұмыстарынан және көптеген экспедициялардан кейін Оңтүстік Қазақстанның бірнеше жүздеген жаңа археологиялық ескерткіштерінде зерттеулердің толық циклін анықтап және тіркеуге мүмкіндік болды. Айта кету керек, уақыт өтсе де, осы басылымда Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі ескерткіштер туралы берілген мәліметтер археологиялық ортада әлі де маңызын жойған жоқ: ол бүгінде археологтар тарапынан сұранысқа ие екенін атап өтеміз. Ауқымды барлау нәтижесінде Оңтүстік Қазақстан облысының бірнеше аудандарының жүздеген жаңа археологиялық объектілерін ашу, бастапқыда тіркеу, зерттеу және жаңа ақпарат алу мүмкін болды. Бұл ақпарат топография, картография, көтергіш материалды сипаттау, фотофиксация және хронология және этномәдени тиесілілік мәніне ескерткіштерді сәйкестендіру деректерін қамтыды.[2,с.368]

Н.П.Подушкин өзінің ғылыми және практикалық жұмысы кезеңінде еліміздің археологиялық және музей мекемелерімен әрдайым байланыста болған. Мысалы, ол Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтымен белсенді жұмыс істеді, онда оның көптеген достары мен әріптестері болды. Ол мұрағатқа өзінің ғылыми есептерін, мақалалары мен рефераттарын үнемі жіберіп тұрды. Николай Павлович Оңтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайымен Шымкент қ. және Орталық мемлекеттік музейімен Алматы қ. байланыстарына ерекше назар аударды. Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Заңына сәйкес далалық археологиялық жұмыстар барысында табылған барлық жәдігерлерді ол тиісті тіркеуден, сипаттаудан және ғылыми өңдеуден кейін жылдар бойы Шымкент қаласының облыстық тарихи-өлкетану мұражайына, ал әлеуметтік және тарихи-мәдени жәдігерлерді бағалы металдардан жасалған зергерлік әшекейлерді, бірегей өнер заттарын Орталық мемлекеттік музейіне өткізіп, қорлары мен экспозицияларынан өз орнын тапты. Нәтижесінде осы музей мекемелерінде оның жыл сайын жаңа олжалармен толықтырылатын жеке қорлары қалыптасты. Олардың барлығы Оңтүстік Қазақстан халқының материалдық, рухани мәдениеті мен қаңлы мемлекетінің өркениетінің жоғары деңгейін көрсетеді.

Өзінің бүкіл ғылыми және педагогикалық шығармашылығы, сондай-ақ далалық экспедициялық өмірі ішінде ол археологиялық және өзге де жұмыстардың негізгі нәтижелерімен жұртшылықты таныстыру мақсатында өлкенің тарихи-мәдени мұрасын танымал етуде түрлі форматтағы бұқаралық ақпарат құралдарымен белсенді түрде байланыста болды. Бұл ретте ол облыстық «Южный Казахстан» газетінің редакциясымен және қызметкерлерімен ерекше қарым-қатынасы болатын, оған да шығармашылық істермен жиі баратын. Оның үстіне, ол ұзақ жылдар бойы осы газеттің штаттан тыс тілшісі болды және тұрақты негізде тарихи-мәдени және археологиялық тақырыптарға арналған көптеген мақалалармен қамтамасыз етті. Ол өзінің мақалаларын жиі жариялап, оның екі жүзден астамын ұзақ ғұмырында жазған.

Ғылыми шығармашылық пен педагогикалық қызметтің барлық кезеңінде жиырмаға жуық кітаптар мен ұжымдық монографиялар, ғылыми мақалалар мен жарияланымдар шығарды, олар негізінен Арыс өзені алқабының ерте отырықшы қоныстарының тарихымен, археологиясымен және б.з.д. II ғ.-б.з. IV ғ. Қаңлы мемлекетінің материалдық, рухани мәдениетін дамытудың бастапқы кезеңдерімен байланысты.

Н.П.Подушкин тәжірибелі педагог ретінде тарих мұғалімдерін, сондай-ақ осы ғылымның негізінде бүгінгі күнге дейін жемісті еңбек етіп келе жатқан археологтарды тәрбиеледі. Мәселен, оның адами, кәсіби қасиеттерін Қазақстанның археологиялық және тарихи мектептерінің бастауында тұрған барлық ірі зерттеушілер жоғары бағалады: А.Н.Бернштам, Ә.Х.Марғұлан, Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, К.А.Ақышев, Г.А.Кушаев, Ә.М.Оразбаев, кейіннен М.К.Қадырбаев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзақұлы, С.М.Ақынжанов, Б.Н.Нұрмұханбетов, А.Медоев, В.А.Грошев, А.Г.Максимова, Б.Т.Тұяқбаева, сонымен қатар

З.С.Самашев, В.Ф.Зайберт, А.Н.Марьяшев, М.Хабдуллин, Ф.П.Григорьев, Б.А.Байтанаев, М.Қожа, А.К.Ақышев және басқалары. Жақын және алыс шетелдердің археологтары мен ғалымдары Николай Павловичті білген: Л.И.Ремпель (Өзбекстан), Л.М.Левина (Ресей Федерациясы), Ф.Грене (Франция), Р.Х.Сулейманов (Өзбекстан), Б.А.Раев (Ресей Федерациясы). Николай Павловичті көптеген қазақстандық археологтармен тек кәсіби мүдделер ғана емес, көпжылдық достық байланыстырды. Бұл әсіресе жарты ғасырдан астам уақыт бойы шынайы және жылы қарым-қатынаста болған К.А.Ақышевпен байланысы.

Бұл тұрғыда Н.П.Подушкиннің Оңтүстік Қазақстанның отырықшылық- егіншілік мәдениетінің археологиялық ескерткіштерін зерттеу жөніндегі көп жылдық мақсатты еңбегі, оның еліміздің ғылыми әлемі мен қоғамына сіңірген еңбегін мойындау фактісінде оң нәтиже берді. Ақырында, ол археология ескерткіштерін зерттеудегі өзінің барлық білімі мен тәжірибесін берген және осындай жағдайды өмір салты ретінде қабылдап, Қаңлы мемлекетінің өркениетін зерттеу жөніндегі көптеген экспедициялардың жетекшісі болған, қазіргі ірі зерттеуші-археолог А.Н.Подушкинді археологиямен байланыстыра алды. Іс жүзінде оның күш-жігерінің арқасында осы мемлекеттің өркениеті тәуелсіз республикамыздың ежелгі тарихына қосқан зор үлесімен ғалымдардың көз алдында жарқын көрінді. Оның еңбектерінің арқасында ғылыми қоғамда аймақтың ежелгі халқының материалдық және рухани мәдениетті дамытудағы көрнекті жетістіктері туралы түсінік қалыптасты.

Оның тарихи-мәдени мұраны мемлекеттік және өңірлік ауқымда дәріптеуге, қазіргі қазақтар этногенезінің ерте кезеңдерін анықтауға, кәсіби тарихшы-педагогтарды, археологтарды, өлкетанушыларды даярлауға қосқан үлесі зор, бұған оның барлық ғылыми және педагогикалық қызметі дәлел. Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің Ғылыми кеңесінің шешімімен университет жанындағы Археология орталығына, мекеме ретінде Николай Павлович Подушкиннің есімі берілді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер:

1. Подушкин Н.П. Ранние оседлые поселения Арыси (I - VIII в.в.)//Автореферат дисс. к.и.н. - Алма-Ата, 1970. -183 с.
2. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область, Т.1. - Алма-Ата, Энциклопедия, 1994.- 368 с.
3. Суреттер Н.П. пен А.Н.Подушкиннің жеке архивтерінен алынды.

ЯСЫ-КҮЛТӨБЕНІҢ МӘДЕНИ ҚАБАТТАРЫНА ҚАТЫСТЫ СОҢҒЫ ДЕРЕКТЕР

Ортағасырлық Ясы-Күлтөбе қаласының өмір сүру кезеңін анықтау мақсатында археологиялық зерттеулер 1981 жылдан бері жүргізіліп келеді. Осы жылдары Түркістан қалалық атқару комитеті, Отырарда 1969 жылдан бері жұмыс істеп келе жатырған Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясына (К.А.Ақышев) арнайы өтінішпен шығып, Түркістан қаласының толық жасын анықтап беруді сұрайды. Отырар экспедициясы сол жылдары бүкіл облыс пен көрші аймақтарға да жылына 4-5 барлау, зерттеу отрядтарын жіберетін. Сондай отрядтың бірін, тарих ғылымдарының кандидаты Ерболат Смағұловтың басшылығымен, Түркістанға 1981-1984 жылдары арасында үзбей жіберіп отырды. Отряд көлемі 2,6га болатын Ясы-Күлтөбе қаласының шахристанының оңтүстік-шығыс беткейіне көлемі 10х7м болатын стратиграфиялық тілік (шурф) түсірді. Нәтижесінде жеті құрылыс қабаты аршылып, олардың ІҮ-Ү ғасырдан ХІҮғ. дейін үздіксіз қалыптасып, соңғы жетінші құрылыс қабаты ХҮІІІ-ХІХғғ. өмір сүргендігін көрсетті[1].

Екінші рет Халықаралық қазақ-түрік университетінің М.Елеуов бастаған археологиялық экспедициясы 1997ж. алғашқы (1981-1984жж.) қазылған тілменің жанынан тура сондай көлемді тілме (шурф) салды. Алынған материалдар алғашқы қазбаның нәтижелерін қайталағанымен ең төменгі қабаттардан кейінгі ежелгі дәуір жәдігерлері (б.з.д. I - б.з. I ғ.) табылып ғылыми ортада біршама дүрбелең туғызды, алайда, мұнан соңғы зерттеулер Мадияр Елеуовтың тұжырымдары мен Түркістанның жасы 2000 жылдан кем емес деген қорытындысының дұрыс екендігін көрсетті [2].

Үшінші рет стратиграфиялық тұрғыдан Түркістан Археологиялық экспедициясы (Е.Смағұлов, М.Тұяқбаев, А.Ержігітова) 2009-2014жж. Т.Н.Сенигованың 1974ж. салған қазбасын кеңейтіп қайта қазу барысында Ясы қаласының ежелгі заманда қалыптасқан цитаделін тауып зерттеді. Бұл төрт жапырақты гүлге ұқсас құрылыс (крестовидный храм) зороастризм дінінің ғибадатханасы немесе фортификациялық бекініс кешігі (замок) болуы да мүмкін. Оның іргесінен II ғасырға тән заттар табылды, басқа да археологиялық табыстар құрылыстың I-Үғғ. арасында өмір сүргендігін көрсетті. Алайда, оны қоршаған өте қалың қорған қамалдың б.з.д. II-Іғғ. тұрғызылуы мүмкін деген болжам, оның Жібек жолына қатысы бар екендігін көрсетеді дейді Е.Смағұлов[3].

Төртінші рет ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің жанындағы «Қазақ мәдениетін ғылыми-зерттеу институтының» (А.Хазбулатов) тапсырысымен 2019 жылдың желтоқсан айы мен 2020 жылдың қаңтар айларында, Түркістан археологиялық экспедициясының мамандары М.Тұяқбаев пен А.Ержігітова Ясы-Күлтөбенің солтүстік-батыс, батыс және оңтүстік бөлігінде 10 жерге стратиграфиялық тілме (шурф) салып зерттеді. Төрт жапырақты ғибадатхана құрылысының ауласы да, оны қоршаған бес бұрышты қорған қамал да, оның батыс бетінің мәдени қабаттары да және қаланың оңтүстігіндегі (ең биік жері) ешқашан археологиялық стратиграфиялық қазба түспеген, үлкен де биік дөңгелек төбе де қарастырылды (1-сурет).

Бұл қазбалардың ішінен №1 және 6 қазбалар қорған қабырғасының сыртындағы мәдени қабаттарды аршып зерттеуге мүмкіндік берді, нәтижесінде қаланың осы бетімен қорған сыртынан өткен қорғаныс оры табылып аршылды. ХІІІ-ХІҮғғ. бұл ор қоқыс төгетін шұқыр есебінде пайдаланылып, толған соң көміліп, үстіне тұрғын үйлер түсіп кеткендігі анықталды. Әр қазбадан табылған заттар өз ерекшеліктерімен қымбат, мысалы, №3 тілме (шурф) қазбаның ҮІІ-ярусынан Қараханидтер заманының реперлік керамикасы – арабша куфа әріпімен тілек жазылған табақ-бадияның фрагменттері табылды. Жазулардың әріптерінің бас жағы ыдыстың ортасына қарай бағытталған. Өзбекстан ғалымы Г.В.Шишкинаның анықтауынша IX-XI ғасырдың бірінші жартысына дейін әріптердің басы ыдыстардың ортасына қарай, ал ХІғ.

екінші жартысы мен XII ғасыр (тіпті одан әрі) бойы жазулардың басы ыдыстың жиегіне қарай бағытталып жазылған [4]. Мұны әңгіме етіп отырған себебіміз, Қараханидтер керамикасы біз қазған Ясы-Күлтөбедегі қазбалардан бұрын-соңды кездеспеген болатын.

Осы №3 тілме 15 яруста таза материкке жетті және ең маңызды, ең ежелгі жәдігерлер де осы жерден 13-14 ярустардан (7м тереңдік) табылды. Біз бұл деңгейден шыққан барлық табыстарға талдау жасамай-ақ ең басты екеуіне ғана тоқталайық[5]. Он төртінші ярустан табылған алғашқы хумды археологияда «семіз хумдар» (пузатые хумы) деп атайды (2-сурет). Тап осындай хумды Капырқала материалдарынан кездестіреміз, бұл қала Түркменстандағы Каахкы ауданындағы Каушут станциясы маңында орналасқан. Ауыз жиегі де, формасы да өте ұқсас бұл «семіз хумдар» б.з.д. III ғасырмен мерзімделген. Хумның ауыз диаметрі 45 см шамасында, бүйір диаметрі-65см, биіктігі шамамен 100-115см болған (бізде 20см бөлшегі ғана). Зерттеуші ғалым В.Н.Пилипко дене құрылымы шарға ұқсас «семіз хумдар» б.з.д. ІҮғ.соңына дейін қолданыста болған деп есептейді, басқа ғалымдар мұндай хумдар соңғы рет б.з.д.ІІІғ. дейін пайдаланылған деп жазады[6].

Сонымен бірге, ғалымдар Капырқалада «банкаға ұқсас» (банкообразный), яғни, ауызының да, бүйірінің де, түбінің де диаметрлері бірдей (қазіргі 0,5-1литрлік шыны банкаларға ұқсас) хумдар мүлдем кездеспейді деп жазады, ал, бізде Ясы-Күлтөбеде «семіз хумдарға» қоса «банка тектес» хумдар да кездесті (3-сурет). Ол 14 ярус пен 15 ярустың қиылысынан шықты. Ауыз бөлшегі болғанымен бұл хумды шатастыру мүмкін емес. Әдетте, мұндай ыдыстардың түбі дөңес болып келеді. Өкінішке орай, біздің хумның жоғарғы 15см бөлігі ғана сақталған. Хорезм керамикалары топтамасында тап осыған ұқсас хумды б.з.д.ҮІІ-ҮҒғ. мерзімдейді[7].

Енді цилиндр сияқты банка тектес хумдар мен хумшалардың мерзімделуіне келейік. Бұл жайлы В.Н.Пилипко өзінің жоғарыдағы мақаласында былай дейді: (орыс тіліндегі нұсқасын берейік) «Относительно конечной даты использования цилиндроконических баночных форм нет единогласия. Различие в датировке этого явления составляет два века. Наиболее ранней датировки этого явления (вторая половина V в. до н.э.) придерживается М.Г.Воробьева [8, С. 205-206]. Наиболее поздней - конец III в. до н.э. – З.И.Усманова [9, С.17-20]. В данной работе автор исходит из датировок, предложенных для Южного Туркменистана В.М.Массоном [10, С.43,61] и А.А.Марущенко [11, С.65-71], согласно которым цилиндроконические баночные формы находились в употреблении до конца IV в. до н.э. [6, С.74].» Бұл деректерден, қорытынды пікірді, біздің Ясы-Күлтөбеден табылған банка тектес хумға да жасап көрсек б.з.д. ІҮғ. соңы мен – ІІІғ.басы шамасы болып шығады. Бұл дерек Ясының өмір жасы 2300-2400 жылдар шамасы деген болжам жасауға итермелейді. Дегенмен, соңғы сөзді, тап осы жерге болашақта түсірілуі тиіс, толыққанды стратиграфиялық шурф қана бере алады. Ол кезде мерзімдеудің лабораториялық әдіснамаларының барлық мүмкіндігі қолданылуы тиіс деп есептейміз.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Смагулов Е.А. Отчет об археологических раскопках 1984г. в охранной зоне городища Туркестан//Архив НИПИ памятников материальной культуры. – 1984. – С. 13-14. – Инв. №55 [Рукопись].
2. Елеуов М. Тұран археологиялық экспедициясының 2004ж. Оңтүстік қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп / Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві, 1,2 – кітап. – 2003ж. Инв.№2. [Қолжазба].
3. Смагулов Е.А. Историческая топография Ясы-Туркестан: общее и особенное//История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств западной Сибири: материалы Международной конференции (Курган, 21-22 апреля. 2011г.). – Курган: изд-во Курганского гос.ун-та, 2011. С.15-20.; Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Древняя цитадель города Туркестан // III международный конгресс средневековой археологии

евразийских степей «Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй». Владивосток: Дальнаука, 2017. – 320с.

4. Брусенко Л.Г. Глазурованная керамика Чача IX-XII веков. Ташкент, 1986. – С.54.

5. Байтанаев Б., Тұяқбаев М., Ержігітова А. Ясы-Күлтөбе қаласының цитаделі мен батыс шахристанында және қорған-қамалында жүргізілген археологиялық (10 стр.шурф) зерттеулер нәтижелері жайлы ғылыми есеп. Түркістан, 2019-2020 / «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының архиві. Инв №31.

6. Пилипко В.Н. Раннеантичное поселение Капыркала у Каушута // Древняя и средневековая археология Средней Азии. Ташкент, 1990. – С.60-76. Рис.3. Хумы (четвертый слева, средний ряд).

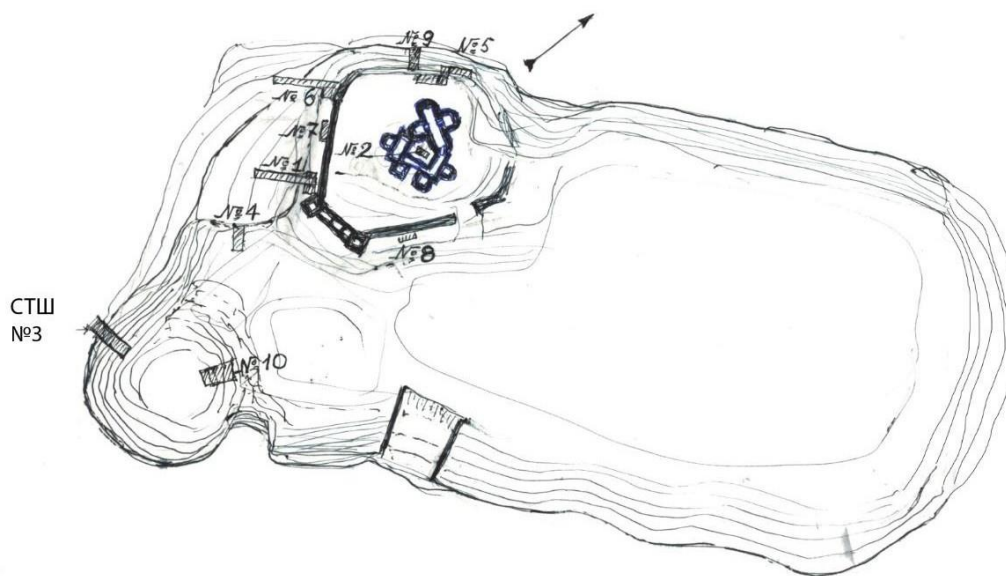
7. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985. Таблица CLIX, Керамика Хорезма, VI-V вв. до н.э. (первый слева) – С.447.

8. Воробьева М.Г. Дингильдже. Усадьба I-тысячелетия до н.э. в древнем Хорезме. М., Наука, 1973. С. 205-206.

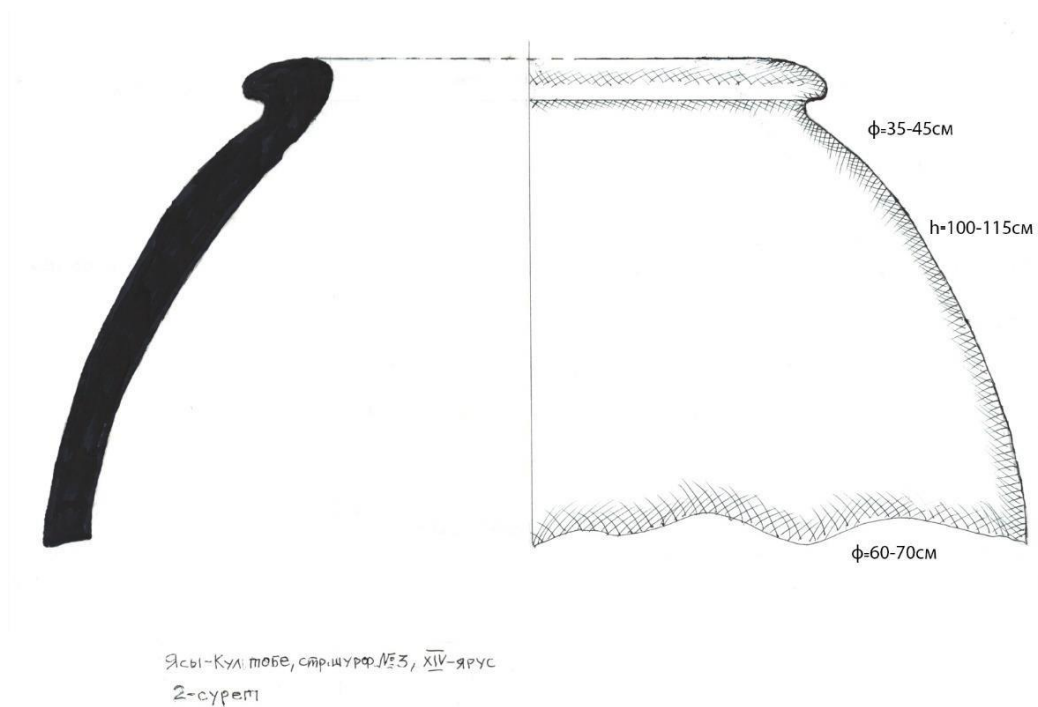
9. Усманова З.И. Новые данные к археологической стратиграфии Эрк-калы // Тр.ЮТАКЭ. Т.14. Ашхабад, 1969. – С. 17-20.

10. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // М.И.А. Вып. 73. М., 1959. –С. 43,61

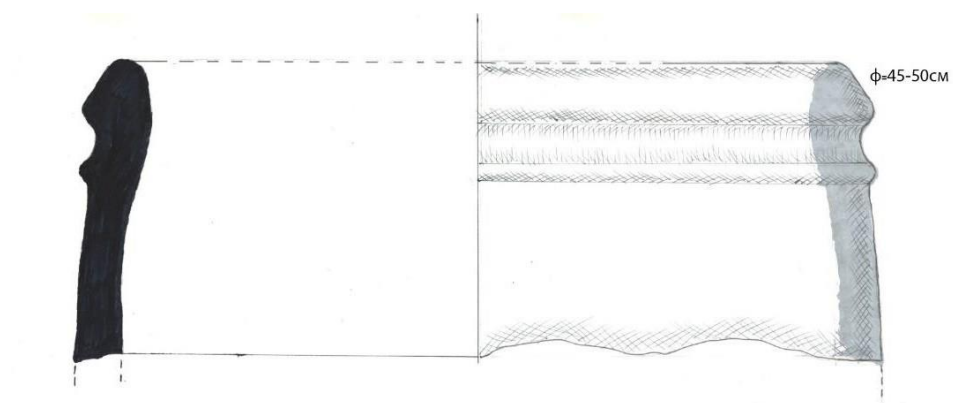
11. Марущенко А.А. Елькен-депе // Труды ИИАЭ АН ТССР. Т.5. Ашхабад, 1959. - С.65-71.

1-сурет. Ясы-Күлтөбе қалашығы, 2020-21жж. қазба жұмыстары.

2-сурет. Ясы-Күлтөбе, Стр.шурф №3. XIV-ярус.

3-сурет. Ясы-Күлтөбе, Стр.шурф №3. XV-ярус.

Тұяқбаев М.Қ.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музейі-қорығы,
Түркістан қ. (Қазақстан).

Амантуров М.Қ.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музейі-қорығы,
Түркістан қ. (Қазақстан).

Тәжібаев Н.А.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музейі-қорығы,
Түркістан қ. (Қазақстан).

**ӘЗІРЕТ СҰЛТАН КЕСЕНЕСІНІҢ АУМАҒЫНДА, КӨНЕ ҚАЛАНЫҢ ЖЕР
АСТЫ ЖОЛЫН ІЗДЕУ МАҚСАТЫНДА
ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ
НӘТИЖЕЛЕРІ. 2019ж.**

Түркістан – Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Ол туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-IX ғғ. бастап Шавғар деген атпен кездесе бастайды. Түркі халықтарының рухани астанасы, қасиетті де құтты мекені – Түркістан өңірінің тамырлы тарихы ұзақ жылдар бойы зерттеліп келеді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, Түркістанның тарихы сонау ерте кезеңнен бастау алатындығы анықталды. Оның мұрағаты – тарихи-мәдени ескерткіштер болып табылады. Ал бұл тарих пен мәдениеттің өте нәзік куәсі және құжаты. Сондықтан да, тарихи-мәдени ескерткіштерімізді зерттеудің нәтижесінде, өткен тарихымыз бен мәдениетімізді өскелең ұрпаққа және әлемге таныта аламыз.

Мақалада Әзірет Сұлтан кесенесінің аумағында жерасты жолын іздеу мақсатында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері баяндалады.

«Түркістаннан Отырарға баратын жерасты жолы бар», «Сығанаққа барсаң Сауранға баратын жол бар», - деген әңгімелер ел арасында өте көп. Әлеуметтік желіні ашып қалсаңда жерасты жолы туралы мәлімет аз емес[1]. Ежелгі қалалардың қай-қайсысына барсаң да алдыңнан жерасты жолын білетін адамдар табыла кетеді. Ал барсаң бақыр да жоқ. Барғанымен дәл көрсетіп бере алмайды. Енді көрсет дей қалсаң «Жас күнімде көргенмін, қазір ұмыттым» - деген сияқты әңгімелер айтады. Бір қызығы барлығы жас кезінде көрген, қартайған соң ұмытқан.

Осы жақында (2025ж) бір ақсақал Құмшық Ата жер асты мешіті тұрған жерді көрсетіп – «Осы жерде жер асты жолы болған, жас кезімізде кіргенбіз. Бір жол Әзірет Сұлтан кесенесіне, екіншісі Қылуат жер асты мешітіне, үшіншісі Отырарға барады» - деп қолмен қойғандай қылып айтып отыр. Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге тарайды демекші, осындай әңгімелер ауыздан ауызға тарап кетіп отырды. Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы қызметкерлеріне де, мен Отырар кітапханасын білемін деп келген азаматтың көрсеткен жеріне қазба жүргізді. Ол жерден жерасты мүрдехана анықталды.

М.Қожа өзінің «Ортағасырлық Отырар тарихы» кітабында Отырардағы жер асты жолдары туралы әңгімелерге К.Ақышевтың түкте қойғанын жазады. Бұл еңбекте Отырардағы жерасты жолы деп жүрген су құбыры өткен тоннель екендігі баяндалады [2, б. 58-62].

Ал Дүкенбай Досжанов өз зерттеуінде жерасты жолдарының болғанын, оны көргенін жазады. Сайрамдағы жерасты жолының 40-45 шақырымға созылып, Қазығұрт тауынан шығатынын айтатады. Сайрамда жерасты жолы анық болған болса, неге қазір ешқандай дерек жоқ, неге ғылыми айналымға енбеген. Бұл жер асты жолдары уақыт өте келе діни мақсатта пайдаланылғанын атап көрсетеді. Ал Түркістандағы жер асты жолдары тек діни мақсатқа арналып салынған дейді[3]. Түркістандағы жер асты жолдары емес, жер асты мешіттері екені белгілі. Олар тұрғызылған кездің өзінде жерасты мешіті ретінде тұрғызылған.

Әзірет Сұлтан музей-қорығы қызметкерлеріне де жерасты жолын білемін деп келген азаматтардың нөпірі аз болмады. Солардың ішінде осы кісінің айтқанынан бір нәтиже шығады-ау дегендерінің көрсеткен жерлеріне ғана қазба жұмыстарын жүргізуді ұйғардық. Бұл зерттеуіміздің мақсаты осындай әңгімелерге нүкте қою, яғни жерасты жолын іздеу болып табылады. Осы мақсатта, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорық аумағында, көне қаланың жерасты жолын іздеу мақсатында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талдап, ғылыми айналымға енгізуді жөн санадық.

Аталған зерттеудің ғылыми есебі дайындалғанымен, жер асты жолы табылмағандықтан еш жерге жарияланбаған болатын. Кеш те болса зерттеу нәтижесін жариялауды дұрыс деп таптық. Және «Осы жер асты жолын зерттеген ғалым жоқ па, неге археологтар зерттемейді?» – деп сұраушыларға да жауап ретінде дайындалды бұл мақала.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталған мәдени қабаттардың XVIII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына жататындығы анықталды. Жер асты жолын іздеу, оны табу біраз ғалымның арманы екені анық. Бірақ кімнің еншісіне бұйыратыны белгісіз бұл жаңалықты ашқан әлі ешкім жоқ. Табылмауы да мүмкін, табылуы да мүмкін. Табылып жатса құба-құп, ал табылмаса амал жоқ дейміз.

1.04.2019-30.05.2019ж аралығында жер асты жолын іздеу мақсатында жүргізілетін жерлерге барлау және қазба жүргізу жоспарланды. Экспедицияны «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы мен Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты ғалымдары жүргізді. Жетекшісі т.ғ.к., археолог, М.Қ.Тұяқбаев, орындаушылар: М.Амантуров, Ж.Әбсадық, Н.Тәжібаев. Жәдігердерді камералдық өңдеуден өткізген Е.Муташев.

Зерттеу жұмыстарын бастамас бұрын алдымен барлау жұмысы жүргізіліп, аумақ түгел жаяу тексерілді. Сосын музей қорыққа жер асты жолын білемін деп келген азаматтардың, атап айтатын болсақ: Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің проректоры Абуов Әміреқұл Ергешұлының, Жетісай қаласының тұрғыны С-деген азаматтың, Түркістан қаласының тұрғыны Сембиев Асқарбек Бейсенбекұлының айтуы бойынша бірқатар нысандарға археологиялық зерттеу жүргізілді.

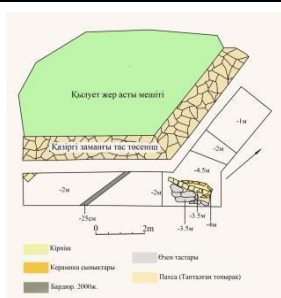
Қазба 1.

Қылуат жерасты мешітінің оңтүстігіндегі стратиграфиялық кесік. Бұл зерттеуіміз, қылуат жер асты мешіті мен Құмшық ата жер асты мешітінің арасында жер асты жолы болды деген дерек негізінде жүргізілді.

1.5x4.5 жер белгіленіп қазба салынды. 30-40 см тереңдетілгеннен кейін 2000 жылдардағы асфальт пен оның астынан 20см қиыршық тас шықты. Қиыршық тастан ары қарай IV ярусқа дейін реставрациялық жұмыстар кезінде пайда болған құрылыс қоқыстары анықталды. Оңтүстік бұрыштан екі қатар 24.5x24.5x4.5см көлемді үш кірпіш оның үстінен күл қабаты көрінді. V ярустан бір ошақ, жанынан қоқыс шұңқыры анықталды. VIII-IX ярустан кірпіштен қаланған дуал іргетесы анықталды. Өкінішке орай бұл жерден жер асты жолы анықталмады.

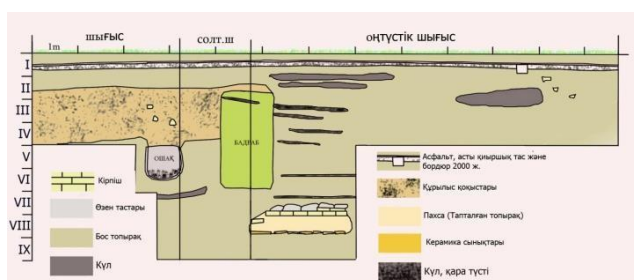

1.1

2

1.2

11.3

1-сурет-№1-қазба. 1.1-қазба барысы, 1.2-сызбасы, 1.3- стратиграфиядық қима.
Фото: Н.Тәжібаев, сызба: М.Амантуров.

Қазба 2.

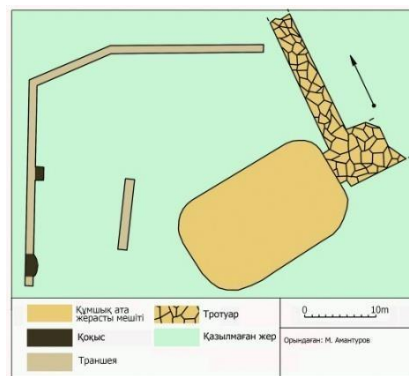
Құмшық ата жер асты мешітінің оңтүстігіндегі жер асты жолын іздеу мақсатында жүргізілген қазба. Бұл қазба Әзірет Сұлтан музей-қорығының 1979-85жж. директоры болған О.Дастановтың ауызша айтып кеткен дерегі негізінде «Әулие Құмшық ата» жер асты мешітінің солтүстік-батыс бетінен, «Қылуат» жер асты мешіті бағытында жүргізілді.

Құмшық ата жер асты мешітінің батысына 30м жерге, солтүстік батысына 10м жерге, солтүстігіне 20м жерге ені 1м шурф салынды. Құмшық ата мешітінің батысынан 10м қашықтықта тағы 10м жерге, ені 1м тағы шурф салынды. Қазба 2 метрге дейін тереңдетіліп, мешіт еденінің деңгейіне дейін терең. Сонымен жалпы ұзындығы 60м болды. Бірақ қазба еш нәтиже бермеді. Бұл қазбадан да жер асты жолы да, құрылыс қабаттары да анықталмады.

2.1

2.2

2-сурет-№2-қазба. 2.1-Құмшық ата жерасты мешіті. 2.2-сызбасы.
Фото, сызба: М.Амантуров.

Қазба 3.

Әзірет Сұлтан кесенесінің рабатынан жер асты жолын іздеу мақсатындағы жүргізілген қазба. Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің проректоры Абуов Әмірекүл Ергешұлының берген мәліметі негізінде қала цитаделі қорғанының шығыс бұрышынан 50м., 60м., 70м. қашықтықтан үш барлау шурфы қазылды. Ә.Е.Абуовтың жобалап көрсеткен жерінде бауды суаратын арық өтіп, суару кезінде арық сулары жер астына қашатын тесік-оқпандар бұрыннан бар болатын. Олардың әрқайсысына 3х3м, тереңдегі 3,5м болатын шурф-шұңқырлар түсірілді. Қазба барысында Кеңес дәуірі мен патшалық Ресей заманындағы ыдыстардың фрагменттері және Қоқан хандығы (XIXғ. 1-жартысы) тұсындағы керамика қалдықтары кездесті. Қазбалар екі құрылыс қабатынан өтіп материкке жеткен соң тоқтады.

Кесік №1. Көлемі 2.10X2.50X2.50м. Беткі қабатынан қазіргі заманғы қоқыс анықталды. Екі жарым метрге дейін қазылды. Ешқандай жер асты жолы немесе құрылыс қабаты сияқты археологиялық нысан анықталған жоқ. XVI ғасырға тән боялмаған керамика түбі және керамика сынықтары табылды.

Кесік №2. Көлемі 2.10X2.50X2.90м. Беткі қабаты қоқыс. Оның астында ешқандай құрылыс қабаты жоқ. Табылған заттай деректер әр кезеңге тән. Патша заманының фарфор ыдыстарымен орта ғасыр керамикалық бұйымдары аралас табылуда. Бол жер де қалың қоқыс қабаты болғаны байқалады.

Кесік № 3. Көлемі 2.50X2.50X2.70м. Бұл кесіктен екі құрылыс қабатының қалдықтары анықталды. Біріншісі 1.7м, екіншісі 2.3 тереңдікте. Толық сақталмаған. Біріншісі тұрғын үй едені, екіншісі кірпіш қаландылары. Бұл үш кесіктен де жер асты жолы байқалмайды. Нәтиже жоқ.

3.1

3.2

3-сурет-№3-қазба. 3.1-жалпы көрінісі, 3.2-қазба барысы.
Фото, сызба: М.Амантуров.

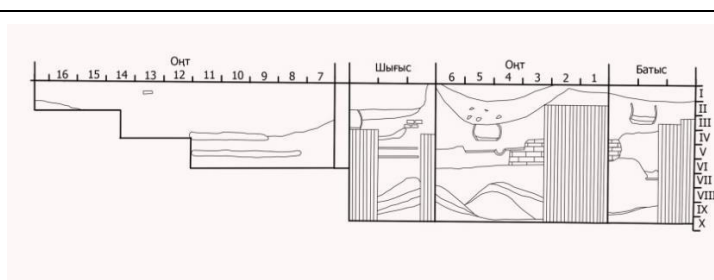
Қазба 4.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің проректоры Абуов Әміреқұл Ергешұлының айтуы бойынша және археологиялық барлау нәтижесінде Шығыс моншадан оңтүстікке қарай 30м жерде диаметрі 3м, тереңдігі 1.5м ойық таңдалды. Бұл жерден жоғарыдағы аты аталған азамат жер асты жолы секілді шұңқырды байқаған. Бұл кісі де жоғарыдағы айтылғандай: Жас кезімде көргенмін, іші қараңғы, ары қарай жүре алмадық деген әңгімелерді айтты.

Батыстан шығысқа қарай 3х6м жерге стратиграфиялық кесік салынды. Қара шірік қабатын тазалағаннан соң, ойылған жердің астынан қоқыс шыға бастады. Қоқыс қалыңдығы 1м. Қоқыс қабатының астынан биіктігі 80см, диаметрі 90см кесектен қаланған ошақ анықталды (Ошақ №1). Жоғарыдағы ойылған жер деп тұрғанымыз, осы қоқыс пен ошақтың әсерінен ойылса керек. Ошақтың астынын қалыңдығы 30см, биіктігі 20 кеннің орыны тәрізді күйген жер бар. №1 ошақтың батысынан 1м жерде, сол деңгейде екінші ошақ аршылды. Әзірет Сұлтан кесенесінің айналасында 1975 жылға дейін қала тұрғындары қоныстанғанын ескерсек, аталған ошақтар өткен ғасырдың 50-60 жылдарындағы ошақ деп айтуға болады. Тағы бір айта кететін нәрсе, бұл ошақтар үй аулаларындағы ошақтар. Себебі ошақ жандарынан ешқандай дуал, сыпа тәрізді тұрғын үйге тән құрылыс бөлшектері анықталмады[2, б. 15]. Осы 3х6м кесік 5м дейін тереңдетілді. №1 ошақтың астынан 1.5м тереңдіктен төңкерілген хум шықты. Ара қарай ешқандай құрылыс қабаты анықталған жоқ[6, б.262]. 11 яруста материкке жетіп қазба тоқтатылды.

4.1

4.2

4-сурет. №4-қазба. 4.1-жұмыс барысы, 4.2-стратиграфиялық қима. Фото, сызба: М.Амантуров.

Қазба 5.

Жетісай қаласының тұрғыны С-деген азаматтың айтуы бойынша жүргізілген қазба. С-деген азаматтың мамандығы дәрігер. Кезекті бір пациенті әкесінің 1965 жылдары Әзірет Сұлтан кесенесінде шырақшы болғанын, сол кісінің жер асты жолына ұқсас бір шұңқырды көргенін тілге тиек еткен. Жоғарыдағы ауызша деректерге сүйене отырып қазба жүргізілетін жер белгіленді. Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстігінен 500м жердегі биіктігі 2м, диаметрі 7м төбе. Сырты тор сыммен қоршалған. Қоршау шамамен 1960-70 жылдары қоршалған. Жергілікті бір тұрғын бұл төбенің «Ғайып әулие» деп те аталатынын естіген. Кейде бір адамдар арнайы келіп құран оқытатынын да көрген. Десек те қазбаны бастауға тура келді

Қазба 6х6м белгіленіп аршыла бастады. 70-80см тереңдікте кірпіш қаландылары көрінді. Қаланды жобада 2.5х3.5м патша кірпішімен жалаң қабат етіп ұзыннан қалаған. 4-5 қатары сақталған. Оның сырты 6х4м бір қабат етіп кірпішті ұзыннан қалап шыққан. Шығысында 2.5м, оңтүстігінде 1м, батысында 80см жері сақталған. Қаландының солтүстігіндегі кірпіштің түбінен адамның бас сүйегі және бейретсіз жатқан адам сүйектері анықталды. Бұл мазар үсті құрылыс өте қарапайым тұрғызылған. Сол 60-70 жылдары сым тормен қоршалған уақытпен мерзімделеді. Әзірет Сұлтан кесенесінің айналасында патша кірпішінің көптеп кездесетіні белгілі. Оған кесененің төңірегіндегі археологиялық қазбалардан табылған жәдігерлер дәлел бола алады. Аталған мазар үсті құрылысына, айналадағы патша кірпіштерін теріп алып қалай салған деген тұжырымға келдік. Қазбаның

оңтүстігі мен солтүстігі 4.7м дейін тереңдетілді. Келесі кезекте арнайы тіреулер орнатып, мазар астына қарай 1м жері тексерілді. Нәтижеде ешқандай жер асты жолы анықталмады.

Қазба-6.

Түркістан қаласының тұрғыны Сембиев Асқарбек Бейсенбекұлының айтуы бойынша және археологиялық барлау нәтижесінде қазба жүргізу үшін бірқатар жерлер таңдалып алынды. Нақтырақ айтсақ Әзірет Сұлтан кесенесінің солтүстігінен 300м қашықтықтағы 7 ойық. Ойық дейтін себебіміз, астыңғы қабатының бостығынан отырған жерлер.

№1 Ойық. Көлемі 5x5м, тереңдігі 1.5м. Бұл жерде мәдени қабат болғанымен, ешқандай жерасты жолы немесе құрылыс орындары анықталмады. Сурет-7-7.1.

№2 Ойық. Көлемі 1.5x1.5, тереңдігі 4.5м. Бұл жерде де мәдени қабат болғанымен, ешқандай жерасты жолы немесе құрылыс орындары анықталмады. Сурет-7-7.2.

№3 Ойық. XXғ-дың 2жартысындағы құдық орыны. Көлемі 3.5x2.5, құдық тереңдігі 4.5м, диаметрі 1,20м. Сурет-7-7.3.

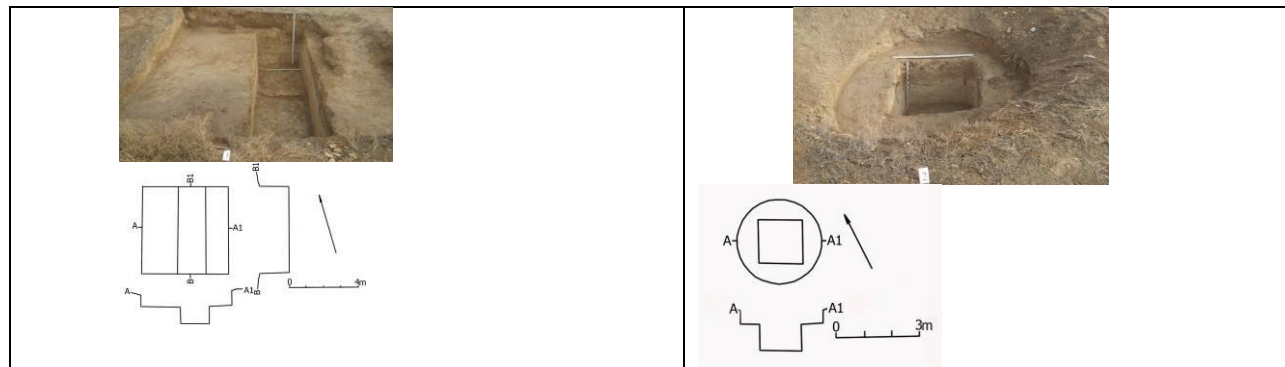
№4 Ойық. XXғ-дың 2жартысындағы құдық орыны. Көлемі 3.5x2.5, құдық тереңдігі 4.5м, диаметрі 1,2м. Сурет-7-7.4.

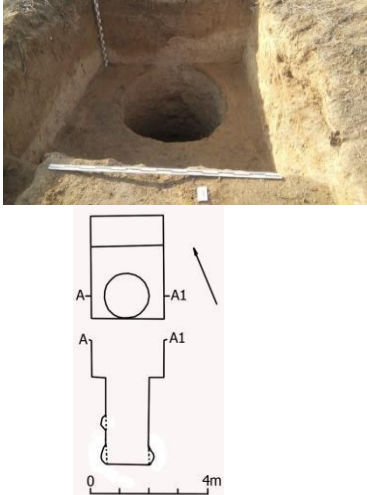
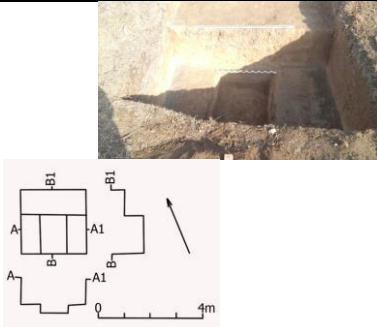
№5 Ойық. XXғ-дың 2жартысындағы құдық орыны. Көлемі. 2.5x2.5, құдық тереңдігі 4м, диаметрі 1,3м. Сурет-7-7.5.

№6 Ойық. Бұл жерде де мәдени қабат болғанымен, ешқандай жерасты жолы немесе құрылыс орындары анықталмады. Көлемі . 2.5x2.5, тереңдігі 1.5м. Сурет-7-7.6.

№7 Ойық. Нәтижесіз. Қазіргі заманғы қоқыс. Сурет-7-7.7.

Жоғарыдағы қазбалардың барлығы нәтижесіз, жер асты жолы деген болжамды жоққа шығарды. Дегенмен де 3,4,5 нөмірлі қазбалар қала махәллеларындағы құдық орындары екендігі анықталды. Құдықтардан шыққан заттай деректер құдықтардың XX ғасырдың 70 жылдарында көміле бастағанын айғақтайды. Бұның дәлелі XIV-XVI ғғ. керамикаларының жаңа заманның фарфор кеселерімен бір деңгейден табылуы. 1,2,6,7 қазбалар да нәтижесіз.

7.1-сурет. 	7.2-сурет.
7.3-сурет. 	7.4-сурет.
7.5-сурет. 	7.6-сурет.
7.7-сурет. Қоқыс төгілген шұңқыр. 7-сурет. Әзірет Сұлтан кесенесінің солтүстігінен 300м қашықтықтағы 7 ойыққа жүргізілген қазба орындарының суреті мен сызбалары. Фото, сызба: М.Амантуров.	

Қорытынды.

Бұл зерттеуіміздің мақсаты жер асты жолын іздеу болғанымен, жер асты жолы табылмады. Бірақ та жұмыс нәтижесіз болғанымен еткен еңбек еш кетті деуге болмайды, жұмыс істелді, тер төгілді. «Бір жоқты бір жоқ табады»-дегендей, жер асты жолы табылмағанымен бірқатар археологиялық нысандар анықталып зерттелді. Бір жерлеу орыны, үш құдық және стратиграфиялық кесік аршылып зерттелді.

Мен өзім де Түркістанда туып өскендіктен, жас күнімізде Әзірет Сұлтан кесенесінің айналасын көп аралайтынбыз. Бір есімде қалғаны Рабия Сұлтанбегім кесенесінің астына түсетінбіз. Асты тастай қараңғы болғандықтан көп бөгелмей шығып кететінбіз. Ол кезде әрине оның адам жерленген жер екенін білмейміз. Жерасты жолын көргенмін деп жүргендері осындай жерлер болуы ықтимал. Бір қызығы жер асты жолын көрдім деп жүргендердің көпшілігі сол жас кезінде көрген, жасы келгесін ұмытқан.

Егер шыныменде жерасты жолы болған болса, неге осы уақытқа дейін табылмайды. Неге жерасты жолын көрген адамдар әлі мына өмірде бар, бірақ табылмайды. Әлде болмады ма? Болса неге табылмайды? Сұрақ көп, жауап жоқ.

Көп ғалымдар жерасты жолы туралы зерттеді, жазды, ел аралап дерек жинады. Бірақ нақты жерасты жолын тапқан да, көрген де ешкім жоқ. Жер асты жолы табылмағанымен, табылмады, жер асты жолы мүлде болмаған деп нүкте қоюға тағы болмайды. Аңыз әңгімелерде кездессе, яғни бар болғаны шығар.

Топырағын түртіп қалсаң тарих сайрап қоя беретін Түркістаннан әлі талай археологиялық жаңалықтар ашылуы әбден мүмкін. Кейде бір археологиялық ескерткіштердің кездейсоқ табиғи құбылыстардың әсерінен немесе әлдебір құрылыстарды салу кезінде ашылып жататыны бар. Солай табылып қалмаса, арнайы зерттеу жүргізген ғалымдарымыз таппады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. https://vk.com/wall-103226120_140195
2. Қожа М.Б. Ортағасырлық Отырар тарихы. Алматы: «Орхон», 2017.-59б.
3. Байпаков К.М. Ежелгі және ортағасырлық Отырар. Алматы: «Қазығұрт», 2007. – 83 б.
2. Смагулов Е.А. Древний Сауран. Алматы, 2010. – С. 358.
4. Досжанов Д. Құм жұтқан қалалар. – Алматы: Қазақстан, 1967.
5. Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Отрар в XIII—XV веках. Алма-Ата: Наука, 1987. 15 с.
6. Смагулов Е.А. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. – Алматы, 2017. 226с.

Тұяқбаев М.Қ.

Әзірет Сұлтан қорық музейі, Түркістанқ. (Қазақстан)

Таджибаев Н.Ә.

Әзірет Сұлтан қорық музейі Түркістанқ. (Қазақстан)

ТҮРКІСТАНДАҒЫ «МҮРИЧӘ» МОНШАСЫ

Әрбір ортағасырлық қаланың қорған қабырғасы, қақпалары, керуен-сарайлары, мешіттері, медреселері, базарларымен бірге міндетті түрде болуы тиіс қоғамдық құрылыстарының бірі - монша. Моншалар негізінен екі түрде кездеседі, олардың ең ірі көлемдегілері «хаммам» деп аталады және олар қаланың қақпаларына жақын орналасады (мысалы, Түркістандағы үлкен монша Мүсәллә қақпасына жақын орналасқан). Екінші түрі «хаммами мұхтасар» - бұл орта көлемдегі монша, негізінен үш-төрт махәлләға (кварталдарға) қызмет еткен, оның екінші атауы - «мурича». Бұл моншалар бірнеше бөлмеден тұрады, ең көп тараған түрі махәлләлік мешіттерге жақын немесе мешітпен бірге бір аулада орналасқан түрлері. Мұның үлкен қалалық моншадан айырмашылығы тек ер адамдарға қызмет ететіндігі және жуынатын жылы суды «қадымша» деп аталатын монша қызметкері «науа» деп аталатын құбыр жүйесі арқылы төбеден құйып отырғандығы. Қазіргі заманға «душ» сияқты болғанымен бұл моншаның едендері астымен жүргізілген кендер және қабырғаларымен жүргізілген мұржалар оның бөлмелерін қатты қыздыртын болған, оларды «кан» және «дудбаро» деп атаған. «Хаммами мұхтасар» деген атаудағы «хаммам» сөзі арабша да, парсыша да «монша» деген мағына береді, ал, «мұхтасар» сөзі арабша - «қысқа» деген сөз, яғни «қысқартылған (кішірейтілген) монша» деген мағынада айтылған [3, 162, 172 бб.].

Ал, «мурича», «мурча» деген сөзді ғалым А.М.Мұхтаров «құмырсқа илеуі сияқты монша» (баня-муравейник) деп аударады. Ғалым С.М.Мамаджанова болса «мурча» деген сөз тәжіктің «мури» - ошақтың үстіне арқа түрінде салынған түтін тартқыш – мұржа (камин пештеріндегі сияқты), немесе дуал-қабырғада су арығын өткізу үшін ойылған тесіктен шыққан дейді. Бұған қосымша дәлел – балшықтан жасалған артық суды ағызып жіберетін құбырды (водоотводная труба) да «мури» дейді. Бұдан шығатын қорытынды – моншаның бұл түрінің «мурича» немесе «мурча» аталуы еденін жылытуға да, қабырғаларын ысытуға да, тіпті төбеден су құюға да «кан, дудмури (дымоход), обмури (водопроводная труба)» сияқты түтін; ыстық ауа, су жүретін құбырлар пайдаланылғаннан шыққан дейміз [3, с.172].

Түркістан мурича моншасы 2020 жылы қаланың оңтүстік-батыс бетінде Қазақстан мәдениеті ғылыми-зерттеу институты (А.Хазбулатов) жүргізген кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары барысында табылып, аршылды. Мұнан бұрын мұндай моншаның екі бөлмеден тұратын түрі Сауран орталық мешітінің ауласынан 2010 жылы табылған болатын. Орталық Азия қалаларында мұндай мүричә моншасы әрбәр мешіт пен махәлләда кездесетін болған.

Түркістан мүричәсының құрылымы бір-біріне жалғаса орналасқан алты бөліктен тұрады, мұның ортадағы жуыну бөлігі (1 сурет, V) ең алғаш пайда болған, екі жағындағы киім шешу (1 сурет, III, VI), дем алу (IV), уқалау (массаж), ем қабылдау (I) бөліктері бірте-бірте жапсырлана салынып монша көлемі де, қызмет түрлері де ұлғая берген. Моншаның жалпы ұзындығы 27 метрге, ені 10 метрге дейін ұлғайған. Сызбадағы I бөлік негізінен түрлі ерітінді, тұнбаларды, тотықтарды пайдаланып ем-дом қабылдайтын (1 сурет, I – 3,4,5,6) және уқалау арқылы денеге массаж жасайтын (1 сурет, I – 1,2,7) кабиналар топтастырылған көлемі 7,2х5,3 метр болатын кең бөлме. Тәжікстандағы моншаларда мұндай бөлмені «малеш дадән» және «дәрман кәрдан» (уқалау, ем қабылдау) деп атаған. Көрші VIII бөлме ем-домға қажетті түрлі металл тотықтары, қайнатпалар, өсімдік тұнбаларын сақтайтын қойма және отынхана болған сияқты. Тағы бір жапсырлас II бөлікте құдық және оның үстінде салынған күмбез тектес құрылыс (сардобаға ұқсас) орналасқан, мұнымен қоса бөлменің оңтүстік бұрышында астау сияқты ыдыс арнайы тұғырға орнатылған, бұл анық

металл тотығынан қайнатылған тұнба сақтайтын ыдыс деп есептейміз (1 сурет, II – 1,2,3). Құдықхананы «чоххона» деп атаған.

Келесі III бөлікте киім шешу (III) және қырыну (IX-X), от жағу пеші (XIII) орналасқан, бұл пеш арқылы I және III бөліктердің едендері, қабырғалары арнайы кендер, мұржалар арқылы жылытылған болуы керек, мұндай бөлмелерді «чомахона» (III), «гулхан» деп атаған. Бұл бөлікте бірнеше су сақтайтын орындары (1 сурет, III, IX, X, VI, VII) жылуды арттыратын көптеген сандал ошақтары сақтаған (III, IX, X – 1,2,3,4,5,6,7).

Мұндағы тағы бір ерекшелік, бұл II бөліктегі құдықтан алынған суды жоғарыда аталған резервуарларға және V бөліктегі ошақтарға жеткізетін «науа» деп аталатын құбыр жүйесінің тұғыры сақтанғандағы, ол II бөліктің солтүстік-батыс бұрышынан қиялай III бөліктің ішімен өткен.

Орталық негізгі бөліктің солтүстік бетінде жапсарласа IV және оның шығыс бетінде VII бөліктер орналасқан. Көлемі 4,3х5,3 м аса үлкен (IV) бөлменің төбе жабынын алты ағаш ұстын (колонна) көтеріп тұрған, олардың табанына жалпақ тастардан тұғырлар жайластырылған. Бөлменің шығыс бетінде көлемі 1,3х1,7 м ванна (хауз) орны шұқыр түрінде сақталған, одан төменірек екі резервуар орындары шұқыр түрінде байқалады. Мұндай бөлмелер, негізінен ыстықтан шаршаған адамдар дем алып, салқындап, шәй ішіп, бой жазу үшін барлық моншада жасалған және олар «чойхос» деп аталады. Бөлмеге жалғас шығыс бетінде дем алатын жайлары бар салқын бөлме «хунук хона» орналасқан, ондағы суға орнатылған үш дана сандал ошақ қыс айларында жылулықты сәл де болса сақтау үшін жасалынған. Келесі ортасынан екіге бөлінген бөлік (VI) сырт киімді шешетін (чома хона) және жалаңаш адамдар әбүйірлерін жауып тұратын алжапқыш «лунги» байлайтын (лунги хона) бөлмелерінен тұрады. Бұл бөлменің солтүстік бетінде моншаға кіретін негізгі есік орналасқан болуы керек. Ең негізгі жуынатын бөлік V ортасында сабынданатын бөлме «саршуй» орналасқан, оның шығыс бетінде едені бүтін кірпіштермен көмкерілген екі кабина, оңтүстік-батыс бетінде от жағатын «гулхан» бөлмесі (XI) мен одан төменірек батыс бұрышында екі ыстық бөлме, бу хана – «гармхана» (XII) жайғасқан. Ыстық бөлменің солтүстік бетіндегі дәліз (коридор) бөлмесі арқылы денедегі барлық түкті қырынатын жайға (4) және діни дәрет алатын (5) «тахаратханаға» өтуге болады. Бұл бөлмедегі (5) шұқыр тахаратхана суы кететін «септик» орны болуы керек. От жағатын бөлмедегі (XI) пештерден тараған еден астындағы кендер арқылы барлық бөлмелер, кабиналар қызатын болған. Қабырғалар ішімен жүргізілген түтін жолдары – «дудмурилер» арқылы барлық қабырға жылитындығын тап осындай мүричә моншаларын көзімен көрген Ходжент, Ұратөбе калалары тұрғындары баяндайды (2,3 сурет) [3, 172 б.; 2, 153 б.].

Мүричә моншалары негізінен жылуды сақтау үшін жерді қазып, шұқырға салынып, үсті топырақпен көміліп тасталатын болған. Олардың жер бетіне тек күмбездерінің ұшы (терезе ойығымен) және әрбір дуал қабырғаның бітер жеріндегі түтін, ыстық ауа шығатын мұржалары ғана шығып тұрған. Қабырғалары күйген қыш пен саз кесектен (саман) де тұрғызыла берген, олардың сырты «қыр» деп аталатын су өткізбейтін цемент түрімен сыбалып тастаған. Қыр ерітіндісін құм, әк суы, қияқ қамысының күлі, жұмыртқа және жүзім шырынын араластырып дайындаған (ғылымда мұны «пуццолановый цемент» дейді) [3, 164 б.]. Бұл ерітіндімен (раствор) моншалар, сардобалар (су жинайтын резервуар), көпірлердің суға батып тұратын тұғырларын қалайтын болған. Түркістандағы XVI ғ. Шығыс моншасы мен Әзірет Сұлтан кесенесінің қабырғаларының төмені бөлігі, Рәбия Сұлтан Бегзәм, Есімхан кесенелерінің жер астындағы мүрдеханалары (склеп), осы «қыр» ерітіндісімен қаланған, яғни, біз қарастырып отырған мүричә моншасын тұрғызуда да бұл ерітінді көптеп қолданылған. Әрбір 3-4 махәллә бірігіп бір мүричә моншасын, мешітін салуға тиіс болған. XIX ғ. 60 жылдары Түркістанда 1200 үй мен 20-дан аса мешіт болған, 1864, 1875 жылдардағы қала план-картасында 65 махәлләні көруге болады, яғни 20-дан аса мешітке 3 махәлләдан келеді [5, 266 б.]. Бұдан шығатын қорытынды – әрбір мешіттің жанында өз мүричә-моншасы болған деп есептесек моншалардың саны да 10-15-ке жетіп жығылады. Ол заманда бес уақыт намазды үйде оқуға қатаң тиым салынған, сондықтан махәллә тұрғындары бірігіп салған өз мешіттеріне

күніге бес рет баруға мәжбүр болған, моншаға кіріп «ғұсыл» дәретін (төбеден су құю арқылы денені толық шаю) күнде болмаса да, күнара, екі күнде бір рет алып тұру әдетке айналған. Әдетте, мүричә моншасы жартылай жер астында болғандықтан онша байқала бермеген, сондықтан Ресей шығыстанушылары, шенеуніктері алғашында байқамаған, тіпті архитектор В.Л.Воронинаның өзі Ұра төбедегі мүричә моншаларын дәни дәрет алатын құрылыс деп қана есептеген.

XIX ғасырдың ортасында Ұра төбедегі 64 махалләда 7 мүричә жұмыс істеген, 1910 жылғы санақ бойынша қала халқы 25.000 адам болған. Бұхарада 70000 халыққа 18 монша қызмет еткен, бұлар санға мүричәларды қоспаған. Түркістан қаласында 1908 ж., 3616 үй, 41 мешіт, 22 мектеп болған, бұлардан басқа 3 училище, орыс-түзем мектебі, әйелдер мектебі жұмыс істеген [5, 267 б.]. Әр үйде 5-6 адам тұрған деп есептегеннің өзінде қала халқы 18000 шамасында болған, ал жергілікті халық баланың санына шек қоймағандығын есепке алсақ қала саны 20000-ға жақын болып шығады. Осынша халыққа қалалық үлкен монша мен жаңадан аршыған мүричә моншасы ғана қызмет еткен деу құлаққа кірмейді, яғни, бұлардан басқа да мүричәлар (2-3 бөлмелі) болғандығы анық.

Мүричә моншаларының басты ерекшелігі – мұнда кірген адамдар қалағанынша ыстық-суық суды өздері ала алмаған, жылы су тек арнайы құбыр арқылы төбеден құйылатын болған. Моншаға кірген адам арнайы бөлмеде киімдерін шешіп (1 сурет, VI бөлік), демалатын бөлмеде денесін жылытып (IV бөлік), сабынданатын бөлмеге өтіп (V бөлік) қабырғаның жоғары жағынан сорайып шығып тұрған құбырды шертіп су құюшы – «қадымшыға» белгі берген. Бір адамға «дастқада» деп аталатын қауақтан (қабақ – асқабақтың бір түрі) жасалған 4-5 литрлік ыдыспен үш рет қана жылы су құйылатын болған. Бірінші сумен шаң-тозаннан арылып, сабындалған соң екінші сумен шайынған; үшінші сумен басына айран жағып барып толық жуынған [3, 164-165 бб.]. Әрбір мүричәнің өз құдығы немесе қысқы кезде су сақтайтын сардобасы (II бөлік), отынханасы (VIII бөлік) түрлі емдік шараларға қажетті өсімдіктер, метлл тотықтары т.б. сақталатын қоймасы (II, VIII бөлік), емханасы (I бөлік) болуы тиіс еді, ал, мешіттердің ауласына орналасқан кішігірім мүричәлар 3-4 бөлмеден ғана тұратын (3 сурет) құрылыс болған.

Мүричә типтес моншалар өте ертеден белгілі, ортағасырлық IX-X ғғ. жазба деректерде мүричалар «кадух» (соғды тілінде – үй деген сөз), «гармоба» (тәжік тілінде – ыстық су) деген атаулармен кездеседі. Мысалы, Балх қаласында қоғамдық ірі моншалармен бірге 500-ден аса мүричәлардың болғандығы белгілі. Олар, әрбір махалләда бірнеше ірі мемлекет қызметкерлерінің, саудагерлерінің, оқымыстылардың, ақындар мен т.б. белгілі, атақты адамдардың үйлерінде орналасқан болатын [3, 166 б№]. Балх қаласы б.з.д. VII-V ғғ. бері келе жатқан (Бактрия мемлекетінің астанасы) аса ежелгі және аса ірі қала (550 гектар), 630 жылы мұнда болған Сюань Цзянь каланы қоршаған қорғанның ұзындығы 10 км жететінін жазған, қалада буддалық 100 ғибадатхана, 3000 монах қызмет еткен [4, 194-195 бб.].

Өкінішке орай, XIX ғ. Ресей саяхатшылары, шығыстанушылар т.б. өз еңбектерінде тек ірі қалалық моншалар ғана есепке алып, мүричәларды мүлдем есепке алмаған. Бұл құбылыс мүричәлардың көбіне жартылай немесе бүтіндей жер астына және мешіттердің аулаларына жақын орналасқандығынан болса керек, көбінесе оларды «тахаратхан» құрамындаға тазару құрылысы ғана деп есептеген болуы мүмкін [3, 162 б.].

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Шишкина Г.В. Городской квартал VIII-IX вв. на северо-западе Афрасиаба // Афрасиаб. Вып. II. – Ташкент, 1973. – С.117-156.
2. Мамаджанова С.М. К вопросу о планировке Ходжентской городской бани и освоении народных традиций // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986. – С.152-159.

3. Мирбабаев А.К. Ходжентские квартальные бани «мурича» - одна из древнейших традиций среднеазиатской миниатюрной бани // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986. – С.160-174.

4. Ртвеладзе Э.В. Бактрия, Бактры // Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и средневековье. – Ташкент, 1999. – С.192-195.

Әлайдар Е.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Түркістан қ. (Қазақстан)
Ғылыми қызметкер

Нұрғали А.С.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Түркістан қ. (Қазақстан)
Редактор

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНДА ДІН АРХЕОЛОГИЯСЫ БАҒЫТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: СЫР ӨңІРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Кіріспе

Бүгінде ғылымның әр саласы бойынша пәнаралық интеграцияға деген қажеттілік күн өткен сайын артып келеді. Бұрынғыдай мәселелерді пәндер бойынша жеке-жеке бөліп алып өз алдына зерттеудің орнына, пәнаралық байланыстар аясында зерттеудің әлде қайда сапалы нәтиже беретіні белгілі болып отыр. Сонымен қатар ол белгілі бір пәнде шектен тыс маманданудың алдын алып ғылымдағы сыңаржақтылы көзқарастың белең алуына да тосқауыл болады. Сондықтан да кейбір ғалымдар бүгінгі ғылыми үрдісті «пәнаралық дәуір» деп атайды (1, б. 511-552).

Тіпті пәнаралық интеграцияның нәтижесінде пәндердің бір-бірін толықтыруы арқылы жаңа ғылыми зерттеу бағыттары да қалыптаса бастады. Солардың бірі – әлемде жаңа дамып келе жатқан дін археологиясы ғылыми бағыты. Дін археологиясы, адамзат тарихын толыққанды зерттеуге деген қажеттіліктен пайда болып отыр. Діннің адам баласымен ежелден бері бірге жасап келе жатқан феномен екені анықталған соң, археологиялық материалдарды дінтану ғылымы негізінде зерттеу белең ала бастады. Бүгінде батыстық ғылымда дін археологиясы деген археологиялық зерттеу бағыты қалыптасып үлгерген болса (2), Түркияда оның негізі қарқынды түрде қалыптасып келеді (3). Ал Қазақстандағы археологиялық зерттеулерде діннің рөлі киелі нысандар мен жерлеу орындарын зерттеудің тысында көп ескерілмейді, оның өзінде дін арнаулы бір ғылыми бағыт ретінде емес, археологиялық зерттеуге көмекші ретінде пайдаланылады. Сондықтан Қазақстанда символдар мен атрибуттарға толы археологиялық ескерткіштер тарихи, мәдени және этнографиялық тұрғылардан ғана зерттеліп келеді (4). Алайда бұлар археологиялық ескерткіштердің мәнін толық ашып бере алмайды, себебі дін өмірдің барлық қабатына қанат жайғандықтан оны мәдениет пен этнографиядан бөліп қарауға болмайды, қайта дін олардың негізі саналады (5, б. 597-598).

Сондықтан бұл мақала Қазақстанда зерттеу бағыты ретінде дін археологиясын қалыптастырудың маңыздылығын көрсетуді басты мақсат етеді. Осы бағытта мақалада алдымен дін археологиясының теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылады, артынан Қазақстандағы археологияның діни нысандарды зерттеу әдістері мен тұрғыларына қысқаша талдау жасалады. Негізгі бөлімде модельдік аймақ ретінде таңдап алынған Сыр өңіріндегі археологиялық ескерткіштер аясында дін археологиясына деген қажеттілік негізделеді. Модельдік аймақ ретінде Сыр өңірін таңдап алуымыздың негізгі себебі – онда діни ескерткіштердің көптігімен қоса түрлі діни сенімдердің іздерінің араласып жатуында. Сондай-ақ қазақ даласына түрлі діни сенімдер Сыр өңірі арқылы таралған. Осы тұрғыдан оны көп қабатты діни кеңістік ретінде бағалауға болады. Сыр өңірінің бұл ерекшелігі материалдардың көптігі жағынан дін археологиясын қалыптастыруды жеңілдетеді. Ең жоқ дегенде теориялық база ретінде қарастыруға әбден болады.

1. Дін археологиясы: Ортаға шығуы және әдіснамалық негіздері

1.1 Дін археологиясының пайда болуы

Дін археологиясының анықтамасы мен әдістерін түсіндіруден бұрын дін мен археология арасындағы тарихи қарым-қатынасқа қысқаша тоқтала кетуіміз керек. Бұл дін археологиясының қандай мақсатта ортаға шыққанын білуіміз үшін аса маңызды. Дін мен

археологияның ортақ мақсат үшін бірлесуі ұзақ уақытқа созылды. Алғашында археология дінді нақты деректермен байланысы жоқ абстрактілі құбылыс ретінде танығандықтан өзінің зерттеу алаңына кіргізген жоқ. Өйткені ренессанспен бірге қарқындап дамыған ғылыми үрдіс діни танымды өзінің ілгерлеуі жолындағы ең басты кедергі ретінде көрді. Оны адам баласын қараңғылықта ұстап келген шындықпен ешқандай байланысы жоқ жалған таным деп білді. Нәтижесінде адамдардың санасын бұл жалған танымдардан арылтып көзін ашу үшін ағартушылық кезеңі басталды. Ағартушылық кезеңнің басты идеологиясы Дарвинның «Түрлердің пайда болуы» атты еңбегі негізінде қалыптасып, адамзат тарихы жабайы қауымдастықтан өркениеттік қоғамға қарай ілгеріледі деген көзқарас аясында дамыды. Бұл көзқарас бойынша ғылыми танымға құрылған модернизм дамудың ең жоғарғы сатысы болып қабылданса, діни танымға негізделген дәуірлер дамудың ең төменгі сатысы ретінде бағаланды. Бұндай тарих түсінігі адам баласын құдай(лар) жаратты дейтін діни танымға түбегейлі қайшы болатын. Сондықтан нақты қазба деректерге сүйеніп адамзат тарихын қайтадан жазуға кіріскен археология ғылымы үшін дін, әрине, зерттеу нысаны бола алмас еді (3, б. 29-41).

Деседе социологиялық ғылымдардың ортаға шығуына ілесе дін құбылысына да назар аударыла бастады. Әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан соң Батыста басталған рухани дағдарыс, діннің ғылыми алаңда зерттелуін жеделдетті. Бір жағынан позитивистік танымға сынның күшеюі, екінші жағынан феноменологиялық зерттеу әдісінің ортаға шығуы діннің адамзат тарихындағы орнын қайтадан бағалауға жол ашты (6). М.Элиаде бастаған діндер тарихшыларының жүйелі еңбектерінің нәтижесінде ғылымда дінге деген жаңа көзқарас қалыптаса бастады. Оның зерттеулерінде археологиялық материалдарды кеңінен пайдалануы дін ғылымына жаңа серпін берді (7). Бұл өзгерістер өз кезегінде археология ғылымына да ықпал етті. Мысалға К.Ренфрю және Ж.Ковен сияқты археологтар алғаш болып еңбектеріне «дін», «культ» және «символ» сияқты ұғымдарды енгізіп Неолиттік дәуірдегі діни сенімдерді зерттеуге тырысты. Археолог Т.Инсолл сияқты ғалымдардың өз еңбектерінде діндер тарихы материалдарын кеңінен пайдалануы археология мен дінді бірлестіруге негіз қалады (8). Әсіресе Түркиядағы қазба жұмыстарының нәтижесінде символдар мен атрибуттарға толы Невали чори, Халлан Чеми және Гөбеклітепе сияқты нысандардың табылуы, дін археологиясының қалыптасуын тіпті де тездетті. Нәтижесінде Батыста дін археологиясы археология ғылымының ішіндегі бір зерттеу бағыты ретінде қалыптасып шықты.

1.2 Дін археологиясының ғылыми бағыты және әдістері

Ең баста айтылғандай дін археологиясы пәнаралық интеграцияның нәтижесінде ортаға шықты. Сондықтан дін археологиясы, дін психологиясы немесе дін социологиясы деген пәндер сияқты діндердің археологиялық тұрғыда зерттелуі деген ұғымды білдірмейді, қайта екі пәннің бірлесе отырып дінді зерттеуін көрсетеді. Анықтап айтқанда дін археологиясы ұғымындағы «дін» сөзі, діндер тарихы пәніне ишарат етеді. Яғни дін археологиясы, діндер тарихы мен археологияның ұғымдары, танымдары, теориялары және әдістерінің бірлесуі негізінде қалыптасқан (8, б.147-148).

Бұл екі пәннің бірлесуінің басты себебі олардың бір-бірлерін толықтыратын ерекшелікке ие екендігінде жатыр. Археология қазба жұмыстары нәтижесінде жәдігерлерді тауып, олардың жасын, материалдарын және т.б. ерекшеліктерін анықтай алады. Бірақ да табылған жәдігерлердегі символдар мен бейнелердің мәнін толық түсіндіре алмайды. Ал діндер тарихы мифтер, символдар, бейнелер, ритуалдар, діни нысандар т.б. тақырыптарда түрлі діни-сенімдерді жан-жақты салыстыра зерттеудің нәтижесінде базалық қор мен түрлі талдау әдістерін жетілдіргендіктен, археологиялық материалдардың мәнін ашуға әлеуеті жетеді. Алайда діндер тарихының негізгі материалдары жазба деректер аясында қалыптасқандықтан жазудың пайда болуынан бұрынғы дәуірлердегі дін феномендерін зерттеу үшін археологиялық материалдарға қажеттілігі бар (3, б. 192-197).

Осы тұрғыдан Түркиядағы кейбір ғалымдар дін археологиясын Батыстағыдай археологияның ішіндегі бір зерттеу бағыты ретінде емес, қайта жеке өз алдына дербес пәнаралық бағыт ретінде қалыптастыруды ұсынуда. Атап айтқанда Б.Топрак, «Дін археологиясы және Гөбеклітепе» атты еңбегінде діндер тарихы мен археологияның даму

тарихын кезең-кезеңімен қолға алады. Осы барыста ол аталған екі пәндегі ұғым, термин, анықтама және теориялардың мәнін, қолданылу аясын және шығу себептерін сыни тұрғыда жан-жақты талдайды. Нәтижесінде оларды қолдану арқылы Гөбеклітепенің бай мазмұндық қабаттарының мәнін ашуға болмайды деген шешім шығарады. Өйткені Гөбеклітепе, осыған дейін діндер тарихы мен археологияда қолданылып келе жатқан теориялар мен танымдардың көбін түбегейлі күйрететін еді. Сондықтан дін археологиясын Гөбеклітепені зерттей алатындай деңгейде жаңа теориялық негізде дербес пән ретінде құруды алға тартады (9, б. 78-82).

Қысқасын айтқанда дін археологиясы әлі де даму үстіндегі жаңа ғылыми бағыт болып табылады. Оның анықтамасын қысқаша діндер тарихы мен археологияның зерттеу әдістерін пайдаланып адамзат тарихын дін, тарих және мәдениет сияқты жақтардан толыққанды зерттейтін бағыт ретінде беруге болады. Ол археологияның дәстүрлі әдістерімен бірге діндер тарихының салыстырмалы, дін феноменологиясы және жаратушы герменевтика сияқты әдістері белсенді түрде қолданады. Зерттеулерінде жәдігерлердің мәнін ашуға басымдылық береді

2. Сыр өңірі материалдары Дін археологиясының негізі ретінде

2.1 Қазақстан археологиясындағы діни жәдігерлердің зерттелу жағдайы

Қазақстан археологиясы – еліміздің аумағындағы ежелгі мәдениеттерді, қоғамдық құрылымдар мен материалдық мұраны жүйелі түрде зерделейтін іргелі ғылым саласы. Оның даму тарихы ежелгі дәуірлерден басталып, бірнеше іргелі кезеңдерден тұрады. Еліміздегі археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы деректер ортағасырлық саяхатшылар мен тарихшылардың еңбектерінде кездессе, ғылыми зерттеулердің негізі XVIII ғасырдағы Г.Ф.Миллер, П.С.Паллас секілді ғалымдардың алғашқы академиялық экспедицияларымен қаланды. XIX ғасырда Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов және В.В.Бартольд сияқты көрнекті зерттеушілердің далалық зерттеулері ғылымның ілгерілеуіне зор үлес қосты. Кеңестік кезеңде, әсіресе 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы мен Ә.Х.Марғұлан бастаған археология бөлімінің құрылуымен, археологиялық зерттеулер жаңа деңгейге көтеріліп отандық ғылыми мектеп болып қалыптасты. Қазіргі тәуелсіздік жылдарында бұл сала «Мәдени мұра» сияқты бағдарламалардың аясында жаңа серпін алып халықаралық деңгейде танылып келеді [10, б. 15-48].

Осы барыста отандық археологияда көптеген діни нысандар табылып мол деректер қоры жинақталды. Алайда діни нысандарды зерттейтін дербес методология қалыптаспағандықтан олар көп жағдайда мәдени қабаттың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Мысалға осыған ұқсас ахуал діни сипаттары ең айқын мемориалдық-жерлеу кешендерінде де көріледі. Атап айтқанда «Қазақстан археологиясы» (Archaeology of Kazakhstan) журналында жарияланған зерттеулерде ежелгі және ортағасырлық қоғамдардағы мемориалдық практикалар кеңінен сипатталған (11). Деседе бұл нысандар таза «діни нысан» ретінде емес, көбіне жерлеу дәстүрі мен әлеуметтік иерархияны айқындайтын кешендер аясында қолға алынған. Сыр өңіріндегі діни-ғұрыптық нысандарды зерттеуде (мысалы, «Қадырбаев оқулары – 2020» материалдары) нысандардың мәдени маңызына басымдық берілген (12). Олардың жеке діни архитектуралық ерекшелігі мен мәні толық ашылмаған.

Қорыта айтқанда Қазақстан археологиясында діни нысандарды зерттеуде «заттық басымдық» принципі үстемдік етеді. Яғни діни нысандардың феноменологиялық мәнін зерттеу жағы әлі де жетіспейді. Сондықтан діни нысандардың зерттелуі негізінен жерлеу ғұрпын, әлеуметтік стратификацияны және архитектуралық формаларды сипаттаумен шектеледі. Ал олардың діни-философиялық мазмұнын, киелі кеңістік ретіндегі функциясын айқындайтын зерттеулер жасалған жоқ.

2.2 Исламға дейінгі діни кешендер: Жетіасар мәдениеті

Сыр өңірінің археологиялық мұралары ішінде исламға дейінгі кезеңге жататын ескерткіштер ерекше орын алады. Солардың бірі ретінде Жетіасар мәдениетін ерекше атауға болады. Бұл мәдениет б.з.б. I мыңжылдықтың соңы мен біздің заманымыздың алғашқы ғасырларын қамтитын ірі археологиялық кешен ретінде белгілі. Сырдарияның төменгі

ағысында орналасқан Жетіасар ескерткіштері ежелгі қоғамдардың әлеуметтік құрылымы мен дүниетанымдық жүйесін зерттеуде маңызды дереккөз саналады (10, б. 223-224).

Жетіасар мәдениетіне жататын қалашықтар мен қорымдардан табылған археологиялық материалдар сол дәуірдегі діни наным-сенімдерден хабар береді.

Әсіресе жерлеу дәстүрлері мен қабір құрылыстары ежелгі тұрғындардың діни сенімдерінің ерекшеліктерін көрсетеді. Археологиялық қазбалар барысында табылған қабір құрылыстарының әртүрлілігі, мәйітті жерлеу тәсілдерінің ерекшелігі және қабір ішіне қойылған заттар жүйелі зерттеуді қажет етеді (10, б. 226).

Жерлеу дәстүрлеріне назар аударсақ, көптеген қорымдарда мәйітпен бірге түрлі тұрмыстық заттар, қару-жарақ немесе әшекей бұйымдар қойылғаны анықталған (10, б.228). Бұл сол кездегі адамдардың о дүниеге деген сенімін көрсетеді деген жалпылама жауап бүгінде жұртты қанағаттандырмайды. Сондықтан қару-жарақтар мен әшекейлерді тек қана құрал немесе бұйым ретінде емес, сонымен бірге олардың символдық мәнін де зерттеу қажет.

Сонымен бірге қабір архитектурасы да сол кезеңдегі діни түсініктердің маңызды көрсеткіші саналады. Кейбір қабірлердің күрделі құрылымы, арнайы камералар мен дәліздердің болуы жерлеу рәсімдерінің белгілі бір діни идеологиялық жүйеге негізделгенін аңғартады. Мұндай архитектуралық ерекшеліктер қабірді тек жерлеу орны ғана емес, сонымен қатар киелі кеңістік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді (10, б. 229).

Жалпы алғанда, Жетіасар мәдениетінің археологиялық материалдары ежелгі қоғамдардың діни дүниетанымын зерттеуде аса құнды дерек болып табылады. Алайда бұл ескерткіштер көбінесе тарихи-мәдени немесе әлеуметтік тұрғыдан ғана зерттеліп келді. Олардың діни-символдық мазмұны мен ғұрыптық функциясы арнайы ғылыми бағыт аясында жүйелі түрде талданған жоқ.

Осы себепті Жетіасар мәдениетін дін археологиясы тұрғысынан зерттеу үлкен ғылыми маңызға ие. Мұндай тәсіл археологиялық материалдарды тек заттық мәдениет ретінде емес, сонымен қатар ежелгі адамдардың дүниетанымы мен діни тәжірибесінің көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде Сыр өңіріндегі исламға дейінгі діни сенімдердің эволюциясын, олардың әлеуметтік құрылыммен және мәдени үрдістермен байланысын тереңірек түсіндіруге жол ашылады.

2.3 Ортағасырлық исламдық кезең: Сығанақ, Жанкент және Отырар

Сыр өңірінің археологиялық ескерткіштері ислам дінінің таралу тарихын зерттеуде де ерекше орын алады. Ортағасырлық кезеңде бұл аймақ ірі саяси, экономикалық және мәдени орталықтардың бірі болған. Әсіресе Сығанақ, Жанкент және Отырар қалалары ислам өркениетінің аймақтағы маңызды орталықтары ретінде белгілі. Бұл қалалардан табылған археологиялық деректер ислам дінінің таралуымен бірге жаңа діни-мәдени кеңістіктің қалыптасқанын көрсетеді.

Сығанақ қаласы ортағасырлық кезеңде Дешті Қыпшақ аймағындағы ірі саяси және діни орталықтардың бірі болған. Археологиялық зерттеулер барысында қала аумағынан мешіт құрылыстарының іздері, діни архитектура элементтері және эпиграфикалық жазулары бар құлпытастар табылған. Бұл деректер ислам дінінің қала тұрғындарының өмірінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Сонымен қатар құлпытастардағы араб жазуы мен діни мәтіндер ислам мәдениетінің аймақта орныққанын дәлелдейді (13, б. 36).

Жанкент қаласы да Сыр өңіріндегі маңызды ортағасырлық орталықтардың бірі болып табылады. Қала орнындағы археологиялық зерттеулер исламдық сәулет элементтерін, соның ішінде ғұрыптық ғимараттардың қалдықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл ескерткіштер ислам мәдениетінің қала кеңістігін қалыптастыруда маңызды фактор болғанын көрсетеді. Сонымен қатар қаланың құрылымында діни ғимараттардың ерекше орын алуы ислам дінінің қоғамдық өмірді ұйымдастырудағы рөлін айқындайды (14, б. 119).

Отырар қаласының исламдық өркениеттің ірі мәдени орталығы болғаны белгілі. Бұл қалада жүргізілген археологиялық қазбалар барысында мешіттердің, қоғамдық ғимараттардың және түрлі діни құрылымдардың қалдықтары анықталған. Қала маңында исламдық жерлеу дәстүрлерін көрсететін некропольдер мен құлпытастар табылған. Құлпытастардағы

эпиграфикалық жазулар сол дәуірдегі діни түсініктер мен мәдени үрдістерді зерттеуге мүмкіндік береді (13, б. 33).

Ортағасырлық қалалардан табылған михрабтар мен басқа да діни архитектура элементтері исламдық сәулет өнерінің аймақта өзіндік ерекшеліктермен дамығанын дәлелдейді. Алайда бұл археологиялық материалдар көбінесе сәулет тарихы немесе қала мәдениеті тұрғысынан ғана зерттеліп келді. Олардың діни-символдық мазмұны мен исламдық ғұрыптық тәжірибемен байланысы арнайы дін археологиясы тұрғысынан толық талданған жоқ.

Сондықтан Сығанақ, Жанкент және Отырар сияқты қалаларды дін археологиясы тұрғысынан кешенді зерттеу үлкен ғылыми мүмкіндік береді. Мұндай зерттеу ислам дінінің археологиялық көріністерін жүйелі түрде талдауға, діни ғимараттардың функциясын анықтауға және исламдық мәдени кеңістіктің қалыптасу үрдісін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

2.4 Сыр өңіріндегі киелі кеңістік: Қорқыт ата феномені

Сыр өңірінің тарихи-мәдени кеңістігінде ерекше орын алатын тұлғалардың бірі – Қорқыт ата. Түркі халықтарының рухани дүниетанымында Қорқыт бейнесі тек тарихи кейіпкер ретінде ғана емес, сонымен қатар киелі мәдениеттің маңызды символы ретінде қалыптасқан. Оның есімімен байланысты аңыздар, мифтер және киелі орындар Сыр өңірінің діни-мифологиялық кеңістігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, Қорқыт феноменін зерттеу тек фольклор немесе әдебиет шеңберінде ғана емес, діндер тарихы тұрғысынан қарастыруды да қажет етеді.

Түркі халықтарының мәдени жадында сақталған Қорқыт туралы аңыздардың негізгі мазмұны өмір мен өлім мәселесі мен мәңгілік өмірді іздеу идеясына негізделген. Аңыздарда Қорқыт өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын аралаған дана ретінде сипатталады (15). Бұл сюжеттерді діндер тарихы аясындағы түрлі халықтардың мифологиясындағы өлімсіздіктің жолын іздеген қаһармандардың бейнесімен салыстыра отырып зерттеу керек. Сондай-ақ, қайтадан қарастыруға тиісті мәселелердің бірі – Қорқыттың шамандық бейнесі. Оны М.Элиаде сияқты әлемдік ғалымдардың шаманизм туралы зерттеулері аясында талдау қажет (16). Өйткені Қорқыттың қобыз үні арқылы рухтармен байланыс орнату немесе емдік-ритуалдық тәжірибелер жүргізу сияқты көне діни тәжірибелерді көрсететін қызметінің мәні толық ашылған жоқ.

Бұл өз кезегінде Қазақстанда діндер тарихы саласының дамуына үлес қоса отырып оның археологиямен байланысын жеделдетеді. Бір жағынан Қорқыт атаға қатысты мәдени-тарихи материалдарды зерттеу, екінші жағынан оған қатысты мифтік түсініктерді талдау ерекше маңызға ие. Мифологиялық деректер мен археологиялық материалдарды салыстыра зерттеу арқылы Сыр өңіріндегі киелі кеңістіктің қалыптасу үдерісін және көне сенімдердің кейінгі діни дәстүрлермен байланысын анықтауға болады.

Сондықтан Қорқыт ата феноменін зерттеу тек тарихи немесе әдеби мәселе емес, сонымен қатар діни дүниетанымның археологиялық және мәдени көріністерін түсіндіруге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыт болып табылады. Діндер тарихы мифтер мен киелі ұғымдардың мазмұнын түсіндіруге көмектессе, археология осы түсініктердің материалдық мәдениеттегі көріністерін анықтауға мүмкіндік береді. Осы екі ғылыми бағыттың тоғысында жүргізілген зерттеулер Сыр өңірінің рухани тарихын тереңірек түсінуге және оның киелі географиясын ғылыми тұрғыдан талдауға жол ашады.

Қорытынды

Қазақстан аумағындағы археологиялық ескерткіштер халықтардың тарихи дамуы ғана емес, олардың рухани мәдениеті мен діни дүниетанымының қалыптасуын зерттеуде маңызды дерек көзі болып табылады. Сыр өңіріндегі археологиялық материалдар исламға дейінгі діни түсініктер мен ортағасырлық ислам мәдениетінің қалыптасуын айқын көрсетеді.

Жетіасар мәдениетіне жататын ескерткіштер көне қоғамдардың жерлеу рәсімдері мен ғұрыптық тәжірибелері арқылы олардың діни дүниетанымын танытса, Сығанақ, Жанкент және Отырар қалалары ислам өркениетінің аймақта кең таралғанын дәлелдейді. Сонымен қатар

Қорқыт атаға қатысты аңыздар мен киелі орындар Сыр өңірінің сакралды кеңістігінің қалыптасуында маңызды орын алады.

Осы деректер Қазақстан археологиясында дін археологиясы бағытын дамыту қажеттігін көрсетеді. Археологиялық ескерткіштерді діндер тарихы мен сакралды мәдениет тұрғысынан зерттеу ежелгі қоғамдардың дүниетанымын тереңірек түсінуге және Сыр өңірінің рухани тарихын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Toprak B. Geçmişimizi doğru anlamak: Din bilimleri ve arkeoloji bağlamında disiplinlerarası çalışmaların gerekliliği // Uluslararası Yüksek Din Öğretimi Sempozyumu (Akademik ve Sosyal Yönleriyle) Bildiriler Kitabı. II. Cilt. Malatya, 2019. – S. 521–526.
2. Whitley D.S., Hays-Gilpin K. *Belief in the Past: Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*. Walnut Creek: Altamira Press, 2003. – 284 p.
3. Toprak B. *Din arkeolojisi ve Göbeklitepe*. İstanbul: Milet Nihal, 2020. – 335 б.
4. Қартаева Т., Ашимова С. Кейбір археологиялық ескерткіштердегі символдар мен атрибуттарға этнографиялық интерпретация // Bulletin of history. №2 (105). Алматы, 2022. – Б. 216–227.
5. Tanrıverdi H. Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme // Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Cilt 8, №3. Ordu, 2018. – S. 595–601.
6. Adıbelli R. Mircea Eliade'in Yeni Hümanizm Projesi // Umran Dergisi. №218. İstanbul, 2013. – S. 72–80.
7. Eliade M. Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I: Taş Devri'nden Eleusis Gizemlerine. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017. – 512 s.
8. Özdöl Kutlu S. Arkeoloji ve Dinler Tarihi İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme // Milet ve Nihal. Cilt 21, №2. İstanbul, 2024. – S. 141–159.
9. Alaidar Y. Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe, Yazar: Bilal Toprak (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2020) // Ordu İlahiyat. Sayı 4. Ordu, 2025. – S. 78–82.
10. Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы, 2009. – 570 б.
11. Қазақстан археологиясы (Archaeology of Kazakhstan). Ғылыми журнал. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, 2019.
12. Қадырбаев оқулары – 2020: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2020.
13. Серікбай А.Б. Орта ғасырдағы Қазақстан территориясындағы қала мәдениеті: Отырар, Құлан, Сығанақ қалалары // Medieval history of Central Eurasia. №1 (8). 2025. – Б. 30–38.
14. Смагулов Е.А. Археологические исследования городища Жанкент // Археология Казахстана. №1 (2017). Алматы. – С. 118–130.
15. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт ата туралы аңыздар. Алматы: Ғылым, 1987. – 312 б.
16. Eliade M. *Şamanizm: Arkaik Tekniklerin Coşkusu*. Çev. İsmet Birkan. İstanbul: İmge Kitabevi, 2014. – 568 s.

Файзулла Г.Ф.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей қорығы, «Ясауитану» ғылыми орталығы. Түркістан (Қазақстан).

Жетекші ғылыми қызметкер

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТТЕГІ «ҚАЛА» КОНЦЕПТІСІ

Аннотация. Бұл мақалада Ортағасырдағы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалардың тарихи-мәдени дамуы және түркі жазба әдебиетіндегі «қала» концептісінің қалыптасуы қарастырылады. Яғни, Қазақстан аумағындағы экономикалық, мәдени және рухани орталық ретінде бой көтерген Отырар, Тараз, Баласағұн, Сайрам сияқты ірі қалалардың рөлі арқылы ортағасырлық түркі ойшылдарының еңбектеріндегі «қала» ұғымының тілдік-мәдени және концептуалдық сипаты талданады.

Зерттеу нәтижесінде Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн және Махмұд Қашқаридың еңбектері негізінде өркениет, білім, билік, әділет және руханият категорияларының сабақтастығы, «Құтты білік» пен «Түрік сөздігі» арқылы ортағасырлық қалалардың саяси-әлеуметтік құрылымы мен мәдени кеңістігі айқындалып, «қала» концептісінің ядросы – мемлекет пен билік, жақын өрісі – білім, мәдениеті, заң, әділет, ал шеткері өрісі – сауда, байлық, сәулет және көпэтностылық екені тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, өркениет пен мәдениет, «қала» концептісі, түркі жазба әдебиеті, ортағасырлық қала.

Ерте дәуірде жердің түкпір-түкпірінде тұратын адамдар бір-бірімен сауда байланысын жүргізген. Алғашында бұл қажетті заттармен айырбас ретінде жүзеге асқан. Мысалы, асыл тастар, алтын, күміс, тұз, шипалы өсімдіктер, мал, сәйгүлік аттар, қымбат бағалы аң терілері, қола мен темірден жасалған заттар, мата, азық-түлік және басқа да тауарлармен алмасқан. Кейіннен ақшаға сауда-саттық басталып, көптеген елдер мен қалаларды байланыстырған орталықтар – базар, жәрмеңке, сауда жолдары ашылды. Жолдар бір-бірімен ұласып, Шығыс пен Батысқа, Оңтүстік пен Солтүстікке қарай жалғасып, көптеген жаңа аймақтарды қосты. Осылай б.з.б. II ғасырдың ортасында Еуропа мен Азияны біріктірген Ұлы Жібек жолы пайда болды [1, б.1].

Орта ғасырда Қазақстан аумағындағы қалалардың дамуы Ұлы жібек жолымен тікелей байланысты болды. Отырар, Тараз, Сайрам және Баласағұн қалаларымен қатар Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңірлерінде көптеген ірі қалалар бой көтерді.

Сонымен Ұлы жібек жолы бойындағы негізгі қалалар:

- **Отырар (Фараб):** Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсындағы ежелгі ірі орталық.
- **Тараз:** VII-XII ғасырлардағы Талас алқабындағы сауда орталығы.
- **Испиджаб (Сайрам):** Батыс пен шығысты байланыстырған ірі сауда торабы.
- **Саудакент:** Қаратау бөктеріндегі қолөнер мен сауда орталығы.
- **Сығанақ, Янгикент (Жаңакент):** Сырдария бойындағы оғыз, қыпшақ тайпаларының қалалары.
- **Түркістан (Ясы):** Орта ғасырлардағы маңызды діни және сауда орталығы.
- **Құлан:** Жамбыл облысындағы бекіністі қала.

Бұл қалалар тек қана сауда орталықтары ғана емес, қолөнер, ғылым мен мәдениет ошақтары ретінде танылды. Барлық қалаларды мешіттер, медреселер, базарлар, моншалар салынып, қала инфрақұрылымы дами түсті. Оның ішінде Отырар қаласын ірі кітапханасы мен әйгілі ғұламалары әйгілі етті.

Сондай-ақ ортағасырлық кез-келген қаланың жан-жақты дамуына Ұлы Жібек жолының ықпалы зор болғаны белгілі. Бұл сауда жолы экономикалық өркендеуге ғана емес, мәдениеттің, ғылым мен білімнің өзара ықпалдасып, кең қанат жаюына негіз болды. Ел мен елдің, қала мен қаланың арасында жазба мәдениет пен мәтіндік дәстүрлер алмасып, тіл мен әдебиет қарқынды дами түсті.

Орта ғасырда Ұлы Жібек жолы бойындағы Отырар, Тараз, Баласағұн қалалары көптілді орта болды. Бұл өңірлерде түркі тілдері, соғды тілі, араб тілі, парсы тілі, қытай тілі қатар қолданылды. Сауда, халықаралық қатынастар және дін арқылы лексикалық алмасулар жүрді. Айтар болсақ, Ислам діні арқылы түркі тіліне араб-парсы сөздері көптеп енді.

Ислам мәдениеті арқылы араб-парсы поэтикалық үлгілері түркі әдебиетіне енді. Бұл интертекстуалдық байланыстардың дамуына демеу болды.

Жалпы ортағасырлық қалаларда жазба дәстүр қалыптасты. Олардың арасында Отырардан шыққан ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби араб тілінде философиялық трактат жазған. Ал, Баласағұн қаласының түлегі Жүсіп Баласағұни түркі тіліндегі саяси-дидактикалық «**Құтты білік**» шығармасы мен түркі тілдеріндегі тарихи лексикасын сипаттайтын Махмұд Қашқаридың «**Түрік сөздігі**» атты еңбегі қалыптасқан дәстүрдің дәлелі [2, б.15].

Осы атақты шығармалардың ішінде «**Құтты білікте**» қалалық саяси мәдениеттің әдеби көрінісі ретінде әділетті қала басқару мәселесі сөз болады [3, б. 69].

Ортағасырлық қала мәдениетінің сипаттамасы:

- Құрылымы: Қалалар үш негізгі бөліктен тұрды: билеуші сарайы мен әкімшілік орналасқан Қамал, ақсүйектер мен байлар тұратын Шахарстан, қолөнершілер мен саудагерлер мекені Рабат.

- Мәдени-экономикалық орталық: Қалалар мен қолөнердің (темір ұсталығы, қыш құмыра, зергерлік) орталығы болды, сонымен қатар мешіттер мен медреселер арқылы ғылым мен білім дамыды.

- Сәулет өнері: Ортағасырлық қалалар архитектуралық ескерткіштерге, моншаларға, су құбырларына бай болды. Мысалы, Бабаша хатун, Айша бибі кесенелері, Отырар, Тараз, Баласағұн қалаларының қалдықтары.

Жазба әдебиеттегі «қала» концептісі ғылым мен мәдениеті орталығы, тек сауда орны емес, «білімнің, парасаттың, адамгершіліктің» ұясы ретінде көрсетіледі.

Жүсіп Баласағұнның «**Құтты білік**» шығармасында қала мемлекетті басқарудың, әділдік пен мәдениеттің орталығы ретінде қарастырылады.

Бұл шығармалардағы «қала» ұғымын концептуалдық тұрғыдан талдауға болады:

- Қала – өркениет орталығы
- Қала – білім мен руханият кеңістігі
- Қала – билік пен тәртіп символы.

Орта ғасырлық қалалар (Отырар, Сайрам, Тараз) түркі тілдес халықтардың отырықшылық мәдениеттің орталығы ретінде қарастырылады. Бұл тарихи құбылыс әдеби мәтіндерде концептуалдық деңгейде бейнеленеді.

Ойшылдың өзі жазған мәліметтерге қарағанда, Жүсіп Баласағұн орта ғасырда Қарахан әулеті билік жүргізген мемлекеттің бір кездегі астанасы –Баласағұн қаласында дүниеге келген. Өзінің атақты филолсофиялық- диалектологиялық «Құтты білік» дастанын Баласағұнда бастап, Қашқарда аяқталуы кездейсоқ жайт емес еді. Өйткені сол кездегі түркі тілдес тайпалардың мәдени өмірінде Қашқар қаласы зор рөл атқарғаны мәлім.

X-XII ғғ. Қараханидтер әулеті билік құрды. Соғыссыз, мамыражай, бейбіт өмір сүргісі келетін ру-тайпалар Орта Азия төңірегінде өркендеп өсіп келе жатқан Қарахан мемлекетіне бірігіп, мемлекеттің ел басқару жүйесі нығая бастады. Қарахан мемлекетінің көшпелі билік ордасы Қашқар қаласында болды. Сол кездегі Ұлы Жібек жолының бойындағы мәдениеті, әдебиеті, экономикасы дамыған ірі қалалардың бірі болған.

Жүсіп Баласағұнның «**Құтты білік**» дастаны – Ислам мен діни құндылықтарын насихаттайтын шығарма. Автор әлемдік үйлесімділік негізінде әділетті адамзат әулетін құруды армандаған. Шығарма Қарахан мемлекетінің Ата Заңы қызметін атқарған. Сол үшін шығармада патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігі жеке-жеке баяндалады [4, б. 26].

Махмұд Қашқаридың еңбегі «Түрік сөздігі» - түркі халықтарының сөз қазынасын жинақтаған құнды дереккөз [5, б. 81]. Ол жерде қалаға қатысты лексемалар, этнонимдер мен топонимдер көптеп кездеседі. Еңбекте қала:

- Этномәдени кеңістік;
- Сауда және қарым-қатынас;
- Өркениеттің даму көрсеткіші ретінде сипатталады.

«Қала» концептісінің тілдік өрісі лексикалық материалдар арқылы анықталады. Сондай-ақ «баласағұн», «барсхан», «сайрам» сияқты атаулар мәдени-географиялық концепт ретінде қызмет атқарады.

Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары»: Ойшыл қаланы ізгілік, ынтымақ, білім арқылы бақытқа жететін адамдар мекені ретінде сипаттайды [6, б. 1].

Әбу Насыр әл-Фараби шыққан Отырар қаласа ғылым орталығы ретінде әйгілі болып, тарихи феномен ретінде әдеби санада «қала – білім ордасы» концептісін қалыптастырды.

Бұл тарихи құнды еңбектердегі «қала» концептісі дегенде ең алдымен қаланың тілдік-мәдени бейнесі сипатталады және әлеуметтік құрылым, билік, мораль, дін және білім мәселелерімен қатар «қала» ұғымы маңызды мәдени категория ретінде көрініс табады.

Осылайша ортағасырлық түркі әдебиетінде қала тек әкімшілік орталық емес, рухани жетілу орны ретінде де бейнеленеді. Ислам өркениетінің ықпалымен қала мешіт, медресе, кітапхана шоғырланған білім кеңістігіне айналды.

Осы мәтіндер негізінде «қала» концептісін:

Ядро – мемлекет, тәртіп, билік; жақын өріс – білім, заң, мәдениет, әділет; шеткері өріс – сауда, байлық, сәулет, көп халық деп модельдеуге болады.

Қорытынды. Ортағасырлық дәуірде Ұлы Жібек жолы бойында бой көтерген қалалар тек экономикалық орталық ғана емес, рухани, ғылыми және мәдени өркендеудің басты тірегі болды. Отырар, Тараз, Баласағұн, Сайрам сияқты қалалар түркі өркениетінің дамуына зор үлес қосып, жазба әдебиет пен ғылыми ойды қалыптастырды.

Сол дәуірдің ойшылдары шығармаларында «қала» концептісін әкімшілік немесе географиялық мекен ретінде ғана емес, әділетті қоғам құрудың, білім мен руханиятқа бағытталған мемлекеттіліктің символы ретінде көрсеткен. Ізгілік пен ынтымақ кеңістігі ретінде Әл-Фарабидің, әділетті басқару жүйесінің моделі ретінде Жүсіп Баласағұнның, этномәдени және тілдік бірегейлікті көрсеткіші ретінде Махмұд Қашқаридың еңбектерінде сипатталған қала концептісі – өркениет орталығы, білім мен руханият кеңістігі, билік пен тәртіптің нышаны ретінде көпқырлы мазмұнға ие мәдени феномен болып табылады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. <https://stud.kz/referat/show>.
2. Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани луғат ит-турк»)-Алматы, «Ана тілі», 1993.- 192 бет.
3. Баласағұн Ж. Құтты билік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б. .
4. Мұхатова О.Х., Булгулова Ш.Т., Жүсіп Баласағұн ортағасырлық тарихи ойға қосылған үлес. KazNU Bulletin. History series. №4 (83). 2016).
5. Махмұт Қашқари, «Түрік тілінің сөздігі» 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. – Алматы: «Хант» баспасы, 1997.
6. <https://adebiportal.kz/>

Искакова М.

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» Экскурсовод со знанием двух иностранных языков, филолог.

г. Туркестан, (Казахстан)

РОЛЬ АРХЕОЛОГИИ В ИСТОРИИ ГОРОДА ТУРКЕСТАН.

Аннотация: история города, в прошлом известного как Ясы, а ныне как Туркестан, уходит в глубокую древность. На территории современного города в ближайшей округе известны городища Культобе, Сидак, Карачик I, II, Торткультобе I, II и др. археологические объекты, которые изучают специалисты. Туркестан – многозначный топоним, имевший разное наполнение в разные исторические эпохи. Туркестан – страна тюрков. Для арабских географов IX-X вв. Туркестан начинался севернее Мавераннахра, если быть точнее, севернее Сырдарьи. Географическое значение города Туркестан многократно менялось в различные исторические периоды средневековья. Согласно трудам Аль-Омари, в XIV в. территория страны тюрков охватывала районы Средней и Нижней Сырдарьи, Западного Моголистана, Кашгарии и Бадахшана. В источниках XV-XVII вв. бассейн среднего течения Сыр-Дарьи назван одним географическим именем Туркестан. Наш народ очень чтит свою историю. Как проникновенно пишет поэт о любви к своей истории в своих стихах:

История не терпит суесловья,
Труда ее народная стезя.
Ее страницы, залитые кровью,
Нельзя любить бездумною любовью,
И не любить без памяти нельзя.

Археология, которая является одним из главных помощников для историков, одна из сравнительно молодых гуманитарных наук: всего 200 лет назад считалось, что история человечества (без его мифологического периода) охватывает приблизительно 3000 лет. Этот вывод опирался на письменных текстах, которые для большинства людей представляли собой перечень династий и царственных особ, сражений и богословских споров. [1-6 стр.]

Судьбы городов, как и судьбы людей, интересны своей неповторимостью. Особенно таких городов как Туркестан, представляющего собой крупнейшую жемчужину в ожерелье древних Казахстанских городов, протянувшегося от Джунгарских гор через Семиречья и Сырдарьинские степи вплоть до Арала. При этом Туркестан – один из немногих современных городов, непрерывная история которого уходит в глубь веков.

Особую известность город Ясы-Туркестан приобрел в XII в. как место проповеднической деятельности суфийского святого – шейха Ахмеда Ясави. Его могила стало местом паломничества, а воздвигнутый над ним в конце XIV в. грандиозный храм-шедевр центральноазиатского зодчества – культурным центром среднеазиатского региона. В дальнейшем наличие захоронения святого шейха в значительной мере предопределило развитие города Ясы. [2-4стр.]

Новые археологические материалы, полученные в результате систематических работ на холме Культобе и расчистка замка древней цитадели города-крепости Ясы позволяют определить возраст Туркестана до первых веков нашей эры, а возможно и до нашей эры (II-I вв. до н.э.). Оригинальная планировка замка и всей цитадели, вероятно окруженной мощной шестигранной стеной, говорит о древних местных архитектурных традициях, которые передавались из поколения в поколение и сформировали облик нашего региона.

Исторически территория Туркестана была окончательно включена в состав Казахского ханства в 16-м веке. Об этом свидетельствуют грамоты, выданные казахскими ханами о назначении служителей – мутавалли и шайх ал-ислам мавзолея Ахмеда Ясави, здесь же казахские ханы принимали иностранных послов. В русских источниках сохранилось описание приема российских послов в период между 1652-1717 гг. Как отмечают русские источники, в

ходе этих переговоров казахский хан потребовал равноправных отношений, заявляя, что и турецкий султан, и персидский хан не выше его по статусу [3-8 стр.] В Туркестане проводились собрания высшей казахской знати. В источнике зафиксированы торжественные приезды казахских ханов в Туркестан. Согласно обычаям и правилам престолонаследия, мавзолеем святого шейха Х. А. Ясави в Туркестане служил местом коронации верховного правителя казахов в период позднего средневековья. [4-9 стр.]

Известно, какое огромное значение для экономического и культурного развития народов имели торговые связи. Вместе с караванами приходили мастера, ремесленники, зодчие. Многочисленные археологические находки, особенно клады старинных среднеазиатских монет, найденные на территории нашего государства, свидетельствуют о несомненных связях Руси со Средней Азией еще в давние времена, когда был проложен торговый путь через Каспийские степи и не только в Среднюю Азию, но и дальше – в Индию и Китай. По этому пути проходили русские, византийские, генуэзские, и индийские купцы. [5-3 стр.]

В 1864 году Туркестан был завоеван Российской империей, перестал быть столицей и вошел в новообразованное Туркестанское генерал-губернаторство.

С 1991 года Туркестан находится в составе независимого Казахстана, а с 2018 года город переживает второе рождение. Он постепенно становится историческим и духовным центром республики. Без воссоздания картины прошлого невозможно формирование национального единства нашей страны – Республики Казахстан, становление ее государственности, укрепление ее независимости. Поэтому, изучение собственной истории воспитанию патриотизма.

Однако некоторые ее страницы до сих пор остаются нераскрытыми, таят в себе много загадок и тайн, другие, если и освещены, не дают полной картины прошлого. Особенно это касается древней истории, где лежат истоки нашей культуры. Но особое значение археология приобретает для народов тех стран, письменная история которых почти или полностью неизвестна. Причина этого заключается порой в скудности самих письменных источников, а часто в полном их отсутствии для отдельных очень важных периодов. Это в полной мере относится к истории Казахстана. Археологические же свидетельства почти неисчерпаемы. Казахстан – это по истине музей под открытым небом, наиболее яркие экспонаты которого покоятся в Туркестане, в древней дельте Сырдарьи, на Мангышлаке, в Сарыарке, Жетысу, Мугоджарах и Прииртышье.

За последние 50 лет количество археологических источников удваивалось каждые 10-15 лет. Именно археологам мир обязан тем, что стали известны и получили признание многие яркие исторические открытия. В изучении города Туркестан принимали участие многие археологи, имена которых известны не только в нашей стране, но и в мире. Археологи должны продолжать изучение древних памятников истории и культуры. Благодаря их многолетней работе мы сейчас имеем представление о жизни и быте древних городов.

Список использованных источников и литературы:

1. «Древние города Казахстана». К. Байкапов. ТОО «Аруна Ltd», 2007.
Рекомендовано Министерством образования и науки Республики Казахстан
2. «Загадки древнего Туркестана» Смагулов Е. Алматы «Санат» 1998
Сборник научных и научно-популярных статей
3. Туркестан - колыбель духовности
Лингво-краеведческая энциклопедия, Нур-Султан 2019, «Рухани жаңғыру» 508 стр.
4. Из истории Туркестанского края (1865-1917)
Издательство «Наука» главная редакция восточной литературы Москва 1980,
Отечественный редактор Н.А.Халфин

Динашева Л.С.

Халықаралық туризм және меймандостық университеті, «Гуманитарлық» мектеп директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ: ДӘСТҮРЛІ МАХАЛЛА ЖҮЙЕСІ МЕН РЕСМИ КВАРТАЛДЫҚ БӨЛІНІС

ХІХ ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласының тарихи дамуында дәстүрлі шығыстық қалалық құрылым мен Ресей империясы енгізген әкімшілік-аумақтық басқару жүйесі қатар қалыптасқан өтпелі кезең ретінде сипатталады. 1864 жылы Түркістанды орыс әскерлерінің жаулап алынуынан кейін қала Ресей империяның әскери-әкімшілік тірек пунктіне, кейін уездік орталыққа айналып, оның халқы мен аумақтық құрылымы жүйелі түрде есепке алына бастады. Осы кезеңде жүргізілген санақтар мен әкімшілік сипаттамалар Түркістанның дәстүрлі әлеуметтік-аумақтық құрылымының отарлық басқару жағдайында қандай өзгерістерге ұшырағанын талдауға мүмкіндік береді.

Түркістан оазисі ежелден суармалы егіншілік пен тұрақты отырықшы мәдениет негізінде қалыптасқан қалалар шоғырланған аймақ болды. Оазис қалаларының тарихи топографиясын зерттеген тарихшы-археолог М. Тұяқбаев өңір қалалары суармалы егіншілік аймақтарында орналасқан тұрақты қалалық орталықтар жүйесін құрағанын атап өтеді [1]. Мұндай қалаларда тұрғындар көршілік-қауымдық принцип бойынша қоныстанып, тұрақты қалалық қауымдарға топтасты.

Орта Азия қалаларының құрылымын талдаған шығыстанушы ғалым В.В. Бартольд мұсылман қалаларының тұрғындары мешіт төңірегінде топтасқан қауымдық кварталдардан тұрғанын жазса [2], тарихшы, этнограф А.И. Левшин өз зерттеулерінде Оңтүстік Қазақстан қалаларын отырықшы егіншілік пен қолөнер орталықтары ретінде сипаттап, мұнда халық тұрақты қоныстарда өмір сүргенін баяндайды [3]. Бұл тұжырымдар Түркістан қаласының да дәстүрлі кезеңдегі қалалық құрылымы қауымдық негізде қалыптасқанын аңғартады.

Оңтүстік Қазақстан қалаларындағы тұрғындардың қоныстану құрылымын зерттеген Е.И. Агеева тұрғындар мекендеген аудандар жекелеген усадьбалар мен кварталдардан тұрғанын атап өтеді [4, б. 60]. Мұндай құрылым тұрғын үйлердің аула-усадьбалық жүйеде орналасқанын білдіреді және махалла қауымдарының материалдық негізін құрады. Махалла жүйесінің тарихи сабақтастығын қарастырған А.Д.Сандыбаева өз еңбектерінен дәстүрлі тұрғын қауымдардың отарлық кезеңде де сақталғаны айқындығына болады [5]. Түркістан қаласының әкімшілік басқару жүйесінің өзгерісін талдаған зерттеулерде Ресей кезеңінде қала аумағы әкімшілік кварталдарға бөлінгенімен, мұсылман тұрғындар мекендеген аудандарының қауымдық сипаты жойылмағанын атап өтеді [6].

Сонымен бірге ХІХ ғасырдың соңындағы сипаттамаларда Түркістан қаласы мешіттері көп, тығыз қоныстанған мұсылман кварталдары бар шығыстық қала ретінде бейнеленеді. Мұндай мәліметтер Н.И. Добросмыслов жинаған материалдарда да кездеседі [10]. Олар Түркістанның отарлық кезеңде де дәстүрлі қалалық құрылым элементтерін сақтағанын айғақтайды.

Осылайша ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының әлеуметтік-аумақтық құрылымы дәстүрлі махалла жүйесі мен Ресей әкімшілігі енгізген әкімшілік кварталдық бөлініс формаларының өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасқан күрделі тарихи құбылыс болып табылады. Осы мәселені нақтылау үшін архив деректері мен тарихнамалық еңбектерді кешенді түрде қарастыру қажет. Мақаланың мақсаты — ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының әлеуметтік-аумақтық құрылымының дәстүрлі махалла

моделінен отарлық әкімшілік кварталдық бөлініске ауысуын деректер мен тарихнамалық тұжырымдар негізінде теориялық тұрғыдан талдау болып табылады.

Түркістан қаласының дәстүрлі әлеуметтік-аумақтық құрылымы: махалла жүйесі. Орта Азияның тарихи қалаларының аумақтық құрылымы тұрғындардың көршілік-қауымдық қоныстану принципіне негізделгені белгілі. Мұндай құрылымда қала аумағы әлеуметтік және діни байланыстар арқылы біріктірілген шағын қауымдарға — махаллаларға бөлінді. Махалла белгілі бір аумақта орналасқан тұрғын үйлер кешенін ғана емес, сонымен бірге өзара туыстық, көршілік және шаруашылық байланыстармен біріктірілген әлеуметтік қауымдастықты білдірді. Сондықтан махалла жүйесі қалалық қоғамның аумақтық ұйымдасуының негізгі тетігі қызметін атқарды.

Шығыстық қалалардың құрылымын талдаған В.В. Бартольд мұсылман қалаларында тұрғын аудандар мешіт төңірегінде топтасқан қауымдық кварталдардан тұрғанын атап өтеді [2]. Мұндай сипаттама мешіттің махалла кеңістігіндегі орталық рөлін айқындайды. Мешіт тек діни нысан емес, белгілі бір аумақтағы тұрғындардың әлеуметтік бірігу орталығы қызметін атқарды. Осыған байланысты махалла шекаралары көбіне мешіт ықпалы таралған аумақпен сәйкес келді.

А.И. Левшин Оңтүстік Қазақстан қалаларын сипаттағанда олардың тұрғындарының отырықшы егіншілік пен қолөнерге негізделген тұрақты қоныстарда өмір сүргенін жазады [3]. Бұл дерек қалалық қауымдардың аумақтық тұрақтылығын көрсетеді. Отырықшы халықтың ұзақ уақыт бір жерде өмір сүруі тұрғын аудандардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан қауымдық бірліктер ретінде сақталуына мүмкіндік берді. Мұндай жағдайда махалла тек аумақтық емес, тарихи қалыптасқан әлеуметтік құрылымға айналды.

Түркістан оазисі қалаларының қалыптасуын зерттеген М. Тұяқбаев өңір қалалары суармалы егіншілік аймақтарында орналасқан тұрақты қоныстар жүйесі ретінде дамығанын атап өтеді [1]. Суармалы егіншілікпен байланысты қоныстану жүйесі қалалар мен ауылдардың тығыз байланысын қалыптастырды. Мұндай аймақтарда қала тұрғындарының едәуір бөлігі егіншілікпен айналысқанымен, олардың қоныстану үлгісі қалалық қауымдық сипатта болды. Сондықтан Түркістан қаласының дәстүрлі аумақтық құрылымы ауылдық-егіншілік орта мен қалалық қауымдық кеңістіктің тоғысуы негізінде қалыптасты.

Оңтүстік Қазақстан қалаларының тұрғындардың қоныстану құрылымын талдаған Е.И. Агеева тұрғын аудандардың жекелеген усадьбалар мен кварталдардан тұрғанын атап өтеді [4, б. 60]. Усадьбалық тұрғын жүйе ауласы бар жеке үйлердің топтасуынан құралған қалалық құрылымды білдіреді. Мұндай үйлер туыстық немесе көршілік байланыстағы отбасыларға тиесілі болып, бір махалла аумағында шоғырланды. Усадьбалық құрылым махалла жүйесінің материалдық негізін қалыптастырды, өйткені тұрғын үйлердің аумақтық топтасуы әлеуметтік қауымның тұрақтылығын қамтамасыз етті.

Махалла жүйесінің әлеуметтік мазмұнын зерттеген еңбектерде оның тек қоныстану формасы емес, сонымен бірге әлеуметтік өзара көмек, шаруашылық ынтымақтастық және діни өмір бірлігі екені айтылады. Оңтүстік Қазақстан қалаларындағы махаллалар тарихи кезеңдер бойы сақталған қауымдық құрылым болып [5], мұндай қауымдар тұрғындардың күнделікті тұрмысын, шаруашылық қызметін және діни өмірін ұйымдастыруда маңызды рөл атқарды.

Түркістан қаласының дәстүрлі кезеңдегі құрылымына қатысты деректер де осы сипаттамалармен үйлеседі. Қала аумағында мешіттердің көп болуы және тұрғын үйлердің тығыз орналасуы махалла жүйесінің кең таралғанын аңғартады. Мешіттердің тұрғын аудандар ішінде орналасуы әрбір махалла аумағында діни орталық болғанын білдіреді. Мұндай құрылым тұрғындардың әлеуметтік байланыстарының аумақтық негізде ұйымдасқанын көрсетеді.

Түркістанның тарихи қалыптасуы да оның әлеуметтік-аумақтық құрылымының қауымдық сипатын айқындайды. Қала Қожа Ахмет Ясауи кесенесі төңірегінде қалыптасқан діни орталық ретінде белгілі болды. Діни орталық маңында қоныстану тұрғындардың рухани және әлеуметтік байланыстарын нығайтты. Мұндай жағдайда махалла тек тұрғындар мекендейтін аудан ғана емес, діни-қоғамдық кеңістіктің бірлігі қызметін атқарды.

Сонымен қатар Түркістанның сауда-қолөнер орталығы ретіндегі рөлі де махалла құрылымының қалыптасуына әсер етті. Қалалық қолөнершілер мен саудагерлер көбіне кәсіби немесе туыстық байланыстары бойынша бір ауданда қоныстанды. Мұндай топтасу қалалық аумақтың әлеуметтік-кәсіби негізде бөлінуіне әкелді. Нәтижесінде әр махалла белгілі бір шаруашылық қызметпен байланысты қауымға айналды.

Осылайша тарихнамалық еңбектер мен жалпы шығыстық қалаларға тән заңдылықтарды салыстыра қарастыру Түркістан қаласының дәстүрлі әлеуметтік-аумақтық құрылымы махалла жүйесіне негізделген қауымдық-усадыбалық қалалық модельге сәйкес келгенін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл құрылым тұрғындардың қоныстану үлгісін ғана емес, қалалық қоғамның әлеуметтік ұйымдасуын да анықтады.

1864 жылғы санақ деректеріндегі Түркістанның әлеуметтік-аумақтық құрылымы. 1864 жылғы Түркістан қаласы тұрғындарының санақ тізімі қаланың дәстүрлі әлеуметтік-аумақтық құрылымын нақты сандық көрсеткіштер арқылы айқындауға мүмкіндік беретін аса маңызды тарихи дерек болып табылады. Түркістанды Ресей әскерлері жаулап алғаннан кейін әкімшілік тарапынан көп ұзамай санақ жүргізіліп, оның нәтижелері әкімшілік есепке алу құжаттарына тіркелді. Құжатта тұрғындар саклялар(үй) бойынша есепке алынып, әрбір үй иесінің аты-жөні, үй шаруашылығындағы адамдар саны, жыныстық құрамы және этникалық тиесілігі көрсетілген. Мұндай тіркеу тәсілі қаланың аумақтық құрылымын тұрғын үйлер деңгейінде қамтып, дәстүрлі қоныстану жүйесінің нақты көрінісін береді.

Санақ деректері бойынша Түркістан қаласы төрт кварталға бөлінген. Бірінші және екінші кварталдарда 523 сакля және 2159 тұрғын тіркелген [7]. Үшінші және төртінші кварталдарда 678 сакля және 2553 тұрғын есепке алынған [8]. Осы мәліметтерді біріктіргенде, 1864 жылы қалада 1201 сакля және шамамен 4712 тұрғын болғаны анықталады. Бұл көрсеткіштер Түркістанның XIX ғасыр ортасында қалыптасқан отырықшы қала болғанын дәлелдейді.

Саклялар саны мен тұрғындар санының арақатынасы әр тұрғын үйде орта есеппен төрт-бес адам тұрғанын аңғартады. Мұндай көрсеткіш шығыстық қалаларға тән отбасылық-усадыбалық қоныстану үлгісіне сәйкес келеді. Усадыбалық тұрғын жүйеде әрбір сакля жеке отбасының шаруашылық және тұрмыстық кеңістігін білдірді. Мұндай үйлердің аумақтық топтасуы махалла қауымдарының қалыптасуына негіз болды. Сондықтан санақта тіркелген саклялар қаланың әлеуметтік-аумақтық құрылымының негізгі ұялары ретінде қарастырылуы мүмкін.

Кварталдардың ішкі құрылымы олардың бірнеше бөліктерге бөлінгенінен байқалады. Санақ құжаттарында кварталдардың «бөлігі» ретінде көрсетілуі тұрғын аудандардың ұсақ қауымдық бірліктерден тұрғанын білдіреді. Мұндай бөлініс дәстүрлі махалла құрылымына тән. Әрбір бөліктің тұрғындары өзара көршілік немесе туыстық байланыста болған. Сондықтан әкімшілік құжаттардағы квартал бірлігі бірнеше махалла аумағын біріктірген ірілендірілген шағын аудан ретінде қарастырылады.

1864 жылғы санақ деректері тұрғындардың этникалық құрамын да айқындайды. Тізімдерде тұрғындардың негізгі бөлігі «кокандықтар» ретінде тіркелген. Бұл атау этникалық емес, саяси-әкімшілік сипаттағы белгі болды, өйткені Түркістан Ресей билігіне өткенге дейін Қоқан хандығы құрамында болған. Сонымен бірге қаланың кейбір тұрғындары «бухарлықтар» ретінде көрсетілген. Мұндай жіктелу Түркістанның сауда-қолөнер орталығы ретіндегі сипатын аңғартады. Бұхарадан келген саудагерлер мен қолөнершілердің белгілі бір аудандарда шоғырлануы махалла құрылымының әлеуметтік-кәсіби негізде қалыптасқанын білдіреді.

Санақ деректеріндегі тұрғын үйлердің тығыз орналасуы қаланың аумақтық құрылымының ықшам әрі жинақы болғанын көрсетеді. 1201 сакляның төрт квартал аумағында шоғырлануы тұрғындардың қоныстану тығыздығы жоғары болғанын білдіреді. Мұндай тығыздық шығыстық қалалардың ішкі құрылымына тән сипат болып табылады. В.В. Бартольд мұсылман қалаларында тұрғын аудандардың тығыз орналасқан кварталдардан тұрғанын атап

өткен [1]. Түркістан қаласына қатысты санақ деректері осы заңдылықтың нақты көрінісін береді.

1866 жылғы әкімшілік сипаттамада Түркістанда 20 мешіт болғаны көрсетілген [9]. Мешіттердің көп болуы тұрғын аудандардың бірнеше діни қауымдарға бөлінгенін білдіреді. Әдетте әр махалла аумағында бір мешіт орналасатындықтан, мұндай көрсеткіш қаланың ондаған махалладан тұрғанын аңғартады. Бұл жағдай 1864 жылғы кварталдардың дәстүрлі махалла қауымдарын біріктірген әкімшілік аумақ болғанын дәлелдейді.

Санақ деректерінде тұрғындардың кәсіби құрамы тікелей көрсетілмегенімен, кейінгі сипаттамалармен салыстыру олардың шаруашылық құрылымын анықтауға мүмкіндік береді. 1866 жылғы мәліметтерде қала тұрғындарының арасында егіншілікпен, қолөнермен және саудамен айналысқан топтар болғаны айтылады [9]. Мұндай кәсіптік құрылым махалла қауымдарының әлеуметтік-шаруашылық негізде қалыптасқанын білдіреді. Қолөнершілер мен саудагерлердің белгілі бір аудандарда шоғырлануы қалалық аумақтың кәсіби қауымдарға бөлінуіне әкелді.

Түркістанның тарихи қалыптасуы оның әлеуметтік-аумақтық құрылымының ерекшелігін айқындайды. Қала Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан діни орталық ретінде белгілі болды. Діни орталық төңірегінде тұрғындардың шоғырлануы махалла құрылымының тұрақтылығын қамтамасыз етті. Қасиетті орын маңындағы қоныстану тұрғындардың рухани және әлеуметтік байланыстарын нығайтты. Мұндай жағдайда тұрғындар мекендеген аудандардың ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз сақталуы мүмкін болды.

Санақ деректерінде тұрғындардың жыныстық құрамы да көрсетілген. Ер және әйел адамдар санының салыстырмалы түрде тең болуы қалада тұрақты отбасылық қоныстану басым болғанын білдіреді. Бұл жағдай Түркістанның әскери бекініс емес, қалыптасқан отырықшы қала болғанын дәлелдейді. Қалалық қауымдарда толық отбасылардың өмір сүруі махалла құрылымының тұрақтылығын арттырды.

1864 жылғы санақ деректерін шығыстық қалалардың жалпы құрылымымен салыстыру Түркістанның әлеуметтік-аумақтық құрылымы дәстүрлі махалла жүйесіне толық сәйкес келгенін айқындайды. Кварталдардың тұрғын үйлерден тұратын бөліктерге бөлінуі, саклялардың отбасылық-усадыбалық сипатта болуы, мешіттердің тұрғын аудандар ішінде орналасуы және тұрғындардың қауымдық негізде шоғырлануы — барлығы да махалла жүйесінің негізгі белгілері болып табылады.

Осылайша 1864 жылғы санақ Түркістан қаласының әлеуметтік-аумақтық құрылымы дәстүрлі махалла қауымдарына негізделгенін нақты статистикалық деңгейде дәлелдейді. Ресей әкімшілігі енгізген кварталдық бөлініс бұл құрылымды тек есепке алу мақсатында ірілендіріп көрсеткенімен, оның әлеуметтік мазмұны жергілікті қауымдық жүйеге сәйкес келді.

Ресей билігі кезеңіндегі Түркістанның әкімшілік-аумақтық қайта құрылуы.

1864 жылы Түркістанның Ресей империясы құрамына енгізілуі қаланың басқару жүйесіне ғана емес, оның аумақтық құрылымына да елеулі өзгерістер әкелді. Дәстүрлі кезеңде қала аумағы махалла қауымдары негізінде қалыптасқан тұрғын аудандардан тұрған болса, Ресей билігі жағдайында бұл құрылым әкімшілік есепке алу мен басқару талаптарына бейімделе бастады. Соның нәтижесінде қала аумағы ресми кварталдық бөлініске түсіріліп, тұрғын аудандар жаңа әкімшілік өлшемдер арқылы сипатталды.

Ресей әкімшілігінің қалалық кеңістікті жүйелеуге ұмтылысы империялық басқару тәжірибесіне тән құбылыс болды. Жаулап алынған аймақтарда халықты есепке алу, салық салу және тәртіпті қамтамасыз ету үшін аумақтық бірліктерді нақты белгілеу қажет болды. Осы тұрғыдан Түркістан қаласының кварталдарға бөлінуі дәстүрлі махалла аумақтарын басқаруға ыңғайлы әкімшілік бірліктерге сәйкестендіру әрекеті ретінде қарастырылады.

1864 жылғы санақта кварталдардың бөліктерге бөлініп тіркелуі Ресей әкімшілігінің қаланың ішкі құрылымын егжей-тегжейлі сипаттауға ұмтылғанын көрсетеді. Алайда бұл бөлініс жаңа аумақтық жүйені қалыптастырудан гөрі, бұрыннан бар тұрғын қауымдарды

әкімшілік тұрғыдан есепке алуға бағытталды. Сондықтан кварталдық бөлініс мазмұны жағынан махалла жүйесіне сәйкес келді.

Түркістанның Ресей империясы билігі кезеңіндегі аумақтық сипаттамалары Н.И. Добросмыслов жинаған материалдарда да көрініс табады. Онда қала мешіттері көп, тығыз қоныстанған мұсылман кварталдары бар шығыстық орталық ретінде сипатталады [10]. Мұндай сипаттама XIX ғасырдың соңында да тұрғын аудандардың дәстүрлі қауымдық сипаты сақталғанын аңғартады. Қала аумағы ресми кварталдарға бөлінгенімен, олардың ішкі құрылымы бұрынғы махалла аумақтарына сәйкес келді.

Түркістан қаласының әкімшілік басқару жүйесінің өзгерісін талдаған зерттеулерде Ресей кезеңінде қалалық аумақ уездік басқару құрылымына енгізіліп, кварталдық бөлініс ресми сипат алғаны айтылады [6]. Бұл өзгеріс қала аумағын басқару және бақылау механизмін күшейтуге бағытталды. Дегенмен мұсылман тұрғын аудандарының дәстүрлі қоныстану үлгісі өзгермегені байқалады.

Оңтүстік Қазақстан қалаларының тарихи дамуын қарастырған еңбектерде де отарлық кезеңде дәстүрлі тұрғын қауымдарының толық жойылмағаны атап көрсетіледі. А.Д.Сандыбаева өз зерттеулерінде махалла жүйесінің әлеуметтік негізі сақталғаны, тек әкімшілік тұрғыдан жаңа бөлініс енгізілгені айқындайды [5]. Мұндай жағдай Түркістан қаласына да тән болды.

Ресей билігі кезеңінде қаланың көше желісі мен қоғамдық кеңістігі де біртіндеп ресми сипат ала бастады. Әкімшілік мекемелер, базарлар мен сауда орындары нақты аумақтарға шоғырланып, қаланың функционалдық құрылымы өзгерді. Бұл өзгерістер тұрғын аудандардың кеңеюіне және жаңа шаруашылық орталықтардың қалыптасуына ықпал етті. Дегенмен тұрғын үйлердің орналасу үлгісі бұрынғыдай тығыз, аула-усадьбалық сипатта қалды.

Түркістан халқының санының өсуі де аумақтық құрылымға әсер етті. XIX ғасырдың екінші жартысында қала тұрғындарының артуы жаңа тұрғын үйлердің салынуына және махалла аумақтарының ұлғаюына әкелді. Алайда бұл кеңею бұрыннан бар қоныстану үлгісі негізінде жүзеге асты. Сондықтан кварталдық бөлініс кеңейгенімен, оның ішкі мазмұны қауымдық сипатта сақталды.

Империялық басқару жағдайында қаланың әлеуметтік-аумақтық құрылымы екі деңгейлі сипат ала бастады. Бір жағынан, тұрғындар дәстүрлі махалла қауымдары негізінде қоныстануын жалғастырды. Екінші жағынан, бұл аумақтар ресми әкімшілік кварталдарға біріктірілді. Мұндай қосарлы құрылым отарлық кезеңдегі көптеген шығыстық қалаларға тән құбылыс еді.

Түркістан қаласының бұл кезеңдегі аумақтық құрылымын салыстырмалы тұрғыдан қарастыру оның толық әкімшілік қайта жоспарлауға ұшырамағанын көрсетеді. Ресей империясының кейбір қалаларында жаңа жоспар бойынша көше желісі өзгертіліп, тұрғын аудандар қайта салынса, Түркістанда мұндай түбегейлі өзгеріс байқалмайды. Қала тарихи қалыптасқан қоныстану үлгісін сақтай отырып, әкімшілік жүйеге бейімделді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан халқының өсуі және қаланың функциялық дамуы. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының Ресей империясы құрамына енгізілуі оның демографиялық және шаруашылық дамуына елеулі әсер етті. Қала әскери-әкімшілік тірек пунктінен уездік орталыққа айналып, аймақтық басқару мен сауда қатынастарының маңызды торабына айналды. Бұл өзгерістер қала халқының санының өсуіне және оның функциялық құрылымының күрделенуіне ықпал етті.

Архив деректері XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан халқының біртіндеп артқанын көрсетеді. 1864 жылғы санақта қалада шамамен 4712 тұрғын тіркелген [7; 8]. 1866 жылғы әкімшілік сипаттамада тұрғындар саны 4900 шамасында болғаны айтылады [9]. XIX ғасырдың соңына қарай бұл көрсеткіш 7000-нан асқан [11]. Мұндай өсім қаладағы тұрақты қоныстанудың кеңеюімен және жаңа тұрғын үйлердің салынуымен байланысты болды.

Халық санының артуы ең алдымен Түркістанның әкімшілік орталық ретіндегі маңызының күшеюіне байланысты болды. Уездік басқару мекемелерінің орналасуы қалаға қызметтік топтардың, әскери қызметкерлердің және саудагерлердің келуіне жағдай жасады. Соның нәтижесінде қала тұрғындарының әлеуметтік құрамы күрделене түсті. Дәстүрлі егінші-қолөнерші тұрғындармен қатар әкімшілік қызметкерлер мен сауда топтары көбейді.

Түркістанның сауда орталығы ретіндегі рөлі де осы кезеңде айқындала түсті. Қала Орта Азияның ішкі аймақтарын Сырдария бойы мен қазақ даласымен байланыстыратын керуен жолдары торабында орналасқан еді. Ресей кезеңінде бұл байланыстар тұрақты сауда қатынастарына айналды. XX ғасыр басындағы деректерде Түркістанда 1200-ге жуық дүкен болғаны көрсетіледі [12]. Мұндай көрсеткіш қаланың аймақтық сауда орталығы ретінде қалыптасқанын дәлелдейді.

Сауданың дамуы қаланың ішкі құрылымына да әсер етті. Базарлар мен сауда қатарлары белгілі бір аудандарда шоғырланып, қолөнершілер мен саудагерлердің қоныстану аймақтарын қалыптастырды. Мұндай құбылыс шығыстық қалаларға тән кәсіби аудандардың қалыптасу заңдылығына сәйкес келеді. Қолөнершілер мен саудагерлердің бір жерде шоғырлануы махалла қауымдарының әлеуметтік-кәсіби сипатын күшейтті.

Түркістанның діни орталық ретіндегі рөлі де сақталып қалды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қалаға келушілер ағынын тұрақты түрде қамтамасыз етті. Зияратшылар мен саудагерлердің келуі қаланың қызмет көрсету және сауда салаларының дамуына ықпал етті. Діни орталық мәртебесі Түркістанның қала ретінде үздіксіз өмір сүруін қамтамасыз еткен факторлардың бірі болды.

Тұрғындар санының өсуі қала аумағында жаңа саклялардың салынуына әкелді. Алайда бұл кеңею жаңа жоспарланған аудандар есебінен емес, бұрыннан қалыптасқан тұрғын аудандардың ұлғаюы арқылы жүзеге асты. Сондықтан қала құрылымында дәстүрлі тығыз қоныстану сипаты сақталды. Мұндай құбылыс тарихи қалыптасқан қалаларға тән табиғи өсу жолын білдіреді.

Түркістан халқының өсуі оның ауылдық ортамен байланысын да көрсетеді. Қала тұрғындарының бір бөлігі егіншілікпен айналысуды жалғастырды. Суармалы егіншілік алқаптарының қала маңында орналасуы тұрғындардың қалада тұрып, ауыл шаруашылығымен айналысуына мүмкіндік берді. Мұндай жағдай Түркістанның қалалық және ауылдық шаруашылық элементтері ұштасқан орталық болғанын аңғартады.

Халық санының артуы әлеуметтік қатынастардың да күрделенуіне әкелді. Қалада әртүрлі әлеуметтік топтар — егіншілер, қолөнершілер, саудагерлер, діни қызметкерлер және әкімшілік қызметкерлер — қатар өмір сүрді. Бұл топтардың өзара байланысы қаланың әлеуметтік құрылымын көпқабатты етті. Дегенмен тұрғындардың басым бөлігі дәстүрлі қауымдық ортада өмір сүргендіктен, махалла жүйесінің әлеуметтік негізі сақталды.

Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысындағы демографиялық дамуын аймақтық қалалармен салыстыру оның табиғи өсу жолымен дамығанын көрсетеді. Кейбір жаңа әкімшілік орталықтарда тұрғындар саны сырттан көшу арқылы күрт артса, Түркістанда өсім біртіндеп жүрді. Бұл жағдай қаланың ежелден қалыптасқан тұрғын орталығы болғанын білдіреді.

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дамуын архив деректері мен тарихнамалық еңбектер негізінде талдау оның қалалық әлеуметтік құрылымы дәстүрлі махалла қауымдарына негізделген қоныстану жүйесі мен Ресей әкімшілігі енгізген ресми кварталдық бөлініс жағдайында қалыптасқанын көрсетеді. 1864 жылғы санақ материалдары кварталдардың бірнеше махалладан тұрғанын айқындай отырып, әкімшілік бөліністің жаңа қоныстану үлгісін қалыптастырмағанын, тек тарихи қалыптасқан тұрғын қауымдарын есепке алу жүйесіне енгізгенін дәлелдейді.

Ресей билігі кезеңінде Түркістанның әкімшілік және сауда функциялары кеңейіп, тұрғындар саны артты. Дегенмен бұл өзгерістер қаланың дәстүрлі қоныстану құрылымын жойған жоқ. Тұрғындар бұрынғыдай махалла қауымдары шеңберінде қоныстануын жалғастырды.

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының қалалық әлеуметтік құрылымы тарихи қалыптасқан махалла жүйесінің сабақтастығы мен отарлық әкімшілік бөліністің қабаттасуы негізінде дамыды. Бұл жағдай қаланың дәстүрлі құрылымының отарлық кезеңде де сақталғанын айқын дәлелдейді.

***Алғыс айту:** Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII –XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.*

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Тұяқбаев М. Средневековые города Туркестанского оазиса. Алматы: Ғылым, 2009. -175 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч.2. Спб., 1900. -553 с.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих орд и степей. Ч.3.СПб.,1832. – 303 с.
4. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды института истории, археологии и этнографии. Т.V;Алма-Ата.1958.
5. Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С. Население Туркестанского региона в XVIII-начале XX вв.: культура, социальные и политические институты Известия национальной академии наук Кыргызской Республики. №1.Бишкек, 2025. Спец. Выпуск. 2025 г. стр.125-131
6. Динашева Л.С., Сандыбаева А.Д., Тастанбеков М.М., Тұрсұн Х.М., Рахымжан Қ.Ө. XIX ғасырдың ортасы – XXІ ғасыр басындағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихы. Алматы, «ТОО «Алгоритм», 2023. – 248
7. ҚР Орталық мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА),118- қ., 1-тізбе, 2-іс, 8–11п.
8. ҚР ОМА, 118- қ., 1-тізбе, 2-іс, 12-16 пп.
9. ҚР ОМА, 118- қ., 1-тізбе, 2-іс, 17–20 пп.
10. Добросмыслов Н.И. *Города Сыр-Дарьинской области* (Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата, Чимкент). Ташкент, 1912. – 205.
11. ҚР ОМА ,Ф. 145-қ., 1-тізбе, 6-бума, 84-іс, 5-п.
12. Түркістан облысының мемлекеттік Архиві, 74-қ.,1-тізбе,18-бума,143-іс, 69-71пп.

ОҢАЛБАЙҚЫЗЫ Р.

Астана қаласы. Л.Гумелев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің
1-курс доктаранты. Түркістан қ (Қазақстан)

**ОРТА АЗИЯДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА
МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ**

Мақала ортағасырлардағы Орталық Азия қалаларының тарихи және мәдени дамуына және олардың қала мәдениетінің ерекшеліктеріне арналған. Мақала қалаларды білім мен ғылым орталықтары ретінде, медреселердің білім беру жүйесіндегі рөлін, ойшылдардың ғылыми мұрасын және олардың бастамасымен салынған кесенелердің сәулет ерекшеліктерін талдай отырып, қалалық болмыстың қалыптасуын көрсетеді. Ұлы Жібек жолының мәдени алмасу мен халықаралық ғылыми-мәдени байланыстарға ерекше назар аударылады. Әлеуметтік құрылым, мәдени өмір және ғылыми жетістіктерді зерттеу негізінде Орта Азиядағы қала мәдениетінің тарихи маңызы ашылады.

Статья посвящена историко-культурному развитию среднеазиатских городов в Средние века и особенностям их городской культуры. Анализируются города как центры образования и науки, роль медресе в системе обучения, научное наследие мыслителей и архитектурные особенности мавзолеев, построенных по их инициативе, как отражение формирования городской идентичности. Особое внимание уделено влиянию Великого Шёлкового пути на культурный обмен, международные научные и культурные связи. На основе изучения социальной структуры, культурной жизни и научных достижений раскрывается историческое значение городской культуры Средней Азии.

Орта ғасырдағы Орта Азия мәдениеті – көптеген ұлттар мен қоғамның, діндер мен этникалық топ мұраларының көркем жиынтығынан құралған. Азия мәдениетінің маңызды бөлігі көркем өнері, музыкасы және әдебиеті болып келеді. Мұнда әлемдік діндер яғни индуизм, ислам және христиан діндер дамыған өркениеттерді қалыптастырды.

Ортағасырлық қала мәдениеті ортағасыр тарихы және географиялық әдебиеттерде Оңтүстік, Оңтүстік Шығыс, Орталық Қазақстанда, Талас, Қырғыз, Іле, Жоңғар Алатауының бөктерлерінде, Қаратаудың күнгей беттерінде, Сырдария, Арыс Шу, Талас, Сарысу, Кеңгір өзендерінің аңғарларында егіншілікпен қатар VI-XIII ғасырдан бастап қала құрылысы, сәулет өнері қолға алына бастады. Саяси және экономикалық орталықтар бірте-бірте зәулім сарайлары бар қалаларға айнала бастады. Орта ғасырдағы Орта Азия жерінде ежелгі замандардан бері отырықшылық, ал орта ғасырдан бастап қалалық өмір тіршілігі дамыған ірі-ірі тарихи-мәдени аймақтар салынды. Орта ғасырда қала үш бөліктен: Цитадель, Шахристан, Рабадтан тұрды. Цитадель – қала орталығының мықты қорғаныс айлағы болып табылатын бөлігі. Шахристан – қаланың негізгі орталығы. Рабад – шахристанның сыртында орналасқан қала сыртындағы қаппа. Қаланың осы ғасырдағы басты жаңалығы мешіттердің салынуы болды. Қала өмірінің маңызды рөлі базар және сауда-саттық айналымы саналды. Қала ішіндегі базарларды араб авторлары «сұқ» және «асвақ», парсылар «базар» деп атаған. Базарлар Шахристан мен Рабад территорияларында орналасқан болатын.

Орта Азияның ортағасырлық қалалары: Самарқанд, Бұқара, Термезу, Мерв, Үргеніш болды. Самарқанд (Samargand) – Өзбекстан Республикасындағы ежелгі қалаларының бірі. Тұла бойы тарих пен тағылым тұнған Самарқанд қаласы Памир-Алтай тауларының баурайындағы Өзбекстанның оңтүстік-шығысындағы Зарафшан өзенінің алқабында орналасқан. Самарқанд – көркіне көз тоймастай сұлу қала. Әлемге атағы шыққан философтар мен ақындар бұл қаланы «Әлемнің айнасы», «Көңілдің бағы», «Шығыстың жауһары», «Жер дидары» секілді түрлі теңеулермен сипаттап, тіпті қаланың әдемілігін жеткізуге ешбір сөздің құдіреті жетпейтіндігін айтып өтеді яғни қаланың барлық жақұты мен әсемдігін көзбен көріп

қана ләззат ала алатындығын сипаттайды. Сан мыңдаған ғасырлар бойы қаланың көрмегені жоқ шығар, сірә? Ұлы Жібек жолында қанат жайған қала небір жойқын шапқыншылықты көріп, қаншама соғыстың ащы дәмін татты, отқа да оранды, оққа да ұшты, құлады да, қайта тұрды... Бірақ қала өз құндылығын жоғалтқан емес, одан сайын көркейе берді. Көптеген жылдар бойы дәл осы шаһар арқылы сауда керуендері батыста Парсы жеріне, шығыста Қытайға, оңтүстікте Үндістан даласына ағылып жатты.

Халықаралық сауда жолының тарихы б.з.б. III-II мыңжылдықтардан, Шығыс Түркістаннан Иран, Мысыр, Қытай мен Сирияға лазурит пен нефрит тасудан басталады. Б.з.б. 138 жылы Қытайдан император Удидің Батыстың беймәлім елдеріне (күн қайда батса, сол жаққа) жіберген елшілік керуені жолға шығады. Ол алғаш рет Қытайдан Орталық Азияға тіке жол тартады. Сапар барысында сауда үшін қолайлы жолдар анықталды. Бұл жолдар «Ұлы Жібек жолы» сауда керуенінің негізін қалады. Тарих ғылымында б.з.б. II ғасырды «Ұлы Жібек жолы» сауда керуенінің тұрақты жұмыс істеуінің басталуы деп қабылданған. Қытай елшісінен кейін іле-шала бұл жолмен Батысқа жібек керуендері жүрді. Рим мен Византия, Үндістан, Иран, Араб халифатынан осы елдерде өндірілетін тауарлар тасылды. «Ұлы Жібек жолы» сауда керуенінің маңызы – халықтар мен мәдениеттерді жақындастырып, сауда көзімен қатар күн көріс тіршілігіде едіуэр жақсаруына септігін тигізді. *«Ұлы Жібек жолы» сауда керуені өзінің ресми атауын XIX ғасырда ғана алған болатын.* Оны неміс ғалымы Фон Рихтгофен «Азияның физикалық географиясы» атты еңбегінде ұсынды. «Ұлы Жібек Жолы» сауда керуенінің басты құралы «жібек мата» сауданың басты түрі болып, алтынмен бірге халықаралық валюта міндетін де атқарды. Оны патшалар мен елшілерге тарту етті, жалдамалы әскерге жалақы және мемлекеттік қарыздардың өтеуі ретінде төлеп отырды. «Жібек» өзінің жұқа, әсемдігінің арқасында алыс жерлерге тасымалданатын негізгі тауар саналды. Сонымен қатар иіссу, тәтті тағамдар, женьшень мен маталар түрлері, бояу, бағалы тастар, аң терісі, алтын, күміс құймалары сияқты бұйымдар да тасылды. Жібек жолымен араб арғымақтары, қаршыға, тотықұстар мен түйеқұстар т.б. сатуға әкелінді.

«Ұлы Жібек жолы» сауда керуенімен ежелгі мәдениет пен өнер туындылары таратылды. Орта Азия, Түркістаннан келген музыкант, биші, акробаттар, Қытай императоры мен Византия сарайларында өз өнерлерін көрсетті. Жібек жолымен қытайлықтар өз елінде жоғары бағаланатын асыл тұқымды жылқы мен түйелерді Орталық Азиядан алдырды. Қытайлықтар керуен саудасы арқылы әкелінген ауыл шаруашылығы дақылдарын бұршақ, пияз, қияр, сәбіз, анар, грек жаңғағы т.б. өз елдерінде өсіруді үйренді. Орталық Азиядан Қытайға жүннен тоқылған әртүрлі бұйымдар: кілем, жапқыш, төсеніштер әкелінді. Жүн өңдеу мен кілем тоқу әдісімен таныс емес қытайлықтарға бұл бұйымдар ерекше әсер етті.

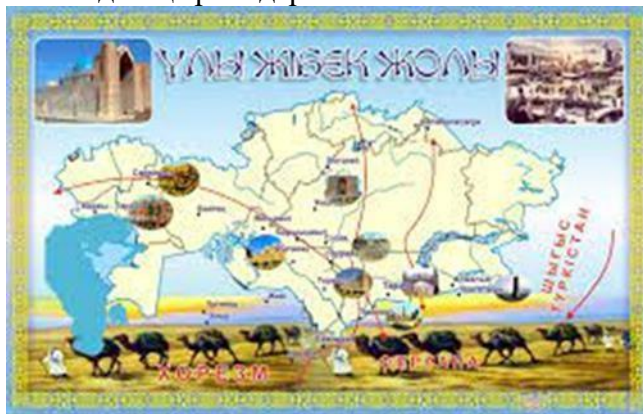
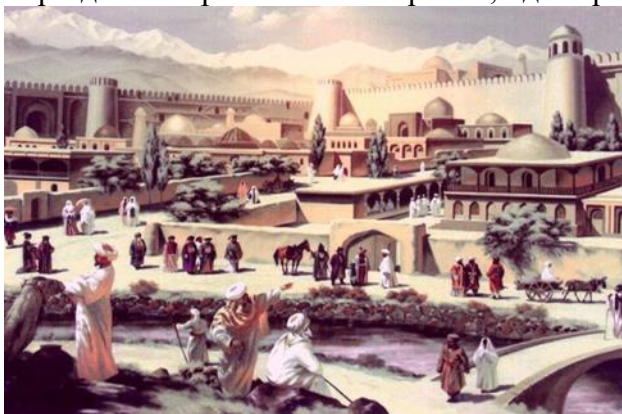
«Ұлы Жібек жолы» бағытымен өткен керуен саудасы пайда әкелумен қатар, үлкен қауіп-қатерге де толы еді. Сол себепті көпестер жолға жалғыз емес, қарулы адамдардан тұратын ірі керуендермен шықты. Керуендер жүк артылған бірнеше жүздеген түйеден құралды. Олармен бірге саудагерлер, аудармашылар, нөкерлерін ерткен елшілер, дін таратушылар да сапар шекті. Керуен саудасы арқылы жол бойында тұрақты түрде қызмет көрсететін орындар ашылды. Сол себепті «Ұлы Жібек жолы» бойында керуен сарайлар (жолаушылар тоқтап, демалатын жайлар) салынды. Оларда көпестер мен керуенге қызмет көрсететін арнайы адамдар, демалыс бөлмелері, тауар сақтауға, жүк артылған малға арналған қоражайлар, қажетті жемшөп, азық-түлік пен қоймалар болды. Керуен сарайлар көпес үшін қажетті тауарды сатып алатын, сататын орынға айналды. Айырбас сауда да дамыды. Жер иелері кедендік баж салықтарынан пайда тапты. Бұл артықшылықты жоғалтып алмау үшін Орталық Азия елдерінің билеушілері көпестерді қорғайтын заңдар қабылдады. Сауданы дамытуда көшпелі малшылар маңызды рөл атқарды. Олар керуендерге жол көрсетіп, азық және көлік малымен қамтамасыз етті.

II-V ғасырларда «Ұлы Жібек жолы» сауда керуені шығыста Хуанхэден басталып, Қашғария мен Ферғанаға, одан әрі Самарқанд, Бұхара арқылы Сирияға өтті. VI-XIII ғасырларда Қытайдан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы Батысқа өткен жол қызу тіршілікке толы болды. Жолдың мұндай сипаты бірнеше себептермен түсіндіріледі.

- Біріншіден, Жетісуда түркі қағандарының ордалары орналасты. Олар сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етті.
- Екіншіден, VII ғасырда Ферғана арқылы өтетін жол өзара қақтығыстар салдарынан қауіпті еді.
- Үшіншіден, бай түркі ақсүйек қауымы теңіздің ар жағынан келген тауарларды көтерме бағамен сатып алып отырды.

«Ұлы Жібек жолы» сауда керуені жүзжылдықтар бойы өзгерістерге ұшырады. Жолдың бір бөлігінің маңызы ерекше артса, кейбірі керісінше, жойылып кетті, ал енді бірі құлдырады. VI ғасырдың екінші жартысында түркілер Ұлы Жібек жолының біраз бөлігіне иелік етті. Осы түркі кезеңінде Қытайдан Жетісу арқылы батысқа және Қазақстанның оңтүстігіне өткен Ұлы Жібек жолы бойында жандану байқалды. Бұл жолдың негізгі бөлігі еді және керуен саудасы мен елшілік сапарлары VI-XIII ғасыр басында осы жермен өтті. Бұл жағдай Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігінде ежелгі қалалардың тез өсуіне жеткізді. Орта ғасырлық Сырдария қалаларына қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған заттар халықаралық сауданы зерттеуде маңызды дереккөздері болып табылады. Осындай жәдігерлердің қатарына Отырардан табылған күміс көмбе жатады. Күміс теңгелер Түркістан қалалары мен Кіші Азия, Еуропа және Еділ бойы қалаларының ақша сарайларында дайындалды. Қазбалар барысында тұрмыстық және зергерлік бұйымдар табылды. Оны «Ұлы Жібек жолы» сауда керуені жолындағы қалалардың өзіндік «сыр сандығы» деуге болады.

«Ұлы Жібек жолының» бағыттарына келсек, Ұлы Жібек жолы жүйесіне керуен жолдарының бірнеше тармақтары енді. Бұл тармақтар тау жоталарындағы түрлі асулар арқылы шөлді айналып өтті. Жібек жолы Арал теңізі жанынан өтіп Сырдария жағалауымен, одан Шудан Жетісу арқылы Жоңғар қақпасына жетті. Осы аймақ Үндістанның түрлі дәмдеуіштер өндірілетін өлкесі мен тұт ағашы өсетін Сары өзеннің (Қытай) жағалауларына апаратын ең ыңғайлы жол болып есептеледі. Талас алқабындағы Тараз қаласы түргеш, қарлұқ, кейін қарахандықтардың экономикалық және мәдени орталығы болды. Сауда жолы Тараздан солтүстік бағытта Ертіске, одан әрі Енисейдегі қырғыздарға өтті.

VII ғасырдағы Қытай елінің жол көрсеткіш кітапшасында «Ақ өзендегі қала» деп Испиджаб көрсетілген. Оны кейін «Сайрам» деп атаған. Испиджаб ірі негізгі сауда орталығы болды. Осы жерден жол одан әрі Сырдария арқылы өрлеп, Арал бойына жетті. Сырдария жағалауымен өткен керуен жолында ірі қалалар Отырар (Фараб) мен Шауғар орналасты. Бұл қалалардан оғыздар орталығы Янгикент қаласына қарай жол өтті. X-XII ғасырларда Ұлы Жібек жолының бұл тармағында Сауран, Жент, Ашнас сияқты қалалар бой көтерді.

Біздің заманымыздан 330 жылы Самарқанд қаласы Ескендір Зұлқарнайын жаулап алып, өз мемлекетінің құрамына енгізді. Б.з. I ғас. – б.з. IV ғас. дейінгі аралықта Кушан патшалығының ірі сауда орталығы болды. IV ғасырдан VI ғас дейін Түрік қағанатының құрамына енген Соғды мемлекетінің астанасы болды. Көне қаланы VIII ғасырдың басында арабтар, IX ғасырда Самани әулеті, XI ғасырда Қарахан әулеті, одан соң түрік салжұқтары, XII ғасырдың орта шенінде қидандар басып алды. XIII ғасырдың бас кезінде Хорезм шаһтары билік етті.

1220 жылы Шыңғыс хан әскерлері жаулап алады. XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында Әмір Темір мемлекетінің астанасы болды. 1500 жылы Шайбани мемлекетінің, XVI ғасырдың соңында Бұхар хандығының құрамына кірді. 1868 жылы патшалық Ресей әскерлері басып алды да, Ресей империясының қарауына енді. 1924-1930 жылы Өзбекстанның астанасы болды. 1938 жылдан бастап облыс орталығы болады. 1970 жылы қазанда Самарқанның 2500 жылдығы аталып өтілді. Самарқанның ежелгі Афрасиаб атанған солтүстік-шығыс бөлігінде қала тарихының мұражайы, «Шаһи Зинда» ғимараты, «Бибі ханым» мешіті сияқты тамаша сәулет ескерткіштері шоғырланған. Ескі Самарқанның орталығында Регистан, одан оңтүстікке қарай Гүр Әмір, Ақсарай, Рухабат мазарлары; оңтүстік-шығысында Ишарат хан мазарлары, т.б. орналасқан. Самарқанда Жалаңтөс Баһадүр салдырған «Ширдор» медресесі өзінің көркемдігімен ерекшеленеді. Онда машина жасау зауыты, жеңіл өнеркәсіп фабрикасы, химиялық комбинат, театрлар және жоғары оқу орындары бар.

Облыстың экономикасында мәдени туризм саласы маңызды орын алады. Самарқанд қаласында орта ғасырларда құрылған тарихи ескерткіштер, кесенелер, мешіттер сақталған. Самарқанд қаласындағы әйгілі «Регистан алаңы» әлемнің көптеген туристерінің басты орны болып табылады. Негізгі кесенелер мен ескерткіштер: «Гүр Әмір», «Бибі Ханым», «Шахи Зинда» кесенелері, Ұлықбек обсерваториясы және т.б. Самарқандты өздері құрған мемлекеттің астанасы еткен Александр Македонский, Шыңғыс хан, Әмір Темірлер қала тарихына есімдерін мәңгі өшпестей етіп қашап жазып кетсе, Темірдің немересі Ұлықбектің кезінде қаланы «Шығыстың ғылым мен мәдениет орталығы» болғандығын көреміз. Ұлықбек соққан атақты обсерватория да Самарқанд маңында болған. Дөңгелек пішіндес үш қабатты ғимаратта Ұлықбек өз шәкірттерімен астрономиялық зерттеулер жүргізген деседі.

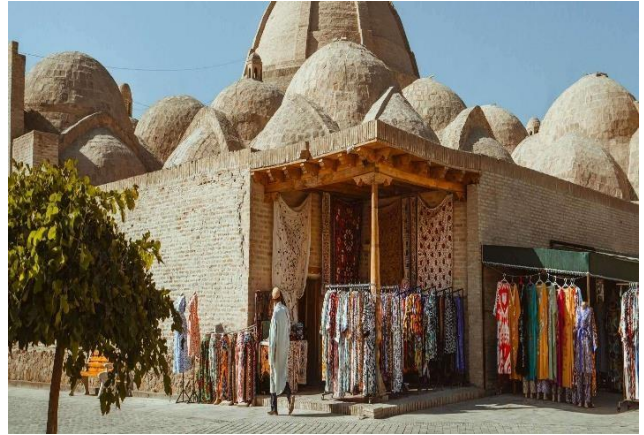
Бүгінде Самарқанд – көненің көзі саналатын өте ерекше құндылықтары құнттай сақталып тұрған қасиетті мекен. Осы ерекшелігінің арқасында ЮНЕСКО қаланы бүкіл адамзаттың мұрасы саналатын тарихи құндылықтар тізіміне енгізілген болатын. Ежелгі сәулетшілік өнердің ескерткіштері, ғылыми және көркемөнер мектептерінің мұралары, ұлттық қолөнер орталықтары жыл өткен сайын әлемді аузына қаратуда. Орталық Азияның өзге қалалары секілді Самарқанд та екі бөлімге бөлінген: жаңа қала және көне қала. Жаңа бөлімі қаланың білім беру және мәдениет орталығы деп танылса, көне бөлімі тарихи ескерткіштер мен дүкендерге, сауда лашықтарына және көне ғимараттарға толы болып келеді. Туристерге арналған саяхаттар көбіне көне қалада өткізіледі. Жүзден аса ұлт өкілдерін бір шаңырақтың астында жинаған шаһарда жалпы саны шамамен 500 мың адам тұрады. Тұрғындарының саны мен көлемі жөнінен Өзбекстандағы екінші үлкен қала саналады. Қаладағы ең көрікті орындардың бірі Регистан қалашығында «Ұлықбек», «Шері-Дар», «Тіллә Қари» медреселері орналасқан. Медресенің үшеуі де әр түрлі мезгілде тұрғызылып, өскелең ұрпаққа ата-баба мұрасы ретінде жеткізілген. «Шығыстың Жауһарының» әрбір тасы, әрбір қабырғасы тарихтың тірі беттері секілді. Оның есімін Рудаки, Навои, Захири, Самарқанди, Омар Хайям, Ибн-Сина, әл-Бируни сынды ортағасырлардағы ділмарлар мен ақындардың есімдерімен байланыстыруға болады.

Ортағасырдағы Орта Азияның ең көне қалаларының бірі Бұхара қаласы. (Вухоро)-Өзбекстан Республикасындағы қала, Бұхара облыс орталығы болып келеді. Қызылқұм шөлінің оңтүстік шетінде, Зарафшан өзені аңғарының батысында, Бұхар шұратының орталық бөлігінде, Шахруд каналының бойында, теңіз деңгейінен 226 метр биіктікте орналасқан. Б.з.б. I мыңжылдықтың орта шенінде іргесі қаланып, бастапқы кезде соғды тілінде «Нумижкат» деп аталған. «Бұхара» атауы алғаш рет жазба деректерде V ғасырдағы қытай жылнамасында кездеседі. 709 жылы арабтар басып алған кезде, ол Орталық Азиядағы ірі сауда және мәдениет орталығы болған. Бұхара тұрғындары араб жаулаушылығына қарсы күресте «Муканна» жетекшілік еткен «ақ киімді адамдар» қозғалысына (VIII ғ.соңы) белсене қатысты. VII-X ғасырларда Самани әулеті мемлекетінің құрамына кіріп, оның астанасы болды. X ғасырдың соңында

Қарахан

әулетіне,

XII ғасырдың ортасында қарақытайларға бағынды, XIII ғ. басында Хорезм шахы Мұхаммедтің иелігіне айналды. 1220 жылы Шыңғыс хан әскерлері жаулап алады. Бұхарада оларға қарсы Махмуд Тараби бастаған көтеріліс болды. 1370 жылы Темір, ал XVI ғасырда Шайбани әулеті мемлекеттерінің құрамына кірді. XVI ғасырдың ортасынан 1920 жылға дейін Бұхар хандығының, 1920-1924 жылдары Бұхар Халық Кеңес Республикасының астанасы болды.

Қазіргі таңдағы Бұхара қаласы ірі өнеркәсіптері мен мәдени орталықтары бар көне қалалардың бірі. Онда қаракөл өңдеу, мақта тазалау, май зауыттары, жібек, трикотаж фабрикалары, ет, сүт, шарап, т.б. кәсіпорындары бар. Көне қалада архитектуралық ескерткіштер саны 140-қа жуық. Сәулет өнерінің тамаша үлгісімен салынған «Исмаил Самани» кесенесі (IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басы), «Калән» мұнарасы (1127), «Мір-Араб» медресесі (1536), «Сайфеддин Бохарзи» кесенесі (XIII ғасыр), «Ұлықбек» (1417), «Көгілташ» (1568), «Надир Диуан бегі» (1612) және «Абд-ул-Әзиз хан» (1652) медреселері нақышты өрнегімен көз тартады. Қала сыртындағы құрылыстардың ішінен «Бехауддиннің ханакасы» (1544-1545), «Чар-Бакр» ғимараты (1560-1563), «Файзабад» ханакасы (1598-1599), «Чар-Минар» медресесі (1807) және Сина мұражайы ерекше назар аудартады. Бұхарада әлемдік ғылым мен мәдениетке үлкен үлес қосқан ғалымдар Әбу Әли Ибн Сина, Бұхари, Рудаки, т.б. өмір сүрген болатын.

1996 жылы ЮНЕСКО «Бұхара» қаласын әлемдік мәдениет ошағы болған қалалардың қатарына қосып, оны өз қамқорлығына алатынын мәлімдеген. Бұхарадағы медреселерде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында бірқатар қазақ зиялылары білім алған.

Ортағасырдағы Орта Азияның ең көне қалаларының бірі – Үргеніш қаласына келсек, «Гурганч», «Гургандж» (Джурджания) – ежелгі ортағасырлық қаланың бірі және Хорезм мемлекетінің астанасы, қазіргі Өзбекстан Республикасы Хорезм облысындағы көне қалалардың бірі. Үргеніштің пайда болған уақыты нақты анықталмаған. Қала жөніндегі алғашқы деректер мұсылман жазбаларында келтірілсе де, қаланың арабтар келерден әлдеқайда бұрын салынғаны күмән туғызбайды. Шамасы Гургандж (арабша. Джурджания) атауы б.з.б. I ғасырға жататын жазбалардағы Хорезмнің қытайша атауынан (Юецзянь) шықса керек. I ғасырда Хорезм бір-біріне тәуелсіз екі иелікке бөлінді:

1. Астанасы «Қият» болған Хорезмшах аймағы;
2. Гургандж әмірінің аймағы болды.

Ғалым әл-Бирунидің «Әл-Асар әл-Бақйиа» атты еңбегінде, арабтар жаулап алғаннан кейін Қиятты бұрынғы билеуші әулет өкілдері шахтар, Гурганджды араб әулиелері билеген болатын деп жазады. Бұл жағдай елдің екіге бөлінуіне әкеп соқтырады. 995 жылы Гургандж әмірі Қиятты басып алып, жергілікті әулет өкілдерін биліктен тайдырады. Сөйтіп, Хорезмді қайтадан біріктіріп, өзіне Хорезмшах атағын алады. X ғасырдағы араб саяхатшылары Гурганджды үлкендігі жағынан Хорезмнің екінші қаласы ретінде сипаттайды. Ежелгі Қиятқа қарағанда ол тез өсіп, сауда мен қолөнердің гүлденген орталығына айналады. Қос иелік біріктіріліп, біртұтас мемлекетке айналған соң Қият пен Гургандж маңызы бірдей астаналар болып есептеледі. Алайда кейінгі билеушілердің тұсында Гургандж мемлекеттің негізгі астанасына айналады.

Үргеніштің гүлдену кезеңі XII-XIII ғасырлардағы Хорезмшахтар билік еткен кезеңге тура келеді. Үргеніш қаласы 1224 жылдан Жошы ұлысының құрамына кіріп, көп ұзамай қалпына келтіріледі. XII ғасырдың ортасынан бастап Алтын Орданың құрамында болып, сауда, қолөнер, әкімшілік орталық ретінде өз маңызын жойған жоқ. XIV ғасырдың ортасына қарай Хорезм Алтын Ордадан бөлінген кезде «Үргеніш» қаласы қайта оның астанасына айналады. 1388 жылы Үргенішті Әмір Темір әскерлері қиратады. 1391 жылы ішінара қалпына келтірілгенімен, даму қарқыны төмендеп кетеді. XVII ғасырда қала тіршілігі құлдырап, кері кетеді. Оның негізгі себептерінің бірі – Әмудария өзені арнасының ауысып, қаланың судан қашық қалуы еді. Үргеніш тұрғындарын Хиуа ханы Әбілғазы жаңа Үргенішке көшірді.

Үргеніште сақталған тарихи-мәдени ескерткіштер:

- XII ғасырдың 2 жартысына жататын Фахраддин Разидің кесенесі (12 қырлы негізге орнатылған, шатырлы 12 қырлы күмбезі бар шаршы түрдегі көлемді құрылыс, алды оймышты терракотамен безендірілген);
- XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың бас кезінде салынған Текеш кесенесі (тікбұрышты, «қатпарлы» негізге орнатылған шатырлы-конусты күмбезі бар);
- 1321-1333 жылдары аралығында салынған Құтлұқ Темір мұнарасы (әшекейлі кірпіштерден қаланған белдеулер мен жазулар түсірілген жолақтармен безендірілген, конустық биік бағанды);
- XIV ғасырда салынған қонақ үйі бар Нажмеддин Құбр кесенесі (үш күмбезді порталды құрылыс);
- XIV ғасырдағы керуен сарайының порталы (алдыңғы беті түрлі түсті қаптама материалдармен безендірілген);
- Софы әулетінен шыққан Төребек ханым кесенесі (1360 жылдары салынған, композициясы күрделі, мозаикалы негізге орнатылған үш биік күмбезі, порталы бар).

Үргеніштегі археологиялық қазба жұмыстары 1929 жылы орыс ғалымдары А.Ю. Якубовскийдің, 1952 жылы С.П. Толстовтың басшылығымен жүргізіледі. Хорезм мемлекетінің халқы ертеден отырықшы салтта өмір сүріп, егін шаруашылығымен айналысқан. Әсіресе суармалы егіншілік жақсы дамыды. Каналдар қазып, суландыру жүйесін ежелден білген. Егістікте арпа, бидай, тары, мақта егілді. Бау-бақшада шабдалы, өрік, бадам, жүзім, алма, алмұрт, өсірілді. Сонымен қатар мал шаруашылығы да өркендеді. Жібек құртын өсіріп, жібек те өндірген. Моңғол үстемдігі орнағаннан кейін Орта Азияда шаруашылық күйзеліске ұшырайды. Орта Азия және Қазақстан қалалары арқылы өтетін сауда керуені «Ұлы Жібек жолы» сауда керуені өзінің маңызын жоя бастайды. Тек қана XV ғасырдан бастап суландыру жүйесі кеңейіп, қалалар қайтадан сауда орталығына айналады, қолөнер дами бастайды.

Орта ғасырлардағы Орта Азия қалалары – өркениеттің, мәдениеттің және білімнің ошағы болды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ғабитов Т. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. Алматы. Раритет. 2013. 400 б.
2. Сатершинов. Б.М. Қазақстан мәдениеті тарихы мен теориясының кейбір мәселелері. Алматы. Сорос - Қазақстан қоры. 2002ж. 160-б.
3. Түркістан қаласының тарихы; архивтік құжаттар мен материалдарда. Құрастырғандар; Тастанбеков.М., Тұрсын Х., Сандыбаева А., Динашева Л., Рақымжан Қ., Байболов Б., Шаметов С. Алматы. ТОО Алгорифм 2023-288бет.
4. Мәдениеттану / Молтобарова К.И., Алматы. Алматы -Болашақ АҚ. 2022ж 480б.
5. Тәуелсіз Қазақстан мәдениеті: жылнама құжаттары. Құжаттар жинағы / Құрастр. Б.Ғ.Аяған., Х.М.Әбжанов., Д.А.Махат., Алматы. Раритет. 2011. 320б.
6. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. «Мәден мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериалдары. Құл-Мұхаммед Мұхтар төраға. Досжан Ардақ төрағаның орынбасары. Асқаров Әлібек жауапты хатшы. 10-Том. Алматы. Жазушы. 2006ж.
7. Тіл мен мәдениет. «Мәден мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериалдары. Тасмағанбетов И.Н. бас редактор. Тәжин М.М. бас редактордың орынбасары. Жанаханов Қ.Қ., жауапты хатшы. 6-Том. Алматы. Жазушы. 2005ж.
8. Атабаев Қ. Мерзімді басылым ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: монография. - Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1998. 192 б.
9. Гуревич П.С. Культурология / П.С. Гуревич. – М.: Гардарики, 2003. –336 с.
10. Байпақов Қ., Нұржанов А., Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Великий Шелковый путь и средневековый Казахстан. Алматы. Қазақстан. 1992 208-бет

Примкулова Г.Ж.

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»

Международный университет туризма и гостеприимства

Туркестан (Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

Сандыбаева А.Д.

Международный университет туризма и гостеприимства

Туркестан (Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

МАВЗОЛЕЙ РАБИЯ СУЛТАН БЕГИМ

Священные места Казахстана – это особенно почитаемое природное и культурное наследие, уникальные памятники религиозной архитектуры и мавзолеев. Южный Казахстан – это регион, пропитанный древней историей. А город Туркестан, несомненно, является уникальным духовным и культурным центром всего тюркского мира. Самым крупным архитектурным сооружением, расположенным по внешнему периметру мавзолея Ахмета Ясави, является мавзолей, построенный в честь Рабия Султан Бегим. Этот мавзолей относится к памятнику XV века и находится примерно в 60 метрах юго-восточнее мавзолея Ахмета Ясави.

Мавзолей Рабия Султан Бегим, благодаря своим конструктивным особенностям, считается шедевром средневековой архитектуры Казахстана и всей Центральной Азии. Он имеет восьмиугольный порталный купол, увенчанный двухъярусным куполом высотой 20,6 метра, а общая ширина фасада составляет 11 метров. Задняя часть мавзолея составляет 6 метров, а расстояние между окружающими краями – 3,5 метра. Центральная часть покрыта куполом, установленным на высоком цилиндрическом барабане.

Гробница состоит из 5 помещений: восьмиугольного зала в центре и четырех комнат. Остальные фасады выполнены в виде пятиконечных арок. Памятник сохранился до наших дней в очень поврежденном состоянии. Обнаруженные в ходе археологических исследований крупномасштабные майолические и глазурованные плитки позволяют предположить, что памятник был полностью покрыт полихромной росписью [1, с. 28].

Богатым был также декор фасадов мавзолея. Об этом говорят найденные во время археологических исследований плитки кирпичной мозаики синего, голубого и белого цвета с барабана наружного купола и голубые плитки со сферической поверхности купола. Также были обнаружены отдельные фрагменты резной мозаики.

В исследованиях Б.Т. Туякбаевой, посвященные анализу системы архитектурно-декоративного и эпиграфического декора комплекса Ясави, также дается характеристика памятника Рабия Султан Бегим. «Захоронение же в Туркестане Рабии-султан-бегим – жены Абул Хайр-хана, правнучки Тимура, как известно, было осуществлено в специально выстроенном мазаре, расположенном в 60 м к юго-востоку от ханаки Ахмеда Ясави» [2, с. 16].

Великолепие архитектурного шедевра и его значение для истории и духовной культуры не только города Туркестана, но и всего Туркестанского оазиса можно заметить в записках и отчетах ученых и исследователей разных периодов. «Первое упоминание в литературе о мавзолее Рабии мы находим у русского биолога Н.А. Северцова, попавшего в плен к кокандцам в 1838 г.. Уникальный комплекс Ахмеда Ясави вызвал большой интерес у русских путешественников и исследователей. Красивая «часовня» Рабии была овеяна легендами, причудливо переплетавшими имена древнего мистика Ахмеда, Тимура и его «прелестной правнучки» в честь которой якобы и был воздвигнут «храм Азрета» [3, с. 49].

Русский военный историк, писатель К.К. Абаза в своих исследованиях о завоевании города Туркестана пишет: «Туркестан – первый туземный город на пути в Среднюю Азию.

Как и все мусульманские города, он обнесён стеною, имеет цитадель и большую мечеть: это знаменитая мечеть Азрета. Мечеть стоит на этом месте 500 лет, построенная ещё Тимуром в честь святого Азрет-Яссави, которого могила находится тут же. Сохранилось предание, что у грозного завоевателя скончалась в юных годах его прелестная правнучка Рабига-Бигем, которую Тимур любил до безумия. Желая почтить её память, Тимур приказал над могилой Азрета воздвигнуть вековечный храм и возле святого положить тело покойницы. Вызваны были лучшие мастера, которые трудились много лет...» [4, б. 73].

Кроме того, ценная информация о памятнике содержится в заметках П. Лерха (1879), М.С. Бекчурина (1879) и исследователей XX века Семенова (1922), М.Е. Массона (1930), В.В. Бартольда.

Научное исследование мавзолея началось в конце XIX века. Первой научной экспедицией в город Туркестан (в 1905 г.), для изготовления чертежей памятника, стала экспедиция Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии, возглавляемая профессором Н.И. Веселовским. Всестороннее исследование архитектурных сооружений XV века в советскую эпоху было проведено Б. Засыпкиным, в нем также принимали участие археолог К.А. Шахурин и архитектор Т.Ш. Карумидзе. Начиная с 1922 г., несколько комиссий участвовало в техническом осмотре постройки. Наиболее глубокие исследования памятника выполнены Б.Н. Засыпкиным, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковской, К.А. Шахуриным в 1952-58 годах, а также Б.Т. Туякбаевой, А.Н. Проскориным в 1970-1980 годах.

В результате научно-исследовательских работ, проведенных в 1952-1957 годах, было выявлено наличие помещений, примыкающих к главному зданию. Позже, в результате археологических раскопок, проведенных К. Шахуриным в 1958 году, была собрана информация о строительстве фундамента и стен мавзолея. По некоторым сохранившимся сведениям, мавзолей Рабия Султан Бегим, вероятно, был построен между 1495 и 1510 годами по приказу ее сына, Кошкинши-хана. По исследованиям ученого С.И. Ажигалиева мавзолей Рабия Султан Бегим, вероятно, был построен во время правления Кошкинши хана, и его строительство могло быть завершено до 1495 года или в период с 1510 по 1530 год [5, с. 23].

Археолог К.А. Шахурин установил, что мавзолей начал разрушаться еще в XVI веке. Попытка ремонта, предпринятая в конце XVIII века или начале XIX века свелась к обкладке стен жженым плиточным кирпичом сборных размеров (от 25 до 28 см в стороне) на глиняном растворе (Шахурин К.А. Отчет об археологических раскопках мавзолея конца XV в. Рабия Султан Бегим в г. Туркестане. 1954 г., инв №6905, Архив Главного управления по охране памятников материальной культуры Министерства культуры УзССР) [3, с. 50].

Плохое состояние мавзолея можно увидеть на фотографиях из «Туркестанского альбома», сделанных в 1866-1872 годах под руководством известного этнографа А.Л. Куна. В 1897 году Е.Т. Смирнов доложил на заседании Туркестанского кружка любителей археологии о том, что памятник рухнул. А.И. Добросмыслов сообщает, что в 1896 году мавзолей, пришедший в ветхость, был разобран. Об этом же писал и М.Е. Массон. Руины здания сравнялись с землей и потонули в оплывах сырцовый крепостной стены. Также он считал, что мавзолей находился в южном углу крепости, к востоку от главного портала. «К сожалению, в 1960-1963 г. остатки надземных частей мавзолея по недосмотру были разобраны на кирпич» [3, с. 49-50].

По словам местных старейшин и жителей, в 1895-1896 годах купол заброшенного мавзолея обрушился за одну ночь, и разрушенные строительные кирпичи в 1930-40-х годах были использованы для строительства маслозавода в городе Туркестан. Ученый археолог М.К. Туякбаев в своих исследованиях, посвященных памятникам расположенных на территории мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави отмечает, что мавзолей Рабия Султан Бегим был разрушен в 1895 году из-за запущенности. Нижняя часть, сохранившаяся в целости, была снесена после археологических раскопок в 1950-1957 годах, а кирпичи из нее были использованы для ремонта мавзолея Ахмеда Ясави [6, с. 67].

Все исследователи отмечают в своих работах влияние мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави на строительство памятника. Единица измерения «кез», взятая за основу при строительстве

мавзолея Ясави использовалась в гробнице Рабия Бегим. Сходство повторения арабских надписей, написанных белой краской на горловине купола гробницы, было отмечено архитектором Л.Ю. Маньковской при изучении памятника. В 1980-х годах главный архитектор Б.Т. Туякбаева в своих исследованиях показала, что мастера XV века, копируя белые арабские надписи на горловине купола, оставили незаконченной часть последнего слова.

Под сооружением находится помещение, называемое «Сагана», где располагалась гробница. Ее форма полностью повторяет структуру верхней части. В юго-восточной части мавзолея находится ниша, ведущая в сагана, откуда покойного спускали вниз и хоронили, после чего ниша снова запечатывалась. В ходе археологических исследований в 1980-х годах на восточной стороне мавзолея была обнаружена ниша, ведущая к еще одному сагана. Видно, что один край купола сагана был намеренно сломан с южной стороны. Предположение о том, что он мог быть вскрыт мародерами в какой-то момент, содержится в отчетах К. Шахурина и Т.Ш. Карумидзе, составленных во время археологических исследований в 1954 году.

В результате археологических раскопок было обнаружено, что под мавзолеем находился склеп. В 1954 году археологи Б.Н. Засыпкин и Д.Н. Дереникин спустились в склеп и нашли останки пяти человек. В дневнике Т.Ш. Карумидзе говорится, что осмотреть внутреннюю часть склепа было невозможно. Предполагается, что только кость посередине принадлежит Рабия, но также сообщается, что по обе стороны лежало несколько костей. Кости сместились, шкуры, которыми они были обернуты, разбросаны, а посередине скопились крошки штукатурки и осколки разбитой посуды, упавшие с потолка, - с сожалением пишет Т.Ш. Карумидзе [7].

Многие источники утверждают, что у Рабия Султан Бегим и Абиляхаир-хана было два сына, Кошкинши и Суйиниш, чьи имена в истории тесно связаны с городом Туркестан. После смерти Рабия в 1485 году, спустя десять лет в 1495 году, внук Абиляхаира, Шайбани-хан, захватил у Тимуридов города Самарканд, Отрар, Сайрам и Ясы (Туркестан) и назначил своих дядей Кошкинши и Суйиниш-Ходжа правителями Ташкента и Туркестана. После смерти Шайбани-хана в 1510 году власть в государстве Шайбани перешла к Суйиниш-Ходжа, хотя главой государства в то время все еще считался престарелый Кошкинши-Ходжа [3, с. 49].

Надгробные камни потомков Абиляхаира и Рабия Султан Бегим очень хорошо сохранились. Эти камни, вероятно, хранились в мавзолее Рабия Султан Бегим до 1895 года, а затем, после разрушения этого сооружения, были, по-видимому, перенесены в мавзолей Ахмеда Ясави. Помимо надгробного камня Рабии, есть еще четыре камня: надгробные камни ее сына Суйиниш-Ходжа-хана, ее правнуков Куль-Мухаммеда Султана, Мубарака-шаха Султана и Мастуры Ханум. Такое же мнение было высказано А.А. Семеновым в результате осмотра памятников в Туркестане «Надгробие Рабия Султан Бегим были внесены под свод ханаки после обрушения их мазаров, причем известно, что мазар Рабия Султан Бегим рухнул лишь в 1895 г.» [8, с. 130].

На основе археологических исследований «... на некрополе древнего Туркестана археологами обнаружены остатки пяти мавзолеев, из которых мавзолеем Рабия Султан Бегим относится к XV веку. За исключением мавзолея Рабия Султан Бегим, остальные памятники, относящиеся к XVI-XVII вв. соотносить с местами захоронения конкретных деятелей (ханов, султанов, биев и др.) вызвало затруднения у исследователей. Научные исследования, привели к выводу о том, что погребения ханов и исторических деятелей производились на некрополе вблизи ханаки в специально построенных для них мазарах. А надмогильные камни были принесены в ханаку после того, как эти мазары со временем разрушились» [9, с. 69].

По словам знаменитой исследовательницы зодчества Центральной Азии Л.Ю. Маньковской «... это редкий памятник – единственный датированный именной мавзолеем последних Тимуридов на территории современного Казахстана» [3, с. 53].

Современное здание мавзолея Рабия Султан Бегим было отреставрировано под руководством Института «Казпроектреставрация». В 1989 году он был передан в музей-заповедник «Эзірет Сұлтан» и взят под государственную охрану. Долг нынешнего поколения

– изучать, возрождать и восстанавливать это историческое наследие и священные места, сохранять их как неповторимую сокровищницу и передавать будущим поколениям.

Список использованных источников и литературы:

1. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты тарихи-мәдени ескерткіштері»: жинақ. Құраст. Тұяқбаев М., Кәрім А., Салходжаев С., Усеров Т., Тұрсынов Х. Алматы, «Service Press» баспасы, 2025. – 184 б.
2. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави / Б.Т. Туякбаева. - Алма-Ата: Онер, 1989. - 176 с.
3. Маньковская Л.Ю. Мавзолей дочери Улугбека Рабии Султан Бегим. «Общественные науки в Узбекистане», 1969. №3. – 48-53 с.
4. Түркістан қаласының тарихы: архивтік құжаттар мен материалдарда. Құраст.: Тастанбеков М.М., Тұрсұн Х.М., Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С. т.б. – Алматы, «ТОО «Алгорифм», 2024. – 400 б.
5. Аджигалиев С.И. Историко-библиографический обзор по мавзолею Рабии Султан Бегим в охранный зоне комплекса Ходжа Ахмеда Ясави в г.Туркестане. Архив института «Казпроектреставрация» инв.№73.
6. Тұяқбаев М. Түркістан сырлары. — Алматы, 2000. — 96 б.
7. Карумидзе Т.Ш. Дневник архитектурного наблюдения за реставрационными работами на Ходжа Ахмеда Ясави в 1954 г. Архив НРиРОО инв. №924, с.9, 26-27, 40-41.
8. Семенов А.А. Мечеть Ходжа Ахмеда Есевийского в г. Туркестане (Результаты осмотра в ноябре 1922 г.) – Известия Среднеазиатского музея, вып. 1. – Ташкент, 1926. - 121-130 с.
9. Города Туркестана: Сборник научных статей / Отв. редактор К.М. Байпаков. – Алматы: Ғылым, 1999. – 172 с.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научного проекта «Историко-культурные и археологические памятники Туркестанской области в контексте развития культурно-исторического туризма и их цифровизация» (AP26105447).

Досмурзинов Р.К.
Институт истории государства, г. Астана
(Казахстан)
Младший научный сотрудник

ПАРАЛЛЕЛИ И УНИВЕРСАЛИИ В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ САКОВ ПРИАРАЛЬЯ И САКОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КИТАЯ

Введение

Испокон веков степи и полупустыни евразийского континента обживались и осваивались многочисленными народами и кланами, занимавшимися пастушеским скотоводством («көшпелі мал шаруашылығы», ‘pastoralism’). Начиная с середины I тысячелетия на историческую арену выходят саки (перс. название), известные в древнегреческих источниках (скифы, «ишкуза», «искит») и древнекитайских исторических хрониках («сэ»).

Древнекитайский историк Сыма Цянь (II-I вв. до н.э.) в отдельных работах отождествил древний народ хунну (*Xiōngnú*) с жунами (*Róng*) – древними кланами, обитавшими в северной и северо-западной части современного Китая [1]. Жуны, вероятно, были современниками саков древнего Казахстана. К настоящему времени для полного отождествления культуры хунну (сюнну) с сакской культурой оснований не имеется. Тем не менее исследователи могут обнаружить параллели и универсалии между культурами эпохи древности в различных уголках степного мира.

Культура саков Приаралья

На предметах конского убора, золотых нашивных бляшках и золотых обкладках изображены олень, сайга, лошадь, горный козел, кабан, лев, барс или пантера, хищная птица, верблюд. Все эти предметы местного изготовления. Манера, в которой выполнены изображения, вводит саков Приаралья в единый мир сакского звериного стиля, причем и здесь выявляются черты единства, с одной стороны, и местного своеобразия – с другой.

В искусстве саков Приаралья одним из наиболее частых является образ льва. Самые ранние из находок (VII–VI вв. до н.э.) – это четыре тисненые пластинки в виде сидящих львов. Популярный образ хищной птицы нашел отражение и в искусстве саков низовий Сырдарьи. Как правило, изображалась лишь птичья голова, выполненная с большей или меньшей степенью стилизации. Мотив коня встречен на отдельных предметах. Широко известные в культурах «скифского мира» изображения горного козла и кабана тоже встречены в искусстве саков Приаралья и, как и изображения головки верблюда, могут быть отнесены к местным мотивам [1, с. 172].

В искусстве звериного стиля нередко образы фантастических животных, изображения которых обычно сочетают детали, характерные для различных представителей животного мира. Великолепный образец такого искусства дает фрагмент золотой обкладки деревянных ножен железного меча из Южного Тагискена. Изображены два припавших к земле фантастических зверя, лежавших друг за другом. Крупы и хвост с характерным завитком напоминают животных из семейства кошачьих, голова похожа на лошадиную, а пасть с оскалом зубов – на волчью. На плечи нанесен орнамент в виде треугольников.

В комплексах Южного Тагискена и Уйгарака отчетливо прослеживаются связи сакского мира с южносреднеазиатским и переднеазиатским (образы льва и пантеры в изобразительном искусстве, импортная керамика, бусы). Исследователи указывают о близости культур ранних саков Приаралья, Центрального и Северного Казахстана и Семиречья [1, с. 172].

Культура Мацзяюань

Исследователи полагают, что культура Мацзяюань (провинция Ганьсу, Северный Китай) связана с сакской культурой. Об этом свидетельствует применение «звериного стиля» на различных артефактах, относящихся к культуре Мацзяюань.

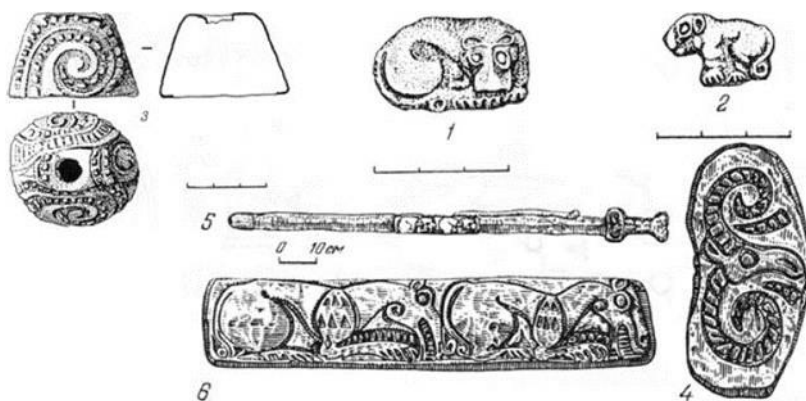
Данная археологическая культура стала известна благодаря аппликациям в виде стоящего орла или птицы, стилизованных голов хищных птиц, кошачьих, оленей, баранов. Барельефы на артефактах (золотые или серебряные бляшки) создавались с помощью двусторонней резьбы. Особый научный интерес вызывают золотые пластины с рельефным изображением сражающихся кошек (IV–III век до н.э., гробница 4, могильник Мацзяюань), поскольку аналогии таким пластинам можно найти в культуре саков Приаралья [2, с. 172].

Рисунок 1 – Золотые бляшки в «зверином стиле», найденные в Мацзяюань М4, Ганьсу, III век до н. э. [3, с. 11].

Рисунок 2 – Южный Тагискен. Курган 53.

Инвентарь: 1, 2, 4, 6 — накладки; 3— вороворка; 5 — меч. 5 — железо, золото; остальное — золото [2, с. 172].

Заключение

Наше исследование дает толчок последующим научным работам, в которых будут отмечено единство миграционных и коммуникационных процессов между различными уголками великой степи, их осуществление и развитие с древних времен. Применение образов кошачьих в торевтике было распространенным явлением в эпоху раннего железного века. Использование «звериного стиля» выступает одним из аргументов для соотнесения археологических культур степного пространства.

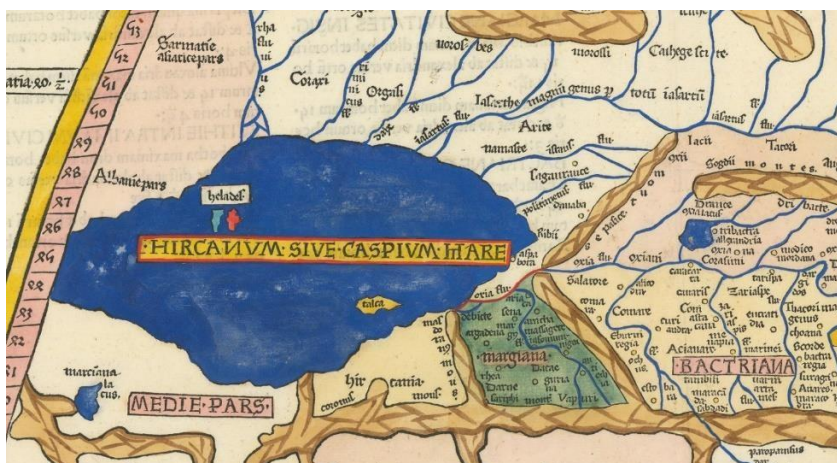
Список использованных источников и литературы:

1. Сыма Цянь. Исторические записки: Ши цзи. Т. 8. Москва: Восточная литература, 2002. – 510 с.
2. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 356 с.
3. Liu Y., Li R., Yang J. et al. China and the steppe: technological study of precious metalwork from Xigoupan Tomb 2 (4th–3rd c. BCE) in the Ordos region, Inner Mongolia. № 9. Heritage Science, 2021. – Pp. 1-16.

Ақсенбай Ж.А.

«Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы» ММ, Ақтау қ. (Маңғыстау)
 «Археология және сәулет» бөлімінің маманы.

КАСПИЙ-АРАЛ АЙМАҒЫНЫҢ САУДА ҚАТЫНАС ЖОЛДАРЫ

Антикалық карта

Трансаямақтық қатынастардың байланыс жүйелерінің бөлігі болып табылатын Ұлы Жібек жолының сауда бағыттарында көптеген қалалар орналасқан. Азов теңізінен бастау алып Төменгі Еділ даласынан, Хорезм немесе солтүстік Арал маңы, одан әрі оңтүстік-шығысқа қарай жүріп өткен «солтүстік тармағының» белсенді қызметінің бастауын зерттеушілер I ғасырға жатқызады. VI ғасырда билік еткен Иран сасанидтері жібек саудасын бұғаттауына байланысты, бұл аймақ түркі-соғды елшілігін басқарған Маниах көпесінің ынтасымен жандана бастайды. Алайда, тарихшылар ешқандай археологиялық айғақтары жоқ болғасын, Каспийдің маңызды сауда қатынастарын құрайтын ыңғайлы теңіз айлақтары бар Маңғышлақ түбегінің ауқымды аумағын естен шығарып алады. Бұл жерде X-XIII ғғ. қазіргі Түпқараған айлағының маңындағы – Қорғантас қонысының теңіз жағалауына шығатын жолы бар, уақыт өте үлкен сауда-өнеркәсіп орталығына айналған тарихи құжаттарда «Манкашлаг» немесе «Мангышлак» атауымен белгілі алынбас қамал (бүгінде Қызылқала қалашығы) пайда болады. XIV ғ. осы аймақтың жағасында алтынордалық қоныс – Кетікқала пайда болады. Кейінгі деректерден Каспийдің солтүстік-шығыс жағалауының айлақтары азиялық және орыс көпестерінің қомақты сауда орындары болғаны белгілі. Алайда, А.Е.Астафьев 2005 ж. ауқымды Қарақабак сайының сағасынан одан бұрын пайда болған ең ежелгі қонысты анықтаған болатын (карталар мен деректерде «Қарақабак», «Қарақауак», деп әртүрлі жазылған). 2017 ж. бері Қазақстан-Ресей жобасының бастамасы болған бұл ескерткішке қазба жұмыстары әлі де жалғасып келеді. Бұл зерттеулер жоғары тарихи-мәдени маңызға ие болып, әлемдік деңгейдегі жаңалыққа теңелуі мүмкін. Ұлы Жібек жолының дамуын зерттеу барысында алғаш рет трансконтиненталды жолдың солтүстік тармағы антикалық кезеңде болғандығы туралы материалдық дәлелдері табылып отыр. Бұл жаңалықтың бірегейлігі мен ғылыми-тарихи маңыздылығы жоғары деп саналуы антикалық кезеңнің ешбір тарихи айғақтарында кездеспейтін, ежелден-ақ Маңғышлақ түбегі арқылы өтетін теңіз-сауда қатынастарының болуында. Қарақабак қалашығының анықталуы нәтижесінде Қазақстан Республикасының теңіз шекарасы арқылы өткен халықаралық сауда қатынастарының тарихы 1800 жылды құрайтыны белгілі болды. Сонымен бірге, ғасырлар аралығында Маңғыстау облысы аумағында тауар-сауда қатынасының болғандығы туралы дерек айқындалып, бұл

Арал-Каспий аймағында Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы бұдан 2000 жыл бұрын пайда болған деп есептеледі. III ғ. Қарақабак қалашығы пайда болу тарихы жергілікті Қаратаудың жез және темір қоймаларын қарқынды игеру кезеңімен байланыстырады, бұл Маңғыстау маңайында іс жүзінде зерттелмеген металлургия түкпірлерінің болғанын тұспалдайды. Көшпелі қауымдастық айналасындағы теңіз портының міндетін атқаратын дербес анклав ретінде пайда болған қоныс. Қарақабак қалашығының тарихы V ғасырдың бірінші жартысы мен VI ғғ. кезеңіндегі ғұндар бірлестігінің көшпелі тайпаларымен тікелей байланысты. Ғұндар тарихында алғаш рет жоғары сапалы керамика, түрлі-түсті және асылтас металдарын өңдеу мен темір бұйым сомдайтын ұзақ уақытты отырықшы қолөнер-сауда қонысы табылды. Маңғыстаудағы ғұндардың рухани тарихы тікелей Алтынқазған діни-қабірлеу кешенінің қалыптасуымен байланысты. Қарақабак анклавы мен Алтынқазған бірегей діни-қабірлеу кешенінің тарихи-мәдени маңыздылығы жоғары болуы, Қазақстанның мәртебе мен беделін қалыптастыру мақсатында «Каспий теңізіндегі Қазақстанның теңіз сауда қатынастарының тарихы» және «Арал-Каспий аралығы аймағы арқылы өткен сауда қатынас жолдарының қалыптасуы мен жұмыс істеген тарихын зерттеу» тақырыбы аясында кешенді тарихи-археологиялық зерттеулер бойынша жыл сайын қаржыландыру мәселесін қарастыруды қажет етеді.

Қарақабак сайы

Қарақабактың жартас қалдығы

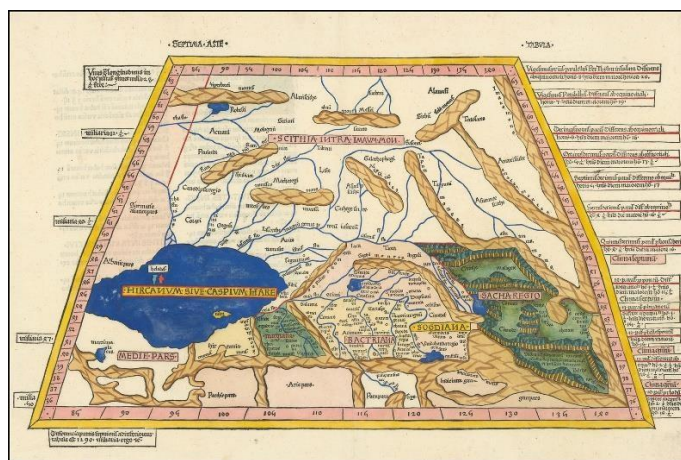
Қарақабак қонысы Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауында Қошақ шығанағының оңтүстік жиегінде орын алған. Ол үстірт тәрізді Түпқараған қырының едәуір бөлігін алып жатқан табиғи жұрнақ. Қалдықтың жоғарғы бетіндегі тұрғын үй аумағы 3 га құрайды. Қарақабак тұрғындары егіншілікпен, мал шаруашылығымен, теңіз кәсібімен, саз балшықтан ыдыс өндірумен айналысқан. Көптеген қолөнер кұймалар мен түрлі-түсті металдарды өңдеу іздері анықталған. Қарақабак және Шылдыр сайларын жіңішке мойнақ арқылы негізгі сілемнен қонысқа жапсарланған көлемі 12 шаршы км көлемді жон телімі ұзындығы 560 метрлік Байлама бекінісінің қабырғасы бөліп тұрады. Осы жан-жақтан қорғалған аймақ анық егіншілік пен мал жаюға арналған телімдер болғаны байқалады. Осылай орталық отырықшылықтан шалғай, көшпелі қауымдастықтың қоғамында дербес анклав құрылған. Қарақабак қалашығының төңірегінде әртүрлі өнеркәсіп өндірісі мен ақшалай тауар қатынастарының болуымен қатар, оның географиялық орналасуы, бұл қоныстың көшпелі қауымдастық пен көне антика кезеңі және ерте ортағасырдағы каспиймаңы мен ортаазиялық мемлекеттерінің сауда қатынастарының маңыздылығы жайлы пікір айтуға мүмкіндік береді.

Қарақабтан 20 км жерде орналасқан орасан күрделі Алтынқазған діни-қабірлеу кешенінің материалдық олжа жиынтығының арасында өзара тығыз байланысы байқалады.

2017 ж. археологтар А.Е. Астафьев (Қазақстан) пен Е.С. Богданов (Ресей) жетекшілік етуімен Қарақабак қалашығына (б.д. III-VI ғғ. басы) археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттеудің бастапқы кезеңінен-ақ Арал-Каспий мемлекеттерінің өзара қатынастары, Каспий теңізінде кеме жүргізу және Үнді-Византия сауда қатынасы бойынша Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағының тарихына қатысты аса маңызды жаңалықтар анықталған болатын. Зерттеушілердің нұсқасы бойынша жергілікті шикізат өндірілу себебінен (жез, темір, қорғасын және мұнай) Қарақабактың сауда-өнеркәсіп орталығы ретінде пайда болғаны айтылады. Бұл ескерткіштің табылуы Маңғыстау аймағын көшпелі алан және ғұн тайпалары тарихының зерттеу саласына қосылуына мүмкіндік береді. Алтынқазған діни-қабірлеу кешені мен Қарақабак қалашығын зерттеулердің арқасында, Арал-Каспий маңында пайда болған зороастризм – монотеистік дін негіздерінің пайда болуы мен қалыптасуының алғашқы айғақтары табылды.

Қарақабактың артефакты

Клавдий Птолемейдің антикалық картасы

II ғасырда қазіргі Египет аймағындағы Александрия қаласында өмір сүрген Рим ғалымы Клавдий Птолемей жасаған Каспий теңізінің картасында теңіздің шығыс жағалауында Аспабота деп аталатын қала-мемлекет көрсетілген. Аңыз болған ежелгі Аспабота қаласын бірнеше рет табуға тырысқанмен, барлық әрекеттер сәтсіз болды. Сондықтан тарихшылар Птолемей жасаған карталардың дұрыстығына күмән келтіріп, Аспабота жайында ұзақ уақытқа ұмытып, үнсіз қалған болатын. Қарақабактың орналасқан жері Клавдий Птолемейдің карталарымен таңқаларлықтай дәл келеді, ежелгі географтар үшін Каспий теңізінің шығыс жағалауында көрсетілген Аспабота қаласының орналасқан жері алыс және түсініксіз болды. Птолемей жасаған Азияның жетінші картасы Каспий теңізінің, өзендер мен таулардың, елді мекендер мен халықтардың көрінісін бейнелейді. Ежелгі дәуірдің аңыз болған және зерттелмеген қалаларының бірі Аспаботаның табылуы – Қазақстан жерінде әлемдік маңызы бар жаңалық ашылғанын көрсетеді. Осылайша, Қазақстан ежелгі өркениеттердің ұлы және айтулы мұрасына қосылуда, ал Маңғыстау Үндістан мен Рим империясы арасындағы сауда қатынасының және Ұлы Жібек жолының екі мың жылдық тарихына айналады.

Қызылқала қалашығы

Ерте орта ғасырларда Маңғыстау облысы аймағынан белгілі Ұлы жібек жолы деген континент аралық сауда жолдарының солтүстік тармақтары өткен. Маңғышлақ түбегінің аймағы құрлық және теңіз сауда қатынастарының тамаша ұштасқан сауда жолдарының транзиттік бөлігінің бірі ретінде маңызды рөл атқарды. Сауданың дамуы мұнда алғашқы отырықшы елді-мекендер мен қалалардың, ал Каспий теңізінің жағалау алқаптарында – портты қыстаулардың пайда болуына себебін тигізді. Теңіздегі сауда барлық каспиймаңы мемлекеттерін біріктірді. Оңтүстік-шығыс Азияны Батыс Еуропамен байланыстырған Ұлы Жібек жолының біздің дәуіріміздің 6 ғасырында пайда болған Солтүстік тармақтары Үстірт жазықтығы арқылы бірі Каспий теңізін солтүстіктен айнала құрлықпен, бірі Маңғыстау түбегіндегі теңіз айлақтары арқылы Кавказ-Еділ бағытында өткендері белгілі. Азия мен Еуропа халықтарының сауда қатынастары жайында алғашқы мәліметтер б.з.д. VI ғасырда пайда бола бастайды. Алайда, Ұлы Жібек Жолының Солтүстік тармақтары бойындағы сауда-керуен жолдарындағы нағыз белсенділік мыңжылдықтан кейін ғана таныла бастады. Византия мен Иран арасындағы VI ғ. кезеңінде созылған соғыс Жібек Жолы саудагерлерінің солтүстік-шығыс Каспий жағалауы арқылы айналып өтуіне әкеліп соқтырды. Каспий теңізіндегі теңіз-сауда айлақтары бұл жағдайдың күшеюіне, Маңғыстау өлкесі тұрғындарының қоныстануына себепші болды. VIII ғасырда-ақ, Хорезм мемлекетті өздерінің солтүстік-батыс бағыттағы шекараларын кеңейтіп, Хазария мен Болгарияға сауда және саяси белсенділігін таныта бастайды. Маңғыстау ұзын-сонар керуен жолдары жылжыған өткінші аймақ қана емес, Хорезмнің шеткі сауда нүктесі де болған түбек. Маңғыстау түбегі туралы алғашқы деректер X ғасырда араб географ-тарихшысы әл-Истахри жазбаларында: *«Каспийдің шығыс жағалауында Сяхгух (парсы тілінде Қаратау) аралы, оның бас қаласы «Манқышлақ» деген Хорезмдік бекіністі елді мекен қалыптасып дамыған»,* - деп жазылған. Бұл атау ежелгі түркі тілінен аударғанда «үлкен қыстақ» немесе «үлкен қоныс» дегенді білдіреді. XII ғ. тарихшы Якуттың естелік-мәліметінде: *«Манқышлақ – Хорезм мен Саксин, теңіз жағалауы мен орыстар өлкесі аралығында орналасқан. Хорезм дәуірінің соңғы кезеңдеріндегі мықты бекініс болған».*

Қызылқала бекінісінің сақталған қабырғасы

2004-2005 жылдары Маңғыстау ауданында Шетпе кентінен 20 км солтүстік бағытта Ақмыш бұлағының маңайында орналасқан **Қызылқала** ортағасырлық қалашығының орнына археологиялық зерттеулер өткізілді. Қызылқала қалашығына алғашқы зерттеулер өткен жүзжылдықтың

70-80 жылдарында КСРО ҒА Археология институтының Еділ-Орал археологиялық экспедициясымен ресей археологы Л.Л.Галкиннің жетекшілік етуімен жүргізілген. Бұл экспедицияның нәтижесінде ескерткіш құрылымы мен өмір сүру уақыты жайында алғашқы деректер алынды. Қалашықты зерттеудің жаңа кезеңі Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығымен 2004 ж. басталды және әзірге аяқталған жоқ. Зерттеудің негізгі мақсаты – қалашықтың құрылыс тарихы мен оның белгілену уақытын зерделеу. Бұл жұмыстар жергілікті археолог А.Е.Астафьевтің жетекшілігімен жүргізілуде. Соңғы жылдары дала жұмыстары кезеңдеріне қазақстандық және ресейлік археологтар М.Д.Қалменов пен В.В.Плахов қатысты. Жалпы көлемі 50 га дейін қамтып жатқан Қызылқала қалашығының негізіне ортаазиялық үлгімен салынған қабырғаларының сақталған биіктігі 2,5-4 м жуық, жоспары квадрат тәрізді үлкен, әрі мықты қорған ХІҮ ғ. шамасында салынған. Алғашқыда ескерткіштің қабырғалары ғана бекітілген керуен-сарай болған, ал кейіннен, сыртынан таспен капталып, 13 қарауыл мұнаралы мықты қамалға айналдырылған. Қорған Хорезм империясының Маңғыстаудағы форпосты болып, келетін керуендердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында тұрғызылған. Уақыт өтуімен бұл жерге Орта Азиядан қоныстанушылар келіп, қорған айнала егіншілер мен өнеркәсіпшілер елді мекені-пайда болып, бекініс айналасына қолөнер-сауда елді мекені орамдар мен жекелеген үй-жайларға бөлінген рабат қалыптасады. Археологтар үйлердің іргетастары, тұрғын-үй бөлмелерінің құрылымдық элементтері (пештер мен от жағу орындары, қолжуғыштар, жататын және отыратын орындар, дәрет алуға арналған бөліктер, жерқоймалар) және мәдени шөгінділер нәтижесінде пайда болған алты құрылыс қабаттарын анықтады. Сондай-ақ, құрылыс аумағынан түрлі шаруашылық және тұрмыстық мағынадағы көптеген шұңқырлар анықталды. Қазба жұмыстары барысында кең көлемді болып келетін бөлмелердің аралары кішілеу етіп бөлінген тұстарында, яғни қалашықтың осы бөлігінде халықтың тығыз болғандығын білдіретін бірнеше бөлмелі құрылыс қалдықтары айқындалды. Бекіністі айнала қоршай саудагерлер мен кәсіпкерлердің гүлденген қаласы орналасып жатты.

Қыш-шөлмек ыдыстардың, күйдірілген кірпіштер мен темірден, мыстан, құнды металдардан жасалған бұйымдардың табылуы бұл жерде өндіріс орындарының болғандығын айғақтайды. Бұл жердің көзешілері (қыштан зат істеушілер) көптеген сан-алуан шаруашылық, тұрмыстық және ас үй ыдыстарын өндірген, оның ішінде құйма қышын дайындау бойынша әрекеттерді де жүзеге асырған. Ыдыс-аяқтардың көпшілігі көзешінің ұршығы көмегімен дайындалған. Ыдыс-аяқтардың бір бөлігі Хорезм мен Ираннан тасып әкелінген. Жекелеген үй-жайлардың көшеге қарайтын алдыңғы беттері ойып жасалған кірпіштермен әшекейленген.

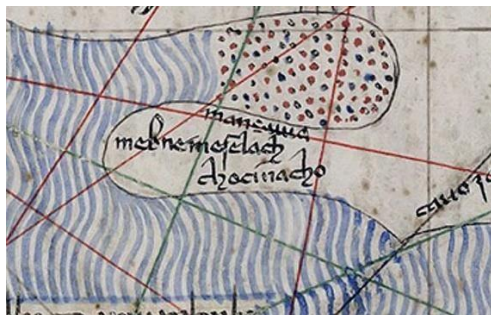
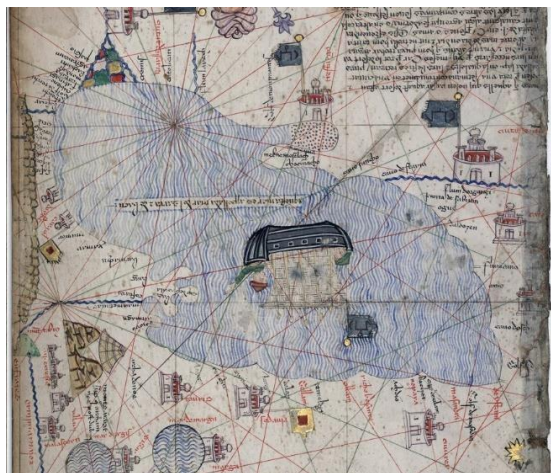
Қызылқаладан шыққан хум

Қызылқалада зергерлік шеберхананың болғаны туралы археологиялық айғақтар бар. Археологтармен қола және күмістен құйылып жасалған ұсақ бұйымдар, зергерлік әшекейлерді құюға арналған тас пішіндердің сынықтары, амальгама (сәндік бұйымдарға алтын жалатуда

қолданатын алтын мен сынап қоспасы) тасымалдауға арналған қыш ыдыс – сфероконус табылды. Шыны, нефрит, гагат, ақық (қызыл, қызғылт сары түсті асыл тас), тау хрусталы, көк тас және кәріптастан жасалған түрлі түсті моншақтар жиі кездеседі. Мыс пен жезді өңдеу тәрізді аса күрделі кәсіп те өркендеген.

Суы мол, табиғаты жұмсақ Қаратау баурайындағы оазис ХІҮ ғ. көп құрылысты, бау-бақшалы, көл-тоғандары бар үлкен қалаға айналды. Қаланың негізгі тұрғындары Хорезмнен келген колонистер болған, ал жақын жерде Шерқала тауының маңында жергілікті тайпалардың егіншілікпен, мал шаруашылығымен айналысатын бекіністі елді-мекені болды.

Археологиялық зерттеулер мен тарихи жазбаларға сүйенсек, бұл қалашық – алғаш рет араб тарихшысы әл-Истахри Х ғасырда атап өткен түбектің астанасы, әйгілі Маңғышлақ қаласының орны болуы ықтимал деген тұжырымды жорамалдар туындайды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде бұл қаланың моңғол-татар басқыншылығынан бұрын күйрегені анықталды. Ал, жазба естеліктеріне қарағанда Маңғышлақ қаласын 1127 ж. Хорезмшах Атсыз шабуыл жасап, басып алған. Осы Маңғышлақ қаласы мен Қызылқала қаласының бір қала болуы мүмкін. Бұл қаланың орнын 1375 ж. Каталондық Авраам Крескестің және 1386 ж. ағайынды Пицциганилердің жасаған карталарынан көруге болады. ХІІІ ғасырда моңғол шапқыншылығынан Хорезм империясының күйреуінен кейін, ал соңынан теңіз деңгейі өзгеріп, сауда трассаларының бағыты ауысуына байланысты экономикалық мағынасы жоғалып, қаланың өмірі мүлде өшіп қалды. Қаланы археологиялық зерттеу жұмыстары осы күнге дейін жүріп жатыр.

Портолан – теңіз картасы, Каталон Атласы

Қайта өркендеу дәуірінің портолан теңіз карталарында – еуропалық картографтар Алтын Орда қалаларын, туларын және билеушілерін бейнелеген. Каспий теңізінің шығыс жағалауында орын алуы ықтимал елді-мекені, деп анық Түпқараған мүйісі белгіленген. Археологиялық зерттеулері анықтағанындай, Алтын Орда кезеңінде Маңғышлақ түбегінде бұрын соңды белгісіз екі сауда айлағы болған. Осы орайда Каспийдың шығыс жағалауының венециялық жағрапия картасындағы Анджелино Далорто (1339 ж.), Франциск пен Доминико Пиццигани (1367 ж.) және Каталон атласы (1375 ж.) жағрапиялық аттарына жасаған талдауы аса қызығушылық туғызады. Пиццигандық *Melmesclack* және каталондық *Memnemeselach* атауларын Ф.К.Брун өзінің еңбегінде Маңғышлақ түбегі, деп ұғындырғысы келеді. В.В.Бартольд керісінше, бұл бұрмаланған Маңғышлақ теңіз сауда айлағының аты, деп болжайды. Сонымен бірге, *Melmesclack* пен *Mebnemeselach* жағрапиялық мәтіндерін басқаша оқылуы орын алған. Пиццигани картасында алғашқы атауы елді-мекеннің айқын шартты белгісімен түбек пен бәлкім Узбой аңғарының арасында орналасуымен анық ерекшеленсе,

Каталон картасындағы *Mebnemeselach* тура Түпқараған түбегінің батыс мүйіс шетінде жайғасқан.

Каспийдің шығыс жағалауына неғұрлым ақпаратты болып Каталон Атласы келеді. Түпқараған мүйісінің солтүстік жағалауында француз баспашылары түсіндіруімен *Mansuna?* атауы көмескі белгіленеді. Оның жайғасқан жері ерекше шартсыз-ақ Қараған (Маңғышлақ) айлағымен дәл келеді. *Mebnemeselach* шүбәсіз Кетікқала қалашығымен ұқсастырылады. Осы тарихи объектілер туралы тағы да төменде айтып өтеміз. Түпқараған мүйісінің оңтүстік жағалауында *Cochinachi*, Узбой сағасының жарты жолындағы үзігінде – *Cavo Sancho*, деп тіркеледі.

Кетікқала қалашығы, қазба жұмыстары

Соңғы 2014-2015 жж. археологиялық жаңалықтар тұрғысында бір жағынан **Кетікқала** қалашығы мен Қараған (Маңғышлақ) сауда айлағының орналасулары, екінші жағынан Каталон портолан деректері бұлжытпай салыстырылады. Айлақ жиектері мен елді-мекендері картаға шығарылған, деген В.В.Бартолдтың пікірімен келісуге болады. Қолданыстағы ақпараттық өріс жергілікті топонимика және ойконимика мен венециялық карталардың атаулары қандай да болсын сәйкестендіру мүмкіндігін бермейді. Тарихи-жағрапиялық, археологиялық және картографиялық шындықтың сәйкестігі ретінде Маңғышлақ түбегінде, келешекте Алтын Орда кезеңінің екі айлағы немесе жағалау қоныстары табылуы мүмкін, деп топшыланады, олар болса Түпқараған түбегінің оңтүстігінде орын алады. Қазіргі Кендірлі шығанағының су аумағынан оның біреуін қарастыру ықтималдығы жоғары. XIII ғ. екінші жартысында

—
XIV ғ. Үстірт жазығынан өтетін Үргеніштен Сарайшыққа дейін тек бір ғана сауда жолы бар деп есептеліп келді. Алайда, тауарлардың кей бөлігі Сарай-Батуға Маңғыстаудан құрлықта және су жолы арқылы жеткізілген. Мұнда Түпқараған айлағында XIV ғасырларда Кетікқала, деп аталатын шағын елді-мекен пайда болады. Оның қалдықтары Қорғانتас жартасты жотасының солтүстік бөлігінен табылды. Қазіргі таңда елді мекен айлақ жағалауынан 3 км қашықтықта орналасқан. Бірақ XIV ғ. теңіз деңгейі жоғары болды және сауда кемелері портты қалашыққа жақын жерде орналасты. Елді-мекеннің аумағы шамамен 5 гектар. Алғашында бұл жер жертөле мен жартылай жертөлелерден құрылған, ал кейін оларды көміп, үйлерді тастан тұрғызған. Соңғы 600 жыл ішінде құрылыс қалдықтарының тастары бұзылған, бүгінде оның орны әрең көрініп тұр. Қазіргі таңда 15 тас құрылысының іргетасы қалдықтары байқалады. Т.Г.Шевченко Маңғышлақта айдауда жүрген кезінде өзінің екі суретінде Кетікқала қалашығының қалдықтарын бейнелеген.

Саздан жасалған құман, Кетікқаладан табылған

XIY ғасырда Қорғантас жартасты жотасында айлаққа келетін жерді қорғайтын бекініс орналасқан деген болжам бар. М.И.Иваниннің жазып қалдыруы бойынша, 1846 ж. Новопетровскі бекінісін тұрғызу кезінде әскерлер Қорғантастан 10-даған алтын және күміс тиындардан тұратын қазына тауып алған. Алтынордалық Жәнібек-ханның (1342-1357) тұсында шығарылған тиындардың бірі Иванинге берілген.

Елді-мекеннен табылған негізгі жәдігерлер көптеген қыш ыдыстардың сынықтары және жануарлардың балықтардың, құстардың желінген сүйектері болып табылады. Керамикалық бөлшектер әртүрлі ыдыстарға тиісті: азық-түлік сақтайтын хум, қыш құмыра, құман, көзе, ас дайындайтын қазан, тостаған, табақ т.б. Бөлмеге жарық беретін қыштан жасалған шырақтың сынықтары кездеседі. Асханалық жылтыратылған ыдыстардың – кесе, пиала, тәрелке, табақ т.б. заттардың бөлшектері жиі кездеседі. Асханалық ыдыстар әдеттегідей, ою-өрнектермен безендірілген. Негізінен, өсімдік тәріздес ою-өрнектер қолданылған, бірақ құстардың бейнелері және арабграфиялық жазулар да кездеседі. Алдын ала ою өрнектермен безендірілген пуансон пішіндерін дайындау үшін қолданылған ыдыстар табылды. Шойын қазандардың сынықтары мен үй тұрғызуға қолданылатын темір шегелер кездеседі. Табылған бағалы заттардың қатарында ақша айналымы және оның жүрген уақыты жайында деректер беретін тиындар бар. Бұл тиындарға қарап, Кетікқала елді-мекені 1350-1370 жж. өмір сүрді, деп нақты айтуға болады.

Күміс тиын, Кетікқаладан шыққан

Сүйектерге қарап, Кетікқала тұрғындарының негізгі қорегі түйе, жылқы, сиырдың еті болғанын білуге болады. Бекіре тұқымдас балықтардың қылқандары көп кездеседі. Қазба аймағында 3 бүтін және бірнеше диірмен тасының сынықтары табылды. Бұл арқылы Кетікқалалықтардың шаруашылық өмірі егіншілік болған немесе көп мөлшерде дәнді-дақылдар Маңғышлақ жағалауына егіп өсірілген басқа жерлерден теңіз арқылы әкелінді деген болжам жасауға болады.

Кетікқала Каспий теңізінің маңызды сауда порты болып табылды. Бұған мұндағы табылған Еділ маңы қалаларында шығарылған тиындар, ежелгі орыс православие кресті, Әзірбайжан, Иран, Хорезм және Қытай елдерінде шығарылған керамикалар дәлел бола алады. 2015 ж. археологтар қызыл маржан бұтақтарының сынықтарын тапты, бұл өсімдіктің өсетін ең жақын жері Қызыл теңіз болып табылады.

Географиялық тұрғыдан Кетікқала Маңғыстау территориясы бойынша сауда керуендері бағытының соңғы аялдамасы.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Научное произведение «Археологические исследования «Пути торговых сообщений Арало-Каспийского региона: городище Каракабак». (Ақтау 2019 г.).
2. Научный отчет по археологическим исследованиям городища Кызылкала (Ақтау 2009 г., 2015 г.).
3. Археологические исследования 2014-2015 гг. городища Кетиккала.

Айнабеков Е.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
(Қазақстан)

Тарих мамандығының магистранты

ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ БУМЫН ҚАҒАН

Аңдатпа. Мақалада Түркі қағанатының пайда болуы және оның негізін қалаған Бумын қағанның тарихи рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында VI ғасырдағы Орталық Азиядағы саяси жағдай, түркі тайпаларының күшею алғышарттары және олардың Жужан қағанаты билігінен тәуелсіздік алуы талданады. Бумын қағанның түркі тайпаларын біріктірудегі қызметі, 552 жылғы көтеріліс нәтижесінде Түркі қағанатының құрылуы және жаңа мемлекеттің саяси құрылымы сипатталады. Сонымен қатар оның тарихи маңызы мен түркі мемлекеттілігінің қалыптасуына қосқан үлесі зерттеліп, талдау жасалынды. Зерттеу нәтижесінде Түркі қағанатының құрылуы түркі халықтарының этносаяси бірігуінің маңызды кезеңі болғаны және Бумын қағанның көшпелі империя дәстүрін қалыптастырудағы шешуші рөлі айқындалады.

Кілт сөздер: Бумын қаған, Түркі қағанаты, Түркілер, Жужан қағанаты, көшпелі мемлекет, тайпалық бірлестік.

Кіріспе

Түріктердің шығу тегі туралы аңыздардың көпшілігі географиялық тұрғыдан қарағанда қазіргі орналасуы Шығыс Түркістанның солтүстік-шығысымен байланысты деп қарастырсақ болады. Негізінен Қытайдағы Таңір тау (Тянь-Шань) жотасының солтүстік-шығыс жағы. Дәлірек айтсақ, Бокда тауынан Алтайға, одан Бәйтік тауына дейінгі үшбұрышты кең жазық, қазіргі Үрімжі қаласының шығыс бөлігі жағында. Қазіргі Құрбан-Түнгіт шөлінің бөлігін толығымен алып жатқан аумақ. Қытай деректерінде бұл аймақты түркілердің басқа халықтармен бірге, өсіп-өнген, өмір сүрген, тарих сахнасына шыққан өңірі ретінде көрсетеді. Сондықтан алдымен сол аңыздар мен олардың географиялық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Бірінші аңыз: түріктердің тарих сахнасына шығу туралы Таң әулетінің тарихшысы Ли Яншоу өзінің «Солтүстік патшалықтардың тарихы» еңбегінде олардың Батыс теңізінің оң қанаты ұрпақтары екенін айтады[1]. Бұл жерде автор Батыс теңізі (қазіргі Арал) оңтүстік (шығыс авт.) жағалауында пайда болған және ғұндардың басқа әулетінен тараған дербес түрік тайпасы деп сипаттайды. «Теңіздің оң жағындағы дербес тайпа» мағынасы осы тіркестің өзінен шыққан. Кітап бойынша олардың тегі Ашина. Ежелгі түркі аңыздарының бірінде тайпалық қақтығыстар нәтижесінде жойылған қауымнан тірі қалған жас баланы қасқыр асырап, қорғап қалғаны туралы баяндалады [2]. Аңыз бойынша, бала есейген соң оны асыраған қасқырдан он ұл дүниеге келеді. Кейін олардың ұрпақтары көбейіп, әрқайсысы жеке тайпалық тармақтарға бөлінеді. Солардың ішіндегі ең белгілісі Ашина әулеті болып табылады. Аңызда Ашина әулетінің көсемі бөрі бейнесін тайпалық таңба ретінде пайдаланып, оны билік пен тектіліктің белгісі ретінде дәріптегені айтылады. Қытайдың «Чжоу кітабы» мен «Солтүстік Хан тарихы» сияқты жазба деректерінде бұл аңыз түркі тайпаларының шығу тегі туралы түсініктермен байланыстырылады. Онда Ашина әулетінің өкілдері Алтын тауды мекендеген Жужан мемлекетіне темір өндіруші бодандар ретінде қызмет еткені көрсетіледі. Аңыздағы географиялық сипаттамалар қазіргі Боғда тауы аймағымен сәйкестендіріліп, оның атауы көне түркі тіліндегі «Тәңір» ұғымымен байланысты түсіндіріледі. Осылайша, көк бөрі туралы аңыз түркі халықтарының этногенетикалық түсініктерін, олардың қасиетті тау туралы дүниетанымын және кейін Алтай өңірінде қалыптасқан түркі қағанаттарының тарихи бастауын бейнелейтін маңызды мифологиялық-тарихи дәстүр ретінде қарастырылады.

Ежелгі түркілердің шығу тегі туралы тағы бір аңыз Чжоу кітабы еңбегінде келтіріледі. Онда түркілердің ежелгі атамекені ғұндардың солтүстігіндегі Со өлкесінде орналасқаны айтылады. Аңыз бойынша тайпа басшысы Абабек болған және оның он жеті бауыры болған. Солардың бірі ана қасқырдан туған деп сипатталатын Эдон Шида. Ол ерекше қабілеттерге ие, табиғат құбылыстарын сезіп, жаңбыр жаудырып, жел тұрғыза алатын тұлға ретінде бейнеленеді [3].

Аңызда Эдон Шиданың жаз және қыс құдайларының қыздарына үйленгені және олардың бірінен төрт ұл туғаны баяндалады. Бұл ұлдар кейін әртүрлі аймақтарға таралып, бірқатар тайпалық бірлестіктердің негізін қалайды. Солардың бірі Абасу мен Кем (Енисей) өзендері аралығында қырғыз мемлекетінің негізін салса, тағы біреуі басқа өңірлерде дербес қауымдар қалыптастырған. Аңызда олардың ұрпақтарының ішінде отты пайдаланып, қауымға жылу мен қорғаныс берген үлкен ұлдың билеуші ретінде танылып, «түрік» атауына байланысты тұлға ретінде көрсетілетіні айтылады. Оның шын есімі Аағыт шад деп беріледі. Кейін билікке оның ұлдарының бірі Ашина әулетінің өкілі сайланып, тайпалық биліктің негізі қаланады [3].

Бұл аңыз түркілердің қалыптасу аймағын Алтай мен Саян тауларының маңымен байланыстырады. Географиялық тұрғыдан алғанда, бұл өңір орманды-таулы ландшафтпен, мол су көздерімен және табиғи ресурстарымен ерекшеленген. Мұндай табиғи орта көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылыққа қолайлы болғандықтан, аңызда табиғат құбылыстарымен байланысты мифологиялық түсініктер, әсіресе жаз бен қыс құдайларына қатысты дүниетаным көрініс табады [4]. Осылайша, аталған дерек түркі халықтарының этногенезі жөніндегі мифологиялық дәстүрлерді, сондай-ақ Алтай-Саян аймағын олардың ерте тарихи қалыптасу ортасы ретінде қарастыратын түсініктерді бейнелейді.

VI ғасырдың ортасында түркілер үлкен қайратпен тарих сахнасына шыққаннан кейін олардың мүмкіндіктеріне тәнті болған Таң әулеті түркі тегін барынша қасиетті етуге тырысты. Соның бірі – қытай деректеріндегі Көк бөрі туралы аңызды қарастырамыз. Біздің түсінігімізде адам мен көк бөрінің қосылуы және одан адамның дүниеге келуі генетикалық деп есептейміз, бұл мүмкін емес. Дегенмен, қасқырдың жас баланы сүтпен, етпен асырауы әбден мүмкін. Орталық Моңғолия жерінен табылған Бугити ескерткішінде қасқыр баланы бағып жүрген (барельефі) бейнеленген [5]. Жануарлар арасында жас балаларға жанашырлық танытатыны ғылымда белгілі дәлелденген нәрсе. Ежелгі түріктердің генетикалық жалғасында, сол ортаның тікелей мұрагерлері қоңырат пен наймандардың керейлердің ішінде «Ители» (Йителі немесе Йыт-Елі) және «Итемген» (Йит-Емген) сияқты ру тайпалар бар. Мұндағы ит сөзі қасқырды тергеу деген сөзінен шыққан. Өйткені ит пен қасқыр бір тұқымдас болып келеді. Сондықтан да қазақтар жабайы аңдарды кейде «ит-құс» деп атайды.

Үшінші аңызды Чансун-удзи Суй кітабының 84-кітабында (шиыршық) жазып қалдырған. Онда былай делінген: Пинлянда түріктер жасаған кирме ху нәсілінің 5-ші ұрпағы. Олардың тегі Ашина [6]. Вэй әулетінің патшасы Тай Ву жуй-цуй 6-ны қырып салғанда, Ашина бес жүз отбасын алып, жоушандарды паналады. Сөйтіп, Жужанның құлы болып Алтай тауын мекендеді, қолөнершілер атанды. Алтай тауының пішіні дулығаға ұқсастығына байланысты, дулыға ерте заманнан бері «түрік» деп аталған, сондықтан «түрік» сөзі олардың атауына айналған. Бұл құжатта түркілердің арғы аталары Пинлиан кирме (аралас) ху нәсіліне жататыны айтылған. Алайда, жоғарыдағы ақпарат оның нақты қашан болғанын көрсетпейді.

Бұл деректердің барлығы ежелгі түріктердің 5 ғасырдың екінші жартысында Алтай таулары мен Гаочань (Идикут) тауының солтүстік етегіндегі ағы аймақтардың маңайларын мекендегенін көрсетеді. Түріктер қалай аталды және қайда еді? Бұл сұрақтарға жауап беруде түркілерді құрайтын бірнеше этностардың тарихына тоқталайық. XIX ғасырдың аяғында Орхон өзенінің бойынан Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштері табылып, көне түрік тілінде жазылғаны анықталды. Ескерткіште «Тоғыз оғыз халқы менің халқым еді» деп жазылған мәтін кездеседі [7]. Бұл көне түрік жазуы, күні бүгінге дейін өзгеріссіз сақталған түпнұсқа құжат. Көне оғыздар (ұйғырлар) теле тайпаларының маңызды бөлігі болса, ғылыми тұрғыдан алғанда түріктер мен оғыздар (ұйғырлар) бір этнос. Бұдан түркілердің теле тайпаларының құрамына

еніп, солардың бір тармағы екенін байқауға болады. Демек, теле тайпалары генетикалық, этникалық, саяси-территориялық, лингвистикалық тұрғыдан ғұндар мен түркілерден кейінгі тайпалардың деп атауға болады. Яғни, бұл кезеңде бұрынғы ғұндар теле деген ортақ атаумен бірігіп, Ашина әулетіне жататындар түрік деп аталып, тайпалар өздері біріккен деп тұжырымдасақ болады. Тарихшы Лин Ганьдің айтуынша, түріктерден бұрын өмір сүрген Динлин, Дили, Чели, Тели этникалық топтарының барлығы дерлік Қытай деректерінде Тулас атауы басқаша жазылған [8].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала көне түркілердің тарихи географиясына арналғандықтан, түркі дәуіріндегі Алтайды зерттеу сол кезге тән көне түркі ескерткіштері мен қытай түпнұсқаларын салыстыра талдау арқылы жүзеге асты. Бұдан өзге тағы да тарихи сипаттамалық, тарихи типологиялық, сонхронды-салыстырмалы әдістер қолданылды. Түркілер тарих сахнасына шығудан бұрын да олардың тарихы аңыз түрінде Алтаймен және оның төңірегіндегі географиялық белгілермен байланысы зерттелді. Мақаланы жазу барысында Қытай деректері негізінде жазылған түрік қағанатының тарихы кеңінен қолданылды.

Талқылау

Түркі мемлекетінің қалыптасу тарихында Бумын қаған ерекше тарихи рөл атқарған тұлға болып саналады. Ол VI ғасырда Түрік қағанатының құрылуы үдерісінің бастауында тұрған саяси көшбасшы ретінде белгілі. Дегенмен қазіргі қоғамда, тіпті тарихи білімге ие адамдардың арасында да Түрік қағанатының негізін қалаған алғашқы қаған туралы мәліметтердің жеткіліксіздігі байқалады. Түркі мемлекетінің алғашқы саяси құрылымын қалыптастырып, оның халықаралық беделін арттырған Бумын қағанның тарихи маңызы кейінгі дәуірлерде де жоғары бағаланған. Оның тікелей ұрпағы әрі түркі билеушілерінің бірі Білге қаған өз дәуірінде орнатылған тас жазбаларында Түрік қағанатының қуаты мен кеңістіктік ауқымын сипаттай отырып, мемлекет билігінің төрт тараптағы халықтарды біріктіріп, бейбіт өмір орнатқанын атап өтеді. Бұл жазбаларда түркі билеушілерінің ықпалы шығыста Қадырхан алқабынан батыста Темір қақпаға дейінгі кең аумаққа таралғаны көрсетіледі [9]. Осы деректер Түрік қағанатының әскери-саяси қуатын ғана емес, сонымен қатар түркі билеушілерінің мемлекеттік басқару тәжірибесі мен тарихи мұрасын бейнелейтін маңызды эпиграфикалық мәліметтер болып табылады.

Бумын қаған туралы жазба деректер өте шектеулі. Қытайдың Чжоу кітабы мәліметтеріне сәйкес, ол VI ғасырдың ортасында түркі тайпаларын біріктіріп, 546 жылы теле тайпаларын бағындырған. Кейін Батыс Вэй патшалығымен саяси байланыс орнатып, 551 жылы оның ханшайымына үйленген. 552 жылы Жужан қағанатын жеңіп, Түрік қағанатының негізін қалап, «Ел қаған» атағын қабылдайды. Деректерде оның келесі жылы қайтыс болғаны ғана көрсетіледі [10].

Бумын қаған туралы тарихи деректер шектеулі болғанымен, жанама жазба мәліметтерді салыстырмалы талдау арқылы оның тарихи тұлғасын кеңірек түсінуге мүмкіндік бар. Зерттеушілердің пікірінше, Бумын қаған бірнеше ғасыр бұрын құлаған көшпелі империялардан кейін жаңа саяси құрылым – Түрік қағанатын қалыптастырып, оны халықаралық деңгейде танымал еткен алғашқы билеуші болды. Тарихи деректерде түркілердің бастапқы кезеңде Жужан қағанатына тәуелді болғаны айтылғанымен, сол кезеңдегі олардың саяси құрылымы (ру, тайпалық одақ немесе дербес бірлестік) туралы мәліметтер толық анықталмаған. Сонымен қатар Чжоу кітабында Түрік мемлекетінің басқару жүйесінде 28 дәрежелі шенеунік болғаны және бұл лауазымдардың мұрагерлік жолмен берілгені туралы мәліметтер келтіріледі [10]. Осы деректерге сүйене отырып Бумын қағанның билікке келу жолын мұрагерлік жол деп алуымызға болады.

Ал Жуу кітабынан кейін жазылған «Жаңа таң кітабында» Сынтаншу Батыс түріктің арғы тегі Надулудың немересі Туву. Ол «да-иеху» («ұлы йабғу») деп аталған. Үлкені – Тумын Или қаған (Ел қағаны), кішісі – Шидиәнми («Сидими» деп те атайды)» деген дерегі де құптай түседі [10].

Бумынға дейін түрік елін басқарғандар. Олар Туву есімді Надулудың немересі. Осы жерден Қытай тарихнамасындағы кейінгі аңыз бойынша ол түріктердің арғы тегі Мифтік кейіпкер Надулу (Надулиу) осы Туву ретінде сипатталған және атасы тарихи тұлға екені анықталды. Біріншісі егерде тарихшылардың үш ұрпағының ауысқандары бір ғасырдан есептеліп бір ғасырда тарихта танылған болса Бумын қағанның жасы егде қарт кісі болған болса ол кезде, Надулудың түрік қағанаттың құрылғанына бір жарым ғасыр ғана алдын өмір сүрген болып шығады. Екіншісі тарихта түркілердің азат, тәуелсіз ел ретінде танылған сәті билеушісі Бумин Тувудың ұлы, ал Надулудың немересі және оның балалары, олар әкесінен кейін биліктің мұрагері болуға құқылы болған деп тұжырымдасақ болады. Үшіншісі Буминнің әкесінің орнына келген түрік елінің билеушісі Дәстүр бойынша мемлекет басшысының балаларының үлкені тақ мұрагері болып табылады. Сомен қоса жалпы басқа шығыс халықтарынан да байқауға болады. Демек, Бумын қаған баланың ішіндегі үлкені, әкеден кейінгі ел билеуші болуы дәстүрлі мұрагерлік арқылы билікке келуін дәлел ретінде көрсетуімізге болады. Осы деректе Тувудың лауазымын ол «да-иеху» деп аталған, Қытай деректерінде берілген жазбаларды оқуда Синологтардың ғылымда белгілі бір реттілік жоқ бірі оны «шеху» деп оқыса екіншілері «йеху» деп оқыған. Ал түркше баламасы бір болғанымен, оқылуы да әртүрлі бірі «ябғу» екіншілері «йабғу» үшіншісі – «жабғу».

Менің пікірімше «шеху» дегені дұрыс болса керек «шеху» сөзі «шен», «шенді» деген сөздерге жақын мәсален шенділер, төрелер, султандар деген сөзде мағынасын ашатын сияқты. «Шен» сөзі, «шешен» сөзінен лидер көш басшы деген мағынаны береді. Абай Құнанбайұлының өлеңінен мысал келтіретін болсақ:

Баламды медіресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын шен алсын деп бермедім.

Бұл өлеңде «шен» сөзі билікке лауазымына қатысты айтып отырғаны анық. «Шеху» сөзін шенді деп алсақ мағынасы Бумын сұлтан, Бумын төре, Бумын шеху деп түсінудімізге болады.

Нәтиже

Бумын ел тізгінін өз қолына Әкесі Тувудың орнында мұрагері келген даусыз. Жужан қағанатын, тізе бүктіріп Бумынның еліне тәуелсіздік алып береді. Бумынның тәуелсіздік алғанға дейінгі қызметі «Дайеху», «Шеху» яғни «Ұлы Жабғу» болға. Тәуелсіздік алғаннан кейін «ел қағаны» атанған деуге толық негіз бар. Түркі елінің жужандарға тәуелді болған кезде, яғни дала халқының бағыныштылығын мойындағандықтан, ол жай «йеху», кәдімгі «да-йеху» болған. Сол кездегі дәстүр бойынша жужандарға салық төлеген жеке хандық болғанын көрсетеді. Басқа мәліметтермен қоса, Бумынның түріктердің құлдық бұғауын бұзып, оның басшылығымен тәуелсіздікке қол жеткізуі көреген көсем, көрнекті саясаткер болғанының дәлелі. Алайда, халқын азаттыққа жетелеп, тәуелсіздікке қол жеткізіп қана қоймай, жүз жылдан астам елге қысым көрсетіп келген Жужан қағанатын құлатқан көрнекті көсемнің тарихи тұлғасын толық тануға бұл жеткіліксіз екені анық.

Бұл ретте «Жуу кітабында»: Он екінші жылы (Да-дун тұсында) (б.з. 546 ж.) Бумын өзінің елшісін (Батыс Вэй патшалығына) тарту-таралғы, сый-сияпатпен жіберді. Осы кезде телеліктер жыужандарға қарсы жорығына шыға бастаған кезде. Бумын қаған мұндай жағдайды пайдаланып телеліктерге кенеттен жоқ жерден соққы беріп, қоршауға алып, өздеріне бағындырды. Сөйтіп телының 50 000 мың түтіндік бүкіл елін бағындырады [10]. Бұл дерек бірқатар сауалдар туғызады. Олармен тағдырлас туыстас тайпалар бірігіп, азат болуға ұмтылмай, қайта Жужандарды қолдап Телеліктерге соққы беруі неліктен? Бұл сұраққа нақты жауап таба алсақ, Бумынның қаған өз заманында қандай адам болғанын анықтауға болатын сияқты. Сондықтан Бумдағы қағанның Жужандардың жорыққа аттанып бара жатқан Теле тайпасына соққы беруінің де себебін айқындау керек. Бұл сол кезеңдегі Солтүстік Қытайдағы Табғаш мемлекеті қытай жазбаларында «Вэй империясы» ыдырап, үстемдік үшін күрес басталған еді. Оларды өз жағына Жужандарды өз жағына тарту үшін бәрін жасайды. Жужан мемлекетінің үшін қолайлы жағы Батыс Вей және Шығыс Вей

империялары Жужандарға елші жіберіп, олардың алтыны мен жібектерін құрбандыққа шалып, қыздарын күйеуге берді.

Вэй империясы 534 жылы Батыс Вэй және Шығыс Вэй мемлекеттері болып бөлінді. Батыс Вэй империясы кейіннен «Солтүстік Жыу» («Бэй-Цзю»), ал Шығыс Вэй империясы «Солтүстік Чи» («Бэй-Чи») деп аталғаны да қытай деректерінен белгілі. Бумының Батыс Вэй мемлекетіне тіпті сенімді одақтасы болмаса да Батыс Вэй Юцзян мемлекетіне Жужан мемлекетін іштен жойып, оның күшін әлсірету керек болды. Осыған байланысты «Жыу кітабында» («Жыушу») Датун шежіресінде Батыс Вэй патшалығының көсемі Тэй-зу жиу-чиуэндяң ху Эн-Напантоны Бумынға елші етіп аттандырды [10]. Осындай тарихи шындық тудырған. Осы тұрғыдан келгенде, ең алдымен Батыс Вэй империясының түркілерге алдымен арнайы елшісінің жіберілуінің сол дәуір тарихы үшін таңғаларлық, ерекше оқиға болғанын айта кеткен жөн. Мұндай тосын оқиға сол кездегі қарапайым қара халықты қуантқанымен, сол елдің тағдырының тізгінді өз қолына алып, елін қалай азат етем деп жүрген Бумын қағанға сан ойлар келгені анық астарында үлкен сыр жатуы әбден мүмкін. Сол себепті де Бумын Батыс Вэйден келген елшілерге күмәнмен қарап сақтылық пен қарады. Батыс Вэй елшісі келгеннен кейінгі Бумынның әрекеті соның дәлелі. Бірақ «Көктің ұлымын» деген Батыс Вэйден императоры Жужандардан әлі жеке хандыққа бөлінбеген Анагүйінің қол астындағы Бумынға бірінші болып арнайы елші жібергені түсінікті. Себебі қарсылас Шығыс Вэй империясының Жужандарымен одақтастығына қарсы қадам еді.

Жыужан мемлекетінің Шығыс Вэй империясымен одақтас болуы Батыс Вэй империясының саяси мүдделеріне қайшы келді. Сондықтан Батыс Вэй билігі Жыужандардың ықпалын әлсірету мақсатында түркілерді өз саяси стратегиясын пайдалануға тырысқан. Осы мақсатта олардың арасында шиеленіс туғызу арқылы Жыужандардың Шығыс Вэймен бірлесуіне кедергі жасау көзделген. Бұл жағдайдың көрінісі ретінде Батыс Вэй елшісі түркілерге келгеннен кейін көп ұзамай жужандарға бағынышты теле тайпаларының көтеріліске шығуы көрсетіледі. Қытай деректерінде көтерілістің нақты себептері айтылмағанымен, зерттеушілер бұл оқиғаны Батыс Вэйдің Жыужандарға қарсы жүргізген саяси әрекеттерімен байланыстырады. Осы кезеңде Бумын қаған Батыс Вэймен дипломатиялық қатынас орнатып, елшілік жіберу арқылы саяси жағдайды бақылап отырған. Кейін ол теле тайпаларына қарсы жорық жасап, шамамен 50 мың адамды бағындырғаны Чжоу кітабында баяндалады. Бұл оқиға түркілердің әскери-саяси күшеюінің маңызды кезеңдерінің бірі болып саналады [10].

Бумын қаған теле тайпаларын бағындыру арқылы түріктердің саяси тәуелсіздігіне жол ашқан бірнеше стратегиялық мәселені өз пайдасына шешті. Түріктер теле тайпаларына кенеттен шабуыл жасап, оларды қоршауға алып, нәтижесінде шамамен 50 мың адамды өз билігіне қаратты. Бұл әрекет бір жағынан теле тайпаларының жужандармен соғыста босқа қырылуын болдырмаса, екінші жағынан түріктердің әскери қуатын айтарлықтай күшейтті. Сонымен қатар теле көтерілісін басып-жаншу арқылы түріктер Жужан қағанатының сеніміне ие болып, өздерінің саяси ұстанымдарын уақытша жасырын сақтауға мүмкіндік алды. Бұл жағдай Бумынға алдағы тәуелсіздік үшін күреске дайындалуға қолайлы жағдай туғызды. Осы кезеңде Бумын күшті әскер жасақтап, кейін жужан билеушісі Анағиға елші жіберіп, оның қызын әйелдікке сұрайды. Дипломатиялық тұрғыдан бұл әрекет өзін тең дәрежедегі билеуші ретінде мойындатуға бағытталған қадам еді. Алайда жужан билеушісі бұл ұсынысты қорлау ретінде қабылдап, түріктерге қарсы жорық ұйымдастырады. Бұл оқиғалар кейін Түрік қағанатының қалыптасуына алып келген шешуші саяси қақтығыстардың басталуына негіз болды [10]. Бумын бұл жорықтың болатынын басынан-ақ білген. Сондықтан өзінің түпкі мақсатына жету үшін өзін құрбан етіп, Анағы жіберген хабаршыны өлтіріп, топпен соғысуға жол ашады. Ол дереу Батыс Вэй империясына басып кіріп, болған жағдайды баяндап, жужан мемлекетімен байланысын біржола үзгенін хабарлады. Осылайша ол Батыс Вэй империясымен бір екенін дәлелдеп, императордан қызын беруін талап етеді. Екі жақты шабуылдың бел ортасында жүрген Батыс Вэй императоры күшінің күннен күнге азайып, қарсыласы Шығыс Вэйдің күшейіп бара жатқанын көріп, үмітін үзіп, Бумынның қалауын

құлықсыз қабылдап, Шангли ханшайымын әйелі етіп береді. Бұл Батыс Вэй империясының кез келген жағдайда түріктердің одақтасы болатынына кепіл болатын. Бумын жужандардың шабуыл жасауын күтпей, жорыққа аттанады. Екі жақтың әскерлері Хуайхуань жазығында кездесіп, қиян-кескі ұрыс жүргізді [11]. Бумынның осы шайқасқа арнайы дайындалған қолы Анағидың асығыс жиналған әскерін талқандап, жойып жібереді [13]. Бұрынғы қол астындағы қызметкерінің қоршауында қалған Анағи тұтқынға түсуден қорқып, өзін-өзі өлтіреді. Осыдан кейін Жужан мемлекеті құлар, оның орнына Түрік қағанаты құрылды. Түркі елі жиналып, Бумынды ақ киізге отырғызып, қаған дәрежесіне көтеріп, өзіне «Ел қағаны», әйеліне «Білге қатын» атағын береді [14]. Алайда көп жылдардан кейін елге барып, егемендік алған Бумынның үлкен қуанышын көре алмай, бір жылдан кейін дүниеден өтті. 553 жылы қайтыс болды. Бумынның қалай өлгені белгісіз. Мұндағы «Жуу кітабында» тек «Тұмын (Бумын) өлгеннен кейін таққа оның баласы Қыло отырады» [10]. Түрік қағанаты өмір сүруін жалғастырып 603 Шығыс түрік және батыс түрік болып өмір сүруін жалғастырады. Күлтегін ескерткішінде «Үстінде аспан, төменде қара жер, олар жаратылған кезде олардың арасында адам жаратылды. Менің ата-бабам Бумын қаған, Истеми қаған түркі халқының елін құрып, иеленді» деген мәтін кездеседі [15].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Бумын қаған VI ғасырдағы түркі тайпаларын біріктіріп, Түрік қағанатының құрылуына негіз қалаған көреген саяси көшбасшы болғаны анықталады. Қытай жылнамалары мен түркі эпиграфикалық деректері оның бастапқыда Жужан қағанатына тәуелді жағдайда тұрған түркілерді саяси, әскери және дипломатиялық стратегия арқылы тәуелсіз мемлекет деңгейіне көтергенін көрсетеді. Бумын қағанның теле тайпаларын бағындыруы, Батыс Вэй мемлекетімен дипломатиялық байланыс орнатуы және жужандарды жеңуі түркілердің әскери-саяси қуатын күшейтіп, жаңа көшпелі империяның қалыптасуына жол ашты. Сонымен қатар деректер Түрік қағанатында мұрагерлікке негізделген басқару жүйесі мен қалыптасқан әкімшілік құрылым болғанын айғақтайды. Осылайша, Бумын қағанның қызметі түркі халқының саяси тәуелсіздікке қол жеткізуінде шешуші рөл атқарып, кейінгі кезеңдерде Еуразия кеңістігінде ықпалды мемлекетке айналған Түрік қағанатының тарихи негізін қалады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ли Яньшоу. Солтүстік хандықтар тарихы // Жиырма төрт тарих. Толық аударма 4-том. Пекин: Тонсин баспасы, 2012. 2712 б.
2. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. Москва: Наука, 1967. 504 с.
3. Линху Дэфэнь, Еженхан Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Өулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы: Дайк Пресс. 2006. 477 б.
4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Пекин: ҚХР Қоғамдық ғылымдар баспасы, 1988. 450 б.
5. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. Астана: KUL-TECIN, 2003. 392 б.
6. Вэй Чжэн. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV том. Өулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 477 б.
7. Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. I т. Астана: Арыс, 2019. 509 б.
8. Линь Гань. ауд. Түрік және көне ұйғырлар тарихы. Көкход: Ішкі Моңғолия Дикунан баспасы. 2013. 500 б.
9. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1986. 328 б.
10. Салғараұлы Қ. Ұлы Дала. Астана: Фолиант, 2013. 520 б.
11. Бегалин Қ. Бумын қаған. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС. 2007. 92 б.
12. Сыздықов С. Иолығ тегін, Алп Елетміш, Тоныкөк – екінші Түрік қағанатының алғашқы тарихнамашылары // *Turkic Studies Journal* 4 (2025) 118-130 бб.

13. Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение, 2007. 192 б.
14. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт Петербург: 2005. 346 б.
15. Қайыркен Т.З. Түркі қағанаты дәуіріндегі Алтайдың тарихи географиясы (VI-XIII ғғ.) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. № 3 (136). 2021. 40-61 б.

Төлеген М.С

ҚР, Орал қ., М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті
«Тарих» БББ 2 курс магистранты.

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АҚЖАЙЫҚ АУДАНЫНДАҒЫ МОБИЛИЗАЦИЯЛЫҚ САЯСАТ: ӘСКЕРИ, ЕҢБЕК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШАРАЛАР

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанның барлық аймақтары сияқты Ақжайық ауданы да майдан мен тыл үшін шешуші мәнге ие болған мобилизациялық саясатты жүзеге асыруға тартылды. Соғыстың басталуымен әскери міндетке шақыру, еңбек ресурстарын қайта ұйымдастыру, өндіріс пен ауыл шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеу – ауданның күн тәртібіндегі негізгі мәселелерге айналды. Бұл шаралар әскери ғана емес, әлеуметтік-экономикалық кеңістіктің барлық деңгейін қамтып, халықтың тұрмыс-тіршілігіне тікелей әсер етті. Зерттеудің өзектілігі – Ақжайық ауданындағы мобилизациялық саясаттың кешенді сипатын айқындауда. Атап айтқанда, әскери шақыру жұмыстарының көлемі мен ерекшеліктері, еңбек күшін қайта бөлу, әйелдер мен жастардың тылдағы рөлінің артуы, сонымен қатар экономиканы соғыс қажеттіліктеріне бағыттау шаралары – ауданның тарихи дамуына зор ықпал еткен факторлар болды. Осы құбылыстарды жүйелі түрде талдау өңірдің соғыс жылдарындағы шынайы жағдайын түсінуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – Ақжайық ауданында 1941–1945 жылдары жүргізілген мобилизациялық саясаттың әскери, еңбек және экономикалық аспектілерін ғылыми тұрғыдан саралап, олардың жергілікті қоғам өміріне тигізген әсерін анықтау. Зерттеу барысында мұрағат құжаттары, статистикалық деректер, баспасөз материалдары және ауызша тарих мәліметтері пайдаланылды.

Бұл зерттеуде Ақжайық ауданындағы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы мобилизациялық саясатты кешенді түрде талдау үшін бірқатар ғылыми әдістер қолданылды. Негізгі әдістердің қатарында тарихи-хронологиялық әдіс болды, ол 1941–1945 жылдар аралығындағы оқиғалардың кезеңдік ықпалын жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс арқылы аудан деңгейіндегі мобилизациялық шаралар Қазақстанның басқа өңірлерінде жүргізілген саясатпен салыстырылып, ортақ және ерекшелік белгілері айқындалды. Сонымен қатар құжаттық-деректанулық талдау әдісі пайдаланылып, мұрағат материалдары, жергілікті басқарма құжаттары, мобилизациялық есептер мен аграрлық көрсеткіштер мазмұндық тұрғыдан сараланды.

Зерттеу барысында негізгі материалдар ретінде Орал және Ақжайық өңірлік мемлекеттік мұрағаттарының қорларынан алынған бұйрықтар, еңбек ресурстары туралы анықтамалар, әскери комиссариат деректері, аудандық атқару комитетінің шешімдері қолданылды. Бұған қоса, соғыс кезеңіндегі «Социалистік жол», «Қызыл ту» сияқты жергілікті газет тігінділері пайдаланылып, тылдағы еңбек, насихат жұмыстары және әлеуметтік жағдайлар жөнінде маңызды мәліметтер алынды. Сондай-ақ ауызша тарих материалдары – ардагерлердің естеліктері, тыл еңбеккерлерінің сұхбаттары зерттеуді толықтырды. Ғылыми еңбектер, монографиялар мен соғыс тарихына арналған зерттеулер қосымша теориялық негіз ретінде қызмет атқарды.

Ақжайық ауданы Батыс Қазақстан облысының орталық бөлігін алып жатыр. 1941 жылдың 1 қаңтарына қарай қазіргі Ақжайық ауданы аумағында 59,4 мыңнан астам халық тұрған. Халықаралық жағдайдың күрт шиеленісуіне байланысты бірнеше ауылдық кеңестерге

бөлінген сол кездегі Чапаев және Тайпак аудандарының тұрғындары, ауыл шаруашылығы құрылымдары, мемлекеттік мекемелері мен әртүрлі еңбек ұжымдары бүкіл елдегідей аса жауапты әрі күрделі міндеттерді атқаруға тиіс болды.

Алдымен жергілікті басқару органдарының қажет болған жағдайда жаппай әскери мобилизация жүргізу қабілетін қамтамасыз ету мәселесі шешілді. Бұл жұмыстардың құқықтық негізін 1936 жылы қабылданған КСРО-ның жаңа Конституциясы және 1939 жылғы 1 қыркүйекте жарияланған жалпыға бірдей міндетті әскери қызмет туралы заң айқындады. Конституцияда әскери қызмет «КСРО азаматтарының абыройлы борышы» деп жарияланды. Осы заңдарға сәйкес аудандық әскери комиссариаттар Қызыл Әскер қатарына шақырылуға тиісті азаматтарды тіркеу, оларды тұрғылықты жерде қысқа мерзімде бастапқы әскери даярлықтан өткізу және жасақталған топтарды жөнелту жұмыстарын ұйымдастырды. Мұрағат деректері бойынша, 1938 жылы Ілбішін (Чапаев) ауданынан 138 адам, Тайпак ауданынан 52 адам Қызыл Әскер қатарына шақырылған. Жергілікті партия ұйымдары тарапынан әскер құрамына саяси жағынан сауатты, дайындық деңгейі жоғары офицерлер іріктеліп отырды. Ауыл жастарын әскери қызметке баулу, мектептерде әскери даярлық жұмысын күшейту аудандық халық ағарту бөлімдерінің ерекше бақылауында болды. Осы мақсатта 1938 жылы 21 маусымда аудан орталығындағы екі орта мектепке әскери жетекшілер (қазіргі алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдері) [1, 215 б].

1939 жылғы 30 қараша мен 1940 жылғы 13 наурыз аралығында Кеңес Одағының Финляндиямен соғыс жағдайында болуы аудан өмірінде де белгілі бір өзгерістер туғызды. Аудан аумағында жаппай әскерге шақыру жүргізілмегенімен, мерзімді әскери қызметте болып, Совет–Фин соғысына қатысқан ақжайықтық жауынгерлердің аз болмағаны анық.

1941 жылдың 22–24 маусымында Ақжайық ауданы аумағындағы барлық колхоздар, совхоздар және МТС мекемелерінде жедел түрде жиналыстар мен митингілер ұйымдастырылды. Бұл шараларға барлығы 10 800 адам қатысып, майдандағы жағдай мен ел алдындағы міндеттер талқыланды. Шілде–тамыз айларында еңбек ұжымдарында 230 лекция және 17 баяндама оқылып, соғыс барысы мен тылдағы міндеттер туралы түсіндіру жүргізілді. Жалпы саны 14 мыңнан астам тұрғын Отан қорғау тақырыбындағы әңгімелер, кездесулер және пікір алмасу шараларымен қамтылды [2, 111-112 б].

Бұл үгіт-түсіндіру жұмыстарына барлық деңгейдегі партия комитеттері, кеңес органдарының жауапты қызметкерлері, аудан активі, мектеп басшылары мен мұғалімдер толықтай жұмылдырылды. Бұқаралық саяси жұмысты жүйелі жүргізу мақсатында жергілікті баспасөз де белсенді рөл атқарды. Аудандық газеттердің бетінде майдандағы жағдай, тыл еңбеккерлерінің жанқиярлық еңбегі, патриоттық міндеттер туралы мақалалар тұрақты жарияланып тұрды.

Соғыс басталған алғашқы күндері – 1941 жылдың 22–30 маусым аралығында жергілікті кеңестерге тұрғындардан жүздеген хаттар келіп түсті. Бұл хаттарда азаматтар өздерінің жеке жинақтарынан майдан қажетіне көмек көрсетуге дайын екендіктерін білдірді. Талпындық колхозының 100 еңбеккері 50 мың сом көлемінде қолма-қол қаржы жинап, майданға жолдаған бастама бүкіл Жайық өңіріне үлгі болды. Тамбов колхозшыларының патриоттық қадамы да аудан тұрғындары тарапынан кең қолдау тапты [3, 102 б].

Жамбыл ауылдық кеңесінің халқы «Қазақстан колхозшылары» атты танк колоннасы мен әскери ұшақтар эскадрильясын жасақтау үшін 387 357 сом қаржы тапсырды. «Путь к коммунизму» колхозының мүшесі Әжікен Шүйіншіәлиев жеке қаражатынан 80 000 сом аударып, ерекше үлгі көрсетті.

Тек 1941 жылдың 30 желтоқсанына дейін Ақжайық ауданында 197 колхозшы Отан қорғау қорына жалпы 135 930 сом қаражат бөлді, оның ішінде 44 295 сомы

– қолма-қол берілген ақша болды. Бұл деректер аудан халқының жоғары патриоттық рухын, майданға жан-жақты қолдау көрсетуге деген азаматтық жауапкершілігін айқын дәлелдейді [4, 204-205 б].

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанның барлық аймақтары сияқты Ақжайық ауданында да экономиканы әскери қажеттіліктерге бейімдеу бағытында кең көлемді шаралар жүзеге асырылды. Соғыс басталған 1941 жылдың екінші жартысынан бастап ауданның ауыл шаруашылығы, өндірістік нысандары және еңбек құрылымы тылдық режимге көшірілді. Экономикалық саясаттың негізгі мақсаты – майданды үздіксіз қамтамасыз ету және тылдағы өндірістік қуатты сақтау болды.

1. Ауыл шаруашылығы өнімдерін жедел арттыру

Соғыс жылдары қабылданған үкіметтік қаулыларға сәйкес Ақжайық ауданында егін және мал өнімдерін өндіру көлемін ұлғайту міндеті қойылды. 1942–1943 жылдары астық тапсыру жоспары бірнеше рет жоғары көтерілді. Мұрағат деректері бойынша, аудан шаруашылықтарына жыл сайын мемлекетке бұрынғыдан 20–40 пайызға артық астық тапсыру міндеттелген. Мәселен, 1943 жылы кейбір колхоздар жоспарды 120–130 пайыз деңгейінде орындағаны туралы аудандық жоспарлау бөлімінің есептерінде көрсетілген. Бұл жетістік қол еңбегінің үлесін арттыру, жұмыс күнін ұзарту және еңбек күшін толық пайдалану арқылы мүмкін болды.

2. Мал шаруашылығын күшейту және майданға жеткізу

Майдан үшін ет, май, жүн өнімдерінің маңызы жоғары болғандықтан, аудан мал шаруашылығын дамытуға ерекше көңіл бөлді. Мемлекеттік тапсырманы орындау мақсатында мал өсірушілерге табын көлемін сақтау ғана емес, оны өсіру міндеті жүктелді. 1944 жылғы есептерде Ақжайық ауданы орталық қорға жоспарланғаннан 15–20 пайыз артық ет өнімдерін тапсырғаны көрсетілген. Бұл деректер соғыс жылдарындағы экономикалық тәртіптің қатаң болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар жүн қабылдау пункттері арқылы майданға киіз, тон, қолғап секілді қажетті жабдықтар жіберілген.

3. Техника тапшылығын өтеу және қол еңбегін күшейту

Соғыс жағдайында ауыл шаруашылығы техникасының көп бөлігі майдан қажетіне жіберілді. Нәтижесінде аудан шаруашылықтары трактор, комбайн және жүк көліктерімен айтарлықтай қамтамасыз етілмей қалды. Осының әсерінен жер жырту, егін себу және ору жұмыстарының басым бөлігі қолмен немесе тірі күштің көмегімен атқарылды. Мұрағат құжаттары бойынша, 1942 жылы ауданның кейбір колхоздарында бір ғана жұмыс істейтін трактор болған, ал қалған жұмыстың барлығы өгіз, ат күшімен немесе қол құралдарымен жүргізілген. Соған қарамастан, жоспарлар орындалған, бұл еңбек тәртібінің күшеюін және халықтың патриоттық белсенділігін көрсетеді.

4. Еңбек міндеткерлігін енгізу

Соғыс жылдары аудан тұрғындары үшін міндетті еңбек нормалары енгізілді. Еңбекке жарамды әрбір азамат жыл бойы ауыл шаруашылығы жұмысына қатысуға міндеттелді. Әсіресе әйелдер мен жасөспірімдердің еңбекке қосқан үлесі ерекше болды. 1943 жылғы аудандық еңбек бөлімінің мәліметінде 14–16 жас аралығындағы жастардың егін егуден бастап шөп дайындауға дейінгі жұмыстың барлық кезеңіне қатысқаны көрсетілген. Бұл еңбек мобилизациясы экономикалық тұрақтылықты сақтаудың негізгі факторы болды [5].

5. Мемлекеттік сатып алу және қаржы жинау шаралары

Экономикалық саясаттың тағы бір маңызды қыры – мемлекеттік қорларды толықтыру болды. Мемлекет соғыс қажеттілігі үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін төмен бағамен сатып алып отырды. Сонымен бірге тұрғындар соғыс қоры, әскери техника жасау қорлары үшін ерікті түрде қаржы аударған. Мысалы, 1942 жылы аудан халқы мемлекеттік заемдарға белсенді қатысып, бірнеше жүз мың сом көлемінде қаржы жинағаны туралы мәліметтер сақталған. Бұл аудан экономикасының әскери мақсаттарға жұмылдыру деңгейін көрсетеді [6, 197-199 б].

Қорыта айтқанда, елі мен халқы үшін аянбай қызмет еткен тұлғалардың еңбегі уақыт өткен сайын қадірі артып, халық жадында мәңгілікке сақталады. Тарихтың әр кезеңінде елдің

өркендеуіне үлес қосқан азаматтардың өмір жолы – ұлттың рухани байлығы, өткеннің тағылымы, болашаққа бағдар беретін құндылық. Жоғарыда талданған тарихи деректер мен зерттеулер көрсеткендей, ел тағдырын шешкен кезеңдерде туған жердің дамуына үлес қосқан қайраткерлердің еңбегін зерделеу – ұлттық тарихты терең түсінудің маңызды бөлігі. Бұл тұлғалар қалдырған із – тек жеке өмірбаяндық деректер емес, елдік идеяның, азаматтық борыштың, рухани өресінің көрінісі.

Осындай тарихи мұраны жүйелі зерттеп, оны ғылыми айналымға енгізу отан тарихының деректік негізін кеңейтеді, тарихи сананы нығайтады және келешек ұрпаққа өнегелі сабақ қалдырады. Өткеннің тәжірибесін зерделеу – жаңа буын зерттеушілеріне бағдар, ұлттың рухани бірегейлігін сақтау жолындағы жауапты міндет. Сондықтан ел тарихында із қалдырған тұлғаларды танып-білу, олардың еңбегін бағалау және оны ғылыми тұрғыда насихаттау – өткен алдындағы құрмет әрі болашаққа аманат етілетін азаматтық парыз деп есептеймін.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Майдангерлер. Ақжайық ауданы 1-басылым. – Уральск: Полиграфсервис, 2010. – 210-223 б.
2. Қоспаев Б. Ақжайық ауданы Тарихи-танымдық анықтамалық. – Орал: Дастан, 2006. – 111-112 б.
3. Батыс Қазақстан облысы ауыл шаруашылығы энциклопедиясы. – Орал: Дастан. 2006. – 170 б.
4. Хлебников Н.М. Легендарная Чапаевская Москва 1970. – 204-205 с.
5. Нурбекова Г.Д. Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1965.
6. Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Алма-Ата, 1971. – 350 с.

Дюсенбаева М. Н.

Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейі,
Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы (Қазақстан)
Ғылыми қызметкер, тарих магистрі

ЖАҢАҚОРҒАН ӨңІРІНДЕГІ МЕШІТ-МЕДРЕСЕЛЕРДІҢ ТАРИХЫ. ХҮІІІ-ХІХ ҒҒ.

Мешіттер – бес уақыт намаз, Аллаға құлшылық өтеу орны ғана емес, жергілікті халықтың жиналыс, кішігірім басқосу, даулы мәселелерді шешу, біліми пікірталас өткізу, сонымен қатар діни сауат ашу ошағы да болды. Жастарға білім – мешітте дін қызметкерлерінен діни білім түрінде берілді. Онда негізінде ер балаларда молдалар оқытты. Әр ауылда, әр мешіттің жанында мектеп ұстаған молдалар жас жеткіншектерге арабша жазу, оқу сауаттылығын қалыптастырды. Жаңақорған жерінде ондай молдалардың саны аз емес еді. Ислам жөнінде жеткілікті білімі бар, медреседе оқыған кісіге арнайы сол кезеңнің медресе куәлігі «шатырхат» беріліп – «ишан» атағын иемденген. Ишанның жолын ұстаған ұрпағын «мағзұм» десе, халық ішінен соңынан ергенді «мүрид» деп атаған. Ишандықтың басты шарты - мешіт ұстау. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда Жаңақорған аумағындағы мешіт-медреселердің тарихы толық зерттелмеген, бүгінгі күнге дейін жеткен деректерге, ел шежіресіне, әзіз әулиелердің өмірбаянына сүйене отырып, тарихы түгенделеді деген сенімдеміз.

Сыр өңірінің Құлболды, Марал, Қосым ишандармен бірге Айқожа ишанның есімі ерекше аталады. Айқожа ишан 1773 жылы Жаңақорған жерінде дүниеге келіп, 84 жасында 1857 жылы дүниеден өтеді. Арғы тегі, қазақ жеріне ислам дінін алып келген, ел аузында Хорасан Ата атанған Әбдіжәлел бабтың ұлы Ибраһимнен тарайды. Айқожа ишанның артында игі жолын ұстанған 11 баласы - Ибадулла мағзұм, Жұмаділла мағзұм, Ибраһым шайх, Мамырайым шайх, Смайыл, Ысқақ қожа, Реметулла қожа, Пірше қожа, Сапар қожа, Мұсахан мен Искендір қожалар, осы Жаңақорған жерінде бабаларының рухани мұрасын жалғастырды.

Айқожа ишан Бұхарадағы медреседе оқып, кейін Ауғанстан медресесінде белгілі ұстаз Ислам Шайықтан білім алып, елге ишан болып оралады. ХҮІІІ ғасырда Айқожа ишан бала оқытып мектеп ұстаған екі мешіттің аты аталады. Бірі қазіргі уақытта Қарасопы кесене маңындағы мешіт, екіншісі Ақтас мешіті. Осы екі мешіт-медреседе Тағайұлы Әділхан дамулла, Әбшен молда, Мәді мағзұм дәріс берген. Жаңақорған өңіріндегі осы екі мешіт-медреседе бабаның әулеті-қожалар, қоңыраттардан Әбубәкір қары, жергілікті қараша руынан Әбдірейім молда, Мамыр, киікші руынан Шермағанбет молда, Әжібек, сунақ руынан Мәмбетсопы, Рыспанбет, Ибаділла, Әбдімәулен, Мұхамеджан, Сапабек молдалар халықтың діни сауатын ашып, белгілі дін қызметкерлері болған.[А.Сопыбеков, 2014 жыл, 38 бет]

Қарасопы кесенесі маңындағы Иіркөл мешіті 1895 жылы Айқожа ишанның ұлы Мамырайым шайықтың үлкен ұлы Мырзахмет басшылық жасап, ағайын отырған Қоңырат руларының қаражаттай қолдауымен салынады. Ол жерде бұрындары да мешіт болғаны жөнінде айтылады. Жергілікті өлкетанушы Шайдарбек Әшімұлының кітабында «Әжіліктен қайтқан соң Мамырайым шайх Жаңақорған ауданы орталығынан 5-6 шақырым жерден мешіт ашып, өзі адам оқытады, бұл кісіден кейін мешітті Ибраһым шайх қажы ұстайды, бұдан кейін Әлімбет қажы ұстайды. Одан кейін Бұрхан мағзұм ұстайды» делінген. Осы деректерден мешіт жұмысы Кеңес кезеңіне дейін тоқтамағаны белгілі. [Ш.Әшімұлы, 2021 жыл, 170 бет]

Айқожа ишан иелік етіп, дін насихаттаған тағы бір мешіт жанындағы медресе - Ақтас мешіті. Ақтас мешіті – республикалық маңыздағы, сәулет өнеріне жататын ескерткіш, Бесарық теміржол бекетіне жақын орналасқан. Мешітті 1884 жылы Айқожа ишанның баласы Атақожа салдырған. Құрылысы - төртбұрышты, жобасы квадратқа тең; қабырғалары, карниздерінің кірпіштері - күйдірілген кірпіштен өрнектеліп өрілген; күмбезді. Мешіттің негізгі фасады

шығысқа қарай бағытталған. Құрылыстың өлшемі 20х20 м. Биіктігі – 20 метр. Жанында қасиетті ыстық суы, бұлағы бар. (Мешіт 1982 жылы есепке алынып, 1984 жылы қайта жөндеуден өткізілген.) Ақтас мешіті жанындағы медресе жөнінде деректер өте аз. Ол 1925 жылға дейін жұмыс істеп тұрған. Белгілі қоғам қайраткері Әлихан Бәйменовтің әкесі медресенің соңғы шәкірті Мұхамедия Бәйменов (Баймұхамедұлы) болғаны жөнінде Ұлытау энциклопедиясында былай жазып көрсеткен: «1902 жылы Орынбор облысы Торғай уезі Қызылжыңғыл болысы. Білеуті өзені бойында дүниеге келіп, 1984 жылы Жезқазған облысы, Жезқазған қаласында қайтыс болды. Дін қайраткері. Әкесі Уайсұлы Баймұхаммед арабша білімі бар кісі болған. Шешесі Достәуірқызы Рахия да арабша білімді болған. Мұхамедия 14 жасына дейін ауылда өз атасы Уайс қажыдан, Әубәкір қажыдан, әкесі Баймұхаммед молдадан арабша білім алған. 14 жасынан 22 жасына дейін Қарнақ медресесінде, Жаңақорғанның Ақтас мешітіндегі медреседе оқып, оларды үздік бітірген. Араб, парсы, шағатай тілдерін білген. 1937 жылға дейін ауылы Өзгентте араб тілінен сабақ берген...».[Сейт-Омар Саттарұлы, 2016 жыл, 308 бет]

Әбілмәжін Жұмабайдың естелігінде: белгілі жазушы Қалтай Мұхамеджановтың әкесі Мухамеджан Нұрекеұлы Қарнақ, Шорнақ кейін Ақтаста оқыған, сол тұстарда Қалағанның әкесі Ақтас мешіт-медресесінде Абдірасул дамулла, Айтжан дамулла, Әбубәкір қарының әкесі, Мұхамеджан дамулла дәріс берген. Қария шарият пен ғылымды парсы, араб, шағатай тілдерін жақсы білгені, елде «Карамолда» атанып, Ақтас мешітінің бас имамы болғаны жөнінде жазылған дерек бар.

Айқожа ишанның 11 ұлы да әке жолын қуып, мешіт, медресе ұстап бала оқытқан. Ишан ұрпақтарын ислам дінін уағыздау үшін қоңырат руларының әр атасына «пірі» етіп сайлап, беріп отырған. Айқожа ишанның немересі Имам Бақыр Ыбырайым Шайхұлы 1895 жылы Қарасопыда дүниеге келіп, 82 жыл ғұмыр кешіп, ел ішінде діни тәрбие жұмыстарын жүргізді. Қарасопы мешітінде дәріс алған Имам Бақырды 12 жасында, яғни 1907 жылы Қаратау бөктеріндегі Ынтымақ деген жерді мекен еткен қоңыраттың алты атасының қырғызалы руына имам етіп сайлаған.

Қазіргі Құттықожа ауылының сыртында болған Исахан мешіті жөнінде кеңестік заманның қысымына қарсы тұрып, кітаптарын сактай алғаны жөнінде: «Мешіт иелері Тәжікстанға кеткенде, елде жүрген жақынының түсіне еніп, «үш күннен кейін мешітті бұзады. Барлық кітаптарды жинап алып, көм» деп аян береді. Содан есектің үстіне қоржын артып екі басына кітап толтырып, үш мәрте қатынап, барлық кітаптарды жинап көмеді...» деп жазылған. [А.Уайсова, 2023 жыл, 218 бет]

Жаңақорған өңіріндегі бала оқытқан тағы бір мешіт Өзгент ауылының маңындағы Сортөбедегі Шәмші мағзымның мешіті. Шәмші мағзым Ремет ишанның ұлы 1868 жылы дүниеге келген. Сырқожа ұлы Жәмһүр ишан да Ремет ишан да Мырзақожадан тараған, Әбдіжәлил баб (Хорасан Ата) ұрпақтары. Шәмші мағзым да баласы Әбусейіт қары да әуелі ауылында өз әкелерінен сабақ алып, кейін «Қарнақ» медресесінде оқып, содан соң Бұхарадағы «Көкілташ» медресесін тәмамдаған. Шәмші мағзым Бұхарадан оралғаннан кейін бұрынғы бабаларынан келе жатқан Сортөбедегі мешіт-медресені қайта салдырады. Медресе жанынан 14 бала жататын үжіре (жатақхана) ашып, ұстаздыққа сол кездің ең білімдар молдалары – Әділхан, Бегімбет дамуллаларды, Шәрайхун және Жамур молдаларды қабылдап, оларды өз есебінен қаржыландырып тұрған. Солардан дәріс алған Әбдірәсіл мағзұм мен Қызылорда және Жезқазғандық Әйжігіт дамулла, Мұхамедия (Әлихан Бәйменовтың әкесі), Ахмедия, Өзгенттік Төлеген, Әшім, Мәметөк молдалар да мешіт-медресе ұстаған белгілі дінбасылары болды. [Д.Шоманұлы, 2006 жыл, 301 бет]

Үсейін Мағзұм өз атасының мешіт-медресесінде араб тілі грамматикасын меңгеріп, құран сауатын ашқан. Кейін білімін дамыту үшін Бұхарадағы «Көкілташ» медресесін тәмамдаған. Ауғанстаннан келгеннен кейін Төменарық маңындағы №24 (Бөртескен) темір жол айыру бекетінің жанындағы ауылға келіп орналасады. Бұл жер оның мүридтерінің орналасқан орталығы еді. Ауыл жұртшылығы мағзұмды діни рәсімдерін атқару үшін кезектесіп алып кетіп

жатады. «Бөртескен» ауылы бір шетте, ел көзінен тасада, көпшілік орынынан қашықта орналасқандықтан, мағзұм осы жерде орнығып қалады.

Жаңақорған өңіріндегі ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы мешіт-медреселердің тарихы жөнінде қол жеткен деректердегі, басылып шыққан кітаптардан, шежірелерден ғана анықталғаны осы. Ол кезеңде қоныстанған халықтың әр елді мекенде ислам дінімен ғұрыптар өткізіліп отырғанын ескерсек, сол елді мекендерде діни сауат ашу медреселерінің болғаны рас. Алдағы уақытта материалымыз ру тайпалардың шежірелерінің мәліметтерімен толық түсері анық.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Жаңақорған (тарихнама), ЖШС“КІТАП”, 2014 жыл
2. Өткен әзиз әулиелер.Ш.Әшімұлы, “Қызылорда-Қанағаты” ЖШС, 2021 жыл
3. Қожалар шежіресі.Сейт-Омар Саттарұлы, Алматы қ.,2016 жыл
4. Айқожа ишан әулетінің асыл мұрасы. А.Уайсова, Алматы қ., “Типография Print House Corona”, 2023 жыл
5. Ғибратнама.Д.Шоманұлы, “Мұрагер”БҰ, Алматы қ., 2006 ж.

САҚ ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШІ - АЛТЫН АДАМ

Бұл ғылыми жұмыста сақ дәуіріне тән бірегей археологиялық ескерткіш – Алтын адам кешенді түрде зерттеледі. Жұмыста оның табылу тарихы, археологиялық ерекшеліктері, киім үлгісі мен әшекейлерінің семантикалық мағынасы, сондай-ақ сақ қоғамындағы әлеуметтік мәртебесі талданады. Сонымен қатар Алтын адамның қазіргі Қазақстан мәдениеті мен ұлттық санадағы орны қарастырылады.

Қазақстан аумағында көне дәуірден бері дамыған көшпелі өркениеттердің тарихы археологиялық ескерткіштер арқылы айқындалады. Солардың ішінде сақ дәуірі ерекше орын алады. Сақтар өз заманында жоғары әскери ұйымымен, көркемдік талғамымен және рухани дүниетанымымен ерекшеленген. Осы дәуірдің ең көрнекті мұраларының бірі – Алтын адам. Бұл ескерткіш тек археологиялық олжа ғана емес, сонымен қатар ежелгі сақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, дүниетанымы мен мәдени дамуы туралы маңызды дерек көзі болып табылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Алтын адамның тарихи, мәдени және ғылыми маңызын жан-жақты ашып көрсету.[2]

Сақ дәуірі және оның тарихи ерекшеліктері: Сақтар б.з.б. I мыңжылдықта Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген тайпалар бірлестігі болды. Антикалық деректерде оларды «скифтер» деп те атаған. Сақ қоғамының негізін көшпелі мал шаруашылығы құрады, алайда олар металл өңдеу, зергерлік өнер, әскери іс сияқты салаларда жоғары деңгейге жеткен. Сақ тайпаларының дүниетанымында табиғатпен үйлесім, ата-баба рухына сену, батырлық пен ерлік басты құндылықтар саналды. Бұл түсініктер олардың жерлеу рәсімдерінен, әсіресе патша қорғандарынан айқын байқалады.

Алтын адамның табылу тарихы

Тарихшылар Алтын адам жас көсем әскербасы болған деген дерек келтіреді. Тағы бір мәліметте сақ көсемінің ұлы дейді. Қалай десекте шындық тарих қойнауында қалғаны рас. Бірақ баға жетпес бұл құндылық сақ дәуірінің өзінде-ақ қолөнердің жоғарғы дәлелі. Ал жауынгердің киімімен қару-жарағының еш бүлінбей біздің дәуірімізге дейін сақтаулы сол замандағы шеберлердің металды жетік меңгергендігін сөзсіз айғақтайды. Алтын адам жайлы деректер айта кетсем. [4] Алтын адам 1967-69 жылдары археолог-ғалым Кемал Ақышев басқарған экспедиция жұмысының нәтижесінде Алматы маңындағы Есік қорғанынан табылғаны белгілі. Бұл нақты тарихи дерек. Алайда кейбір ғалымдарымыз Алтын адамды Есік қорғанының маңында ойнап жүрген балалар тауып алған деседі, кейбіреулер бұл тарихи құнды жәдігерді ұлты башқұрт қарапайым жүргізуші тауып алған деген деректерді де келтіреді. Дегенмен Есік қорғанынан табылған Алтын адамды өз қолымен аршып алған экспедиция мүшесі археолог-ғалым Бекмұханбет Нұрмұхамбетұлы баспасөз беттеріне берген сұқбаттарында обаның қалай табылғанын, экспедиция жұмысының қалай жүргенін бүгешүгесіне дейін айтып жүр.[5]

Оразак СМАҒҰЛОВ, антрополог:

Золотые украшения
A golden necklace on
Золотые браслеты, пряжки
Golden plaques worn

Алтын адамды біреулер ер адам, біреулер әйел дейді. Кемал Ақышев менің қолыма Есіктегі Алтын адамның маңдай сүйегі мен төменгі жақ сүйегінің қалдықтарын берген еді. Оның төменгі жақ сүйегі өте биік, маңдайындағы қабақ сүйектері жақсы жетілгендіктен оны ер адам деп болжам жасадым. Сондай морфологиялық ерекшеліктерін де ескере отырып, оны шамамен 20 жастағы жауынгер деп анықтама бердім. Ал нақты әйел не еркек екенін білу үшін хромосомалық анализ жасау керек. Өкінішке орай, қазір сүйектің қайда екенін білмеймін. Ал алтын адамның әйел адам екеніне тарихшы Еділ Ноянов өзінше дәйек келтіреді. Оның айтуынша, алтын адамның бойы 165 см. Оның мойнында алтын алқасы, бір құлағында сырғасы болған. Басындағы бас киімінің биіктігі 70 см, сәукелеге ұқсайды. Қазіргі таңда ғылым қанша дамыды десек те, алтын адамның ер немесе әйел екенін нақты ажырататын ДНК талдамасы әлі күнге жасалмаған. [8] Алтын адам 1969 жылы Алматы облысы, Есік қаласына жақын орналасқан Есік қорғанынан табылды. Археологиялық қазба жұмыстарын белгілі ғалым, археолог Кемал Ақышев басқарды. Қорған шамамен б.з.б. V–IV ғасырларға жатады. Қазба барысында жас жауынгердің сүйегі және төрт мыңнан астам алтын әшекей бұйымдар табылды. Бұл жаңалық сақ дәуірінің мәдениеті мен әлеуметтік құрылымын зерттеуде тың серпіліс әкелді. Алтын адам ерекше салтанатпен жерленген, бұл оның қоғамдағы жоғары мәртебесін көрсетеді.

Алтын адамның киімі мен әшекейлерінің сипаттамасы

Алтын адамның киімі толығымен алтын әшекейлермен безендірілген. Бас киімі биік әрі үшкір болып келеді, оның бетінде түрлі жануарлар бейнесі бейнеленген. Бұл бейнелер сақ өнеріне тән «аң стилінің» айқын үлгісі болып табылады. Киімдегі барыс, арқар, таутеке, қанатты тұлпар бейнелері күш, билік және қорғаушы рух ұғымдарымен байланысты. Алтыннан жасалған бұйымдардың көптігі сақ зергерлерінің технологиялық мүмкіндігінің жоғары болғанын дәлелдейді.[6]

Аң стилі – сақ өнерінің негізі

Аң стилі – сақтардың көркемдік дүниетанымын білдіретін ерекше өнер түрі. Бұл стильде жануарлар қозғалыста, динамикалық түрде бейнеленеді. Әр бейненің өзіндік символдық мәні бар. Алтын адамның киіміндегі аң бейнелері оның жауынгер әрі билеуші әулетке жататынын білдіреді. Сонымен қатар бұл бейнелер адамның о дүниедегі өміріне сеніммен байланыстырылады.

Құпиясы мол мөр

«Есік қорғанынан табылған сақ адамы қолына екі көлемді алтын жүзік таққан. Оның бірінде жүзік – мөр, әсем бас киімдегі адамның басы бейнеленген» (Байпақов, 2006 ж. 159 б.). Сол қолындағы «көлемді жүзік» ырым-жырымның бірі болар, ал оң қолындағы «жүзік-мөр» нені меззейді? Арғы мың жылдықта Қытай мен Жетісу алқабын жайлаған Үйсіндерден басқа ешбір ел «мөр» пайдаланбаған. «Қараша қорғанының бір обасынан бедерленген саз балшықтан жасалған мөр табылды. Сирек кездесетін бұл олжа Талғар қорғанындағы обадан табылған мөрмен бірдей. (Байпақов, Алматы, 2006 ж., 159 б.). [7]

Мұндағы Қараша деп отырғаны — Тараз қаласынан 40 шақырым шығысында орналасқан әйгілі Ақыртас ғимаратының іргесіндегі бұлақтың аты. Осы төңіректе археолог Максимова бастаған экспедиция 1971-75 жылдары зерттеу қазба жұмыстарын жүргізген. «Жерленушінің бел тұсынан табылған саз балшықтан жасалған мөр ғалымдарды қызықтыруда. Мұндай мөр тек Үйсіндерде ғана болғандығы шығыс деректерінде баяндалған» (Максимова, Алматы. 1975 ж.). Бұл деректі белгілі шығыстанушы-аудармашы Бичурин да қуаттайды. «Үйсін патшасы Гунмоға, жоғары лауазымды тұлғаларға маңыздығын білдіру үшін алтын мөрлер берілген» [8]

Ханзаданың оң қолындағы алтын жүзіктің мөр екенінде талас жоқ. «Жүзік-мөр, онда тоғыз шашақты бас киімі бар әлде шаш қою үлгісі сондай адам басы бейнеленген» (Ақышев, Алматы. 1978 ж. 40 б.). Мұндағы «бас киім» де, «шаш қою үлгісі» де емес, осы ханзаданың жеке басының бейнесі болуы да мүмкін. «Гунмо (қытайша) күнби – ежелгі үйсіндердің б.з.б. II-I ғ.ғ. бастап жоғарғы билеушісінің лауазымы» [9]

Қалай десек те, Алтын адам – Қазақстанның ең құнды жәдігері, елдігіміздің символы. Біздің елімізде Алтын адам табылғанға дейін әлемде тек перғауындардың зираты тұтас күйінде аршылғаны болмаса, дүниежүзілік деңгейде патшалардың қабірі толықтай табылған жағдайлар кездеспеген. Мұндай қабірлер көбіне тоналған немесе екінші бөлігі жоқ, яки нақты қай уақытқа, қашан, кім қазып алғаны белгісіз болып келеді. Мұндайлардың аса ғылыми құндылығы бола бермейді. Қырымда, Эрмитажда, басқа да мұражайларда тұрған заттардың тұтасқа жуығының құны біздің Алтын аданың құнындай бағалы емес. Ендеше осы тарихи, мәдени құндылығымыз болып табылатын алтынмен апталған адамның құпиясын ашу болашақтың еншісінде.

Күміс тостағандағы жазу және ғылыми болжамдар

Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы 26 таңбадан тұратын жазу ғылымда үлкен қызығушылық тудырды. Зерттеушілер бұл жазуды сақтардың ерте жазба үлгісі болуы мүмкін деп санайды.[2]

Бұл жазу әлі толық оқылып, нақты шешімін таппағанымен, ол сақ мәдениетінің рухани дамуы жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Кейбір ғалымдар оны түркі жазуының бастауы деп қарастырады.

Алтын адамның әлеуметтік мәртебесі Жерлеу рәсімінің салтанаттылығы мен алтын бұйымдардың көптігі Алтын адамның жай жауынгер емес, көсем немесе хан әулетінің өкілі болғанын көрсетеді. Бұл сақ қоғамында әлеуметтік жіктелудің болғанын дәлелдейді. Алтын адам – сақ мемлекетінің саяси және әскери элитасын сипаттайтын тұлға.

Алтын адамның қазіргі Қазақстандағы маңызы

Бүгінде Алтын адам Қазақстанның ұлттық символына айналды. Оның бейнесі Тәуелсіздік монументінде, мұражайларда және халықаралық көрмелерде кеңінен таныстырылған.

Алтын адам – қазақ халқының ежелгі тарихының, мемлекеттілік дәстүрінің және мәдени сабақтастығының дәлелі.[1]

Қорытынды

Алтын адам – сақ дәуірінің ең құнды археологиялық мұраларының бірі. Ол ежелгі көшпелілердің жоғары мәдениеті мен рухани дүниетанымын айқын көрсетеді. Бұл ескерткішті зерттеу арқылы қазақ халқының терең тарихи тамырын тануға болады. Алтын адам – сақ дәуірінің ең бірегей археологиялық ескерткіші және қазақ тарихындағы маңызды мәдени символ. Бұл ескерткіш тек ежелгі көшпелілердің материалдық мәдениетін ғана емес, олардың әлеуметтік құрылымын, рухани дүниетанымын, көркемдік талғамын және әскери дәстүрін де айқын көрсетеді. Қорытындылай келе, ғылыми зерттеу нәтижелері мынадай маңызды тұжырымдарға әкеледі:

1. **Әлеуметтік мәртебе мен саяси құрылым:** Алтын адамның салтанатты жерлеу рәсімі және алтын әшекейлердің көптігі оның қоғамдағы жоғары мәртебесі бар тұлға болғанын дәлелдейді. Бұл сақ қоғамында әлеуметтік жіктелудің болғанын көрсетеді.

2. **Мәдени және көркемдік ерекшеліктер:** Киіміндегі және әшекейлеріндегі аң стиліндегі бейнелер ежелгі сақтардың табиғатқа, күшке және батылдыққа деген көзқарасын бейнелейді. Сонымен қатар, олар адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік пен әлемдік тәртіпке сенімнің көрінісі болып табылады.

3. **Тарихи және ғылыми маңызы:** Есік қорғанынан табылған жазба және алтын бұйымдар сақтардың өркениеттік деңгейі жоғары болғанын дәлелдейді. Бұл олардың мәдени мұрасын, зергерлік өнерін және тарихи даму кезеңін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

4. **Ұлттық және мәдени құндылық:** Алтын адам қазіргі Қазақстанда ұлттық тарих пен мәдениет символына айналды. Оның бейнесі тәуелсіздік мерекелерінде, мұражай экспозицияларында және халықаралық ғылыми жобаларда кеңінен танылады.

Сондықтан, Алтын адамды зерттеу тек археологиялық қызығушылық тудырмайды, сонымен бірге **қазақ халқының ежелгі тарихын, ұлттық сана-сезімін және мәдени сабақтастығын сақтауға арналған маңызды ғылыми бағыт** болып табылады.

Қорытынды сөз: Алтын адам – бұл тек алтыннан жасалған ескерткіш емес, ол ежелгі көшпелілер өркениетінің, рухани мәдениетінің және тарихи дәстүрінің айнасы. Оның зерттелуі қазіргі және келешек ұрпақ үшін тарихи сабақ, ғылыми зерттеу мүмкіндігі және ұлттық мақтаныш көзі болып қала береді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Akishev, K. A. *Issyk Kurgan (Құрған Иссык)*. Moscow: Iskusstvo, 1978. – 131 с. — Кемал Ақышевтің негізгі монографиясы, Есік қорғаны мен «Алтын адам» табылуы туралы толық сипаттауда, археологиялық материалдар мен реконструкциялармен.
2. G.S. Jumabekova, G.A. Bazarbayeva, A. Ongar. *Esik. Yesyk. Esik*. Алматы: Таймас, 2011. – 200 с. — Есік қорғаны кешені мен Алтын адамның кешенді зерттелуіне арналған көптілді альбом-кітап.
3. Issyk kurgan – Wikipedia article (англ.) — «Issyk kurgan» мақаласы Есік қорғанының орналасуы, құрылымы, табылған жәдігерлер туралы қысқаша академиялық сипаттама береді; ғылыми әдебиетке библиография ұсынады (мысалы, Hall 1997 және Harmatta 1999 сияқты басқа дереккөздер).
4. Akishev, K. A., Akishev, A. K. «Problem of chronology of early phase of Saka culture» // *Archaeological Sites of Kazakhstan*. Alma-Ata, 1978. – 38–63 б. — Сақтар мәдениетінің кезеңдеуі мен Иссык қорғанының хронологиясы туралы ғылыми зерттеу.
5. Hall, Mark E. *Towards an absolute chronology for the Iron Age of Inner Asia*. Antiquity, 1997. — Ғылыми мақала, темір дәуіріндегі даталаулар мен сақ мәдениетінің хронологиясы туралы. (Wikipedia библиографиясы ретінде көрсетілген).
6. Harmatta, Janos. *History of Civilization of Central Asia, Vol. 2*. Motilal Banarsidass, 1999. — Орта Азияның ерте өркениеттері, сақтар және олардың мәдени парадигмаларын талдайды (Issyk жазба деректеріне қатысты талқылауда пайдалы)
7. Байпақов, Алматы, 2006 ж., 159 б.
8. Бичурин, Алматы. 1997 ж. 109 б.
9. Қазақ қысқаша тарихы, Үрімжі. 1987 ж.

Тұяқбаев М.Қ.
«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени
музей-қорығының археологы. Түркістан қ.(Қазақстан)
Дулатова Н.С.
«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени
музей-қорығының инспекторы Түркістан қ.(Қазақстан)

ОРЫС ТІЛІНЕ ЕНГЕН КӨНЕ ТҮРКІ СӨЗДЕРІ (ТҮРКИЗМДЕР)

Аңдатпа

Мақалада XI ғ. жазылған Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат –ит-түрік» атты сөздігінде келтірілген көне түркі сөздерінің орыс тіліне өтіп, қазіргі күнге дейін ежелден келе жатқан орыс сөздері ретінде қабылданып жүргені жайлы мәселе қарастырылады.

Көпшілікке белгілі, XI ғасырда жазылған Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат –ит-түрік» (Түрік тілінің сөздігі) атты еңбегін өткен ғасырдың 80-90 жылдары Асқар Құрмашұлы Егеубай қазақ тіліне аударып, үш томдық етіп, 1997-1998 жылдары «Хант» баспасынан шығарды.

Бұл еңбек екінші рет орыс тілінде Зифа-Алуа Мұратқызы Әуезованың аударуымен «Диван Лугат ат-Турк» деген атпен 2005 жылы 1286 беттік үлкен еңбек болып «Дайк-Пресс» баспасынан шықты.

Мұнда бізді қызықтырғаны қазіргі орыс тіліне еніп, сол тілдің төл туындысы деп есептеліп жүрген біраз көне түркі тіліндегі зат есімдермен көпшілікті таныстыру болмақ. Бұл сөздер үш томдық еңбектің бірінші томындағылары ғана, ал қалған екі томдағылары болашақтың ісі.

Талапқа сай –бірінші XI ғ. түркі тіліндегі сөз (латын әрпімен) , екінші – қазақ және үшінші орыс тіліндегі аудармалары беріледі. Төртінші – С.И.Ожеговтың (1900 – 1964) 1949 жылы шыққан «Словарь русского языка» еңбегіндегі қазіргі күні де қолданылатын нұсқалары берілген.

1. **Вашмак** – Башмақ: «башмақ; тобық (оғыз тілінде).» 1 том, 256 бет – әрі қарай 1:526. А.Егеубай

Башмақ – «обувь, в огузском.» С.434.3-А.Ауезова

Башмак – ботинок или полуботинок. С.49 С.И.Ожегов.

2. **Ныждағ** – Ныждағ: «қайрақ тас.» 1:525. А.Егеубай

Ниждағ – «точило» С.433. 3-А.Ауезова.

Наждак – минерал, употребляемый для шлифовки и чистки металлических «изделий». Наждачная бумага (покрытая слоем толченого наждака) С.И.Ожегов. Словарь русского языка. С.499.

3. **Қышлағ** – Қышлағ: «қыстақ». 1:524. А.Егеубай

Кишлаг – «зимовье» . С.432. 3-А.Ауезова

Кишлаг – селение (в Ср.Азии) С.И.Ожегов. С.365.

4. **Керпіш** – Керпіш: керпіш; кірпіш. «Бышығ керпіш» күйген кірпіш. 1:514.

А.Егеубай

Карбиж – «кирпич». Обожженный кирпич называют «бишиг карбиж» С.425. 3-А.Ауезова

Кирпич – Брусек из обожженной глины, употр.для построек. С.363.С.И.Ожегов

5. **Тұман** – Тұман: «тұман». 1:474. А.Егеубай

Туман – «туман». С.390. 3-А.Ауезова

Туман – непрозрачный воздух, насыщенный водяными парами и, т.д. С.И.Ожегов. С.1092.

6. **Saman** – Саман: «саман» (Шігіл тілінде) қазақша – сабан, 1:475, А.Егеубай

Саман – «солома», в наречии Жикил. С.390.3-А.Ауезова

Саман - на юге (России) кирпич – сырец из глины с примесью навоза, соломы. С.И.Ожегов. С.931.

7. **Tavar** – Тавар: «тауар: мал, дүние-мүлік; Жанды-жансыз мал-мүлік...» 1:419; 471. А.Егеубай

Тавар – «товар, имущество»; «имущество живое и неживое». Огузы и другие говорят: тавар. С.345;387. З-А.Ауезова

Товар – продукт труда, имеющий стоимость и распределяющийся в обществе путем обмена и купли – продажи...; Вообще-то, то что является предметом торговли. С.И.Ожегов. Словарь.рус.языка.С.1071.

8. **Шатыр** – Шатыр: шатыр, Көже тілінде.

Шашыр – Шашыр: «шатыр». Оғыздар мұны «чашыр» дейді. 1:466.А.Егеубай

Жатир – «шатер, палатка»

Жажир – «шатер» Огузы называют его «жашир» С.382. З-А. Ауезова

Шатер – Большая палатка... С.И.Ожегов. С.1192.

9. **Kesek** – Кесек: «бір нәрсенің кесегі, бөлігі». 1:450.А.Е.

Касак – «кусок чего - либо» «бир касак утмок»- кусок хлеба. С.371.З-А.Ауезова

Кусок – Отдельная часть чего-либо... С.И.Ожегов. С.415.

10. **Қамыш** – Қамыш: «қамыс» .1:426.А.Егеубай

Камиш – «камыш.» С.351. З-А.Ауезова

Камыш – высокое водяное или болотное растение из сем.осоковых. С.И.Ожегов.С.350.

11. **Барқ** – Барқ – «Ев барқ» - «Үй жай». Барқ сөзі жеке қолданылмайды. Тек «ев»- үй сөзімен қосарлана айтылады. 1:406. А.Егеубай

Барқ – «ав барқ» - «жилище, дом.» С.335. З-А. Ауезова (Орыстың «барак » сөзі осыдан шығуы мүмкін. М.Тұяқбаев)

Барак – Деревянное здание легкой постройки. С.И.Ожегов. С.46.

12. **Шір** – Шір: «май, шыр.» 1:382. А.Егеубай

Жир – «Жир» - Основное значение – «слой жира» С.317. З-А.Ауезова

Жир – Нерастворимое в воде маслянистое вещество, содержащееся в животных и растительных тканях. С.И.Ожегов. С.256.

13. **Kerki** – Керкі: « Керкі, Шаппа шот». 1:489. А.Егеубай

Карки – «молоток, скобель.» С.403.З-А. Ауезова

Кирка – Заостренный с одной или двух концов или оканчивающийся острой лопастью металлический стержень на рукоятке, род молотка, употр.при земляных и горных работах. С.И.Ожегов. С.363.

14. **Ketmen** – Кетмен: «кетпен.» 1:503. А.Егеубай

Катман – «Кетмень, мотыга для вспахивания земли.» С. 415. З-А.Ауезова

Кетмень – В Ср.Азии: род мотыги для окучивания посевов, для рытья арыков. С.И.Ожегов. С.362.

15. **Тавылқи** – Тавылқу: «тобылғы.» 1:547. А.Егеубай

Тавылқиш – «Тавылғұш – деп те айтылады»

Тавилку – один из вариантов слова тавилгуж «таволга» С.452. З-А. Ауезова

Таволга – Луговое травянистое растение (кустарник) с крупными соцветиями душистых цветков. С.И.Ожегов. С.1054.

16. **Сарышға** – Сарышға: «шегіртке.» 1:547. А.Егеубай

Сарижга: «саранча». С. 452.З-А.Ауезова

Саранча – Насекомое, вредитель сельского хозяйства, перелетающие большими массами. С.И.Ожегов. С.936

17. **Қарсақ** – Қарсақ: «түлкі тұқымдас бір хаюан» 1:533. А.Егеубай

Карсак – «корсак» С.439. З-А. Ауезова

Корсак – хищное млекопитающее рода лисиц сем.собак.С.541. Энцикл. Словарь в двух томах. Том – 1.

18. **Үтүк** – Үтүк: «үтік. Күрек пішінді бір темір құрал, киімнің

кыртыстарын жазу үшін оны қыздырып киімді бастыра сылайды». 1:97. А.Егеубай
Утук – « [утюг] – «железо в форме лопатки, которое накаливают и используют для прогрева ворса одежды и ее разглаживания.» С.102.3-А. Ауезова

Утюг – Тяжелый нагревающийся металлический прибор для глаженья белья, тканей. С.1130.С.И.Ожегов.

19. **Ерүк** – Ерүк: «Өрік. Шабдалы, өрік пен қара өрік сынды жемістердің бәрінің жалпы атауы; Олар бір-бірінен бірлі-екілі сипатпен ажыратылады.» 1:98. А.Егеубай

Арук – «общее название для персиков, абрикосов и слив, их различают по прилагательным.» Так, персики (шабдалы) называют «тулук арук» (түлүг ерүк); абрикосы – «сариг арук» (сарыг ерүк) – өрік; сливы – «кара арук» (кара ерук) – қара өрік; С.103. 3-А.Ауезова

Урюк – Мелкие сушеные плоды абрикоса с косточками. С.1122. С.И.Ожегов.

20. **Үзүм** – Үзүм: «үзім (жүзім)» 1:105. А.Егеубай

Узум – «виноград» С.107. 3-А.Ауезова

Изюм – Сушеные ягоды винограда. С.325. С.И.Ожегов

21. **Ошақ** – Ошақ: «ошақ» 1:93. А.Егеубай

Ужак – «печь, очаг.» С.99.3-А.Ауезова

Очаг – Устройство для разведения и поддержания огня. С. 647. С.И.Ожегов.

22. **АI** – Ал: ал – «Ашық қызыл реңді де АI – Ал (қызыл)» дейді.

1.111.А.Егеубай

Ал - «парча алого цвета, из которой шьют царские флаги...

Алый цвет также называют – АI (ал)». 3-А.Ауезова. С.114.

Алый – Ярко красный. С.30. С.И.Ожегов.

23. **Шөрек**: «тоқаш, күлше.» 1:447. А.Егеубай

Журак – «лепешка» С.368. 3-А.Ауезова.

Чурек - На Кавказе: хлеб в форме большой толстой лепешки.

С. 1189.С.И.Ожегов.

24. **Қафтан** – Қафтан: « тон. Сырт киім.» 1:494. А.Егеубай

Кафтан – «верхняя одежда, кафтан» С.408.3-А.Ауезова

Кафтан – Русская старинная мужская долгополая верхняя одежда. С.359. С.И. Ожегов.

25. **Таршан** – Тапшан: «үш аяқты үстел бітіміндегі бір жабдық. Қол жетпейтін

биік желіде қалған жүзімді соған шығып үзіп алады.» 1: 494. А.Егеубай

Табжан – «предмет в виде стола на трех ножках, на который встают при сборе винограда». [Его используют] для того, чтобы достать грозди, до которых невозможно дотянуться рукой. С. 408. 3-А. Ауезова.

Топчан – Койка из досок на козлах с изголовьем (Козлы – подставка в виде бруса на ножках, сбитых крестовиной) С.1075. С.И.Ожегов.

26. **Сұрқаш** – Сұрқаш: «жиде ағашының сығып алынған шырышы. Онымен кылыш, қанжар және үлкен пышақтың саптарын бекітеді.» 1:514. А.Егеубай.

Суркиж – [«сургуч»] «смолистый сок, при помощи которого клинок меча, кинжала или ножа прикрепляется к рукоятке». С.424.3-А.Ауезова

Сургуч – Цветное твердое смолистое вещество, употребляется в расплавленном виде для склеивания, накладывания печатей и т.д. С.1046. С.И.Ожегов.

27. **Құдруқ** – Құдруқ: Құйрық. «Мал, жануарлар құйрығы. Қой құйрығы – «Қоі құдруқы.» 1.518. А.Егеубай

Кудрук – куй кудруки – «бараний курдюк» С.438. 3-А.Ауезова

Курдюк – Жировое отложение у хвоста некоторых пород овец // прил. Курдючный, Курдючная овца. С.414. С.И.Ожегов. Словарь русского языка. 60 000 слов. М., 2006. 1327 стр.

С.И.Ожеговтың еңбегінде бұлардан да басқа түбірі түркі сөзінен пайда болған атаулар жетерлік, алайда, оларды зерттеу тіл мамандарының құзырында. Біз тек ХІ ғ. түркі тілдес халықтар тілдерінде қолданылған сөздердің уақыт өте келе орыс тіліне еніп, бүгінге дейін қолданыста екендігін көрсетуге тырыстық. Шынын айту керек, «кирка», «утюг», «кафтан» және т.б. сөздерді, өзіміз де әлі күнге, орыс тілінен қазақ тіліне өткен сөздер деп есептеп келдік. Шын мәнінде, бәрі керісінше болып отыр.

Сергей Иванович Ожегов аса білікті тіл маманы ретінде төрт томдық «Толковый словарь русского языка» атты академиялық еңбектің авторларының бірі ретінде белгілі. Осы еңбекті жазу барысында (1930 – 1940 жж.) көпшілікке арнап, бір томдық, ең көп қолданылатын сөздер жинағын да шығаруға Кеңес үкіметі шешім қабылдайды. Нәтижесінде (1949ж.) бұл еңбекті дайындауда С.И.Ожеговтың сіңірген еңбегі өлшеусіз екендігі анықталып, «Словарь русского языка» (60 000 сөзден тұратын) сол кісінің атымен шығады. Біздің пайдаланғанымыз 2006 жылғы 25-басылымы. Мұны біз ХІ ғ. Махмұт Қашқаридің өз еңбегінде келтірген түрік, түркімен, оғыз, шігіл, йағма, қырғыз, арғу, қыпшақ, тохса т.б. тайпалар мен халықтар тілдеріндегі сөздердің, арада өткен 1000 жыл ішінде, бірте-бірте орыс тіліне де еніп, тіпті, таза орыс сөздері ретінде қабылданып кеткендігін дәлелдеу үшін келтірдік.

Тілдердің дамуында бұл заңды құбылыс болып есептеледі. Мыңдаған жылдар қатар өмір сүріп, аралас-құралас болған халықтардың зат алмасып, сауда-саттық жасаған кезінде затпен бірге оның атауын да қоса алғанының куәсі болып отырмыз десек қателеспейміз. Бұл жағдай кез-келген пікір айту, шешім қабылдау үшін қойылған мәселемен тереңірек, жан-жақты танысудың аса қажет екендігіне тағы бір дәлел болады демекпіз.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. III томдық. Аударған А.Қ.Егеубай. Бірінші томы. А., «Хант» баспасы, 1997ж. -590 бет.
2. Махмуд ал – Кашгари. Диван Лугат ат – Турк. Перевод З-А.М.Ауезовой.А., «Дайк Пресс», 2005. -1284 стр.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Около 60 000 слов и фразеологических выражений. 25 –е издание под редакцией Л.И.Скворцова. М.,Оникс, 2006. – 1328 стр.
4. Энциклопедический словарь в двух томах.
5. 1 том (А- Маскарон) Изд. «Советская энциклопедия» М., 1963. -656 стр.

Жүзбаева Р.
«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени
музей-қорығының көрме ұйымдастыру маманы
Түркістанқ.(Қазақстан)

XVIII-XX ғғ. ТҮРКІСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕГЕН НЕМІС ҒАЛЫМДАРЫ

Түркістан қаласы тарихында XVII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас жағында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылыс-сәулеттік ерекшеліктерін, археологиялық және архитектуралық тұрғыдан зерттеу мен жалпы Түркістан тарихын зерделеуде бірнеше шетелдік ғалымдар, соның ішінде неміс ғалымдарының да еңбектерін айтарлықтай атап өтуге болады. Мысалы, Даниэль Готлиб Мессершмидт және Александр Эдуардович Шмидттің еңбектері ерекше. Бұл тарихи тұлғалар туралы бүгінгі күні ішінара музей-қорықтың экскурсияларында ғана айтылатыны болмаса, толыққанды деректер әлі күнге дейін көпшілікке беймәлім күйінде келеді, тіптен ғалымдардың аты-жөні, тектері туралы әр түрлі зерттеулерде қателіктер де кетіп жатады. Сондықтан, бүгінгі зерттеу-танымдық мақаламызда осы екі ғалымның қысқаша өмірбаяндарына шолу жасап, еңбектерінің Түркістан тарихы, оның ішінде ортағасырлық сәулет өнерінің інжу-маржаны Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің зерттелуі бойынша алатын орындарына тоқталмақпыз.

Д.Г.Мессершмидт

Бұл

(1685-1735)

ғалымдар

туралы

алғашқы деректер 2013жылы Б.Байтанаевтың жауапты редакторлығымен жарық көрген Ю.А.Ёлгинның «Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави» атты еңбегінде жан-жақты зерттелген. Кітапта Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің зерттелу тарихының XVIII ғасырдан бастап 1950 жылдардың бірінші жартысына дейінгі тарихының тарихнамалық очерктері ұсынылған. Кітаптың негізі ортағасырлық жазбаша дереккөздерден, ескерткіш туралы әдеби куәліктерден және кесенені көп сатылы қалпына келтіруді көрсететін мұрағат материалдары мен сол кезеңдегі ғалым-мамандар туралы мағлұматтар ерекше орын алады.

Даниэль Готлиб Мессершмидт 16 қыркүйек 1685жылы Данциг қаласында дүниеге келіп, 25 наурыз 1735жылы Санкт-Петербургте өмірден өткен. Орыс қызметіндегі неміс дәрігері және ботанигі, «Сібір тарихын зерттеу-барлаудағы Ресей Императоры І Пётр серіктерінің бірі. Ол Сібірге жасалған алғашқы ғылыми экспедицияны басқарды және орыс археологиясының негізін салушы болды.

Д.Г.Мессершмидт өзінің мамандығы медицина саласы болғанына қарамастан гуманитарлық ғылымға деген қызығушылығынан Сібір экспедициясына шығуға келісім

береді. Оның мұндай жауапкершілік пен міндеттерді қабыл алуы, өзінің жан-жақты біліміне, талантына деген жеңіл-желпі қарауының нәтижесі емес, қайта өзіне деген сенімінің, ғылымға деген сүйіспеншілігінің мол болуында еді, деп суреттейді замандас ғалым достары. [3. С.16]

Д.Г.Мессершмидт орасан зор еңбекке қабілетті адам болды – бұл оның экспедиция барысында атқарған тынымсыз еңбектерінен байқалады. Ол жан-жануарлардың қатырмасын (чучело) жасады, құстар мен өсімдіктердің суретін салды. Оның жанында тұрақты көмекшілері де болған жоқ, жалғыз жүрді. Тобольскіде Д.Г.Мессершмидт шведтің тұтқын офицерлерінен Хиуа ханы Әбілғазы түріктері тарихының қолжазбасын алды, соның арқасында Орта Азия тарихы үшін бұл маңызды дереккөз алғаш рет ғылым әлеміне белгілі болды [1].

В.И. Вернадский Мессершмидттің көптеген артықшылықтарының ішінде оның көркемдік қабілетін «Мессершмидт шынымен де сол кездегі энциклопедиялық білімге ие болды – ол дәрігер және жаратылыстанушы, дарынды суретші, латын ақыны, шығыс тілдерін білетін және орыс тілін тез үйренетін филолог болды», - деп атап көрсетеді. [2. С.158.]

Д.Г.Мессершмидттің жеті жылдық экспедициясының (1720-1727) мұрасы ұзақ уақыт бойы әртүрлі мамандықтағы ғалымдардың назарын аударды. Ғалымның өзі Сібір экспедициясы материалдарынан ешнәрсе жарияламау туралы медициналық канцеляриядан алған жазба-нұсқамасына байланысты еңбек нәтижелерін жариялай алмады, бірақ, осыны пайдаланған оның замандастары оның көп еңбектеріне қиянат жасағанға ұқсайды. Дегенмен Мессершмидт еңбегінің нәтижелері жаратылыстану ғылымдары үшін де, гуманитарлық ғылымдардың көптеген салалары үшін де орасан зор маңызға ие болды.

Д.Г.Мессершмидт жинаған ең бай жаратылыстану жинағы 1747 жылы Ғылым академиясында өрт кезінде жойылып кетеді. Бірақ Ресей Федерациясы Ғылым академиясының Санкт-Петербург филиалында ауқымды да мол қолжазба қоры сақталған. 1962-1968жж. КСРО және ГДР ғалымдарының күш-жігерімен Берлинде Мессершмидт материалдарының 4 томдығы неміс тілінде жарық көрді.

XVIII-XIX ғасырлардағы Ғылым академиясының экспедицияларына хронологиялық шолу мен сипаттама Д.Г.Мессершмидттің қолжазба мұрасына жасалған алғашқы ғылыми, жүйелі көзқарас болса керек.

Д.Г.Мессершмидт. Түркістан қаласының картасы

I Пётрдің заманынан бізге жеткен Түркістан тарихына қатысты құжаттың бірі «Түркістан картасы» деп аталатын графикалық кескіндеме-карта. Ол Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның төңірегіндегі тарихи орындарды зерттеудегі

бастапқы нүктелердің бірі деп санауға болатын дерек. Бұл Д.Г.Мессершмидттің Сібір экспедициясының материалдары ішіндегі Түркістан, Бұхара және Үрге қалаларының жоспарлары бейнеленген сызба-картасы.

Құжаттың тарихи маңызы зор, себебі Түркістан қаласы туралы бұрын соңғы деректер, ескертпелер ілесіп және жанама сипатта болған, ал Д.Г.Мессершмидт өзінің шарттылығына қарамастан аса көрнекті және ерекше тарихи құжат – дерек бере алды.

Түркістан картасы 1957 жылы «Қазақ ССР тарихы» нұсқаларының бірі жарияланғаннан кейін ғана танымал болды, онда ол иллюстрациялардың бірі ретінде пайдаланылды. Кейінірек бұл жоспар «Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерінің кодексінде» Түркістан туралы кіріспе мақаласында иллюстрация ретінде пайдаланылды.

Ортағасырлық Түркістанның тарихи топографиясына қатысты жоспардың сипаттамасын алғаш рет Е.А.Смағұлов және Ф.Р.Григорьев берді. Бірақ, жоспарға қандай да бір тарихи да, деректанулық та, археологиялық та, графикалық немесе стилистикалық талдау жүргізілмеген. [1. А.2013]

Археолог ғалымдар оны «аксонометриялық жоспар» деп атады. Бұл терминді қарапайым тілмен түсіндіретін болсақ, жоспар Күлтөбе қалашығының төбесінде бір нүктеден жүргізілген визуалды маркшейдерлік жұмыстарға негізделген. Демек, кескіннің екі өлшемділігі: жоғарыдан (оның жоспарға тән жазықтыққа проекциясы) және алдыңғы жағынан, фронтальды (тікелей проекция) жасалған. Мұны тек қала қабырғаларының бейнесіне байланысты айтуға болады.

Жоспарды алғаш рет түпнұсқа бойынша сипаттаған және талдаған Б.Т.Тұяқбаева және А.Н.Проскурин болды. Жоспардың сызбасы көлденең бағытта созылған, парақ өлшемі 21x32см. Төменгі сол жақта тамшы тәрізді сурет салынған. Парақтың екінші жартысында Бұхара жоспары бар. Артқы жағында – Урги жоспары. Жоспардың Мессершмидт материалдарында пайда болуын, оның экспедициясының алыс бағыттарының бірі Ішкі Моңғолиядағы Далай-Нор көлі болғандығынан деп есептеуге келеді. Географиялық жағынан бір-бірінен өте алыс орналасқан және әр түрлі қарым-қатынаста болған қалалардың жоспарының бір іс-қағазға жинақталуын Б.Т.Тұяқбаева мен А.Н.Проскурин «кейбір құжаттардан көшірілген» деп түсіндіреді, тіптен «көшірмеші» Мессершмидттің өзі болуы мүмкін дегенді де айтады. [9. 44-51бб.]

Түркістанның жоспары бір қарағанда оны ортағасырлық миниатюраларға жақындататын «архаизм» түріне жатқызуға да болады. Бірақ миниатюрада шартты түрде нақты заттар мен белгілер бейнеленгенімен, мұнда олар символдық сипат алған (арықтар, су қоймалары, бақшалар мен бақшалар, су алатын орындар белгішелермен көрсетілген). Мұндай кескіндеме оның топографиялық түсірілімге жақын екендігін дәлелдейді.

Үшінші жарияланым бұрынғы ГДР ғалымы Бурхардт Брентьестің 1985 жылы Бұхара және Түркістан қалаларының қысқаша түсініктемелері бар жоспарларын өте сақтықпен жариялай отырып, «Сібір экспедициясы кезінде Мессершмидт Бұхараға емес Түркістанға баруы мүмкін» деп болжаған жазбасы жарияланды. [4. С.58].

Археолог-ғалым М.Қ.Тұяқбаевтың пікірінше: «бұл жайлы ең алғашқы деректі XVIII ғасырдың басында жасалған Д.Г.Мессершмидт картасынан табамыз. Бұл неміс суретшісі біреудің ауызша берген дерегіне сүйеніп жасаған Түркістан қаласының картасы болуы керек. Астына Тәуке ханның мөрі басылған. Сірә, Тәуке хан елшілерінің бірі хандықтың астанасы жайлы түсінік беру үшін жасаттырған болуы керек. Картада қаланың батыс бөлігінде үш жағы көшемен шектеліп, дуалмен қоршалған көлемі 1 гектар жерге «Ханово место» деген анықтама жазылған. Бұл картаны қаланың 1875 жылдың жобасы мен 1954 жылғы картасын және кейінгі жылдардағы жоба-схемаларын салыстыра отырып «Хан ордасының» дәл орыны анықталды», - дейді [11. 42-48бб.]

Қорыта келе, Түркістанның жоспары әлі Ясауи кесенесі тарихына қатысты иконографиялық құжат деп нақты айтуға келмейді. Оның үстіне ол қорған қақпалары

мұнараларымен салыстыратын болсақ ерекшелеу үлкен өлшеммен салынғандығын байқауға болады. Бірақ мұндай жоспар визуалды деңгейде алғаш рет көрсетіліп отыр.

Оның қала, жер бедеріндегі орны анық көрсетілген. Тарихи маңызы құнды бұл құжат іс жүзінде Түркістан қаласының тарихи өзегін нығайтып, қайта жаңғыртуға қызмет етеді.

А.Э.Шмидт (1871-1939)

Келесі әңгіме ететін тұлғамыз ол белгілі шығыстанушы неміс ғалымы Александр Эдуардович Шмидт туралы болмақ.

Александр Эдуардович Шмидт 12 наурыз 1871 жылы Астрахань қаласында туылып, 1939 жылдың 9 тамыз күні Ташкент қаласында қайтыс болған. Ол орыс және кеңес дәуірінің арабтанушы, шығыстанушысы, педагог ғалымы, әскери дәрігердің отбасында дүниеге келген. Әкесі орыстандырылған неміс ұлтынан шыққан тұқым қуалайтын дворян болды.

1889 жылы I Тифлис классикалық гимназиясын үздік бітіреді. Одан кейін Санкт-Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінде оқуын жалғастырып, 1894 жылы сол факультеттің араб-парсы-түрік бөлімін бірінші дәрежелі дипломмен бітіреді.

Тілдерді үйренуден тамаша қабілеті бар ол көптеген еуропалық, шығыс және көне тілдерді өте жақсы білген: француз, ағылшын, неміс, испан, итальян, голланд, латын, грек, иврит және жаңа иврит, араб, парсы, түрік және өзбек тілдерін, және студенттік шағынан ғылыми-зерттеу жұмысына бейімділігін байқатты.

А.Э.Шмидт көрнекті орыс шығыстанушысы Виктор Романович Розеннің шәкірті болды. Шмидтке және оның ғылыми қызығушылықтарының қалыптасуына ислам жазба-ескерткіштерін түпнұсқада зерттеу мен зерделеуді тарихшылар мен арабтанушылар үшін үлкен маңызға ие деп санаған ұстазы В.Р.Розеннің әсері болды.

1920 жылдың ақпан айында А.Э.Шмидт бір топ профессорлармен Ташкентке келіп Түркістан Шығыстану институтын ашады, алғашында тарих және филология факультетінің, одан кейін шығыстану факультетінің деканы, институт ректоры, кейіннен Орталық Азия университетінің ректорының орынбасары қызметтерін атқарады. Бір қызығы, осы институттағы А.Шмидт студенттерінің бірі белгілі жазушы М.О.Әуезов болған.

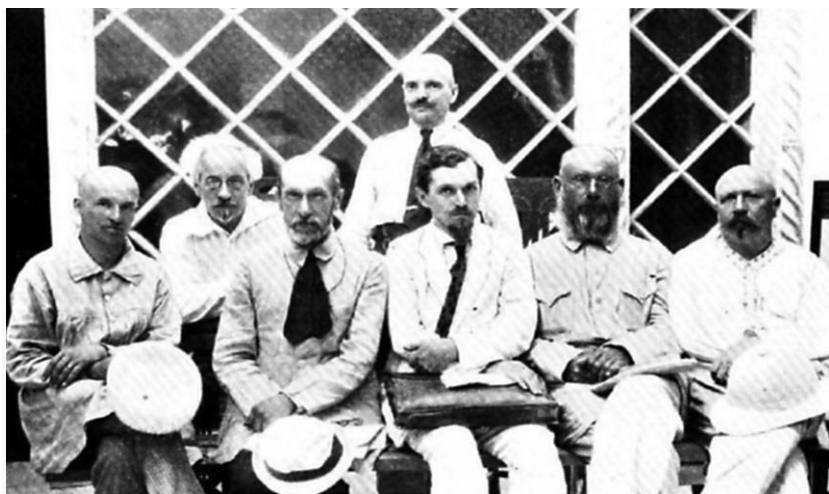
1926 жылы ақпанда КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланады.

1920 жылы қыркүйекте Бұхар әмірі құлатылғаннан кейін көп ұзамай А.Э.Шмидт шығыстанушылар тобымен (Бартольд, Ботгер, Вяткин және т.б.) Бұхара қаласына «Ежелгі ескерткіштер мен қолжазба қорларын қорғау шараларына» бағытталған экспедицияға шығады.

Ташкент қаласына келіп ғылыми жұмыстармен айналысу А.Э.Шмидке оңай соқпайды. Қала барлық келген мұғалімдерді бірден баспанамен қамтамасыз ете алмады. Шмидтке де күтуге тура келеді, ал берілген баспананың жағдайы да өте нашар болды. Шмидт ешқашан ерекше талапшыл болған емес және бұл оған өмірдің қиындықтарына төтеп беруге көмектесті.

1920 жылы Ташкентке жаңадан ұйымдастырылған университетте дәріс оқуға шақырумен келген академик В.Бартольд өзінің досы Н.Остроумовқа «Шмидтің үйінің алдындағы ауланың шаң тозаңын басу үшін көшедегі арықтан су тасып сеуіп, аяқ киімін шешіп, шалбарын биік көтеріп жүргенін» көргенін жазған. А.Э.Шмидт сол кезде Түркістан университетінің ректорының міндетін атқарып жүрген ғалымның демократиялық көзқарасына қатты таң қалады.

1922-1923 жылдары Түркі республикалары бойынша архив істері Орталық басқармасының арнайы тапсырмасымен құрылған Д.И.Нечкиннің археологиялық экспедициясы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің архитектуралық өлшемдерін алып, фототүсірілім жасайды, осының негізінде ескерткішті қорғауға алу және жөндеу жұмыстарын жүргізу жөнінде біршама шаралар қабылданады.

СОВЕТ СЕКЦИИ ПО ОХРАНЕ ПАМЯТНИКОВ СТАРИНЫ И ИСКУССТВА СРЕДАЗКОМСТАРИСА

Слева: 1) архитектор Б.Н. Засыпкин, 2) проф. Э.А. Шмидт, 3) академик В.В. Бартольд, 4) председатель Средазкомстариса Д.И. Нечкин, 5) археолог В.Л. Вяткин, 6) проф. А.А. Семенов, 7) зав. секцией по охране памятников старины и искусства И.И. Умняков (стоит)

Бүгінгі күнге дейінгі зерттеулерде А.Э.Шмидтің Қылуэт жер асты кешенінің папьемашеден қатесіз дәл өлшеммен жасалған керемет макеті туралы жазбалар көптеп кездеседі. Атап айтатын болсақ, Сенигова Т.Н. «Культовые сооружения около мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави», Е.Смағұлов, Ф.Григорьев, А.Итеновтердің «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана», Тұяқбаев М.Қ. «Халуат» жер асты мешіті» және «Археологические исследования в Большом Хильвете» деген еңбектерінде осы макеттің жасалған уақыты (жылы) мен ғалымның аты, тегі туралы біршама қателіктерге жол берілгендігін байқаймыз. Атап айтқанда, А.Э.Шмидттің аты, тегіне көбінесе аса мән берілмей «А.Л.Шмидт, бір еңбектерде кейде А.И.Шмидт» деп қате жазыла берген, бұл мүмкін баспадан кеткен қателіктер болуы да ықтимал, дегенмен ғалымның аты-тегіне деген құрмет, сыпайылық әрқашан сақталуы қажет деп ойлаймыз. Ал, макеттің жасалу мерзіміне келетін болсақ, А.Э.Шмидт 1939жылы Ташкент қаласында қайтыс болған. Біз айтып жүргендей ол макетті 1940-1942 жылдары жасауы мүмкін емес, демек, сол 1922-23 жылдары Түркістанға келген сапары кезінде жасаған болуы керек деп болжауға болады.

Макет 1940-42 жылдары жасалды деген пікірдің шығуына біріншіден, «Қылуэттің» XX ғасырдың орта кезеңіне дейін жұмыс істеп тұрғаны туралы көнекөз қариялардың ауызша деректері дәлел болса керек, екіншіден, белгілі орыс ориенталисі В.А.Гордлевскийдің

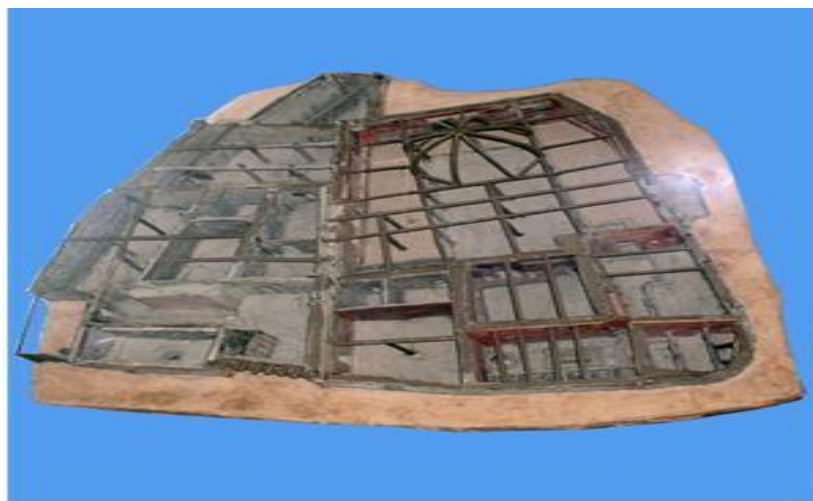
«Концепции истории Туркестанского святилища» атты кітабында «Қылует» туралы: «XX ғасырдың бірінші жартысына дейін Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар оның құлшылық еткен орнына мыңдап (жиырма мыңға дейін) жиналатын болған» деген мәліметтері негіз болса керек. (9.1977:47)

А.Э. Шмитдтің жүргізген зерттеулері туралы мақалалары мен жазбаша есебін іздестіру әзірге нәтижесіз аяқталуда. Макет бойынша «Қылует» жерасты мешітінің ауданы 20,5x11,5 м10 және солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытында түскен.

Макеттің жасалу технологиясына келетін болсақ, папье-маше (фр. papier mâché, сөзбе-сөз - "шайнайтын қағаз") – жабысқақ заттармен (желім), крахмалмен, гипспен және т. б. талшықты материалдардың (қағаз, картон) қоспасынан оңай қалыпталатын масса. Қарапайым сөзбен айтқанда, бұл қағаздан және басқа ингредиенттерден жасалған масса (көбінесе желім қосылған), олардан әртүрлі бұйымдар жасауға болады. Мысалы, муляждар, маскалар, оқулықтар, ойыншықтар, театр бутафориясы, қораптар.

Аталуының француз тілінде болғанына қарамастан, папье-машенің отаны алғаш рет қағазды ойлап тапқан Қытай болып саналады. Папье-машеден жасалған алғашқы заттар Қытайда қазба жұмыстары кезінде табылды, олар ежелгі қытай сауыттары мен дулығалары болды. Оларға қаттылық беру үшін лакпен көп қабатты жабын қолданылды. Бұл заттар Хань әулетіне жатады (б.з. д.202 - б.з.220).

Қытайдан папье-машеге деген қызығушылық Жапония мен Персияға тарады, онда бұл техникамен мерекелер үшін маскалар мен басқа да атрибуттар жасалды. Бірте-бірте бұл әдіс бүкіл әлемге таралды және еуропа елдерінде ең танымал болды. 1800 жылдары Петр I бұл техниканы Ресейге әкелді.

Қылует жер асты кешенінің макеті

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорықтың алғашқы бас қор сақтаушысы Орынбай Дастановтың естелігі бойынша, 1955-56 жылдары макеттің не зат екенін түсінбеген, кесене төңірегінде тұратын кішкене балалар қыстың күні шана ретінде сүйретіп жүрген жерінен көріп қалып, қажетті дүние екенін байқап, сақтауға алып қалған көрінеді. 1979-1980-ші жылдары макетті Алматы қаласындағы «Казмузейреставрация» мекемесі қайта қалпына келтіруге алған. Өкінішке орай, макеттің төбе жабыны да бар болатын, ол бөлек қақпақ сияқты етіп жабылып тұратын, сол бөлігі қайта келмеді, кезінде оны іздестіргендер де болмады. Сонымен, макеттің тек бір төменгі бөлігі ғана қайта қалпына келтіріліп, музей қорының ғылыми көмекші қор есебіне алынған болатын. 2003жылдың 10 сәуір және 12 маусым аралығында музей-қорықтың негізгі қорына жүргізілген ғылыми-сараптау комиссиясының қорытындысы мен ҚР Мәдениет ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Мәдениет комитетінің 2003ж. 14 шілдесіндегі №02-4/1705 хатына сәйкес Макеттің көне құнды тарихи заттай мұра екендігі ескеріліп, көмекші қордан негізгі қорға

ауыстырылды. 1920 жылдардан кейін жасалған бұл макетке қазіргі кезде 100 жылдан астам уақыт болды. 1990 жылдары макеттің сақтығына байланысты оның көшірмесін жергілікті архитектор Н.Имажанов жасап шықты.

Ұлы Отан соғысы жылдары Қылует кешенінің құрылысы бұзылып, кірпіштері май зауытын салуға жұмсалған. 1972-1973 жылдары Т.Н.Сенигова, 1979 жылы Е.А.Смағұлов жүргізген археологиялық зертеу жұмыстары нәтижесінде XV-XVI ғасырларға тән «Қылуеттің» орны анықталып, сәулетші ғалым А.Э.Шмидтің жасаған макеті бойынша қайта қалпына келтірілді. Зерттеу және қалпына келтіру барысында Қылуеттің құрылысы бірнеше кезеңнен тұратындығы анықталды. [7. С.45.]

1996ж. Түркістан археологиялық экспедициясы (Смағұлов Е., Тұяқбаев М.) Қылует кешенінің едені астындағы Ғар орналасқан Мешіт бөлмесінде археологиялық қазба жүргізді. «Қазба барысында Ғар бөлмесінің қабырғалары Мешіт бөлмесінің қабырғаларымен бағыттары сай келмейтіндігі анықталды, бұл олардың әр кезеңде салынғандығының айғағы. Ғар бөлмесінің қабырғалары 15 градусқа қиғаш түскен, осылайша Ғар бөлмесі бүгіндері Мешіттің есігі астында жайғасқан. Құрылыс жоспарында Ғарға түсетін люк ойығы Мешіттің солтүстік-шығыс қабырғасының сыртында орналасқан, мұны А.Э.Шмидтің жасаған макетінен де көреміз» деген қорытынды жасады. [8.42-48бб.]

Қорыта айтқанда Қылует жер асты кешенінің XIX ғасырдың басында жасалған макеті, қазіргі кезде бұл тарихи орынын анықтап және оның біршама бөліктерін қайта қалпына келтіруде негізгі дерек болып саналып отыр.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ёлгин Ю.А. «Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави» Алматы 2013
2. Вернадский В.И.. Труды по истории науки в России. М. 1988, С.158.
3. Мирзоев В.Г. Историография Сибири XVIII в. – Кемерово, 1963. – С.16
4. Лебедев Д.М., Есаков В.А. Русские географические открытия и исследования... С.173; Башкатова З.Д. Д.Г. Мессершмидт в отечественной историографии... С.139, прим.
5. Брентъес Б. Планы городов Бухары и Туркестана XVIII в. // ОНУз. – 1985. – №6. – С.58.
6. Гнучева В.Ф., сост. Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках // Труды Ленинградского отделения Академии наук. – М. – Л., 1940. – С.26 – 28.
7. Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки истории и археологии средневекового Туркестана... С.45.
8. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. О цитаделях города Туркестана // ИМОН НАН РК: Сер. общественных наук. – 2000. – №1. – С.17 – 27
9. Тұяқбаев М. «Халуат» жер асты мешіті // Түркістан сырлары. А., 2000. 44-51 бб. «Қылует» [Буклет] ӘСМ қорық – мұражайы. Түркістан, 2009.
10. Сенигова Т.Н. Культовые сооружения около мавзолея Х.А.Ясави // Археологические исследования в Отраре. А., 1977. –С. 42-52.
11. Туякбаев М.К. Археологические исследования в Большом Хильвете // «Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан.» ғыл. Конф. Мат-ы. А., 2011, III-том. 42-48 бб.
12. Гордлевский В.А. Ходжа Ахмет Ясави, Избранные сочинения. Т.3. История и культура. М., 1962. –С.17.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР: ШЕТЕЛДІК ДЕРЕККӨЗДЕР

Бұл жұмыста Қазақстан аумағындағы орта ғасырлық қалалар туралы шетелдік дереккөздер негізінде мәліметтер қарастырылады. Аталған жазба мәліметтер арқылы Отырар, Тараз, Испиджаб, Сауран, Сығанақ сияқты қалалардың саяси, экономикалық және мәдени дамуы, олардың Ұлы Жібек жолы бойындағы стратегиялық маңызы айқындалады. Сонымен қатар бұл дереккөздер орта ғасырлардағы қалалардың халықаралық сауда, қолөнер, дін және ғылым орталықтары болғанын дәлелдейді. Археологиялық қазба жұмыстары арқасында, ғалымдардың зерттеулерінен, шетелдік дереккөздерден біз Қазақстанның ежелгі қалаларының тұрмысы мен қалалық мәдениетін көрсете аламыз.

Қазіргі Қазақстанның аумағында тарихқа дейінгі дәуірлерде бері адамдар қоныс тепкен. Археологиялық ізденістер нәтижесінде мұнда 1,8 миллион жыл бұрын адамдардың ата-бабаларының болғанын куәландырады. Шамамен бес мың жыл бұрын егіншілікпен, мал шаруашылығымен айналысатын, тас құралдары бар және керамика өндірісін игерген шашыраңқы тайпалар пайда болды дейді. Бұл кезеңге 500-ден астам тұрақ кіреді, бірақ бүгінгі күнге дейін сақталған қалалар кейінірек жаңа дәуір басталғанға дейін бірінші мыңжылдықта ғана пайда болды. Біздің дәуірімізге дейінгі 6 ғасырға жуық ежелгі қалалар, негізінен Жетісу облысы мен Сырдария өзенінің пайда бола бастады. Бастапқы түріндегідей, мұрты бұзылмай олардың ешқайсысы бізге жеткен жоқ. Бірақ кейбір археологтар ежелгі қалаларды қазіргі қалалардың жерінен таба алды[2].

Кейбір ежелгі қалалардың аттарын өкінішке орай тек халық аңыздары мен дәстүрлерінен табуға болады. Олардың көпшілігі белгісіз болып қалды. Келер ұрпаққа мұра болып қалған шөптер мен бұталар арасында қалған қирандылар, сарайлар мен ғибадатханалар, әдемі өлеңдер, әндер өмірден өткен байырғы адамдар өмірін еске түсіреді. Бірақ олар мүлдем із-түссіз жоғалып кетті деген сөзге келмейді. Өйткені, бұл біздің ата-бабамыз, кешегі біздің ортақ тарихымыз туралы тірі аңыз, онсыз ертеңгі күннен қайыр жоқ. Археологиялық қазба жұмыстарының арқасында, ғалымдардың зерттеулерінен, шетелдік дереккөздерден біз Қазақстанның ежелгі қалаларының тұрмысы мен қалалық мәдениетін көрсете аламыз.

VI – XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстанда қалалар тез қарқындап, жандана түсті. Олар сауда мен қолөнердің, дін мен мәдениеттің тірегіне айналды. Батыс Түркістан жерінде Суяб, Құлан, Мерке, Тараз, Отырар, Исфиджаб сияқты қалалар бой көтерді. Қалалардың алғаш пайда болып, дамуы таптық қоғамнан шығуының айқын көрінісі еді[3].

Қазақстанның кең аумағында ежелден отырықшы, ал орта ғасырларда қала өмірімен сипатталатын ірі тарихи-мәдени аудандар болған. Оңтүстік Қазақстан және Жетісу облыстары осындай болды. IX-XIII ғғ. басында тау етегінде Жаңа Джумишлагу және Манкент қалалары пайда болды. Фараб округінде Отырардан басқа Кедер, Весидж және Борух қалаларының жаңа Астанасы пайда болды. Шавгарда Яссы мен Шагилжан, Карнак және Карачук, Шур (Сури) пайда болады. Алғаш рет ақпарат көздері Сауран, ал Сырдарияның төменгі ағысында Сығанақ, Янгикент, Дженд, Асанас, Барчикент деп атайды. Қаратаудың солтүстік беткейлерінде Балаж және Берукет, орта Сырдария — Сүткент болған[4].

Орта ғасырларда Қазақстан қалалардың дамуы арқылы әлемдік тұрғыда қарым-қатынас орнатып, Еуропа және Азия елдерімен Жібек жолы арқылы сауда жасасты. Бұл өзге елдермен жақсы жағынан байланысын тудырды. Бұл кезде Қазақстанның оңтүстігінде басты және ірі қалалардың бірі – Исфиджаб (қазіргі Сайрам) болды. Бұл туралы алғаш рет қытай ғалымы Сюань Цзянның 629 жылғы жазбаларында Ақ өзендегі қала ретінде айтылған. Оның толық сипаттамасын Мақдиси өз еңбегінде: «Исфиджаб ірі қала. Оның рабады (күзеті) мен тұратын минасы бар. Минада төбесі жоқ базарлар, мата базары мен үлкен мешіт

тұрғызылған. Оның төрт қақпасы: Нуджакент қақпасы, Фархан қақпасы, Шахраны қақпасы, Бұхара қақпасы, ірі қақпаның жанында рабады бар». Исфиджабтан шыққан керуендер шығысқа қарай бет алып, Шараб пен Будухкент қалалары арқылы Таразға барған.

«Қаланың көп бөлігін қоршап тұрған қоршаулар соншалықты биік, оларды иемденгісі келетіндердің қолдары қаланың қабырғаларына ешқашан жетпейді; оның айналасында қазылған шұңқырлар соншалықты терең, сондықтан ешбірі оны кесіп өте алмайды», - дейді тарихшы Сайрам қабырғаларын сипаттаған XV-XVI ғасырлар, «Мехманнаме-и-Бұхара» авторы Рузбихан Исфакани.

VIII-XII ғғ. Қазақстанда және Орта Азияда қоныстар саны күрт өсті. Басқамыр, Жанкент, Қарашоқы, Қойлық, Екіөгіз, Ашнас, Баршынкент, Суяб сияқты қалалар пайда болып, дами бастады. Соның дәлелі, саяхатшылар Аль-Идриси мен Гардизи оғыздардың, қарлұқтардың және қимақтардың иеліктерінде көптеген қалалар болғанын өз еңбектерінде жазған.

Осы секілді тағы бір зерттеулердің қатарына көпшілікке танымал археолог-шығыстанушы Николай Веселовскийдің еңбектері Оңтүстік ескерткіштері туралы бірегей ақпарат көздерін жатқызуға болады. Николай Веселовский орта ғасырлық қалалар қатарындағы Сауран мен Қазақстандағы Сырдарияның орта бойына орналасқан ірі қалалардың бірі – Отырар қалашықтарын, сәулет эпиграфикасының аудармасымен Түркістан кесенесін алғашқылардың бірі болып сипаттап, Қожа Ахмет Ясауи жерленген үй-жайдың егжей-тегжейлі сипаттамасын берді. Николай Иванович сипаттаған кейбір ескерткіштер уақыт өте келе толығымен жойылды немесе өзгерді, сондықтан сақталған жазбалар біз үшін сенімді ақпарат көздерінің бірі болып табылады[5].

Отырар жайлы зерттеп, құнды деректермен толықтырып, зерттелу тарихында сүбелі үлес қоса білген тарих ғылымының докторы, археолог Бернштам Александр Натанович айтуға болады. Ол 1947 жылдан бастап Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Отырар ескерткіштерін зерттеумен айналысты. Өз кезегінде, Отырар жайлы кітап жазып, жарыққа шыққан болатын. Оның Орта Азия мен Қазақстанның сақ және үйсін мемлекеттерінің мәдениетін зерттеуге қосқан үлесі зор. Ол сондай-ақ Қазақстан мен Қырғызстанның ежелгі тұрғындарының түркітану кезеңдерін қадағалап, осы өңірде отырықшы-егіншілік өркениеттерінің дамуына ықпал еткен Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың қалалық мәдениетіне соғдылықтардың ықпалы сияқты мәдени құбылысты лайықты бағалай білді. Ол ортағасырлық қалаларды, өнер мен сәулетті зерттеуге және оқшаулауға өз үлесін қосты.

Көп ғасырлық тарихы бар Отырар қаласында не себептен тіршілік тоқтады, бұған қандай жағдайлар себеп болды деген сұрақтар көптеген ғалымдарды толғандырды. Бұл жөнінде түрлі пікірлер айтылуда. Мысалы, Н.С.Лыкошин 1899 жылғы мақаласында жергілікті халық Отырарда тіршіліктің тоқтауын қалмақ шапқыншылығы кезіндегі өртке байланысты деп санайтынын көрсеткен. Е.А.Смағұлов 1990 жылғы мақаласында Отырарда тіршілік тоқтау мәселесіне қатысты орыс зерттеушісі А.Е.Смирновтың «күшті қоңырат руының Отырардың соңғы тұрғындары Түркістанға көшіп баруға мәжбүр болды», - деген пікірін алға тартады[10].

Қазақстанға белгілі орта ғасырлық қалалардың бірі – Тараз. Ибн Хаукал өз жазбаларында Тараз мұсылмандардың түріктермен сауда жасайтын орны екенін көрсеткен. X ғасырдағы араб тарихшысы Макдиси былай деп жазды: «Тараз – көптеген жасыл бақтары бар үлкен бекіністі қала, оның оры, төрт қақпасы және рабад елді мекені бар. Қақпа алдында қала бойынан ағып жатқан үлкен өзен бар. Өзен арқылы жол өтеді, және собор мешіті базарлардың арасында орналасқан».

Өртүрлі кезеңдерде Талас алқабын мекендеген тайпалар мен халықтардың осындай бай тарихы туралы өте аз мәлімет сақталған. Сонымен қатар, А.Н.Бернштамның өзі атап өткендей, бұрын жүргізілген археологиялық зерттеулерде "барлау қазба жұмыстарынан басым болды". Сондықтан, Тараз туралы алынған деректерді талдай келе, А.Н.Бернштамның «Ленинград, Қазақстан және Қырғызстанның ғылыми мекемелері белгілеген Талас алқабындағы

жұмыстарды жалғастыру автордың пікіріне толықтыру мен түзетулер енгізеді» деген тұжырымы кездейсоқ емес. Себебі, А.Н.Бернштамның Тараз жайлы зерттеулеріде аз емес[6].

А.Н.Бернштам Тараз зерттеушілердің алғашқылардың бірі ретінде болғандықтан, қаланы Цитадель, Шахристан және рабадтан тұрды деп есептеді. Оның пікірінше: «Таразға үш бөліктен тұратын құрылымды қолдану оның соғды отарлауының нәтижесінде Қазақстан аумағындағы қалалардың пайда болуы мен егіншілік мәдениеті туралы көзқарастарының көрінісі болды», - дейді. Ол Таразды соғдылықтар құрған әдеттегідей ортаазиялық қала ретінде қарастырды.

1958-1965 жылдары Тараз қалашығын Т.Н.Сенигова зерттеді. Ол А.Н.Бернштамның қаланың құрылымы туралы негізгі тұжырымдарын жасады, оларды батыс және шығыс рабадтарға арналған материалдармен толықтырды және оның дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі қала контурларын қайта құрды[7, 70].

Сырдариядағы ірі қалалардың бірі – Сығанақ алғаш рет X ғасырдың деректерінде айтылған, ол XI ғасырдағы Оғыз қалаларының қатарында Махмұд Қашқари деп аталған. XII ғасырда Сығанақ Қыпшақ мемлекеттік одағының астанасы болды. Сығанақ үлкен ғимараттар мен өрістермен қоршалған, өркендеген қала болды, оның көптеген өнімдері, моңғол шапқыншылығына дейінгі Ұлы Жібек жолындағы ірі сауда орталығы болды.

Ширек ғасырдан кейін осы жерлерге сапар шеккен итальяндық монах Плано Карпини өзінің күнделігінде «біз сансыз қираған қалаларды, қираған бекіністерді және осы жердегі көптеген қараусыз қалған ауылдарды таптық» деп жазды.

Сығанақ тарихында, ортағасырлық автор Махсидидің жазуынша, Сығанақ қаласы гүлденген қала болған, қала Сырдариядан 20 шақырымдық төмен Арық каналымен, сондай-ақ Қаратау баурайынан ағып жатқан тау өзендерімен таза ауыз сумен қамтамасыз етілген. Сығанақтың өте ыңғайлы орналасуы үлкен маңызға ие болып сауда өркендеуіне септігін тигізді. Оның дәлелі – оның базарларында күн сайын 500 түйе артылған тауарлар сатылады. Қала тұрғындары сауда, қолөнер және егіншіліктен басқа аң аулаумен де айналысқан. Ортағасырлық тарихшы Рузбихан Сығанақтың айналасындағы дала шөптер мен ағаштармен көптігін жеткізеді. Онда қойлар сияқты жабайы ешкілер, қосқарлар және басқа да жануарлар жайылып жүргенін жазады. Жазда тұрғындар оларды аулап, қыста ет жинайды.

XVI ғасырда Фазаллах Ибн Рузбихан былай деп жазды: «ең биік қамалдар сияқты биік бекіністер Сейхун өзенінен шыққан каналдардың жағасында көтеріліп» және Сығанақ өзендері ағып жатқан жұмақ жер сияқты деп айтады[8].

Орта ғасырлық қалалардың бірі саналатын көне, сан ғасырлық тарихы бар қала – Түркістан. Бұл қала Қазақстан мен Орталық Азияның көне қалаларының бірі. Қаланың ежелгі атауы – Яссы (Ассы), 16 ғасырдың аяғынан бастап Түркістан деп атала бастады. Жібек Жолында орналасқан бұл ортағасырлық қала ірі сауда орталығы және жаулардан қорғайтын бекініс болды.

Түркістан қаласын зерттеу барысында Н.И.Веселовский зерттеушілердің алғашқысы ретінде Қожа Ахмет Ясауидің жерасты қонысын сипаттаған: «мешіттен, сақтаушылардың нұсқауы бойынша, мен қаладағы қоршаудан 100-ге жуық көшет жатқан Сұлтан Ахметтің үйін тексеруге көштім. Бұл тұрғын үй Түркістанның басқа ғимараттарынан еш айырмашылығы жоқ және күйдірілмеген балшықтан жасалған үй ұзақ уақыт тұра алатынына сену қиын. Бұл жерде Азреттің үйі болған деп сену керек».

Қазіргі уақытта үй жақында салынған болуы мүмкін. Онда ешкім өмір сүрмейді. Ол бірнеше бөлмеден тұрады. Олардың біреуінде қабырғаға жер астында, кішкентай төртбұрышты шұңқырда, өлшемі 5 аралықтан және адамның биіктігінде өте төмен үш жол жүреді. Бұл шұңқырдың бұрышында кішкентай тауашалар бар, олардың едені қамыс төсенішімен жабылған. Сақшылардың айтуынша, Сұлтан өмірінің 60-шы жылында схеманы қабылдаған

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей билігі Түркістан өлкесін белсенді игере бастады. 1867 жылы аймақтың бас картасы жасалып, Ташкентте климатты картаға түсіру және

зерттеу үшін метеорологиялық станция құрылды. Бірақ ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеулер жүргізу үшін ештеңе жасалмады.

Тек 90-шы жылдардың соңында. XIX ғ. және XX ғ. басында Орта Азияның табиғи байлықтарын игеруге байланысты зерттеу жұмыстарының біршама жандануы байқалды, дегенмен бұл уақытта ғылыми зерттеулер негізінен энтузиастардың күшімен, мемлекеттің қолдаусыз жүргізілді. Ресей мемлекеті аймақтың маңыздылығын тек әскери-саяси тұрғыдан қарастырды, азаматтық мақсаттарға қаражат жұмсағысы келмеді. Осылайша, 1871 жылы құрылған Ортаазиялық ғылыми қоғам 1893 жылы қаражаттың жетіспеуі үшін өз қызметін тоқтатуға мәжбүр болды[9].

1876 жылы Ташкентте Түркістан мұражайы (қазіргі Өзбекстан тарихы мұражайы) құрылды. Мұражайда бірегей қолжазба кітаптар, вакуумдық құжаттар, заттар, әртүрлі дәуірдегі жауынгерлердің көптеген қару-жарақтары бар. Этнографиялық материал өзбектердің тұрмыстық заттары мен киімдерімен ұсынылған. Тарихтың жаңа кезеңі көрнекті ғалымдар мен мемлекет қайраткерлерінің құжаттарымен, фотосуреттерімен және жеке заттарымен ұсынылған. Мұражай қорында 155 мыңнан астам экспонат бар[9].

Қалалардың өркендеп дамуы – отырықшы өмір салтының бірден-бір дәлелі, тіршіліктің кепілі. Адамдардың өмір сүру салты жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалын айқындайды. Сондықтан қазіргі кезде құм басып, ертеде тіршілігі қайнаған қаланың дамуын анықтау – жалпы қоғамның тіршілігін анықтаумен тең. Қазақ тарихында ортағасырлық қалалар жайлы ашылмаған құпиялар көп. Ал бұл дегеніміз өз кезегінде Қазақстан тарихында ақтандақ күйінде қалып қойған беттер жетерлік деген сөз. Қалалардың көпшілігі ашық аспан астында қалып қойып, ескерткіш ретінде құндылығын жоғалта бастайды. Қолда бар рухани байлығымызды қадірлей отырып, зерттелмеген қалаларды әлі де болса тану, зерттеу нысанасына айналатынына кәміл сенеміз[11].

1. Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

2. <https://tengritravel.kz/my-country/plov-fruktovyie-sadyi-drevniy-ryinok-privlekaet-turistov-422934/>
3. <https://kazpravda.kz/n/trudy-izvestnogo-arheologa-otkryli-novuyu-informatsiyu-o-pamyatnikah-yuga-kazahstana/>
4. Зиняков Н. М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана // Вестник Кемеровского государственного университета. 2019. Т. 21. № 4. С. 932-939.
5. Древний Отрар (Предварительный отчет Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1948г.) // Известия АН Каз. ССР. Серия археологическая, Алма Ата, 1951, В.3.
6. Акишев К.А. Археология Казахстана за советский период // СА. - - № 4. – С.68.
7. Бернштам А.Н Баня древнего Тараза и ее датировка // ТОВГЭ. – М.1940. Т.2. – С. 177-183.
8. <https://yvision.kz/post/835272>
9. http://testhistory.ru/history.php?id=his_1_90
10. Мұхтар Қ. Отырар қашан және не себепті күйреді? - Қазақ әдебиеті, 2005, №19.
11. Материалы истории казахских ханств XV- XVIII веков.: (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1969. 648 с.

Асетова К.А.

«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ясауитану ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері. Түркістан қ.(Қазақстан)

Ералиева С.А.

«Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ясауитану ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері. Түркістан қ.(Қазақстан)

СИРЕК ҚОЛЖАЗБАЛАР АРҚЫЛЫ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ЖАЗБА ДӘСТҮРІН ЗЕРТТЕУ: ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕР

Андатпа.

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен байланысты жазба мұралардың түркі-ислам өркениетіндегі тарихи, ғылыми және рухани маңызы қарастырылады. Зерттеу «Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының жазба ескерткіштер қоры негізінде жүргізіліп, оның қалыптасу тарихы, құрылымы және мазмұндық ерекшеліктері талданады. Қорда сақталған Құран, хадис, фикһ, догматика, логика, филология және поэзия салаларына қатысты қолжазбалар мен көне баспа кітаптардың ғылыми құндылығы айқындалады. Әсіресе «Катта Лянгар Құраны», «Сахих әл-Бұхари», «Мишкәт әл-Масабиһ» және «Диуани Хикмет» нұсқаларына ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері жазба мұралардың түркі-ислам өркениетінің рухани және мәдени дамуын зерделеудегі маңызын көрсетеді.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, қолжазба мұра, музей қоры, түркі-ислам өркениеті, жазба мәдениет.

Аннотация.

В статье рассматривается историческое, научное и духовное значение письменного наследия, связанного с мавзолеем Ходжи Ахмеда Ясауи, в тюрко-исламской цивилизации. Исследование основано на фонде письменных памятников Национального историко-культурного музея-заповедника «Хазрет Султан» и анализирует историю формирования фонда, его структуру и содержательные особенности. Научная ценность рукописей и старопечатных книг, связанных с Кораном, хадисами, фикхом, догматикой, логикой, филологией и поэзией, хранящихся в фонде, выявляется. Особое внимание уделяется экземплярам «Катта Лянгар Корана», «Сахих аль-Бухари», «Мишкат аль-Масабиһ» и «Диуани Хикмет». Результаты исследования показывают значимость письменного наследия для изучения духовного и культурного развития тюрко-исламской цивилизации.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясауи, рукописное наследие, музейный фонд, тюрко-исламская цивилизация, письменная культура.

Abstract

The article examines the historical, scholarly, and spiritual significance of the written heritage associated with the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in the context of the Turkic-Islamic civilization. The study is based on the collection of written monuments of the National Historical and Cultural Museum-Reserve “Hazret Sultan” and analyzes the formation history of the collection, its structure, and content features. The scholarly value of manuscripts and early printed books related to the Quran, Hadith, Fiqh, dogmatics, logic, philology, and poetry preserved in the collection is highlighted. Special attention is given to the copies of the “Katta Langar Quran,” “Sahih al-Bukhari,” “Mishkat al-Masabih,” and “Diwani Hikmet.” The findings demonstrate the importance of written heritage in studying the spiritual and cultural development of the Turkic-Islamic civilization.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, manuscript heritage, museum collection, Turkic-Islamic civilization, written culture.

Қолжазба мұрасы – әлемдік мәдениет пен ғылымның дамуының негізгі іргетастарының бірі. Мыңдаған жылдар бойы адамзат білімді жинақтау, бекіту және жеткізу үшін жазбаша мәтіндерді негізгі құрал ретінде пайдаланып келген. Тек жазба арқылы ежелгі діни канондар, философия, медицина, математика, логика, астрономия және құқық саласындағы еңбектер сақталды. Қолжазбалар, кітаптар, архивтік құжаттар және литографиялық басылымдар өткен халықтардың рухани өмірінің материалдық куәліктерін құрайтын кешен болып табылады.

Жазба ескерткіштердің жоғалуы ұжымдық естеліктің де жоғалуына әкеледі. Мысалы, барлық ежелгі кітаптар мен қолжазбалар жойылып кетсе, өзінің тамыры, діни ой мен ғылыми мектептердің дамуы, көркемдік дәстүрлер мен әлеуметтік институттардың қалыптасуы туралы түсініктен айырылады. Сондықтан жазба ескерткіштерді зерттеу, сақтау және ғылыми өңдеу – тек мәдени емес, сонымен қатар мемлекеттік мәні бар стратегиялық маңызды міндет болып табылады.

Осы контексте ерекше орын XII ғасырдағы көрнекті сопылық ойшыл, ақын және діни қайраткер Қожа Ахмет Ясауиге қатысты қолжазба және литографиялық мұраға тиесілі. Өмір Темірдің бұйрығымен салынған Ахмет Ясауи кесенесі тек сәулет өнерінің шедеврі ғана емес, сонымен қатар аймақтағы бай кітап дәстүрінің қалыптасу тарихының орталығы. Міне осы жерде ғасырлар бойы діни, ғылыми және білім беру еңбектері сақталып, олар культтік және ағартушылық қызметте пайдаланылған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – түркі-ислам өркениетінің рухани, мәдени және ғылыми дәстүрлерін сақтап келе жатқан бірегей тарихи ескерткіш. Қожа Ахмет Ясауидің өмірбаяны мен оның кесенесінің сипаттамасы тарихшылар мен географтардың, саяхатшылар мен шығыстанушылардың, археологтар мен сәулет өнері мамандарының еңбектерінде кең баяндалған [1:8].

Қожа Ахмет Ясауи Ислам өркениетінің ұлы ұстазы [2:83] түркі дүниесінде сопылық дәстүрдің негізін қалаған, XII ғасырда өмір сүрген ұлы ғұлама, түркі елінің пірі [3:56]. Оның ілімі тек өз заманының ғана емес, кейінгі ғасырлардағы түркілік сопылық әдебиет пен дүниетанымға зор ықпал еткен [4:15]. Орта ғасырлардан бастап бұл киелі мекен тек зиярат орны ғана емес, сонымен қатар діни білім мен жазба мәдениеттің ірі орталығы қызметін атқарған. Кесене жанындағы жалпы кітапханада Құран, хадис, фикһ, ақида, тіл білімі мен поэзияға қатысты сан алуан қолжазбалар мен кітаптар сақталғаны тарихи деректерден белгілі.

Алайда XX ғасырдың әртүрлі кезеңдеріндегі саяси және әлеуметтік өзгерістер салдарынан кесене кітапханасындағы жазба мұралардың тағдыры күрделі сипат алды.

Бүгінде «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығының жазба ескерткіштер қорында жеті жүзге жуық еңбек сақтаулы. Олардың қатарында көне баспа кітаптар, сирек қолжазбалар, насабнамалар мен құжаттық материалдар бар.

Бұл мақалада музей-қорықтың жазба ескерткіштер қорының қалыптасу тарихы, кітаптардың сақталу жағдайы, тілдік және тақырыптық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ Құран және хадис ғылымына қатысты аса құнды жәдігерлердің «Катта Лянгар Құраны», «Сахих әл-Бұхари», «Мишкәт әл-Масабих» сынды еңбектердің ғылыми және рухани маңызы айқындалады.

Қолжазба мұрасы-әлемдік мәдениет пен ғылымның дамуының іргелі негіздерінің бірі. Мыңдаған жылдар бойы адамзат жазба мәтіндерді білімді жинақтау, тіркеу және ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің негізгі құралы ретінде пайдаланып келді. Дәл осы жазба дәстүрінің арқасында көне діни канондар, философия, медицина, математика, логика, астрономия және құқық салаларына қатысты еңбектер біздің заманымызға жетті. Қолжазба кітаптар, шиыршықтар, мұрағаттық құжаттар мен литографиялық басылымдар өткен халықтардың рухани өмірінің материалдық айғағы болып табылады.

Жазба ескерткіштердің жойылуы ұжымдық жадының жоғалуына алып келетіні сөзсіз. Егер көне кітаптар мен қолжазбалардың барлығы жоғалып кеткен жағдайды елестетер болсақ, діни ойдың эволюциясы, ғылыми мектептердің қалыптасуы, көркемдік дәстүрлер мен әлеуметтік институттардың дамуы туралы түсініктен айырылар еді. Сондықтан жазба

мұраларды зерттеу, сақтау және ғылыми тұрғыдан өңдеу – тек мәдени ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік маңызы бар стратегиялық міндет болып табылады.

Осы тұрғыда XII ғасырдың көрнекті сопылық ойшылы, ақын және діни қайраткері Қожа Ахмет Ясауимен байланысты қолжазба және литографиялық мұра ерекше орын алады. Әмір Темірдің пәрменімен салынған Қожа Ахмет Ясауи кесенесі тек сәулет өнерінің жауһары ғана емес, сонымен қатар өңірдегі бай кітап дәстүрінің қалыптасуындағы тарихи орталық болып саналады. Ғасырлар бойы мұнда діни, ғылыми және оқу-ағартушылық еңбектер сақталып, олар ғибадаттық әрі танымдық мақсатта кеңінен қолданылған.

Қолжазба мәтіні баспа құралдарынсыз, адам қолымен жазылған жазба ескерткіш. Ол көбіне қағазға, пергаментке немесе папирусқа сиямен жазылады және тарихи, ғылыми, діни, әдеби немесе құқықтық мазмұнды қамтиды.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, қолжазба – белгілі бір дәуірдің интеллектуалдық деңгейін, дүниетанымын, тілдік ерекшелігін және мәдени тәжірибесін бейнелейтін түпнұсқа дереккөз болып табылады. Қолжазбалар арқылы өткен қоғамдардың білім жүйесі, діни ілімдері, ғылыми көзқарастары мен әлеуметтік қатынастары зерттеледі.

Қолжазбалар баспа ісі кең таралмаған кезеңдерде білімді сақтаудың және таратудың негізгі құралы қызметін атқарды. Олар көбіне медреселерде, мешіттерде, кітапханаларда, хан сарайларында сақталып, көшірмешілер (хаттаттар) арқылы көбейтілген. Әрбір қолжазба өзіне тән жазу үлгісімен, безендірілуімен, қағаз сапасымен және мәтіндік ерекшеліктерімен дараланады.

Қазіргі ғылымда қолжазбалар тарих, исламтану, филология, философия, құқықтану және мәдениеттану салалары үшін баға жетпес деректік қор болып саналады. Сондықтан оларды сақтау, зерттеу, жүйелеу және ғылыми айналымға енгізу мәдени мұраны қорғаудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

1978 жылдың 30 қыркүйегінде музей тұсауын кескен кезде музей жетекшілігі Орталық Азияның әр аймақтарына археографиялық экспедицияларды ұйымдастырды. Сондай жанқиярлық еңбек нәтижесінде қазіргі уақытта «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығының жазба ескерткіштер қорында жеті жүзге жуық еңбектер бар: 500 ге жуық көне баспа, 158 қолжазба, қалғандары жаңа баспа мен құжат насабнамалар сақтаулы тұр. Барлық кітаптар бір бөлмеде белгілі температурада сақталуда, кітаптарды сақтау шарты талаптарға толықтай сәйкес келеді. Кітаптар сөрелер мен стеллаждарға ретімен қойылған.

Алғаш қорға келіп түскен кезде көптеген кітаптар түптелмеген күйде болды, мұны бірдей түптелген кітаптардан көруге болады, олар белгілі бір уақытта түптелген болуы да керек. Түптеуші тек осы кітаптарды түптеп және түсіп қалған парақтардың орнын білмесе де арасына тігіп отырумен ғана айналысқандай әсер қалдырады. Бұл парақтарды түптеу кезінде бірнеше кітаптар 2-3 парақ бойынша тігілген, көптеген көне кітаптардың ішіндегі парақтардың кітап тақырыбымен де ешқандай байланысы жоқтығы көзге ұрып тұрады. Мұндай жағдайдағы бір кітаптың барлық парақтары түгел сияқты, бірақ парақ тәртібі түсініксіз, және кейде әртүрлі үзінділерді құрап-құрап, бір кітап шығарған.

Қорда литографиялық тәсілмен басылып шыққан 400 ден астам кітап сақтаулы тұр. Зерттеу кезінде олардың жартысының екі тілде: араб-парсы тілінде немесе араб-түркі тілінде басылып шыққаны белгілі болды, негізгі мәтіннің араб тілінде жазылуына назар аударған. Бұл кітап бөліміндегі туындылар араб тілінде жазылған, ал қалғандары 25% түркі, және шамамен 25% парсыша.

Нәтижесінде біздің қордағы литографиялық тәсілмен жазылған кітаптар төмендегідей ғылым салалары бойынша топтауға болады:

- 1) Құран мен Құран ғылымы;
- 2) Хадистер;
- 3) Догматика;
- 4) Фикх;
- 5) Логика;
- 6) Филология;

7) Поэзия;

8. Мутафаррикат.

Қордағы **Құран және Құран ғылымы** бірнеше Құран кітаптарынан тұрады, бұған тажуид – Құранды дұрыс, жүгіртіп, қатесіз оқу.

Құранның тәпсірі «Джами ут тафсир қади ва хашияту шейх зада», Құранды түсіндіру, «Илм ат тафсир» еңбектері кіреді. Бұл Құран тәпсірі туралы ғылым, авторы танымал ғалым Джалаладдин ас-Суфти. Сонымен қатар КК 3463 «Масхафут - Тахажжуд» Тахажжуд намазына тұрған қари-хафыздар үшін көлемі 60х43 үлкен Құран, сонымен қатар «Тахсилуль баян фиттафсириль Құран» тәпсірі Құранның мәні мен тәржімасымен таныстыру еңбегі ескі түркі тілінде, сонымен қатар «катта Лянгар Құраны» сақталған.

«Катта Лянгар Құраны» өте көне және аса құнды, VII-VIII ғасырларда жазылған қасиетті Құран Кәрімнің көшірмесі. «Катта Лянгар Құраны» деп аталуы – көне Құран кітабын бертінге дейін сақталып келген Катта Лянгар деген ауылдың аты. Соған орай киелі Кітап та «Катта Лянгар Құраны» деп аталған. Катта Лянгар – Орта Азиядағы ерекше тарихи және рухани орталықтардың бірі. Бұл жер Өзбекстанның Қашқадария облысында, Шахрисабз аймағынан шамамен 60 шақырым жерде орналасқан. Катта Лянгар ауылы өзінің ежелгі архитектурасымен, суфизм дәстүрлерімен және мұсылман мәдениетіне қатысты мұраларымен танымал. Катта Лянгар тарихы Ислам дінінің Орта Азияға таралу кезеңімен тығыз байланысты. Ауыл ежелден-ақ діни орталық болған және сопылық ілімдердің дамуына ықпал еткен. Бұл жер Исламның алғашқы дәуірінен бері маңызды болып саналып, мұнда көптеген ғұламалар, әулиелер мен шайхтар қоныстанған.

Катта Лянгар ауылы ең алдымен «Катта Лянгар Құранымен» танымал. Бұл Құран аталған ауылындағы діни мәдениеттің символына айналған, Орта Азиядағы ең көне қолжазбалардың бірі және VII-VIII ғасырларда жазылған деп есептеледі. Ол – Ислам тарихының құнды дереккөзі болып табылады және мұсылман әлемінде қасиетті жәдігер ретінде жоғары бағаланады. Құран Катта Лянгар ауылына қалай жеткені туралы нақты мәліметтер жоқ, бірақ оны мұнда суфизм ғалымдары сақтап келген деген болжам бар. Өйткені Катта Лянгар сопылық дәстүрдің ірі орталықтарының бірі болған. Ауылда көптеген әулиелер мен сопылар өмір сүрген, ал олардың еңбектері Ислам мен сопылық ілімнің таралуына зор ықпал еткен. «Катта Лянгар Құранының» ерекшеліктеріне келер болсақ, жазу стилі куфи жазуымен орындалған, ал материал ретінде пергамент қолданылған. Қолжазба Құранында классикалық безендіру элементтері жоқ, бұл оның бастапқы кезеңде жазылғанын көрсетеді. Құранның мазмұны толық Құран мәтінін қамтиды және Исламның алғашқы ғасырларындағы текстологиялық ерекшеліктерді көрсетеді. Бұл Құран тек Ислам тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар каллиграфия мен мәтінтану ғылымы үшін де үлкен маңызға ие. Құранның көшірмесін Санкт-Петербургтегі Ресей ғылым академиясының Шығыс жазбалар Институты мен Австриялық Muller Shindler Publishins house компаниясы жасаған. 2019 жылы «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығына келген Өзбекстан делигациясы «Катта Лянгар Құранның» факсимильдік көшірмесін музей қорына сыйға тартқан. Ал қолжазбаның түпнұсқасы бүгінде Ташкенттегі Абу Райхан Бируни атындағы Шығыстану Институтында сақтаулы.[5:2]

Музей-қорығының қор сақтау бөлімінің жазба ескерткіштер бөлімінде бірнеше **хадистер** сақталған, өзінің үлкен көлемімен Мұхаммад аз Зарканидің «Шарх ала Сахих әл Муватта» еңбегі айрықша орын алады. Бұл атақты мухаддис Мәлик бин Анастың қаламына тән «әл Муватта» хадистер жинағына түсініктеме болып есептеледі. Сонымен қатар Касталанидің «Джами матн хадис ва шарх Касталани» хадистері, әл Баркауидің «Мусталихаль Хадис», Сейд аш Шарифтің «Ар-рисала фи Мусталихатил-ахадис» атты жинақтары және сол сияқты авторлары белгісіз болып келген «Мажма ыаул Латиф» және «Рисаляту нахбатил фикр» атты еңбектер де сақталған.

Сонымен қатар, солардың ішінде хадис ғылымының көшбасшы ғұламасы КК 3733 «Сахих әл-Бухаридің V-VI том» шынайы хадистер жинағы құнды нұсқасы орын алған. Еңбек араб тілінде жазылған, 1897-98 жылдары (хижра бойынша 1315) Ыстамбұл қаласындағы «Дар

әл-Халифат әл-Ғалия Ғамирия» баспасында басылып шыққан.[6:2] Сонымен, хадис ғылымы ислам дінінде қандай рөл атқарады?

Алғашқыда Алла елшісі (с.ғ.с) үнемі сахабаларына хадисті жинақтауға тыйым салғанымен (Құран аяттарымен шатасып кетпес үшін), Мәдина дәуірінде (622-632) хадис жаттауға ден қойған төрт серігіне (Әбу Хурайра, Малик бин Әннас, Абдулла бин Мәсуд, Ибн Аббас) хадисті келесі толқынға жеткізуге (табиғиндерге) рұқсат берген. Сахабалар хадис жаттауға ден қоймаса да, Алла елшісінен (с.ғ.с) алған өнегесін өзінен кейінгілерге жеткізген. Әдепкіде осылайша сүннет ілімі қалыптаса бастады. Рашиди халифтар кезеңінде фикһ ғылымы мен Хадис ғылымы дамыды. Бұл екі мектептің пайда болуы, сүннет ілімінің одан арықарай дамуына өз септігін тигізді. Әсіресе, Хадис мектебінің өкілдері VIII ғасырда сүннет ғылымының теория-методологиялық негізін қалады. Яғни, сүннет ілімінің классификациясы жасалып, хадистер жеткізілуіне және қасиетіне қарай жіктеле бастады. Хадистанушылар (мухаддис) исламның ішінен хадис ілімін жеке пән ретінде қарастыра бастады. Профессор Юсуф Зия Бинайлы сүннеті былай жіктейді: Сүннет-Пайғамбарымыз (с.ғ.с) жолы немесе әдебі. Сүннет қаули- Пайғамбарымыз (с.ғ.с)-ның ауызбен айтқан өсиеттері. Сүннет фиғли- Мұхаммед с.ғ.с.-ның көркем іс-әрекеттері. Сүннет тақрири-Мұхаммед (с.ғ.с)-ның құптаған, мақұлдаған әрекеттері. Жалпы, «Хадис» деп негізінен Мұхаммед (с.ғ.с)-ның сөйлеген сөздерін айтамыз. Хадис-хабар, сөз, уаһи, оқиға мағыналарын береді. Хадис қасиетіне қарай **қудси** және **набаби** болып екіге бөлінеді. Қудси хадис деп айтушы Алла тағала, бірақ оны жеткізуші Мұхаммед (с.ғ.с) болып табылады. Яғни, уаһиді Алладан Пайғамбарымызға (с.ғ.с) Жебірейіл (с.ғ.с) жеткізсе, құдси хадисті Алла тағала Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) санасына өзі құяды. Набаби хадис Алла елшісінен (с.ғ.с) жеткізілуіне қарай Мұтауатр, Мәшһүр, Ахад болып үшке бөлінеді. Алла елшісінің (с.ғ.с) бір хадисін көрнекті хадисші сахабалар естіп, оны өзінен кейінгі табиғиндердің ішінде хадис ғылымымен шұғылданған ғұламаларға жеткізіп, олар да өзінен кейінгі атба-табиғиндердің ішіндегі хадис ғылымымен шұғылданған ғалымдарға риуаят етіп, атба-табиғин хадисші ғалымдар сол хадисті жинақтаушы Имам Бұхари, Имам Тирмизи, Имам Дәут, Имам Ахмад Ханбал, Ибн Мажа секілді зерттеушілерге жеткізсе, бұл хадис бірнеше сенімді рауилер арқылы жеткізілуіне орай **мутаутир** хадис саналады. Ал, Алла Елшісі, (с.ғ.с)-ның бір хадисін мухаддис сахабалармен бірге өзгеде атакты сахабалар табиғиндерге, табиғиндар таба-табиғиндерге, ол хадис **мәшһүр** хадис саналады. Алла Елшісі (с.ғ.с)-ның хадисін бір сахаба бір табиғинге, ол табиғин бір атба-табиғинге, ол атба-табиғиннен мухаддис кітапқа ендірсе, ол хадис **ахад** хадис саналады. Жалпы, мутаутир, мәшһүр, ахад хадистер сахих хадистер санатына жатады. **Сахих** хадистен өзге **Хасан** және **Мәрдуд** хадистер бар. **Хасан** хадисте-хадистің жеткізілуінде сахих хадистің шарттары толық сақталады. Сондай-ақ, хадистің үкімі күмән тудырмауы тиіс. Яғни, Құран үкімімен үйлесім тауып, жалпы ислам негіздерін нығайтуы қажет. Ал, **Мәрдуд** хадис деп Құран мен дін негіздеріне қайшы хадистерді айтамыз. Яғни, Алла елшісі (с.ғ.с) Құран мен дін негіздеріне қайшы келетін хадис айтпаған. Мәрдуд хадис негізінен саяси және әртүрлі діни-әлеуметтік жағдайларда лоббистік пиғылдағы солқылдақ дін адамдарының ойдан шығарған хадисі болып табылады. Бұдан өзге Құран және дін негіздеріне қайшы емес, бірақ, жеткізілуі күдік ұялатқан хадистерді **әлсіз** хадис деп айтамыз. Мысалы, Алла Елшісі (с.ғ.с)-ның бір хадисін бір сахаба табиғинге емес, атба-табиғинге риуаят етсе немесе хадисті жеткізуші сахаба мен табиғин бір дәуірде өмір сүргенімен, бір-бірін көрмейтіндей бөлек-бөлек аймақта өмір сүрген болса, я болмаса хадис жеткізуші адам бұрын-соңды өтірік сөйлеген немесе риуаят еткен кезде есте сақтау қабілеті нашарлаған болса, ол хадис **әлсіз (зайыф)** хадис саналады. Хадистердің тиянақты түрде жинақталып, теориялық-методологиялық тұрғыдан дамуына өзіндік тұрғыдан мол үлес қосқан Имам әл-Бұхари екені мұсылман қауымына мәлім. Десекте, қалың бұқараға Имам әл-Бұхаридің аты мәшһүр болғанымен, оның биографиясы мен хадис ғылымына қаншалықты жаңалық енгізгені беймәлім.[6:2]

Имам Бұхари хижра жыл санауы бойынша 194 жылы Бұхара қаласында дүниеге келген. Әкесінен жастай жетім қалып, шешесінің қолында ер жетеді. Имам әл-Бұхари бала кезінде кенеттен зағип болып қалады. Шешесі ұлының көзінің шайдай ашылуы үшін күндер бойы дұға

жасайды. Бірде түсіне Ибрахим (с.ғ.с) кіріп: «Алла тағала сенің тоқтаусыз дұға жасағаның үшін ұлыңның жанарын қайтарып берді», -деп, аян береді. Артынша Имам әл-Бұхаридің көзі көре бастайды. Ол жастайынан білім алуға аса құштар болып, он жасының өзінде 70 мың хадисті жаттап алады. Ол алғашқыда ұстазы Ибнул-Мубарактан хадис үйренеді. Сонымен бірге, сол кездегі Бұхараның белді ғалымдар Мұхаммед Ибну Сәлем, әл-Мусниди, Мұхаммед Ибну Юсуфтен хадистер үйреніп, хақ діннің уызын қанып ішеді. Бұхарадан кейін Балхқта Мекки Ибну Ибрахим, Бағдатта Аффан, Меккеде Мукри, Басрада Әбу Асым және әл-Ансари, Куфада Убайдуллах Ибну Муса, Шамда Әбул Муғире және әл-Фариаби, Аскаланда Адам секілді мухадисшілерден хадис ілімінің қырсырын үйренеді. Жалпы, Имам Бұхари 1080 адамнан хадис естіп, жаттаған. Ол хадис жаттау барысында барынша ықтиятты болған. Зерттеуші Ибрахим Жанан Имам әл-Бұхаридің: «Адам өзінен үлкендерден өнеге, кішілерден ілім үйренбейінше кемелді бола алмайды», -деген қанатты сөзін ислам ғұламаларының қаншама жылдар бойы ғибрат тұтқанын айтады. Имам әл-Бұхаридің хадис жаттауда тахуа болғаны соншалықты, ол бір хадисті өзінің «Сахихи Бұхариіне» енгізерде, сан рет саралап, ой-сүзгіден өткізіп, екі рәкат истихаре намазын оқитын (Имам әл-Бұхари ұйықтар алдында екі рәкат намаз оқып, түсінде Пайғамбарымыз (с.ғ.с)-ның мақұлдауымен ол хадисті жинағына енгізген). Тіпті, ел аузында оның бір хадисшіден хадис үйренуге барғанда, ол адамның үркектеген атын дорбаға жем беріп алдап шақырғанын көріп, келген ізімен кейін қайтқаны туралы да хикая айтылады. Имам әл-Бұхари хадиспен бірге ғылыммен де шұғылданған. Ол ғылымға мәселелерде Құран мен хадиске аса жоғары мән берген. Имам Бұхаридің кісілік келбеті туралы замандастары жақсы пікір білдірген. Захаби: «Ол тахуалық пен құлшылық жасауда, ақыл мен ғылымда бәрімізден алда болатын еді», -дейді. Оның есте сақтау қабілетінің жоғары болғаны соншалықты, кітапты бір оқып жаттап алатын туралы дерек айтылады. Мәселен оның ең жақын достарының бірі Мұхаммед Ибну Әби Хатим: «Бұхаримен бала кезден бірге оқыдық. Біз естіген хадистерімізді бірден қағазға жазатынбыз. Ал, ол жазбайтын. Бір жолы біз оған: «Сен неге жазбайсың?» деп сұрадық. Ол бізге: «Жазғандарыңды шығарыңдаршы?»,-деді. Біздің жазған хадистеріміз 15 мыңнан асып жығылатын. Ол сол хадистің бәрін бір сөзін де бұрмаламай жатқа айтып, бізді таңқалдырды», -дейді.

Имам әл-Бұхари ислам елдерін аралап, мол ілім алып өмірінің соңында туған жері Бұхара қаласына оралады. Бұхараға келгеннен кейін жатпай-тұрмай ілімге ынта қойған шәкірттерге хадис үйретеді. Бірде Имам Бұхариге Бұхара қаласының әмірі Халид Ибну Ахмед: «Кітаптарын алып, сарайға келсін. Менің әулетіме дәріс берсін», -деп, елші жібереді. Бұхари: «Ілім мен ғылым үйренгісі келген адам өзі келсін», -деп жауап береді. Бұхараның әмірі өз елшісін қайта жіберіп: «Менің әулетіме бөлек бағдарлама жасап, дәріс берсін», -дейді. Имам Бұхари: «Мен ілім үйретуде адамдарды алалай алмаймын», -деп, жауап қатады. Бұл жауапты естіп, терісіне симай ашуланған Бұхараның әмірі Имам Бұхариді Самарханға жер аудартады. Имам Бұхари Самархан қаласының маңындағы Хартеңг ауылына келіп, сол жерде ілім үйретуді қолға алады. Оны Самархан билеушілері қалаға келіп, дәріс беруін өтінеді. Имам Бұхари келісім бергенімен, көп ұзамай хижра жыл санауы бойынша 256 жылы 62 жасында көз жұмады. Оның жан тәсілім ететін түні ұйықтар алдында: «Уа Жаратқан жер жүзінің ұшы-қиыры жоқ болғанымен, маған тар болып көріне бастады. Мені өзіңнің жаныңа ал!», -деп, дұға жасайды. Ол өлген кезде қабірінен жұпар хош иістің бірнеше күндер бойы аңқып тұрғандығы айтылады. Оның досы Абдул Уахид Ибну ат-Табаси Имам Бұхари өлгеннен кейін мынадай түс көреді: «Түсімде Алла Елшісі (с.ғ.с)-ды көрдім. Ол (с.ғ.с) бір топ сахабаларымен жолдың жиегінде тұр екен. Барып сәлемдесіп: «Уа хақ Елшісі (с.ғ.с) кімді күтіп тұрсыз?» дегенімде, Ол (с.ғ.с): «Мұхаммед Ибну Исмайлды (Имам Бұхари) күтіп тұрмыз» деп, жауап берді».

Имам Бұхари көз жұмғанмен, оның «Әл-Жамиус-Сахих әл-Муснад мин Хадиси Расулуллах салаллаһу алейһу уа саллам уа Сунанихи уа Айаммихи» (Сахихи әл-Бұхари) атты хадистер жинағын мұсылман қауымы Құраннан кейінгі екінші қасиетті кітап ретінде бағалады. Имам әл-Бұхари хадис жинауға 16 жыл уақытын жұмсап, осы уақыттың ішінде 600

мың хадисті жаттап, оның ішінен 4000-ға жуық сахих хадисті таңдап алып, «Сахиhi эл-Бұхариге» енгізген. Ол өлгеннен кейін оның хадис жинаудағы әдіс-тәсілін кейінгі мухаддисшілер өздеріне өнеге етті. Оның артында қалдырған мол мұрасы қиямет қайымға дейін хақ жолындағы қауымның бағдаршамы болып қала беретіні талассыз шындық. [6:2]

Сонымен қатар музейінің қолжазба қорында сирек қолжазба №КК 338/40 «Мишкәт эл-Масабиx». Бұл еңбек – Хадис ғылымының жинағы, құнды мұраларымыздың бірі, сақталуы жақсы. Қолжазба XVIII-XIX ғасырларға тиесілі [8:2]. «Бұл еңбекті алғашында әйгілі ғалым Әбу Мұхаммад эл-Хусайн ибн Масғуд эл-Фарра эл-Бағауи (1122 ж.) тарапынан «Масабиx әс-Сунна» деген атпен құрастырылған. Кейінірек, бұл еңбекті белгілі ғалым Уәлиуддин Әбу Абдуллаһ Мұхаммад ибн Абдуллаһ эл-Хатиб әт-Табризи (шамамен 1340 ж.) толықтырып, өңдеп, жаңа хадистер қосып, «Мишкәт эл-Масабиx» деп атады. Қолжазбаның хадистері сулс жазбасымен жиектерінде (шарх) ашықтама-түсіндірмелері настағлик үлгісінде жазылған [8:2].

Қолжазбада Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) сахих хадистері мен хасан хадистер берілген қолжазбаның жазу ерекшеліктеріне келетін болсақ, негізгі мәтін насх үлгісінде қара сиямен жазылған, тақырыптары мен бөлімдері қызыл түспен ерекшеленген, жиектеріндегі түсіндірмелері (шәрh) настағлик үлгіде жазылған. Қолжазба көлемі қалың үлкен кітап 1 том, әр бетте 15 жолдан жазылған, жиектерінде настағлик үлгісінде араб тілінде түсіндірме, анықтамалары майда етіліп жазылған, сақталуы, түптелуі жақсы, парақтары сарғайған, бірақ алғашқы және соңғы беттері сақталмаған. Қолжазба түпнұсқа автордың өз қолымен жазылмаған, көшірме нұсқа болып табылады, XVIII-XIX ғ. тиесілі еңбек. Дегенмен, палеографиялық және кодиокологиялық тұрғыдан ол сирек кездесетін, құнды мұра болып саналады. Сахихаль Бұхари еңбегімен *ұқсастықтары*: екеуі де хадистер жинағы. Ислам ғылымындағы орны – екеуі де мұсылман әлемінде аса құнды дереккөз ретінде кеңінен қолданылды. Айырмашылықтары – құрастыру тәсілі, Сахих эл-Бұхари (Имам эл-Бұхари, 810-870) тек қана сахих хадистерді қатаң шарттармен іріктеп жинады. Әр хадис иснады мұқият зерттеліп, сенімсіз риуаяттар кіргізілмейді. Мишкәт эл-Масабиx еңбегі (әт-Табризи, шамамен 1340 ж.). Негізі Бағауидің «Масабиx әс-Сунна» еңбегіне сүйенген, хадистер қосып, толықтырылған және жиектерінде түсіндірмелері жазылған. Тек сахих хадистер емес, хасан деңгейіндегі хадистерді де қосқан. Оқырманға түсінікті болу үшін екеуінде де тақырыптық жүйелеу жазылған. Уақыты мен кезеңіне тоқталсақ, Сахих эл-Бұхари – IX ғасырда (ерте кезеңде) жазылған, хадис ғылымының алтын дәуірінің жемісі. Мишкәт эл-Масабиx XIV ғасырда (кейінгі кезеңде) жазылған Бұхари мен Мүсілім жинақтарынан кейінгі кең көлемді «оқулық» сипаттағы еңбек. Қолжазбалардың құндылығы: Сахих эл-Бұхари – хадистердің ең сенімдісі саналатын, исламдағы дереккөз. Фикh, ақида, хадис ғылымында басты негіз. Мишкәт эл-Масабиx – хадистерді оқыту, түсіндіру, діни насихат пен тәрбие жұмыстарына қолдану мақсатында жүйеленген. Ол ғылыми орталардан бөлек, медреселерде оқу құралы ретінде кең тараған.

Сахих эл-Бұхари – хадис ғылымының сенімділік шыңы, қатаң іріктеуден өткен жинақ. Мишкәт эл-Масабиx – кейінгі дәуірде жазылып, хадистерді тақырыптарға бөліп, жеңіл әрі түсінікті етуге бағытталған оқыту және түсіндіру құралы.

Догматика бөлімінде мұсылмандық догматика (эл-ақида) бойынша, шамамен алғанда, Абу Ханифаның, Ан-Насафидің қырыққа жуық еңбектері бар, айта кетерлік бір жайт, ан-Насафидің кітабына оннан аса түсініктемелер жазылған, сонымен қатар ат-Тафтазанидің, эл-Иджи Джалаладдин ас Суютидің, аль-Хайали, ас-Сиялкутидің де еңбектері осында жинақталған.

Фикх бөлімінде Ханафиттік мазхаб бойынша еңбектерді қоспағанда, басқа да шығармалар орын алған. Фикх бойынша еңбектер қатарында айтарлықтай танымал еңбектер «Убайдуллах ибн Масъуди» (747/1346) «Мухтасар эл-вакайя», Лютфуллах ан-Насафидің (750-1349 ж. қайтыс болған) «Фикх эл-Қайдани» сияқты шығармалар көрініс тапқан. Және осы кітаптарға түсініктеме ретінде авторлар ұжымының «Эл-Фатуа эл-Аламкирия» атты тақырыпта көп томдық еңбегі, сонымен қатар Шамсуддин Мухаммад эл-Хорасанидің

«Джамиь ур румуз», Мухаммад Абдуль Хайй әл-Хисари әл-Хидаяның және басқа да авторлардың туындылары жинақталған.

Логика бойынша еңбектер арасында да бірнеше кітаптар бар, олардың ішінде Кутбуддин ар-Разидің (х. 766 қайтыс болған) «Әл Кутби Ма'ас Са'дия» және «Ляуа'ми ул-асрар». Садуддин ат-Тафтазанидің «Тахзибул калям фи тахририл мантики уал калям» Мубарак шах әл-Бихаридің «Шарх Хикматил айн». Адуд ад-дин Эль Иджи (х. 759 ж.) «Рисаля уйдия», Мухибаллах әл-Бихаридің (1707 ж.) «Суллямум улум» және т.б. кезігеді.

Филология. Филология бойынша еңбектер үлкен топқа жатқызылады. Мұнда араб грамматикасы, лексикографиясы, морфологиясы мен риторикасының мәселелері қарастырылады. Бұл шығармалар «Илмус Сарф», «Илмун Наху» және т.б. Еңбектер Абдул Қахири әл-Журжанидің (471/1079 ж. қайтыс болған), Аззамахшари (538/1144 ж. қайтыс болған), Ибн әл Хадиба (646/1249 ж. қайтыс болған), әл Жами (898/1492 ж. қайтыс болған) қаламына тән. Ерекше атап көрсетуге болатыны грамматика бойынша ибн Малик және әл фиату бин Маликтің Ибн Хадибаның «Кафия» еңбегімен салыстырғанда өте сирек ұшырасатын грамматика бойынша жазған кітабы.

Поэзия. Поэзия бөлімінде өзіне бірнеше еңбектерді қосып алады. Мұнда имам әл Буватаридің «Қасидатул Бурд» еңбегі және бұл еңбектің тізіміне түркі тілінде жасалған түсініктемелер кіреді. Олар Мухаммад әл-Ханафияның «Қасидату әл Хайя» және Тадж ад-дин ас-Суютидің «Қасида Мунфариджа» атты жұмысы. Ал – мутафарриқат бөлімінде Имамуддин бин Мутфуллах әл Мухандистің астрономия бойынша «Ат таслих фи шархит ташрих» атты бірнеше еңбектері жинақталған. Сонымен қатар Муса ар Румидің «Шарх Джаъмини» кітабы мен оған жасалған түсініктеме де бар. Анатолия мен медицина бөлімінде ас-Суютидің «Илмут ташрих», «Илмут тибб» кітаптары бар, сонымен қатар діни, ғылыми, саяси мәселелер талқыға түскен «Азхарул Хаққ» жинағы да осында. «Баян ун нубзати мин манақибил аимматил Мужтахидин» атты шығармада Абу Ханифа мен оның шәкірттерінің өмірлеріне сипаттама жасалады және жұма күндері айтылатын уағыздар, өсиеттер, күнделікті оқылатын жеке дұғалар және дәрет алу, әртүрлі намаздар, ораза ұстау және басқа да көптеген жайттар қамтылған еңбектер өз құндылықтарымен де дараланады. Мұның бәрі зерттеушілерге өз кезегін күтіп жатқан дүниелер екендігі даусыз.

Сонымен қатар музей қорында №КК 958 «Қасида әл-Бурда» сақталған, бұл еңбек ислам әдебиетіндегі әйгілі поэма [9:4]. Оны XII ғасырда өмір сүрген мысырлық, тасаввуф ғалымы, ақын Имам әл-Бусири Египеттің Бусир ауылында дүниеге келген, толық аты Әбу Абдуллах Мұхаммед Ибн Сааид Аль-Бусури. Бұл туынды Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с) арналған мадақ (мадх стилінде) жазылған жыр болып табылады. Өлеңнің жазылу стилі ерекше, яғни әр өлең соңы «М» әріпімен бітеді. Поэманың аты «Бурда» (шапан) деп аталуына байланысты ерекше аңыз бар. Аңыз бойынша, Имам әл-Бусири бір күні ауыр сырқатқа шалдығып, үстіне жара басып кетеді де жазылмаймын деп ойлайды. Қатты қайғырып, уайымға шалдығады. Осы кезде ол Пайғамбарға арнап осы поэманы жазады және де көп оқиды, ұйықтап жатқанда түсінде Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбарды көреді. Түсінде пайғамбар (с.ғ.с) оған өзінің шапанын жауып, сауықтару үшін дұға жасаған. Оянған кезде әл-Бусири өзінің ауруынан айыққанын байқайды. Поэманың ерекшеліктеріне келсек, құрылымы жағынан қасыда (мадақ өлең) 160 жолдан тұрады және рифмалық жүйеде жазылған[9:4]. Мазмұны жағынан, Мұхаммед пайғамбардың қасиеттерін, өмірбаянын, Исламға қосқан үлесін, сондай-ақ Алланың ұлылығын мадақтайды. Рухани әсеріне келетін болсақ, поэма ғасырлар бойы мұсылман әлемінде жатқа оқылып, көптеген мұсылмандар үшін рухани шабыттың көзі болып келген. Таралуы орасан зор болған десек болады. Поэма көптеген тілдерге аударылып және де Ислам мәдениетінің маңызды бір бөлігі ретінде саналады. Бұл шығарманы оқу немесе тыңдау мұсылман әлемінде сауапты іс деп саналады. Міне осындай керемет құнды кітаптар музей қорында сақталған.

Музей қоры құрамында Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» еңбегінің бірнеше нұсқасы сақтаулы. Олардың бір бөлігі қолжазба күйінде, ал бірқатары көне баспа және литографиялық басылымдар түрінде тіркелген (КК № 1653, КК№3406, КК№3425, КК№4195) [10:1-4]. Аталған деректер Ясауи ілімінің жазба дәстүр арқылы таралуының нақты айғағы

болып табылады және «Диуани Хикметтің» тарихи-мәдени маңызын деректік тұрғыдан айқындай түседі.

Ясауитану саласындағы негізгі мәселелердің бірі – ақын қаламынан туындаған даналық сөздерін жинақтап, сараптап, берісі қазақ, әрісі күллі түркі мұсылман руханиятының кәдесіне жарату екені шүбәсіз. «Төрт мың төрт йүз хикмәт Хақдін фәрмән» деп жырлаған Ясауидің даналық сөздері әлі күнге дейін толық жинақталып, жарық көрген жоқ. Бүгінде ғылыми айналымда жүрген хикметтердің саны екі жүздің шамасы ғана. XX ғасырдың басына дейін Қазанда тасбаспа күйінде жарық көрген «Диуани Хикметтердің» жалпы көлемі шамамен, 150-160 даналық сөзден тұрады. Кейінгі табылған қолжазбалардың нәтижесінде ғана баба мұрасы екі жүздің үстіне шықты. Десек те бұл соңғы нәтиже болмауы керек. Себебі Қожа Ахмет хикметтердің бәрі толық зерделеніп болған жоқ.[11:2]

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімін жүйелеп, түркі тілдес қауымға кеңінен таратқан негізгі жазба мұрасы – «Диуани Хикмет». XII ғасырдағы түркі қоғамының діни-рухани сұранысына жауап берген, исламдық дүниетанымды түркілік ойлау жүйесімен ұштастырған бірегей сопылық-дидактикалық жинақ ретінде ғылыми ортада бағаланады. Бұл еңбек Ясауи тариқатының теориялық және практикалық негіздерін поэзиялық формада ұсыну арқылы сопылық ілімді халықтық деңгейде түсіндіруге бағытталған.

Ғылыми әдебиеттерде «Диуани Хикмет» түркі сопылық әдебиетінің бастауы ретінде қарастырылады. Ясауи хикметтері исламның моральдық-этикалық қағидаларын түркілік дүниетанымға бейімдеген дидактикалық сопылық поэзия үлгісі. Ф.Көпрүлү бұл еңбектің Орта Азия мен Дешті Қыпшақ аймағында сопылық дүниетанымның орнығуына шешуші ықпал еткенін атап көрсетеді және Ясауи ілімінің түркі халықтарының діни санасында орнығуын дәл осы «Диуани Хикметпен» байланыстырады. Исламтану ғылымында Досай Кенжетай «Диуани Хикметке» философиялық және дүниетанымдық тұрғыдан терең талдау жасаған зерттеушілердің бірі болып табылады. Ғалым өз еңбектерінде бұл шығарманы сопылық ілімнің поэтикалық жинағы ғана емес, түркі-ислам өркениетінің рухани моделін айқын қарастырады. Оның пікірінше, «Диуани Хикмет» арқылы Ясауи ілімі шарифат, тариқат, мағрифат және хақиқат сатыларын қамтитын тұтас рухани кемелдену жүйесі ретінде қалыптасты. Ғалым еңбектерінде «Диуани Хикметтің» тек діни немесе әдеби шығарма ғана емес, түркілік ислам философиясының қалыптасуындағы негізгі дереккөздердің бірі екені айқындайды. Ясауи мұрасы – біздің руханиятымыздың бастауы, мәдениетіміздің өзегі [12:314]. Мазмұндық тұрғыдан алғанда, «Диуани Хикмет» хикметтерінде Аллаға махаббат, Пайғамбарға (с.ғ.с.) сүйіспеншілік, нәпсімен күрес, тақуалық, фәни мен бақи дүниенің арақатынасы, рухани тазалық пен адамгершілік кемелдену идеялары жетекші орын алады. Бұл мәселелер сопылық дүниетанымның қырларын ашады.

Ғылыми еңбектерде «Диуани Хикметтің» қолжазбалық дәстүрі де арнайы назарға алынған. Зерттеушілер түпнұсқаның сақталмағанын, бізге жеткен мәтіндердің кейінгі ғасырларда көшірілген қолжазбалар мен литографиялық басылымдар екенін көрсетеді. Алайда бұл нұсқаларда сақталған идеялық мазмұн Ясауи ілімінің негізгі қағидаларын толық жеткізеді. Бұл жағдай «Диуани Хикметтің» ғасырлар бойы сопылық орталарда рухани тәрбие құралы ретінде үздіксіз қолданылғанын дәлелдейді. Осылайша, «Диуани Хикмет» Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен байланысты жазба мәдениеттің өзегін құрайтын, түркі-ислам өркениетінің рухани кодын сақтаған бірегей мұра болып табылады. Оны сақтау, жүйелі түрде зерттеу және ғылыми айналымға енгізу түркілік ислам дүниетанымын, сопылық мәдениетті және тарихи рухани тәжірибені түсінудің маңызды алғышарты болып саналады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қолжазба және көне баспа кітаптардың адамзат өркениетінің рухани, мәдени және ғылыми дамуын айқындайтын аса маңызды дереккөздер екенін айқын көрсетті.

Қолжазбалар – белгілі бір дәуірдің дүниетанымын, діни-танымдық көзқарасын, ғылыми ойлау жүйесін және интеллектуалдық деңгейін кешенді түрде бейнелейтін бірегей тарихи-мәдени мұра. Сондықтан оларды сақтау, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу бүгінгі өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен байланысты жазба

мұралар, музей-қорығының жазба ескерткіштер қорында сақталған қолжазбалар мен литографиялық басылымдар Орта Азиядағы исламдық білім беру дәстүрі мен сопылық ілімнің даму тарихын зерделеуде айрықша маңызға ие. Бұл қордағы Құран, хадис, фикһ, догматика, логика, филология, поэзия және басқа да ғылым салаларын қамтитын еңбектер ислам өркениетінің көпқырлы ғылыми жүйесін айғақтайды. Әсіресе VII-VIII ғасырларға жататын «Катта Лянгар Құраны» секілді сирек жәдігерлердің болуы қордың ғылыми, мәдени және рухани құндылығын еселей түседі.

Қолжазбалар тек музейлік жәдігер немесе архивтік материал ретінде ғана қарастырылмауы тиіс. Олар ғылыми айналымға енгізіліп, деректанулық талдауға тартылған жағдайда ғана өз құндылығын толық аша алады. Осы тұрғыда қолжазба мәтіндерді транскрипциялау, аудару, салыстырмалы талдау жүргізу, сондай-ақ отандық және шетелдік ғылыми орталықтармен бірлескен зерттеулерді дамыту аса маңызды. Бұл жұмыстар исламтану, тарих, филология, философия және мәдениеттану салаларының дамуына тың серпін береді.

Сонымен бірге қолжазба мұраны сақтау мен зерттеу ісі ғылыми міндетпен шектелмей, қоғамның рухани санасын қалыптастырумен тығыз байланысты. Қолжазбалар арқылы ұлттық және діни құндылықтарды насихаттау, жастардың тарихи жады мен мәдени бірегейлігін нығайту мүмкіндігі зор. Сондықтан музей, ғылыми мекемелер мен білім беру ұйымдары арасында кешенді ынтымақтастық орнату, көрмелер, ғылыми-көпшілік басылымдар мен білім беру жобаларын жүзеге асыру өзекті болып табылады.

Қорыта айтқанда, қолжазба мұра – ұлттың тарихи жады мен рухани болмысының айнасы. Оны сақтау, зерттеу, насихаттау және ғылыми айналымға енгізу – қазіргі буынның ғана емес, болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігі. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығының жазба ескерткіштер қоры осы бағыттағы ғылыми ізденістер үшін сарқылмас дереккөз болып қала беретіні сөзсіз. Бұл мұраны сақтау – халықтың мәдениеті мен тарихы алдындағы қазіргі ұрпақтың қасиетті борышы.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясауи. Mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi / Құрастырушылар: Ә.Қ. Муминов, М.Б.Қожа, С.Моллақанағатұлы, М.Ж.Садықбеков, Ж.М. Нұрбеков.-Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013. 208 б.,
2. Altıntaş H. Tasavvuf. A.b.İ.F.D., Cilt: XXXI., Ankara üniversitesi Basımevi. Ankara, 1989.- 83 ss;
3. Nazini. Cevahir-öl Ebrar min Amvac-il Bihar. Haz: C.Okuyucu.- Kayseri:- 1995.- 56 s.
4. Заман мен мәдениет диалогындағы Ясауи мұрасы: гуманистік бағыт-бағдар мен заманауи сын-қатерлер» Халықаралық симпозиум материалдары «Түркістан қаласы, (Қазақстан Республикасы, 15-16 мамыр 2025. Том 1- Түркістан : «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, 2025. - 444 б. (14-21 бб.)
5. №КК 2791-Катта Лянгар Құраны. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қоры.
6. №КК 3733 «Сахих әл-Бухаридің V-VI том» Кітап. Сахих ал-Бухари. Мұхаммед пайғамбардың (с.а) хадистері. 5 том 242б, 6 том 253 б. Араб т-де. Стамбул Дар ал-Халифат ал Ғалия Ғамира баспаханасы, 1315 х.ж.(1897-1898 ж). «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қоры.
7. Қазақстан мәдениеті және Ислам дінінің қолжазбалық мұрасы: Алтын Орда мен Мысыр мәмлүктері коллекциялары мысалында» атты III халықаралық семинар материалдары. 9-10 қазан, 2025 ж.). Алматы, Ыстамбұл: Нұр-Мұбарак университеті, ИРСИКА, «Қазақ кітабы» баспасы, 2025.-596 б. «Жазба мұралар тарихы-Халқымыздың Рухани болмысының айнасы» 101-115 б.

8. №КК 338/40 «Мишкәт әл-Масабих» қолжазбасы. Хадис ғылымының жинағы. Қолжазба XVIII-XIX ғ.тиесілі. «Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қоры.
9. №КК 958 «Қасида әл-Бурда» Әбу Абдуллах Мұхаммед Ибн Сааид Аль-Бусури. Қолжазба XVIII-XIX ғ. «Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қоры.
10. КК № 1653, КК№3406, КК№3425, КК№4195 «ДИУАНИ ХИКМЕТ» «Өзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қоры.
11. ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ «ДИУАНИ ХИКМЕТ»: Кітап. Кітапты шағатай тілінен аударғандар: К. Асетова, Т. Қыдыр. Көркем аударма жасаған: Кенжеғали Көшім-Ноғай.- Алматы:«Издательство Золотая Книга» ЖШС, 2021 жыл -352 б
12. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы.-Алматы: «Арыс» баспасы, 2008.-360 бет

Сәбденова М.Б.

«Руханият – Әбу Нәсір әл-Фараби музейі» МКҚК ғылыми қызметкері, Түркістан облысы,
Отырар ауданы (Қазақстан)

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОТЫРАР: ӨРКЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЛА.

Отырар – Отан тарихында, әлем тарихында айырықша орны бар ерекше қала. Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев атап көрсеткендей: «Ұлы Отырар – қазақ өркениетінің алтын діңгегі». Мемлекет, қоғам қайраткері, этнограф ғалым, осы өлкеде туып өскен ұлы тұлға Өзбекәлі Жәнібековтің «Отырар тағдыры – осы жердің түп-тамырлы тұрғындары болған ата-бабамыздың тағдыры, қазақтың алғаш рет халық болып қалыптаса бастаған алтын бесігінің тағдыры», – деп жазуы Отырардың қазақ тарихындағы ойып алар орнын шынайы тұрғыда айғақтайды. Тарих тағылымы: ұлы ел атану – халық санының көптігімен есептелмейді дейді. Ұлылық атты асыл қасиет өмірге ұлы ұрпақтарын әкелген халыққа тән. Сондықтан да Отырарлықтар өзінің Әбу Насыр әл-Фарабидей ғұлама ғалымдарымен, ұлы перзенттерімен мақтанады. Арыс өзенінің атақты Сырдарияға құяр сағасы ғылым әлемінде «Отырар алқабы» деген тамаша атаумен белгілі. Бұл өлкенің орталығы – көне Отырар қаласы. Тарихи қала жайында кездесетін дереккөздер қоры өте мол десе де болғандай. Атап айтқанда Отырар қаласы қытай деректемелерінде «Утилаэrb», парсы тілінде «Тарбанд» атауымен танымал б.д. I-XVIII ғғ. жататын ескерткіш [1, б.52].

Отырар топырағы – тұнып тұрған тарих. Бір Отырар өлкесінің өзінде тарихи мәні зор, өз атауы белгілі 132 төбешік бар. Ақылман ата бабаларымыздың сол замандағы қала салу қағидалары бүгінгі ұрпаққа үлгі. Отырар – ежелгі заманнан-ақ, қалаларында ғылым мен мәдениет, сауда өндірісі, далаларында егін, мал шаруашылығы қатар дамыған әлемдік мәдениеттің ірі орталықтарының бірі болған. VI-VIII ғасырларда Отырар-Фараб Сырдарияның орта шегіндегі ірі феодал иелігінің астанасы, IX-XII ғасырларда аймақтың бас қаласы, XIII-XV ғасырларда Қазақстанның Оңтүстігіндегі аса ірі қалалардың бірі, ал XVI-XVIII ғасырларда Қазақ хандығының саяси және экономикалық орталығына айналды. Ежелгі жазба деректерде: «Отырардың аумағы ұзындығы мен еніне қарай шамамен бір күндік жер болған». Яғни, Отырар сол кезде 200 гектардай жерді алып жатқан. Ал оның аудандарында түрлі әдемі ою-өрнектермен өрнектелген үйлер мен әр ауданның тұрғындарына тән атаулары болыпты. Мысалы, Алтынтөбеде зергерлер, Пышақшөтебеде – қару-жарақ жасаушылар, Құйрықтөбеде – қасапшылар тұрған. Олардан басқа Жалпақтөбе, Мардан-құйық деген тұрғын аймақтары болған. Отырар маңынан XII-XIII ғғ. жататын көзеші шеберханасы мен шеберлердің жасаған таңғажайып қыш ыдыстары табылды. 1219 жылы Отырар қаласын моңғол әскерлері басып алды. XIV-XV ғғ. қала қалпына келіп, маңызды және экономикалық, Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі сауда орталығына айналды. Мұнда ақша соғатын орын жұмыс істеп, алтын, күміс, мыс теңгелер шығара бастаған. Әсіресе, XIII ғасырдың аяғында Масудбектің ақша реформасынан кейін қала шаруашылығы жанданған [2, б.33].

Отырарға іргелес орналасқан отырықшы-егінші қоныстар кеңейе бастаған. Қаланың өзі де қолөнершілер тұрағы – рабадтың есебінен дами түскен. Құрылысы жүйелі жүргізіле бастағандықтан онда біркелкі үйлер бой түзей бастаған. Су құбыры, нәжіс жүйесі жөнге келтірілген. Қаланың орталығы да, іргелес рабаттары (предместье) да қамал қорғанмен қоршалған. Сауда-саттықтың қарыштап дамығаны сонша, дала тұрғындары бұрынғыдай тек қыпшақ жылқысымен, түйесімен, қойымен ғана емес, Орталық Қазақстан кеніштерінен алынатын металмен, әсіресе күміспен, бағалы аң терілерімен, шегрен көнімен, қолдан басылған киізбен, текеметпен, ер-тұрман, садақ қорабымен сауда жасаса, отырықшы-егінші қауым оларға астық, металл заттарын, қару-жарақ, киім-кешек, мата, қолтума зергерлік

бұйымдарын ұсынатын болған. Тіпті, IX-XII ғасырларда осылай қанаттана бастаған тауар-ақша қатынастары бірте-бірте тікелей тауар алмасуын да ығыстыра түскен. Отырарда айырбас саудасы басымырақ болған. Қалаға дала тұрғындары ауыл шаруашылық өнімдерін астық, жеміс-жидек, жүн, тері, ет, сүт апарса, керісінше, қалалықтар оларға қала қолөнершілерінің өнімдерін керамика, шыны, зергерлік әшекей бұйымдарын шығарған. Екіншіліктің дамуы да қалалар санының артуына байланысты болды. Қала сыртындағы егін егуге жарамды жерлер игеріле бастады. Қолдан суару жүйесі дамытып жетілдірілді. Су құбырлары салынады. Арнадан су бөлетін ұзын және тар, тармақталған арықтар қазылады. Қала және ауыл тұрғындары бау-бақша дақылдарын өсірді, жүзім шаруашылығымен және үй жанында мал өсірумен айналысты. Сонымен қатар олар үй жануарларын жылқы, сиыр, қой, ешкі ұстаған. 16 ғасырда Отырардың мыс, күміс теңгелері Оңтүстік Қазақстан жерінде сауда айналымында өз міндетін атқарып келді. Ақша халықтың басын біріктіруде үлкен міндет атқарды. X-XII ғасырларда қалалар санының өсіп, олардың құрылысының, аумағының ұлғаюымен қала тұрғындарының саны да артты. Бұл тұтыну бұйымдарына сұранысты арттырды. Соған сәйкес қалаларда түрлі бұйымдар өндіретін шеберлер мен шеберханалар да көбейе бастады. Қарастырып отырған кезеңде қолөнердің бірнеше түрлері дамыды. Олар қыш құмыра, шыны, металл бұйымдарын жасайтын ұсташылық, зергерлік, тас өңдеу кәсібі еді. Құмырашылар аяқпен айналдыратын ұршықтарымен саз балшықтан түрлі формада құмыра мен қыш ыдыстар жасаған. Қыш құмыра жасау орындары ортағасырлық қалалар Отырар, Тараз, Құйрықтөбе, т.б. қалалардан табылған. Бұл ыдыс түрлерінің бір ерекшелігі, олардың іші-сырты жылтырап тұратын түрлі түсті әйнек тәрізді сырмен (бояумен) сырланған. Ол бояулар қанша уақыт өтсе де өз түсін жоғалтпаған. Бояудың ғажайып сыры күні бүгінге дейін жұмбақ болып отыр. Ортағасырларда сауда айырбас немесе ақша арқылы жүрді. Сауданың дамуында Ұлы Жібек жолының рөлі күшті болды. Отырар, Тараз, Ясы, Талғар, т.б. қалалар орындарында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде алтын, күміс, қоладан жасалған теңгелердің табылуы тауар-ақша қатынастарының болғандығының дәлелі [3, б. 60].

Ұлы Жібек жолы және Отырар: өркениеттер сабақтастығы

Еуразия құрлығын батыс пен шығысты жалғаған тарихи керуен жолдарының ең ірісі – Ұлы Жібек жолы. Бұл жол тек сауда қатынасының ғана емес, мәдениет, өркениет, ғылым мен руханияттың өзара ықпалдастығының алтын көпіріне айналды. Аталған халықаралық магистраль Қытай жерінен басталып, Орталық Азия арқылы Таяу Шығыс пен Еуропа елдеріне дейін созылды. Осы ұлы өркениеттік кеңістікте Отырар қаласы аса маңызды стратегиялық, экономикалық және мәдени орталық қызметін атқарды. Отырардың географиялық орналасуы оның гүлденуіне тікелей әсер етті. Қала Арыс өзенінің Сырдарияға құяр сағасында, яғни ірі су артериялары мен керуен жолдарының тоғысқан тұсында орналасты. Бұл жағдай Отырарды табиғи түрде транзиттік сауда торабына айналдырды. Шығыстан Батысқа, оңтүстіктен солтүстікке бағыт алған керуендер міндетті түрде Отырар алқабын басып өтетін болған. Мұнда керуен-сарайлар жұмыс істеп, саудагерлер тынығып, тауар айырбастап, жергілікті өнімдермен танысқан. Отырар арқылы өткен керуендер Қытайдың жібек маталарын, фарфор ыдыстарын, шайын, қағазын әкелсе, батыс елдерінен әйнек бұйымдар, металл заттар, асыл тастар жеткізілген. Ал, Дешті Қыпшақ даласынан жылқы, мал өнімдері, тері, аң ішіктері саудаға түскен. Осылайша қала халықаралық экономикалық байланыстың маңызды буынына айналды. Археологиялық қазбалар барысында табылған Қытай фарфорының сынықтары, Таяу Шығыс үлгісіндегі әшекейлер мен түрлі елдердің теңгелері – Отырардың жаһандық сауда жүйесіне белсенді қатысқандығының нақты айғағы [4, б. 20].

Ұлы Жібек жолы тек материалдық құндылықтарды ғана емес, рухани байлықтарды да таратты. Отырар осы мәдени алмасудың ірі орталығы болды. Қалада медреселер, кітапханалар, мешіттер жұмыс істеп, ғылым мен білім дамыды. Әсіресе, әлемге әйгілі ойшыл, ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби осы қасиетті топырақта дүниеге келіп, кейін Шығыс пен Батыс ғылымын тоғыстырған ұлы тұлғаға айналды. Оның еңбектері арқылы антикалық философия ислам өркениетімен сабақтасты. Бұл – Отырардың тек сауда емес,

интеллектуалдық орталық болғандығын көрсетеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың ерекшелігі – олардың көпэтносты және көпконфессиялы сипатында болды. Отырарда түрлі халық өкілдері өмір сүріп, өзара мәдени ықпалдастықта тіршілік етті. Бұл жағдай қаланың сәулет өнерінен, тұрмыстық бұйымдарынан, діни нысандарынан көрініс тапты. Қаланың рабад бөлігінде қолөнершілер мен саудагерлер қоныстанып, өндірістік аймақтар қалыптасты. Қала құрылысында қорғаныс қабырғалары, қақпалар, қоғамдық ғимараттар жүйелі жоспармен салынған. Отырардың гүлденуі ауыл шаруашылығымен де тығыз байланысты болды. Жібек жолы бойындағы тұрақты сауда айналымы азық-түлікке деген сұранысты арттырды. Соның нәтижесінде суландыру жүйелері дамытылып, арық-тоғандар қазылды, егіншілік мәдениеті жетілдірілді. Қала маңындағы алқаптарда астық, бау-бақша өнімдері өсіріліп, жүзім шаруашылығы өркендеді. Бұл өз кезегінде қала экономикасының тұрақтылығын қамтамасыз етті. XVI–XVII ғасырларда Отырар Қазақ хандығының саяси-экономикалық өмірінде маңызды орын алды. Қалада соғылған мыс және күміс теңгелер өңірлік сауда айналымында кеңінен қолданылды. Бұл ақша жүйесі ішкі экономикалық бірлікті нығайтуға ықпал етті. Ұлы дала мен отырықшы мәдениеттің тоғысқан тұсында орналасқан Отырар көшпелі және отырықшы өркениеттер арасындағы алтын көпір қызметін атқарды [5, б 15].

Отырар тарихы тек өрлеу кезеңдерімен ғана емес, сындарлы сәттерімен де ерекшеленеді. XIII ғасырдың басында қала Шыңғыс хан әскерлерінің шапқыншылығына ұшырап, үлкен күйзеліске түсті. Дегенмен, Отырар халқы қайсарлық танытып, қаланы қорғауда табандылық көрсетті. Бұл оқиға тарихта «Отырар опаты» деген атымен ел жадында сақталды. Қала қиратылғанымен, уақыт өте келе қайта жанданып, аймақтың маңызды орталықтарының бірі ретінде өмір сүруін жалғастырды. Бұл – оның экономикалық және мәдени әлеуетінің зор болғанын дәлелдейді. Отырардың географиялық орналасуы да оның дамуына айрықша ықпал етті. Қала Сырдария өзеніне жақын маңда, керуен жолдарының торабында орналасты. Осындай тиімді жағдай сауда керуендерінің тұрақтап, демалып, тауар алмасуына мүмкіндік берді. Керуен-сарайлар мен базарлар қаланың тіршілік тынысын айқындап, оны дала өркениетінің маңызды орталығына айналдырды. Сонымен қатар, қала билеушілері сауда қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, сыртқы байланыстарды нығайтуға мүдделі болды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық бұйымдар, шыны ыдыстар, теңгелер мен зергерлік әшекейлер Отырардың қолөнері жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Қалада металл өңдеу, қыш құмыра жасау, зергерлік өнер кең өріс алды. Бұл бұйымдар тек жергілікті қажеттілікті өтеп қана қоймай, алыс аймақтарға да экспортталған. Осылайша, Отырар Ұлы Жібек жолы бойындағы саяси, экономикалық және рухани орталық ретінде тарихта терең із қалдырды. Ол Шығыс пен Батысты, көшпелі мен отырықшы мәдениетті, сауда мен ғылымды тоғыстырған бірегей өркениет ошағы болды. Бүгінде Отырар орны – халқымыздың бай тарихи мұрасы мен мәдени тамырының айқын айғағы.

Қорытынды. Отырар – Еуразия кеңістігіндегі өркениеттер сабақтастығының жарқын айғағы болған тарихи шаһар. Оның тағдыры – тұтас аймақтың, тіпті адамзат өркениетінің даму үдерісімен тығыз байланысты. Әсіресе Ұлы Жібек жолы бойында орналасуы Отырардың экономикалық, саяси және мәдени тұрғыдан қарқынды дамуына тікелей ықпал етті. Бұл қала арқылы өткен керуендер тек тауар ғана емес, идея, білім, технология, дүниетаным алмасуын қамтамасыз етті. Осы тұрғыдан алғанда, Отырарды Батыс пен Шығысты жалғаған өркениеттік көпір деп бағалауға толық негіз бар. Отырардың гүлденуі оның табиғи-географиялық ерекшеліктерімен де сабақтас болды. Арыс пен Сырдария аңғары – отырықшы егіншілік пен көшпелі мал шаруашылығы қатар дамыған, шаруашылықтың аралас үлгісі қалыптасқан өңір. Мұндай экономикалық модель қаланың тұрақты дамуына мүмкіндік берді. Сауда жолдарының торабына айналған шаһар халықаралық экономикалық қатынастардың маңызды буыны қызметін атқарды. Мұнда ақша соғу ісінің дамуы, қолөнер өндірісінің жетілуі, суару жүйесінің күрделенуі – ортағасырлық қалалық мәдениеттің жоғары деңгейін көрсетеді.

Сонымен қатар, Отырар – тек сауда мен қолөнер орталығы ғана емес, рухани-мәдени кеңістік болды. Бұл өңірден шыққан ғұламалар ислам өркениеті мен антикалық дүниетанымды

ұштастырып, әлемдік ғылымға өлшеусіз үлес қосты. Солардың ішіндегі ең көрнектісі – Әбу Насыр әл-Фараби. Оның философиялық, логикалық, музыкалық және қоғамдық-саяси еңбектері Отырар топырағында қалыптасқан білім мен ғылым дәстүрінің тереңдігін дәлелдейді. Әл-Фараби тұлғасы арқылы Отырардың тек аймақтық емес, жаһандық өркениет кеңістігіндегі орны айқындалады. Отырардың тарихи маңызын бағалауда оның көпқырлы сипатын ескеру қажет. Біріншіден, ол – халықаралық сауда қатынастарының торабы. Екіншіден, қолөнер мен өндірістің дамыған орталығы. Үшіншіден, ғылым мен білімнің, рухани мәдениеттің ордасы. Төртіншіден, көшпелі және отырықшы өркениеттердің тоғысқан кеңістігі. Осындай ерекшеліктерінің жиынтығы Отырарды ортағасырлық Қазақстан аумағындағы ірі урбанистік орталықтардың біріне айналдырды. Ұлы Жібек жолы арқылы қалыптасқан экономикалық және мәдени байланыстар Отырардың қоғамдық құрылымына да әсер етті. Қалада әлеуметтік жіктеліс, маманданған қолөнершілер қауымы, саудагерлер тобы, діни және ғылыми орталар қалыптасты. Бұл – дамыған қалалық өркениеттің басты белгілері. Археологиялық деректерден табылған теңгелер, қыш бұйымдар, зергерлік әшекейлер, құрылыс қалдықтары – сол кезеңдегі материалдық мәдениеттің жоғары деңгейін дәлелдейді. Бүгінгі таңда Отырар мұрасы – тәуелсіз Қазақстанның тарихи санасын қалыптастыруда ерекше орын алады. Қаланың археологиялық ескерткіштері, мәдени қабаттары, тарихи жазбалардағы деректер ұлттық бірегейліктің терең тамырларын айғақтайды. Отырар тарихын зерттеу – тек өткенді тану емес, болашаққа бағдар жасау. Өйткені өркениеттер тоғысынан нәр алған бұл шаһар қазақ жеріндегі мемлекеттілік дәстүрдің, мәдени сабақтастықтың, рухани тұтастықтың символына айналған.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К. Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. - Алматы: «Қазығұрт», 2007 жыл. - 248 бет
2. Қожа М. Отырардың қысқаша тарихы. – Түркістан: Мирас, 1998. – 64 бет
3. Ахмет С.З, Исабеков З.Қ, Есжан Е.Ә. Отырар ескерткіштері. Шымкент: «Жебе» баспа үйі, 2006 жыл. -144 бет
4. Ахмет С.З, Қозғамбаева Г.Б, Исабек Б.Қ. Отырар өңірінің археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихнамасы (1990-2003 жж.). – Шымкент, ХҚТУ, 2004 жыл. - 45 бет
5. Байпақов К, Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992 жыл. - 208 бет
6. Отырар. Энциклопедия. – Алматы, 2005 жыл. – 345 бет

Қалабаева А.Т.

М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің музей меңгерушісі
Таразқ.(Қазақстан)

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ІЗІМЕН: Тараздың мәдени қазынасы

Сырдария өңірі – Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан, археологиялық жағынан ерекше бай аймақ. Мұнда Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараз, Сауран, Отырар сияқты қалалар сақталған. Олар мыңдаған жылдар бойы сауда мен мәдениеттің тоғысқан орталығы болды. Ал Марат Тұяқбаевтың зерттеулері өңірдің тарихи, мәдени және экономикалық рөлін ғылыми тұрғыдан дәлелдеді.

Тараз – тек географиялық нүкте емес, мәдениеттер тоғысқан мекен, рухани сабақтастықтың символы, қазақ даласындағы өркениеттің жарқын айғағы. Бүгінгі баяндамада біз Ұлы Жібек жолының ізінен жүріп, Тараздың тарихи маңызы мен мәдени мұрасын зерттеп, оның болашақ ұрпаққа қалдырған рухани сабақтастығын қарастырамыз.

Адамзат тарихында халықтар мен өркениеттерді бір-бірімен табыстырған жолдар аз емес. Алайда солардың ішінде әлемнің саяси, экономикалық және рухани келбетін өзгерткен ұлы құбылыс бар, ол – Ұлы Жібек жолы. Бұл – тек сауда керуендері жүрген бағыт ғана емес, идеялар мен ілімдер, өнер мен мәдениет, дін мен дәстүр алмасқан өркениеттер көпірі. Еуразия кеңістігін кесіп өткен осы тарихи артерияның бойында талай шаһар гүлденді. Солардың ішінде мыңжылдықтар сырын бойына сақтаған, тарих пен тағдырдың талай белесін бастан өткерген көне Тараз қаласының орны ерекше.

Ұлы Жібек жолы - ежелгі Қытайдан Жерорта теңізіне дейін созылған халықаралық сауда жолы. Бұл жол тарихта тек экономикалық байланыстар ғана емес, сонымен бірге мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы өзара әрекеттесудің маңызды тетігі болды. Ұлы Жібек жолы – ғасырлар бойы мыңдаған шақырым қашықтықта адамдарды байланыстырып, тауарлармен ғана емес, мәдениетпен, тілдермен және дінмен де алмасуға мүмкіндік берген ғаламдық жолдар желісі. Жібек жолының тарихы шамамен біздің заманымыздан бұрынғы 2-ші ғасырдан басталады. Жібек жолы Еуропа мен Азияны жалғады. Жол сол кезеңдерде көне қазақ даласы мен қалалары арқылы өтіп, көптеген ғасырлар бойы құрлықаралық магистральға айналды.

Иә, Тараз – Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан көне қала, Еуразияның ең маңызды сауда және мәдени байланыс артериясы болып келген Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан тарихи орталық. Қала өзінің бай тарихы мен мол мәдени мұрасымен әлемдік өркениеттің дамуына сүбелі үлес қосқан ірі шаһар ретінде белгілі.

Археологиялық және тарихи деректерге сәйкес, Таразда б.з.б. I ғасырдан бері адамдар қоныстанған. Мұнда Батыс және Шығыс арасындағы сауда байланыстары XIII ғасырға дейін үзілген жоқ. Бұл жол бойында жергілікті және шетелдік саудагерлер түрлі тауарлар – жібек, қымбат металдар, асыл тастар, керамика мен басқа да бағалы бұйымдар алмасқан.

Тараз – тек сауда ғана емес, мәдениет пен діннің тоғысқан орталығы болды. Онда түрлі халық өкілдері бір-бірімен тілдесіп, өзара тәжірибе алмасып, білім мен өнердің жаңа формаларын қалыптастырған. Қалада ислам мәдениеті таралып, мешіттер, медреселер мен мавзолейлер салынды. Бұл тарихи дәуірдің іздері бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Бірнеше халықаралық саяхатшылар жазбаларында Тараз «саудагерлер қаласы» деп аталғаны айтылған: VII ғасырда Қытай саяхатшысы Сюань-Цзянь Таразды көптеген елдердің саудагерлері аялдайтын динамикалы қала деп сипаттаған. Араб тарихшысы Ібн Хаукаль да қаланы «түріктер мен мұсылмандардың сауда жасау орталығы» ретінде атап кеткен.

Ежелгі Тараздың көркемдік және сәулеттік мұрасы бүгінгі күнге дейін жеткен. Айша Бибі және Бабаджа хатун кесенелері сияқты сәулет өнерінің үлгілері XI–XII ғасырлардан бері

сақталып, Таразды әлемдік деңгейдегі тарихи орынға айналдырған. Тағы бір маңызды тарихи маңыз – қала Карахандық мемлекетінің астанасы ретінде дамуы. X–XII ғасырлар аралығындағы бұл кезеңде Тараз ірі саяси, экономикалық және мәдени орталыққа айналды, тіпті өзінің соғылған монеталары мен ауқымды сәулеттік кешендері болды.

Бүгінде Тараз – Қазақстанның ең көне қалаларының бірі әрі Ұлы Жібек жолының маңызы зор тоғысу нүктесі. Қалада мыңдаған тарихи ескерткіштер мен археологиялық нысандар бар, олардың маңызы тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемдік мәдени мұра үшін аса маңызды. Тараз қаласының Ұлы Жібек жолындағы рөлі – бұл тарихи маңызы терең, мәдени және экономикалық байланыстың жарқын көрінісі. Ол тек сауда орталығы ғана емес, сол дәуірдің мәдениеттері мен өркениеттерінің кездескен, бір-біріне ықпал еткен орталығы болған. Тараз – бүгінгі күннің де таңғажайып тарихи мұражайы әрі мыңжылдықтар бойы сақталған рухани белгі.

Жібек жолының арқасында көптеген елдер арасындағы мәдениеттер мен өркениеттер байланысып, дамыды. Саудагерлердің көп болуы қаланың мәдени өміріне де ықпал еткен. Мұнда ғылым мен қолөнер дамып, кітаптар мен білімнің таралуына жағдай жасалған. Әр түрлі халықтардың дәстүрі мен мәдениеті араласып, Таразды көпқырлы мәдени орталыққа айналдырған. Нақтырақ айтқанда, біздің заманымыздан бұрынғы 140-87 жылдары билік құрған Қытай императоры У Ди тұсында алғаш рет Қытайдан Батысқа қарай керуен жолдары ашылған. Бұл жолды жасаған немесе алғаш бастаған тұлға ретінде қытайлық дипломат және саяхатшы Чжан Цянь саналады. Чжан Цянь Қытайға жібек, дәмдеуіш, қымбат тастар сияқты тауарларды әкелетін жолдарды іздеуді мақсат етті. Ол Орталық Азия арқылы сауда жолдарын зерттеп, Қытай мен батыс елдері арасындағы сауда қатынасын дамытты. Елші сапары кезінде Чжан Цянь көптеген елдердің мәдениетімен танысты, карталар жасап, сауда және керуен жолдарының қауіпсіздігі мен мүмкіндіктерін зерттеді. Бұл мәліметтер кейін Ұлы Жібек жолының қалыптасуына негіз болды.

Чжан Цянь б.з.б. 138 жылы Қытай императорының тапсырмасымен Батыс елдерімен байланыс орнату мақсатында сапарға шыққан. Оның екі рет жасаған сапарының нәтижесінде Қытай империясы Орта Азия халықтарымен байланыс орната бастады. Ұлы Жібек жолының құрамына бірнеше бағыттар кірді. «Лазурит жолымен» көгілдір түсті бағалы тас – лазурит тасымалданды. Бұл асыл тас Египетте, Вавилонда, Иранда жоғары бағаланған. «Нефрит жолымен» Қытайға әшекей жасауға арналған нефрит тасымалданды. Ол императорлар мен ақсүйектер үшін әшекей бұйымдар жасауға пайдаланылды.

“Камшат жолы” арқылы әсіресе бағалы аң терілері таралып, олар тек ішкі нарықта ғана емес, Қытай мен Батыс елдеріне де экспортталған. Ал біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан бастап

дамыған Дала жолы арқылы жібек, алтын, күміс, мал өнімдері саудаланып, мәдени және технологиялық жаңалықтар да тарап отырған [1, б.23].

Шығыс пен Батыс арасындағы саудада тауарлар негізінен шығыстан батысқа қарай тасымалданды. Рим империясы гүлденген дәуірінде жібек маталар мен басқа да шығыс тауарларына үлкен сұраныс болды. 11-ші ғасырдан бастап бұл тауарларды Батыс Еуропа елдері белсенді түрде сатып ала бастады. Араб жаулап алуларынан кейін олар бүкіл Жерорта теңізінің оңтүстік жағалауына, тіпті Испанияға дейін таралды. Осы сапарлардың арқасында сауда жолдары қалыптасып, кейін тарихқа Ұлы Жібек жолы деген атпен енді. Бұл жолдың негізгі тауары болғандықтан «Жібек жолы» деп аталды, алайда одан басқа алтын, күміс, дәмдеуіштер, асыл тастар, кілемдер, аң терісі, тұрмыстық заттар, киімдер, жібек маталар сияқты тауарлар да тасымалданды. Жібек жалпы негізгі тауар болғанымен, фарфор, шай, қағаз, асыл бұйымдар, жануарлар, кілемдер, жеміс-жидектер және парфюмерия да кеңінен тараған. Бұл жолдың атауы Қытайдан жеткізілетін басты тауар – жібектің құрметіне берілген [1, б.25].

Ұлы Жібек жолының құрлықтағы керуен жолының ұзындығы түрлі деректер бойынша 6,4 мыңнан 10 мың шақырымға дейін жеткен екен.

Бұл жол арқылы халықтар сауда жасап, ғылыми жетістіктермен бөлісіп, мәдени және діни құндылықтармен алмасты. Атақты британдық ғалым Питер Франкопан өз еңбегінде: «Жібек жолы - әлем тарихының өзегі, бұл жол арқылы сауда ғана емес, идеялар, технологиялар, діндер тарады» деп атап көрсеткен. Жібек жолының Орта Азияға жалпысы түркі халықтарына тигізген пайдасы зор. Ол түркі халықтарының мәдениеті мен тұрмысын зерттеп, сауда қатынастарының басталуына түрткі болды. Жібек жолының бастауында түрік қағанатының, одан кейінгі араб кезеңі мен моңғол кезеңдерінің де үлесі болды. Түркі ғалымдарының еңбектерінде Ұлы Жібек жолы көбінесе Түркі өркениетінің тарихы, мәдениеті және халықаралық байланыстар тұрғысынан кеңінен қарастырылады. Олар Жібек жолының тек сауда қатынастарымен шектелмей, сонымен қатар мәдени, рухани алмасулар мен түркі халықтарының тарихи рөлі тұрғысынан талдайды. Жібек жолының тез дамуының бірнеше себебі бар:

1. Стратегиялық орналасуы: Жібек жолы Қытайдан басталып, Орталық Азия арқылы Батысқа жететін, табиғи кәріздер мен шөлдерден өтетін жол болды. Бұл жолдың бойында Тараз сияқты қалалар орналасып, керуендерге тұрақтар мен базарлар ұсынды.

2. Қытайдың жібек өндірісі: Сол кезеңде Қытайда жібек өндірісі ерекше дамыған, ал Батыс елдерінде бұл тауар өте қымбатқа бағаланатын. Жібекке сұраныстың жоғары болуы сауданы тез дамытты.

3. Керуен саудасының ұйымдастырылуы: Керуен жолдары арқылы топтасқан саудагерлер жүруді жеңілдетті, қауіпсіздікті қамтамасыз етті, және тауарларды ұзақ жолдан өткізді.

4. Саяси тұрақтылық: Хан әулеттері мен басқа мемлекеттердің тұрақтылығы сауданы қолдады, жол бойында әскери бекеттер мен бақылау пункттері орнатылды. Қорыта келгенде, Жібек жолының тез дамуы – сұраныстың жоғары болуы, стратегиялық орналасуы, саяси тұрақтылық және жақсы ұйымдастырылған керуен жүйесі сияқты факторларға байланысты болды. Ал басқа жолдар да болған, бірақ олар көбіне белгілі бір тауарларға немесе аймаққа бағытталған еді.

Қазақстандық бөлігінен өтетін Ұлы Жібек жолы, Шаш (Ташкент) қаласынан басталып, Турбат асуы арқылы Исфиджабқа, қазіргі Сайрам қаласына жеткен. Исфиджабтан құлдар, ақ маталар, қару-жарақ, қылыштар, мыс және темір экспортталған. Исфиджабтан керуендер шығысқа қарай Таразға бет алған. Сондай-ақ, Тараздан төменгі Барысханға, одан әрі Құлан, Мерке арқылы Аспараға жететін болған [3. 11.6].

Жібек жолы арқылы келген саудагерлер, саяхатшылар мен мәдениеттер Қазақстан қалаларының сәулетінде өз ізін қалдырды. Медреселер мен мешіттер салынды. Осылайша Самарқан, Тараз, Алматы аймағында ислам мәдениеті мен архитектура элементтері таралды. Мешіттердің күмбезі мен ою-өрнектері Қытай, Парсы және Орта Азия стильдерімен араласты. Одан бөлек сауда керуендерінің өтуіне ыңғайлы базарлар мен көшелер пайда болды. Қалаларда керуен сарайлары, қойма мен қонақ үйлер салынды, бұл қазіргі тарихи орталықтардың негізі болды. Тіпті әдебиетке де өз ықпалын тигізді. Жібек жолы арқылы түрлі халықтардың әдеби шығармалары, мифологиясы және поэзиясы Қазақстан аумағына жетті. Керуен жолында кездескен әртүрлі мәдениеттер шығарма тақырыптарын байытты, мысалы батырлық эпостар, саяхатнамалар мен махаббат өлеңдері тарады. Қазақ әдебиетінде кейбір сюжеттер мен образдар

Ұлы Жібек жолы арқылы келген идеялармен үндеседі. Жібек Жолының ғылым мен білімге әсері бір төбе. Жібек жолы арқылы астрономия, география, медицина және химия сияқты білімдер Қазақстан қалаларына жетті. Медреселер мен кітапханаларда батыс пен шығыс ғылымының еңбектері аударылып, оқытылды. Керуен жолы саяхатшылары мен саудагерлердің хабарламалары географиялық карталарды жетілдіруге ықпал етті, бұл Қазақстан қалаларының стратегиялық маңызын арттырды.

Ұлы Жібек жолы тек тауар алмасу ғана емес, идеялар, діндер, өнер және технологиялар таралған орталық болды. Қазақстан қалалары арқылы өтетін керуен жолдары жергілікті халықтарды басқа мәдениеттермен таныстырып, елдің дамуына серпін берді. Осылайша,

Жібек жолы – құрлықтық жаһандану мен мәдени интеграцияның алғашқы қадамы болып саналады. Осылайша Жібек жолы Қазақстан қалаларын саудагерлер орталығынан мәдени және ғылыми хабқа айналдырды. Тараз, Түркістан, Алматы секілді қалалар осы жолдың арқасында әлемдік мәдениет пен білімнің байланыс нүктесі болды.

Тараз – Қазақстандағы ең ірі көне қалалардың бірі. Ол 6-шы ғасырда-ақ белгілі болған. Таразды тарихи деректер «Саудагерлер қаласы» деп сипаттайды. Сонымен қатар ол түргештер, кейін қарлұқтар мен қарахандардың астанасы болған. Тараз – Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, мыңжылдықтар тарихын сақтап келген ежелгі қалалардың бірі. Бұл мекеннің әрбір тасы мен жер қойнауы адамзаттың өткенінен сыр шертеді. Әр кезеңде жүргізілген археологиялық зерттеулер қаланың ежелгі мәдениеті мен тарихи дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік беруде.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасып, қазақ жеріндегі ислам мәдениетінің алтын бесігінің бірі, бәлкім берегейі болған Тараз қаласы қытай, парсы, араб деректерінде жиі кездесетін атақты қала болды. Тараздың қазақ елінің тарихында, мәдени, ғылыми, рухани өмірінде алатын орны бөлек. Іргетасын ғұн көсемі Чжичже қалаған бұл қаланың көркемдігі мен әсемдігі көптеген тарихи деректерде суреттелген.

Көне тарихы бар бүгінгі Тараз қаласы тарихта Талас, Тараз, Янги-Тараз, Әулиеата, Мирзоян, Жамбыл, Тараз қаласы сияқты көптеген атпен белгілі. Тараз қаласы Қазақстанда ғана емес, Орталық Азиядағы ең көне қалалардың бірі ретінде көптеген әр түрлі кезеңдерден өтті. Қазақ тарихын жазуда тарихы тереңде жатқан Орталық Азияның кіндік қалаларының саусақпен санауларының бірі – осы Тараз қаласы. Тараз қаласының сонау замандардан бергі тарихы жайлы материалдық және жазба ескерткіштер, ғылыми-зерттеу туындылары жетерлік. Мысалы, А.Н.Бернштам, С.Г.Агаджанов, С.Л.Волин және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады.

Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан туған жеріміз, кіндік қанымыз тамған біздің Жамбыл облысына 85 жылдан асты. Жамбыл облысы 1939 жылы 14 қазанда Оңтүстік Қазақстан және Алматы облысынан үш ауданнан алынып, құрылған. Тарих тағлымында Жамбыл облысы, соның ішінде Тараз қаласы тарихымыздың темірқазығы деп неліктен аталған? Себебі, қазақ хандығы жазбаларында біздің Шу мен Талас атты екі өзен ең алғашқы Қытайдың, гректің, Византия жазбаларында бізді «жаңа қала» деп көрсетеді.

X-XII ғасырда дамыған қала ретінде қарастыруға болады. Ұлы Жібек жолының бойында жатқан Суяб, Меркі, Құлан, Баласағұн қалалары бұрыннан тарихта бар. Тараз ежелде «янғы Тараз» деп аталған. Ескі деректерде осындай атаулармен кездеседі.

Соңғы жылдары жүргізілген қазба жұмыстары Тараз өңірінің бай археологиялық мұрасын ашып, тарихи құндылықтарды ғылыми айналымға енгізуге елеулі үлес қосуда. Бүгінде Тараз қаласындағы керуен сарайлары, базар орындары және ежелгі архитектуралық ескерткіштер оның Ұлы Жібек жолындағы маңызын дәлелдейді. Қала тек экономикалық емес, мәдени, ғылыми және саяси байланыс орталығы ретінде де танымал болды.

Қазіргі Тараз қаласы орналасқан жерде, тарихшыларға Тараз деген атпен белгілі, Қазақстанның ең үлкен ортағасырлық шаһарларының бірі орналасқан. Бұл қала туралы ең алғашқы мәліметтер 5-ші ғасырдың соңына жататын византиялық жазбаларда кездеседі. Кейіннен Тараз жөнінде ортағасырлық географтар, тарихшылар мен саяхатшылар да түрлі деректер қалдырған. Қаланың орналасқан жері – Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды нүктелердің бірі болғандықтан, көптеген авторлар өз еңбектерінде оның сауда және мәдениет орталығы болғанын атап өткен. Сонымен қатар, орта ғасырда Тараз ислам мәдениетінің маңызды орталығы ретінде де танылды. Бұл қала көптеген тарихи оқиғалардың ортасында болды. Әсіресе, ортағасырлардағы экономикалық және мәдени өрлеу кезеңінде қала маңызды рөл атқарды.

Қала Жібек жолының бойындағы сауда жолдарының тоғысқан жерінде орналасқандықтан, шығыстан батысқа, солтүстіктен оңтүстікке қарай әртүрлі тауарлар мен мәдениеттер алмасқан орталыққа айналған. Тараздың орталығы, оның ежелгі бөлігі қамал болған. Қаланың берік қорғалған бұл тұсында билеушілер сарайы орналасқан. Оған

жапсарласа қабырғамен қоршалған шахристан салынған. Бұл арада бай көпестердің, ақсүйектердің, қолөнершілердің тұрғын-жайлары, сондай-ақ сауда орындары болған. Шахристан қабырғаларына сауда-қолөнер рабаттары жалғастырыла тұрғызылған. Ол жерде қолөнершілердің шеберханалары мен олардың үйлері, сонымен бірге қаланың кедей тұрғындарының үй-жайлары орналасқан деген тұжырымға келген.

2014 жылы Жамбыл облысы әкімдігі тарихи мұраны сақтау және насихаттау мақсатында Тараз қаласының орталығындағы көк базарды қала сыртына көшіріп, оның орнын археологиялық зерттеуге арнады.

Бұл бастаманың басты мақсаты – «Көне Тараз» археологиялық саябағын құру болатын. Бұған дейін ғалымдар «Шахристан» деп болжаған аумақта қазба жұмыстары жүргізіле бастаған. Қаланы зерттеу барысында 1,5 - 2 метр тереңдіктегі мәдени қабаттар Қоқан хандығы кезеңі мен кеңестік дәуірге тиесілі екені анықталды. Ал одан төменгі қабаттан 10-13-ші ғасырларға жататын Қарахан дәуірінің мәдени қабаты ашылды.

2014-2017 жылдар аралығында жалпы көлемі 18000 шаршы метр аумақта жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде Қарахан кезеңіне тән қала құрылысының орны анықталып, ортағасырлық Тараздың мәдениетіне қатысты деректер алынды.

1973 жылы К. Байбосыновтың жетекшілігімен жүргізілген археологиялық зерттеу 2012 жылы қайта жалғасын тауып зерттелді. Зерттеу аяқталғаннан кейін Хамам моншасының негізі қайта қалпына келтірілді. Бұл нысан Тараз қаласының ортағасырлық кезеңдегі мәдени және тұрмыстық деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді. Хамам – шығыс әлемінде ежелден белгілі монша түрі, ол тек жуынуға арналған орын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени іс-шаралар өтетін қоғамдық кеңістік ретінде де қызмет атқарған.

Керуен сарайы - орта Азияның ортағасырлық кезеңінде ұзақ жол жүрген саудагерлер мен саяхатшылар үшін маңызды орын болған. Бұл ғимараттар қонақ үй, сауда және т.б қызметтер үшін арнайы салынған.

Қазба жұмыстарының нәтижесінде жалпы саны 4 мыңға жуық артефакт табылып, олардың ішінде тарихи және археологиялық тұрғыдан ерекше құнды заттар анықталды. Табылған құнды жәдігерлер Тараздың ортағасырлық мәдениеті мен тұрмыстық деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді.

Жәдігерлер қыш ыдыстардан, металл бұйымдардан, моншақтардан, шыны және сүйектен жасалған заттардан құралған. Солардың ішінде шамамен 2 мыңға жуығы – нумизматикалық жәдігерлер, яғни теңгелер. Бұл Тараздың тек ірі сауда орталығы ғана емес, сонымен қатар түрлі мәдениеттер мен мемлекеттермен тығыз байланыс орнатқан қала болғанын дәлелдейді.

Қазіргі таңда Тараз қаласындағы «Көне Тараз» ашық аспан астындағы археологиялық саябағы бүгінде қала тарихын зерттеу үшін аса маңызды нысанға айналды. Бұл Тараздың ортағасырлық мәдениетін, өнерін және тұрмысын танып-білуге үлкен мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тарихи жәдігерлер мен мәдени мұраны сақтау және насихаттау ісіне зор үлес қосып, көне Тараздың өткенін тереңірек түсінуге жол ашады.

Тараздың бір ғана ерекшелігі – Жәнібек пен Керейдің хан тағы бар. Әбілхайыр ұрпағынан, Өзбек хандығынан 200 әскерімен бөлініп, жаңа хандықты құруы, Шу мен Қаратау өзенінің бойында «Хан тағы Қозыбасы шоқтығы» деп аталады. Сондықтан да Жамбыл облысының тарихы бөлек. Баршамыздың «Тараз – тарихымыздың діңгегі» деп айтатынымыз сондықтан.

Жібек жолының мәдени ықпалы Қазақстан қалаларында сәулет, әдебиет, ғылымның өркендеуіне ықпал етті. Осылайша, Ұлы Жібек жолы тек сауда ғана емес, сонымен қатар жаһандану процесінің алғашқы қадамы ретінде маңызды. Ұлы Жібек жолы – адамзат өркениетінің дамуына зор ықпал еткен тарихи кеңістік болса, сол кеңістіктегі ең жарқын мәдени ошақтардың бірі – Тараз қаласы екені анық.

Тараз тек керуендер аялдаған сауда бекеті емес, ол – идеялар алмасқан, ғылым мен білім дамыған, сәулет өнері мен қолөнер гүлденген рухани орталық болды. Ғасырлар қойнауынан жеткен тарихи ескерткіштер мен археологиялық деректер Тараздың жоғары

мәдени деңгейін, халықаралық байланыстардағы белсенді орнын дәлелдейді. Бұл – қазақ жеріндегі өркениеттің терең тамыры бар екенін айғақтайтын құнды мұра.

Бүгінде Тараздың тарихи-мәдени қазынасын зерттеу мен насихаттау – тек өткенді тану емес, ұлттық бірегейлікті нығайту, тарихи сананы қалыптастыру жолындағы маңызды қадам. Ұлы Жібек жолының ізімен жүріп, біз тек көне қаланың тарихын емес, халқымыздың өркениеттік болмысын, рухани байлығын танимыз. Сондықтан Тараз – өткеннің ескерткіші ғана емес, болашаққа бағыт беретін тарихи бағдаршам.

Тараздың тарихи мұрасы тек көне қалашықтар мен сәулет ескерткіштерінде ғана емес, ол бүгінгі білім мен ғылым ордаларында да сақталып, жаңғырып келеді. Сол мәдени қазынаның бір жарқын көрінісі – М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті музейі. Бұл музей – Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараздың рухани байланысын айқындайтын заманауи мәдени-тарихи орталық.

Музей қорында 2000-ға жуық жәдігер бар. Оның ішінде:

– XVI ғасырдың ұлы ойшылы, тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати мұрасына арналған материалдар;

– университеттің қалыптасу тарихын көрсететін сирек фотосуреттер мен құжаттар;

– оқытушылар мен студенттердің ғылыми жетістіктерін айғақтайтын медальдар, дипломдар, кубоктар;

– VII–VIII ғасырларға жататын көне құмыралар мен тұрмыстық бұйымдар;

– ортағасырлық ат әбзелдері, қару-жарак үлгілері;

– XVIII ғасырдың күміс әшекейлері;

– 1886 жылы жасалған аңшылық мылтық және сирек кездесетін құстар экспонаттары сақталған. Әсіресе этнография залындағы жәдігерлер Тараз өңірінің көне тарихын, Ұлы Жібек жолы дәуіріндегі мәдени сабақтастықты айқын көрсетеді. Ұлы Жібек жолы – өркениеттерді тоғыстырған жол болса, университет музейі – сол өркениеттік сабақтастықты бүгінгі ұрпаққа жеткізетін алтын көпір.

Біздің басты мақсатымыз – тарихи мұраны сақтау ғана емес, оны жас ұрпақтың санасына сіңіріп, ұлттық рух пен отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру. Тараздың мәдени қазынасы – өткеннің естелігі ғана емес, болашаққа бағыт беретін рухани бағдар.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К.М.. Древний Тараз. – Алматы: Дәуір, 2002.
2. Ұлы Жібек жолы тарихына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2000.
3. “Ақ Жол” облыстық газеті, 4 саны, 14 ақпан, 2022 ж
4. Түркістанның ортағасырлық тарихы: научное издание / Е.Смағұлов, М.Тұяқбаев-Түркістан: Мұра, 1998.-52бет
5. Байпақов К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.
6. Taraz Historical and Cultural Museum-Reserve: History of Taraz https://ezhelgi-taraz.kz/en/page/history?utm_source=chatgpt.com

Бейсегулова А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. (Қазақстан)

PhD, д.м. атқарушы.

Жайлыбай Д.

Археология, этнология және музеология кафедрасы. PhD докторант

Алматы қ. (Қазақстан)

ҚЫЗЫЛҚҰМ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТІРШІЛІКҚАМЫ ЖҮЙЕСІ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР (ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ)

Қазақ халқының қазіргі дәстүрлі этномәдени және этноәлеуметтік жағдайы қазақ этнографиясының негізгі Қызылқұмның үстінде отырған елді мекендер Өзбекстанмен шекаралас Кекірелді, Шобанқазған ауылдық округтері қарастырылды.

Қызылқұмды игеру үшін құрылған, Кекірелі елді мекені Қызылорда облысы, Кармақшы ауданы, Көмекбаев ауылдық округі құрамындағы Жаңақала кеңшарының қой фермасы және жазғы жайлау, қысы қыстау орны, қаракөлді игеру үшін де жоспар болған. Елді мекен сексеуіл тоғайдың жанында. Бұл жердің Кекірелі аталуы осы жердегі кекіре өсімдігінің көп өсетіндігіне. Шобанқазған шекаралы ауылында Өзбекстаннан, Қарақалпақстаннан келген қазақтар мал бағады. Шекараны бөлгенде Нысан ауылы Өзбекстанға бөлініп, Шобанқазған Қазақстанға өткен. **Бұл өңірдің** қазақтары малшаруашылығымен айналысады.

Қызылқұм өңірі – Әмудария (Өзбекстан) мен Сырдария (Қазақстан) өзендері аралығын алып жатқан құмды алқап. Қызылқұм даласы туралы табиғи ландшафтары, фаунасы ондағы тұрып жатқан халықтардың этникалық құрамы, шаруашылығы мен тұрмыс тіршілігіне қатысты көптеген деректер сақталған. Оның бір бөлігі статистикалық деректер болса, кейінгі бөлігі ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы авторлардың қалдырған деректері. Соның ішінде В. Пельц «Очерк Южных Кызыл-Кумов» [1, 1912], А.П.Хорошхиннің «Сборник статей, касающихся до Туркестанского края» [2, 1876]; Е.И.Гродеков Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области [3, 1889], Өзбекстан және Қарақалпақстан қазақтарының шаруашылығына мән берілген У.Х.Шәлекеновтың «Казахи низовьев Амударьи» [4, 1966] еңбегін атауымызға болады.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мазмұны Қызылқұм даласын алғашқы зерттеушілердің бірі В.Пельцтің «Оңтүстік Қызылқұмның очеркі» атты еңбегіне тоқталдық, себебі автор Қызылқұмның оңтүстік бөлігінің табиғатын білетін менің таныстарымның арасында, әлі күнге дейін өз білетіндерімен баспа бетінде бөліскен емес. Оңтүстік Қызылқұмға әлі бірде-бір зерттеуші барған жоқ. 30 мың шаршы метр аумақты алып жатқаны туралы Түркістанға байланысты еңбектерде бірнеше жолдар ғана жазылған. Сол себепті де оңтүстік Қызылқұм туралы қысқаша очерк жариялауға мүмкіндік туды деп көрсеткен. Оңтүстікте Нұрата тау жотасы, батыста Бұхара иеліктерінің орманды даласы, солтүстікте аса биік емес, бірақ биологиялық тұрғыдан алғанда маңызды бірқатар тау жоталары, шығыста Сырдария алқабы және Бетпақдала шекаралары қоршап жатыр.

Шаруашылық типі мен экологиялық түсінігіне қарап, халықтың өндірушілік қабілетін анықтауға болады. Ал өндірістік түсінік шаруашылық типі арқылы анықталады. Бұл әрине тарихи қалыптасқан дәстүрлі құбылыс. Сонымен қатар, әр халықтың өндірушілік қабілеті табиғи, кеңістік және мәдени ортаға да байланысты. Сондықтан әр халықтың шаруашылығы оның этникалық тұтастығын анықтайтын негізгі факторлардың бірі ретінде танылады. Себебі, шаруашылық адам өмірінде күнделікті дағдыларды қалай қалыптастыратын болса, дәл солай дәстүрлі мәдени құндылықтарын қалыптастырады. Мысалы, қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы қазақ халқының өндіруші түсінігін қалыптастырды. Төрт түлік қазақтар үшін тек өмір сүру қажеттілігі емес, сонымен қатар басқа халықтармен байланыс орнатушы тауар ретінде қолданылды.

Мысалы, Қызылқұм қазақтары табиғи-географиялық тұрғыдан оқшауланғанын байқалады. Бұл өз деңгейінде қазақ этномәдениетінің сақталуына және дамуына мүмкіндік

беріп отыр. Оның басты көрінісі мал шаруашылығынан көрінеді. Соның ішінде көшпелі қазақ мәдениетін айқындаушы шаруашылық түрі ретінде мал шаруашылығының орны ерекше. Қазақтардың шаруашылық түрі қоныстанған аймағы мен территориясының табиғи климаттық ерекшелігіне қарай ауысып отырғанын да байқаймыз. Сонымен қатар, осы өңір қазақтарының XIX ғасырларда басым бөлігі мал шаруашылығымен айналысқанымен, егіншілікпен және балықшылықпен айналысқан қазақтарда болғанын дәлелдейді.

Жалпы, қазақ халқының мал шаруашылығымен айналысуы этностың өмір сүрген географиялық ортасына, экологиялық жағдайы мен маргиналды аймағына байланысты болды [5, Б.21-22]. Соған сәйкес Өзбекстандағы қазақтардың шаруашылығы Орталық Азиядағы Хиуа, Қокан және Бұхара хандықтары құрамына кірген қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы ретінде сипатталады. Осы мал шаруашылығының ыңғайына қарай қазақтардың дәстүрлі қоныстану жүйесі қалыптасты. Мысалы, қыс мезгілінде қазақтардың көпшілігі қыстауға құмды жерлерге көшті. Себебі, қыста құмды жерлердің ауа райы мен шөбі малға жайлы болды. Ал, жазда өзен көлдердің жағасын жайлап отырды. Ал далалық алқаптарда көшіп жүрген қазақтар құдықтар қазуға мәжбүр болды. Осы құдықтар арасындағы қашықтық қазақтардың көш жолдарының бір түрі болып табылады. Бұл жөнінде Х. Арғынбаев көшпелі қазақтардың көктеу мен күзеуді, жайлауды ру арасында ортақ пайдаланғанын түсіндіреді [6, 1969, б. 52]. Бұл туралы С. Әжіғалидің де зерттеулерінен кездестіреміз, ғалым ру арасында ортақ жайылымдар болғанын жазады [7,154]. Соның ішінде Өзбекстан қазақтарының негізгі қыстайтын аймағы Қызылқұм болды.

Далалық зерттеу барысында Қызылқұм алқаптарында б ұ р ы н н а н отырған тұрғындардың осы өңірдегі түрлі өсімдіктерінің бәрін тұрмыс тіршілікте пайдаланылып отырғанын байқаймыз. Мысалы шөл алқабының басты өсімдігі сексеуіл шоғы басқа жанатын шикізатқа қарағанда қызуы мол тамызық екені де белгілі.

Сонымен қатар, Қызылқұм қазақтарында сексеуілді зират құрылысына қолдану кең етек алған. Отын ретінде қолданумен қатар, сексеуілді қораға, қыстауға қоршау ретінде, сексеуілді өріп зираттар басын тұрғызуға, күмбез көтеруге қолданған.

Сурет 1-3. Сексеуілден тұрғызылған қыстау-қоршау және зират. Қызылқұм.

Өңірдің тұрғындары ертеден табиғаттағы шикізатты тұрмыстарында шебер пайдаланып отыр. Әр өскен ағаштар мен өсімдіктерді кәдеге жаратады. Солардың бірегейі қамыс пен ши. Әрине, ежелден қамыс пен шиден ну болғаны белгілі. Қамыс пен ши шөлейтті жерлер мен тау беткейлерінде, өзен жағасында өсетін биіктігі бір жарым-екі құлаштай, сабағы жіңішке, қияғы бар қамыс текті өсімдік. Қамыс тұрмыстық құрал ретінде, әрі малға азық ретінде пайдаланып келеді. Қамыстың биіктігі 3-4 м.-ден 50 м.-ге дейін, ақпарат берушілер қамысты осы күнге дейін сылаққа қосып құрылысқа пайдаланатын таптырмас құрал дейді. Малға жас қамысты, өзегі қатпай тұрғанда береді. Қамысты киіз үйдің еденіне де пайдаланды. Оны қамыс бөрене дейді, киіздің астына төселген. Қамысқа қарағанда ши бағаланады.

Ертеде бабаларымыз елді өсімді жерлерге қарай қондырған, сондай жерлердің бірі құмдауыт, шөлейт жерде қалың ши өсіп тұрған маңға қоныстанған. Шиде жер асты суға жақын жерде өсетіндіктен, сол жерден құдық қазған.

Шиден құрт жаятын сөре, киіз үйдің алдына қос ретінде, киіз басқанда жүн шабақтауға, киізді орауға, тары сүзуге, сойған малдың етінің астына салуға, сырмақ, киіз ылғал тартпас үшін астынан төсеуге, жаңа туылған төлді көп көзінен қалқалап қою сынды түрлі шаруашылыққа қолданған және қолдануда. Қазіргі күні киіз басып жүрген осы өңірде тұратын ақпарат беруші А.Төресбаева: тоқылған ұзын шидің үстіне төселген жүнді алдымен қайнап тұрған ыстық сумен бастырып алып, шиді екі шетінен қарама-қарсы екі әйел орап отырады (информатор). Әр ораған сайын қайнап тұрған ыстық суды шелекпен тасып, үстінен құяды. Қармақшы ауданының Көмекбаев аулында шимен тоқып отырған шеберлер көп. Ши тоқу оңай жұмыс емес, шыдамдылықты, төзімділікті талап етеді. Алдымен түрлі түске боялған жүнді тарақпен түтіп, жіңішкелеп тарқата созады. Шидің әр талын алдын-ала сызылған өрнекке сай түсін келтіре шиге орап тоқиды. Түрлі оюмен шиді керегені айналдыра керіп шығады, үйдің ішіне көрік береді. Тығыз тоқылған ши киіз үйді шаң-тозаңнан желден қалқалайды. Жазды күндері іргесі түрілген киіз үйдің тұтылған шиінен таза ауа кіріп тұрады. Сонымен қатар, бесік жабдықтарының үстінен ұзына бойы жайылатын түбек бекітілетін тұсы ойық тоқылған ши төсеніш (қазіргі таңда қолданыста жоқ) қолданған. Ақ шиді тазалап аршымайды, тоқыған кезде шидің екі ұшын жарты қарыстай жуандау жағын қарақұсы дейді, екінші жағы жіңішкелеу келеді екі жағын алмастыра тепе теңдікті ұстанып тоқиды. Сол уақыт шидің сап-сары болып піскен уақыты. Ақ шиді киіз басуға, ши болмаса киіз баса алмаймыз, киіз үйдің керегесінің үстінен жабуға пайдаланды. Өрнек салынып жасалған шым ши ең бағалысы. Бұл көбіне бадана ши дейді. Жәй шиге қарағанда сәл жуандау, қамысқа қарағанда жіңішкелеу болады. Ақкездемеге өрнегін тартып алып, соған қарап отырып, жүн жіпті бояған. Бояп отырған адам өте епті болу керек себебі оны есептеп, санап отырып тоқып шығады. Киіз үйді керегенің сыртын қаптау үшін оның басы мен аяғы керек. Киіз үй есігі жақ тұсынан басталатын ши тоқымасының да атауы болған. Жаз мезгілінде киіз үйдің есігінің орнына шиді қолданған (информатор).

Шиден өріліп жасалған шым есік. (Қызылқұм, Т.Көмекбаев ауылы).

Шидің өзі қолданысына қарай, түріне қарай ақ ши, шым ши болып бөлінеді. Өре ши, шыпта дейді дастархан ретінде де пайдаланған. Бұл шилерді өзегіне дейін әбден тазалайды. Дайындап қойған шиді ақ жіппен байлап, тоқып құрт, ірімшік жаюға өре дайындайды. Тазаланған шиге орап етті де кептірген.

Бұрындары шиден тоқылып жасалған бойра алашаның үстіне намаз оқитын. Қазіргі күні шиден тоқылған дүниелер сирек болсада әлі де қолданыста бар. Мысалы шиді үйлердің қабырғаларының сылағына, киіз үй уығының сыртынан қаптайды, шиден майда малға, қозы лаққа қоралар жасады. Шиден тоқылған өрелерге құрт кептіріп, қықым, шыбын шіркей түспеу үшін даладағы астың, қазанның бетін жабуын қояды, ши табиғи таза материал, қазанның ішіндегі ас ауа кіріп тұрғандықтан тамақ ашымайды. Ши орап қоюға өте ыңғайлы. Шимен дәстүрлі киіз жасауда сабалынып болған жүнді осы шидің үстіне жайып шабақтаған. Киіз үйдің алдындағы қос ретінде «шәйлә» деп аталатын құрылыста пайдаланды.

Шиді кереге жабуға және шикос ретінде пайдалану.

Құм үстіндегі қазақтардың негізгі баспанасы киіз үй болды. Зерттеу экспедициямызда басқа өңірлерде «қазақ үйі» не «киіз үй» деп деп атаса бұл өңірде «Шымбай үйі», «қара үй» атайды. Бірақ атаулары түрлі болса қазақ халқының дәстүрлі баспанасы киіз үй екені белгілі. Ақпарат берушілер қазақ үйдің нағыз ұста шеберлерінің Қарақалпақстанда көп болғанын айтады. Қазірдің өзінде ауылда үйме- үй қазақ үй «қара үй» тігіліп отыр. Қызылқұм қазақтары киіз үйлерді Өзбекстан, Қарақалпақстанда тұратын шеберлерден алады. Қарақалпақ қазақтары арасында ағаш ұсталары көп. Бұл өңірдегі қара үйлердің көбі алты және сегіз қанатты. Үй жасайтын шеберлерді «үйшілер» деп атайды. Қолөнершілер көбіне

ағаштан, теріден жасалатын заттар жасады. Сол себепті ершілер ат әбзелдерінің бәрін қолдан жасайды. Көмекбаев ауылына қоныстанған «отыз үйдегі» қазақтардың барлығы киіз үй құрып отыр. Әрине киіз үй көшпелі қазақ халқының негізгі баспанасы. Киіз үйдің тарихы да өте тереңде. Киіз үйді қазақ халқының ұғымында киелі санағаны белгілі. Қазақ киіз үйлерінің типтері олардың үлкен-кішілігіне, яғни тігілген үйдің қанаттары деп аталатын керегелерінің санына байланысты. Киіз үйдің сықырлауығынан бастап шаңырағына дейінгі әрбір бөлшегі өзіндік ерекшелігімен жасалады. Қазақ киіз үйлерінің дәстүрлі үлгілері Қарақалпақстан және Қызылқұм қазақтарында жақсы сақталған. Қызылқұмдағы қазақтардың әр киіз үйі бірінен бірі өтіп, дәстүрлі стильді сақтап отыр. Т.Көмекбаев пен Кекірелідегі қандастарымыздың үйлеріндегі бұрын тұрмыс тіршілікте қолданыста болған еңбек құралдарының болуы, ескіден келе жатқан келі-келсап, күбі, тас диірмен, қақпанның түрлері, малға байланысты ертұрмандар мен ат әбзелдері, тағы басқада қолөнер бұйымдарынан осы өңірде ежелден келе жатқан шаруашылықтың жалғасын жалғастырып отырғанын сонымен қатар, қазақ үйлерінің де бұрынғы дәстүрлі киіз үй әшекейлерімен жабдықталғанын байқауымызға болады (О.Ұзақбаева, информатор).

Киіз үйінің ішкі интерьерімен таныстырған тұрып жатқан киіз үйдің іші қыста жылы, жазда салқын қызылқұмның климатына ыңғайлы, киіз үйдің алдына шиден өрілген «шәйлә» құрылады. Сонымен қатар, шиден қос деп аталатын тұрақ құрылады, онда азық-түлік, ыдыстар қояды. Киіз үйдің сүйегі жеңіл, мықты болу үшін мәжнүн талдан шаңырағы қайыңнан жасалады. Үйдің сыртын киізден, керегені туырлықпен, уықты үзікпен, шаңырақты түндікпен жабады. Уық пен керегені бау, басқұрмен бекітеді. Ең алдымен есік құрылады. Киіз үйдің есігін шығыс жаққа қаратып салу үрдісі сақталған. Киіз үй есігі сықырлауық үш бөліктен тұрады; таяныш, ағаш жақтаулар және қалайымен оюлап есік. Киіз үйдің әсемделуі табалдырықтан басталады. Есік жақтаулары оймыштармен және алуан түрлі оюлармен әшекейленеді. Қазіргі күні қара үйдің сүйегі мен киіз жабдығының өзі бес жүз мың теңге тұрады. Толық жабдығымен екі миллион теңге.

Киіз үй тігіп отыру. Солтүстік Қызылқұм үсті. Т.Көмекбаев атындағы ауыл. Қармақшы.

Киіз үйдің шаңырағын қасиет тұтып, ұрпақтан-ұрпақтан мирас болып қалдырып отыратын қазақ отбасылары, шаңырақты қыз баласына бермейді. Қазақ халқының ортақ баспанасы киіз үйдің, ішкі жасауының жергілікті ерекшеліктері олардың тұрмыс тіршілігіне байланысты, Қызылқұмның, Мойынқұм қазақтарының киіз үйлері ертеден келе жатқан қазақ үйлермен бірегей. Үйдің отағасы қайтыс болған үйде киіз үйдің басқұрлары, бау-шулары ілінбейді. Көбіне бұл өлкеде сегіз және он екі қанатты қазақ үйлері.

Қорыта айтқанда Қызылорда облысының Қармақшы ауданының елді мекендерінде жүргізілген кешенді этнографиялық экспедиция материалдары дәстүрлі анықтауға және қазіргі шаруашылық жағдайын сипаттауға мүмкіндік береді.

Мақала АР26197945 «Этно-эко жүйедегі Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмды этнографиялық және этноархеологиялық зерттеу» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында даярланды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Пельц В. Очерк Южных Кызыл-Кумов. Самарканд, 1912.
2. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – Спб., 1876. – 366 с.
3. Гродеков Е.И. Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области. –Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина, 1889.
4. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. – Ташкент: ФАН, 1966. – 336 с.
5. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. –Алматы «Социнвест» - Москва «Горизонт», 1995. – 320 с.
6. Арғынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы хақында. – Алматы: Ғылым, 1969. – 170 б.
7. Ажигали С.Е. Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии) // Этнографо-археологические комплексы. Проблемы культуры и социума. Новосибирск: «Наука Сибирское предприятие РАН, 2002. – Т. 5. – С. 143-190.

Абдурахитов Е.С.

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей – қорығы» РМҚК.

«Этнография» ғылыми – зерттеу бөлімінің ғылыми қызметкері.

Шәуілдір а.(Қазақстан)

XXI ҒАСЫР МУЗЕЙІ – ДӘСТҮР МЕН ИННОВАЦИЯ ҮНДЕСТІГІ.

Қазіргі жаһандану дәуірінде мәдени мұраны сақтау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу мәселесі ерекше маңызға ие. Осы үдерісте музейлер қоғамның мәдени жадысын сақтайтын негізгі институттардың бірі болып табылады. XXI ғасырда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы музей қызметіне жаңа талаптар қойып, оның дәстүрлі қызметін жаңаша қырынан қарастыруды қажет етті. Ақпараттық технологиялардың дамуы, цифрлық мәдениеттің қалыптасуы музей кеңістігін жаңғыртып, келушімен қарым-қатынас орнатудың жаңа формаларын туындатты. Осыған байланысты дәстүрлі музейлік тәжірибе мен инновациялық технологиялардың үндестігі өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр.

1. Дәстүр ұғымының музейлік контекстегі мәні. Дәстүр музей қызметінде тарихи сабақтастықты, ғылыми дәлдікті және мәдени мұраны сақтау қағидаттарын білдіреді. Дәстүрлі музейлік модель экспонаттың түпнұсқалығын, сақтау талаптарын және классикалық экспозициялау әдістерін қамтиды. Музейдегі дәстүр мәдени жадыны сақтаудың негізгі тетігі болып табылады. Ол ғылыми жүйелікке, деректік нақтылыққа және тарихи шынайылыққа негізделеді. Осы тұрғыда дәстүр музейдің институционалдық тұрақтылығын қамтамасыз ететін фактор ретінде қарастырылады.

2. Инновация ұғымы және оның музей қызметіндегі орны. Инновация музей қызметінде жаңа технологияларды, коммуникациялық тәсілдерді және басқару модельдерін енгізумен сипатталады. Инновациялық үдерістер ақпаратты ұсынудың жаңа формаларын қалыптастырып, музейдің әлеуметтік рөлін кеңейтеді. Цифрландыру, интерактивті экспозициялар және виртуалды музейлер инновацияның негізгі көріністері болып табылады. Бұл технологиялар музейдің аудиториямен өзара әрекеттесуін күшейтіп, мәдени ақпараттың қолжетімділігін арттырады.

3. Дәстүр мен инновацияның диалектикалық байланысы. Дәстүр мен инновация музей қызметінде диалектикалық бірлікте қарастырылады. Инновация дәстүрлі музейлік мазмұнды жоюды мақсат етпейді, керісінше оны жаңа формада қайта интерпретациялауға мүмкіндік береді. Мысалы, түпнұсқа жәдігерді сақтау дәстүрлі қағидат болып қала береді, ал оның цифрлық көшірмесін жасау инновациялық тәсіл ретінде қолданылады. Бұл жағдайда инновация дәстүрдің функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

4. Дәстүр мен инновация арасындағы қайшылықтар. Музей тәжірибесінде дәстүр мен инновация арасында белгілі бір қайшылықтар туындайды. Шамадан тыс технологияландыру экспонаттың тарихи мәнін екінші орынға ысыру қаупін тудырады. Ал дәстүрге шамадан тыс сүйену музейдің заманауи аудиториядан алшақтауына әкелуі мүмкін. Сондықтан музей қызметін дамытуда дәстүр мен инновация арасындағы тепе-теңдікті сақтау негізгі әдіснамалық қағидат болып табылады.

5. Дәстүр мен инновацияның үйлесімді моделі. Музейдің тиімді даму моделі дәстүр мен инновацияның үйлесімді синтезіне негізделуі тиіс. Бұл модельде дәстүр мазмұндық негізді қамтамасыз етсе, инновация сол мазмұнды жеткізудің заманауи құралын атқарады. Мұндай тәсіл музейдің мәдени мұраны сақтау миссиясын сақтай отырып, оның қоғамдағы коммуникативтік әлеуетін арттырады [1, с 60].

XX ғасыр бойы музейлердің статусы ұлғайып, басқа да әлеуметтік мәдени институттардың қызметтерін өзіне алуына байланысты мәдени ақпаратты трансляциялаудың негізгі құралына айналды. Егер бұрындары музейлерге баратындардың негізгі легі жоғары білімді, оқыған

адамдар және олардың ұрпақтары болса, қазірде музейлерге барушылардың әлеуметтік құрамы біршама кеңейген. Қазіргі әлеуметтік мәдени жағдай музейлерге жаңа идеялар, білімдер, рухани құндылықтар іздеуге итермелейді. Осылайша, музейлер қоғамдық сананың дамуын белгілі деңгейін бейнелейтін институттан біртіндеп оған жаңаша серпін беретін институтқа айналууда. Цифрлы технологиялар мен IT саласының дамуы музейлік жәдігерлерді 3D моделдерін құру арқылы қайта қалпына келтіру ісін жаңа деңгейге көтерді. Қазірде дамыған батыс елдерінде осы технологиялар кеңінен етек жайған сала болып табылады. Тағы бір өзекті мәселе – музей қорын электронды форматқа көшіру, іздеу жүйесіне ыңғайландырып жасақталған бірыңғай ақпараттық база жасақтау. Музейлер тек сақтау мен қалпына келтіру жұмыстарымен ғана айналыспайтынын есте сақтау керек, олар сондай - ақ, зерттеу, түсінік беру жұмыстарымен де шұғылданады. Ал жәдігерлерді кең ауқымда зерделеу үшін жақсы мәліметтер базасы барлығына қолжетімді болуы керек. Осы үшін де IT технологиялар болуы қажет. Виртуалды музей жасақтау арқылы шалғай аймақтарда тұратын немесе әлеуметтік мүмкіншілігі шектелуіне қарамастан үйде отырып-ақ, қажет ақпараттарды оңай тауып, пайдалана алу мүмкіндігін туғызуға әбден болады [2, б.137].

Музей қорын цифрлық үлгіге көшіру – өте қиын, ұзақ уақытты алатын, әрі біліктілігі жоғары кәсіби мамандарды, заманауи жабдықтар мен қаржыны қажет ететін жұмыс. Бірақ, бұл жұмысты жақын арада қолға алу қажет. Қазақтың төл туындылары әлемге паш етіп көрсетуге тұрарлық теңдесіз дүниелер екені сөзсіз. Қазақстан музейлері 1991 жылы өз алдымызға егемен ел болып, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, өзіндік даму бағыты айқындалып, құлашын кеңге жая бастады. Осы уақыттан бастап, ғылыми-зерттеу жұмыстарының өзіндік даму жолы басталды десек болады, музей желілерінің ауқымы кеңейіп, жаңа типтегі музейлер пайда болды. 2005 жылы тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуының өтпелі кезеңі аяқталып, енді оның дамуының жаңа сатысы басталады. Қазақстан музейлері ұлттық нақышта сипат алып, басты бағыты дәстүрлі, ұлттық өнерді паш етумен байланысты болғандықтан, музейлердің техномәдени-ағартушылық құрылымына үлкен қолдау көрсетілуі керектігі жөнінде мәселе түбегейлі көрініс тапты [3, б.36].

Бүгінгі таңда біз ақпараттық технологияның дамуы есебінен туып отырған дәстүрлі және жаңа көзқарастардың қақтығысын көріп отырмыз. Қазақстан музейлері үшін басым екі үрдіс: материалдық емес мұраның құрып кету қаупі төніп тұрған мәдени дәстүрлерін, соның ішінде «ауызша таралған», сақтау және қолдау, алыс өркениеттер дамуының «негізгі» үрдісіне ілесуге мүмкіндік беретін көрнекі бағыттарды дамыту. Қазіргі заманғы қазақстандық музейлерде алдыңғы орынға «табиғилық» сипаты шығады, бұл біздің музейлердің ерекшелігі мен келешегін анықтайды. Жаңа ақпараттық технологияны кеңінен қолдану көрерменге экспозиция мазмұнын терең түсінуге, тақырыпқа қатысты тарихи маңызы бар қосымша деректермен танысуға және баспалық қызмет түрлерін жеделдетуге де жағдай жасайды. Кейінгі жылдары кеңінен қолданылып жүрген электронды жолбағдар арқылы виртуалды экскурсия жасау әлемдегі алдыңғы қатарлы музейлермен өз жерінде отырып ақ, танысуға жол ашып берді. Әрине, мұндай мүмкіндіктер қазіргі заманғы адамзат сұранысына тура табылған жол, елдер арасындағы мәдени байланысты дамытудың да ыңғайлы көпірі. Музей жалпы, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинастырып, зерттеп, солардың жиынтығы негізінде алдына қойған міндеттерін жүзеге асырады. Онда сақталатын ескерткіштер белгілі бір ғылым саласында зерттеу жұмыстарын жүргізуге, ал жүйелі әрі шебер орналастырылған күйде адамның ой-өрісі мен өмірлік көзқарасының, өткенге деген сый құрметінің қалыптасуына тигізер әсері сөзсіз. Сондықтан, мұражайлардың басқада мәдени-ағарту, тәрбиелік және ғылыми мекемелер қатарында алатын өзіндік орны ерекше. Музейдің халыққа қызмет көрсету жұмысының басты әдісі болып отырған экспозиция өзінің ағартушылық және тәрбиелік міндеттерін музейлік бұйымдарды көрсету, оларға арнайы түсініктер беру арқылы жүзеге асырады. Музейдің көрме бөлмелеріндегі экспозициялар танысуға келген көрерменді көрсетіліп отырған бұйымдар жайында жан-жақты хабардар етуі қажет. Осыған орай, кез-келген экспозиция өзінің мазмұны мен мақсатына қарай мына талаптарды ескеруі керек:

1) Көрерменді белгілі бір оқиға жайында хабардар етіп және соның негізінде оның ішкі дүниесіне әсер бере алатын жекелеген музейлік бұйымдар көрсетуге;

2) Экспозициялар музей мамандарының терең ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижелері негізінде құрылуға;

3) Шынайы мұражайлық бұйымдардың мәнін жан-жақты көрсету және оны көрерменге түсінікті ету мақсатында қосымша ғылыми-көмекші құралдарды пайдалануға тиісті.

Музей экспозициялары мақсаты мен қажеттілігіне қарай, үнемі және көрмелер ретінде уақытша да болады. Жас ұрпақты ерлік, елдік рухта тәрбиелейтін, көшпелі өркениеттің қайталанбас туындыларын қастерлеп, туған елінің ұлы тұлғаларының еңбегі мен ерлігін көрсетіп, насихаттай алатын, сол арқылы өз Отанын сүюге деген құлшынысын арттыратын рухани орталықтар болуы керек. XX ғасырдың соңғы жылдарынан бастап, елдің тарихын қалыптастыруда, ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастыруда, тарихи естеліктерді сақтауда мұражайдың алатын орны мен атқаратын қызметі туралы тарихшылар, әлеуметтанушылар және мәдениеттанушылар көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Музей - тарихқа, білімге, ғылыми ізденіске, әлеуметтік тәрбиеге, материалды және рухани мәдениетке, құндылықтарға толы орда. Ендеше, мұражай елдің, аймақтың, сол жерде өмір сүретін халықтың бет-бейнесі деп айтсақ, артық болмас. Сонымен, мұражай аймақтың танымалдылығын, яғни, имиджін қалыптастырушы ретінде, ол — мәдени орталық болуы керек, мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы институт, аймақтың көркін келтіретін, туристерді өзіне тартатын «инициатор», мәдени бастамаларға арналған алаң және өмірлік стандарттың «эталоны» болуы тиіс» [4, б.65].

Қазақстандағы музей жұмысын дамыту барысында

- музей ісін түбегейлі қайта құру;
- музей қорларындағы жәдігерлерді сұрыптай отырып, мәселелік-хронологиялық тұжырымдарға негізделген жаңа экспозициялар құру;
- жәдігерлерді жан-жақты зерттеу арқылы ақпараттық маңыздылығын арттыру;
- экскурсоводтың қызметін жаңашаландыру, түрлендіру жолдарын қарастыру;
- техникалық құрал-жабдықтарды, ақпараттық кеңістікті музей ісінде тиімді пайдалану арқылы көрермендерді музейге тарту;
- музейлердің тәрбиелік мақсаттарына сай музейлік педагогиканы дамыту;
- музейлік бизнес, маркетинг және менеджмент мәселелеріне назар аударып, музей ісінде аталған жаңалықтарды енгізуге мүмкіндіктер беру тұстарына ерекше көңіл бөлінуі тиіс.

Музей белгілі-бір аймақта орналасқандықтан, ол басқа мекемелерге сай емес мәселелерді шешеді: біріншіден, мұражай сол өңірдің ғылыми құжаттандыру орталығы болып саналады. Себебі, музей үлкен ғылыми және мәдени маңызы бар шынайы ақпаратты тасымалдайтын, өңірдің тарихы, мәдениеті, табиғаты туралы куәландыратын құжаттар мен заттарды мұражай пәні ретінде сақтайды. Екіншіден, өңірдің ғылыми-зерттеу қызметінің орталығы, себебі музей заттарын экспонат ретінде таңдау, зерттеу және қолдану қызметін талап етеді, ал алынған нәтижелер мәдени немесе табиғи үрдістерде ғылыми жаңалық болып табылады. Үшіншіден, музей — өңірдің мәдени өкілдігі, музейде көрсетілген экспонаттар сол өңірдің мәдени мұрасы. Музей экспозициялары белгілі - бір уақытта нақты қоғамда үстемдік ететін мәдени нормалар шоғырланған жаңа мәдени шынайылық болып табылады. Төртіншіден, музейдің құжаттандыру, ғылыми және мәдени құндылықтары ағартушылық - тәрбиелік орталық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әр түрлі тарихи кезеңде ұрпақтар тәжірибесін, үлгілі дәстүрді, мәдени нормаларды тасымалдаушы үрдісін жүзеге асырады. Оларға - «Тарихи-өлкетану мұражайы», «Тарихи-мәдени және табиғи қорық мұражайларды» жатқызуға болады. Музей бұл ғылым, білім, коммуникация, мәдени ақпараттар пен шығармашылық инновациялар орталығы ғана емес, ол мәдени бастамаларға арналған алаң ретінде қызмет атаруы тиіс [5, б.44].

XXI ғасырдағы музей феномені дәстүр мен инновацияның өзара сабақтастығы мен үйлесімді синтезі негізінде дамып отырған күрделі әлеуметтік-мәдени институт ретінде айқындалады. Жаһандану мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы музейлердің тек мәдени мұраны сақтаушы ғана емес, сонымен қатар білім беру, коммуникация және мәдени инновациялар орталығы ретіндегі рөлін күшейтті. Осы тұрғыда музей қызметін жаңғырту дәстүрлі құндылықтардан бас тартуды емес, керісінше оларды заманауи технологиялар арқылы жаңа мазмұн мен формада ұсынуды талап етеді. Зерттеу барысында дәстүр ұғымының музейлік қызметтегі орны тарихи сабақтастықты, ғылыми дәлдікті және мәдени жадыны сақтаумен тікелей байланысты екені анықталды. Дәстүр музейдің институционалдық тұрақтылығын қамтамасыз етіп, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің негізгі тетігі болып табылады. Ал инновация музей кеңістігін жаңғыртып, оның қоғаммен байланыс орнату мүмкіндіктерін кеңейтеді, аудиторияны тартудың жаңа формаларын қалыптастырады. Цифрландыру, интерактивті экспозициялар, виртуалды музейлер мен ақпараттық дерекқорлар мәдени мұраны кең ауқымда танытуға және қолжетімді етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Дәстүр мен инновацияның диалектикалық бірлігі музей дамуының негізгі әдіснамалық қағидаты ретінде көрініс табады. Инновациялық технологиялар дәстүрлі музейлік мазмұнды толықтырып, оның функционалдық әлеуетін арттырады. Дегенмен, шамадан тыс технологияландыру тарихи шынайылықтың әлсіреуіне, ал дәстүрге біржақты сүйену музейдің заманауи аудиториядан алшақтауына әкелуі мүмкін. Сондықтан музей қызметін жоспарлау мен дамытуда осы екі үрдіс арасындағы тепе-теңдікті сақтау аса маңызды. Қазақстан музейлерінің даму тәжірибесі де дәстүр мен инновация үндестігінің өзектілігін айқын көрсетеді. Тәуелсіздік жылдарында музей желілерінің кеңеюі, ұлттық мазмұнның күшеюі, халықаралық мәдени жобаларға қатысуы музейлердің елдің мәдени имиджін қалыптастырудағы рөлін арттырды. Сонымен қатар музей қорларын цифрландыру, виртуалды экскурсиялар ұйымдастыру, музейлік педагогиканы дамыту сияқты бағыттар қазақстандық музейлердің заманауи талаптарға бейімделуінің маңызды көрсеткіші болып отыр. XXI ғасыр музейі – бұл өткен мен бүгінді, дәстүр мен жаңашылдықты байланыстыратын мәдени диалог алаңы. Дәстүр мазмұндық және рухани негізді қамтамасыз етсе, инновация сол негізді қоғамға жеткізудің тиімді әрі заманауи құралын ұсынады. Осындай үйлесімді модель ғана музейдің мәдени мұраны сақтау миссиясын жүзеге асырып қана қоймай, оның қоғамдағы әлеуметтік, ағартушылық және коммуникативтік маңызын арттыра алады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Шляхтина Л.М. «Современная методология реализации образовательной функции музеев». Важский край: источниковедение, история, культура: исследования и материалы. - Вельск, 2004 г. – с 126
2. Масалимова А.Р, Абдығалиева Г.К., Алтаев Ж.А. Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60). Алматы, «Қазақ университеті», 2017 жыл. - 297 бет
3. Кукашев Р.Ш. К вопросу о новых подходах в методологии научного проектирования музейной экспозиции. – Алматы, 1998 г. – с 78
4. Қартаева Т.Е. Әлемдік музейлер кеңістігі. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013 жыл. – 148 бет
5. Ирбаева А.Ғ. «Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі». – Астана, 2010 жыл. – 308 бет

ОТЫРАР МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ АҒАШ БҰЙЫМДАРДЫҢ ОЮ-ӨРНЕК ТҮРЛЕРІ.

Отырар музей қоры – қазақтың дәстүрлі қолөнерін, соның ішінде ағаш бұйымдардағы ою-өрнек өнерін сақтап, насихаттайтын маңызды мәдени орталық. Музей қорындағы ағаш

бұйымдарда кездесетін ою-өрнектер халықтың дүниетанымы, эстетикалық талғамы мен тұрмыс-салты туралы мол мағлұмат береді. Қазақтың ұлттық қолөнерінде ағаштан көптеген заттар жасалды. Мәселен, **1. Зооморфтық ою-өрнектер.** Жануарлар бейнесіне негізделген өрнектер. Қошқар мүйіз – ең кең тараған түрі, молшылық пен берекенің белгісі. Сыңар мүйіз,

түйе табан, арқар мүйіз – күш, төзімділік, ырыс ұғымдарын білдіреді. Бұл өрнектер кебеже, сандық, адалбақан, асадал сияқты бұйымдарда жиі кездеседі. **2. Геометриялық ою-өрнектер.** Түзу және қисық сызықтардан құралған өрнектер. Төртбұрыш, үшбұрыш, ромб, ирек (меандр).

Әдетте есік-терезе, ағаш кереует, тіреуіштерде қолданылады. Нақтылығы мен симметриясы ағаш бұйымның беріктігін айқындайды. **3. Өсімдік тектес ою-өрнектер.**

Табиғаттағы өсімдіктерден шабыт алған нәзік өрнектер. Гүл, жапырақ, бұтақ бейнелері. Бұл түрлер сәндік мақсатта, әсіресе жиһаз бен тұрмыстық бұйымдарды көркемдеуде пайдаланылған. **4. Космогониялық және символдық өрнектер.** Әлем құрылысы мен рухани сенімдерге байланысты. Шеңбер, күн бейнесі, айшықтар – өмірдің мәңгілігін, жарықты, уақыт айналымын меңзейді. Сирек кездескенімен, тарихи құндылығы жоғары.

Отырар өңірі – көне өркениет ошақтарының бірі. Бұл аймақта қалыптасқан қолөнер дәстүрі ағаш өңдеу өнерінде де айқын көрініс тапқан. Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығында сақталған ағаш бұйымдар қазақ халқының дәстүрлі тұрмысымен, шаруашылығымен және эстетикалық талғамымен тығыз байланысты. Ағаш бұйымдардағы ою-өрнектер тек әсемдік үшін ғана емес, терең символдық, магиялық және тәрбиелік мәнге ие болған. Ағаш шеберлері ою-өрнек салуда табиғатпен үйлесімділікке, симметрия мен ырғаққа ерекше мән берген. Әр бұйымның қызметіне қарай ою көлемі, тереңдігі мен орналасу аймағы нақты ойластырылған. Отырар музей қорындағы ағаш бұйымдарда ою-өрнектердің композициясы бірнеше принципке негізделеді:

1. Симметриялық композиция. Көбіне сандық, кебеже, асадал сияқты бұйымдарда кездеседі. Орталық оське бағынған қос мүйіз, айналмалы өрнектер үйлесімділікті, тұрақтылықты білдіреді. Симметрия – қазақ дүниетанымында тепе-теңдік пен өмір үйлесімінің белгісі.

2. Белдеулік (фриздік) композиция. Бұл тәсілде ою-өрнек бұйымның шетін бойлай айнала жүргізіледі. Әсіресе ағаш төсек, есік жақтауы, сандық жиегінде кең таралған. Белдеулік өрнек бұйымды «қорғау» қызметін де атқарған деген түсінік бар. **3. Еркін композиция.** Өсімдік тектес және символдық өрнектерде жиі кездеседі. Мұнда шебердің қиялы, шығармашылық еркіндігі анық байқалады. Бұл тәсіл сәндік мәні жоғары бұйымдарға тән.

Ою-өрнектердің мағыналық сипаты. Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері белгілі бір ұғымды бейнелейді. Отырар музейіндегі ағаш бұйымдардағы өрнектердің мағыналық сипаты төмендегідей: Қорғау мәні – ирек, тұмарша, шеңбер тәрізді өрнектер жамандықтан сақтайды деген сеніммен салынған. Береке мен молшылық – қошқар мүйіз, түйе табан өрнектері мал шаруашылығымен байланысты. Өмір жалғастығы – өсімдік тектес өрнектер табиғаттың жаңаруы мен ұрпақ сабақтастығын білдіреді. Киелілік – күн, ай, жұлдыз бейнелері көне түркілік дүниетанымнан хабар береді [1, б. 40].

Балташылар, ағаш ұсталары, ершілер, үйшілер ағаш ойып, шыбық өріп, талды пайдаланған. Ағаш ұстасы асадал, кебеже, сөре, тарақ т.б. заттарды жасаған. Ағаш оюшылар оны жалпы күйдіріп, бояп, өрнектеген. Тоқушылар қамыстан, шиден заттар жасаған. Бұл жұмысқа бұтақсыз ақырасы жоқ бүтін ағаштар тандап алынған. Ағаш шеберлері балта,

пышақты, үстірік (сүргі) бұрғы, ағаш түрпісі, тез, қысқы, үскі, қашау, станок сияқты құрылғыларды пайдаланады. Блардан басқа түрлі өлшеуіштер мен үлгілер біз, қырғылар, желім сияқты көмекші құралдар да болады. Ағаштан бұйым жасайтын шеберлер: емен, қайың, самырсын, үйеңкі, қызыл қарағай, шынар, қара ағаш, ырғай, шырғай, тас жарған, мойыл, қайыңның түбірі (безі) сияқтыларды пайдаланды. Бұлардың бірі қатты, бірі жонуға оңай, жылтыр, ал кейбіреулері жарылмайтын, қаңсымайтын болса, енді кейбіреуі иілгіш, жеңіл, су сіңбейтін, біраз бояу сіңгіш, желім ұстағыш болады. Әрбір істің ерекшелігіне қарай, әртүрлі сападағы ағаштар пайдаланылады. Отырар музей қорынан осы айтылған ағаштардың көптеген түрінен жасалған бұйымдарды көруге болады. Мысалы, қазақ шеберлері әрі жеңіл, әрі жонуға жақсы деп арбаның тас ағашын, кереуеттің басын қайыңнан істейді. Күйменің тарамтастың өрме ағаштарын әрі солқылдақ әрі мықты болады деп үйеңкі мен мойылдан жасаса, найзаның сабын, садақ жебесін, соқа мен арбаның оқтық және т.б. бөлшектерін темірдей берік деп еменнен мал суаратын науаны (астауды) су сіңіп, ісінбейді деп самырсыннан жасайды. Құстың тұғыры, балдағы пышақтың сабы, қасық, шөміш сияқты заттар әрі жеңіл, қызыл көк, ақ түстер аралас иісі жақсы болғандықтан, арша ағашынан жасалады. Балтаның, балғаның, қамшының саптары көбінесе, ырғай мен шырғай ұмқат ағаштарынан, тобылғыдан істейді. Қазақ үйдің уық керегелерін талдағы қара мойылдан, шаңырағы мен маңдайша табалдырығын қайыңнан істейді. Оюластырып, шегелеп өрнектеу емен мен қызыл ағашқа жасалады. Отырар өңірінен табылған ағаштардың саны көп емес. Ағаштан жасалған бұйымдардың сақталуы қиын болғандықтан аз кездеседі. Сирек табылған ағаштар VIII-IX ғасырларға жатады. Оның ұзындығы - 25 см, ені - 13 см, қалыңдығы - 4,5 см. Ағаштан жасалған зат арша ағашынан жасалған. Ағаш қалдықтары Құйрықтөбеден табылған. Бетіне гүл, жапырақты өрнектер тәрізді әр түрлі өрнектер түсірген. Бұл ағаштар өртенгендіктен қара түске айналған. Құйрықтөбеден табылған арша ағашынан жасалған зат ұзындығы - 36 см, ені - 10,5 см, қалыңдығы - 2 см. Бетін ойып өрнектелген VIII-IX ғасырға тән, бұл зат нашар сақталған [2, б. 25].

А.А.Черкасовтың 1903 жылы шыққан мақаласында Арыстанбаб кесенесіне қатысты шырақшының айтқан біраз мәліметтері келтіріледі. Шырақшы Нар - Магомет Азиз Арсланбаевтың айтуынша, Арыстанбаб кесенесі осыдан 40 жыл бұрын тұрғызылған жаңа ғимарат. Темірлан салдырған Арыстанбабтың көне кесенесі жер сілкінгеннен қираған екен. А.А.Черкасовтың суреттеуінше, жаңа тұрғызылған ғимарат екі бөлмеден тұрады, оның төбелері киіз үй үлгісіндегі күмбездермен көркемделген, ал кесененің кіре - берісі екі аса көне ұстындарға тірелетін айван үлгісіндегі бастырма етіп салынған екен. Көне ағаш ұстындардың жауын-шашын аз тиген бөлігінде ою-өрнегі бұзылмай сақталыпты. Ұстындардың қандай ағаштан шабылғанын білмекші болған зерттеушіге шырақшы бұл ұстындар «мақта ағашынан» жасалған деп және ертеде мақта үлкен ағаш болып өскенін айтыпты [3, б. 37].

Ағашшы күнделікті тұтынатын ас-су жабдықтарын: тостаған, аяқ-табақ, сапты аяқ, ожау, күбі, келі, астау, ат әбзелдері (ердің қаңқасы, ашамай), үй жиһаздарын: жүкаяқ, кебеже, сандық, асадал, адалбақан, тіреуіш, ағаш төсек, бесік тағы басқа дүйім дүниелерді жасаған. Осы аталған қазақтың ағаштан жасалған ұлттық бұйымдары Отырар музейінің қорында сақталған және экспозиция көрме залына қойылған. Ендеше, қазақтың ағаштан жасалған бұйымдарының түрлері мен ерекшеліктеріне тоқталып өтуді жөн көрдім.

Асадал - тамақ және ыдыс-аяқ сақтайтын үй жиһазы, кебеженің түрі. "Ас" және "адал" деген сөздерден құралған. Үстіңгі бөлігі Арыстан баб кесенесі қақпақталып, шебердің немесе мүлікті жасатушының мүмкіндігіне қарай, оның бетіне түрлі накыштар салып, сүйекпен, қаңылтырмен, әр түрлі тастармен безендіріледі, әр түрлі бояумен бояп жиһазға эстетикалық өң беріледі. Асадалды түркі халықтарының бәрі пайдаланған.

Адалбақан - киім және тағы басқа үй мүліктерін ілуге арналған жабдық. Адалбақан көбінесе бұтағы көп балапан қайың мен шыршадан (самырсыннан) жасалады. Жас ағашты кесіп алып қабығын аршығаннан кейін, оның бұтақтарын түп жағынан бір сүйемдей қалдырып, ұшын кесіп тастайды, бұтақ түбірлерін бақанның жоғарғы ұшының бағытымен майыстырып иеді де, ұштарын қайыспен не мықты жіппен бақанның діңіне таңып, көлеңкеде

кептіреді. Иілген бұтақтар жазылып кетпейтіндей болып әбден кеуіп қалыптасқан кезде таңғышты шешіп алып, оның ұштарын үшкірлеп жонып ілгек жасайды. Кейде адалбақанды бұтақсыз ағашқа басқа ағаштың бұтағын не болмаса бөкеннің мүйізін бекіту арқылы да жасайды. Адалбақан сәнді болу үшін шеберлер оның сыртын әр түрлі бояулармен өрнектеп сырлайды, бүршік бас алтын, күміс шегелермен нақыштайды.

Астау – халқымыздың байырғы уақыттан бастап, қолданып келе жатқан ас тұтынатын бұйымы. Сонымен, астаумен қатар, астабақ та кеңінен қолданыста болған. Астауға ет салып қана қоймай, басқа да майлы дәмді астарды тартуға болады.

Ожау – қымыз, айран, сүт, сусын құюға қолданылатын ыдыс. Шұңғыл бөліктен және қолға ұстауға ыңғайлы саптан тұрады. Ожау ағаштан, металдан жасалады. Ағаштан жасалған түрлері б.з.б. 2 ғасырымыздан бастап, қолданыла бастаған. Археологиялық деректерге қарағанда, ожаудың ағаштан жасалған түрлерін Орталық Азия халықтары ерте темір дәуірінде-ақ қолдана бастаған. Металл ожау 16-19 ғасырларда кең тарады. Дәстүрлі қазақ қоғамында дастарханның шырайын келтіретін мүлік ретінде ерекше бағаланған. Оны қазақ шеберлері әр түрлі ағаштардан (тораңғы, емен, т.б.) ойып дайындаған. Кейде сабы ою-өрнектермен безендірілген. Ауқатты қазақтар сәндік бұйым есебінде ожауды алтынмен, күміспен қаптатып, кейде сабына асыл тас орнаттырған.

Келі-келсап – тары, бидай, секілді дәнді дақылдарды түйетін, ұнтайтын қатты ағаштан жасалған құрал. Ағаш келінің екі түрі болады: тақта келі, шұңғыл келі. Бұл келінің түбінің жайпақ, тегіс немесе шұңғыл болып келуіне байланысты. Шұңғыл келі тарыны қаралау, ақтауға пайдаланылса, тақта келі жармалап, ұнтақтауға қолданылады. Тақта келінің түбі тегістеу келеді де, келсап дәл тиіп, дәнді майдалауға, ұнтақтауға қолайлы болады.

Күбі – сүт өнімдерін өңдеуге, сақтауға арналған, ағаштан жасалған ыдыс түрі. Күбі негізінен дөңгелек пішінді, іші қуыс, биік болып келеді. Көбінесе оның түп жағы кең, аузына қарай қиғаштай сүйірленіп бітеді. Күбінің ағаш қақпағы және пішіні әртүрлі болып келетін піспегі қатар жүреді. Бетіне жабылатын дөңгелек қақпағының ортасында піспектің сабы шығып тұратындай ойығы болады. Сыйымдылығы жағынан сабадан әлдеқайда кішілеу ыдыс. Оны көбінесе сауын малы аз орташа ауқаттылар май шайқауға пайдаланған. Күбіні пісуге және ішін тазалап ыстап отыруға ыңғайлы болғандықтан қымыз, шұбатты баптап дайындауға да пайдаланған.

Жұкаяқ – дәстүрлі қазақ қоғамында қолданылған, сандықтың астына қойылатын жиһаз. Ағаштан жасалады, төрт аяғы болады. Жұкаяқтың беті металмен қапталып, әр түрлі өрнектермен әшекейленген.

Кебеже – тамақ сақтауға арналған сандық сияқты ағаш бұйым. Кебеженің түбі қалың тақтайдан жасалады. Оның қақпағы кәдімгі сандықтың қақпағы сияқты, кейде жармалы да болып келеді. Жармалар не көлденең кергіш ағашпен, не таспамен жалғастырылады. Кебеженің беті де асадал сияқты кейде сырмен, кейде сүйекпен ою салып өрнектеледі. Кебеже Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. Олардың жасалу тәсілі, сыртқы пішіні көп жерлерде ұқсас болып келеді. Кебелердің бір-бірінен ерекшелігі олардың алдыңғы бетін көркемдеу тәсілінен байқалады.

Ашамай – баланы атқа мінуге үйрету үшін қолданылатын ердің қарапайым түрі. Ашамайдың ер сияқты екі қасы (алдыңғы және артқы), екі қапталы, оқпаны болады. Үзеңгінің орнына тепкіншек қолданылады. Тепкіншек тебінгіге жапсыра тігілген, шағын киіз қоржын. Сәнді болу үшін оның беті кестеленіп, шүберекпен астарланады. Ашамайдың тағы бір құрамды бөлігі - қолтырмаш, Ашамайдың алдыңғы, артқы қасына бала қолтығының астынан байлайтын ағаш. Қазақта бала үш жасқа толысымен, атқа ашамай салып, мінгізіп үйрете бастайды. Түйеге, жылқыға жүк артуға пайдаланылатын ыңыршақты да кейде “Ашамай” деп атайды.

Ер-тұрман – мініс-көлік малына салт мінетін ер әбзелдерінің кешенді атауы. Ер-тұрман "ер-тоқым" деп те аталады. Ер-тұрман – көне заманнан бүгінге жеткен көшпелілер тұрмысында зор маңызға ие болған заттық мәдениеттің айрықша үлгісі. Ердің шаруашылық маңызымен қатар ғұрыптық мәні де ерекше. Ертеректе отты қарудың жетілдірілген түрі

шыққанға дейін көшпелілер қоғамында салт атты жауынгерлердің жауынгерлік қимылдарына лайықталған ер-тұрманның алар орны ерекше болды. Сондықтан көшпелі тұрмыс және әскери жорық қажеттілігіне байланысты ер-тұрман жабдықтары үнемі жетілдіріліп отырды. Ер-тұрманның негізінен атқа жайлы болу жағы басты шарт болған [4, б. 52].

Киіз үйдің құрылысы мен жабдықтары туралы О.Пемель, М.П.Балька, Б.С.Палиое, М.Георги, Ч.Ч.Валиханов, Б.Залесский, Б.А.Федченко, А.И. Якоби, Медведский, В.В.Лотин, Б.Е.Маковедский, А.М.Харузина, А.К.Гейне еңбектерінде жазылған. Үлкен киіз үйдің 12,15,18 қанаты болған. Мәселен, киіз үйдің кереге, уықтары көбінесе, өзен жағасында өсетін әр түрлі талдан жасалатын болған. Оған сәмбі тал, көк тал, қара тал, боз тал, құба тал сияқты түрлері пайдаланылады. Ірі байлар, билер, киіз үй сүйегін қайыңнан жасайтын болған. Қайыңнан жасалған үйлердің көлемі үлкен және салмақты болған. Киіз үй сүйегіне жарайтын ағашты, көбінесе үйшілердің өздері ерте көктемнен бастап, әзірлеп, кемінде бес-алты ай, кейде, тіпті, жыл бойы көлеңкеде кептіреді. Киіз үй сүйегіне арналып дайындалатын ағаштың ұзындығы мен жуандығы кереге, уық жасауға жарамды болуы қажет, ал олардың қисықтығына онша мән берілмейді. Шаңырақ үшін дайындалатын қайың мүмкіндігінше түзу, бұтақсыз болуы қажет. Кейде мұндай ағаштар тым жуан болса, оларды кесіп, ұзынынан жарып, ыңғайлап шауып қояды. Үй ағашын кесіп, бұтақтап, қабығын сыдырады. Бұлай жасаудың өзіндік себептері де бар. Біріншіден, жаңа кесілген жас тал мен қайыңның қабығы оңай сыдырылады, көп еңбекті қажет етпейді; екіншіден, қабығы алынбаған ағашты көлеңкеге жиып қойса, ол жуырманда кеппей, қабық астында құрт пайда болып, ағаш борсып, шірі бастауы ықтимал. Сондықтан, кесілген ағашты жылдам аршып, бас-аяғын тегістеп отап, керегеге жарайтындарын бір бөлек, уыққа арналған әлдіректерін бір бөлек 20-30 ағаштан бір-бір бума жасап, көлеңкеге бірінің үстіне бірін жинай береді. Мұндай бумаларды, әдетте сыдырылған тал қабығының өзінен-ақ буады. Үй ағашын бұлайша бумалап кептірудің де өзіндік себебі бар. Біріншіден, тасымалдауға ыңғайлы, екіншіден, көлеңкеге жиналған көп бумалардың бәрін дұрыс, біркелкі кептіру үшін оларды әлсін-әлсін аударыстырып, астын үстіне, ортасындағысын шетіне шығарып қозғап отырады. Ал, барлық бумаларды бір шамада жел қақтырып отыруға немесе шыжыған ыстықтарда ағаш тез құрап, жарылып кетпеу үшін оларға су бүркетіндей етіп бумалап жинау тым қолайлы болады. Осындай әдіспен әбден кепкен үй ағашын үйшілер: «Қақсал кепкен ағаш», - дейді және ол жоғары бағаланады [5, б. 18].

Музей қорында сақталатын бұйымдардың өзіндік ерекшеліктері болуы себепті, сақталу режимдері соған сәйкес жасалынады. Ол жәдігердің мазмұнына, қордың құрылымына, сапасына, санына сақталған мерзіміне сай ерекшеленеді. Әрбір музей, әрбір қор сақтау қоймасы өзінің арнайы бағытына қарай жұмысын ұйымдастырады. Жалпы нормативтік құжаттарға негізделіп, ішкі музейлік құжаттар, нұсқаулар қабылданады. Музей қорындағы жәдігерлерді сақтау тәртіптері: температуралық-ылғалдылық режимі, ауадағы зиянды заттардан қорғау, биологиялық және механикалық бұзылудан, нұқсаннан қорғау, апаттан алдын ала сақтандару шаралары, экстрималдық (аяқ астынан шыққан) қиындықтарға баланысты алдын-ала дайындық шаралары жасалынады.

Қорытынды. Отырар музей қорындағы бұйымдар аса шебер ұсталар қолынан шыққан деп айтуға болады. Өйткені, ағаш бұйымдардың беттеріне ою ойып, түрлі түсті бояулармен өрнек салып, әсемдеумен бірге сүйекпен, әр түрлі металлдармен, түрлі түсті тастармен, шынылармен көркемдеген. Ендеше, мұндай ұсталар ағашпен қатар, темір, мыс, жез, күміс ұстау ісін де меңгерген шынайы өнер иелері болған. Отырар музейдің этнография залының экспозициялық көрінісіне қазақ халқының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің қойылуы ерекше мән береді. Көшпелі халық өмірінде, жорықтар мен аң аулаушылықта киіз үй құрылысының тез тігілуі мен тез жиылуға арналып жасалуының маңызы зор болған. Қазақ халқы ертедегі көшпелі мәдениеттің ең негізгі дәстүрлерін өзіне мұра етумен бірге, оны ары қарай дамытты және байытты. Міне, сондай мәдени дәстүрдің белгісінің бірі – көшпелі өмірге ыңғайлы киіз үй. Сонымен қатар, музей қорларында киіз үйдің жекелеген бөліктері сақталуда.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Марғұлан Ә.Х. Қазақтың халықтық қолданбалы өнері. – Алматы: Өнер, 1986 жыл. – 251 бет
2. Қожаев Мұхтар. «Отырардың қысқаша тарихы: Арыстан Баб». – Түркістан Түркістан : Мирас, 1998 жыл. - 68 бет
3. Черкасов А. поездка на развалины Отрара // Протоколы заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. VIII. Ташкент. 1903 год. - с.220
4. Канаева С. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». Энциклопедия. – Алматы: РПК “СЛОН”, 2012. – (илл.) ISBN 978-601-7026-17-23-том: К – Қ – 736 бет
5. С. Назарбекұлы. «Қазақтың киіз үйі». – Астана: Елорда, - 2005 жыл. – 93 бет

МӘДЕНИ ТУРИЗМ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Туристік сала мәдени туризмді игеру үшін мәдени ортаға мақсатты түрде араласуды көздейді. Мәдени туризмнің негізінде өз халқының да, бөгде халықтардың да мәдениетімен танысу қажеттілігі туындайды. Мәдени туризмнің ерекшелігі мәдениеттер арасындағы диалог пен өзара іс-қимылды дамытуға ықпал ететін тарих пен мәдениет туралы біртұтас ұғымды қалыптастыру болып табылады.[1. 2010. 6-9]

Мәдени туризм мен музейдің интеграциялануы бір-біріне пайдалы біртұтас сала қалыптастырады. Музейлер келушілерді өздеріне тарту үшін тарихи мұраны насихаттайтын орталықтарға айналса, мәдени туризм мен музейдің интеграциялануы дербестендірілген бағдарламаларды жасауды, цифрлық технологияларды пайдалануды енгізе отырып, музейлердің тартымдылығының артуын, орнықты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған мәдени хабтарға айналуы көздейді.

Мәдениет - бұл біздің еліміздің материалдық емес активі (тарих, мәдени мұра, табиғат және биоалуантүрлілік) - бұл экономиканың тұрақтылығы мен дамуына қажетті әлеует [2. <http://top.oprf.ru/blogs/315/7836.html>.].

Ал, туризм - бұл көптеген елдердің экономикалық табысты секторы. Туризм жаңа өндірістік процестерді, инновациялық технологияларды ынталандырады. Мысалы, туризм туристік ағындарды мұқият зерделей отырып туристердің уақытының тиімділігін ескереді, саяхат үшін қолайлы жағдайлар жасайды, қонақ үйге орналасу, тамақтану, экскурсия жүргізу және т.б. қызмет көрсету салалары бойынша сапалы қызметтерді қамтамасыз етеді.

Мәдениет үшін мәдениеттің дәстүрлі қызметіне негізделген жаңа өнім жасауға назар аудару өте маңызды:

- заманауи қабылдау тілі мен инновациялық технологияларды ескере отырып, көрмелер мен экспозициялар құру;
- келушімен жүргізілетін жұмыста жаңа және қазіргі заманауи тәсілдерді қолдану (экскурсия жасауда келушілерді белсенді түрде қоса отырып, аудиогид, мобильді гидті пайдаланып экскурсиялар жүргізу);
- жеке туристермен жұмыс;
- экскурсиялық қызмет көрсеткенге дейін, экскурсия кезінде және одан кейін де жаңашыл әдіс-тәсілдерді үнемі іздестіру;
- интернет-кеңістікпен белсенді жұмыс жасау.

Бұндай интеграцияланудан екі сала да ұтады: мәдениет ұлттық мұраны сақтау, қалпына келтіру және дамыту қабілетін алады, ал туризм жұмыс орындарын құрады, елдің әлеуметтік жағдайының артуына өзінің елеулі үлесін қосады.

Мәдениетті туризмге интеграциялау кезінде мәдениет туристің қажеттіліктерін қанағаттандырудың рухани, зияткерлік бөлігіне жауап береді, ал туризм жайлылық, логистика және физиологиялық қажеттіліктермен туристің психикалық-эмоциялық қанағаттануына жауап береді. Мәдени объектілер мен аумақтарға барғанда туристке өзін жайлы сезіну мүмкіндігі артады.

Осы симбиоз кезінде де туристермен жұмыс істеуде кешенді тәсіл бар. Өз кезегінде турист белсенді танымға, түсінуге, ой-өрісін кеңейтуге ұмтылады, жан-жақты үйлесімді дамыған тұлғаға айналады, толыққанды демалады: шаршағандық пен шамадан тыс күш түсіруді жояды.

Мәдени туризм - музей жұмысының толыққанды нысаны. Жалпы мәдениетпен бірге ХХІ ғасырда музей түбегейлі өзгерді. Келешекте көптеген музейлер қоршаған қоғаммен өзара

іс-қимылын нығайтуды жалғастырады. Музейлердің интеграциялану үрдісі бірнеше факторлардың нәтижесі болып табылады. Олардың бірі - жаһандану.

Оның музей мен қоғам арасындағы қарым-қатынасқа әсер ететініне күмән жоқ. Жаһандану қарым-қатынасты әртүрлі тәсілдермен, оның ішінде барыс-келіс пен саяхаттауды реттеуді жеңілдетеді. Тұрмыстық жағдайларды (қонақ үйлер, тамақтану) біріздендіру саяхатшыға кез келген қалада, кез келген елде өзін жайлы сезінуге мүмкіндік береді. Электрондық коммуникация құралдары мен интернетті енгізу, электрондық көрнекі құралдарды тарату музейлерге әсер ететін өзгеше фактор болып табылады.

Музейлерді мәдени туризмге интеграциялаудың негізгі аспектілері:

Интерактивтілікті дамыту: Туристерді музей ішіндегі шығармашылық процесіне тартатын бағдарламалар жасау;

Музейлерді интеграциялау: Бірегей экспозициялар жасау, инфрақұрылымды жаңғырту (автотұрақтар, демалыс аймақтары) және бірегей маршруттар құру арқылы өңірлік музейлерді туристтерді тарту орталықтарына айналдыру;

Нысаналы бағдарламалар: Әртүрлі әлеуметтік топтар мен жас ерекшеліктеріне қарай мамандандырылған маршруттар мен іс-шаралар әзірлеу.

Объектілік коммуникация: Сәулет туындылары, тарихи артефактілер мен экспонаттар негізінде ақпарат беру.

Музейлерді туризмге интеграциялау оларды пассивті жағдайдан әлеуметтік-мәдени және экономикалық кеңістіктің белсенді қатысушыларына айналуына ықпал етеді.

Әлеуметтік институттардың тиімді жұмысы үшін туристік саланың саяхатшылармен жұмыс істеуі бойынша алған тәжірибесі мен білімін пайдалану өте маңызды. Туризм үшін бірнеше онжылдықта қалыптасқан мәдениет мекемелерінің қазіргі дәстүрлерін сақтау қағидатын есте сақтау және ескеру де жұмыстың нәтижелілігін арттырады.

Мәдениет пен туризм интеграциясы дегеніміз мәдениет пен туризмнің қандай да бір тұтастыққа, өзара түсіністікке, мүмкіндігінше өзара бірігуге ұмтылуы.

Мәдениет бизнеске (туризмге) туризмнің мәнінің мазмұндық бөлігін береді - мәдени-танымдық, білім беру, табиғи, экологиялық, адамдарға елді, аумақты, халықты, ұлттық дәстүрлерді және т.б. тану үшін рухани қажеттілікті өтейді.

Ал туризм мәдениетке бизнестің негізгі қағидаларын: басқару процестерін сауатты ұйымдастыру, ақпараттық арналарды ілгерілету мен құруға кешенді тәсілдерді қолдану, өз қажеттіліктерін өтеу және экономикалық тиімділікпен жұмыс істеу әдістерін, нарықтық экономика ережелерін қолдануға ықпал етеді.

Репродукция дәуірінде кез келген суретті интернеттен табуға болатындай жағдай туғанда, нақты нысандар жаңа мағынаға ие болады. Музейлер бұл жағдайда өздерін адамдарға шынайы өнер туындыларымен жақынырақ танысуды ұсынатын бірегей нысан ретінде танылады. Музейлерді қоғаммен өзара іс-қимылды ұлғайтуға итермелейтін маңызды фактор ақылы түрде келушілерді тарту және оларды тұрақты келуші ретінде танып, аудиторияны кеңейту қажеттілігі болып табылады.

Қоғамдағы экономикалық өзгерістерді ескере отырып, бүгінде музейдің академиялық мекеме ретінде оқшаулануы мүмкін емес, ол келушілерге мұқтаж. Маркетингтік, әлеуметтік зерттеулер музей мәдени мұраны сақтаушылар мен зерттеушілердің мүдделерімен ғана келісіп қоймай, қоғамдық үрдістер, қоғамдық пікір мен құндылықтар, әртүрлі әлеуметтік және әртүрлі жастағы топтардың мүдделері сияқты факторларды ескеретін мекемеге айналуға. Музей туризмі атақты коллекцияларды қазіргі заманғы мәдени кеңістікке «шығаруға» және оларды зияткерлік, тарихи және мәдени мұраның ерекше нысаны ретінде насихаттауға мүмкіндік береді.

Ресейлік белгілі музейтанушы А. В. Романчук. «Музейлік туризм» атты еңбегінде «Заманауи музей туризмін жүзеге асыру үшін бірқатар параметрлер бойынша музей коллекциясын сауатты ұсынудың үйлесімді жүйесі қажет», - дей келіп төмендегідей параметрлерін ұсынады.

1) Келушілердің әртүрлі жас санаттары үшін арнайы бағдарламалар әзірлеу;

2) Әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері үшін арнайы циклдерді дайындау;
3) Музей ішіндегі және оның коллекциясы негізінде шығармашылық қызмет процесіне туристерді қосуды көздейтін бағдарламалар жасау;

4) Көркемөнер коллекциясының ғана емес, музей ішіндегі басқа да өнер түрлерінің (музыкалық сүйемелдеу, концерттік орындау және т.б.) мүмкіндіктерін пайдалана отырып, синтетикалық бағдарламалар жасау;

5) басқа музейлерді, көркемдік және мәдени орталықтар мен ұйымдарды тарта отырып, кешенді бағдарламалар құру;

6) өнер әуесқойлары мен кәсіпқойлар үшін интернационалдық бағдарламалар жасау;

Музей туризмі қазіргі заманғы мәдениетті құрайтын және айқындайтын процестерге табиғи түрде енгізілуі тиіс. Мәдениет табиғи түрде өзінің музей құрылымдарының түрін, сипаты мен функцияларын тікелей де, жанама да - қабылдау ерекшеліктері арқылы анықтайды. Музей мәдени нысан ретінде мәдениетке имманентті, музей мәдени кеңістікте әрқашанда болған және онымен бірге өзгереді. Музейді мәдени туризм бағыттарына қосу, музейдің туристік салаға деген сұраныс деңгейі оның сапасына байланысты.[3. 2010. 6-10-11].

Мәдени және туристік салаларды интеграциялау жолдарына қатысты академиялық қоғамдастықтағы репрезентативтік көзқарастар бірінші кезекте ресурстық, технологиялық және функционалдық интеграция сияқты нысандарды қамтиды. Технологиялық интеграция туризмді ақпараттандыру процесін жеделдететін құбылысқа жатады, бұл техникалық құралдардың көмегімен мәдени және туристік секторларды жақындастыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, сол арқылы туризмнің жаңа нысандарын туғызады. Интернет дәуірінде экрандық туризмнің ұсынылатын тетіктері мен маркетингтік стратегиялары; фильмдер, өнімділік және мәдени индустриялар ретінде туризмді «мультипликатор әсерін» күшейту үшін пайдалана алатынын атап өтті, бұған Голливуд және басқа да әлемдік кино тораптары мысал бола алады[4. 6-15-21].

Ресурстарды интеграциялау мәдени мұра, діни мәдениет, ауылдық халық мәдениеті және көрме немесе фестиваль мәдениеті сияқты мәдени ресурстарды өзара кіріктіруді қоса алғанда, әртүрлі тәсілдермен жүргізіледі. Бұл сондай-ақ мәдени және туристік секторлар арасындағы адами ресурстары мен қаржы элементтерінің өзара араласуына қатысты болуы мүмкін.

Заманауи музей белсенділігін арттырудың маңызды аспектісі мәдени туризмді дамыту болып табылады.

О.Т.Лойко және В.В.Харитон туристік белсенділіктің түрлі түрлерін қарастыра отырып, мәдени туризмде мемориалдық орындар мен музейлерге баруды, мерекелік іс-шараларға (оның ішінде музейлер ұйымдастырған), білім беру-ағарту және фольклорлық іс-шараларға қатысуды ерекшелеп атап көрсетті [5.2007.6-152. 6.2017.169-176.].

А.Ю.Александровна мен Е.В.Айгина мәдени туризм саласындағы музейлер мен туристік бағдарламалардың бірлескен жұмысының маңыздылығын, мәдени мұра мен музейлерді мәдени туризмде өзектендірудің рөлін жоғары бағалады [7. 2016.19-28].

Музей және туристік индустриялар мәдени немесе шығармашылық индустриялар шеңберінде өзара тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Мәдени туризм бағдарламасы рекреация жағдайында қатысушылардың жеке басын жан-жақты дамытуға бағытталған. Ол адами капиталды өсіруге және адам тұлғасын рухани байытуға, білім беру және мәдени капиталдар алуға; жеке тұлғаның танымдық мүмкіндіктерін жандандыруға және музей қызметкерлері өзектендірген материалдық және рухани мәдениет артефактілеріне, тарихи жадының символдық аспектілеріне, туристік топтағы әлеуметтік және символдық капитал трансфертіне және, ең соңында, қазіргі заманғы мультиатрибутивтік модельдегі ядролық элемент болып табылатын эмоционалдық капитал алуға адамды тартуға – бағытталған процесс [8. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Flier_Cultural-Industries/].

Жалпы бағдарлама шеңберінде интеграцияланған жүйеде мәдени туризмнің музейлік және туристік индустриялары мәдени өнімдердің сараланған индустриялық өндірісін құрайды. Туристік бизнес өкілдері мемориалдық артефактілер мен музей экспозицияларын

немқұрайлы шолып қана қоймай, туристердің музейлік және туристік бағдарламалар шеңберінде интерактивті танымдық білім беру тәжірибелеріне белсенді қатысуын, сондай-ақ қазіргі заманғы мәдени индустрияны әртараптандыру аясында ұйымдастырылатын түрлі мерекелік-демалыс іс-шараларына қатысуын ұйымдастыруға мүдделі болмақ.

Музей және мәдени туристік индустриялардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігі бір-бірін толықтырып қана қоймай, сонымен қатар бірлесе бағдарламалар құруға, бірлесе жұмыс істеуге итермелейді. Ортақ табысқа негізделген өзара іс-қимыл процесінде мәдени өнімдерді саралап өндіру процесі жүреді.

Туризм мен музей ісінің интеграциясы, туризм мен музей ісінің функцияларын сипаттайды және осы функцияларға салыстырмалы талдау жүргізеді. Бұл талдау туризм мен музей ісі функцияларының жақындығын көрсетті. Салалық функциялардың бір-біріне қажеттілігі туристік және музей бизнесін интеграциялау үшін мүмкіндіктер ашады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. А. В. Романчук. Музейный туризм Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург 2010. С-9
2. Куликова Ю.П. Защита культуры и развитие туристического сектора в одном флаконе // Блог Юлии Куликовой -2012: <http://top.oprf.ru/blogs/315/7836.html>.
3. А. В. Романчук. Музейный туризм Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург 2010. С-10-11
4. Чжан Ю. 2020. Четырехквadrантная модель интеграции культуры и туризма. Туристическая трибуна, 35 (5): 15-21.
5. Лойко О.Т. Туризм и гостиничное хозяйство. Томск: Издательство Томского политехнического университета, 2007. 152 с.
6. Харитон В.В. К вопросу определения понятия «культурный туризм» и его классификация на современном этапе развития туризма // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2017. № 28. С. 169–176
7. Александрова А.Ю., Аигина Е.В. Туристский вектор в актуализации культурного наследия // Современные проблемы сервиса и туризма. 2016. № 2. Т. 10. С. 19–28.
8. Флиер А.Я. Культурные индустрии в истории и современности: типы и технологии // Знание. Понимание. Умение. 2012. № 3. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Flier_Cultural-Industries//(датаобращения: 26.01.2026)

Сандыбаева А.Г.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан қ., (Қазақстан)

ТҮРКІСТАН ӨңІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНІҢ СИМВОЛИКАСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде ұлттық киімдер тек тұрмыстық қажеттілікті өтейтін бұйым ғана емес, халықтың дүниетанымы, әлеуметтік құрылымы мен рухани құндылықтарын бейнелейтін маңызды мәдени код болып табылады. Ұлттық киім үлгілері арқылы адамның жас ерекшелігі, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, тіпті аймақтық тиесілігі айқындалған.

Ұлттық киім халықтың материалдық және рухани мәдениетін қатар бейнелейтін дереккөз ретінде қарастырылады. Киімдегі ою-өрнек, түс таңдауы, әшекейлер мен киім бөліктерінің орналасуы белгілі бір символикалық мағынаны білдіреді.

Қазақ халқының ұлттық киімі – мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі және халықтың дүниетанымын бейнелейтін күрделі символикалық жүйе. Әрбір киім үлгісі, оның пішіні, материалы мен әшекейі белгілі бір тарихи-мәдени ортада қалыптасып, мәдени сабақтастықтың нақты көрінісіне айналған.

Ұлттық киім — тек күнделікті киім емес, халықтың эстетикалық, әлеуметтік, рухани әлемін білдіретін мәдени код. Қазақ киімінің әр бөлігінің белгілі бір мағынасы бар: әлеуметтік мәртебе, жасына қарай айырмашылық, тұрмыс жағдайы сияқты ақпаратты көрсетеді.

Этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібеков қазақ ұлттық киімін халықтың тарихи дамуы барысында қалыптасып, өзіне тән белгілерін жоғалтпай бүгінгі күнге дейін жеткен материалдық-тұрмыстық мәдениеттің маңызды айғағы ретінде сипаттайды [1, б.9]. Бұл тұрғыдан алғанда, Түркістан өңірі қазақ ұлттық киімдерінің дәстүрлі үлгілерін сақтаған және дамытқан маңызды аймақтардың бірі болып табылады.

Түркістан өңірі – қазақ халқының тарихи-мәдени дамуының ірі орталықтарының бірі. Бұл аймақта қалыптасқан киім үлгілері көне түркілік дүниетаным элементтерімен, ислам мәдениетінің ықпалымен және көшпелі өркениеттің тәжірибесімен тығыз сабақтасып келеді. Сондықтан өңірлік ұлттық киімдерді зерттеу қазақ мәдениетінің сабақтастығын ашуда маңызды ғылыми мәнге ие.

Түркістан өңірі – Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан тарихи-мәдени орталық. Бұл жағдай ұлттық киім үлгілеріне де әсер етті. Оңтүстік аймақта тігілген киімдерде: матаның жеңілдігі, ашық әрі қанық түстердің қолданылуы, зергерлік әшекейлердің молдығы айқын байқалады. Әсіресе әйел киімдерінде камзолдың ұзын әрі қынама пішіні, сәукеленің әшекейге бай түрлері Түркістан өңіріне тән ерекшелік ретінде сипатталады. Ерлер киімінде шапанның орны ерекше. Түркістан өңіріндегі шапандардың өңірі мен жеңі кестемен, зер жіптермен көмкеріліп, иесінің әлеуметтік мәртебесін білдірген. Бұл аймақтың климаттық жағдайы мен отырықшы-егіншілік мәдениетінің элементтері киім үлгілерінің қалыптасуына ықпал еткен.

Түркістан өңірі исламдық мәдениет пен сопылық ілімнің ірі орталығы ретінде дәруіштік дәстүрдің кең таралуымен ерекшеленді. Осыған байланысты дәруіштердің киімі қазақ қоғамындағы өзге әлеуметтік топтардың киім үлгілерінен мазмұны мен символикасы жағынан айрықша орын алды. Дәруіш киімі материалдық байлықты емес, рухани кемелдену мен тақуалықты бейнелеуге бағытталды.

Түркістан қаласындағы «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының экспозицияларында кездесетін сопылыққа қатысты киім элементтері дәруіштердің дүниетанымын нақты бейнелейді. Бұл бұйымдарда сәндік элементтердің аздығы мен функционалдық қарапайымдылық басты орында болып, киімнің сыртқы көрінісінен гөрі ішкі мағынасына басымдық берілгенін аңғартады. Осылайша, дәруіштердің киімі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелісте ерекше рухани топтың бар екенін көрсетіп, ұлттық киім мәдениетінің

тек әлеуметтік емес, дүниетанымдық және діни қырларын да айқындайды. Бұл киім үлгілері мәдени сабақтастықтың маңызды бөлігі ретінде бүгінгі күнге дейін этнографиялық мұра ретінде сақталып келеді.

Дәруіш феноменінің дүниетанымдық және рухани негізі сопылық іліммен тығыз байланысты. Ғылыми еңбектерде «сопы» атауының шығу тегі араб тіліндегі *суф* – «жүн» сөзімен байланыстырылып, алғашқы тақуалардың жүннен тігілген қарапайым киім кию дәстүрімен түсіндіріледі. Осыдан туындаған *масаввафа* ұғымы «жүннен жасалған киімді қабылдау» мағынасын білдірсе, кейін бұл түсінік *масаввуф* атауымен бекіп, сопылық тәжірибенің символына айналды [2, б. 4]. Сопылық дәстүр аясында дәруіш бейнесі материалдық дүниеден бас тарту мен рухани кедейлікті саналы түрде қабылдауды білдіреді. Белгілі ғалым Марат Тұяқбаевтың сопылық пен дәруіштер тарихына арналған зерттеулерінде парсы және түркі тілдеріндегі *дарвиш* ұғымы әлеуметтік емес, рухани мазмұнға ие болып, «жарлы», «тақыр кедей» мағынасында қолданылғаны көрсетіледі. Ал араб тілдік дәстүрінде осы ұғымға мағыналас *факир* термині пайдаланылған.

Этнографиялық деректерге сүйенсек, дәруіштердің киімі көбіне қарапайым маталардан тігілген, пішіні кең әрі әшекейден барынша арылған. Мұндай киім үлгісі нәпсіні тию, дүниеден безу және рухани тазалыққа ұмтылу идеяларын білдірген. Түркістан өңірінде таралған сопылық дәстүр аясында дәруіштердің шекпен тәрізді сырт киімдері мен бас киімдері (тәж, тақия) белгілі бір рухани мәртебені көрсететін белгі ретінде қабылданған.

Қазақ киімі халықтың өзіне тән ерекшелігі бар заттық-тұрмыстық мәдениетінің бірден-бір белгісі. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы музейлерінде сақталған қазақ халқының дәстүрлі киім-кешек қорларының көлемі айтарлықтай шектеулі екені байқалады. Белгілі этнограф Н.Әлімбаевтың 2009 жылы жарық көрген «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» атты ғылыми каталогында келтірілген деректерге сәйкес, Қазақстан мен шетел музейлеріндегі қазақтың дәстүрлі киім үлгілерінің жалпы саны шамамен 450–530 бірлік аралығын ғана құрайды [3]. Аталған статистикалық мәліметтер музей қорларында сақталған дәстүрлі киім мұрасының көлемі жеткіліксіз екенін және бұл бағыттағы коллекциялардың толық қалыптаспағанын айқындайды. Мұндай жағдай дәстүрлі киімдердің сирек сақталғанын ғана емес, сондай-ақ оларды жинақтау, зерттеу және сақтау мәселелерінің өзектілігін көрсетеді. Исабеков Ж.Б., Мейрманова Г.А. киімдердің аймақтық ерекшеліктері және типтері, атқаратын функциялары туралы қазақ ұлттық киімдері жайлы жазған ғалымдардың еңбектерін талдап, «Оңтүстікті мекендеген қазақтарының киімдері туралы мәлімет аз және олардың барлығы жалпы сипаттама түрінде берілген» деген тұжырымдама жасайды [4, б.53].

Қазақтың дәстүрлі ұлттық киімі композициялық жағынан қарапайым әрі ұтымды, функционалдық тұрғыдан мақсатқа сай болып келеді. Ол көшпелі өмір салты мен атқа міну мәдениетіне бейімделіп, өткен кезеңдерде адамның күнделікті тұрмысында жылқының айрықша рөл атқаруымен тікелей байланысты. Ұлттық киім үлгілері денені суықтан, аптап ыстықтан және құрғақ, ыстық желден қорғауға лайықталған. Сонымен қатар киімнің сәндік сипаты оның аң терісімен көмкерілуі, кестемен әшекейленуі, инкрустациялық элементтердің қолданылуы және әртүрлі әшекей бұйымдардың кеңінен пайдаланылуы арқылы айқындалады [5, б.212-214].

XIX-XX ғғ. Орта Азия аймақтары және Қытаймен жүргізілген сауда байланыстарының ықпалымен қымбат бағалы жібек, мақта-мата және өзге де сапалы маталар кеңінен пайдаланыла бастады [6, б.124]. Ресейдің фабрикалық өндірісінен шыққан қолжетімді маталардың айырбас арқылы таралуы киім үлгілерінің санын арттыруға және олардың түрі жағынан байи түсуіне жағдай жасады. Нәтижесінде қазақтар торғын, шағи, дүрия, бәтес, сусыма, лейлек, атлас, сұпы, шәйі сияқты маталардан жеңіл әрі желбіршекті көйлектер тігуді кеңінен қолдана бастады [7, б.431–433].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы кезеңінде қазақтың дәстүрлі киімдерінің пішіні мен түрлері бойынша белгілі бір жаңалықтар орын алғанымен, олардың негізгі этнографиялық сипаттары сақталып қалды. Киім тігу барысында мал шаруашылығы өнімдері жүн мен тері басты материал ретінде қолданылды.

XIX–XX ғасырларға жататын шапандар мен шекпендер Түркістандағы «Әзірет Сұлтан» музей-қорығында бірнеше шапан мен шекпен үлгілері сақталған. Мәселен, қолдан тоқылған шекпен (мұндайлар көбіне түйе жүнінен жасалған) — көшпелі қоғамның ауа райына бейімделген киімі ретінде ғана емес, табысты, батылдық пен төзімділік символы ретінде қолданылған.

Бұл киімдер техникалық материалдан бөлек, қолдан жасалған ою-өрнектері мен пішіні арқылы этнографиялық ақпарат береді: материал таңдалуы климат пен мал шаруашылығына, ою-өрнек мазмұны — табиғатқа табыну мен ұрпақ жалғастығы идеяларына қатысты.

Ұлттық киім тек эстетикалық нысан ғана емес, әлеуметтік және рухани ақпарат тасымалдаушысы болды. Түркістан өңірінде әйелдердің бас киімдері (сәукеле, кимешек) отбасылық жағдайды, жастық ерекшелікті және әлеуметтік мәртебені білдірді.

Сәукеленің биіктігі мен әшекейінің молдығы қыздың шыққан әулетінің дәрежесін көрсетсе, кимешек әйелдің аналық мәртебесін айқындады. Бұл киімдердегі символика мәдени сабақтастықтың сақталуына қызмет етті.

Ұлттық киімдердегі ою-өрнек пен пішін — тек әдемілік мақсатта ғана қолданылмаған. Олардың арасында кең тараған мотивтер: «Қошқар мүйіз» — береке, молшылық белгісі; «Түйе табан» — төзімділік пен тұрақтылықты білдіретін мотив; Жұлдызша, гүл тәрізді элементтер — табиғатқа құрмет пен ұрпақ сабақтастығының бейнесі. Түркістан музейіндегі киім үлгілерінде де осы салттық мәндері бар өрнектердің бай көрінісіне мән беруге болады — бұл киімдер халықтың дүниетанымының нақты бейнесін көрсетеді.

Түркістан өңірінде ұлттық киімдерді дайындау дәстүрі көбінесе отбасылық деңгейде сақталды. Тігіншілік пен қолөнер шеберлігі анадан қызға беріліп, киім үлгілері ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз қолданылды.

Қазақстан музейлеріндегі мұндай дәстүрлі киімдер материалдық мұра нысаны болумен қатар, ұжымдық жад пен мәдени тәжірибенің репрезентативті тасымалдаушысы ретінде қызмет атқарады [8, б.888]. Бүгінгі таңда бұл дәстүр музей экспозициялары, этнографиялық фестивальдер мен салттық шаралар арқылы жаңғыруда. Түркістан қаласындағы музей қорларында сақталған ұлттық киімдер мәдени сабақтастықтың нақты дәлелі болып табылады.

Түркістан музей-қорық қорында сақталған киімдер бүгінгі күнге дейін өз мәдени сабақтастығын сақтап отырған нақты деректер. Шынайы материалдар мен үлгілердің сақталуы — тарихи киімдер музей экспозицияларында көрінеді. Салт-дәстүрлерді дәріптеу — музей қызметкерлері ұлттық киімді насихаттайтын іс-шаралар мен сабақтар ұйымдастырады. Осы бағытта «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорықта «Музей педагогика» арнайы бөлімі жұмыстарын атқарады. Білім беру бағытындағы жұмыстары — музей-қорықта мектеп оқушыларына арналған тарихи-мәдени сабақтар, экскурсиялар өтіп тұрады. Музей тек сақтау ғана емес, мәдени сабақтастықты қазіргі қоғамға жеткізу орталығы ретінде де жүреді — бұл ұлттық киімдер бүгінгі ұрпақтың жадында сақталуының маңызды факторы.

Дәстүрлі киім ғылымда көпқызметті мәдени феномен ретінде қарастырылады. Ол магиялық, жас ерекшелігіне байланысты, әлеуметтік-жыныстық, кәсіби, аймақтық, діни және эстетикалық функцияларды атқара отырып, қоғамның дүниетанымдық, әлеуметтік құрылымы мен рухани құндылықтарын бейнелейді. Дәстүрлі ортада киім элементтері адамның жасы, жынысы, отбасылық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі мен этномәдени ортасын айқындайтын маңызды символдық белгілер қызметін атқарды. Әсіресе бас киім, әшекей, түстер мен өрнектер жүйесі әлеуметтік және сакралды мәнге ие болды.

Қазақ қоғамында әлеуметтік жіктеліс дәстүрлі киім арқылы айқын көрініс тапқан. Киім үлгілері адамның әлеуметтік мәртебесін, кәсіби айналысын және тұрмыс деңгейін білдіретін маңызды мәдени белгі қызметін атқарды. Мәселен, ақсүйектер мен билеуші топ өкілдері салтанатты бас киімдермен ерекшеленсе, сал-серілердің, аңшылар мен батырлардың киімдері олардың әлеуметтік рөлі мен өмір салтына сәйкес айқындалды [9, б.33–34].

Ұлттық киім жүйесінде аймақтық және рулық ерекшеліктер де маңызды орын алады. Киім материалы, пішіні мен сәндік элементтері арқылы белгілі бір өңірге тән сипаттарды

ажыратуға болады. Оңтүстік өңірлерде жібек, барқыт, мақпал маталардың кең қолданылуы мен кестелеу, зерлеу тәсілдерінің дамуы байқалса, солтүстік аймақтарда аң терісі мен жүннен тігілген киімдер басым болды. Шығыс Қазақстандағы әйелдер бас киімдерінің пішіні мен ою-өрнегі Батыс өңір үлгілерінен өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл айырмашылықтар табиғи-географиялық орта мен эстетикалық талғамның ықпалымен қалыптасты [10, б.107].

Аймақтық және ру-тайпалық белгілер әсіресе бас киім мен шапан үлгілерінен айқын байқалады. Түрлі рулар мен өңірлерге тән тымақтардың пішіні мен тігіс ерекшеліктері қазақтың дәстүрлі киім мәдениетінің ішкі жіктелісі мен тарихи сабақтастығын көрсетеді.

Қазақтың дәстүрлі киімінде бұл функциялар өзара тығыз байланыста дамып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан мәдени сабақтастықты қалыптастырды. Аймақтық ерекшеліктер киімнің пішіні мен әшекейленуінен көрініс тапса, әлеуметтік айырмашылықтар материал, сәндеу деңгейі арқылы айқындалды. Қазіргі кезеңде костюмнің кейбір әлеуметтік және символдық қызметтері әлсірегенімен, эстетикалық және этномәдени маңызы сақталып, ұлттық киім заманауи мәдениет аясында жаңаша мазмұнмен жалғасып отыр.

Осындай құнды мұралар аймақтық киім үлгілерінің сақталу деңгейін, пішіндік және материалдық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақстанның оңтүстік өңірінде киім үлгілері эстетикалық жағынан ерекшеленіп, сән мен көркемдікті алдыңғы орынға қойған.

Қазақ ұлттық киімдерінің символикасы – халықтың тарихи жады мен рухани дүниесін бейнелейтін маңызды мәдени құбылыс. Түркістан өңіріндегі ұлттық киім үлгілері аймақтық ерекшеліктерді сақтай отырып, жалпыұлттық мәдени сабақтастықтың ажырамас бөлігіне айналған. Ұлттық киімді этнографиялық дереккөз ретінде зерттеу қазақ мәдениетінің терең қабаттарын тануға мүмкіндік береді.

Түркістан өңіріндегі «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығындағы ұлттық киімдер экспонаттары — қазақ этнографиясын, эстетикалық дүниетанымын, рухани құндылықтарын көрсететін нақты мәдени кодтар. Олар мәдени сабақтастықтың сақталуының нақты дәлелі болып табылады: киім тек материалдық емес, рухани мағынасы бар мәдени мұра.

Ұлттық киімдер – ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған мәдени ақпараттың маңызды тасымалдаушысы. Түркістан өңіріндегі дәстүрлі киім үлгілерінде көне түркілік символдар мен кейінгі исламдық мәдени элементтердің үйлесуі байқалады. Бұл – мәдени сабақтастықтың айқын көрінісі.

Қазіргі кезеңде ұлттық киімдер жаңаша үлгіде қайта жаңғыртылып, мерекелік рәсімдерде, этнофестивальдерде, музей экспозицияларында кеңінен қолданылуда. Бұл үрдіс дәстүрлі мәдениеттің үзілмей, заманауи қоғамда жаңа мазмұнмен жалғасып жатқанын көрсетеді.

Ұлттық киімдерді ғылыми тұрғыда зерттеу тек этнографиялық маңызға ғана емес, қазіргі мәдени саясат пен тарихи сананы қалыптастыруда да өзекті болып табылады. Сондықтан ұлттық киім мұрасын сақтау, насихаттау және ғылыми айналымға енгізу – маңызды міндеттердің бірі.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. Алматы: Өнер, 1996, -192 б.
2. Кныш А. Мусульманский мистицизм: Краткая история / А.Д. Кныш. Пер. М. Романова. Москва; С.-Петербург: Диля, 2004. - 464 с
3. *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*. Ғылыми каталог. / ред.: Н.Әлімбай. Т.1. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б
4. Исабеков Ж.Б., Мейрманов Г.А. Қазақ халқының ұлттық киімдерінің зерттелуі: тарихнамалық талдау// Edu-e-history.kz . 2017. №4 (12). 51-57
5. Диваев А.А. Этнографическое жизнеописание казахов. / Байтанаев А.А. Диваев: Очерк жизни и деятельности . Шымкент. Алматы. 2004. – с.212-214
6. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX – нач. XXв.) Алма-Ата: Наука, 1964; - 344 б

7. Қазақ халқының ұлттық киімдері //«Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. /Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – Т.5. – 720 б.
8. Есенаманова А.С., Қалыш А.Б. Дәстүрлі киім арқылы материалдық мәдениетті репрезентациялау: Қазақстан музей кеңістігіндегі түркі мәдени мұрасы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. No 3. 887–899 бб
9. Хинаят Б., Сужикова А. Қазақ халқының ұлттық киімдері. – Алматы: «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2011. – 384 б.;
10. Тұяқбаев Б. Қазақтың киім мәдениеті. - Алматы: Арыс, 2012. - 107 б.;

Данияров Б.Т.

Түркістан облысы «Ұлы Дала Елі Орталығының»
аға ғылыми қызметкері. Түркістан қ.(Қазақстан)

ҚАЗАҚТАРДАҒЫ ҚОЛ ӨНЕР БҰЙЫМЫ - ҚОЛ ДИІРМЕН ТАСЫ.

Адам баласы алғаш еңбек ете бастаған дәуірден бастап тастар еңбек құралдары және тұрмыстық заттар ретінде қолданыла бастады. Қазақ халқының тас қашау өнерінің даму ерекшеліктерін ағаш өңдеу, кілем тоқу, зергерлік өнер салаларымен бөліп қарастыруға да болмайды. Бұл қолөнер салаларында жалпы композициялық шешімдермен, сюжеттік негіздерімен бірге материалдарды техникалық өңдеу, ою-өрнектеу жұмыстарында жалпы ұлттық ұқсастық белгілері сақталады.

Көшпенді қазақтың тұрмысында ағаш, тері, жүннен жасалған жеңіл тасымалдауға бағандырылған бұйымдарға қарағанда, тас тым көп қолданылмаған. Сондықтан тұрмыстық-шаруашылық қажетті өтейтін бұйымдарды шағын көлемді, жеңіл тастардан жасаған немесе көші-қон кезінде уақытша тұрақтарында тастап кеткен. Тастың беріктігі мен ұзақ уақыт бойы сақталатындығы сияқты маңызды қасиеттерін ескере отырып, көшпенділер одан тас астаулар мен құдықтардың құрылысына қолданатын тас тақтайлар жасаған. Барлық жерде дерлік (әр отбасында десе болады) қолдан жасалған диірмендер қолданылған. Кейбір қазақтар отырықшылық тұрмысында дән тарту үшін малатастарды қолдана бастаған. Енді сол тас қашау ісіндегі шаруашылық-тұрмыстық қажетке арналған құрылғыларды толықтырсақ.

Көшпенділер егіншіліктің өнімдерінсіз, қолөнершілер мен қала тұрғындарының тұрмыс заттарынсыз күн көре алмайтын еді. Көшпенді қазақтардың өзі бақша өсіріп, шағын аландарға тары егетін. Мысалы, С.Н. Никитин өзінің 1892 жылғы Орал облысындағы және Үстірттегі экспедициясының жазбаларында солтүстік Үстірттегі Қайнар бұлағының ел арасында атағы шыққанын баяндайды. Оның маңында мешіт тұрғызылған, тары, қарбыз, қауындар өсірілген, тіпті кішкене тоғай да бар болған көрінеді [1].

Осы сияқты басқа да сан алуан мәліметтер қазақтардың XIX ғасырда егіншілік өнімдерін көбірек қолдана бастағанын растайды. Бұл егіншіліктің кең тарауына, жатақтардың санының көбеюіне, этномәдени өзгерістерге және сауда алмасуға байланысты болған. Мұның бәрі дәнді дақылдарды, нанды көбірек пайдалануға әкелген. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ ауылдарында тас қол диірмендерінің кеңінен тарауы осы өзгерістердің жарқын көрінісі болып табылады [2].

Қолдиірмендер айналмалы (ротациялы) диірмендер қатарына жатады: оның жұмысы үстіңгі жүгірткі тастың қозғалмайтын төменгі тастың бетімен айналуына негізделген. Орта Азияда қолдиірмендердің таралуы туралы алғашқы мәліметтер, С.П.Толстовтың мәлімдеуінше, б.д. II—III ғасырларында Кушан дәуірінде пайда болған. Қазақстан аумағында (Отырар оазисінде) әуелгі қолдиірмендердің пайда болуын біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығынан бастап санаса болады [3]. Қолдиірмендер сирек ұшырасқан, көбінесе олар қайық пішіндес дәнүккіштермен бірге кезігеді [4; 5]. Күлтөбе қалашығында (Түркістан), Е.А.Смағұловтың пікірінше, VII—VIII ғасырларда жасалған гранит қолдиірмен табылған, бұл онымен бірге табылған керамика және үзеңгімен расталады [6].

Қолдиірмендерді қағаз өндірісінде пайдаланғаны (арабтар мен қытайлықтардың арасындағы 751 жылғы Талас шайқасынан кейін) туралы мәлімет ерекше қызықтырады [7; 8].

Б.д. VIII ғасырында қолдиірмендердің Дон бойында, Еділ өзенінің төменгі ағысында, Азов теңізінің жағалауында, Кубань мен Солтүстік Кавказда кең тарауын атап өтіп, Р.С. Минасян олар бұл аудандарға Қазақстан аумағынан келіп жеткен деген болжам айтқан [9].

Орта ғасырларға дейін қолдиірмендер тек жекелеген жағдайларда табылған болса, кейінгі орта ғасырларда Тараз, Отырар, Сарайшық сияқты қалалардың қазбаларында

дәнүккіштер де, қолдиірмендер де көптеп табылған [10]. Сөйтіп, анағұрлым жетілдірілген қолдиірменімен дән тарту әдісі біртіндеп дәнүккіштер мен келілерді ығыстырған. Қолдиірмендердің кеңінен таралуы тектен тек емес еді, өйткені бұл әдіспен дән тарту еңбек өнімділігін арттырған, сондай-ақ дәнүккіштерді пайдаланған кездегіден гөрі еңбек күші үнемді жұмсалған және алынған ұнның сапасы да жоғары болған.

Қолдиірмендерді дән тарту үшін көшпенді халық та, отырықшы тұрғындар да пайдаланған. Мәселен, қолдиірмендер әр үйде дерлік болып, әдетте "суфаның шетінде тандырдың қасында" тұрған [2]. Кей кезде қолдиірменді қою үшін арнайы сазбалшықтан әртүрлі пішіндегі қораптар жасалған. Қорапқа диірменнің астыңғы тасы берік орнатылып, бұл дән тартуға едәуір қолайлылық туғызатын. Осындай қорап ішіндегі қолдиірмен XVII ғасырдағы Отырардың тұрғын жайларының бірінде табылған [11]. Сондай-ақ тары сақтау үшін қазылған екі арнайы қойма мен қосымша жұмыс үстелі табылған. Үстелдің беті бір жағына құлама қылып жасалған — дайын ұнтақты жеңіл жинауға. Екі тас дискіден тұратын кешен арнайы әдебиетте қолдиірмен ("ручной жерновой постав") деп аталады [12; 9].

Орта ғасырларда қолдиірмендер бүкіл Еуразияда кең тарап, осы күнге дейін сақталған [13; 14]. Қолдиірменнің үстіңгі жеңіл тасының диаметрі 30-50 см шамасында болған. Астыңғы тасы көлемдірек жасалған. Ортасынан **темір кіндік** орнатылатын тесік қашалған. Ол тесікке әуелі ағаш қадалып, ағашқа үшкірленген темір кіндік қағылған (арнайы деректерінде **цапфа** дейді). Үстіңгі тастың (мұны кейбір кезде еркектас деп атайды) ортасынан дән салынып тұратын тесік (сопақша, шаршы, көбіне дөңгелек пішінде) жасалған. Бұл тесіктен астыңғы жағынан тікбұрышты ағаш немесе темір **ұңғы (порхлица)** бекітіледі, осы заттың негізгі қызметі еркектаспен төменгі тастың екі ортасында саңылау қалдыру (подшипник тәрізді). Сонымен бірге үстіңгі тастың жоғарғы жақ шетінен тесік қашалып, оған ағаш әйтпесе темір **сап** орнатылған. Сол ағаш, темір саптан ұстап, қолдиірменді қозғалысқа келтірген де, дән тартқан.

Этнографиялық мәліметтер бойынша, үстіңгі жүгірткі тасты сағат тіліне қарама-қарсы жаққа айналдырған. "Диірмен-кезек" деп аталатын арнайы термин болған. Қазақтар "қанталапай", "қақпақыл" және т.б. асық ойындарында кезек белгіленген кезде осы ережені ұстанған. Қолдиірменде дән тартумен негізінен қазақ әйелдері айналысқан, бұл XIX ғасырдағы зерттеу жұмыстарында және соңғы кездегі экспедициялардың жазбаларында атап көрсетілген.

Ұнды жинау үшін қолдиірменнің астына жақсы өңделген қой немесе ешкінің терісін жайған, кей кезде диірменді арнайы жасалған ағаш қорапқа қойған [15].

Археологиялық және этнографиялық материалдың ішінде қолдиірмендер — ең көп тараған ескерткіштердің бірі. Өкінішке орай, көп жағдайда ескерткіштің табылғаны туралы айтылады да, ұн тарту бұйымының сипаттамасы өте сирек ұшырасады. Кеңінен тарағандығына қарамастан, қолдиірмендер мұражай қызметкерлерінің тарапынан арнайы қызығушылық туғызбаған. Қолдиірмендер жиналып, қосалқы қоймаларға қойылған, диірменнің тастары бір-бірінен бөлек орналастырылған; кей жағдайларда ғана қолдиірмен тұтас күйінде (көп жағдайда әртектес тастар бір-біріне кигізілген), киіз үйдің немесе дәстүрлі орыс үйінің бір бөлшегі ретінде көрініске шығарылған. Қолдиірмен құрылымының қарапайымдылығы оларды саралауға ынтаның болмауының бір себебі тәрізді. Сондықтан да осы мәселеге арнайы назар аудару қажетті. Бірден айта кетер жайт, диірменнің жұмыс беттерінің көп қолдану салдарынан бұдыр болуы немесе жалпайып кетуі бұл бұйымдардың жіктемесіне әсер етпейді. Ұзақ пайдалану барысында қолдиірменнің бетін тегістеп, яғни жөндеп отырған. Қазақтар XIX ғасырда егіншілік өнімдерін көбірек қолдана бастағанын растайды.

Бұл егіншіліктің кең тарауына, жатақтардың санының көбеюіне, этномәдени өзгерістерге және сауда алмасуға байланысты болған. Мұның бәрі дәнді дақылдарды, нанды көбірек пайдалануға әкелген.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ ауылдарында тас қол диірмендерінің кеңінен тарауы осы өзгерістердің жарқын көрінісі болып табылады.

Орта ғасырларға дейін қолдиірмендер тек жекелеген жағдайларда табылған болса, кейінгі орта ғасырларда Тараз, Отырар, Сарайшық сияқты қалалардың қазбаларында дәнүккіштер де,

қолдиірмендер де көптеп табылған. Сөйтіп, анағұрлым жетілдірілген қолдиірменімен дән тарту әдісі біртіндеп дәнүккіштер мен келілерді ығыстырған. Қолдиірмендердің кеңінен таралуы тектен тек емес еді, өйткені бұл әдіспен дән тарту еңбек өнімділігін арттырған, сондай-ақ дәнүккіштерді пайдаланған кездегіден гөрі еңбек күші үнемді жұмсалған және алынған ұнның сапасы да жоғары болған.

Халқымыздың мәдениетінде шаруашылық-тұрмыстық тас бұйымын жасау өнері жалпы көркемдік қолөнер кәсіп салаларының негізгі бір бөлігі болып келеді. Қазақстан территориясында табылған құдық, малатас, диірмен, ұршық т.б. жүйелеу барысында олардың түр мен типі, жасалу әдісінің көп екендігін аңғартады. Зерттелген бұйымдар өздігінше тас құралдар кешенін құрап, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық пен өмір салтына бейімделген археологиялық және этнографиялық маңызы бар деректер болып табылады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Вялов О.С. Колодцы и источники Устюрта // Изв. Гос. геогр. об-ва. 1934. Т. 66. Вып. 1.
2. Бекназаров Р.А. Ручные мельницы Казахстана, как один из связующих элементов запада и востока // Народы Урало-Поволжья: история, культура, этничность. Материалы межрегиональной научно-практической конференции / под ред. Х.Х. Ишмуратова. Уфа, 2003.
3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар (XVI-XVIII вв.) Алма-Ата, 1981.
4. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972
5. Астафьев А.Е. Работы Мангыстауского отряда в зонах песчаных массивов Прикаспия // Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции за 1992 г. Алматы, 1993, БГМ Ә.Х. Марғұлан ат. инст. мұрағаты, н.ж.
6. Исмагулов Е.А. Отчет об археологических раскопках 1983 года в охранной зоне городища Туркестан. Алматы, 1983.
7. Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3. М., 1989.
8. Малкин И.Т. История бумаги. М., 1940.
9. Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н.э.) // СА. 1978. № 3.
10. Самашев З.С. Отчет о работах Западно-Казахстанской экспедиции в 1996 году. Алматы, 1996 //Архив Института Археологии МОН РК, б.н.
11. Ерзакович Л.Б. Об одном типе жилого дома Отрара XVII века // Известия НАН РК. Серия общест. наук. 1993. № 5.
12. Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. М., 1955.
13. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М., 1969.
14. Рона-Таш А. По следам кочевников. Монголия глазами этнографа. М., 1964.
15. Аргынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: ғылыми-зерттеу еңбек. Алма-Аты, 1987.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері.
Түркістан қ.(Қазақстан)

МУЗЕЙ ҚЫЗМЕТІ АРҚЫЛЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ НАСИХАТТАУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Мақалада музей қызметінің тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы рөлі мен маңызы қарастырылады. Музейлердің ақпараттық-ағартушылық, мәдени-танымдық функциялары талданып, Қазақстан музейлерінің тәжірибесі негізінде тарихи-мәдени мұраны көпшілікке танытудың негізгі бағыттары айқындалады. Сонымен қатар музей қызметін жетілдіру арқылы тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың заманауи тәсілдері мен практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Түйін сөздер: музей, тарихи-мәдени мұра, насихаттау, музей қызметі, мәдени туризм.

Қазіргі жаһандану жағдайында тарихи-мәдени мұраны сақтау және оны қоғамға кеңінен таныту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ұлттың тарихи санасы мен мәдени бірегейлігін қалыптастыруда тарихи-мәдени мұраның алатын орны ерекше. Осы тұрғыда музейлер мәдени құндылықтарды жинақтап қана қоймай, оларды ғылыми тұрғыдан зерделеп, қоғамға жеткізетін маңызды әлеуметтік-мәдени институт ретінде көрініс табады.

Қазақстан жағдайында тарихи-мәдени мұраны насихаттау мемлекеттік мәдени саясаттың басым бағыттарының бірі болып отыр. Бұл үдерісте музей қызметінің маңызы артып, оның ағартушылық, тәрбиелік және танымдық әлеуеті кеңейе түсуде. Сондықтан музей қызметі арқылы тарихи-мәдени мұраны насихаттау жолдарын ғылыми тұрғыда талдау өзекті болып табылады.

Мақаламызда музей қызметінің тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы рөлін айқындап, оны жетілдіру жолдарын ұсынып көреміз.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттауда музей қызметінің теориялық негіздеріне талдау жасағанда әуелі ол ұғымға анықтама беріп өту қажет. Тарихи-мәдени мұра – белгілі бір халықтың немесе қоғамның тарихи даму барысында қалыптасқан материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы. Ал музей – осы құндылықтарды сақтайтын, зерттейтін және көпшілікке танытатын мәдени-ағартушылық мекеме ретінде өз қызметін атқарып келеді.

Музей қызметінің негізгі функцияларына түрлі материалдық жәдігерлерді жинақтау, сақтау, зерттеу және насихаттау жатады. Соның ішінде музейдің насихаттау функциясы музей мен қоғам арасындағы байланысты нығайтып, тарихи-мәдени мұраны халық арасында кең дәріптеп, оны адам санасына енгізуге мүмкіндік береді. Музейдің тағы бір ең маңызды қызметі ондағы жасақталған экспозициялар, жүргізілген экскурсиялар, көрмелер мен тарихи-мәдени ақпаратты көпшілікке қолжетімді түрде ұсынуға бағытталған түрлі ағартушылық-танымдық іс-шаралар.

Қазіргі таңда музей мамандары музейлерді мәдени коммуникация алаңы ретінде қарастырады. Ол халықтың өткені мен бүгіні, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты жалғауда маңызды рөл атқарады. Сондықтан музей қызметін тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың тиімді құралы ретінде қарастыру ғылыми тұрғыда негізделген. Музейдің мәдени коммуникациялық қызметтері бойынша көптеген ғылыми еңбектер жазылып, зерттеулер нәтижелері ғылыми айналымға енгізіліп, ол бойынша тұжырымдар мен ұстанымдар білім ордаларында зерттеу пәніне айналып үлгерген.

Музей қызметі арқылы тарихи-мәдени мұраны насихаттау бірнеше негізгі бағытта жүзеге асырылады. Соның бірі экспозициялық және көрмелік қызмет.

И.И.Данилова мен А.Прокопенконың «Музей көрмесі мәдениеттер диалогы ретінде: аударма ерекшеліктері» атты мақаласында «Музей көрмесі – айналамыздағы әлемді түсінудің

күрделі құралы, таным нысанын, яғни түсіндірілген тақырыпты көрсететін когнитивтік құралдар жүйесі», - деп көрсетеді. Бұл музей көрмесі музей экспонаттарын тарихи және мәдени ерекшеліктеріне сәйкес әрбір нысанның негізгі сипаттамалары мен сәйкестендірілуі белгілі бір этникалық топтың өмірімен немесе мәдениетімен бұрын таныс емес келушіге де түсінікті болатындай етіп біріктіреді [1. 57].

Музей тек жәдігерлерді сақтаушы орын ғана емес сонымен қатар сол тарихи жәдігерлерді хронологиялық реттілікпен, тақырыптық жүйемен экспозицияға шығарушы, яғни келушілерге түрлі витриналар арқылы ұсынушы орта. Экспозициялар музей қорындағы құнды жәдігерлерді жүйелі түрде ұсыну арқылы келушілердің тарихи танымын қалыптастырады. Яғни музейге келуші өз тарихи таным көкжиегін ұсынылған экспозициядан алған әсер арқылы толықтырып отырады. Еліміздің музейлерінде тұрақты экспозициядан бөлек уақытша және көшпелі көрмелер өткізу жұмыстары жүйеленген. Ол көрмелер өз кезегінде музей материалдарын кең аудиторияға жеткізудің тиімді тәсілі болып табылады. Уақытша көрмелер көп жағдайда музейдің өз ғимаратында белгілі бір мемлекеттік мерекелер мен атаулы даталарда, елге танымал тұлғалар мен тарихи оқиғаларға арналып құрылып жатады.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың тағы бір әдісі ретінде музейдегі экскурсиялық қызметті атап көрсете аламыз. Экскурсияға ғылыми, білім беру, танымдық, мәдени-ағарту, демалу, т.б. мақсаттарда белгілі бір орындарға ұйымдастырылатын ұжымдық сапар немесе жорық деп анықтама берілген [2. 17 б.]. Музей контекстінде экскурсияны тарихи-мәдени мұраны түсіндірудің кең таралған формасы деп атауға болады. Қазіргі таңда музейдегі насихаттың ең негізгі құралына айналған экскурсия барысында витринадағы жәдігердің тарихы ашылып, келушілердің қызығушылығын тудырта алады. Музейдегі экскурсия қызметі ең алдымен материалдық немесе материалдық емес тарихи мұраларды шебер әңгімелеу арқылы жүзеге асатынын ескерсек, бұл қызмет экскурсиялық материалды кең аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл қызметке жеке тұлғаның белгілі бір түріне, оның ерекше қызығушылықтарына, бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес келуі тиіс. Қабілеттер белгілі бір қызмет түрін табысты жүзеге асырудың субъективті шарттары болып табылатын жеке тұлғаның жеке ерекшеліктері ретінде анықталады [3. 67].

Келесі әдіс ретінде музейдегі ғылыми-ағартушылық іс-шараларды алуға болады. Лекциялар, семинарлар, дөңгелек үстелдер мен мәдени акциялар музейдің білім беру функциясын күшейтіп, тарихи-мәдени мұраны тереңірек танытуға мүмкіндік береді. Елімізде музей педагогикасының әдістерін қолдана отырып, музей коммуникациясын ілгерілетіп отырған музейлер бар. Әсіресе мектеп оқушыларымен музейлерде түрлі үйірмелерді жолға қойып, солардың аясында мәдени мұраларды жүйелі насихаттауға болады. Музей жанындағы үйірме – музейдің бағытына байланысты білімді кеңейту, тереңдету және дағдыларды қалыптастыру мақсатында адамдардың қызығушылықтары бойынша бірігуі. Үйірме жұмысы музей коллекциясы мен оның құрылымдық бөлімдері негізінде жұмыс жасайды [4. 34].

Үйірме аясындағы сабақтар интерактивті әдістерге негізделіп, экскурсия, практикалық жұмыс, шағын зерттеу, шығармашылық тапсырмалар түрінде жүргізіледі. Бұл қатысушылардың музей кеңістігін пассивті бақылаушы емес, белсенді қатысушы ретінде қабылдауына жағдай жасайды. Нәтижесінде музей үйірмелері тарихи-мәдени мұраны жүйелі насихаттаудың тиімді құралына айналып, музейдің білім беру және тәрбиелік функциясын кешенді түрде жүзеге асыруға ықпал етеді.

Елімізде ұлттық және аймақтық музейлердің жүйелі қызметі арқылы археологиялық, этнографиялық және өзге де тарихи-мәдени мұралар кеңінен таныстырылып келеді. Бұл тұрғыда музейлер қоғамның тарихи жадын сақтаушы ғана емес, ұлттық бірегейлікті нығайтатын маңызды мәдени институт ретінде көрініс табады. Әсіресе аймақтық музейлердің рөлі айрықша, себебі олар белгілі бір өңірдің тарихын, табиғи-географиялық ерекшеліктерін, салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігін кешенді түрде көрсетеді.

Аймақтық музейлердегі өлкетану бағытындағы экспозициялар жергілікті тұрғындардың туған өлке тарихына деген қызығушылығын арттырып, тарихи сананың қалыптасуына тікелей әсер етеді. Мұндай экспозициялар арқылы халық өз өңірінің өткені мен бүгінін тереңірек танып, мәдени мұраның құндылығын сезіне бастайды. Сонымен қатар аймақтық музейлер мектеп оқушылары мен жастар үшін бейресми білім беру алаңы ретінде қызмет атқарып, патриоттық тәрбие берудің тиімді құралына айналады.

Музейлердің туризм саласымен өзара ықпалдастығы тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың пәрменді жолдарының бірі болып саналады. Музейлік маршруттар, тақырыптық экскурсиялар мен кешенді туристік бағдарламалар мәдени туризмнің дамуына серпін береді. Мұндай бағдарламалар туристерге белгілі бір өңірдің тарихын жүйелі түрде таныстыруға мүмкіндік жасап, музейді туристік инфрақұрылымның маңызды буынына айналдырады. Нәтижесінде музейлер ішкі туризмді дамытуға, өңірдің экономикалық әлеуетін арттыруға және мәдени мұраны кең аудиторияға жеткізуге ықпал етеді.

Тарихи-мәдени мұраны музей қызметі арқылы насихаттаудағы заманауи тәсілдер мен инновацияларды жолға қою аса маңызды. Қазіргі кезеңде музей қызметінде цифрлық технологияларды пайдалану кеңінен таралуда. Тіпті барлық экспозициялық залдары цифрлық технологиямен жасақталған музейлер бар. Виртуалды экскурсиялар, мультимедиялық платформалар тарихи-мәдени мұраны жаңа форматта таныстыруға мүмкіндік береді. Заманауи музейлер заман талабына сай бейімделіп, әлеуметтік желілер арқылы музей аудиториясын кеңейтіп, әсіресе жастармен тиімді байланыс орнатуға жағдай жасауда. Мұнан бөлек интерактивті экспозициялар мен креативті форматтар келушілердің музейге деген қызығушылығын арттырады. Бұл тәсілдер музей қызметінің насихаттық әлеуетін күшейтіп, тарихи-мәдени мұраны заманауи қоғам талабына сай ұсынуға мүмкіндік береді.

Тарихи-мәдени мұраны музей қызметі арқылы насихаттауда заманауи тәсілдер мен инновацияларды жүйелі түрде енгізу бүгінгі күннің өзекті талабы болып отыр. Қоғамның ақпараттық кеңістікке бейімделуі, цифрлық мәдениеттің қалыптасуы музейлердің дәстүрлі жұмыс формаларын қайта қарастыруына негіз болуда. Осы орайда музей қызметінде цифрлық технологияларды қолдану тарихи-мәдени мұраны сақтаудың ғана емес, оны кең аудиторияға тиімді жеткізудің маңызды құралына айналды.

Қазіргі кезеңде мультимедиялық экспозициялар, сенсорлық панельдер, 3D модельдер мен интерактивті экрандар музей кеңістігін жаңаша қабылдауға мүмкіндік береді. Кейбір музейлерде экспозициялық залдардың толықтай цифрлық форматта жасақталуы келушілердің ақпаратты көрнекі әрі қолжетімді түрде игеруіне жағдай жасайды. Виртуалды экскурсиялар мен онлайн көрмелер географиялық шектеулерді жойып, музей қорымен қашықтан танысуға жол ашады. Бұл, әсіресе, білім беру үдерісінде және музей аудиториясын кеңейтуде тиімді тәсіл ретінде көрініс табады.

Заманауи музейлердің тағы бір маңызды бағыты – әлеуметтік желілер мен цифрлық платформаларды белсенді пайдалану. Музейлер Instagram, Facebook, TikTok, YouTube сияқты желілер арқылы өз қызметін насихаттап, жастар аудиториясымен тікелей байланыс орнатуда. Онлайн дәрістер, тікелей эфирлер, қысқаша бейнероликтер мен танымдық контент музейді жастарға жақындатып, мәдени мұраға деген қызығушылықты арттырады. Бұл өз кезегінде музейдің имиджін жаңартып, оны заманауи мәдени орталық ретінде қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар интерактивті экспозициялар мен креативті форматтар музейге келушілерді пассивті бақылаушыдан белсенді қатысушыға айналдырады. Рөлдік ойындар, квесттер, иммерсивті көрмелер мен тәжірибелік алаңдар тарихи оқиғаларды тереңірек сезінуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсілдер келушілердің эмоциялық әсерін күшейтіп, тарихи-мәдени мұраны есте сақтаудың тиімді тетігіне айналады. Цифрлық технологиялар мен инновациялық әдістерді музей қызметіне енгізу музейдің насихаттық әлеуетін айтарлықтай арттырады. Бұл тәсілдер тарихи-мәдени мұраны заманауи қоғамның сұранысына сай ұсынуға, музей аудиториясын кеңейтуге және мәдени мұраның құндылығын жаңа буынға тиімді жеткізуге мүмкіндік береді.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттау жұмысында музей қызметін үздіксіз жетілдіріп отыру қажет. Тарихи-мәдени мұраны насихаттауды жетілдіру үшін музей қызметін жүйелі түрде дамыту қажет. Музейлердің басқару жүйесін жетілдіру, мамандардың кәсіби біліктілігін арттыру маңызды. Музей қызметін қоғам қажеттілігіне бейімдеу оның әлеуметтік маңызын арттыра түседі.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттау үдерісінде музей қызметін үздіксіз жетілдіру – заман талабынан туындайтын объективті қажеттілік. Қоғамның әлеуметтік-мәдени сұраныстарының өзгеруі, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі және жаңа аудиторияның қалыптасуы музейлердің қызметін дәстүрлі шеңберде шектемей, оны үнемі жаңартып отыруды талап етеді. Осы тұрғыда тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың тиімділігін арттыру үшін музей қызметін жүйелі әрі кешенді түрде дамыту маңызды.

Ең алдымен, музейлердің басқару жүйесін жетілдіру мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Заманауи музей менеджменті стратегиялық жоспарлау, маркетинг, аудиториямен жұмыс және серіктестік қатынастарды дамытуды қамтиды. Музей қызметін тиімді басқару қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етіп қана қоймай, ғылыми-ағартушылық және мәдени жобалардың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік және жеке сектор арасындағы әріптестік, демеушілік пен гранттық жобаларды тарту музей қызметінің аясын кеңейтуге ықпал етеді.

Сонымен қатар музей мамандарының кәсіби біліктілігін арттыру – музей қызметін жетілдірудің негізгі факторларының бірі. Қор сақтаушылар, экскурсоводтар, ғылыми қызметкерлер мен педагогтар заманауи әдістемелерді, цифрлық технологияларды және коммуникациялық тәсілдерді меңгеруі тиіс. Біліктілікті арттыру курстары, тағылымдамалар, халықаралық тәжірибе алмасу бағдарламалары музей қызметкерлерінің кәсіби деңгейін көтеріп, музейдің ғылыми және білім беру әлеуетін күшейтеді.

Музей қызметін қоғам қажеттілігіне бейімдеу оның әлеуметтік маңызын арттыра түседі. Қазіргі музей әртүрлі әлеуметтік топтардың – балалардың, жастардың, қарттардың, мүмкіндігі шектеулі жандардың мәдени сұраныстарын ескере отырып жұмыс жүргізуі қажет. Инклюзивті бағдарламалар, қолжетімді экспозициялар мен арнайы білім беру жобалары музейді ашық әрі қолжетімді мәдени кеңістікке айналдырады. Бұл өз кезегінде музейдің қоғамдағы беделін арттырып, мәдени мұраға деген қоғамдық жауапкершілікті қалыптастырады.

Сонымен бірге музейлердің ғылыми-зерттеу, білім беру және туризм салаларымен ықпалдастығын күшейту маңызды. Ғылыми мекемелермен бірлескен зерттеулер, оқу орындарымен серіктестік жобалар және туристік ұйымдармен бірлескен бағдарламалар тарихи-мәдени мұраны насихаттаудың тиімді тетіктерін қалыптастырады. Мұндай ықпалдастық музей қызметінің көпқырлы сипатын айқындап, оның мәдени-әлеуметтік ықпалын кеңейтеді.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттау ісінде музей қызметін үздіксіз жетілдіру басқару жүйесін жаңғырту, кадрлық әлеуетті арттыру және қоғам сұранысына бейімделу арқылы жүзеге асады. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс музейлерді мәдени мұраны сақтаушы ғана емес, қоғамның рухани дамуына белсенді ықпал ететін заманауи әлеуметтік-мәдени институт деңгейіне көтеруге мүмкіндік береді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Данилова И. И., Прокопенко А. И. Музейная экспозиция как диалог культур: особенности перевода // Томский журнал ЛИНГ и АНТР. Tomsk Journal LING & ANTHRO. 2017. 2 (16) С.57.

2. Байгунаков Д.С. Экскурсиялық іс: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. -148б.

3. Баудиярова Қ., Мейрманова Г. 2021. Экскурсовод мамандығының қазіргі жағдайы және заманға сай дамуы. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. 4, 67.

4. Шляхтина Л.М., 2021. Музейная педагогика: учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург. 60 с.

Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей қорығы
Кіші ғылыми қызметкер
Қазақстан, Түркістан

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Ежелгі кезеңдерден бастап адамзат әшекей бұйымдарын киімнің маңызды әрі ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қабылдаған. Алғашқы қауымдық дәуірде өмір сүрген сақ тайпаларының қолөнерінде, әсіресе әйелдерге арналған зергерлік бұйымдар жасауда айрықша көркемдік дәстүр қалыптасты. Бұл дәстүр білезік, жүзік, сақина, алтыннан жасалған моншақтар сияқты сан алуан әшекей түрлерінен көрініс табады. Аталған зергерлік бұйымдардың көркемдік безендірілуінде ғарыштық түсініктермен ұштасқан, сондай-ақ геометриялық ою-өрнектердің қарапайым әрі мәнді элементтері кеңінен қолданылған. Мұндай өрнектер сол дәуір адамдарының дүниетанымы мен эстетикалық талғамын айқындайды. Қазақ ою-өрнектерінің әрқайсысында сол ұлттың мінезі, көңіл күйі, тарихы мен этнографиясын айқындайтын сырлар жатыр. Мұндағы негізгі ой, өрнектердің өмірге келу барысындағы аңыздар мен хикаялардың ұлттың тарихымен қатыстылығы негіз болса, одан қалса осы өрнектердің әр кезеңде (дәуірде) өмірге келуі болып табылады [1].

Қазақ дәстүрінде қыз-келіншектердің зергерлік бұйымдары олардың сыртқы келбетін көркемдеп қана қоймай, нәзіктік пен әсемдіктің көрінісі ретінде бағаланған. Әшекей бұйымдарға орнатылған асыл тастар мен бейнеленген ою-өрнектер әйел затының сымбатын айқындап, көркемдік үйлесімін арттыра түскен. Осыған байланысты зергерлік әшекейлер қазақ аруының болмысын бейнелейтін ерекше мәдени нышан ретінде қабылданған. Халық арасында қалыптасқан «зергерлік әшекей – қазақ аруының айнасы» деген пайым да ұлттық таныммен тығыз сабақтас. Сонымен қатар «зергер» атауының шығу тегі парсы тіліндегі «зергәр» сөзімен байланысты болып, алтын мен күмісті өңдеп, жіңішке сымнан өрнек өрген шеберді білдіреді. Бұл атау зергерлік өнердің жоғары шеберлік пен талғамды талап ететін дәстүрлі қолөнер саласы екенін көрсетеді [2].

Қазақ ою-өрнегінің өзіне тән даму жолы мен тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан, сақ, андронов мәдениетінен басталады. Андронов мәдениеті – біздің заманымыздан бұрынғы екі мыңжылдықтың басында Батыс Сібір мен Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Ал біздің заманымыздан бұрын VIII-III ғасырларда сақтар негізінен Оңтүстік Шығыс және Орталық Қазақстан жерлерін мекен еткен [3].

Түркістан өңірі – қазақ зергерлік өнерінің ежелгі орталықтарының бірі. Бұл аймақтағы әйелдер мен ерлер әшекейлерінде сақ дәуірінен бастап Қарахан, Түркі-Шағатай кезеңдерінің көркемдік ерекшеліктері көрініс тапқан. Әшекей бұйымдардың басты белгісі – ықылым заманнан келе жатқан қорғаныштық, тотемдік, эстетикалық мәнге ие ою-өрнек композициялары.

Түркістан өңіріндегі әшекей бұйымдарында ең кең таралған өрнектердің бірі – өсімдік мотивтері. Оған жапырақ, гүл, шыңырау гүл сияқты бейнелер жатады. Өсімдік тектес өрнектер өмірдің жалғасуын, өсімділікті, молшылық пен берекені білдіретін символ ретінде қабылданған. Мұндай өрнектер сәукеле әшекейлерінде, алқаларда, тұмарларда жиі кездеседі және олардың көркемдік мәнін арттырады.

Түркістан, Отырар, Сығанақ, Сайрам, Сауран, Созақ, Үзкент, Аркөк және басқа қалаларда ұсталық, зергерлік, көзелік шеберханалар болды.

Әшекей бұйымдарды зергер асықпай отырып жасады, бұл ол үшін өзінше бір медитация рөлін атқарды. Зергер тапсырыс берушінің қалауына қоса бұйымға өзін

толғандыратын нәрселерді де бере білді. Зергер – айналасындағыларға жұмбақ көрінетін шығармашылық иесі. Оның қолынан шыққан бұйымдар терең мағынамен ерекшеленеді [4].

Қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінде зергерлік өңдеу ерекше орын алады. Тек сәндік әшекейлер ғана емес, күнделікті пайдаланылатын тұрмыстық бұйымдар мен ат әбзелдері де көркем безендіру арқылы жасалған. Осындай заттардың ішінде күміспен әшекейленбеген үлгіні кездестіру қиын. Күмістің жылтыр өңі ағаш, сүйек, былғары немесе мата сияқты табиғи материалдардың көркін ашып, оларға айрықша сипат берген. Бұл ерекшелік эстетикалық талғаммен шектелмей, халықтың дүниетанымдық түсініктерімен де сабақтасқан. Дәстүрлі сенім бойынша күміс ай нұрымен байланысты қасиетті металл саналып, адамды жағымсыз күштерден сақтайды әрі тазартушы қызмет атқарады деп түсінген. Ал алтынмен қапталған әшекейлер мен ат әбзелдері бұйым иесінің дәулеті мен әлеуметтік дәрежесін көрсететін айрықша белгі ретінде қабылданған [5].

Әшекей бұйымдар қоғамның барлық әлеуметтік топтары арасында үлкен сұранысқа ие. Бұл талғамдық тұрғыдан ғана емес, салт-дәстүрге байланысты бірқатар қызметтік мазмұны, бүкіл идеялық-діни кешенге байланысты айқындалады. Зергерлік бұйымның пішіні, бүтін немесе бөлшектігі, материалы, ою-өрнегі секілді бүкіл құрылымның өз мәні болады.

Көптеген әшекейлердің бетінде қазақтың негізгі ою-өрнектері кездеседі. Бұл әшекей мен ою-өрнектің ортақ семантикасы бар екенін дәлелдейді. Мысалы: сырғада «күн» өрнегі, алқада «тұмарша», білезікте «қошқармүйіз», жүзікте «жұлдыз» бейнелерін кездестіруге болады. Ою-өрнек өнерінің өзіне тән ерекшеліктерін (символикасы, мазмұны, құрылысы, бояу түсі, туысқан халықтар өнерімен сабақтасып, ұштасып жатуына т.б. байланысты) жете меңгерту. Қазақ ою-өрнектерінің символикасының қалыптасуын, оның тәрбиелік мәнін ашу [6].

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде әйелдердің әшекей бұйымдары тек сәндік қызмет атқарып қана қоймай қорғаушы күштің символы ретінде де қабылданған. Сырға, алқа, шашбау секілді зергерлік бұйымдар көне наным-сенімдерге сәйкес әйел мен баланы жамандықтан қорғауға бағытталған киелі мәнге ие болған. Осыған орай зергерлер әшекей жасауда оның сыртқы көркемдігін ғана емес, бұйымның символдық әрі магиялық мазмұнын да ескерген. Сондықтан зергерлер әшекей жасауда оның сыртқы көркемдігімен қатар, символдық және магиялық мәніне де ерекше назар аударған.

Ою-өрнек белгілерінің тұрмыста кең қолданылғанына тағы бір дәлел – қазақтың ертедегі салтында жаңа туған нәрестеге құтты болсын айтуға барғанда апарылатын «бала жинағы» бұйымдары. Бұл бұйымдарға мал мен аңның бейнелері салынған. Мұндай бейнелердің негізгі мақсаты – баланы қоршаған әлеммен таныстыру, оған табиғат пен тіршіліктің мәнін символ арқылы жеткізу болған. Уақыт өте келе белгілі бір ұғымды, түсінікті білдірген ою-өрнек таңбалары сәндік, салтанат белгілеріне айнала бастағанымен, олардың кейбірінің бастапқы мағынасы мен рухани мәні бүгінгі күнге дейін сақталып қалған [7].

Әшекей – киімді толықтыратын, сәндік мақсатта тағылатын зергерлік бұйымдар. Мысалы, Төскі (төс әшекейі) – көйлек не камзолдың төс тұсына тағылады. Мұнда қошқармүйіз, гүл өрнегі жапырақ сияқты ою-өрнектері бар. Қапсырма (ілгек әшекейі) – камзолдың қапсырмасы ретінде сыртынан көрініп тұратын әшекей және де әдемі көрінуі үшін арқармүйіз геометриялық сызықтармен оюланған. Белбеу, кемер белдік – сәндік металл әшекейлермен безендірілген әдемі көріну үшін ең көп қолданылатын қошқармүйіз ою-өрнегі. Жаға әшекейі (жағалық омырауша) – өңіржиекке тән гүл өрнектері және қошқармүйіз, сыңармүйіз өрнектерімен әсемделген. Шолпы – қыздардың шашына тағылса да киімнің сыртынан сыңғырлап көрінеді және де өзінің әсемдігін одан арта әдемілеу үшін гүл жапырақ, орам өрнек, құсқанаты секілді өрнектерімен безендірілген. Әшекейдегі ою-өрнектердің жалпы қызметі – бұйымды көркемдеу, халықтың дүниетанымын көрсету және жамандықтан сақтайды деген сенім болған. Символдық мәні – әр өрнек өмір, табиғат, рухани әлемді білдіреді [8].

Қорытындылай келе, қазақтың дәстүрлі әшекей бұйымдары – халқымыздың мәдени мұрасын, эстетикалық талғамын, дүниетанымын айқындайтын баға жетпес құндылықтардың

бірі. Зерттеу барысында зергерлік өнердің тек әсемдікке ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мәртебе, наным-сенім, отбасы мен ұрпақ жалғастығы сияқты терең мағыналарды да жеткізетінін аңғаруға болады. Жүзік, білезік, шолпы, тұмарша, өңіржиек секілді бұйымдар әр дәуірдің материалдық мәдениетінен хабар береді және әйелдің жасына, отбасылық жағдайына байланысты өзіндік функция атқарған.

Әшекейлерде қолданылған ою-өрнектер – космогониялық, тотемдік, магиялық түсініктердің көрінісі. Олар адамның өмірін қорғау, қуат беру, сәттілік тілейтін символдық қызмет атқарған. Металды өңдеудің өрнектеу, қақтау, зерлеу, қаралау, қалыптау сияқты әдістері жоғары шеберлікті талап еткен және қазақ зергерлерінің техникалық деңгейінің өте жоғары болғанын дәлелдейді.

Шын мәнінде, қазақтың зергерлік өнері ұлттық рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Бұл өнердің бүгінгі күнге дейін сақталуы халқымыздың тарихи дәстүрлерге деген құрметі мен мәдени құндылықтардың сабақтастығын айқын көрсетеді. Зергерлік бұйымдарды ғылыми тұрғыда зерделеу және оны кеңінен насихаттау ұлттық мұраны сақтау ісіне үлес қосып қана қоймай, жас ұрпақтың ұлттық өнерге деген танымын қалыптастыруға, сондай-ақ дәстүрлі қолөнердің қазіргі заман талаптарына сай жаңа бағытта дамуына мүмкіндік береді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабайұлы Б. «Ою-өрнек әлемі, The world Kazakh national ornaments 2018 ж. 53 б.
2. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы, «Қазақстан», 1977 9-11 бб.
3. Токтабаева Ш.Ж. Қазақтың зергерлік өнері, Ювелирное искусство казахов, Jeweler's Art of Kazakhs 27-28
4. Х.Арғынбаев «Қазақ халқының қолөнері» - Алматы:Өнер, 1987. – 23-25 бб.
5. Т.Әбдешев «Қазақтың зергерлік өнері» - Алматы, 1999. - 45-52-бб.
6. Әбдіғаппар Ұ.М. қазақтың ұлттық ою-өрнектері 104-105 бб.
7. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 88б.
8. Ә.Жәнібеков «Қазақтың ұлттық қол өнері» - Алматы, 1982. – 67-82 бб.

Таубек А.Т.

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей - қорығы
Түркістан облысы, Отырар ауданы,
Шәуілдір ауылы.(Қазақстан)

ОТЫРАР ЖӘДІГЕРЛЕРІ: ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР МЕН СӘУЛЕТ ҚАПТАМАЛАРЫ

Ұлы Жібек жолы тек сауда бағыты ғана емес, сонымен қатар Батыс пен Шығыс өркениеттерінің тоғысқан алтын көпірі болды. Осы жолдың бойында орналасқан Отырар секілді ірі орталықтарда қолөнердің, әсіресе қыш бұйымдарын жасау өнерінің қарқынды дамығаны байқалады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлер сол кезеңдегі сәулет өнері мен қолөнердің жоғарғы деңгейін айғақтайды [1,с.36 ,37].

VI-XII ғасырлар аралығында Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы қалалардың өсу үдерісі жеделдеді. Бұл қалалар тек сауда емес, дін мен мәдениеттің де тірегіне айналды. Мәселен, Батыс Түркістан аймағында Суяб, Құлан, Мерке, Тараз, Отырар және Испиджаб сияқты маңызды стратегиялық орталықтар бой көтерді [2,с. 9].

Белгілі зерттеушілер К.М.Байпаков пен Л.Б.Ерзакович «Оңтүстік Қазақстан мен Отырарға жылтыратып боялған қыш бұйымдар IX-X ғасырларда Орта Азия, Таяу Шығыс пен Қазақстан арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың дамуы қыш бұйымдар мен басқа да көркем өнер туындыларының тек сәнділігі мен сапасының ғана емес, жетілдірілген технологиялық тәсілдерінің де тез таралуына барынша әсерін тигізді. Осы дәуірдің көркем қыш бұйымдары орта ғасырлық қоғамның өзіндік талап-тілегіне сай болды», - деп жазады [3,с.10].

Дегенмен, IX–XII ғғ. Орта Азия жерінің біраз бөлігі түрік қағанаттарына бағынғандықтан ол жерлер бір-бірімен тығыз байланыста болған. Яғни, көркемделген қыш ыдыстар үлкен аумақты қамтыған түріктердің иелігіндегі жерлерге бір мезгілде тарала бастаған. Яғни, Орта Азия мен Қазақстанда шыңылтырланған қыштар X ғ. - XIII ғ. басында кең тараған .

Келтірілген пікірлерге сүйене отырып, жақын және алыста көршілердің ерте заманнан бері-ақ бір-бірімен қарым-қатынасын, бірінің жетістіктері басқаларына да әсерін тигізгенін айта аламыз [4,с. 26].

Тарихи деректер мен археологиялық қазбалар отырықшылық пен жер өңдеудің нәтижесінде, көне замандардағы қала салу құрылыс үлгілері мәдениеттің едәуір дамығандығын дәлелдеп отыр [5, с.22].

Ерте ортағасырлар дәуірлерінде мәдениеттің өркен жаюы архитектура мен қолөнерден көрініс табады. Мәселен, сыртына жыланкөз жалатылған керамикалық бұйымдар өндірісі қанат жая бастады. Көпшілік құрылыстарға күйма кірпіш және пахсамен қатар күйдірілген кірпіш пайдаланып, кіріктірілме сылақ ретінде ғаныш ерітіндісі (алебастр) қолданылады. Ғаныштан әшекейлік бөлшектер де жасалады. Фасадтарды көркемдеуге терракоталық және тыстама тақталар кеңінен қолданылады [6,с. 5, 6]. XI-XII ғасырдан бастап оюлы және жылтыратылған кірпіштер кеңінен енгізілді, ол XI-XII ғасырлар шебінде кеңінен қолданылған сәулеттік терракотаның бастапқы үлгісі болатын.

Сәндік-қолданбалы өнер орта ғасырлар кезінде көбінесе ыдысты өрнектеу ісінде, металда, әсіресе, құрылыста көрінді.

Сәулеттік декордың басқа ешбір саласы ганчка ойып, әшекейлеу сияқты халықтық қолөнерге мейлінше жақын болған емес. Әр түрлі тұрғыдан орындалған ойып-өрнектеу күн сәулесі түскенде жарық пен көлеңкенің көркем құбылуын туғызған. Бірақ ганч жаңбыр мен желден тез бұзылған, сондықтан сыртқы жақты қаптауға декордың жаңа түрі – оюлы терракота қолданыла бастады. Құрғатылған балшыққа ою-өрнек салып, оны кейіннен күйдіретін ежелгі

заманнан белгілі оймыштау тәсілдері сәндік-қолданбалы өнердің осы түрінің дамуына негіз болды [7, с. 281].

XIII-XIV ғасырларда Қазақстан мен Орта Азияның қолданбалы өнерінде керамика, терракота, және ағаш ою өнері жаңа белеске көтерілді. Бұл кезеңде бұйымдарды жануарлар бейнесімен әшекейлеу дәстүрі жалғасын тапты. Сәулет өнерінде де айтарлықтай ілгерілеушілік байқалды: күмбез астындағы құрылымдар жетілдіріліп, қос қабатты сәнді барабандар қолданысқа енді. Ғимараттардың эстетикалық келбетін ашуда түрлі түсті жылтыр кірпіштер мен қаптағыш тақталар шешуші рөл атқарды. Егер ерте ислам дәуірінде құрылысқа негізінен ағаш пен шикі кірпіш пайдаланса, IX-X ғасырлардан бастап күйдірілген кірпіштің кеңінен таралуы сәулет өнерінің әдіс-тәсілдерін түбегейлі өзгертті [8, с. 15]. Саз балшықты қалыпқа салып, кепкеннен кейін жоғары температурада күйдіріп, түрлі құрылыстарға, кірпіш, бедерлі кірпіш тақта, бедерлі қаптауыш тақталар, құбырлар ретінде пайдаланатыны анық. Зерттеушілердің пікірі бойынша ерте исламдық құрылыстар көбіне ағаш пен қам кірпіштен салынды, ал қыш кірпіштен және кірпіштен өрмелеп өріліп салынған құрылыстар IX-X ғғ. таралып, сәулеттік идея, оның әдіс-тәсілі, мәнері мен сәндік пішіні жетілдірілді [9, с. 191].

Ұлан-ғайыр қазақ даласының бір бөлшегі Отырар жерінің де, елінің де өткені бетінде жатыр.

Отырар өңіріне орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштер мен көне сәулет ғимараттарына шетел ғалымдары мен саяхатшыларының үлкен мән беріп, ғылыми көзбен назар аударуы өңірдің ірі мәдениет ошағы болғандығының айқын дәлелі болса керек. Негіз ретінде айтар болсақ Отырар қала жұрты мен оның аймағындағы ежелгі және ортағасырлық қалалар мен қалашықтар орындарына жүрізілген қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық қыш жәдігерлер ғасырлар бойы халық мәдениетінің, өнерінің жоғары деңгейде дамығандығын дәлелдеп отыр.

Көне дәуір ескерткіштеріндегі материалдық мәдениет үлгілері сол кезеңдегі өнердің жоғары деңгейде дамығандығын айғақтайды. Осы орайда, архитектуралық құрылыс кірпіштері мен олардағы халықтық мұра – ою-өрнек нақыштарының эволюциясын зерттеудің маңызы зор. «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының қорында сақталған сәулеткерлік қыш бұйымдары сырлы (глазурьленген) және сырсыз декоративті кірпіштер ортағасырлық қолөнердің теңдесі жоқ туындылары болып табылады. Зерттеу нысыны ретінде қарастырылатын бұл жәдігерлер негізінен Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының және музей қызметкерлерінің далалық қазба жұмыстары барысында табылған. Музей қорында XI-XV ғасырларға тән, әртүрлі дәрежеде (толық, жартылай, фрагментті) сақталған жүздеген қаптама кірпіштер жинақталған. Бұл материалдар құрылыс нысанының мақсатына қарай әртүрлі әдістермен әшекейленген.

Кірпіштердің бетіне түсірілген өрнектерді талдау барысында оларды жасалу техникасына қарай келесі топтарға жіктеуге болады:

1. Оймыштау және батыру әдісімен жасалған бедерлер;
2. Графикалық сызықтар түріндегі композициялар;
3. Ойық және тесікті (перфорацияланған) өрнектер.

Сәулеттік деректер сыртқы пішіні мен көркемдік сипаттарына қарай бес негізгі түрге бөлінеді:

- . Қолдан ойған өрнекті жалпақ қаптамалар;
- . Шыңылтырлы (глазурьленген), трапеция тәріздес шағын қаптамалар;
- . Майоликалық кеспектер түріндегі сәулеттік қыштар;
- . Әртүрлі өлшемдегі стандартты және арнайы пішінді қыш кірпіштер;
- . Оймаланған сәулеттік детальдар мен көк түсті терракоталық қаптамалар [10, с. 20].

Хронологиялық тұрғыдан бұл жәдігерлер ортағасырлық сәулет ғимараттарының қас бетін әрлеуде қолданылған. Өсімдік тектес және геометриялық (квадрат, ромб, үшбұрыш, көпбұрыш) мотивтер штамп көмегімен немесе кесіп түсіру әдісімен орындалған. Сонымен қатар, терракоталық тақташалар мен бір беті сырланған жұқа әрлеуіш қыштарда батыру, сызу және кесіп-кертудің әдістері кеңінен қолданғандығы байқалады.

1. Декоративті терракота тақташалары

- Тіркеу нөмірі – 5794: Сәулетті ғимараттың безендірілуіне аралған бұл жәдігер сарғыш түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Беткі қабатында үшбұрыш, төртбұрыш және ромб тәріздес геометриялық фигуралар ойып түсірілген. Қыштың қалыңдығы 4-5,5 см-ді құрайды. Мұндай өсімдік-геометриялық өрнектер Орта Азия мен Қазақстанның ортағасырлық сәулет ескерткіштерінде (мысалы, Самарқан қаласындағы XV ғасырға тән Бағы-Майдан кешенінің әрлеуіш қыштарында) кеңінен кездеседі.

- Тіркеу нөмірі – 4099: Сарғыш түсті саздан күйдіріліп жасалған бес бұрышты өрнекті қыш сынығы. Бетіне гүл тәріздес (флоральды) оюлар ойылып салныған, алайда боялмаған (түссіз), Көлемі: 9,5x7,0x7,5 см. Мұндай сюжеттік-композициялық шешімдер Самарқан мен Мерв қалаларындағы құрылыстардың бастапқы декоративті өрнектелу жүйесіне ұқсас келеді [11,106-б.].

2. Геометриялық нақышты қыш бұйымдары

- Тіркеу нөмірі – 6293: Қызғылт түсті саздан күйдірілген, төртбұрышты пішінді қыш сынығы. Қыштың жасалу пішіні төрт бұрышты, бір жақ ернеу жиегі ғана өрнекті болып жасалған, өрнегі геометриялық үшбұрышты ромбик тәрізді нақышталған. Көлемі 26,6x26,5 см қалыңдығы 5 см. Дәл осындай кескінделу пішінді өрнекті қышы Отырар қаласының оңтүстік батыс қақпасының, оңтүстік мұнарасында және Түркменстанның Худай-Назар XII ғ кесенесінің қас бетінде босаға (портал) ретінде айшықталған басты кіретін қасбеті бар ғимарат, ол басқа қасбеттерге қарағанда әшекейлеу жағынан бай келеді және оның үстіңгі жағы портал пештак (қасбет) тәрізді биік, нақ осындай қыштар көлденеңінен және тігінен өрнектеле қаланған.

3. Ойма өрнекті терракоталар

- Тіркеу нөмірі – 8300: Сәулетті ғимараттың қас бетін әрлеуге арналған өрнекті кірпіш сынығы. Кірпіш сары саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Бетіне өсімдік тектес «жапырақша» тәрізді шымқай өрнек оймышталып түсірілген. Қалыңдығы – 15,7 см., биіктігі – 5,2 см. Мұндай кірпіштер Түркменстандағы Санжар кесенесінің қасбетіндегі қалау әдістеріне ұқсас келеді. Бұл кірпіштің сырты боялмаған («қам саз» күйінде) және алдымен қолмен өрнектеліп, содан кейін күйдірілген. [12,24-б].

Сондай-ақ «Сүлейменнің алты жұлдызы» композициясы: Бұл- «ислами» мәнеріндегі симметриялық нақыш түрі. Ортасында бес жапырақты гүл орналасып, жиектері алты бұрышты жұлдызды құрайды. Әр бұрышында жүрек бейнелі оюлар мен ойық нүктелер кездеседі.

- Тіркеу нөмірі – 1699: Жартылай сақталған әрлеуіш қыш. Пішіні төртбұрышты, бетіне геометриялық ою-өрнектер салынған. Ортасында айқыш (крест) тәрізді ойық және қарама-қарсы алынған гүл сабақтарының түйіскен бейнесі нақышталған. Бұрыштарында ойық нүктелері бар. Өлшемдері: көлемі 25x18см, Қызылорда қаласындағы «Кердері» кесенесінде және Самарқандағы құрылыс қыштарында, осындай өрнектер кездеседі [13, 18-20 б]. Қыш кірпіштер арасында сәулет оймалары мен жылтырақ өсімдік бейнелі қаптамалар мен мозайкалық өрнектері және суреттері бір жағына ғана салынған сырлы жұқа кірпіштерге тоқталатын болсақ.

- Тіркеу нөмірі – 3217: Сырлы өрнекті жұқа әрлеуіш қаптама кірпіштің сынық бөлігі. сары түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Өлшемдері: ұзындығы-18,5см, ені-11,5см, кірпіш бетіне көк, сары бояу мен ромбик тәрізді, гүлге ұқсас өрнектер нақышталып салынып, оның үстіне шыңылтырлы жылтыратпа жағылған.

- Тіркеу нөмірі – 1670: Сырлы әрлеуіш кірпіш сынығы. Сары түсті, саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Жасалу пішіні – трапециялы, толық сақталған. Көк және қара бояулармен гүл тәрізді шымқай өрнектермен бедерленген, Өлшемдері: Көлемі – 18см, ені – 8 см. Мұндай кірпіш сынықтары Алтын Орда қалаларындағы Жаңа Сарай (Сарай –Береке) архитектуралық құрылыстарда кездеседі [14,с. 109].

- Тіркеу нөмірлері – 4292; 8928; 8911; 8929. Трапециялы сырлы кірпіштер. Сары түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Саз құрамында тас/құм қоспалары кездеседі. Кірпіштердің үстіңгі беттеріне қанық көк және көкшіл түсті бояулар жағылып, беті шыңылтырланған (глазурь). Пішіні мен сақталуы: Төрт қырлы болып жасалған, дуылға жапсырылатын жағы сүйірлеу келген. Шеттері сәл сынған болғанымен, негізгі бөліктері толық сақталған. Бұл трапециялы сырлы кірпіштер кесенелерді ою-өрнекпен сәндеу үшін пайдаланылған. Мұндай әшекейлеу өнерінің үлгілері келесі нысандарда кездеседі: Өлшемдері: Көлемдері ұзындықтары – 19 см, 17 см, 13,5см,9,5см, биіктіктері – 6,5см, 5,5см, 4,3см, жалпақтығы- 5 см, 4,5 см, 4,3 см, 3,2см. Кесенелерді ою өрнектеп сәндеу үшін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейінің михрабындағы өрнектер. Порталын сәндеген «басқұр» тектес, шым-ши өрнектері; Батыс фасад өрнектері.[15, с.24].

Қазақ халқының материалдық мәдениет ескерткіштері – ұлттық дәстүрлер мен қолөнер жетістіктерінің жиынтығы. Ұлы Дала аумағындағы жәдігерлер ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі өмір салты мен дүниетанымдық құндылықтардың сабақтастығын айқындайды. Кез-келген тарихи-мәдени нысан немесе сәндік-қолданбалы өнер туындысы белгілі бір кезеңнің рухани болмысын бейнелейтін құнды дереккөз болып табылады. Оларды зерттеу тарихи танымды кеңейтуге және этномәдени ерекшеліктерді зерделеуге мүмкіндік береді.

Музей қорындағы Ежелгі Отырар қаласынан табылған сәулеттік құрылыс материалдарына (кірпіштерге) жүргізілген салыстырмалы талдау олардың Орта Азия сәулет өнерімен типологиялық ұқсастығын көрсетеді. Бұл деректер Орта Азия мен Қазақстан өңірлері арасында біртұтас архитектуралық мектептің қалыптасқанын және аймақаралық тығыз экономикалық-мәдени интеграцияның болғанын айғақтайды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Маданов.Х. Қазақ мәдениетінің тарихы Алматы «Қаржы – қаражат 1998 ж 36 -37 бб»
- 2 Байпаков К.М. Археологические исследования по программе ЮНЕСКО « Великий Шелковый путь »//Вестник АН КАЗ ССР//.-1991,№12,9 б
3. Байпаков К.М, Ерзакович Л.Б Орта ғасырдағы Отырар керамикасы. Алматы, «Өнер»1991ж .10 б.
4. Шалекенов У, Алдабергенов Н.О. Орта ғасырдағы Ақтөбе, Анкара-2006 ж 26 б (XXVI)
5. Байбосынов К.Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндер. –Алматы;Өнер, 1996 ,22 б
6. Нұрмұхаммедов Н. Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі.- Алматы; Өнер,1980, 5- 6 бб.
7. Қазақстан тарихы,1 – том,Алматы, «Ата мұра», 2010 ж, 281 б.
- 8.Глаудинов Б.А. История архитектуры Казахстана,Алматы,1999 ж.15 б
- 9.Веймарн Б.В. Искусство Средней Азии.-М.Л.4-1940.-191с
10. Қазақ тарихы «Кердері » кесенесі,2002.№4 20 б.
11. Пугаченкова.Г.А. Искусство Туркменистана, издательство «Искусство» Москва:1967. с.107
12. Пугаченкова.Г.А. Л.И.Ремпель. Очерки искусства Средней Азии,Москва: «Искусство» 1982,с-24
13. Қазақ тарихы «Кердері» кесенесі. 2002. №4 18 б.
14. Федоров-Давыдов Г.А.Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва «Искусство» 1976, с.109

Байболов Б.Қ.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Ғылыми зерттеу және үйлестіру бөлімінің басшысы, философия магистрі

Уркинбаева А.Ж.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Ғылыми зерттеу және үйлестіру бөлімінің ғылыми қызметкері

МУЗЕЙ ҚОРЫНДА САҚТАЛҒАН БОСАҒА МЕН МАҢДАЙШАНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Музей қорында тарихи тұлғаларға қатысты біршама жәдігерлер сақталған. Қорда кейбір тарихи тұлғалардың тұтынған этнографиялық мұралары сақталса, кейбірінің құлпытастары сақталған. Статистикалық мәлімет бойынша музей-қорық қорында кесене маңында жерленген тұлғаларға қатысты құлпытастар саны 43 дананы құрап отыр.

Музей-қорық қорында сақталған этнографиялық мұраның бірі Абылай ханның Қоралас Жауғаш батыр Қырбасұлына сыйға тартқан киіз үйінің маңдайшасы мен босағасы. Бұл жәдігер XVIII ғасырға жатады. Тарихтан белгілі Жауғаш батыр Қырбасұлы Ұлы жүздің Дулат тайпасы, оның ішінде Ботпай руынан шыққан батыр, қолбасшы әрі дипломат. Ол 1733 жылы Іле Алатауы етегінде дүниеге келген. 1754-1756 жылдары Абылай ханның арнайы әскери қолын басқарған һәм туын ұстаушы тарихи тұлға.

Тарихи деректерде Абылай хан Жауғаш батыр Қырбасұлының ерлігін жоғары бағалап, «Жаралы жолбарыс» деп атаған. Мәліметтерде 1733 жылы күзде қазақтар жеңіске жетіп, жоңғар қашқан Аюлы, Арқарлы тауларындағы шайқас кезінде Жауғаш батыр туындағандықтан, әуелгі қойылған есімі Жауқашты екен, анасы Қоңырбике еркелетіп Жауғашты атанып кеткен. Әкесі Қырбас XVIII ғасырдың бірінші жартысында жоңғарлармен болған бірқатар шайқастарға қатысқан, Аңырақай шайқасында Ботбай руының қолын басқарған Сәмен батыр әскерінде мыңбасы болған. Жауғаш батыр он бес жасында атқа қонып, қасындағы Қарпық батыр, Майлыбай батыр сияқты серіктерімен Алатаудан Арқаға асып, Абылай ханның орда сарбаздарының қатарына қосылған.

1756 жылы қытайлармен болған шайқаста Абылай хан жараланғанда, ұрыс даласынан ханды аман алып шығып, құтқарып қалған [1, б. 147]. Хан Абылайдың:

«Әй Жауғашым, Жауғашым!

Оң қолымда лашын,

Сол қолымда Жауғашым

Іздесем де табылмас,

Жауғашжан, сендей құбаша ұл» [2, б. 74],-деп

дәріптеген жолдарды әдебиеттерден кездестіруге болады.

Жауғаш батыр ержүрек батырлығы, қолбасшылығымен қатар, қазақтардың қытайлармен және қырғыздармен болған қақтығыстарында мәмлегер ретінде үлкен дипломатиялық қабілетімен танылып, ел мүддесі үшін өлшенбес қызметтер де атқарған тарихи тұлға.

Жауғаш батыр Абылай ханның өмірінің соңына дейін жанында болған. Жауғаш батыр дүние саларының алдында балалары мен туыстарын, ел ағаларын жинап алып: «Мен дүние салғаннан кейін мені сүйегімді Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесіндегі Абылай ханның қасында өзіме арналған жер бар, сол жерге қойыңдар», -деп өсиет еткен. Жауғаш батыр 1782 жылы Жамбыл облысының Меркі жерінде қайтыс болған соң өзі айтқандай ел болып мәйітін теріге тігіп, түйеге артып, қырық жігіт Түркістанға апарып, өзі айтқан жеріне жерлеген.

Музей қорында Жауғаш батырдың есімімен байланысты киіз үйдің босағасы мен маңдайшасын «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына 1992 жылдың 7 қазанында Жауғаш батырдың тікелей ұрпағы Жамбыл облысы, Меркі ауданы, Қазақстан ауылының тұрғыны Еренбай Рысбайұлы сыйға берген. (№1 фотосурет) Жәдігердің материалы

мен техникасына байланысты ағаш және металдан жасалған. Жауғаш батырдың ұрпағы Еренбай Рысбайұлының музей қызметкерлеріне берген дерегі бойынша киіз үйдің маңдайшасы мен босағасы қалмақ ханының қызы, Жауғаш батырдың кіші әйелінің жасауына берілген дүние екен. Бұл жәдігер Абылай хан қалмақтарды шапқан кезде олжаға түскен болуы мүмкін деп топшылаймыз. Мұндай тарихи деректерді алаш қайраткері С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасынан да кездестіруге болады. Поэмада жорықта қалмақ қызын олжа қылу жайлы былай баяндалған:

Батырлар апырақтап, зорланысып,
 Қамалды қалың әскер қорланысып.
 Ерлігін кербез шыңның енді байқап,
 Үндемей хан да тұрды зор намыс қып.
 Тұрды да тас басында қалмақ қызы,
 Таласып қалың әскер алмақ қызы:
 "Я, тақсыр, үшке шейін бәйге қылам,
 Өзіңіз ерік берген соң тандатқызып.
 Бірінші сыннан адам етпей тұр ғой.
 Ешкімнің оғы шыңға жетпей тұр ғой,
 Мінеки, көріп тұрсыз оқ атуға.
 Еш батыр енді талап етпей тұр ғой.
 Енді екі бәйге тігіп қарайын да,
 Көрейін не жазу бар талайымда.
 Үш сынның екеуінен озған ерді,
 Сыныма толған ер деп қалайын да..."
 Ойқастап қызға Абылай жақын келді,
 Ұнатып қыздың сөзін мақұл көрді.
 Жарқыным, енді бәйгең қолдан келмес
 Іс болып жүрмесін деп ақыл берді.
 Қалың қол тұрды қоршап анталасып,
 Лепірген қарқындарын біраз басып.
 Қамалға шауып қайтып кеп тұрғандай,
 Жауменен жағаласып, жанталасып.
 Күлімдеп алтын күн мен биік аспан.
 Қарасып айна көлге жымындасқан.
 Күледі айнала тау, қалың орман, -
 Тек қана үн шықпайды тұйықтастан.
 Қаз бенен аққу көлде қаңқылдайды...
 Шарықтап, бала бүркіт шаңқылдайды.
 Құбылған құстардың ән, күйлерімен,
 Жаңғырып тау мен орман саңқылдайды.
 Қалықтап қара бүркіт көкті шарлап,
 Шарықтап айналады тауды барлап,
 Шаңқылдап құздан құлап көк қаршыға,

Түйілер атқан оқтай төмен зарлап.
Батырлар айнала тұр тас қасында,
Алғандай бір-бір сұлу бас-басына. [3, б. 34-35]

Жауғаш батырдың қалмақ әйелімен қосқанда жеті әйелінен тоғыз ұл бір қыз тараған. Батыр ұрпақтарының қолындағы шежіресінде одан Жанболат, Еркеболат, Байболат, Әуез, Дауыл, Ермек, Оразалы атты жеті ата тарайды.

1756 жылы қалмақ пен Абылай хан бастаған қазақтар арасында қиянкескі соғыс болып, дәл осы соғыста Жауғашты батыр Қырбасұлының аты шығып, жеңіске жетеді. Сонда Абылай хан Жауғаш батырға бір жанды, екі жансыз сыйлық берген дейді. Жандысы – Жауғашты батырдың жары, қалмақ қызы Жөлкем болса, екі жансызы олжадан түскен алтын босағалы киіз үйі мен жауынгерлік туы. Кейбір аңыздарға қарағанда, Жауғаштың үшінші тілегі есебінен Жөлкем сұлудың жақын апасы, ханның қалмақ әйелі Топыш орындаса керек. Ол Жөлкемнің жасауы ретінде алтын жалатқан босағалы, күміс керегелі киіз үй беріпті [4, б. 296]. Алтын босағалы киіз үйінің маңдайшасы мен босағасы жоғарыда баяндағанымыздай «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қорында сақталып тұрса, тудың ұшы ұрпақтарының қолында әлі сақтаулы. (№2 фотосурет)

Музей қорында сақталған киіз үйдің босағасы мен маңдайшасына қатысты тұшымды бірде-бір ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілмеген.

Қазақ халқында ақүй, қараүй, отау, орда үйлері кеңінен танылған. Ақүй – молшылық пен сәттіліктің белгісі болып есептелген «қазақтың киіз үйі» деген жалпылама атауды және иемденген, таңғыштармен, арқан-жіптермен байланыстырылатын қаңқасы яғни сүйегі құрастырылып-ажыратылатын киіз жабынды баспананың үлгісі. Оның биіктігі 135-140 сантиметрдей 15 басты алты қанат керегеден, күмбезін құрайтын ұзындығы 240-250 сантиметрдей 80-90 уықтан, диаметрі 180-190 сантиметрдей шаңырақтан, босаға, маңдайша, табалдырыққа бекітілетін қос қанатты ағаш есіктен құрастырылады. Төрт туырылықпен, екі үзікпен, түндікпен жабылады. Таңғышы шаңырақтың шеңбері арқылы ішке қарай тартылып байланатын киізесік үзіктің астымен сықырлауықтың сыртына түсіріледі. Киіз есік күндіз маңдайшаға дейін түсіріліп, түндіктің бауымен ішке қарай байланады.

Ақүй деп аталатын себебі – көбіне шынайы ақ реңк алу үшін бор қосып басылатын ақбоз киізбен жабылатындығына байланысты айтылады [5, б. 33-34].

Қараүй кейбір деректерде қараша деп те аталады. Бұл ақүй мен қатар тігілетін қосалқысысы болып табылады. Қараүйді халық этнографиясында асхана ретінде пайдаланаған. Ақ үймен салыстырғанда көлемі кішілеу, төрт қанатты, уығы қысқа, тікелеу болатындықтан бойы аласалау келеді. Көбінесе қоңыр киізбен жабылатындықтан «қара үй» немесе «қараша» деп атаған.

Отау ел арасында, тіптен этнографиялық әдебиетте де көбіне үш-төрт қанатты, кішігірім шаңырағы болғандықтан алты қанат ақ үйдің кішірейтілген түрі деп есептелген. Ал шын мәнінде, қалыңдығына ұрын барған үміті алда күйеу жігітке, жаңадан отбысын құрған үйелменді-сүйелменді жастарға арнап тігілетін болғандықтан құрылғысының кеудесі көтеріңкі, күмбезі сымбатты болуын ерекше мән берілген. Отау үйдің кереге-уығы да, шаңырағы, босаға-табылдырығы да, ішкі жиһаздары, бау-шуы да, кебеже-сандығы, төсек-ағашы, асадал, адалбақандары да асқан ұқыптылықпен жасалатын болған. Ақ босағаның белгісі ретінде жабынының мейлінше ақ киізден жасалатыны ел қастерлейтін ою-өрнектермен безендірілетіні отау үйге ерекше мән берген.

Музей қорында Жауғаш батырдың есімімен байланысты киіз үй отау үй ретінде жасалған болуы мүмкін. Қалмақтарда көшпелі халық болғандықтан көшіп қонуға лайықты

үйлер тұрмыс-тіршіліктерінде маңызды рөл атқарған. Жауғаш батыр мен қалмақ қызы Жөлкемнен тараған ұрпақтарының қолында атадан балаға отау үй мирас болып қалып отырған. Өкініштісі бірнеше ғасырдан соң отау үйдің тек босағасы мен маңдайшасы ғана сақталып қалған. Жоғарыда атап өткеніміздей музей қорына киіз үйдің маңдайшасы мен босағасы деп қабылдаған. Алайда киіз үй дегеннен отау үйдің маңдайшасы мен босағасы деп атаған дұрыс деп есептейміз. Халық этнографиясында жас жұбайларға берілетін жасау үй, киіз үй емес, отау үй деп аталған.

Зерттеу тақырыбымызға негіз болып отырған отау үйдің босағасы мен маңдайшасының көлемі биіктігі 142 см., маңдайшасының ұзындығы 94 см., босағаларының арасы 66 сантиметрді құрайды. Маңдайшаның биіктігі 15 см, босағаларының қалыңдығы 7 см. Маңдайшасының екі жағына қалмақтар ұстанған тибеттік будда дінінің символикалары – сары түсті бояумен (алтын жалатпа) берілген. Маңдайшадағы пластинаның айналасы сіркелеу әдісімен түсірілген өрнектермен әсемделген металл ленталармен қоршалған.

Босағаның беттері маңдайшадағыдай металл ленталармен әшекейленген. Беттеріндегі әшекей элементтері ағаштан жасалған маңдайша мен босағаға темір шегелермен бекітілген. Жәдігер «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының КК 669/а,б,в нөмерімен тіркеліп, мемлекеттік тізімге алынған. Жәдігердің картотекасында: «Босаға мен маңдайша, Қалмақ ханының қызы болған, Жауғаш батырдың кіші әйелінің киіз үй есігінің бөлшектері.

а) маңдайша ағаш, бет жағының ортасына ұзынша ойылып орнектелген жез планка, оның екі жағына, бетіне алтын су жағылған жез ою-өрнек жапсырылған.

б,в) бөлігінде босаға-ағаш бетіне оюланып қырқылған, беті оймышталып әсемделген металл жапсырылған. Жәдігердің сақталуы: ағашы кеуіп кеткен, жарылған, кей жерлері сынып түскен, бір жаны қырсауланған, қатты ысылған, кей жерлерінің металы түсіп жоғалған, өрнектері, алтыны, өшкен», -деп көрсетілген [6, б. 1,2].

Құнды мұраны зерттеу барысында отау үйдің маңдайшасының сол жақ бұрышына ежелгі ою-өрнек атауларындағы зооморфтық өсімдік космогониялық түріне жататын мүйіз

оюы темір металл бетіне күміс жалатылған құрсау бекітілген. Халқымызда ою-өрнек сөздері бір мағына береді. Бедері түсірілген үлгіні ойып, кесіп, қиып немесе екі затты оя кесіп, қиюластыруды ою деп атаған деген анықтама берілген [7, б. 47]. Мүйіз оюлар біріне-бірі қарама қарсы орналасқан. Оның ені 14 см, биіктігі 15 см. Күміспен күптелгенін әр жерінен байқауға болады. Күміс орындары толық сақталмаған. Отау үй маңдайшасының құрсауы екі жағдайда жасалынған болуы мүмкін деген тұжырымға келіп отырмыз. Біріншіден сәндік жағдайда, екіншіде киіз үй маңдайшасының ағаштары жарыла бастаған соң, арнайы темір ұсталары маңызы бар жәдігердің өмірін ұзарту үшін арнайы жасаған болуы ықтимал. (№3 фотосурет)

Отау үйдің маңдайшасының екінші жағында темірден жасалған мүйіз оюлы элемент сақталмаған. Темір шегелердің ағашқа қағылған орны ғана сақталған. Уақыт өте оюлы темір жоғалған болу мүмкін деп топшылаймыз. Қоралас Жауғаш батырдың ұрпақтары жәдігерді сақтап қалу мақсатында киіз үй маңдайшасының оң жақ бұрышын темір ұсталарына қатты темірден иілдіріп, шегелермен бекітіп, ағаштың жарылған тұстарын бекіткендігін көруге болады. (№4 фотосурет)

Отау үй маңдайшасының жоғары екі бұрышында мыс материалына алтынмен жалатылған будда бейнесін байқауға болады. Маңдайшадағы будда бейнесі әбден ескірген алтындары өше бастаған. Будда бейнесінің көлемі биіктігі 13 см, ені 8 см. Киіз үй маңдайшасының оң жақ беткейінде орналасқан будда мүсінінің жоғары бөлігі толық сақталып, төменгі жарты бөлігі біздің заманымызға жетпей жоғалған. Ондағы будда бейнесінің көлемі биіктігі 7 см, ені 10 см.

Отау үй маңдайшасы мен босағасы қалмақтарға тиесілі екендігін жоғарыда атап өткен элементтерден аңғаруымызға болады. Деректер мен әдебиеттерде қалмақтар торғауыт, элет, дербет, хойт, бузав және хошоуыт деген тайпалардан құралған халық. Қалмақтың тілі моңғол тілдерінің батыс тобына жатады. Қалмақтар XVII ғасырдың ортасына дейін ұйғыр-моңғол жазуын пайдаланса, одан кейін зая-пандит жазуына көшті. XVII-XIX ғасырлардың ортасына дейін қалмақтардың тайпалары жеке-дара ұлыстарға бөлінді. Олар будданы негізгі дін ретінде ұстанды. Қалмақтардың көпшілігі тибеттік буддизмді ұстанғандығы тарихтан белгілі.

Әдебиеттердегі деректер бойынша будда діні – б.з.б. VI ғасырда Будда негізін қалаған философиялық және діни наным. Үндістанның Бихар штатында пайда болған. Дін оңтүстік Үндістан Шри Ланкадан бастап солтүстікке Сібірге батыстан Еділ өзені бойына дейін тарады [8, б. 429].

Келесі әдебиеттерде Будда хинаяна және махаяна деп біржолата бөлінді. Кейінен махаянизм Қытай, Жапон, Моңғолдарға орын тепті. Бурят, қалмақ, тува халықтары арасында да тарады [9, б. 482-483].

Отау үй маңдайшасының оң және сол жақ беткейінде орналасқан будда бейнесі де тибеттік будда мүсіндеріне ұқсас жасалған. (№5,6,7 фотосурет)

Музей қорындағы отау үй маңдайшасының жоғары оң және сол жағына қойылған будда бейнесі мен тибеттік будданың көшірме үлгісін салыстырмалы тұрғыда қарауға болады. Екеуінде ортақ белгілер бар екендігін аңғаруға болады. (№8,9 фотосурет)

Екі тибеттік будда дінінің символикалары арасында ұзындығы 42 см., биіктігі 11 см. болатын,

бетіне қалмақтардың күміспен күптелген оюларға ұқсас төртбұрыш пішінді металл пластина бекітілген. Мұнда күміс әшекейлері түсіп жоғалған, темір пластина аздап тот басқан. Бетіндегі ою-өрнектердің мағынасын ашу үшін, тот басқан тұстарын консервациялауды қажет етеді. Сонда темір пластинаға түскен ою ма әлде зооморфтық үлгідегі жан-жануарлар бейнесіне толық көз жеткізуге болады. Мүмкін темір пластинада будда бейнесі ою түрінде

бейнеленген болуы мүмкін деген тұжырымға келеміз. (10 фотосурет) Отау үй босағасында сіркелеу әдісімен түсірілген өрнектермен әсемделген металл ленталарды кездестіруге болады. Металл ленталар бір босағада жеті данасы сақталған. Мыстан жасалған ленталардың ұзындығы 24 см. Келесі беттегі киіз үй босағасында да жеті дана мыстан жасалған ленталарды да көруге болады. Металл ленталардың ұзындығы 24 см кей жерлері 24,5 см құрайды. (11 фотосурет) Мыстан жасалған ленталардың ортаңғы бөлігінде «керегенің көзі» оюы сан мәрте бейнеленген. «Керегенің көзі» оюы туралы Ә.Марғұлан, Т.Бәсенов, Ө.Жәнібеков, Ә.Тәжімұратов еңбектерінен кездестіруге болады. Мыстан жасалған лентаның шетіне біріңғай тікесызық түсірілген. Мұндай тікесызық белгілер Қазақстандағы Дандыбай бейітінен табылған қола дәуір керамикалық ыдыстарында көптеп кездеседі [10, б. 47].

Жауғаш батыр Қырбасұлының

ұрпақтарының қолында отау үйдің босағасының бөлігін өздерінде қалдыруды ұйғарыпты. Ұрпақтары ырым ретінде қалдырған болуы керек деп жорамалдаймыз. Босаға бөлігінде де мыстан жасалған лента бар. Металл лентаның ұзындығы шамамен 10-12 см құрайды. (12 фотосурет) Мыстан жасалған лентаның ортаңғы бөлігінде «керегенің көзі» оюы бейнеленген. Металл лентаның екі ұшы сынған, темір шегемен бекітілген.

Қорыта айтқанда, ортағасарлық жәдігер тұлғалық қатынасына қарай ұлттық музей-қорықтың қорындағы ғана емес, бүкіл ұлттың баға жетпес құндылықтарының қатарынан орын алуға лайықты дүние екендігі даусыз.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Абылай хан. Энциклопедия. Көкшетау: 2013.- 147 б.
2. Абылай хан. Алматы: 1993.-74 б.
3. С.Сейфуллин. Көкшетау. Жыр-дастандар. Құрастырушы Т.Кәкішев. Алматы: «Жазушы», 1994.- 34-35 б.
4. Әбілдаұлы Б. Жауғаш батыр – Абылай ханның елшісі. Алматы: «Мерей», 2004. - 296 б.
5. Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы: 1995 – 33-34 б.
6. «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қор сақтау және есепкелу бөлімінің картотекалық құжаты. Түркістан: 1992. - 1,2 б.
7. Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия қазақтың ою-өрнегі. Алматы: 2005. - 47 б.
8. Қазақстан Ұлттық энциклопедия. II том. Алматы: 1999.- 429 б.
9. Қазақ Совет энциклопедия. Алматы: 1973.- 482-483 б.
10. Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия қазақ ою-өрнегі Алматы: 2005.- 47 б.

ЖҮНІСБАЕВ Ұ.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,
Түркістан қ (Қазақстан)
Ясауитану орталығының аға ғылыми қызметкері

МАМЫРӘЛІ Н.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,
Түркістан қ (Қазақстан)
Ясауитану орталығының кіші ғылыми қызметкері

ҚЫЛУЕТ – СОПЫЛЫҚ ДӘСТҮРДЕГІ РУХАНИ ТӘРБИЕ НЕГІЗІ

Кіріспе

Ислам өркениетінің рухани мәдениетінде адамның ішкі дүниесін тәрбиелеуге бағытталған ерекше тәжірибелер қалыптасқан. Солардың ішінде сопылық дәстүрдегі ең маңызды рухани тәрбие амалдарының бірі – қылует тәжірибесі болып табылады. Қылует (араб. халуа) сөзі тілдік тұрғыдан «оңашалану», «жалғыз қалу», «адамдардан уақытша шеттеу» деген мағыналарды білдіреді. Ал сопылық терминологияда бұл ұғым адамның белгілі бір уақытқа қоғамнан уақытша алыстап, өзін толықтай ғибадатқа, зікірге, тәубеге және рухани өзін-өзі бақылауға арнауы арқылы жүректі тазарту мен нәпсіні тәрбиелеуді мақсат ететін рухани тәрбие формасы ретінде түсіндіріледі.

Сопылық антропологияда адам болмысы сыртқы әрекет пен ішкі ниеттің бірлігінен тұрады деп қарастырылады. Сондықтан қылует тек физикалық оқшаулану емес, ең алдымен адамның сезім мүшелерін, ой кеңістігін және жүрек әлемін тәртіпке келтіруге бағытталған кешенді рухани тәжірибе болып саналады. Бұл тұрғыда қылует адамның нәпсілік құмарлықтарын әлсіретіп, оның рухани сезімталдығын арттыруға мүмкіндік береді. Сопылық әдебиеттерде қылует адамның жүрегін тазартуға және Алламен рухани байланысты күшейтуге бағытталған тәрбие мектебі ретінде сипатталады [1, 251 б.].

Қылует тәжірибесінің түп-тамыры ислам дәстүрінде пайғамбарлар өміріндегі оңашалану тәжірибелерімен байланыстырылады. Ислам дереккөздерінде Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) пайғамбарлыққа дейін Хира үңгірінде оңашаланып ғибадат етуі ерекше маңызға ие. Бұл кезең пайғамбардың уахи қабылдауға рухани дайындалу уақыты ретінде қарастырылады. Сол сияқты Мұса пайғамбардың Тур тауында қырық күн бойы оңашалануы және Иса пайғамбардың шөл далада жалғыздықта ораза ұстауы да адамның рухани дайындық кезеңін білдіретін тәжірибелер ретінде түсіндіріледі. Кейін сопылық дәстүрде осы пайғамбарлық тәжірибелер жүйеленіп, қылует адамның рухани кемелденуіне бағытталған арнайы тәрбие тәсілі ретінде қалыптасты. Сопылық ілімде қылуеттің негізгі мақсаты қоғамнан қашу емес, керісінше адамның рухани кемелдігін жетілдіру арқылы оны қоғамға пайдалы тұлға ретінде қайта қалыптастыру болып табылады. Яғни қылует адамды уақытша оңашалау арқылы оның ішкі дүниесін тазартуға, нәпсінің ықпалын әлсіретуге және рухани санасын жаңартуға бағытталған тәжірибе ретінде түсіндіріледі. Осы тұрғыдан алғанда қылует сопылық тәрбиенің ең жауапты әрі нәтижелі амалдарының бірі болып саналады [5, 87 б.].

Сопылық ілім ұстанушылардың пікірінше, адам күнделікті өмірдің қарбалас тіршілігінде жүріп, өзінің ішкі дүниесіне жеткілікті назар аудара алмайды. Дүние тіршілігінің аландаушылығы, әлеуметтік міндеттер мен материалдық қажеттіліктер адамның рухани тыныштығын бұзады. Мұндай жағдайда адам рухани ойға шомылып, өзін-өзі терең тануға мүмкіндік таба бермейді. Сондықтан сопылар адамның рухани тепе-теңдігін қалпына келтірудің тиімді жолы ретінде қылует тәжірибесін қолданған.

Қылует тәжірибесі ислам әлемінің көптеген өңірлерінде кең тараған. Орта Азияда, Анадолы аймағында, Таяу Шығыста және Солтүстік Африкада сопылық тариқаттардың рухани тәрбиесінде қылует ерекше орын алған. Әсіресе түркі сопылық дәстүрінде бұл тәжірибе кеңінен дамыған. Түркі әлемінде сопылық мәдениеттің қалыптасуына үлкен үлес қосқан Қожа Ахмет Ясауи мектебі қылует тәжірибесін рухани тәрбиенің негізгі

элементтерінің бірі ретінде жүйеледі. Ясауи дәстүрінде қылуат арнайы қылуатханаларда немесе жер асты мешіттерінде жүзеге асырылған. Мұндай орындар адамның сыртқы әлемнен толықтай оқшауланып, рухани тәжірибеге терең берілуіне мүмкіндік берген. Түркістан өңірінде және Қазақстанның басқа аймақтарында кездесетін жер асты мешіттері осы сопылық тәжірибенің материалдық көрінісі болып табылады [2, 109 б.].

Қазақстан аумағындағы жерасты мешіттері тек архитектуралық ескерткіштер ғана емес, сонымен қатар сопылық рухани мәдениеттің маңызды орталықтары болып табылады. Археологиялық және тарихи зерттеулер көрсеткендей, мұндай құрылымдар көбінесе сопылардың қылуатке түсуіне арналған. Бұл жерлерде сопылар белгілі бір уақытқа оңашаланып, зікір айтып, Құран оқып, рухани тәрбие тәжірибесін жүзеге асырған. Қылуат тәжірибесінің теориялық негіздері сопылық әдебиеттерде кеңінен баяндалған. Солардың ішінде Шайх Худайдад ибн Таш-Мұхаммад әл-Бухаридің «Бустан әл-мухиббин» еңбегі ерекше орын алады. Бұл еңбекте сопылық тәрбиенің негізгі қағидалары, оның ішінде қылуат әдебі мен рухани тәртібі кеңінен түсіндірілген.[3, 185 б.].

Аталған еңбекте қылуат адамның тек сыртқы әрекетін ғана емес, оның ішкі дүниесін де өзгертуге бағытталған күрделі рухани тәрбие жүйесі ретінде қарастырылады. Автордың пікірінше, қылуат адамның жүрегін дүниелік байланыстардан босатып, оны рухани тазалыққа жеткізетін ерекше тәрбие мектебі болып табылады. Сопылық ілімде қылуат тәжірибесінің нәтижесінде адамның рухани санасы өзгереді. Адам нәпсілік құмарлықтардан арылып, дүниелік құндылықтарға тәуелділігін азайтады. Оның жүрегінде сабыр, қанағат және рухани тыныштық қалыптасады. Мұндай жағдайда адамның дүниеге деген көзқарасы өзгеріп, ол өмірдің мәнін тереңірек түсіне бастайды. Осы тұрғыдан алғанда қылуат тек жеке мистикалық тәжірибе ғана емес, адамның рухани мәдениетін қалыптастыруға бағытталған ерекше тәрбие мектебі болып табылады. Сопылық дәстүрде бұл тәжірибе адамның мінезін түзетіп, оның қоғамдағы рухани жауапкершілігін арттыруға ықпал етеді. Осы мақалада қылуат тәжірибесінің рухани мәні, оның сопылық дәстүрдегі орны және түркі-ислам мәдениетіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар «Бустан әл-мухиббин» еңбегіндегі қылуат әдебі талданып, Қазақстан аумағындағы жерасты мешіттерімен байланысы ғылыми тұрғыдан көрсетіледі.

Қылуат ұғымының негіздері

Сопылық дәстүрде қылуат ұғымы адамның рухани кемелденуіне бағытталған ерекше тәрбие тәжірибесі ретінде қалыптасқан. Бұл тәжірибе адамның сыртқы әлемнен уақытша алыстап, өз ішкі дүниесіне үңілуіне мүмкіндік береді. Сопылық антропологияда адам болмысы бірнеше рухани қабаттан тұрады: нәпсі (нафс), жүрек (қалб) және рух (рух). Нәпсі адамның дүниелік құмарлықтарын білдіретін күш ретінде сипатталады, ал жүрек рухани танымның орталығы болып саналады. Сондықтан сопылар адамның рухани дамуы жүректің тазаруы арқылы жүзеге асады деп есептеген [1, 252 б.].

Қылуат тәжірибесі осы жүрек тәрбиесінің негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Адам күнделікті өмірдің қарбалас тіршілігінде жүрген кезде оның рухани сезімталдығы әлсірейді. Дүниелік алаңдаушылықтар, әлеуметтік міндеттер және материалдық қажеттіліктер адамның рухани назарын басқа бағытқа бұрады. Мұндай жағдайда адам өзінің ішкі дүниесіне жеткілікті көңіл бөле алмайды. Сондықтан сопылық дәстүрде адамның рухани тепе-теңдігін қалпына келтіру үшін қылуат тәжірибесі қолданылады. Сопылық әдебиеттерде қылуат адамның рухани өмірінде маңызды өзгерістерге әкелетін тәжірибе ретінде сипатталады.

Біріншіден, адам дүниелік алаңдаушылықтардан уақытша босап, рухани ойға шомылады.

Екіншіден, жүрек дүниелік байланыстардан арылып, рухани шоғырлану күшейеді.

Үшіншіден, адамның ішкі дүниесінде сабыр мен тыныштық қалыптасады. Мұндай жағдайда адамның рухани сезімталдығы артып, ол өмірдің мәнін тереңірек түсіне бастайды.

Қылуаттің негізгі мақсаты – адамның жүрегін дүниелік тәуелділіктерден босату. Өйткені адамның жүрегі дүние қызығына тым байланып қалса, ол рухани танымға қол жеткізе

алмайды. Сондықтан сопылар дүниелік байланыстарды уақытша әлсірету арқылы жүректі тазартуды маңызды деп санаған. Қылуат тәжірибесі тек рухани шоғырлану ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі тану үдерісі болып табылады. Адам оңашалықта болған кезде өзінің ішкі дүниесін тереңірек түсінеді. Ол өз бойындағы кемшіліктерді байқап, рухани тұрғыдан өзін жетілдіруге ұмтылады. Зерттеушілердің пікірінше, қылуат адамның психологиялық жағдайына да оң әсер етеді. Оңашалықта болған адам өзінің ішкі күйін реттеп, эмоциялық тұрақтылыққа қол жеткізеді. Бұл жағдай адамның сабырлы, байсалды және ойлы тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді [5, 89 б.].

Сопылық дәстүрде қылуат тәжірибесі белгілі бір тәртіп пен ережелерге негізделген. Қылуатке түскен адам дүниелік әңгімелерден, артық сөзден және әлеуметтік байланыстардан уақытша шектеледі. Оның негізгі уақыты ғибадатқа, зікірге, Құран оқуға және рухани ойға арналады. Сопылардың пікірінше, қылуат адамның рухани өміріндегі жаңа кезеңнің басталуына себеп болады. Адам қылуаттен шыққаннан кейін оның дүниеге деген көзқарасы өзгереді. Ол өмірдің мәнін тереңірек түсініп, рухани құндылықтарға көбірек көңіл бөле бастайды. Осы тұрғыдан алғанда қылуат тек жеке рухани тәжірибе ғана емес, адамның мінезін, дүниетанымын және өмірлік ұстанымдарын өзгертетін тәрбие мектебі болып табылады.

Қылуаттің заһир және батин өлшемдері

Сопылық әдебиеттерде қылуат тәжірибесі екі негізгі өлшем арқылы түсіндіріледі: заһир және батин. Бұл екі өлшем адамның сыртқы әрекеттері мен ішкі дүниесінің бірлігін көрсетеді.

Заһир қылуәті

Заһир қылуәті адамның сыртқы әрекеттерін тәртіпке келтіруге бағытталған. Бұл деңгейде адамның сезім мүшелері күнәлі әрекеттерден сақталуы тиіс. Сопылық әдебиеттерде адамның рухани жағдайы көбіне оның сезім мүшелерінің әрекеттерімен байланысты екені айтылады. Мысалы, көз харам нәрселерден сақталуы керек. Өйткені харамға қарау адамның жүрегіне теріс әсер етеді. Құлақ өсек, ғайбат және жаман сөздерден аулақ болуы тиіс. Тіл бос сөзден, өтіріктен және орынсыз әңгімеден сақталуы қажет. Сол сияқты адамның қолы мен аяғы да харам әрекеттерге бармауы тиіс. Асқазан харам және күмәнді ризықтан қорғалуы керек. Сопылық әдебиеттерде күнә көбіне адамның мүшелері арқылы жүрекке жететіні айтылады. Сондықтан мүшелерді бақылау жүрек тәрбиесінің маңызды бөлігі болып табылады. Осы тұрғыдан заһир қылуәті адамның күнделікті өміріндегі өзін-өзі бақылау мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Бұл тәжірибе адамның қоғамға зиян келтірмейтін, жауапкершілікті тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Батин қылуәті

Батин қылуәті адамның ішкі дүниесін тәрбиелеуге бағытталған. Бұл деңгейде адам жүрегіндегі рухани дерттерден арылуға ұмтылады. Сопылық әдебиеттерде жүректің негізгі дерттері ретінде тәкаппарлық, сараңдық, рия, қызғаныш және атаққұмарлық сияқты қасиеттер аталады. Бұл қасиеттер адамның рухани дамуына үлкен кедергі келтіреді. Егер адам сыртқы ғибадатты орындағанымен, жүрегі осы сипаттардан тазаланбаса, оның ғибадаты толық нәтижеге жеткізбейді. Сондықтан сопылық дәстүрде батин қылуәтіне ерекше мән беріледі. Бұл тәжірибе адамның ниетін түзетуге, дүниелік байланыстардан арылуға және жүректі Аллаға бағыттауға көмектеседі.

Батин қылуәтінің негізгі мақсаты – адамның жүрегін Алладан өзге байланыстардан босату. Бұл жағдайда адамның жүрегі рухани тұрғыдан жеңілдеп, иләһи нұрды қабылдауға дайын күйге келеді. Батин қылуәтінің нәтижесінде адамның мінезі өзгеріп, оның жүрегінде сабыр, қанағат және рухани тыныштық қалыптасатынын атап көрсетеді.

Қылуат әдебі: «Бустан әл-мухиббин» еңбегі негізінде

Сопылық дәстүрде қылуат тәжірибесінің рухани тәртібі мен әдебі арнайы еңбектерде жүйелі түрде баяндалған. Солардың ішінде Шайх Худайдад ибн Таш-Мұхаммад әл-Бухаридің «Бустан әл-мухиббин» еңбегі ерекше орын алады. Бұл еңбек сопылық тәрбиенің негізгі қағидаларын түсіндіретін маңызды шығармалардың бірі болып саналады. Еңбекте жүрек тәрбиесі, нәпсіні бақылау, зікір мәдениеті және қылуат әдебі кеңінен қарастырылады. [3, 185 б.].

Автордың түсіндіруінше, қылуат адамның тек сыртқы әрекетін өзгертуге бағытталған тәжірибе емес. Оның басты мақсаты – адамның жүрегін дүниелік байланыстардан босату. Сондықтан қылуат адамның ішкі дүниесін тәрбиелейтін рухани мектеп ретінде сипатталады. Егер адам қылуаттың сыртқы тәртібін орындап, бірақ жүрегін түзетпесе, онда бұл тәжірибе өзінің негізгі мақсатына жете алмайды. «Бустан әл-мухиббин» еңбегінің «Әһлі қылуат пен ғұзләттің әдептері бөлімінде» қылуат әдебі бірнеше негізгі қағидалар арқылы түсіндіріледі.

Біріншіден, қылуатке енген адам дүниелік әңгімелерден және бос сөзден сақтануы тиіс.

Екіншіден, оның уақытының көп бөлігі ғибадатқа, Құран оқуға және зікір айтуға арналуы қажет.

Үшіншіден, қылуат кезінде адамның жүрегі дүниелік ойлардан мүмкіндігінше бос болуы керек. Автордың пікірінше, қылуат кезінде адамның жүрегі ерекше рухани күйге жетуі мүмкін. Бұл күйде адам өз жүрегіндегі рухани дерттерді анық байқап, олардан арылуға ұмтылады. Мұндай жағдайда адамның рухани санасы күшейіп, оның жүрегінде сабыр мен тыныштық қалыптасады. Еңбекте қылуаттың нәтижесі әсерлі метафора арқылы сипатталады. Автор жүректің қылуат нәтижесінде «теңізге» ұқсайтынын айтады. Теңіз терең әрі тұрақты болғандықтан, оған түскен толқындар ұзақ сақталмайды. Сол сияқты рухани жетілген адамның жүрегі де сыртқы әсерлерге тез берілмейді. Адамдардың сөзі немесе өмірдің қиындықтары мұндай жүректі шайқалта алмайды. Бұл сипаттама қылуаттың адамның психологиялық тұрақтылығын қалыптастырудағы маңызын көрсетеді. Рухани тұрғыдан жетілген адам сабырлы, байсалды және даналыққа жақын болады.

Қылуат, ғар және шілхана тәжірибесі

Түркі сопылық дәстүрінде қылуат тәжірибесі арнайы орындарда жүзеге асырылған. Мұндай орындар көбінесе қылуатхана немесе ғар бөлмесі деп аталады. Ғар – үңгір тәрізді тар кеңістік. Бұл кеңістік сопылық символизмде ерекше мағынаға ие. Ислам тарихында үңгірдің символдық мәні бар. Мұхаммед пайғамбарға алғашқы уахи Хира үңгірінде түскен. Сондықтан сопылық дәстүрде үңгір немесе жер асты кеңістігі рухани шоғырланудың символы ретінде қарастырылады. Ясауи дәстүрінде ғар бөлмесі адамның сыртқы әлемнен толықтай ажырап, өзінің ішкі дүниесіне үңілуіне мүмкіндік беретін рухани кеңістік болып саналады. Мұндай кеңістікте адамның нәпсілік жайлылығы азайып, оның рухани шоғырлануы күшейеді. Ғар бөлмесінің тағы бір символдық мағынасы бар. Сопылық түсінік бойынша тар кеңістіктен кең кеңістікке шығу адамның рухани қайта тууын білдіреді. Бұл нәпсілік тарлықтан рухани кеңдікке өту бейнесі ретінде түсіндіріледі.

Қырық күндік шілхана

Сопылық дәстүрде қылуаттың ең жауапты формаларының бірі – қырық күндік шілхана. «Қырық» саны ислам мәдениетінде ерекше мағынаға ие. Құранда Мұса пайғамбардың Тур тауында қырық күн бойы оңашаланғаны туралы айтылады. Бұл кезең оның илаһи сұхбатқа дайындалу уақыты болған. Сопылық дәстүрде де қырық күндік шілхана адамның рухани тәрбиесінің маңызды кезеңі ретінде қарастырылады. Шілхана кезінде сопы әлеуметтік байланыстардан және дүниелік әңгімелерден мүмкіндігінше шектеледі.

Бұл кезеңде орындалатын негізгі рухани амалдар мыналар:

- ораза ұстау;
- бес уақыт намазды уақытында орындау;
- қосымша намаздар оқу;
- Құран оқу;
- көп зікір айту;
- аз сөйлеп, аз ұйықтау.

Бұл амалдардың барлығы адамның нәпсісін әлсіретіп, оның рухани тұрақтылығын қалыптастыруға бағытталған. Сопылардың пікірінше, шілхана тәжірибесі адамның рухани өмірінде жаңа кезеңнің басталуына себеп болады. Адам шілханадан шыққаннан кейін оның дүниеге деген көзқарасы өзгереді.

Қазақстандағы қылуатханалар және жерасты мешіттері

Қазақстан аумағында қылуат тәжірибесі тек теориялық ілім ретінде ғана емес, нақты тарихи кеңістіктерде жүзеге асқан рухани тәжірибе ретінде қалыптасты. Оның материалдық көрінісі ретінде жерасты мешіттері мен қылуатханалар ерекше орын алады. Зерттеушілердің пікірінше, Қазақстандағы жерасты мешіттері сопылық дәстүрдің маңызды орталықтары болған. Археологиялық және тарихи деректерге қарағанда, мұндай құрылымдар IX ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейін қызмет атқарған [2, 109 б.].

Жерасты мешіттері көбінесе жартасқа немесе жер қабатына ойылып салынған. Мұндай құрылыс сопылардың тыныш жағдайда ғибадат етуіне және ұзақ уақыт оңашалануына мүмкіндік берген. Қазақстандағы белгілі жерасты мешіттерінің қатарына:

- Шақпақ ата.
- Масат ата.
- Қараман ата.
- Сұлтан үпі.
- Бекет ата сияқты тарихи ескерткіштер жатады [2, 110 б.].

Бұл мешіттердің көпшілігі бірнеше бөлмеден тұратын күрделі архитектуралық құрылымдар болып табылады. Олардың ішінде ғибадат бөлмелері, құжыралар және қылуат бөлмелері болған. Бұл ескерткіштер сопылық дәстүрдің тек рухани құбылыс емес, тарихи-мәдени мұра екенін көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қылуат сопылық дәстүрде адамның рухани кемелденуіне бағытталған маңызды тәрбие амалдарының бірі болып табылады. Оның негізгі мақсаты – адамның нәпсісін тәрбиелеу, жүрегін тазарту және рухани тұрақтылыққа жету. Сопылық ілімде қылуат тек физикалық оқшаулану емес. Ол адамның ішкі дүниесін тәртіпке келтіруге бағытталған кешенді рухани тәжірибе ретінде қарастырылады. Бұл тәжірибе заһир және батин өлшемдері арқылы жүзеге асады. «Бустан әл-мухиббин» еңбегінде қылуат әдебі адамның сезім мүшелерін күнәдан қорғау және жүректі ішкі дерттерден тазарту арқылы жүзеге асатын рухани тәрбие жүйесі ретінде түсіндіріледі. Түркі сопылық дәстүрінде қылуат ерекше маңызға ие болды. Бұл тәжірибе Қожа Ахмет Ясауи мектебінде жүйеленіп, түркі-ислам өркениетінің рухани мәдениетінде маңызды орын алды. Қазақстан аумағындағы жерасты мешіттері осы рухани тәжірибенің тарихи көрінісі болып табылады. Олар сопылық мәдениеттің материалдық мұрасы ретінде ғана емес, рухани мәдениеттің маңызды ескерткіштері ретінде де құнды. Осы тұрғыдан қылуат тәжірибесі адамның ішкі дүниесін тәрбиелеуге бағытталған ерекше рухани мектеп ретінде бағаланады.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Бұланұлы Ж. Сопылық ілімі: тарихы, мәні және сипаттамасы. – Алматы: Нұр-Мүбарак, 2024. – 464 б.
2. Тұрсын Х.М., Шаметов С.Т., Исаев М.С., Тастанбеков М.М., Байболов Б.Қ. Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері: анықтамалық жинақ. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2022. – 120 б.
3. Худайдад ибн Таш-Мұхаммад әл-Бухари. Бустан әл-мухиббин. – Түркістан: Хикмет, 2025. – 357 б.
4. Köprülü M. F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003. – 411 б.
5. Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 328 p.

Абдуллаева А.Т.

Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан (Қазақстан)

PhD докторант

XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕР МЕН САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Түркістан қаласы Орталық Азиядағы көне тарихи шаһарлардың бірі, оның экономикалық өмірі дәстүрлі қолөнер өндірісі мен саудаға тығыз байланысқан. Қала Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды сауда және қолөнер орталығы ретінде қалыптасып, осы бағыттағы тұрақты қарым-қатынастар XVIII–XX ғасырларда да сақталған. Қала экономикасы негізінен ұсақ өндіріс пен жергілікті саудаға сүйенді.

XVIII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы — Қазақстан тарихындағы ірі саяси-экономикалық трансформациялар кезеңі. Бұл кезеңде Түркістан қаласы саяси және экономикалық маңызы зор мекен ретінде танылған. XVIII ғасырдың екінші жартысынан кейін Түркістан қаласы үшін ортаазиялық хандықтар арасында күрес жүрді. Осының нәтижесінде Түркістан қаласы алдымен Ташкентке, сонан соң Қоқан хандығына қараған. XIX ғасырдың 60-жылдары Түркістан қаласы Ресей империясының құрамында дамыды.

Қала өміріндегі барлық өзгерістер олардың экономикалық даму деңгейіне тікелей байланысты. Патша үкіметінің 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформаларының нәтижесінде Қазақстан аумағы үш генерал-губернаторлыққа бөлінді, олар өз кезегінде облыстарға, ал облыстар уездерге жіктелді. Мұндай аумақтық қайта құрулар, экономикалық жаңғырулар мен саяси реформалар қалыптасқан дәстүрлі үлгілерді күштеп бұзып, оларды жаңа жағдайларға бейімдеп, трансформацияға ұшыратты.

Бұл уақытта Түркістан қаласы тек діни-рухани орталық ғана емес, Орталық Азиядағы керуен жолдарының тоғысқан маңызды стратегиялық пункті ретінде сақталды. Дәстүрлі қолөнердің сақталуы мен сауда қатынастарының дамуын зерттеу — өңірдің этно-мәдени бірегейлігі мен нарықтық қатынастарға көшу процесін түсінуге мүмкіндік береді. Қарастырылып отырған кезеңде Түркістан қаласы дәстүрлі қолөнер мен сауда жүйесі өзінің тарихи маңызын сақтап, Орталық Азиядағы сауда қатынастарының негізгі орталықтарының бірі болды. Археологиялық және жазба деректер базарлар жүйесінің, шеберханалардың және әсіресе сырттан келетін тауарлармен айырбас жасаудың белсенді болғанын көрсетеді [1; 2].

XVIII ғ. қала Қазақ хандығының құрамында маңызды сауда тармағы ретінде қалыптасып, қару, киім, тұрмыстық заттар мен ауыл шаруашылық өнімдерінің айырбас саудасы жүзеге асқан. Сондай-ақ қалада *базарлар* мен сауда орындары болғаны археологиялық материалдар мен жазба деректерден белгілі: қала ішіндегі базарлар, сауда жолдарының қиылыстарында орналасқан сауда қатарлары және сыртқы сауда үшін арналған орындар (керуен сарайларының жанында) XIX ғасырға дейін жұмыс істеген.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағы толықтай Ресей империясының құрамына енгізіліп, қазақ даласының жерлері мемлекеттік меншік деп жарияланды. Отарлық басқару жүйесінің орнығуына байланысты Түркістан қаласы да, оңтүстік өңірдегі өзге қалалар сияқты, патша үкіметінің әскери-әкімшілік басқаруына бағындырылды. Бұл өзгерістер қаланың әлеуметтік-экономикалық өміріне, соның ішінде дәстүрлі қолөнер өндірісі мен сауда құрылымына тікелей ықпал етті.

Қалалардың даму үдерісі ең алдымен олардың экономикалық әлеуетімен айқындалатыны белгілі. 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалар нәтижесінде Қазақстан аумағы үш генерал-губернаторлыққа бөлініп, олар облыстарға, ал облыстар уездерге жіктелді. Түркістан қаласы Сырдария облысының құрамына еніп, жаңа әкімшілік құрылымға бейімделді. Аталған аумақтық қайта құрулар мен экономикалық реформалар дәстүрлі

шаруашылық жүйесін, соның ішінде қолөнершілер мен саудагерлердің қалыптасқан қызмет тәртібін өзгертіп, оларды жаңа отарлық нарықтық қатынастарға икемдеуге мәжбүр етті.

XIX ғасырдың ортасында Түркістан қаласының аумағы шамамен 70 гектарды құрады. Қала айналасы қорған қабырғасымен қоршалып, оның үстінде 12 мұнара орналасқан, ал төрт тараптан қақпалар орнатылған: Тәкиә (Ишан), Мүсәллә, Жеті ата, Дарбаза қақпа [3: б.9]. Қаланың ішкі құрылымында базарлар, мешіттер, керуен-сарайлар, су арналары, диірмендер мен көпірлер жүйелі түрде орналасқан. 1854 жылғы деректе қалада 5 қақпа болды: Дарваза, Орда, Базар, Мүсәллә, Ишәк қақпа [4: б.229.]. Түркістан қақпалары жайлы ақиқатты ғалым М.Тұяқбаев деректері бойынша қалада 6 қақпа болғаны да көрсетіледі.

Түркістан қаласында XIX ғасырға дейін бірнеше сауда орны мен базар жүйесі болған. Түркістан өлкесіндегі қоғамдық және экономикалық өмірдің негізгі орталықтарының бірі – базарлар жүйесі болды. Патша әкімшілігі базар қызметін реттеу мәселесіне ерекше назар аударған. Орыс зерттеушісі П. Пашино өзінің жолсапар жазбаларында Түркістан қаласын «Түркістан өлкесіндегі қырғыз (қазақ) саудасының орталығы» деп сипаттайды (5: б.21). Қаланың географиялық тұрғыдан қолайлы орналасуы транзиттік сауданың дамуына мүмкіндік берді.

1854 жылғы Түркістан қаласының жоспарында оңтүстік қақпасы «Базар қақпа» деп көрсетілген. Бұл қалаға келетін негізгі сауда керуендерінің осы бағыттан кіргенін және сауданың транзиттік сипатын айғақтайды. Базар бес көшенің қиылысында орталық бөлігінде орналасты. Бұл картада базар «3. Базары» деген белгімен көрсетілген [4: б.229]. Н.А.Северцев Түркістанның базар құрылымын былайша сипаттайды: «...базар өзге көшелер секілді көшелерден тұрды, бірақ сәл кеңірек, ал біреуі тіпті алаң секілді кеңейтілген. Дүкендер — алды ашық, саз-балшық дуалдарға тірелген бастырмалар түрінде болды» (6: б.55).

Түркістан оңтүстік өңіріндегі ірі экономикалық және мәдени орталық ретінде орыс зерттеушілерінің де, империялық әкімшіліктің де назарын аударды. Қаладағы базарлар жүйесі мен қолөнер шеберханалары жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, аймақаралық сауда қатынастарының маңызды буынына айналды. Алайда отарлық биліктің орнығуы дәстүрлі сауда жолдары мен өндірістік қатынастарды қайта құрылымдауға алып келіп, қолөнер өнімдерінің нарықтық сипатын өзгертті. Осылайша, XIX ғасырдың екінші жартысындағы әкімшілік реформалар мен отарлық басқару жүйесі Түркістан қаласының кеңістіктік құрылымына ғана емес, оның дәстүрлі қолөнер мен сауда жүйесіне де елеулі ықпал етті. Дегенмен қала өзінің тарихи-экономикалық маңызын сақтай отырып жаңа саяси-экономикалық жағдайларға бейімделе білді.

1885 жылғы деректер бойынша Түркістан уезінде 6 базар жұмыс істеген. 1879 жылы генерал-губернатор К.П.Фон Кауфманның арнайы рұқсатымен аптаның әр жұма күні ресми «базар күні» болып белгіленген [7: п-10]. Бұл шешім сауда айналымын жүйелеуге және салықтық бақылауды күшейтуге бағытталды.

XIX ғасырдың соңындағы этнографиялық сипаттамалар базардың тек экономикалық емес, әлеуметтік маңызы да жоғары болғанын көрсетеді. Мұнда Ресей фабрикаларынан әкелінген бұйымдар, шығыс маталары, шай, қант, кептірілген жемістер және тұрмыстық заттар сатылған. Базар кеңістігі этностар араласқан қоғамдық ортаға айналды. Шайханаларда шай, нан және жергілікті тағамдар ұсынылып, олар қала тұрғындарының күнделікті әлеуметтік қарым-қатынасының маңызды бөлігі болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласы аймақтың маңызды сауда орталығы ретінде сипатталады. Түркістан базарлары мен шеберханалары қаланың қоғамдық өмірінде ғана емес, сонымен бірге аймақтық экономикада да маңызды рөл атқарған. Олар жергілікті және транзиттік сауда байланыстарын қалыптастырды, ауыл шаруашылығы өнімдері мен қолөнер заттарын айырбастауға мүмкіндік берді, орталық және шеткі аймақтар арасындағы экономикалық қатынастарды нығайтты. Бұл дәстүрлі сауда жүйесі XIX ғасырдың соңында Ресей империясының отарлау саясатының ықпалымен өзгеріске

ұшырай бастағанда, қаладағы өндіріс пен базарлар өз функцияларын жаңа экономикалық шарттарға бейімдеді.

Қала сырты мен маңында мал, ауыл шаруашылығы құралдары, үй заттары сату үшін *ашық «көк» базарлар* жұмыс істеген. Мұнда жүн, тері, егін өнімдері (бидай, арпа, мақта), жеміс-көкөніс (қауын, қарбыз, т.б.) көтерме және бөлшек саудамен сатылған. Керуен сарайларының ауласында негізінен сырттан келген тауарлар саудаға түсетін.

Бұл сауда құрылымдары қала өмірінің күретаымы ретінде XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейін сақталды және жергілікті халықпен бірге ұлы жолдар бойындағы айырбас саудасының да орталығы болды.

Негізгі сауда тауары мал және мал шаруашылығы өнімдері болды. Сонымен қатар қалалық базарларда қолөнер шеберлерінің бұйымдары кеңінен сатылды. Бұл жөнінде Н.Лавров: «Қалада мал саудасы жүргізіледі, сондай-ақ мұнда қырғыздар (қазақтар – авт.) өздерінің қолөнер бұйымдарын әкеліп сатады» деп жазады (8: б.110).

Қалаға жақын маңдағы ауылдардан және алыс аймақтардан тауарлар мен мал жеткізіліп отырды. XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласы Ташкент қаласының сауда жүйесінде маңызды орын алды. Қазақ даласы Ташкенттің экономикалық кеңістігінің құрамдас бөлігіне айналып, қала саудасының дамуында елеулі рөл атқарды. Ташкенттен шыққан керуендер Ресей бағытынан бөлек, тұрақты түрде қазақ даласына бағыттталып, мақта-мата және жібек бұйымдарын малға айырбастаған. Тіпті Ташкенттің ірі көпестерінің сенімді агенттері Түркістанда тұрақтап, әртүрлі өңірлерден келген тауарларды сатып алып, керуен саудасы арқылы өткізуді ұйымдастырған. Бұл жағдай Түркістанның аймақаралық саудадағы маңызын арттырды. Оңтүстік қазақтары Ташкент үшін тек шеткері аймақ емес, тауар айналымы мен шаруашылық тұрақтылығын қамтамасыз етуші негізгі экономикалық серіктес болған, кейде сауда керуендеріне шабуылдар жасаған [9: б.100].

Мал шаруашылығы өнімдері – жүн, тері, май, ет және басқа да табиғи шикізат түрлері жоғары сұранысқа ие болды. Қалалық құрылымда дәстүрлі базарлармен қатар дүкендер, сауда орындары, дәріханалар пайда бола бастады. Алайда экономикалық даму отарлық сипатта өрбіді және көбіне метрополияның мүддесіне қызмет етті.

Осылайша, XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі қолөнер және сауда құрылымы сандық көрсеткіштер бойынша да, институционалдық тұрғыдан да айқын сипатқа ие болды. Қала халқының әлеуметтік құрамында саудагерлер мен қолөнершілердің үлес салмағының жоғары болуы Түркістанның аймақтық сауда орталығы ретіндегі тарихи рөлін нақты деректер негізінде дәлелдейді.

Қаланың экономикалық өмірінде базарлар негізгі орталық қызметін атқарды. Патша әкімшілігі сауда орындарын бақылау мен реттеуге айрықша назар аударды. Түркістанның географиялық тұрғыдан қолайлы орналасуы транзиттік сауданың дамуына мүмкіндік берді. Базарда ірі қара мал, қолөнер бұйымдары, сондай-ақ сырттан әкелінген тауарлар сатылды. Саяхатшылардың мәліметтерінде қаланың мал саудасымен айналысатыны, ал қазақтардың қолөнер өнімдерін осы жерге жеткізетіні көрсетілген (5: б.110).

Түркістанға тек маңайдағы елді мекендерден ғана емес, өзге аймақтардан да тауарлар жеткізілді. Ташкенттің ірі саудагерлердің өкілдері керуен арқылы келетін өнімдерді сатып алу мақсатында осында тұрақтаған. Мал шаруашылығы өнімдері жоғары сұранысқа ие болды. Осы кезеңде жаңа дүкендер мен дәріханалар ашыла бастады. Дегенмен қала экономикасы отарлық жүйе жағдайында көбіне метрополия мүддесіне бейімделе дамыды.

Түркістанда темір ұсталығы, зергерлік өнер, былғары өңдеу, кілем тоқу және киіз басу дамыды. Қолөнершілер өнімдері жергілікті тұрғындардың сұранысын қамтамасыз етті. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті әрқашан өзіндік ерекшелігімен, формаларының толықтығымен және әсемдігімен ерекшеленді. Көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктерімен тығыз байланысты халықтың рухани мәдениетінің жарқын көрінісі бола отырып, қолөнер өндірісі XX ғасырдың басына дейін өзгерген жоқ.

XVIII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістан өңірінде, соның ішінде қала мен оған іргелес қазақ даласында жүн өңдеу дәстүрлі қолөнер өндірісінің маңызды

салаларының бірі болды. Жүн көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықта тұрмыстық қажеттілікті өтейтін негізгі шикізат ретінде кеңінен қолданылды. Бұл кезеңде жүннен киіз және тоқымалы бұйымдар жасалып, олар тек тұрмыстық мақсатта ғана емес, жоғары көркемдік-эстетикалық сипатымен де ерекшеленді (10: б.36).

Оңтүстік Қазақстанда жүннен дайындалған бұйымдар тұрғын үйді жабдықтауда (киіз үй жабдықтары, текемет, сырмақ), киім-кешек тігуде, сондай-ақ ат әбзелдері мен көлікке қажетті жабдықтарды жасауда пайдаланылды. Иіруге және тоқуға көбіне көктемгі қырқым жүні таңдалса, күзгі жүн киіз басуға жұмсалды. Жүн міндетті түрде өңдеуден өткізілді: ағын суда жуылып, ұзын шыбықтармен сабалды немесе қолмен түтілді (жүн түту). Бұл әдістер жүнді қоқыстан тазартып, үлпілдек әрі сапалы күйге жеткізетін.

Бояу ісінде XIX ғасырдың екінші жартысына дейін өсімдік тектес табиғи бояулар басым қолданылды. Қазақ шеберлері марена, рауғаш, қымыздық, таутаран, анар қабығы, грек жаңғағының қабығы, тұт пен өрік ағашының тамырларын пайдаланды (11; 12). Әсіресе көк, қызыл, сары және қызғылт сары түстер кең таралды. Бояу үдерісі күрделі технологиялық протравсыз жүргізіліп, жуылған жүн қайнатылған өсімдік тұнбасына салынып, түсінің беріктігін арттыру үшін тұз қосылды.

XIX ғасырдың аяғында Оңтүстік Қазақстанға синтетикалық жүн бояғыштары ене бастағанын ғана атап өтуге болады, олардың арзандығына байланысты олар неғұрлым құнды, берік, бірақ алу қиын өсімдік бояуларын ішінара ығыстырды. Анилин бояғыштары дәстүрлі түс схемасына өзгерістер енгізіп, оны айтарлықтай байытты.

XX ғасырдың басында арзан анилинді жасанды бояулардың енуі табиғи бояуларды біртіндеп ығыстырып, бұйым сапасының төмендеуіне әсер етті. Соған қарамастан, қарастырылып отырған кезеңде Түркістан өңірінде, әсіресе аграрлық сипаттағы халық арасында, дәстүрлі қолөнер өндірісі күнделікті тұрмысты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Техникалық тұрғыдан қарапайым болғанымен, жергілікті шеберлердің көркемдік талғамы жоғары деңгейде дамыды.

Қолөнер сол дәуірдегі Түркістан қаласының экономикалық құрылымының маңызды бөлігі болды. Қаланың тұрғындары жергілікті тұрғындар мен саудагерлер үшін қажет заттарды – киіз, тері бұйымдары, өңделген маталар, тұрмыстық құралдар, металл бұйымдар және күнделікті тұтынуға арналған ыдыстар шығарумен айналысқан. Бұл туралы археологиялық қазбалар кезінде табылған шеберханалар, металл өңдеу және кестелі заттардан дәлелдер алынған.

Сондай-ақ XX ғасырдан бұрын да Түркістан аймағында керамика мен ыдыс жасау қолөнері жақсы дамығаны белгілі: XVIII–XIX ғасырлар кезеңіндегі керамикалық жәдігерлер музей қорларында сақталған, бұл сол шақтағы тұрмыстық және өнеркәсіптік қолөнер өнімдерінің кең таралғанын көрсетеді.

Арандаренконың мәліметтері бойынша, Түркістан уезіне қарасты Қарнақта XIX ғасырдың соңында төрт дегрези (шойын құюшы шебер) шағын көріктерде қазан, құнған және тұрмыстық бұйымдар құйып, өнімдерін уездегі отырықшы елді-мекендер мен қазақ қауымына таратқан [13: б.151]. Жергілікті аңыз бойынша, Қарнақ дегрезилері Әмір Темір заманында Тавриз қаласынан әкелінген, әрі Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі атақты Тайқазанды құюға қатысқан деп айтылады. Қарнақ ең алдымен жоғары сапалы бидайымен танылған: жергілікті диірмен тастарымен тартылған ұн базарда қымбат бағамен өткен. Егіншілігі үлгілі жолға қойылғанымен, өзге дақылдар аз көлемде егілген, бақша өнімдері Түркістан өнімдерінен дәмі жағынан төмен саналған. Автор «Қарнақта апталық базар күнін енгізу жергілікті өнімнің өтімін арттырып, делдалдарға тәуелділікті азайтып, сауданы жандандыра еді» деген қорытынды жасайды.

XIX ғасырдың соңына қарай Түркістан қаласы өңірдегі маңызды сауда және қолөнер орталығы ретінде қалыптасты. 1864 жылы Түркістан Ресей империясының құрамына өткен алғашқы кезеңде жасалған қала қолөнершілердің арнайы тізімінде шеберлердің қызметі бойынша саны жағынан ең көп етікшілер, одан кейін темір ұсталары, мысшылар, ағаш шеберлері, арба жасаушылар тізбектелген. Шеберлердің есімдері де Ұстатарай, Ұстақазы,

Ұстасиджа, Ұстаушир, Ұстаразмет, Ұстабаватай, Ұстабай сияқты «Ұста» префиксі бұл кәсіптердің әулеттік сипатта болғанын, білім мен тәжірибенің атадан балаға беріліп отырғанын айғақтайды [14: п.32].

1889 жылы қалада ересек тұрғындар саны 7 288 адамды құраған, оның ішінде 3 837 ер адам және 3 451 әйел болған [15: п.32]. Әлеуметтік құрамына қарай қала тұрғындарының басым бөлігін саудагерлер мен қолөнершілер құрады: саудагерлер – 1 698 адам, қолөнершілер – 1 380 адам, қара жұмысшылар – 1 169 адам, егіншілер – 1 343 адам, ал әскери қызметкерлер – 335 адам болған [15:п.32]. Көрсетілген деректер Түркістан қаласының экономикалық құрылымында сауда мен қолөнердің жетекші орын алғанын айқын дәлелдейді. Әскери қызметкерлер отарлық әкімшілік аппаратының өкілдері ретінде қалада патша үкіметінің мүддесін жүзеге асыру мақсатында орналастырылды.

Түркістан қаласының экономикалық өміріне қатысты деректер кейбір жазба көздерінде әртүрлі сипатталады. Мысалы, К. Миллер өз жазбаларында: «Түркістанда ешқандай базар жоқ» деп көрсетеді [16: б.32–50]. Алайда бұл мәлімет қала жоспары негізінде анықталған деректермен сәйкес келмейді.

Д. Г. Мессершмидт архивінде сақталған XVIII ғ. Түркістан қаласының жоспарында қала маңындағы бөлігінде төрт құрылыс нысаны белгіленіп, олардың ортасына «Кожевни» деген жазу түсірілген [17: б.171]. Бұл қала шетінде тері өңдеумен айналысатын шеберханалардың болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, деректер Түркістанда тері өңдеу кәсібі XIX ғасырдың соңына дейін сақталғанын дәлелдейді [2: б.155–156].

Жазба деректер Түркістан тұрғындарының қолөнермен қатар ауыл шаруашылығымен де айналысқанын көрсетеді. XVII ғасырдың соңында қалада болған В. Кобяков өз жазбаларында Тәуке хан иелігінде астық өнімдерінің мол өндірілгенін атап өтеді. Оның мәліметіне қарағанда, өңірде бидай, арпа және тары өсіріліп, егіннің күздік және жаздық түрлері егілген [18: б.430]. Ал XVIII ғасырдың бірінші жартысында Түркістанға келген К. Миллер қала маңында мақта өсірілгенін атап көрсетеді [16: б.55].

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістанның дәстүрлі қалалық мәдениеті Ресей империясының әкімшілік және кеңістіктік саясаты ықпалымен елеулі өзгерістерге ұшырады. Қала құрылымы, діни орталықтардың орналасуы, тұрмыстық қатынастар мен шаруашылық жүйесі жаңа басқару талаптарына бейімделе бастады. Дегенмен дәстүрлі қалалық болмыс толық жойылған жоқ.

1866 жылғы деректер бойынша қалада қолөнер өндірісі едәуір дамыған: 15 қолөнер шеберханасы, 5 зергерлік ұстахана, 6 тігін шеберханасы, 18 наубайхана, 8 шаштараз, 22 су диірмені және ірі базар қызмет еткен [2: б.155]. Бұл көрсеткіштер қаланың экономикалық құрылымында шағын өндіріс пен дәстүрлі кәсіптің жетекші орын алғанын дәлелдейді.

Қала кеңістігінің қайта ұйымдастырылуы — өзгерістердің негізгі көріністерінің бірі. Мұсылман кварталдары, базарлар мен діни нысандарды реттеу әрекеттері дәстүрлі құрылым мен жаңа әкімшілік жүйе арасындағы тепе-теңдікті қалыптастырды. Санитарлық талаптардың енгізілуі, көшелерді қайта жоспарлау, әкімшілік ғимараттардың салынуы урбанистік келбетті біртіндеп өзгертті.

XIX ғасырдың соңында Түркістан қаласының экономикалық дамуына ықпал еткен маңызды факторлардың бірі – Орынбор-Ташкент теміржол магистралінің салынуы болды. 1899 жылы Түркістан учаскелік пристапының басқармасы (басшысы К. Калманов) жобаланып отырған теміржол желісі бойынан, қаладан 8 шақырым қашықтықта вокзал салу үшін 60 десятина жерді өтеусіз бөлу туралы шешім қабылдаған [19: п.2]. Алайда кейінірек бұл шешім қайта қаралып, теміржол станциясын қалаға барынша жақындату қажеттігі негізделді. Мұның басты себебі – Түркістанның тарихи тұрғыдан қалыптасқан айырбас сауда орталығы ретіндегі орны еді. 1912 жылы Орынбор-Ташкент теміржол арқылы Қазақстаннан сыртқа 120 мың бас мал шығарылды [20: б.48].

Күз мезгілінде Түркістан базарына көшпелі шаруашылық өнімдері – мал майы, іш май, жүн, тері сияқты тауарлар мол көлемде жеткізілген. Жалпы көлемі 1 миллион пұттан асатын бұл өнімдер айырбасқа түсіп, оның орнына астық, мануфактуралық тауарлар және тұрмыстық

бұйымдар әкетіліп отырған. Сауда ауқымы Түркістан уезімен ғана шектелмей, Перовск, Қазалы уездері мен Дала генерал-губернаторлығы аумағына дейін таралған.

1906 жылы Орынбор-Ташкент теміржол желісінің іске қосылуы Сырдария облысының, оның ішінде Түркістан қаласының сауда құрылымын түбегейлі өзгертті. Теміржол Перовск, Қазалы, Түркістан, Шымкент қалаларын байланыстырып, тауар айналымының жылдамдығын арттырды [21: б.348]. Нәтижесінде дәстүрлі керуен жолдары біртіндеп екінші қатарға ығысып, нарықтық қатынастар жаңа көлік инфрақұрылымына тәуелді бола бастады.

Станция салынғаннан кейін қала маңында жаңа қоныс қалыптасты. Кейін жергілікті тұрғындар оны Борисовка (Борисовский) деп атаған. Бұл атау учаскелік пристав Борис Тризна есімімен байланысты. 1909 жылы қала мен станция арасындағы жолға тас төселіп, шосселік жол салынды. Бұл жұмысқа 9 000 рубль қаржы жұмсалған [2: б.131]. Жол құрылысы қала мен теміржол станциясы арасындағы экономикалық байланысты күшейтіп, базар мен қойма инфрақұрылымының кеңеюіне ықпал етті.

Теміржолдың іске қосылуы Түркістан қаласының дәстүрлі қолөнер және сауда жүйесіне екіжақты әсер етті. Бір жағынан, жергілікті өнімдердің (жүн, тері, мал майы, астық) сыртқы нарыққа шығу мүмкіндігі кеңейді. Екінші жағынан, Ресей өнеркәсіп орталықтарынан келген фабрикалық тауарлар (мануфактура, дайын бұйымдар) жергілікті қолөнер өндірісіне бәсекелестік туғызды. Бұл жағдай дәстүрлі шеберлік құрылымының біртіндеп трансформациялануына әкелді.

Сонымен қатар теміржол желісінің тартылуы Түркістанды Ресей империясының экономикалық кеңістігіне интеграциялаудың тетігі болды. Қала шаруашылығы отарлық нарық жүйесіне кірігіп, экономикалық даму көбіне метрополияның сұранысына бағытталды. Бұл үрдіс постколониялық зерттеулер тұрғысынан біржақты бағалауды емес, кешенді талдауды талап етеді. Түркістан жағдайында теміржол құрылысы бір мезгілде экономикалық серпіліс пен дәстүрлі құрылымның қайта бағдарлануына себеп болды.

Осылайша, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы теміржол инфрақұрылымының дамуы Түркістан қаласының дәстүрлі қолөнер мен сауда жүйесін жаңа нарықтық кеңістікке бейімдеді. Бұл үдеріс қаланың аймақтық айырбас орталығы ретіндегі тарихи қызметін сақтай отырып, оны империялық экономикалық жүйенің құрамдас бөлігіне айналдырды.

Дәстүрлі керуен саудасы теміржол жүйесімен алмастырылып, экономикалық байланыстардың сипаты өзгерді. Қолөнер өндірісі жаңа нарық жағдайына бейімделуге мәжбүр болды. Бұл үдеріс модернизациялық элементтерді қамтығанымен, отарлық экономикалық тәуелділікті күшейтті.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. *Материалы для статистики Туркестанского края*: ежегодник; под ред. Н. А. Маева; Туркестанский статистический комитет. Вып. 1. Санкт – Петербург, Тип. К. В. Трубникова, 1872. -370 с.
2. Добросмыслов А. И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. Ташкент: Тип. О. А. Порцева, 1912. 204 с.
3. Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент: Типо-тит. № 2 Узполигафтреста, 1930. 22 с.
4. Bimendiev A.Sh., Kozha M.B., Uskenbay K.Z. A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society. *Bylye Gody*, 2022. No. 17(1). Pp. 229
5. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб.: Типография Тиблена и Неклюдова, 1868. 176 с.
6. Северцев Н.А. Месяц плена у кокандцев. СПб.: Издание графа Кушелева Безбородко, Типография Рюмина и Комп., 1860. 98 с.
7. ҚР ОМА. 145-к., 1-т., 530-іс, 10-п.

8. Лавров М. Туркестан. География и история края. М.: Издание Торгового Дома Думнов, Ключков, Луковников и К., 1914. 198 с.
9. Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство (К истории их взаимоотношений в начале XIX века). Записки института востоковедения Академии Наук СССР. Издательство Академии Наук СССР. Том VII. Москва. Ленинград. 1939.
10. Муқанов М. С. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: Казахстан, 1979. 36 с.
11. Краузе И. О. О красительном искусстве туземных жителей Туркестанского края // Русский Туркестан. Вып. II. М., 1872. С. 206-213.
12. Семенов А. Ковры русского Туркестана // Этнографическое обозрение. СПб., 1911. № 1-2.
13. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане. 1874-1889. Санкт-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича В.О. 1889...: 151
14. ҚР ОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 32-п
15. ҚР ОМА. 145-қ., 1-т., 84-іс, 32-п
16. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века / сост. И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.
17. Кожа М. Б., Ильясова З. С., Сиздинов Б. С. Планы городов Туркестана и Бухары по материалам экспедиции Д. Г. Мессершмидта // Oriental Studies. 2025. Т. 18. № 1. С. 169–190
18. История Казахстана в русских источниках (XV–XVII вв.). Т. 1 / сост. А. Исин. Алма-Ата: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.
19. ҚР ОМА. 145-қ., 1-т., 491-іс, 2-п
- ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 32–33 пп
20. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1888 год. Приложение к всеподданейшему отчету военного губернатора. Ташкент. 1890. С.40-48
21. Dinasheva L.S., Isabek B.K., Kozgambayeva G.B., Sandybayeva A.D. Changes. Development and Features of Agriculture in the Syrdarya Region of Turkestan (second half of the XIX – early XX centuries // Bylye Gody. 2023. № 18(1). Pp. 344–352.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII - XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде дайындалды.

ӘОЖ 338.48

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ: ДӘСТҮРЛІ ЗИЯРАТ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ ТУРИЗМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Аннотация. Бұл мақалада Түркістан қаласындағы зиярат туризмінің қалыптасуы мен дамуы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мысалында қарастырылады. Зерттеуде киелі орындарға зиярат ету дәстүрінің тарихи негіздері, оның қазақ халқының рухани мәдениеті мен діни дүниетанымындағы орны талданады. Түркістан өңірінің ежелден Орта Азиядағы маңызды рухани және мәдени орталықтардың бірі ретінде қалыптасуы, исламға дейінгі сенімдер мен исламдық дәстүрлердің сабақтастығы көрсетіледі. Сонымен қатар Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Орталық Азия мұсылмандары үшін маңызды зиярат орнына айналуы және Түркістанның «екінші Мекке» ретінде танылу үрдісі ғылыми тұрғыдан қарастырылады.

Мақалада қазіргі кезеңдегі зиярат туризмінің даму динамикасы, Түркістан қаласының туристік инфрақұрылымының қалыптасуы және Ясауи кесенесіне келушілер санының артуы талданады. Зерттеу нәтижелері Түркістан қаласының халықаралық деңгейдегі рухани орталық ретінде маңызын айқындап, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің зиярат туризмі арқылы ұлттық бірегейлікті сақтау мен мәдени сабақтастықты нығайтудағы рөлін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Түркістан, туризм, сакралды география, дәстүрлі зиярат, зияратшылар

Кіріспе. Соңғы жылдары жаһандану үдерісі аясында Қазақстанда және басқа да елдерде киелі орындарға, қасиетті жерлерге зиярат етуге деген қызығушылық айтарлықтай артып келеді. Қасиетті нысандарға бару халықтың рухани өмірінің маңызды бөлігіне айналып, тарихи-мәдени мұраны тану мен насихаттаудың маңызды тетігі ретінде көрініс табуда. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында киелі жерлерге зиярат ету ата-баба рухына тағзым ету, рухани тазару және мәдени сабақтастықты сақтау құралы ретінде ерекше мәнге ие. Қазіргі кезеңде бұл құбылыс ғылыми әдебиеттерде діни туризм, сакралды туризм немесе зиярат туризмі ұғымдары арқылы түсіндіріледі.

Діни туризм – қасиетті орындарға, діни орталықтарға жасалатын сапарлар жиынтығы. Ол бірнеше бағытты қамтиды: қажылық туризм, эзотерикалық туризм және сакралды туризм. Қажылық туризм әртүрлі конфессия өкілдерінің қасиетті орындарға құлшылық ету мақсатында жасайтын сапарларын білдірсе, эзотерикалық туризм адамның рухани дүниетанымын кеңейтуге және киелі кеңістіктің тылсым қырларын тануға бағытталады. Ал сакралды туризм белгілі бір киелі орындарға бару арқылы адамның рухани бірегейлігін қалыптастыру мен өзіндік мәдени байланысын нығайтуға бағытталған сапар түрі болып табылады. [1].

Жаһандану жағдайында халықтың тарихи жады мен мәдени бірегейлігін сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстандағы киелі орындарды зерттеу ұлттық мәдени кодты сақтаудың және тарихи сананы жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан аумағында орналасқан көптеген тарихи-рухани ескерткіштер халықтың діни дүниетанымы мен мәдени тәжірибесінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Солардың қатарында Қожа Ахмет Ясауи кесене-кешені, Арыстан баб, Ибраһим ата, Қарашаш ана, Қарабура, Домалақ ана, Бәйдібек би және басқа да көптеген қасиетті нысандар ерекше орын алады. Бұл киелі нысандарды шартты түрде екі топқа бөлуге болады:

- діни сипаттағы зиярат орындары;
- ұлттық-мәдени сипаттағы ғибадат нысандары.

Осындай қасиетті кеңістіктердің ішінде Түркістан қаласы ерекше орын алады. Түркістан ежелден Орта Азиядағы ірі рухани және мәдени орталықтардың бірі ретінде белгілі.

Бұл өңірде исламға дейінгі наным-сенімдер мен кейінгі исламдық мәдениет элементтері өзара тоғысып, ерекше рухани кеңістік қалыптастырды. Табиғат культімен байланысты қасиетті нысандар, киелі таулар мен бұлақтар, ежелгі ғұрыптық орындар аймақтың рухани болмысының қалыптасуына әсер етті. Ислам діні таралғаннан кейін бұл дәстүрлер жаңа діни жүйемен үйлесіп, өзгерген формада өз жалғасын тапты.

XIII ғасырдан бастап Түркістан өңірінде сопылық ілім кеңінен таралып, аймақтың рухани кеңістігінің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы мен оның рухани мұрасы Түркістанды бүкіл түркі-мұсылман әлемі үшін маңызды зиярат орталығына айналдырды. Нәтижесінде Түркістан қаласы халық арасында «Екінші Мекке» ретінде танылып, ғасырлар бойы мыңдаған зияратшыларды өзіне тартқан қасиетті мекенге айналды.

Қазіргі кезеңде Түркістан қаласы Қазақстандағы маңызды туристік және рухани орталықтардың бірі ретінде дамып келеді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің 2003 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілуі және Түркістан облысының әкімшілік орталығы ретінде қайта қалыптасуы өңірдегі туризмнің дамуына жаңа серпін берді. Соңғы жылдары кесенеге келушілер саны тұрақты түрде өсіп, Түркістан халықаралық деңгейдегі туристік және рухани орталық ретінде қалыптасуда.

Зерттеудің мақсаты

Түркістан қаласындағы зиярат туризмінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мысалында талдау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи-деректік талдау, салыстырмалы әдіс, статистикалық талдау, жүйелеу және этномәдени талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

Зерттеу барысында 1995-2025 жылдар аралығындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келушілер туралы деректер жүйеленіп, зияратшылардың халықаралық географиясы алғаш рет кешенді түрде талданды.

Қазіргі жаһандану заманында өркениетті, мейлінше бәсекеге қабілетті, білім-ғылымы дамыған, экономикасы тұрақты дербес халық болып өмір сүру үшін тарихи танымды жете білу керек. Осы мақсатта қазақ халқы өзінің тарихи және мәдени жадын сақтай отырып, киелі жерлерін насихаттап, ұлттық кодтарын жаңғырта түсуде. Бұл алаңда зерттеу жұмысының негізгі нысаны ретінде «зиярат және туризм орындары» санаты терең қарастырылып келеді.

Жалпы бұл екі санат мақамдарының мақсаты адамның рухани ізденісін, өзін-өзі тануын және кемелдікке ұмтылысын білдіреді. Ол діни рәсім болумен қатар, мәдени және әлеуметтік маңызы бар кең феномен болып табылады.

Түркістан - Қазақстанның қазіргі аумағында орналасқан көне қала, ол ежелден Орта Азияның рухани және мәдени орталығы ретінде маңызды рөл атқарып келген. Ежелгі дәуірлерден бастап бұл өңір әртүрлі діни және мәдени дәстүрлер тоғысқан мекен болды. Мұнда исламға дейінгі наным-сенімдерден бастап, кейінгі кезеңдегі исламның ең ірі қасиетті орындарына дейінгі рухани тәжірибелер шоғырланған. Түркістанның тарихи және мәдени дамуын түсінуде өңірдің исламға дейінгі дәстүрлерден исламдану кезеңіне өту үдерісі айрықша мәнге ие. [1. 24 б.]

Исламға дейінгі қасиетті орындар, табиғат культімен байланысты нысандар, аймақтың рухани болмысына терең із қалдырды. Таулар, өзендер, қасиетті ағаштар сияқты табиғи объектілер ежелгі ритуалдарда ерекше орынға ие болған. Ислам діні келген соң бұл сенімдер толық жойылып кетпей, жаңа діни жүйемен үндесіп, өзгертілген түрде өз жалғасын тапты.

XIII ғасырдан бастап Түркістанда қарқынды дамыған сопылық дәстүрлер өңірдің постисламдық қасиетті кеңістігінің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Орталық Азия мұсылмандары үшін ең маңызды зиярат орындарының біріне айналып, ал Түркістанның өзі «Екінші Мекке» мәртебесіне ие болды. [3].

Зиярат дәстүрінің өркениеттік негіздері

Зиярат дәстүрі - адамзат мәдениетінің рухани сабақтастығын айқындайтын әмбебап құбылыс. Ежелгі өркениеттерден бастап қазіргі заманға дейін бұл тәжірибе адамның ішкі рухани әлемін тазартуға, өмірдің мәнін іздеуге және қасиетті кеңістікпен байланыс орнатуға бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, зиярат феномені – тек діни тәжірибе ғана емес, ұлттардың мәдени жады мен рухани өркениетінің бірегей көрінісі.

Зиярат дәстүрі барлық әлемдік діндерде көрініс табады. Бұл құбылыс тек діни емес, мәдени және өркениеттік тәжірибе ретінде де қалыптасты. Әр дәуір мен дінде бұл дәстүрдің формасы әртүрлі болғанымен, түпкі мәні – рухани тазару, тәубе ету және Құдаймен немесе қасиетті күшпен байланыс орнату идеясына негізделген. [2. 11 б.]

Исламда зияраттың ең жоғары үлгісі - Меккеге қажылық (хадж). Бұл ғұрып мұсылманның бес парызының бірі ретінде рухани жауапкершілік пен адамдық теңдікті дәріптейді. Сонымен қатар, Пайғамбар мешітіне (Мадина) және әулие-ғалымдардың мазарларына зиярат ету дәстүрі де кең таралған. Мұндай сапарлар рухани тәубе, шүкіршілік және Аллаға жақындау әрекеті ретінде қабылданған.

Ислам өркениетінде «зияра» сөзі араб тілінде «бару, тағзым ету, құрмет көрсету» мағынасында қолданылады. Бұл - Аллаға жақындау, әулиелер мен ғұламалардың рухани мұрасын тану тәсілі. Мұсылман әлемінде Мекке, Медине, Құдыс сияқты қасиетті орталықтарға бару арқылы адам рухани тазару мен кемелдікке жетуді көздейді. Ал сопылық дәстүрде зиярат – рухани ұстазға құрмет білдіру, рухани сабақтастықты сақтау және «тәзкия» (тазару) жолының маңызды бөлігі. Түркі халықтарының дүниетанымында да әулиелерге тағзым ету, қасиетті орындарға бару рухани жаңғырудың формасы ретінде қалыптасқан. [3. 45 б.]

Рухани туризмнің қазіргі үрдістері

Рухани туризм - адам мен қоғам арасындағы рухани өзара әрекетті жандандыратын мәдени-діни феномен. Оның ерекшелігі - жеке тұлғаның ішкі жаңғыруы мен қоғамдағы мәдени тұтастықты қатар дамытуында. Мұндай сапарлар арқылы адам рухани тыныштық табуды қатар, ұлттар мен мәдениеттер арасында өзара түсіністік пен толеранттықты күшейтеді.

Қасиетті орындарға бару тәжірибесі тек діни ғұрып емес, тарихи жадты жаңғыртудың және мәдени сабақтастықты сақтаудың тәсіліне айналды. Рухани туризмнің дамуы аймақтық экономиканы, инфрақұрылымды және шағын бизнесті жандандырып, жергілікті мәдени брендтердің қалыптасуына ықпал етуде. Көптеген зияратшылар мұндай сапарларды рухани және эмоционалды тұрақтылыққа жетудің бір жолы ретінде қабылдайды. [1]

Талқылау

БҰҰ-ның Дүниежүзілік туристік ұйымы (UNWTO) соңғы онжылдықта рухани және мәдени туризмді әлемдік туризмнің ең қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі деп атап өтті. Зерттеулер бойынша жыл сайын әлемде шамамен 300 миллионнан астам адам діни немесе рухани мақсаттағы сапар жасайды. Рухани туризмнің өрлеуіне әсер еткен негізгі факторлар:

- жаһандану және мәдени ақпарат алмасу үдерісі;
- өзге мәдениеттердің рухани байлығын тануға ұмтылыс;
- постмодерн дәуіріндегі сенім дағдарысы және рухани тірек іздеу;
- мәдени дипломатия мен ұлттық бренд саясатының күшеюі (Түркия, Иран, Үндістан, Сауд Арабиясы және т.б.). [4. 11 б.]

Ғылыми және әлеуметтік маңызы

Рухани туризм ұлттың рухани бірегейлігін нығайтып, мәдени мұраны жаңғыртуға ықпал етеді. Ол экономикалық тұрғыдан да маңызды - аймақтық даму мен жұмыспен қамтуды арттырады. Сонымен қатар, халықаралық деңгейде елдің мәдени беделін көтеріп, мәдени дипломатияның тиімді құралына айналуға.

Осы саладағы зерттеулердің ішінде М. Смит пен В. Хопкинс діни саяхаттың әлеуметтік функцияларын, ал Дж. Эллер мен Дж. Моррисон рухани туризмді адамның рухани тәжірибесін кеңейтетін мәдени феномен ретінде сипаттайды. Қазақстандық ғалымдар А. Муминов, М.

Тұяқбаев, М. Қожа, Д. Кенжетай, З. Жандарбек, Б. Қорғанбек еңбектерінде дәстүрлі құндылықтар мен Түркістан, Ясауи кесенесі, зиярат мәдениеті туралы еңбектерінде келтіреді.

Жаһандану дәуірінде зиярат мәдениеті жаңа сипатқа ие болды. Енді қасиетті орындарға тек діндарлар ғана емес, рухани тыныштық іздеген тұлғалар, мәдениеттанушылар, туристер мен жастар да жиі барады. Бұл құбылыс зияратты инклюзивті рухани тәжірибеге айналдырды.

Қазіргі Қазақстанда зиярат мәдениеті ұлттық туризм стратегиясымен өзара сабақтасып отыр. Түркістан қаласының «рухани орталық» мәртебесін жаңғырту арқылы халықаралық зиярат бағыттары әзірленіп, мәдени дипломатияның жаңа тетіктері қалыптасуда. Мұндай бағыттар рухани туризмнің ғылыми негізделген моделін жасап, Қазақстанды Орта Азиядағы жетекші рухани орталықтардың біріне айналдырды.

Кеңес дәуіріне дейін бұл тәжірибе қазақ қоғамының әлеуметтік өмірінің табиғи бөлігі болды. Ал тәуелсіздік кезеңінде зиярат дәстүрі жаңа мазмұнға ие болып, ұлттық жаңғыру мен мәдени саясаттың тірегіне айналды.

1990-жылдардан бастап елімізде киелі нысандарды қалпына келтіру және қорғау шаралары белсенді түрде жүргізілді. 2003 жылы Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұралар тізіміне енуі Қазақстанның рухани туризм картасындағы тарихи белес болды.

«Мәдени мұра» (2004) және «Рухани жаңғыру» (2017) мемлекеттік бағдарламалары, сондай-ақ «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасы бұл бағытты институционалды деңгейде дамытудың негізгі тетігіне айналды. [5. 61 б.]

Қазақстан контекстіндегі зиярат мәдениетінің тарихи және әлеуметтік негіздері.

Қазақстан үшін рухани туризм ұлттық мәдениетті, тарихи сабақтастықты және рухани жаңғыруды қамтамасыз ететін стратегиялық бағыт. Қасиетті орын - бұл географиялық шеңберден тыс сакралды кеңістік. М. Элиаде сипаттағандай, киелілік пен күнделіктілік арасындағы айырмашылық кеңістіктің құрылымында көрініс табады: қасиетті мекен – адамның Құдаймен немесе рухани мәнмен байланыс орнату нүктесі. Осындай киелі кеңістіктер мәдени кодтар арқылы киелілік мағынаға ие болып, халықтық жады мен тарихи санада тұрақтайды. [6. 23 б.]

Қазақстанның киелі географиясы біртұтас рухани карта ретінде қалыптасқан. Жоба аясында 600-ден астам киелі нысан анықталып, зияраттық маршруттар жүйеленді. Бұл бастама ұлттық жадыны жаңғыртып, ішкі және халықаралық туризмнің жаңа формаларын дамытуға серпін берді.

Археологиялық зерттеулер Түркістан, Тараз, Отрар сияқты қалалар маңында XI-XIV ғасырлардан қалған зияраттық орындардың көп болғанын дәлелдейді. Қыш кесенелер, мавзолейлер, ханака (сопылық қауым орталықтары), рабаттар мен зираттар жүйесі сол дәуірдің діни және мәдени құрылымын айқын бейнелейді. [7. 33 б.]

Түркістан өңірінде орналасқан Арыстан баб кесенесі (XII ғ.) Ясауи тарихатының рухани бастауы саналады. Сонымен қатар, Ибраһим ата (XI-XII ғғ.) және Қарашаш ана кесенелері (XI-XII ғғ.) әулиелер культінің тарихи сабақтастығын бейнелейді. Осы қатарда Қарабура, Баба Түкті Шашты Әзіз, Бәйдібек би, Домалақ ана, Ұқаш ата (IX-X ғғ.), Исмайыл ата сәулет кешені (XI-XIX ғғ.) сияқты киелі орындар ерекше орын алады. [8. 49 б.]

Сопылық ілім және түркілік рухани синкретизм

Түркі мәдениетінде әулиелерге тағзым ету тек діни ғибадат емес, рухани байланыс пен моральдық кодтың символына айналды. Әулиелер мен ғұламалардың кесенелері береке (құт, шапағат) орны ретінде қабылданып, халық санасында «құт дарыған мекен», «киелі топырақ» ұғымдарымен орнықты. Бұл дәстүр қоғамдық этиканың, ізгілік пен бірліктің рухани негізін бекітті.

Зиярат тәжірибесі сопылық дүниетаныммен тығыз байланысты. Түркістан өңірі мен оған іргелес аймақтар ғасырлар бойы түркі-ислам өркениетінің рухани орталықтарының бірі болып келеді. Археологтар М.Е. Массон мен К. Байпақовтың зерттеулерінде атап көрсетілгендей, ортағасырлық Ясы қаласында салынған **ханака** типіндегі құрылыстар тек

ғибадат орны емес, сонымен қатар **сопылық тәлім мен рухани білім берудің орталығы** болған. XIV ғасырда бұл ханака кешендері Орта Азия, Қашғар мен Хорасан аймақтарынан келген мүридтер мен ғалымдар жиі бас қосатын рухани академия қызметін атқарған. [9. 70 б.]

Түркістанға баратын зияратшылардың дәстүрлі бағыты Арыстан баб кесенесінен басталып, содан кейін ғана Қожа Ахмет Ясауи қабіріне бару арқылы жалғасады. Бұл - ұстаз бен шәкірт арасындағы рухани иерархияның символдық көрінісі.

Зияраттың өзіндік рәсімдері (таһарат алу, құрбан шалу, құран оқу, зікір айту, тілек тілеу, түнеу және т.б.) адамның рухани тазару мен қасиетті кеңістікпен байланысын білдіреді. Бұл амалдар исламдық дәстүрге сай мүбаһ (рұқсат етілген) рухани тәжірибелер қатарына жатады.

Сопылық ілімнің, әсіресе Ясауи, Нақшбандийа және Кубравийа тариқаттарының дамуы арқылы зиярат дәстүрі жүйеленіп, қоғамның рухани құрылымының ажырамас бөлігіне айналды. Ясауи жолында зиярат – мүридтің піріне деген құрмет пен рухани сабақтастықтың көрінісі. Мұндай сапарлар адамның нәпсіні тәрбиелеу (тәзкия) және рухты тазарту (тасфия) амалдарының бір бөлігі ретінде қарастырылды. [10. 28 б.]

Түркістанның қазіргі даму үрдісі

Түркістан бүгінде діни орталық болумен қатар, халықаралық мәдени-туристік хаб ретінде дамып келеді. 2018 жылы облыс орталығы мәртебесін алу қаланың инфрақұрылымдық және мәдени өркендеуін жылдамдатты: жаңа әуежай, зияратшыларға арналған ақпараттық орталықтар, этноауылдар мен музейлер желісі құрылды.

Рухани деңгейде Арыстан баб, Ясауи, Гауһар ана, Рабия Сұлтан Бегім кесенелері негізгі зиярат бағыттарын құраса; мәдени деңгейде «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы заманауи музейтану әдістерін енгізіп отыр; халықаралық деңгейде Түркістан ТҮРКСОЙ мен Түркі мемлекеттері ұйымы аясында мәдени астана мәртебесін иеленді. [11]

БҰҰ Дүниежүзілік туристік ұйымының (UNWTO) 2024 жылғы дерегіне сәйкес, Түркістан қаласы Орта Азиядағы ең серпінді дамып келе жатқан рухани туризм орталықтарының бірі болып саналады. 2024 жылы өңірге 1 миллионнан астам зияратшы мен мәдени турист келген, ал 2025 жылдың статистикасы бойынша 1.5 миллионға жуық туристер келген. Ал, 2026 жылы бұл көрсеткіштің саны мен санаты көбейетінін көреміз. [12]

1995-2025 жылдар аралығындағы зиярат ету үдерісіне жан-жақты талдау жүргізудемін. Жинақталған деректер негізінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келуші мемлекеттердің кең ауқымды тізбегі қалыптастырылды. Зерттеу барысында Түркістанға зиярат және мәдени-танымдық мақсатпен келетін шетелдік меймандар санының жыл сайын тұрақты түрде артып отырғанын айғақтады. Соңғы отыз жыл ішінде келушілердің географиясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі таңда кесене әлемнің 100-ден астам еліне белгілі халықаралық тарихи-рухани орталыққа айналғаны анықталды.

Бұл қорытындыларды айғақтайтын негізгі дереккөздер ретінде архив материалдары, ғылыми және тарихи еңбектер, музей-қорық қорында сақталған естеліктер, сондай-ақ кесене аумағында орналасқан садақа жәшіктерінде қалдырылған жазбалар мен әр елден келген зияратшылардың қалдырған ақшалары, жәдігерлері мен сыйға қалдырған бұйымдары негізінде топтастырылды. Аталған дереккөздер зияратшылардың шыққан елдерін, олардың саны мен қозғалыс динамикасын анықтауға мүмкіндік беріп, зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етті.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау Түркістанның халықаралық деңгейдегі рухани орталық ретіндегі маңызын күшейтумен қатар, Ясауи мұрасының заманауи қоғамдағы өзектілігін тағы бір мәрте дәлелдеп отыр.

Келушілердің басым бөлігі алдымен Түркі әлемінен - Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, сондай-ақ Ресей Федерациясындағы түркі халықтары (татар, башқұрт, қарашай, шеркес, ноғай) өкілдерінен құралады. Бұл елдер Ясауи дүниетанымымен тарихи және рухани байланысы бар кеңістікті білдіреді.

Жалпы, 1995–2025 жылдар аралығында Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне әлемнің көптеген елдерінің өкілдері зиярат жасап, бұл нысанның халықаралық деңгейдегі рухани, тарихи және мәдени орталық ретіндегі мәртебесін айқын көрсетеді.

Сурет 1: 2025 жылы келген отандық және шетелдік зияратшылар

Соңғы жылдары Түркістанда рухани туризмді, мәдени мұраны және қала инфрақұрылымын дамытуға бағытталған кешенді бағдарламалар іске асырылуда. Қалада заманауи халықаралық әуежай - **«Hazret Sultan» HSA** әуежайы ашылып, ішкі және халықаралық рейстер тұрақты түрде қатынауда. Сонымен қатар, **«Keruen-Sagau»** туристік кешені, жаңа қонақүйлер, этноауылдар мен мәдени демалыс аймақтары салынды.

Түркістанның дамуы тек сәулет және құрылыс бағытында емес, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан да серпін алды. Қалада жаңа жұмыс орындары ашылып, шағын және орта бизнес өркендеуде. Туристік қызмет көрсету сапасы артып, келушілерге арналған инфоорталықтар мен электронды тіркеу жүйелері енгізілді.

Халықаралық деңгейде Түркістан Түркі мемлекеттері ұйымының мәдени астанасы мәртебесін иеленіп, түрлі мәдени және ғылыми іс-шараларға тұрақты түрде қатысып келеді. Осылайша, қала қазіргі таңда тарихи мұра мен заманауи инфрақұрылымның үйлесімін таба білген жаңа дәуірдің рухани орталығы ретінде қалыптасуда.

Түркістан қаласында ғылым мен білім саласы да соңғы жылдары жаңа деңгейге көтерілді. Қалада рухани мұра мен заманауи ғылымды ұштастыруға бағытталған жобалар жүзеге асырылуда. Бұл үрдіс Түркістанның тек мәдени және туристік орталық емес, сонымен қатар **ғылыми-интеллектуалдық хаб** ретінде қалыптасып келе жатқанын көрсетеді.

Түркістанда **«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының** ғылыми бөлімдері, археологиялық және этнографиялық зерттеу топтарымен қоса былтыр ғана жаңадан құрылған Ясауитану ғылыми орталығының ғылыми қызметкерлерінің жұмыстары өз нәтижелерін беріп келеді. Мұнда теология, тарих, мәдениеттану, археология, туризм, филология және аймақтану салалары бойынша халықаралық деңгейдегі зерттеулер жүргізілуде. Ғалымдар өңірдің рухани туризм мен зиярат мәдениеті эволюциясын зерттеп ғылыми айналымға жаңа деректер қорын толтырып отыр.

Сондай ақ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті өңірдің басты ғылыми-білім беру орталығы саналады. Университет Еуразия мен түркі әлемі ғалымдарын біріктіретін ғылыми ынтымақтастық алаңына айналды.

Түркістанның 1500 жылдығына бері қарай жыл сайын халықаралық ғылыми конференциялар ұйымдастырылып, жас ғалымдар мен зерттеушілерге арналған жобалар іске асырылуда. Сонымен бірге, Түркістан мен басқа түркі мемлекеттері арасындағы академиялық алмасу бағдарламалары мен ғылыми экспедициялар белсенді жалғасып отыр.

Жалпы алғанда, Түркістандағы ғылым мен білімнің дамуы рухани жаңғыру идеясымен тығыз байланысты. Мұнда білім беру мен зерттеу ісі тек кәсіби бағытта ғана емес, **рухани құндылықтарды, мәдени мұра мен тарихи сабақтастықты ұлықтау миссиясын** да атқаруда. Осылайша, Түркістан қаласы қазіргі таңда рухани мұра мен заманауи білімнің тоғысқан орталығына айналып келеді.

Цифрлық кеңістіктегі рухани тәжірибе

Қазіргі заманда цифрлық технологиялар рухани туризмнің жаңа формаларын қалыптастырды. Виртуалды зиярат, онлайн қажылық және 3D-моделдеу әдістері арқылы киелі нысандарды қашықтан тамашалау тәжірибесі кең таралды. COVID-19 пандемиясы кезінде бұл үрдіс ерекше қарқын алды: Мекке мен Ватиканның онлайн турлары, сондай-ақ Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің виртуалды экспозициясы осы бағыттағы жаңашыл тәжірибелердің көрінісі болды.

Цифрлық форматтар адамдарға географиялық шектеулерден тыс рухани тәжірибе алуға мүмкіндік беріп, жастардың қызығушылығын арттырды. Әлеуметтік желілер мен блог-платформалар арқылы зиярат тәжірибесін бөлісу мәдени феноменге айналып отыр. Осылайша, рухани туризм заманауи медиамәдениетпен ұштасып, трансшекаралық рухани коммуникацияның жаңа формасын туғызды. [13. 85 б.]

Қорытынды

Киелі жерлерге зиярат ету халықтың ұлттық бірегейлігін құрастырудың бір формасы ретінде және территорияның танымалдылығын қалыптастырушы құрал ретінде талдау жасалды. Соңғы кездері Қазақстанда киелі орындарға, қасиетті жерлерге ғибадат, зиярат етуге барушылар саны күннен күнге артуда, киелі жерлер халық арасында кеңінен танымал болды.

Діни сипаттағы зиярат ету нысандарында жерленген адамдар өмірлерінде діндар, тақуа болған; әулиелік емшілік, көріпкелдік қасиеті болған; әсіресе, ислам дінінің және сопылық негіздерінің қазақ жеріне таралуы мен орнығуына үлкен үлес қосқан тұлғалар болып есептеледі. Сондықтан да, олардың рухын ардақтап, Құран бағыштап, әркім өзінің дәстүрлі діни дүниетанымын кеңейту мақсатында, киелі жердің тылсым күштерін түсіну үшін, сол жерлерге бару арқылы өзін басқа әлеммен байланыстыру және өзінің бірегейлігін қалыптастыру үшін зиярат жасайды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен Түркістан, Қазақстандағы ғана емес, бүкіл түркі әлеміндегі рухани орталықтардың бірегейі болып саналады. Ясауи мұрасы ғасырлар бойы түркі мұсылман өркениетінің қалыптасуына ықпал етіп, оның сопылық мектептері халықтың дүниетанымы мен діни мәдениетінің ажырамас бөлшегіне айналды. Сондықтан киелі Түркістанға зиярат ету дәстүрі – ұлттың рухани сабақтастығын, тарихи жадын және мәдени бірегейлігін сақтаудың маңызды құбылысы.

Киелі кесенеге келушілердің басым бөлігі рухани ізденіс, ата-баба жолына құрмет, Қожа Ахмет Ясауи ілімін түсіну, ішкі тазалық пен рухани жаңғыруды мақсат етеді. Әулиенің ілімі халықтың моральдық-этикалық болмысымен ұштасып, ұлттық руханияттың терең қабаттарына әсер етеді. Түркістан осы арқылы тек тарихи қала ғана емес, «рухани магнит» қызметін атқарып, қоғамның рухани қажеттіліктерін өтейтін маңызды орталыққа айналып келеді.

Сонымен бірге, зиярат ету процесі өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына оң ықпалын тигізіп, жаңа мәдени кластерлердің, музей-қорықтардың, ғылыми орталықтардың және туристік нысандардың қалыптасуына жағдай жасады. Жалпы, Ясауи кесенесіне бағытталған зиярат - рухани, мәдени және туристік маңызы зор көпқырлы құбылыс. Ол жеке адамның рухани дамуын қолдаумен қатар, қоғамның ұлттық бірегейлігін нығайтып, Түркістанның халықаралық деңгейдегі рухани орталық ретіндегі мәртебесін күшейтеді.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Бакиров С. М. Жаһандану және ұлттық мәдениет. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
2. Нұрмұхамбетова А. А. Мәдени жады және рухани жаңғыру ұғымдарының философиялық негіздері.
3. Әлібекова А. Т. Қазақстандағы рухани туризмнің экономикалық әлеуеті. // Туризм және мәдениет. – 2021. – №4.
4. UNWTO. Spiritual Tourism Global Report. – Madrid: United Nations World Tourism Organization, 2024.

5. Мамырбаева Р. Жаһандану және рухани туризмнің әлеуметтік функциясы. // ҚазҰУ хабаршысы. – 2022. – №2(81).
6. Ходжаев, А. Паломничество в исламе и культ святых Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2015.
7. Байпақов К. М. Средневековые города Южного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2005
8. «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасының жинағы. – Астана: ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, 2018.
9. Тұяқбаев М. Түркістанның туризм индустриясы және өңірлік даму стратегиясы. // Экономика және қоғам. – 2023. – №5(103).
10. Кенжетай Д. Ислам және өркениет философиясы. – Астана: Нұр-Мүбәрак, 2017.
11. Әбдіғалиұлы Б. Киелі жерлер бірлік пен жаңғыру нышаны. [Электронды қор]: <https://egemen.kz>
12. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Туризм саласындағы 2025 жылғы есеп. – Астана, 2025.
13. Габдуллина Б. Цифрлық мәдениет және рухани коммуникацияның жаңа формалары. // Медиа және мәдениет. – 2023. – №1.

Дулат Д.М.

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы» РМҚК, Отырар ауданы
(Қазақстан),

«Экспозиция, экскурсия және қоғаммен байланыс» бөлімінің таныстырушысы

ҰЛТТЫҢ ҰМЫТ ҚАЛҒАН ҚАЗЫНАСЫН ТІРІЛТКЕН ТҮЛҒА: ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ.

Ұлттың рухани тұтастығы мен тарихи жадын сақтауда жеке тұлғалардың рөлі ерекше. Қазақ халқы үшін сондай бірегей тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков. Ол кеңестік идеология үстемдік еткен кезеңде ұлттық мәдениет пен дәстүрді жаңғырту жолында табанды еңбек етіп, ұмыт бола бастаған тарихи құндылықтарды қайта тірілтуге зор үлес қосты. Сондықтан оның қызметін ғылыми тұрғыда зерделеу – ұлттық тарих пен мәдениеттану үшін маңызды. Өзбекәлі Жәнібеков 1931 жылы 28 тамызда қазіргі Түркістан облысы, Отырар ауданы, Сарықамыс ауылында дүниеге келген. 1952 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың алдындағы педагогикалық бөлім) тарих факультетін тәмамдаған. Өзбекәлі Жәнібеков еңбек жолын мектеп мұғалімі және оқу-ісі меңгерушісі ретінде Оңтүстік Қазақстан облысының Келес ауданында бастаған. 1950–1960 жылдары Жәнібеков комсомол және партия ұйымдарында белсенді қызмет атқарды. Ол Келес аудандық комсомол комитетінің хатшысы, кейін Оңтүстік Қазақстан облыстық комсомол комитетінің хатшысы қызметтерін атқарды. 1960–1970 жылдары Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің маңызды лауазымдарында жұмыс істеді, одан кейін партияның Торғай облыстық комитетінде жауапты қызметтерге тағайындалды. 1977–1987 жылдары Қазақ ССР-інің Мәдениет министрінің орынбасары ретінде, 1987–1988 жылдары Мәдениет министрі қызметін атқарды. 1988–1991 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы-бөлім меңгерушісі болды. Өзбекәлі Жәнібеков мәдениет саласында тың бастамалар жасап, ұлттық салт-дәстүрлерді, мерекелерді, тарихи ескерткіштерді сақтауға зор үлес қосты. Оның жетекшілігімен көптеген тарихи орындар мен музейлер ашылды, ұлттық өнер, музыка аспаптары, қолөнер музейлері құрылды [1, б.50].

Кеңестік дәуірде қазақ халқының көптеген салт-дәстүрлері, ұлттық мерекелері мен рухани құндылықтары шетке ысырылды. Осындай қиын кезеңде ұлттық мәдениетті сақтап қалу үшін батыл қадам жасаған санаулы тұлғалар болды. Солардың алдыңғы қатарында Өзбекәлі Жәнібеков тұрды. Өзбекәлі Жәнібеков – мемлекет қайраткері бола жүріп, мәдениет мәселесіне ерекше жауапкершілікпен қараған тұлға. Ол мәдениетті тек өнер немесе тұрмыс элементі ретінде емес, ұлттың болмысын сақтайтын негізгі күш деп білді. Сондықтан оның барлық бастамалары халықтың тарихи жадын жаңғыртуға бағытталды. Оның ең үлкен еңбектерінің бірі – Наурыз мейрамын қайта жаңғыртуы. Ұзақ жылдар бойы тыйым салынған бұл мереке Өзбекәлі Жәнібековтің табандылығының арқасында қайта халықпен қауышты. Наурыздың оралуы – қазақтың табиғатпен үйлесімдегі өмір салты мен дүниетанымының қайта тірілуі еді. Сонымен қатар, ол қазақтың ұлттық киімдері мен қолөнеріне ерекше мән берді. Сәукеле, шапан, камзол секілді дәстүрлі киім үлгілерін тарихи деректер негізінде жаңғыртуға ықпал етті. Бүгінде музейлер мен мәдени іс-шараларда көріп жүрген ұлттық нақыштағы киімдер – сол еңбектің жемісі. Экскурсия барысында ерекше атап өтетін тағы бір маңызды оқиға – Тайқазанның Түркістанға қайтарылуы. Тайқазан – тек тарихи жәдігер емес, ол бірлік пен рухани тұтастықтың символы. Оны елге қайтару арқылы Өзбекәлі Жәнібеков қазақ халқының терең тарихы мен мәдени сабақтастығын айқын көрсетті. Өзбекәлі Жәнібековтің феномені – оның мәдениетке жүйелі, мемлекеттік деңгейде қарауында. Ол тарихи ескерткіштерді қорғау, театрлар мен өнер ұжымдарын қолдау, ұлттық кадрларды тәрбиелеу ісіне зор үлес қосты. Оның қызметі қазақ мәдениетінің қайта жаңғыруына берік негіз қалады.

Өзбекәлі Жәнібековтің шығармалары саны жағынан көп болмаса да, мазмұны мен тарихи маңызы жағынан өте құнды. Ол кітап жазғаннан гөрі, ұлт мәдениетін іс жүзінде жаңғыртқан тұлға ретінде танылды. Автордың ең танымал шығармасы – «Жолайрықта». Бұл шығарма қазақ халқының тарихы, ұлттық мәдениет, рухани құндылықтар, ел тағдыры туралы терең ой-толғамдар жинағын қамтиды. Сондай – ақ, «Өткенге көзқарас» атты еңбегі - тарих пен мәдени мұраға ұлттық тұрғыдан баға беретін публицистикалық еңбектер жинағын қамтыды [2, б.70].

Келесі кезекте Өзбекәлі Жәнібековтің ортағасырлық қалаларды, тарихи ескерткіштерді қорғау мен оларды реставрациялау жолындағы қызметін зерттеуші тарихшылар мен ғалымдар болды. Өзбекәлі ағамыз республикамыздың сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруге, соның ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен Отырар ескерткішін, тарихи-сәулет ескерткіштері – Жаркент мешітін, Тараздағы Қарахан, Айша бибі, Бабаджа хатун кесенелерін қалпына келтіруге өлшеусіз үлес қосты.

Бұл туралы Г.Жораева, Е.Айтуар сынды зерттеушілер өз еңбектерінде талдау жасады. Олар Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалар мен ескерткіштерді реставрациялау мен қалпына келтіруде Өзбекәлі ағамыздың еңбектері туралы жазады. Өзбекәлі Жәнібековтің Қазақстан аумағында ортағасырлық мәдениет пен өркениеттің орталығына айналған алғашқы қоныстар орындарында сақталған ескерткіштерден және ежелгі дәуірде тұрған Сауран, Түркістан, Сайрам, Тараз қалаларындағы құрылыстардың жобалық ерекшеліктерінен байқауға болады. Келесі кезекте Өзбекәлі Жәнібековтің қызметін діни тақырыпта зерттеген зерттеушілер де болды. Діни танымға қарсы атеистік майдан ашқан Кеңестік идеология тұсында еліміздегі талай мешіттер бұзылып, ислам дінінің қасиетті орындары жойылған болатын. Біршама діни және тарихи орындар бұзылып, мешіттер мен медреселер тастанды орындарға айналған еді. Өзбекәлі Жәнібеков мәдениет саласында басшылықта жүрген кезде діни мәселелерге де белсене араласты және Ислам дінінің киелі орындарын жаңартуға әрекеттенді. Өзбекәлінің дін мен мәдениет саласында өте терең жұмыстар атқарғаны белгілі. Бұл туралы отандық зерттеушілер жарыса жазды. Осы мәселелер бойынша еңбек етіп, діни орындардың қызметін жандандырып, сол арқылы халық руханиятын көтеруге ат салысқаны туралы қазіргі кезде ғалымдардың назарынан тыс қалған жоқ. Бұл туралы зерттеуші Лаура Айтқожақызы өзінің ишандар туралы еңбегінде терең көрсеткен. Зерттеуші өз еңбегінде: «мемлекет қайраткері, этнолог Ө.Жәнібеков елімізде мешіт-медресенің заманымызға бүтіндей жетуіне үлкен үлес қосқан азаматтардың бірі», - деп көрсетеді. Оның айтуынша, 80-жылдары атеизм өршіп тұрған уақытта Шаян мешіт-медресесі Өзбекәлінің бастамасымен «Көркем-сәулет, кілем және кілемнен жасалынған бұйымдар музейі» болып ашылған. Өзбекәлі Жәнібековтің пәрменімен Шаян мешіт-медресесі алғаш рет тарихи жәдігер ретінде мемлекет қорғауына алынған. Кейіннен ондағы Аппақ ишан мешіт-музейі Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен «Мәдениетті қолдау жылы» деп жарияланған 2000 жылы толық күрделі жөндеуден өткізіліп, халық игілігіне пайдалануға берілгені туралы айтылады.

Жоғарыда аталғандай, Жәнібековтің ғұмыр тарихы, оның қызметі мен елге сіңірген еңбегі жөнінде әдебиетшілермен жалпы тілшілер қауымы да зерттеулер жүргізіп, көбінесе, әдеби жанрда және журналистикалық сарында жазды. Олар Өзбекәлі Жәнібеков өз зерттеулерінде қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің көптеген аспектілерін қайта жаңғыртуды қамтамасыз еткенін айтып, сонымен бірге, қазақ халқында ақындар айтысын қайта тірілтуде еңбегі зор екендігін жазады. Сонымен қатар, мәдениет майталманының қазақ би мәдениетінің топтық ер билеріне жат еместігі, түріктің домалақ би үлгісіне жақын екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдегені туралы жазған. Әдеби жанрда зерттеушілер Өзбекәлі Жәнібековтің қазақтың біртуар ақын-жазушылары Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев шығармаларының жарыққа шығуына үлес қосқанын жазады. Қазақстанның көптеген өңірлерінде этнографиялық мұражайлар ашылып, оларда бүгінде көшпелі тұрмыс заттары, қазақтардың ұлттық киімдері, музыкалық аспаптарын қайта жаңғырту туралы идеялары көрсетілген. Өзбекәлі Жәнібековтің ғылымдағы рөлі мен қызметі туралы профессор Құлбек Ергөбек былай дейді: «Егер Өзбекәлі ағамыз тарих, этнография ғылымының теориялық негіздерін жүйелі түрде оқып, зерттеушілік ісімен бірыңғай шұғылданса, осы пәндерден ірі

жаңалықтар ашатын әйгілі маман болып қалыптасуы кәміл» деп тұжырым жасайды. Ол осы ойларын одан әрі өрбіте отырып, «Музей – әрі теориялық ойдың, әрі практикалық істің ұйыған орталығы. Кеңес кезінде Бүкілодақтық басылым ретінде жарық көріп тұрған «Советский музей» журналында музейдің теориясы мен тарихына қатысты сан алуан мәселелер көтерілетін. Ұлттық ойы жоқ адам, ұлттық болмысы қалыптаспаған кісі – ұлттық музей жасай алмайды. Ол – музейдің концепциясын жасаған теоретик. Қазақстандағы музей – Өзбекәлі Жәнібековтің ғылыми-теориялық концепциялық ойының жемісі», - деп жазады [3, б.14-15].

Өзбекәлі Жәнібеков қазақ этнографиясының дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті ғалымдардың бірі. Ол этнографияны тек теориялық ғылым ретінде емес, ұлттың тарихи жады мен рухани болмысын сақтайтын маңызды сала ретінде қарастырды. Жәнібековтің этнографиялық зерттеулері қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін жүйелеуге, ғылыми тұрғыда зерделеуге және оны қоғам санасына қайта енгізуге бағытталды. Ғалым қазақтың дәстүрлі киім үлгілерін, әсіресе аймақтық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеді. Ол қазақтың бас киімдері, зергерлік әшекейлері, салттық киімдері арқылы халықтың әлеуметтік құрылымы, дүниетанымы мен эстетикалық талғамы көрініс табатынын дәлелдеді. Бұл зерттеулер қазақ этнографиясында бұрын үстірт қарастырылған мәселелерді тереңінен ашуға мүмкіндік берді. Өзбекәлі Жәнібековтің еңбектерінде қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі ерекше орын алады. Ол бесікке салу, тұсаукесер, қыз ұзату, беташар сияқты ғұрыптардың мәнін этнографиялық әрі тарихи тұрғыда талдап, олардың тәрбиелік және дүниетанымдық қызметін көрсетті. Осы арқылы ғалым дәстүрлердің қоғамдағы әлеуметтік реттеуші рөлін ғылыми негіздеді. Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың қолөнері мен зергерлік өнерін этнографиялық дереккөз ретінде қарастырды. Ол ою-өрнек, ағаш және металл өңдеу, кілем тоқу өнерлеріндегі символдық мағыналарды ашып, олардың көне наным-сенімдермен сабақтастығын көрсетті. Бұл еңбектер ұлттық қолданбалы өнердің ғылыми бағалануына жол ашты. Өзбекәлі Жәнібеков этнография ғылымын практикалық деңгейде дамытуға да зор үлес қосты. Оның бастамасымен этнографиялық музейлердің экспозициялары жаңартылып, халықтық мәдени мұралар ғылыми жүйемен жинақталды. Ғалым этнографияны тек архивтік зерттеу нысаны емес, ұлтты тәрбиелеудің және ұлттық сананы қалыптастырудың құралы деп білді. Қорыта айтқанда, Өзбекәлі Жәнібековтің этнография ғылымына сіңірген еңбегі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін сақтап қана қоймай, оны ғылыми айналымға енгізу арқылы ұлттық рухтың жаңғыруына негіз болды. Оның этнографиялық мұрасы бүгінгі таңда да өз маңызын жоймай, отандық ғылым үшін құнды дерек көзі болып отыр [4, б.38].

Мәдени сабақтастық – ұлттың тарихи дамуы мен рухани тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі. Бұл сабақтастық дәстүрлі өнер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып және тарихи жады арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасады. Осы тұрғыда қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап, оны заманауи қоғамдық өмірмен ұштастыра білген көрнекті тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков. Өзбекәлі Жәнібеков дәстүрлі өнерді тек өткеннің қалдығы ретінде емес, ұлттық болмысты айқындайтын тірі мәдени жүйе ретінде қарастырды. Ол қазақтың халық музыкасын, қолөнерін, сәулет өнерін, ұлттық киім үлгілерін мәдени сабақтастықтың басты арналары деп таныды. Жәнібековтің бастамасымен ұмыт бола бастаған ұлттық музыка аспаптары қайта жаңғыртылып, оларды зерттеу мен насихаттау ісі жүйелі жолға қойылды. Дәстүрлі өнер саласында Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың қолөнеріне айрықша мән берді. Ол зергерлік өнер, ағаш және тері өңдеу, кілем тоқу, ою-өрнек мәдениетін этнографиялық әрі көркемдік тұрғыда бағалап, оларды музейлік және білім беру кеңістігіне енгізуге ықпал етті. Нәтижесінде, дәстүрлі өнер халықтық тұрмыстан шығып, ұлттық мәдениет символына айналды [5, б.75].

Өзбекәлі Жәнібеков ұлттық мәдениетті өткен мен бүгінді байланыстыратын рухани көпір ретінде танып, дәстүрлі өнерді жаңғырту арқылы қазақ халқының тарихи жады мен ұлттық санасының сақталуына зор үлес қосты. Өзбекәлі ағамыздың бұл бағыттағы қызметі қазіргі мәдени саясат пен ұлттық жаңғыру үдерісінде үлгі боларлық маңызға ие.

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ халқының рухани мұрасын сақтап, ұлттық мәдениеттің тарихи сабақтастығын қалпына келтіруге өлшеусіз үлес қосқан бірегей тұлға.

Оның мемлекеттік, ғылыми және мәдени-ағартушылық қызметі ұлттың тарихи жадын жаңғыртуға, дәстүрлі өнер мен этнографиялық құндылықтарды ғылыми айналымға енгізуге бағытталды. Кеңестік идеология үстемдік еткен күрделі кезеңде ұлттық мүддені қорғау жолында батыл қадамдар жасауы Өзбекәлі Жәнібековтің азаматтық ұстанымы мен тарихи жауапкершілігін айқын көрсетеді. Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібековтің қызметі ұлттық сана мен рухани жаңғырудың қалыптасуына тікелей ықпал етті. Ол мәдени мұраны сақтау ісін тек өткенді дәріптеу емес, болашақ ұрпақтың рухани тәрбиесінің негізі ретінде қарастырды. Осы тұрғыдан алғанда, Өзбекәлінің мұрасы қазіргі тәуелсіз Қазақстанның мәдени саясаты мен ұлттық құндылықтар жүйесінде ерекше маңызға ие. Осылайша, Өзбекәлі ағамыздың өмірі мен қызметі – ұлтқа адал қызмет етудің, рухани құндылықтарды қорғаудың жарқын үлгісі. Оның еңбегін ғылыми тұрғыда зерттеу мен насихаттау ұлттық тарих пен мәдениеттану ғылымының маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ халқының рухани мұрасын сақтауда және жаңғыртуда үлгі боларлық тұлға. Ол мәдениет пен этнографияны ұлттық сана мен тарихи жадыны сақтау құралы ретінде қарастырды. Руханиятқа қосқан еңбегі – ұмыт бола бастаған дәстүрлерді, ұлттық мерекелерді, діни және тарихи ескерткіштерді қайта тірілту, дәстүрлі өнер мен қолөнерді жүйелі зерттеу және насихаттау арқылы көрінеді. Сол арқылы ол ұлттық мәдениет пен руханияттың үздіксіз сабақтастығын қамтамасыз еткен, ел үшін өмірін арнаған бірегей тұлға ретінде есте қалды.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Білім, 2003 жыл. – 552 бет
2. Адырбек Б. «Өзбекәлі Жәнібек: ғұмырнамалық деректі хикаят» – Алматы: Қазақстан. 2021 жыл. - 384 бет
3. Әкімқұлұлы Е. «Өзбекәлі Жәнібеков: ғұмырнамалық деректі хикаят» - Алматы: Қазақстан. 2006 жыл. – 240 бет
4. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987 жыл. – 128 бет
5. Қойгелдиев М. Ұлт зиялылары және рухани мұра. – Алматы: Арыс, 2004 жыл. – 272 бет

Парпиев Н.Б.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы.

Ясауитану ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, PhD докторы Қазақстан, Түркістан қ.

АХМЕД ЯСАУИДІҢ ӘДЕБИ ТҰЛҒАЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің әдеби және рухани тұлғасы, оның түркі халықтарының исламдық дүниетанымын қалыптастырудағы тарихи рөлі кеңінен қарастырылады. Диуани хикмет еңбегі Ясауи ілімінің негізгі дереккөзі ретінде талданып, шығарманың тақырыптық мазмұны, поэтикалық құрылымы мен тілдік ерекшеліктері сараланады. Автор Ахмет Ясауидің араб және парсы тілдерінің үстемдігіне қарамастан, түркі тілін саналы түрде таңдап, оны діни уағыздың, әдебиеттің және рухани танымның тілі дәрежесіне көтергенін көрсетеді. Сонымен қатар Ясауи мектебінің ықпалы арқылы түркі тілінің қоғамдық, мәдени және ағартушылық қызметі жанданып, бұл үрдістің Орта Азия мен Анадолы кеңістігін қамтығаны айқындалады. Зерттеу нәтижесінде Қожа Ахмет Ясауи сопылық дәстүрді халықтық поэзиямен ұштастырған, кейінгі түркі әдебиеті мен рухани мәдениетінің дамуына негіз қалаған ірі тарихи тұлға ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Диуани хикмет, түркі тілі, сопылық ілім, түркі әдебиеті

Талдау мен нәтижелер

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегі – түркі халықтарының исламдық ой-санасының қалыптасуына және рухани дәстүрдің дамуына айрықша ықпал еткен әдеби-рухани мұра. Бұл шығарма өзінің жазылу дәуірінде ислам дінін енді қабылдаған немесе қабылдау жолындағы түркі қауымына арналып, қарапайым әрі түсінікті таза түркі тілінде қалыптастырылған. Мұнда Пайғамбарымыз Мұхаммедке деген шексіз сүйіспеншілік, терең құрмет, сондай-ақ ислам шарифатына берік сенім мен толықтай бағыну үлгісі айқын көрініс табады. (Қожа Ахмет Ясауи. 1998: 78).

Ахмет Ясауиге қатысты шығармалардың ішіндегі ең негізгісі әрі Ясауи тариқатына қатысты ғылыми зерттеулердің негізгі дереккөзі «Диуани хикмет». Бұл еңбек Ясауидің философиялық және сопылық ілімінің басты қағидаларын, дүниетанымдық көзқарастарын бейнелейтін жазба мұра ретінде бағаланады. Диуани хикмет – Ахмет Ясауидің кейінгі ұрпаққа қалдырған рухани өсиеті, ой-пікірлерінің көрінісі іспеттес. Ондағы «хикмет» деп аталған өлеңдер жинағы автордың діни-философиялық ойларын, сопылық тәжірибесін, моральдық және этикалық ұстанымдарын жеткізеді. Дегенмен, қолымызға жеткен қолжазба нұсқалары мазмұндық және тілдік тұрғыдан бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер Диуани хикмет мәтіндерінің әртүрлі тұлғалар тарапынан, әртүрлі тарихи кезеңдерде және әр аймақта жинақталғанын көрсетеді. Уақыт өте келе кейбір хикметтер жоғалып, кейбіреулері өзгеріске ұшыраған; сонымен қатар бастапқы мазмұны мен рухына сай жаңа хикметтер қосылған. Алайда барлық хикметтердің негізінде Ахмет Ясауидің діни сенімі, сопылық философиясы және Ясауи тариқатының қағидалары жатыр. Мұндай ерекшеліктер бұл шығармаларды түркі халықтары арасында ортақ рухани және діни ойлардың қалыптасуына ықпал ететін маңызды құралға айналдырады (Eraslan. 1989, 159-161). Диуани хикмет жинағының әдеби ерекшелігін жан-жақты талдау үшін оны тақырыптық және құрылымдық тұрғыдан қарастыру қажет. Жинақтағы өлеңдердің тақырыптық ауқымы қарапайым және шектеулі: дәруіштік өмір салты мен сопылық қасиеттерді дәріптеу, исламдық аңыздар мен пайғамбарлық дәстүрлерді моральдық-діни қорытындымен баяндау, Хазіреті Мұхаммед пайғамбардың өмірі мен мұғжизаларын сипаттау, дүниенің өткіншілігі мен қиямет

күнінің жақындығын еске салу сынды мәселелер кеңінен қамтылған. Сонымен қатар жұмақ пен тозақ көріністері, ондағы кейіпкерлер мен көріністер қарапайым халықтың түсінігіне сай бейнеленген. Мұндай ерекшеліктер ислам діні түркілер арасында енді тарала бастаған кезеңге тән болып, бұрынғы пұтқа табынушылық дәстүрден толық арылмаған халыққа бағытталған. (Köprülü. 2016: 146). Сондықтан Диуани хикмет өз дәуірінің әлеуметтік, діни және рухани қажеттіліктерін ескеріп жазылған еңбек деп қарастырылуы мүмкін. Шығармадағы тақырыптар мен ойлар халыққа ислам негіздерін жеткізуге бағытталған, ал тілінің қарапайымдылығы оны кең қауымға түсінікті етеді. Сол себепті мазмұн мен тілдің қарапайымдылығы шығарманың ғылыми немесе рухани құндылығын төмендетпейді; керісінше, Ясауидің басты мақсаты – халыққа қызмет ету мен дұрыс жол көрсету болып табылады. Ахмет Ясауиге қатысты екінші маңызды еңбек – «Факрنامه». Бұл шығарма Диуани хикметтің Ташкент және кейбір Қазан басылымдарында алғысөз ретінде беріліп, сопылықтағы факр – яғни рухани кедейлік ұғымын түсіндіруге арналған еңбек ретінде танылған (Eraslan. 1977: 45). Ахмет Ясауи исламдық ғылымдарға да, парсы әдеби дәстүріне де бөтен емес еді. Ол өзінің білім алу және рухани жетілу жолының едәуір бөлігін исламдық және парсы ғылыми орталықтарда өткізгендіктен, көне парсы сопылық ақындардың еңбектеріне жақсы таныс болған. Дегенмен, исламды шынайы қабылдағанымен, әлі де терең меңгермеген және ұлттық мәдениетінен оңайлықпен бас тартпайтын түркі қауымына үндеу жасау қажет болған жағдайда, Ахмет Ясауи халықтың тілдік деңгейі мен дүниетанымына сай әдісті таңдау қажеттігін көрді. Сол себепті ол өз шығармаларын қарапайым, түсінікті тілде және көпшілікке таныс поэтикалық өлшемдер арқылы жеткізуді жөн көрді. Осы факторлардың нәтижесінде Ахмет Ясауи ирандық сопылық ақындарға тән күрделі және әуезді аруз өлшемін емес, халық арасында кеңінен таралған және ғасырлар бойы түркі ауыз әдебиетінде қолданылып келген ұлттық буын өлшемін таңдады. Ол хикметтерін осы өлшемге сүйене отырып және халық әдебиетінің дәстүрлі формаларын пайдаланып жазды. Бұл таңдау тек тілдің арузға әлі толық бейімделмегендігімен түсіндіріле алмайды, өйткені аруз өлшемі Ахмет Ясауиден шамамен алпыс-жетпіс жыл бұрын түркі әдебиетінде қолданыста болғанын «Құтадғу білік» шығармасы дәлелдейді. Демек, басты себеп – ақынның шығармаларын тікелей халыққа бағыттау, яғни кең қауымға қолжетімді ету ниеті болды. (Köprülü. 1976: 147).

Сонымен қатар, Диуани хикметтің ең ерте нұсқалары толық сақталғанда, мәтін халыққа барынша түсінікті болуын көздегенімен, онда араб және парсы сөздерінің елеулі мөлшері кездесетін еді. Бұл сол дәуірдегі діни және мәдени ортадағы ықпалдардың көрінісі болып табылады. Ахмет Ясауи әдеби және ғылыми тұрғыдан аса жоғары дәрежелі тұлға болғанымен, оның басты мақсаты көркемдік шеберлікті көрсету немесе сыртқы әсер жасау емес, халыққа шындықты жеткізу, исламдық құндылықтарды түсіндіру және өзінің рухани ілімін тарату болды. Осы мақсатқа жету үшін ол ең тиімді құрал ретінде қарапайым әрі түсінікті тілді таңдады. Дегенмен, оның шығармаларының тілінде араб және парсы сөздерінің ықпалы айқын байқалады. Бұл құбылысты түсіндіруде Құран ілімінің кең таралуы, күнделікті өмірде арабша діни терминдердің қолданылуы, сондай-ақ парсы қауымдарымен қалыптасқан діни, сауда және әлеуметтік байланыстар маңызды рөл атқарды. Ясауи хикметтерінің әдеби құрылымы олардың жазылу мақсаты мен Ясауи ілімінің мән-мағынасына толықтай бағындырылған. Бұл тұрғыда әдеби стиль мен көркемдік тәсілдер басты мақсат емес, идеяны тиімді жеткізудің құралы болып табылады. Алайда бұл құрал эстетикалық тұрғыдан әлсіретілмеген; керісінше, шығарманың көркемдік мәні мен тыңдаушыға әсер ету қабілеті сақталған. Діни тақырыпқа негізделген еңбек бола тұра, Диуани хикмет көркемдік құндылығын жоғалтпай, әдеби туынды ретінде жоғары бағаланады. Ахмет Ясауи хикметтерінің басым бөлігі Орта Азияда халық арасында ертеден қалыптасқан және сүйіспеншілікпен қабылданған жеті және он екі буынды өлең өлшемдерінде жазылған. Бұл өлшемдер қарапайым әрі бастапқы сипатымен ерекшеленеді, өзіне тән ырғаққа ие, бірақ Ахмет Ясауидің шығармаларында бұл өлшемдер ерекше эмоционалдық серпін немесе көркемдік эффект тудырмайды. Керісінше, оның поэзиясында аса толқу мен шабытты қажет ететін тұстарда да байсалды, сабырлы үн басым.

Насихаттарындағы салмақты мәнер, баяндаудың қарапайым әрі біркелкі құрылымы, мінезаттарындағы сабырлы және байыпты стиль тұрақты түрде сақталады.

Ішкі экстатикалық сезімдерге аса мән бермейтін, шарифаттың негізгі қағидаларын сырттай да бұлжытпай ұстанатын, байсалды әрі салмақты Орта Азия түркісінің бейнесі Диуани хикметтен анық байқалады. Ал жеті және он екі буынды өлеңдердің біркелкі ырғақтық құрылымына серпін мен эмоционалдық күш беру үшін, әдетте, аса шабытты ақындық рух қажет еді. Дегенмен Ахмет Ясауи мұндай көркемдік мақсатқа ұмтылмаған (Köprülü. 1976: 148). Осы жерде заңды сұрақ туындайды: мазмұны негізінен өсиет беру мен тәрбиеге бағытталған, эмоционалды тұрғыдан байсалды сипаттағы бұл еңбек қалайша ғасырлар бойы өз өзектілігін сақтап, оқырман тарапынан тұрақты қызығушылыққа ие болды? Сонымен қатар, эстетикалық ерекшелігі басты мәнде емес, әдістемелік және идеялық мазмұны арқылы ол өзінен кейінгі шығармалар үшін қалай үлгіге айналды? Жауабы «Диуани хикметтің» ішкі құрылымында, яғни оның рухани тереңдігі мен халықтық мәдени кодында жатыр. Ахмет Ясауи өлеңдік өлшемді таңдауда өз дәуірінің әдеби талғамына сай бейімделіп, жеке көркемдік жаңалықтарға саналы түрде ұмтылудан бас тартты. Ол ұйқас жүйесін араб және парсы әдебиетіне еліктеп құрудың орнына ұлттық әдеби дәстүрге адал қалды. Осы тұрғыдан, классикалық толық ұйқастың орнына халық поэзиясына тән «жартылай ұйқастарды» қолданды, олар көбінесе етістіктің жіктелуінен туындайтын көне редиф тәсілімен жүзеге асырылды. Бұл әдіс түркі халықтық поэзиясының дәстүрлі ерекшеліктеріне негізделген және оның шығармаларын халыққа тікелей бағыттау мақсатымен үйлеседі (Köprülü. 1976: 149). Қазақ әдебиетінің көне тайпалық (қоғамдық) дәстүрлеріне беріктігі оның поэзиялық құрылымынан да көрінеді. Ахмет Ясауи барлық хикметтерін ежелгі, таза ұлттық поэтикалық үлгіге сай жүйелеп жазды. Ол өз ниетін төмендегідей өлең жолдарымен жеткізген:

Үш жүз алпыс хикмет айттым, дастан қылдым,

Дастан қылдым, бостан ішін оймақ қылдым.

(Мағынасы: «Үш жүз алпыс хикмет айтып, оны дастанға айналдырдым; дастанды рухани бақтың ішін ойып салғандай мұқият түзіп бердім».) Бұл көрсеткендей, Ахмет Ясауи өз шығармаларын мазмұн, пішін және поэтикалық құрылым жағынан халық әдебиеті дәстүрінде қалыптастырған. Төрт тармақтан тұратын жеке шумақтардан құралған дастандарда бірінші шумақтың соңғы тармағы кейде барлық шумақтарда қайырма ретінде қайталанады. Әр шумақтың алғашқы үш тармағы өзара ұйқасқанымен, соңғы тармақтардың бірінші шумақтың қорытынды тармағымен ұйқаста болуы талап етіледі. Бірінші шумақ, құрылымдық тұрғыдан ерекшеленіп, онда бірінші тармақ үшінші тармақпен, екінші тармақ төртінші тармақпен ұйқасады. Осы сипаттамалардан көрінетіндей, бұл қарапайым әрі бастапқы деңгейдегі өлең формасы сыртқы әдеби ықпалдардан толықтай арылып, ұлттық сипатқа ие болған. Әр шумақ соңындағы тармақтардың дәлме-дәл немесе ұйқас тұрғысынан қайталануы шығармалардың жеке оқуға емес, діни жиналыстарда көпшілікке ортақ оқылу мақсатында жазылғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Ахмет Ясауидің поэзиясы көне халық әдебиеті дәстүрінен айтарлықтай алшақ емес. (Köprülü. 1976:150) Дәуір жағдайында парсы және араб тілдерінің беделі жоғары болғанына қарамастан, Ахмет Ясауи түркі тілін сақтап қалды. Ол мазмұн, пішін және мағыналық құрылым тұрғысынан ұлттық болмысты сақтай отырып, діни ілімді, сенімді және мәдени құндылықтарды үйлестіре білді. Нәтижесінде рухани және көркемдік әлеуеті жоғары бірегей туынды – Диуани хикмет дүниеге келді. Осы себептен бұл еңбек бүгінге дейін бағыт-бағдар беретін, үлгілік маңызы бар шығармалар қатарында. Ахмет Ясауи тек өз дәуірін ғана емес, одан кейінгі кезеңдерді де қамтып, ағартушылық қызмет атқарған тұлға ретінде бағаланады. XII ғасырда Ұлы Түркістанның Ясы қаласында Қожа Ахмет Ясауи атты ұлы тұлға пайда болды. Ол парсы тілінің үстемдігіне қарамастан, түркі тілінің рухани және әдеби мәртебесін көтерді. Құрған мектебінде оқыту тілі ретінде түркі тілін негізге алды. Оның үйреткені – ислам діні, сопылық жол, білім мен ғылым болатын. Осы арқылы ол «түркі тілінде поэзия да, ғылым да, діни ілім де болмайды» деген көзқарастарға нақты жауап берді.

Қоштамайды ғалымдар, сіздің айтқан түркіңді,

Даналарды тыңласаң, ашар көңіл мүлкіңді.

Аят-хадис мағынасы, түркі болса, сайма-сай,
 Мағынасына жеткендер, жерге қояр бөркінді.
 Қазы мүфті, молдалар, шарифатқа жолбасшы,
 Нағыз ғашық алып-дүр, тарихаттың әркіні...
 Қожамын деп лепірме, өшбу дүние би паян,
 Білемін деп айтпас сен, көңілдегі шәркіні.
 Раһнама дүр, Қожа Ахмет, гүлстан дүр мағрифат,
 Сөйлер сөзі ақиқат, ашар көңіл құлпынды.
 Міскін зағип Қожа Ахмет, жеті атаңа рахмет,
 Парсы тілін білемін, құп көремін Түркімді! (Диуани Хикмет. ауд. Мұхамеджанов.2007:

41)

Берілген жолдар Қожа Ахмет Ясауидің түркі тіліне деген терең құрметі мен саналы тандауын айқын көрсетеді. Ол парсы тілін жетік меңгергенін мойындай отырып, шығармашылық пен рухани мұрасын түркі тілінде жеткізуді мақсат тұтқан. Бұл ұстаным ақынның түркі тілінің өміршеңдігін сақтауға, оны кейінгі ұрпаққа аманат етуге бағытталған тілдік-мәдени позициясын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, жеті атасына білдірген ризашылығы түркі тілінің үздіксіз жалғастығын қамтамасыз еткен мәдени-рухани дәстүрге деген құрметті білдіреді. Қожа Ахмет Ясауи өз дәуірінде мыңдаған шәкірт тәрбиелеп, оларды Түркі дүниесінің әр өңіріне жіберген. Ясауи мектебінен шыққан бұл тұлғалар өз міндеттерін терең түсініп, басты назарын ислам дінін халыққа жеткізуге аударған. Алайда олардың насихаты тек сыртқы пішінге немесе үстірт сипатқа негізделмей, исламның шынайы, дұрыс және рухани мән-мағынасына сүйенген.

Ясауи жолын ұстанған шәкірттер Аллаға деген махаббатты, адамға деген сүйіспеншілікті, қоғамдық қызметтің мәнін, әйел затына құрмет көрсету, еңбектің қасиеттілігін және білім мен ғылымның қоғам дамуына әсерін насихаттады. Бұл құндылықтар тек сөз жүзінде ғана емес, күнделікті өмірде, тәжірибе мен іс-қимылда да жүзеге асырылды. Ерекше атап өту қажет, бұл идеологиялық және рухани бағыттардың барлығы халыққа түркі тілінде жеткізілді. Исламдық ілімді тарату барысында шәкірттер Қожа Ахмет Ясауидің «хикмет» атты өлеңдерін негізгі насихат құралы ретінде қолданды. Хикметтердің түркі тілінде жазылуы олардың кең таралуына және халық тарапынан оңай қабылдануына жағдай туғызды. Осылайша түркі тілі тек діни уағыз тілі ретінде ғана емес, сонымен қатар әдеби және рухани тіл ретіндегі беделін қайта қалпына келтірді. Бұрын әлсіреу қаупінде тұрған түркі тілі Ясауи мектебінің рухани үдерісі арқылы жаңа өмірге ие болды.

Ұлы Селжұқ және Қарахан мемлекетінің тұсында өмір сүрген Ясауи шәкірттері өз шығармаларында ұстаздарының хикметтерін үлгі етіп, сол рухта өлеңдер жазды. Нәтижесінде, Түркі дүниесінде, ұлы Селжұқ мемлекетінде әулет пен әскердің тілі түрікше болғанымен, ресми тіл мен құқық тілі парсы тілі, ал оқыту тілі араб тілі еді. Қарахандықтардан бұрынғы кезеңдерде түрік тілі жергілікті тіл деңгейінде қалып, тек отбасында ғана қолданылатын тіл болды. Қарахан мемлекетінде парсы тілі, араб тілі, тіпті қытай тілі де кең таралған еді. Алайда Қарахандықтар түркі тілін қабылдап, оны мемлекеттің ресми тілі ретінде қолданды. (Saifunov. 2025: 287). Осының салдарынан түркі тілін негіз еткен жаңа рухани-ағартушылық бағыт пайда болды. Бұл үрдіс алғаш Ұлы Түркістан өңірінде басталып, кейін Анадолыға тарады. XV ғасырда Түркістан аймағынан шыққан көрнекті ақын әрі ойшыл Әлішер Науаи түркі және парсы тілдерін салыстырмалы түрде талдаған «Мұхакематул-луғатайн» атты еңбегін жазып, түркі тілінің әдеби және функционалдық артықшылықтарын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Содан кейін ана тілдерінде жазатын шайырлар шоғыры пайда болды. Әуел баста әдебиет тілі ретінде қалыптасқан түркі жазба тілі, бертін келе ғылым тіліне айналды. Бұл еңбек түркі тілінің әдеби-қолданбалы әлеуетін айқындауда маңызды рөл атқарды. (Навой. 2017: 21)

Тарихи кезеңдер өзінде сол дәуірдің рухани, көркемдік және саяси талаптарына жауап беретін өнер иелерін, ойшылдарды және мемлекет қайраткерлерін қалыптастырады. Құндылыққа ие әрбір идея оны жеткізетін немесе сақтайтын тұлғаны өз уақытында тудырады. Осы тұрғыда Қожа Ахмет Ясауидің түркі тілі мен түркілік санаға тигізген ықпалы күтуден де

ауқымды болып шықты. Бұл әсер тіл мен мәдениет саласында еңбек еткен тұлғалар тарапынан кейде саналы түрде, кейде бейсаналы деңгейде сезіліп отырды.

Ахмет Ясауи Орта Азия түркі әлемінде, ең алдымен, әдеби тұлға ретінде емес, идеялық және рухани болмысы, сондай-ақ тарихи өмірінен гөрі аңыздық сипатқа ие ғұмыр жолы арқылы аса ірі тұлға ретінде бағаланады. Оның ықпалының кеңдігі мен тарихи ұзақтығы тұрғысынан алғанда, бірнеше ғасыр бойы әсерін сақтап қалған өзге тұлғаны атау қиын. (Eraslan. 1989:159-161). Қару-жарақ арқылы ерлік көрсету көптеген халықтарға тән болса да, білім мен идея арқылы дастанға айналған тұлғалар өте сирек кездеседі. Ал бұл қасиеттер ұлттық сана мен мәдени жауапкершілікпен ұштасқанда, кемел адам бейнесі қалыптасады. Түркістан өңірінде құрылған мемлекеттерде ғылым мен әдебиет тілінің біртіндеп түркі тіліне ауысуы Қожа Ахмет Ясауидің көреген әрі тарихи тұрғыдан дұрыс таңдауымен тікелей байланысты болды. Өнер иесі мен оның шығармасының маңызы кей жағдайларда халыққа ғана емес, билеушілерге, тіпті бүкіл қоғамға ықпал етуге қабілетті екенін осы құбылыс айқындайды. Тарихи дамудың әр кезеңінде өркениет пен халыққа көшбасшы немесе халық санасын қозғалысқа түсіретін ойшыл тұлғалар қажет болады. Түркі халқының тарихында мұндай кезеңдер аз болмаған. Осындай сын сәттерде елдің рухани сұранысына жауап бере алатын, биік адамгершілік қасиеттерге ие тұлғалар тарих сахнасына шықты. Ахмет Ясауи дәл осындай тарихи миссияны орындаған қайраткер ретінде танылды. Ол өз дәуірінде дін мен мәдениеттің негізгі тілдері болып саналатын араб және парсы тілдерінің орнына түркі тілін қолдануды саналы түрде таңдады. Ол ана тілі – түркі тілін ғылымның, рухани махаббаттың және ирфанның (танымның) тілі дәрежесіне көтерді. Ахмет Ясауи Түркістан өңірінде діни ілімді түркі тілінде уағыздағаннан кейін, аймақтағы жалпы ғылым, білім беру, әдебиет пен мәдениет салаларында түркі тілінің қолданысы қайта жандана бастады. Сондай-ақ ол түркі мәдениетінің ислам өркениеті аясында қайта жаңғыруында ерекше әрі шешуші рөл атқарды. Ол тек өз дәуіріне ғана емес, кейінгі күрделі кезеңдерде де шығармалары мен идеялары арқылы рухани тірек бола білді. (Saifunov. 2025: 287) Ахмет Ясауи тек халық санасын қалыптастырумен шектелмей, мемлекеттердің де ұлттық сипат алуына ықпал етті. Мысалы, Осман мемлекеті Ясауи жолын жалғастырып, әдебиет пен ғылым тілін түркі тіліне негіздеді. Мемлекеттің діни-сопылық дүниетанымы мен сенім жүйесінде де Ясауи ілімінің ықпалы айқын көрініс тапты. Ахмет Ясауидің әдеби болмысын екі қанатты құсқа ұқсатуға болады: бір жағынан, ол ұлттық, мәдени және рухани құндылықтарға негізделсе, екінші жағынан, көркемдік, эстетикалық және эмоциялық элементтерді бойына сіңірген. Осы үйлесім оның мұрасын тек діни емес, сонымен қатар көркемдік тұрғыдан да құнды әдеби феноменге айналдырады. Жалпы алғанда, Ислам өркениетінің ықпалымен қалыптасқан түркі әдеби тілі IX–X ғасырларда тарихи дамудың жаңа кезеңіне аяқ басып, кейінгі дәуірлерде тұрақты түрде жетіле түсті. Ортағасырлық кезеңде түркі дүниесінде екі ірі жазба әдеби тілдің орныққаны байқалады. Оның алғашқысы – Мәуереннахр мен Дешті-Қыпшақ кеңістігінде кеңінен қолданыс тапқан түркі әдеби тілі болса, екіншісі – Кіші Азияда Осман империясының саяси билігінің орнығуымен бірге қалыптасқан ресми әдеби тіл болды. Аталған жазба тілдердің біріншісі ғылымда «шағатай тілі» атауымен белгілі болса, екіншісі «османлы тілі» деген атпен танылды. Бұл екі әдеби тілдің фонетикалық жүйесінде және лексикалық құрамында жекелеген айырмашылықтар болғанымен, олардың түбірлі құрылымдық ерекшеліктері мен жалпы тілдік табиғаты бір-біріне барынша жақын еді. Ортақ тілдік негіз бен әдеби дәстүрдің сақталуы нәтижесінде шағатай және османлы тілдері өзара жоғары деңгейдегі түсіністікке ие болды.

Осыған байланысты Түркістан өңірінде жазылған әдеби туындыларды османлы түріктері арнайы сөздік қолданбастан-ақ түсіне алса, Стамбұлдан жолданған ресми хаттар мен жазбаларды Орта Азияны мекендеген түркі қауымдары да тәржімасыз қабылдай алған. Бұл құбылыс ортағасырлық түркі әдеби тілдерінің біртұтас жүйе ретінде дамығанын және түркі халықтарының рухани-мәдени байланысының беріктігін айқын көрсетеді. (Қыдыр. 2021: 19)

Қорытынды

Жоғарыда жүргізілген талдау Қожа Ахмет Ясауидің әдеби тұлғалық болмысын тек поэтикалық шеберлік шеңберінде ғана емес, кең ауқымды рухани-мәдени және өркениеттік құбылыс ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Оның «Диуани хикмет» еңбегі түркі халықтарының исламдық дүниетанымын қалыптастыруда негізгі рухани тірекке айналып, сопылық ілімнің халықтық сипатта орнығуына жол ашты. Ясауи өз шығармаларында исламның терең философиялық қағидаларын қарапайым, түсінікті әрі ұлттық тілдік формада жеткізе отырып, діни ілім мен халықтық мәдениетті өзара үйлестіре білді. Ахмет Ясауидің түркі тілін саналы түрде таңдауын әдеби-эстетикалық шешімнен гөрі, тарихи-мәдени және идеологиялық ұстаным ретінде қарастыру орынды. Бұл таңдау түркі тілінің тек тұрмыстық қатынас құралы ғана емес, ғылымның, рухани танымның және діни уағыздың тілі бола алатынын дәлелдеді. Ясауи мектебі арқылы қалыптасқан рухани-ағартушылық дәстүр Орта Азия мен Анадолы кеңістігінде түркі әдеби тілінің дамуына, ұлттық сананың жаңғыруына және ислам өркениеті аясында түркі мәдениетінің өзіндік болмысын сақтап қалуына шешуші ықпал етті. Сонымен қатар, «Диуани хикметтің» поэтикалық құрылымы, халықтық өлшемдер мен дәстүрлі ұйқас жүйесіне негізделуі оның ғасырлар бойы кең таралуына және өзектілігін жоғалтпауына мүмкіндік берді. Ахмет Ясауи көркемдік жаңашылдықты мақсат тұтпағанымен, оның шығармалары идеялық тереңдігі, рухани салмағы және халықтық мәдени кодпен сабақтастығы арқылы жоғары көркемдік деңгейге көтерілді. Ясауи поэзиясының тұрақты, байсалды және насихаттық сипаты Орта Азия түркілеріне тән діни-рухани дүниетанымды айқын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, Қожа Ахмет Ясауи тек сопы-ақын немесе діни қайраткер ғана емес, түркі әдеби тілінің қалыптасуына, ұлттық руханияттың сақталуына және кейінгі тарихи кезеңдердегі мәдени-тілдік үдерістердің бағыт-бағдарын айқындауға ықпал еткен ірі өркениеттік тұлға ретінде танылады. Оның мұрасы түркі дүниесінің ортақ рухани қазынасы болып қалады, сонымен қатар, бүгінгі таңда да тарихи жадыны, тілдік тұтастықты және рухани құндылықтарды жаңғыртудың маңызды негізі ретінде өз мәнін жойған жоқ.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

- Eraslan Kemal. Divân-ı Hikmet Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara-1977
- Eraslan Kemal. Ahmed Yesevi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi : Ahlâk-Amarı, Michele. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul - 1989. C.2.
- Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Diyanet İşleri Başkanları Yayınları, Üçüncü Basım, Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara-1976
- Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (Даналық кітабы) (Жармұхаммедұлы, М., Дәуітұлы, С, Шафиғи, М, ред.). Жалын. Алматы-1998
- Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. ауд. Әбибулла Мұхамеджанов. Фолиант, Астана-2007
- Қыдыр Т.Е. Ортағасырлық түркі әдеби тілінің атауына қатысты кейбір мәселелер. Шығыстану сериясы. №4 (99) 2021, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, ISSN 1563-0226, eISSN 2617-1864
- Навой Алишер. Мухакамату-л-Луғатайн. Садиков Қ. тахлили, табдили. Akademnashar. Тошкент-2017
- Saifunov Bauyrzhan. Türkistan'da Ehl-i Sünnet ve Yesevi Öğretisi. Berdan Matbaası Topkapı, İstanbul-2025

Алтаев Ә. Құрбан Б.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы,

Түркістан қ. (Қазақстан)

«Тарихи – мәдени мұра ескерткіштерің қорғау және есепке алу бөлімі» Инспектор.

М.Қ.ТҰЯҚБАЕВТЫҢ «ӘЗІРЕТ СҰЛТАН» ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық музейі қазақ халқында маңызды орын алатын ұлттық мәдениетті, тарихты және рухани құндылықтарды сақтауға, насихаттауға және дамытуға бағытталған мекеме болып табылады. Халықаралық аренада музейдің қызметі Қазақстанның мәдени мұрасын дәріптеу мен танытуда ерекше рөл атқарады. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының дамуына үлес қосқан азаматтардың бірі т.ғ.к. М.Қ.Тұяқбаев, ол музей саласында 45 жыл қызмет атқарып, музейдің дамуы мен көркейуіне өзіндік үлесін қосты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістандық атқыштар батальонының I ротасының кіші шендегі офицерлеріне арналған казарма ретінде салынған ғимаратта «Түркістан тарихы» музейінің ашылуына мұрындық болды. Ескі тастанды, қираған ғимаратты қайта жөндеп, 8 (сегіз) бөлімнен тұратын Түркістан өңірінің тарихынан сыр шертетін музей жасақтап шығарды. Музейді жасақтауға М.Қ.Тұяқбаевтың 1995-2000 жж. аралығында жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде, табылған жәдігерлер жинағы қойылды, сонымен қатар, музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарын, мәтіндерін, экспозиция жоспарларын сызып дайындады[1].

2000 жылы қаланың 1500 жылдық мерейтойы қарсаңында цитадельді шығыстан-батысқа кесіп өткен магистральді көшені тауып, зерттеп, қайта қалпына келтіру жұмыстарына ат салысты. Осының нәтижесінде XVIII ғасырға тән көше қайта қалпына келтіріліп, бүгіндері туристік нысанға айналды. Көшеде ортағасырлық тұрғын жайлар мен шаруашылық бөлмелерінің жалпы көрінісі көрсетілген болатын[2. 82-102 бб].

М.Қ.Тұяқбаевтың музей саласында атқарған үлкен еңбектерінің бірі Түркістан өңірінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, цитадель қорған қамалы бөлмелерінде «Археология және этнография» музейін ашуы болды. Бұл музейде Түркістан өңірінің тарихынан сыр шертетін археологиялық тарихи ескерткіштер мен олар жайлы жалпы деректер келтірілген[3]. Сонымен қатар, келушілердің назарына қазақ халқының этнографиясынан да (қазақ халқының мәдениеті, салт-дәстүрі, шаруашылығы және т.б.) жәдігерлер қойылған болатын. М.Қ.Тұяқбаев осы музейдің де тақырыптық-экспозициялық жоспарын, мәтіндерін, экспозиция жоспарларын сызып дайындады. Өкінішке орай, бұл музей техникалық апаттық

Түркістан тарихи музейі

жағдайға байланысты жабылған болатын. Дегенмен де, музей ғалымдар мен Түркістан қаласына келуші қонақтардың ыстық ықыласына бөленіп, жоғары бағаланған. Түркістан өңірінің тарихынан сыр шертетін музейді, қазіргі таңда қайта жасақтап ашып, келушілердің назарына ұсыну заман талабы болып отыр.

Археология және этнография музейіндегі Сидак ата қаласының көрінісі
(панноны салып шыққандар М.Тұяқбаев пен Қ.Сейітбеков)

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты Республикалық маңызы бар ескерткіштің бірі Қылует жер асты мешіті. Қылует жер асты мешіті XII ғасырда салынып XX ғасырдың бірінші жартысына дейін үздіксіз жұмыс істеп тұрған, жартылай жер астында орналасқан ортағасырлық діни құрылыстардың бірі [4. 213-221 бб].

1996ж. Түркістан археологиялық экспедициясы (Смағұлов Е., Тұяқбаев М.) Қылует кешенінің едені астында Ғар орналасқан Мешіт бөлмесінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Ғар бөлмесінің қабырғалары Мешіт бөлмесінің қабырғаларымен бағыттары сай келмейтіндігін және олардың әр кезеңде қалыптасқандығын және Қылуеттің солтүстік бөлігі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында салынғандығын анықтаған болатын.

М.Қ.Тұяқбаев Қылует жер асты мешітін музейлендіру шарасына да үлкен үлес қосты. Музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарын жасап, сызбаларын сызып, мәтіндерін толық өзі жазып шыққан болатын. Қазіргі таңда музей Республикалық маңызы бар ескерткіштің біріне айналып, келушілерге қызмет етуде.

Қылуат жер асты мешіті

М.Қ.Тұяқбаевтың «Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар» атты монографиялық еңбектің қазақ тарихында алатын орны ерекше. Зерттеуші бұл еңбегінде кесене ішінде жерленген тарихи тұлғалар мен игі жақсылар туралы кеңінен мәлімет беріп, ондағы құлыптастарға да назар аударып олардағы жазуларды оқытып, кімге тиесілі екенін анықтаған болатын[5]. Ал, «Түркістан сырлары» атты еңбегінде М.Қ.Тұяқбаевтың тарихи, археологиялық зерттеулері жинақталған. Бұл еңбекте Шауғар-Ясы-Түркістан тарихын анықтаудағы мәліметтер, Түркістан қаласының жасын анықтау мәселелері, Халуат жер асты мешіті, Жер асты құрылысы жайлы, Ясауи кесенесінде жерленген «Мұхаммед ұрпақтары» мен «Әмір Темір» ұрпақтары, кесенедегі құлыптастар, Нияз батыр және Ясауи кесенесінің ою-өрнектері туралы мақалалар кеңінен берілген[6].

М.Қ.Тұяқбаевтың музей саласында айтарлықтай еңбегінің бірі «Түркістан жазирасының қыш ыдыстары» атты альбом-кітабы. Бұл ақпараттық ғылыми-танымдық альбом-каталогта «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы қорында 40 жылдам астам уақыт жинақталған, көне қалалар мен қоныстарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған қыш ыдыстардың ерекше үлгілері берілген. Альбом-каталог қыштан жасалған қол өнер бұйымдарының бірқатар тақырыптарын ашып тарқатуға, керамикалық хронологияның даму кезеңдерін нақтылауға, жергілікті керамика өнерінің даму тарихының өзге аймақтар мен байланысын анықтауда музей қызметкерлері мен болашақ археолог мамандарға көмекші құрал ретінде ұсынылған [7].

Қазақ халқының көшпелі өмірі, әдет-ғұрпы, мәдени материалдық ерекше белгісін айқындайтын атаулар жер-су аттары құрамында айтарлықтай орын алады. Халқымыздың ұлттық ерекшелігін бейнелейтін топонимдер Қаратау аумағында кеңінен таралған. Марат Қымызұлының өз кезегінде «Қаратаудың күнгей бетінің топономиясы» атты ғылыми мақаласы қазіргі таңда үлкен сұранысқа ие [8, 6]. Бұл мақалада 300-ден аса жер су аттары туралы деректер кеңінен қамтылған.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қалыптасуы мен дамуына өлшеусіз үлес қосқан М.Қ.Тұяқбаев – қазақтың көрнекті қайреткері. Оның шығармашылығы мен ғылыми зерттеулері музей тарихында алатын орны ерекше. Музей саласында жүргізген зерттеулерінің мен идеялары әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ және келешек ұрпақ үшін баға жетпес құндылық болып қала береді.

1. Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:
2. М.Тұяқбаев. «Түркістан тарихы» музейі. «Әзіреті Түркістан» газеті, 2000ж., №24, 31 желтоқсан.
3. Туякбаев М. Еще раз о цитаделях городища Туркестан (Анализ картографических материалов). «Түркология» журналы №6 (56), Түркістан, 2011. 82-102 бб.
4. Туякбаев М. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIXвв.). Монография. Алматы, 2010г.
5. М.Тұяқбаев. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің манындағы үлкен «Қылу» жер асты мешітінің археологиялық зерттелуі. «Отан тарихы» ғылыми журналы. Алматы: 2021. 213-221 бб.
6. М.Тұяқбаев. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы. 2000. -96 бет.
7. М.Тұяқбаев. Түркістан сырлары. Алматы. 2000. -96 бет.
8. М.К.Туякбаев., А.М.Егеубаева. Керамика Туркестанского оазиса. «Издательство золотая книга». Түркістан. 2018
9. М.Тұяқбаев. Түркістан жазирасының атаулары жайлы. «Ясауи әлемі» журналы, №2, 2016. 6-бет.

Тұрсынов А.Х.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Түркістан қ. (Қазақстан)

МАРАТ ТҰЯҚБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТАРИХИ НЫСАНДАРДЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІ

Адамзат өркениетінің тарихын баяндағанда әдетте біз белгілі бір өңірлердің тарихи-мәдени мұраларын, заттай жәдігерлері мен архитектуралық ескерткіштерінің зерттеу қорытындыларына сүйенеміз. Сол бағыттағы тарихшылар мен археологтардың ғылыми жаңалықтары мен тың тұжырымдары бізді халқымыздың тарихы мен мәдениетін терең ұғынуға жол ашады. Әсіресе тарихи-мәдени мұра ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындылары негізіндегі жаңалықтар ғылыми айналымды тың көзқарастармен толықтырып жатады.

«2000 жылы «Түркістан тарихы» музейінің ашылу салтанатына ЮНЕСКО өкілдері де қатысып, музей экспозициясымен танысып, мұндағы тарихы тас ғасырынан басталатын, ескерткіштер мен жәдігерлердің қола, ерте темір, ежелгі дәуірлер, ерте, дамыған, кейінгі ортағасырлар мен жаңа заманда да үзілмейтіндігін көріп тәнті болған-ды. Оларды қатты таңырқатқан жағдай адамзат тарихын бастан аяқ үзбей баяндайтын ескерткіштердің барлығы ұзыны 100, ені 80 шақырым болатын бір-ақ ауданның территориясынан табылуы болды. Олардың айтуынша мұндай адамзат тарихын түгел қамтитын ескерткіштері бар мемлекеттердің өзі некен-саяқ, ал, мына жерде бүкіл адамзат тарихын кіп-кішкене бір-ақ аудан беріп отыр, бұл сирек кездесетін феномен деп бағалаған-ды» [1, б.7]. «Түркістан тарихына қысқаша шолу» мақаласында тарих ғылымдарының кандидаты, археолог Марат Қымызұлы Тұяқбаев Түркістан өңірінің мол тарихи-мәдени мұрасына осылай сипаттама беріп өтеді. Түркістанның халқымыздың діни-рухани өмірінде алар орны ерекше. Мұнда түркі дүниесінің рухани темірқазығы саналған Қожа Ахмет Ясауидің жерленуі, оған арнап әлемде теңдесі жоқ үлкен сәулеттік-ғимарат кешенінің тұрғызылуы мен уақыт өте ол жердің қазақтың саяси элитасы мен игі жақсыларына арналған патеон қызметін атқаруы ұлтымыз үшін Түркістанды қай жақтан алып қарасақ та маңызын арттыра түсті.

Мақаламызда М.Қ.Тұяқбаевтың әр кезеңдерде Түркістан өңірінде археологиялық зерттеу жүргізген тарихи-мәдени ескерткіштеріне, олардың зерттелу деңгейі мен қазіргі таңдағы насихат жұмыстарына тоқталамыз. 1996 жылы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі мен Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының археологтарының қатысуымен Түркістан Археологиялық Экспедициясы құрылады. Е.Ә.Смағұлов пен М.Қ.Тұяқбаевтардың жетекшілігіндегі экспедиция 1996-2014 жылдар аралығында Түркістан оазисіндегі археологиялық нысандарға түрлі барлау, зерттеу, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен айналысты. Сонымен қатар 1998-2009 жылдар аралығында Марат Қымызұлының басшылығымен «Түркістан оазисі» археологиялық отряды Түркістан өңірінде 70-ке жуық қалаға зерттеу жүргізіп, ғылымға белгісіз болып келген 30-ға тарта қалалар мен қоныстар туралы тың деректер ұсынды.

М.Тұяқбаевтың құрастыруымен жарыққа шыққан «Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер» деректі тарихи-танымдық жинағында Түркістан қаласы мен оның айналасындағы 133 ескерткіш туралы баяндалады. Түркістан қаласы мен оның айналасында 2016 жылғы дерек бойынша 207 тарихи-мәдени ескерткіш есепке алынған. Халықаралық маңызға ие 1 ескерткіш, республикалық маңызға ие 16, жергілікті маңызға ие 14 ескерткіш 171 ескерткіш алдын-ала есепке алу тізімінде тұр. 2015 жылы 129 ескерткіш алдын-ала есепке алынған. Типологиялық жағынан археологиялық ескерткіштер 128, діни-рухани ескерткіштер (киелі орындар) 16 [2, б.184]. Ғалым Түркістан оазисіндегі негізгі археологиялық ескерткіштерді хронологиялық түрде классикациялағанда ежелгі дәуір, кейінгі ежелгі дәуір,

ерте және дамыған ортағасыр, кейінгі ортағасыр ескерткіштері деп 61 қала мен қоныстарды топтастырады (кесте-1).

Кесте – 1. Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени нысандар

Археологиялық ескерткіштер				
Ескерткіш атауы	Зерттелуі	Нысан саны	Зерттеліп, қалпына келтіріліп, оның ішінде туристік нысанға айналған ескерткіштер	Кешенді археологиялық қазба, реставрация, консервация жасалып туристік нысанға айналу мүмкіндігі бар нысандар
Ежелгі дәуір ескерткіштері (Б.з.д.VI - б.з.д.I ғғ.)	1999-2003 жылдар аралығында ТАЭ (М.Тұяқбаев) зерттеу жүргізген	10		
Кейінгі ежелгі дәуір ескерткіштері (Б.з.д.I-б.з.IV-V ғғ.)	Бұл нысандарға 1999-2003 жылдар аралығында ТАЭ (М.Тұяқбаев) зерттеу жүргізіп, 2009 жылы «Өзірет Сұлтан» музей қорығының экспедициясы Оғызтау-II қалашығына қайта барлау жүргізеді	18		Сидақ ата қаласы
Ерте және дамыған ортағасыр ескерткіштері (V-XV ғғ.)	1996-1997, 1999, 2001, 2003, 2004, 2005-2008, 2010, 1999-2011 жылдары ТАЭ (М.Тұяқбаев) барлау, зерттеу және кешенді археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді	14	Ясы-Күлтөбе қалашығы	Қаратөбе Сауран қаласы
Кейінгі ортағасыр ескерткіштері (XV-XVIII-XIX ғғ.)	1996-1997, 1999, 2001, 2003, 2004, 2005-2008, 2010, 1999-2011, 2015 жылдары ТАЭ (М.Тұяқбаев) барлау, зерттеу және кешенді археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді	19	Ескі Түркістан қаласы, Сауран қаласы	Ескі Түркістан қаласы, Сауран қаласы, Иқан қаласы, Міртөбе қонысы, Жаңа Сауран қонысы
Ескерту: автормен құрастырылған				

1-кестедегі археологиялық ескерткіштердің Ескі Түркістан, Ясы-Күлтөбе және Сауран қалаларының орындарына кешенді зерттеулер мен археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Сауран қаласында қазіргі таңда орталық магистралды көше, мешіт, ханака, медресе және қала қақпасы толықтай аршылып, қалпына келтіріліп, ашық аспан астындағы

музейге айналған. Әрине Сауранда әлі де ауқымды археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде қазылып зерттелетін құрылыс орындары көп. Десек те, Сауран қаласы қазіргі күнде шетелдік және ішкі туристер үшін негізгі туристік бағыттардың біріне айналып үлгерді. Сауран археологиялық-сәулеттік кешені құрамындағы Қаратөбе-Сауран (IV-V–XIII-XIV ғғ.), Ортағасырлық Сауран (XIII-XIV-XVIII ғғ.), Жаңа Сауран (XIX-XX ғғ.) мен Міртөбе қонысы (XV-XVIII ғғ.), және көптеген ирригациялық кәріз жүйелерін қамтитын Сауран микрооазисі ретінде қарастырылады. Марат Қымызұлының пікірінде бұл қалалар «көшпелі» қалалар, яғни бір қаланың саяси-экономикалық жағдайға байланысты өмір сүруін тоқтатып, халық жақын маңдағы жаңа жерге қоныстануы негізінде бір-бірінің өмірін жалғастырып отырған. Қаратөбе Сауран қаласында 2003 жылдан 2008 жылдар аралығында Түркістан археологиялық экспедициясы (Е.Ә.Смағұлов, М.Қ.Тұяқбаев, А.Ержігітова) зерттеу жүргізді. Жаңа Сауран қонысы туралы археологтардың мәліметтерінде кездескенімен бұл қоныс арнайы зерттелмеген. Алғаш рет 2003 жылы М.Тұяқбаевтың басшылығымен Түркістан археологиялық экспедициясы зерттеген. Ғалымның пікірінде бұл қоныс XVIII ғасырдан бастап ортағасырлық Сауран қаласындағы су тапшылығынан соң халықтың осы маңдағы Ашылған өзенінің жағасына қоныстануынан пайда болған [2, б.103]. Жоғарыда атап өткеніміздей бұл жаңа қонысты алдыңғы қалалардың өмірінің жалғасы ретінде қарастыруға болады.

Түркістан оазисіндегі Сидак ата қаласына жүргізілген зерттеу нәтижелерін археология ғылымына енген тың жаңалықтардың бірі ретінде қарастыруға болады. Түркістан археологиялық экспедициясы (Е.Ә.Смағұлов, М.Қ.Тұяқбаев) Сидак атада 1998 жылдан 2008 жылға дейін зерттеулер жүргізеді. Қаланың үстіндегі қазбалар V-VIII ғғ. өмір сүрген Зороастризм дінінің үш бұрышты, квадрат түріндегі және шеңбер, трапеция түріндегі пландармен салынған ғибадатханаларын аршыды [3, б.111]. Өңірдегі исламға дейінгі діни құрылыс орындарының Сидак ата қаласынан табылуы археологиялық ескерткіштің тарихи маңызын арттыра түскені сөзсіз. Ғылымға енген бұл жаңалық жаңа көзқарастар мен тұжырымдардың қалыптасуында үлкен ғылыми зерттеулерге алғышарт қалыптастырып кетті. Қаланың көне атауы белгісіз, қазіргі «Сидак ата» атауы XI-XII ғғ. осы маңда өмір сүріп, қала үстіне жерленген Шайдайы шайх есімді сопылық жолын ұстанған ірі дін өкілінің атынан қалыптасқан [3, б.110].

Түркістан өңіріндегі жоғарыда атап өткен тарихи археологиялық нысандарды насихаттау-таныту бойынша кешенді жұмыстар жүргізу қажет. Солардың бірі ескерткіштерге жүргізілетін археологиялық қазба жұмыстары. Кешенді археологиялық қазба, реставрация, консервация жасалып туристік нысанға айналу мүмкіндігі бар нысандар: Сидак ата қаласы, Қаратөбе Сауран, Міртөбе, Жаңа Сауран, Иқан және т.б. Зерттеліп, қалпына келтіріліп, оның ішінде туристік нысанға айналған ескерткіштерге Ескі Түркістан қаласы, Сауран қаласы және Ясы-Күлтөбе қаласын жатқызуға болады.

Алғашқыларына кешенді археологиялық зерттеулерді және ол ұзақ мерзімді жоспарлауды қажет етеді. Ал кейінгілерінде бұл уақытқа дейін көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тек Ясы-Күлтөбе қаласының өзі қазіргі таңда толықтай тұмшаланып, консервациядан өткен ашық аспан астындағы тарихи-мәдени туристік кешенге айналып үлгерді.

Сауран қаласының шахристан бөлігіндегі құрылыс орындарының көп бөлігі күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Қалада жүргізілген археологиялық қазбадан табылған ханака, мешіт және медресе құрылыс орындары бұған дәлел. Археолог М.Тұяқбаев бұл қалада керуен сарайлар мен басқа да құрылыс орындарының табылу ықтималдығы жоғары деп санайды. Егер де біз Сауран қаласына алдағы жылдары кешенді археологиялық экспедиция құрып, қазба жұмыстарын ұйымдастыратын болсақ, қаланың туристер үшін тартымдылығын арттырар едік. Әрине бұл жерде бірінші кезекте тарихи-мәдени мұра нысанының түпнұсқалығын сақтай отырып жасалатын реставрация жұмыстарының да маңыздылығын атап өтуіміз қажет.

Қазіргі таңда Ескі Түркістан қаласының аумағы 88,7 гектарды құрайды. Территориясында Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның айналасындағы тарихи ескерткіш бар. М.Тұяқбаевтың жетекшілігімен музей-қорық аумағында бірнеше нысандар музейлендірілді. Атап айтқанда, 1999 жылы Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойы қарсаңында XIX ғасырдың ескерткіші Гарнизон штабынан «Түркістан тарихы» музейін жасақталды. 2016 жылы аталмыш музейге реэкспозиция жұмыстарын жүргізді. 2001 жылы Цитадель қамал қорғанынан «Археология және этнография» музейін ашты. Музейлердің барлық ғылыми тұжырымдамалары мен тақырыптық-экспозициялық жоспарларын толығымен өзі жазып шықты.

Шығыс моншасы, Қылует жерасты кешені, Жұма мешіті, Хан мешіті мен Хан ордасы туристерге қызмет көрсетеді. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты 25 нысан Ескі Түркістан қаласы аумағында орналасқан (кесте-2). Одан бөлек қаланың рабад бөлігінде XIX ғасырдың аяғында тұрғызылған Гарнизон штабы ғимараты бар. Территориядағы бұл ескерткіштерге археолог М.Тұяқбаевтың басшылығымен бірнеше рет археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Солардың бірнешеуі ғалымның тікелей мұрындық болуымен қалпына келтірілген. Атап айтсақ Дарбаза, Тәкия, Жеті ата және Мүсәллә қақпалары, Хан ордасы, Хан мешіті, белгісіз сағаналар, Баб араб мешіті мен кесенесі және т.б.

Кесте – 2. Ескі Түркістан қаласы территориясындағы тарихи нысандар

Ескерткіш атауы	Ғылыми тұрғыда зерттелуі	Туристік нысан ретінде насихатталуы	Нысанды туристік бағытта ілгерілету бойынша ұсыныстар
Кесенелер мен мазарлар			
Қожа Ахмет Ясауи кесенесі XII-XIV ғғ.	Жақсы	Өте жақсы	Ғимараттың түпнұсқалығына әсер етпейтіндей инфрақұрылым және абаттандыру жұмыстарын жалғастыру
Есім хан кесенесі XV ғ.	Жақсы	Өте жақсы	Ақпараттық насихат пен экскурсия мазмұнын толықтыру
Рабия Сұлтан Бегім кесенесі XV ғ.	Жақсы	Өте жақсы	Ақпараттық насихат пен экскурсия мазмұнын толықтыру
Тәуке хан кесенесі XV ғ.	Жақсы	Жақсы	Ақпараттық насихат пен экскурсия мазмұнын толықтыру
Үндемес ата кесенесі XIX ғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Баб Ғаріп кесенесі XIX ғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Белгісіз сағана XVI-XVII ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Белгісіз жаңа мұрдеhana XV-XVI ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу

Қайнар Күшек сұлтан мұрдеханасы ХҮІ ғ.	Жақсы	Төмен	Ақпараттық насихат пен экскурсия мазмұнын толықтыру
Қалалар мен қоныстар			
Шығыс моншасы ХҮІ-XX ғғ.	Жақсы	Өте жақсы	Кешеннің экспозициясын үнемі жаңалап, толықтырып отыру
Хан ордасы ХҮІІ-ХҮІІІ ғғ.	Жақсы	Төмен	Тарихи ескерткіштің сақталуы мен бұзылуының алдын ала отырып ақпараттық насихат жұмыстарын жүргізу қажет
Сопылыққа қатысты құрылыстар			
Шілдеhana XII-XIV ғғ.	Жақсы	Жақсы	Ақпараттық насихат пен экскурсия мазмұнын толықтыру
Қылует жерасты кешені XII-XV-XIX ғғ.	Жақсы	Өте жақсы	Кешеннің экспозициясын үнемі жаңалап, толықтырып отыру
Қақпалар мен қамал қабырғалары			
Дарбаза қақпасы XIX ғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Тәкия қақпасы XIX-XX ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Мүсәллә қақпасы XV-XIX ғғ.	Жақсы	Жақсы	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Жеті ата қақпасы XV-XIX ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Цитадель қамал қабырғасы ХҮІ-ХІХ ғғ.	Жақсы	Жақсы	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Цитадель қамал қақпасы XV-XIX ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Шахарістан қамал қабырғасы мен мұнаралары XV-XIX ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Бабырат ата көпірі XV-XIX-XX ғғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу
Мешіттер			
Жұма мешіті XII-XIX ғғ.	Жақсы	Жақсы	Кешеннің экспозициясын үнемі жаңалап, толықтырып отыру
Баб Араб мешіті XIX ғ.	Жақсы	Төмен	Музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу

Хан мешіті ХҮІІІ-ХХ ғғ.	Жақсы	Төмен	Кешеннің экспозициясын үнемі жаңалап, толықтырып отыру
Ескерту: [2; автормен құрастырылған]			

2-кестеде «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының қорғау аймағындағы тарихи ескерткіштеріне қысқаша шолу жасап өттік. М.Тұяқбаев бұл нысандар бойынша өз зерттеулері мен ғылыми тұжырымдарын еліміздің белді басылымдарында жариялаған. Ғалымның 2009 жылы жарық көрген «Историческая топография и развития городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.)» деп аталатын еңбегінде Түркістан өлкесіндегі қалалар мен қоныстар туралы көп деректер келтіріледі [4, б.7]. Сонымен бірге «Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер» және «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты ескерткіштер» жинақтарында Ескі Түркістан қаласының аумағындағы ескерткіштер туралы толық баян етеді.

Музей-қорықтың қорғау аумағындағы тарихи-мәдени нысандарды аралау барысында туристер негізінен музейлендірілген Ясауи кесенесі, Қылуат жерасты кешені және Шығыс моншасын тамашалаумен шектеліп жатады. Ол әдетте келушілердің экскурсия қызметіне жүгіну, музей қызметкерлерінің келушілерді ақпараттандыру, музей-қорық территориясында орналасқан ақпараттық тақтайшалар мен нұсқаулықтарды пайдалу әрекетіне байланысты. Десек те, жоғарыда аталған музейлендірілген нысандардан бөлек тарихи ескерткіштерді туристердің арнайы тамашалау әрекеттері аз байқалады.

Мысалы, музей-қорыққа келген туристерге Түркістанның қамал қақпалары, Цитадель қорған қабырғалары, мүрдеханалар мен қорғау аймағындағы басқа да кесенелері туралы ақпараттарға қолжетімділігі төмен. Біріншіден, музей-қорықтың экскурсиялық маршруттарында көрсетілмеген немесе нысандар арасының ұзақтығына байланысты туристерге көп жағдайда таныстырылмайды. Екіншіден, «туристік нысан ретінде насихатталуы төмен» ескерткіштер музей-қорықтың экскурсиялық мәтін мазмұнында толық ашылмаған. Бұл жерде әр нысан бойынша өзара байланысты түрде дайындалған экскурсия нұсқаулығы жетілдіруді талап етеді. Біз бұл жерде жалпы музейдің насихатталуы туралы емес жекелеген нысандардың туристік тартымдылығы туралы айтып отырмыз. Сонымен қатар, ортағасырлық магистралды көше, хан ордасы мен экспозициясы жасақталған хан мешітінің де туристік нысан ретінде насихатталу деңгейі төмен.

Осы ретте тарихи нысандарды туристік бағытта ілгерілету бойынша ұсыныстар:

- Ғимараттардың түпнұсқалығына әсер етпейтіндей инфрақұрылым және абаттандыру жұмыстарын жалғастыру;
- Тарихи ескерткіштің сақталуы мен бұзылуының алдын ала отырып ақпараттық насихат жұмыстарын жүргізу;
- Музейлендірілген кешендердің экспозициясын үнемі жаңалап, толықтырып отыру;
- Экскурсия мазмұнын толықтыру;
- Тарихи ескерткіштерді музей-қорықтың негізгі экскурсиялық маршрутына қосу.

Қорытындылай келе, М.Қ.Тұяқбаевтың көп жылдық зерттеу нысаны болған Түркістан өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштері тек археологиялық және тарихи-мәдени мұра ретінде ғана емес, сонымен қатар аймақтың негізгі туристік ресурсы ретінде қарастырылуы қажет. Ғалымның зерттеулері Ескі Түркістан аумағындағы тарихи нысандар тек жекелеген ескерткіш емес, ол тұтастай бірге қарастыру қажет урбанистік жүйе екенін көрсетеді. Қазіргі Түркістанның туристік тәжірибесінде бұл тұтастық толық ашылмаған. Келуші туристер көбіне музейлендірілген негізгі нысандармен шектеліп қалып жатады. Жоғарыда айтқанымыздай цитадель қорған қабырғалары, шахристан қамал қақпалары, ортағасырлық магистралды көше, мазараттар мен кесенелер, хан ордасы мен өзге де нысандар туралы кешенді ақпарат ала

бермейді. Бұл мәселе насихаттың жеткіліксіздігімен қатар, жекелеген ескерткіштердің экскурсиялық мазмұнда жүйелі біріктірілмей жеткізілуінен де туындайды.

Жалпы тарихи-мәдени ескерткіштерді туристік нысан ретінде насихаттауда ғылыми негіз бен экскурсиялық мазмұн арасында байланысты күшейту қажет. М.Тұяқбаев қалыптастырған ғылыми тұжырымдары мен археологиялық зерттеу қорытындыларын, тарихи нысандар бойынша экскурсиялық маршруттық бағыттары мен экспозициялық шешімдерге енгізу қажет. Сол арқылы музей-қорықтың қорғауындағы нысандардың туристік тартымдылығын арттыруға болады. Ғалымның ғылыми зерттеу нәтижелерін музей ісімен байланыстыра отырып, бір жағынан тарихи-мәдени мұраны сақтау бағытында, екінші жағынан оның туристік әлеуетін арттырудың негізгі тетігін анықтауда пайдалана алар едік.

1. Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:
2. Тұяқбаев М.Қ., Тұрсынов А.Х. Түркістан тарихына қысқаша шолу. «Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары» «Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы» РМҚК. 13 желтоқсан, 2024 жыл -Шәуілдір. -7-14 бб.
3. Тұяқбаев М., Кәрім А. «Өзірет Сұлтан» музей-қорығының ескерткіштері. – Алматы: Service Press, 2025. – 317 б.
4. Тұяқбаев М., Тұрсынов А. Ұлы жібек жолы бойындағы Түркістан шұраты қалалары // Turkic historical studies (pISSN: 3007-6358/eISSN: 3007-6366). – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 100-121.
5. Туякбаев М. Историческая топография и развития городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). – Алматы: ТОО «Эффект», 2009. С-208.

Жұмашев А.
Әдебиетші, этнограф, музейтанушы, Түркістан облысы,
Отырар ауданы (Қазақстан)

АРХЕОЛОГИЯ ТӘңІРІ

Адамзат баласының талайғы тарихында түрлі түреншілікке байланысты Батыстан Шығысқа, Шығыстан Батысқа, Оңтүстіктен Солтүстікке, Солтүстіктен Оңтүстікке қарай жөңкіген халықтардың талай-талай қоныс аударулары болғаны белгілі. Соның бәрінің де қазіргі Қазақстанға соқпай кеткені жоқ. «Ұлы Дала» қазақтың бүгінгі кең байтақ, алып алқап даласы осы оқиғалардың куәсі. Тұнған тарих шертілмеген шежіре, мұрағат, мирас. Соның солай екенін; бүгінгі ғылыми жетілген заманның археологтары мен тарихшылары мыңжылдықтар тозаңы бүркеп жер қыртысының қойнауында сақталған заттық айғақтарды тауып, солар арқылы тарихымызды тауарихаттады. Сол қазбагерлердің бірі, бірегейі, қазақ археологиясының ұстыны қазір жетпістің жетегіне жеткен Марат Тұяқбаев.

Мен Марат ініммен алғаш өткен ғасырдың 80 жылдарының басында «Отырар» мемлекеттік археологиялық қорық-музейінде кездестім. Мен қорық-музейдің реставрация бөлімінің меңгерушісі едім. Кейін этнография, әдебиет және өнер бөлімдерін басқардым. Археология бөлімінде археолог жоқ еді.

Бірақ Түркістаннан Қожа Ахмет Ясауи архитектуралық-кешенді қорық-музейі ашылып, Мәдениет министрлігінің ұйғаруымен Марат Тұяқбаев сол музейге қызметке ауысты. Жұмысымыз салалас болған соң, Марат ініммен музей құру ісінде үнемі іскерлік байланыста болдық. Бағыт-бағдарымыз – Отырар мен Түркістанды музейлендіру болып бл жұмыстардың қайнаған ортасында кеңесші, ақылшы, жетекшілеріміз Өзбекәлі Жәнібеков, Кемел Ақышев, Ақжан Машанов, Карл Байпақов, Л.Ерзакович, Әбсаттар Дербісәлі, Рахманқұл Бердібаев, Әсілхан Оспанұлы, Адамхан Алтаев, Асантай Әлімов, Орынбай Дастанов, Әуелхан Есжанов болды. Марат Тұяқбаев өзіне дейін бүкіл Сыр бойы мен Қаратау атырабының археологиясын және этнографиясын зерттеген археолог ғалымдар мен Адамхан Алтаев сияқты өлкетанушылардың ізімен өрісі мен мирастарын тауып, Түркістанда тұңғыш Археология музейін ашты. Кезінде бұл музей жөнінде осы музейдің ғылыми қызметкерлері М.Тұяқбаев, М.Дүйсенбаев, Б.Нұржанов өздерінің Оңтүстік Қазақстан облыстық «Оңтүстік Қазақстан газетінің» 25 тамыз, 1982 жылғы және «Лениншіл жас» газетінің 10 қазан, 1985 жылғы сандарында жарияланған «Археология музейі есік ашты», «Тас бағандағы құпия жазулар» деген мақалаларында «Міне, он жылдан аса уақыттан бері» көлемі жағынан Одақтағы ең ірі археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, археолог ғалымдар Отырар оазисі тарихын зерттеумен айналысуда. Зерттеу нәтижелерін Қ.А.Ақышев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович сынды белгілі археологтардың еңбектерінен байқауға болады.

Соңғы жылдары Республика Ғылым академиясының тарих, археология және этнография институты ғалымдарының күшімен көне Түркістан қаласы орнына бірнеше рет археологиялық қазба жұмыстарының жүргізілгені мәлім. Сол қазба жұмыстарының нәтижелері мен Балтакөл селосындағы Ы.Алтынсарин атындағы орта мектептің мұғалімі, әуесқой археолог А.Алтаевтың көптеген жылдар бойы жинаған материалдары негізінде Қожа Ахмет Ясауи сәулет ғимараты музейінің құрамына енетін «Археология музейі» 1982 жылдың 1 шілде күні ашылды», -деп жазды.

Әділін айтсақ, «Ертедегі Греция дәуірі» іспетті мәнге ие болған «Ертедегі түркі әдеби ескерткіштері», «Ертедегі түркі әдебиеті», «Ертедегі түркі әдеби тілі», «Ертедегі түркі тілі» деген ұғымдарды (Құлмат Өмірәлиев) сәл де болса ғылыми негізде байытқан бірден бір қарапайым ауыл мұғалімі осы Адамхан Алтаев еді. Олай дейтініміз, өзімен бірге сол түкпірдегі ауылда мұғалім болып істейтін, белгілі айтыскер ақын Тәушен Әбуовамен талай-талай жиын тойларда сөз қағыстырып, айтысқа түскен ақындығы да бар, сынық салатын тамаша емшілігі де бар, Ыдырыс Иманбердиев екеуі мектеп оқушыларымен бірге Артық Атадан көлемі 23х5х23 см клетін көне түркі жазуы бар қыш тауып, оны сол кездегі Қазақ ССР Ғылым

академиясының Тіл білімі институтына хабарлаған көзі қарақты ұстаз Адасқан аға болатын. Осы жазба ескерткіш туралы кезінде өзі мерзімді баспасөзде «Артық Атадан табылған жазу» деген атпен жариялады. Ал, белгілі ғалымдар Ғ.Мұсабаев пен Ғ.Айдаров Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысының 1966 жылғы №6 санында «Сыр-Дарьинская надпись» деген атпен, сондай-ақ, белгілі лингвист ғалым Ө.Айтбаев «Жұлдыз» журналының 1970 жылғы 3-санында «Көне таңба-жазулар» деген атпен жарияланған болатын.

Адасқан Алтаев оқушыларыменен экспедицияға шыққанда экспедицияның есебін өзі бас болып оқушыларға жаздырататын. Археолог ұстаздың бұл әдістемесі оқушылардың сабақ оқуда өз бетінше ізденіп, өлке тарихын тануға көп септігін тигізді.

Адасқан Алтаев Оңтүстікке белгілі құсбегіде болған. Ол негізінен Алатау бүркіті мен Қызылқұмның Үрмесін мекендейтін құм бүркітінен баптай салған. Адасқан ағаның құсбегілік өнері туралы белгілі ақын ҚАныбек Сарыбаев «Социалистік Қазақстан» газетінің 1987 жылғы 12 наурыздағы санында жарияланған «Құсбегіде қонақта болды» деген хабарламасында: «СССР Ғылым академиясы Этнография институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымының кандидаты Георгий Николаевич Симakov екі айдай Балтакөл селосының тұрғыны, Оңтүстік өңіріне белгілі құсбегі Адасқан Алтаевтың саятшылық өнерін зерттеп, алдағы кітабына материал жинастырды», -деп жазды.

Обалына не кере, мектеп-интернат 1978 жылы жаңа жайға Отырар ауданының орталығы Шәуілдір кентіне көшірілгенде (қазіргі Өзбекәлі Жәнібеков атындағы лицей интернат) мектеп интернатпен бірге мен де көшкенімде аяулы ұстазым Адасқан аға: Абдулла шырағым, сегіз жылдай жаныма жалау болдың. Қазақтың дәстүрі ғой бүркіт ұстайтынымды білесің, құм бүркітімді бас етіп, біраз экспонат берейін, Шәуілдірге барып, жайғасып алған соң, алып кетерсің, мені іздеп жалғызсырамассың, онда Кемел Ақышев пен Асантай Әлімов бар ғой деге.

Менің (Абдулла жұмашев) музей ашамын деген таудай талабымды білетін Адасқан аға маған талап қойып жәдігер сыйлауды наным-сеніміне айналдырған еді. 1975 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидың 1100 жылдығына орай Алматыда өткен халықаралық ғылыми-теориялық конференцияға ұлы энциклопедист ғалымның жерлесі, өлкетанушы ұстаз ретінде қатысып қайтқан Адасқан Алтаев аға маған Әбу Насыр әл-Фарабиді мерейтойына орай Алматыдан басылып шыққан: «А.Көбесов. Әл-Фараби. Алматы, 1971», «Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.» атты кітаптарды әкеліп беріп ал, енді әл-Фарабидей ғұламалардың, Майлықожа, Құлыншақтай, Ергөбектей ақындардың музейін аш. Тәушенді қалдырма деп батасын берген. Тәушен – Адасқан ағаның келіндерінің бірі, атақты ақын Тәушен Әбуова болатын.

№4 Балтакөл мектеп-интернатында мұғалімдік қызметте жүргенде өзім де экспонат жинадым.Үйімде коллекциям болды. Шәуілдірге барғанда Әдіхам Шілтерханов арқылы Кемел Ақышев ағадан археологиялық базадан жай сұрап алып, Адасқан аға берген және өзім жинаған экспонаттарымды сонда сақтадым. Кейін, қоғамдықнегіздегі Әбу Насыр әл- Фараби музейін ашқанымда Кемел аға археологиялық базаның бәрін берді. Міне музейдің құдіреті деген осы.

Адасқан Алтаев ондаған жылдар бойы Сыр бойы мен Қаратау, Қазығұрт атырабындағы Отырартөбе, Алтынтөбе, Пышақшытөбе, Құйрықтөбе, Көкмардан, Шытты, Ақтөбе, Оқсыз (Фесидж), Қауғанат, Артықата, Бұзық, Құмия, Абызтөбе, Келінтөбе, Аққорғай, Сауран, Ақсүмбе, Созақ, Қарнақ, Иқан, Күлтөбе, Айдарлы, Қараспан т.б. археологиялық ескерткіштердің мәдени қабаттарынан жел-құздан шығып қалған, ел ішінде ұқыпты кісілердің қолында сақталған археологиялық, этнографиялық, фолклорлық мұраларды жинап, сақтап мектеп-интернат жанынан тарихи-өлкетану музейін ашқан болатын. Кейін соның негізінде Қожа Ахмет Ясауи архитектуралық кешенді қорық музейінде археология ашылды.

Бірде, оқушылардың жазғы демалысының қарсаңында мектеп-интернаттағы «Жас археологтар» үйірмесінің мүшелерімен Отырартөбеге Кемел Ақышев аға экспедициясының қазба жұмысын көруге бардық сонда: «Адасқан енді Отырарға арнайы археологиялық

экспедиция келді. Төбелерге өөз беттеріңізше қазба жүргізбеңіздер. Жел-күздан, аршылып, немесе экскаватордың күрегімен, диханның кетпенімен кездейсоқ шығып қалған жәдігерлерді жинау, сақтап бізге хабарлау сіздердің парыз-қарыздарыңыз, ал арнайы археологиялық қазба жүргізіп, түп деректерді табу біздің міндетіміз болсын. Сонда ғана біз Отырар тарихын дұрыстап жазатын боламыз. Мына оқушыларды Отырардағы археологиялық қазба жұмыстарымен таныстыруға алып келгендеріңіз құптарлық іс. Біздің болашақ археолог ізбасарларымыз осы оқушылардың ішінде жүр ғой. Сондықтан олар осы бастан дала археологиясымен танысып, көзі қаныға бергені жақсы», - деген Кемел аға.

Музей құру, музейлендіру ісінің сан-салалы құрылымдық жұмысымен жүргенімде Алматыдан «Қаз қайта жаңғырту» Республикалық мемлекеттік кәсіпорнының Бас директоры Қанат Тұяқбаев телефон соқты. Өтініш үлкен: Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев пен Сирия Араб Республикасының Президенті Башшар Асадтың келісімі бойынша Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың кесене-кітапхана-мешітін, медресесін Қазақстан қаржысымен қайта жаңғырту жұмыстары жүріп жатқан болатын. Сондай-ақ осы келісімге орай Әбу Насыр әл-Фараби бабамыздың басына салынатын кесене, этно-мәдени орталықтың құрылысын бастау үшін тендерге түсіп жатқан Сирияның үш құрылыс фирмасының жеңімпазын анықтап, құрылыс жұмысын бастау қажет болатын. Қанат Тұяқбаев осы жұмыстарды үйлестіруге, біз болашақта этно-мәдени орталықта болатын Әбу Насыр

әл-Фараби музейінің ғылыми-ұйымдастыру жұмысымен Дамаскіге баруымыз керек екен. Маған (Абдулла Жұмашев), Марат Тұяқбаев әл-Фарабидің болашақ музейінің экспонаттары мен тақырыптық-экспозициялық жоспарын дайындау тапсырылды. Алматыдан 2008 жылғы 20 желтоқсанда таңертеңгі сағат 7-35-те Дубайға ұшып шығып, Алматы уақытымен 11-58-де Дубайға жеттік. Дубайдан 14-00-де Сирияға ұшып шықтық. Дамаскіге 17-00-де келіп қондық. Бізді доктор Сулайман, Қазақстанның Сириядағы консулы Асқар деген жігіт т.б. кісілер қарсы алды. Біз Сұлтан әз-Заһир Бейбарыс кесене-кітапхана-мешітіне, медресесіне жақын қонақүйге келіп жайғастық. Қонақүй «Аль-Далия аль-Кадима» деп аталады екен. Қазақшасы «жүзім» деген мағына береді. Шынында да ауласында үшінші қабатқа жете жармасып жүзім өсіп тұр.

Ертеңіне Қазақстан мен Сирия бірлескен комиссиясының отырысына қатыстық. Онда Дамаск қаласында Әбу Насыр әл-Фараби кесенесі мен тарихи-мәдени орталықтың құрылыс жұмыстарын үйлестіру, Бас мердігерді таңдау мәселелері талқыланды. Үш күнге созылған бұл отырыстың қорытындысында Бас мердігер таңдалып, келісім-шарт жасалынды.

Біз Әбу Насыр әл-Фараби музейінің тақырыптық-экспозициялық жоспары бойынша, Қазақстан және Сирия жағынан қандай экспонаттар дайындау керектігін жоспарлап, болашақ музейдің ішкі құрылысының нобайымен, Музей жиһаздарын жасайтын және Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың кесене-кітапхана-мешітінің, медресесінің, Әбу Насыр әл-Фараби кесенесі мен тарихи-мәдени орталығының жарықтандыру жұмыстарын істейтін фирмалардың жұмыстарымен таныстық.

Әбу Насыр әл-Фараби музейінің тақырыптық-экспозициялық жоспары «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фараби,» «Тәуелсіз Қазақстан Республикасы,» «Сирия Араб Республикасы» деген негізгі үш тақырыпта жасалынған.

Бірінші тақырып «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фараби», «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің ғылыми өмірі», «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің ғылыми мұрасы», «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің ізбасарлары», «Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фараби ілімінің зерттелуі» атты алты бөлімнен тұрады. Мұнда әлемнің ұлы ойшылы, біздің заманымыздың Аристотелі, жерлесіміз, әрі қандасымыз Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің адамзат тарихында ғылымға сіңірген теңдесі жоқ ұлы еңбегін көрсету жоспарланған.

Екінші тақырыптың басты да жетекші бағыты тәуелсіз Қазақстанның өткені мен бүгінін, оның даму деңгейін, қазақ халқының ежелгі этностардың заңды және лайықты мұрагері екендігін паш ету.

Қазақтың тұрмыс жағдайы мен шаруашылығына үңіле отырып, көшпелі тұрмыс пен натуралдық шаруашылықтан отырықшылыққа және дамыған өнеркәсіпті мемлекетке қалай айналғанын тарихи деректермен көрсетіп беру.

Ал, үшінші тақырыптың бағдары бабамыздың фәни дүниеден бахи дүниеге аттанған екінші Отаны Сирия Араб Республикасының сан қилы тарихын көрсету. Біз Отырардағы

Руханият – Әбу Насыр әл-Фараби музейі тарапынан тоғыз экспонат: сазсырнай, домбыра, шығыр, дәрі дәрмек салатын қыш ыдыс, Отырарда соғылған алтын теңге, т.б. дайындап бердік.

Ия ағайынды Қанат пен Марат яғни Тұяқбаевтар әлемде теңдесі жоқ ұлы ойшыл жерлесіміз әрі қандасымыз, заманымыздың Аристотелі Әбу Насыр әл-Фарабидің әлемдік ғылым мен мәдениетке сіңірген ғаламат еңбегін жан дүниелерімен сезініп, ұлы бабасының басына көк күмбез тұрғызып, ғылыми мұраларын жинап, сақтап, зерттеп, зерделеп, адамзат игілігіне септігін тигізіп келе жатқан мәдениет қайраткерлері.

Марат Тұяқбаев Арыстанбабтың шәкірті Ахмет Ясауидің өрісін тауып, оның мирастарын тарихи археологиялық, тарихи этнографиялық, тарихи фольклорлық тұрғыдан зерттеп, зерделеді, тауарихаттады. Мәселен антрополог ағасы Оразақ Смағұлов пен археолог інісі Мұхтар Қожа тарихи – антропологиялық зерттеулері бойынша «Абылай хан» кітабын шығарса (2023), Марат Тұяқбаев Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде көп жылдардан бері жинақталған құлпытастар жайлы неғұрлым толық мағлұмат беретін. «Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар» (2000) атты кітабын жарыққа шығарды. Автор кітабының алғысөзінде: «Кез келген қала не қоныс тарихын зерттегенде жазба деректермен қоса ауыз әдебиеті үлгілері де жинақталатыны, сонымен бірге, кең түрдегі археологиялық, архитектуралық зерттеулердің жүргізілетіні белгілі», -депті. Археолог ғалымның айтқанына назар аударайық. Біз кезінде музейдің ғылыми-іздерстер, жинастыру, ғылыми-зерттеу, ғылыми-баспа жұмыстары бойынша тарихи тақырыпқа да, өз заманының күнделікті оқиғаларына да қалам тартқан ақын Садуақас Жақашұлының тұңғыш шығармалар жинағын құрастырып шығарып едік. Кітап «Садуақас ақын» деп аталады (2008). Ақынның осы жинағында тарихи аңыз, шежіре желісіне құрылған «Қонақасы» деген өлеңі бар. Өлең 1927 жылы, яғни Абылай хан, оның ұрпақтары Кенесарыхан дәуіріне жақындау кезеңде жазылған. Садуақас ақын Өзбекәлі Жәнібеков тауарихаттаған Отырар өркениятының жыршысы, жоқтаушысы осы өлеңде Абылай ханның қырғыз жорығына қатысты ақиқатты бір аңыз бар.

Өзбек өз ағам, қырғы-қазақ бір туған десек те, көрші ағайын болсақта, таласып та, тақасып та жататын күрделі өмір ғой. Өлеуеті алып екі елдің ортасында отырған Абылай хан бауырлас қазақ пен қырғыздың арасында дау шығып соны басуға қырғызғы аттанады. Екі елдің тентегін тиып, дауды басып Ақ Ордасына қайтқанда Оңтүстік елі Абылай ханға қонақасы береді. Осы хан сыбағасының себеп-салдарын Садуақас ақын былай жырлайды:

Екі ел бір - біріне тимеуіне,
Шартнама хат арқылы берді уәде.
Қырғыз - қазақ Абылайға риза болып,
Жасады бұрын - соңды болмаған қонаққәде.
Кәрі - жас алғыс айтты Абылайға,
Ата жолы - берілді, хан сыбаға.
Абылай осы қылған жорығында,
Бар еді бірнеше мың қоластында.
Елден шығып бір азамат
Жарапты сарбаздардың бір күн қонақ болуына.
Қазақтың мақтаулы асы қымыз бен ет,
Жеткізіп беріліпті сан мың қолға.
...Қолымен хан Абылай қонақ болды,
Ол ердің талабына көңілі толды.
Сансыз қолға бір үйден тамақ берген,
Мұндай істі халық көрмепті бұрын - соңды.
Бұл істі халық аңыздап өнеге еткен,

Қазақтың сансыз қолын қонақ еткен.
Елімнің ауызға алар бір ісі деп.
Тарихқа тіркегенім сол себептен.
Ойлаңыз мол бітпеді кімге дәулет,
Бірақ өшпей тарихта қала берер,
Жұртшылықтың жолына еткен еңбек.
Ол азамат Өтебай дейтін аты,
Маңғытайды Шүліштен ата заты.
Қабынан озған үлкен жомарттығы,
Сондықтан мырза деген қалды даңқы.

Академик Рахманкүл Бердібай кезінде ақындар тарихты, тарихшылардан артық жазады. Өйткені олар өз заманының оқиғаларымен де өріліп жүреді деп еді. Фольклоршы ғалымның халық сөзін тарихқа тіркеген Садуақас секілді ақындардың шығармашылығын зерттегенде туған ойы болар. Қалай дегенде де ғалымдардың айтқандары ақиқат. Археолог ғалым Марат Тұяқбаевтың өзінің кітабында зерттеу жұмысында жазба деректермен қоса ауыз әдебиеті үлгілері де жинақталуы керек дейтіні осыдан. Ал, ауыз әдебиеті үлгілерінің кеніші ақында. Мәселен, XIX ғасырда өмір сүрген Майлықожа ақыннан фольклор жинаушы Әбубәкір Диваев қазақ ауыз әдебиетінің бірталай үлгілерін жазып алғандығы қазақ әдебиетінің тарихынан белгілі.

Марат Тұяқбаев қорымдарды зерттеуде аса мұқияттылықтың білімділіктің, жауапкершіліктің қажеттілігін терең сезінген наным-сеніміне тауарихаттаған ғалым. Археологияның бұл саласында Марат ғажайып археолог Кемел Ақышев ағасының дәстүрін ұстанған ғалым.

Қоғам мемлекет қайраткері, этнограф ғалым Қазақстандағы музейлендіру ісінің пірі Өзбекәлі Жәнібековтың тікелей тапсырмасымен «Отырар» мемлекеттік қорық-музейі тарапынан Надайымбек ұста жасап жатқан қазақ қайығының құрылысын: фотосуретке түсіріп жазып алу маған тапсырылған болатын. Қайық жасалып Отырар музейінің алдына қойылды. Осы кезеңдердің бәрінде Алматыдан қазақ халқының қолөнері туралы кітап жазып жүрген Атамбек Нәлібаев келді. Мен жұмыс күнделігіме оның Кемел Ақышев туралы ой пікірін жазып алдым. Мәтіні мынау: “Атамбек Нәлібаев: Кемел Ақышев туралы:

1. “Ағаш ою” (1994) кітабымды жазарда, 1992 жылы археологиялық базада Кемел Ақышевқа кездесіп пікір сұрадым. Кемел Ақышев: бір кітапқа емес мың кітапқа материал бар. Қазақстанның басқа жағында жоқ материал мұнда бар.

2. Алматыда кездескенде Түркістандағы пантеон туралы пікірлесті. Ол кісі әр сүйекті жеке жерлеу керек деді. Бек Ыбыраев жасаған проект К.Ақышевқа (ол кісіге) өте ұнады. Бұл проектіге Агахан (Миллиардер) қолдау жасады. Бірақ таяз ойлы бюрократтардың кесірінен бұл жұмыстың жолы кесілді. Пантеон салу идеясы Қожа Ахметтегі шашылып жатқан сүйектерді көргенде туды. Қазір бәрімізге белгілі болғандай сүйектер кесененің бір бөлмесіне үйіп жерленді. К.Ақышев жеке - жеке жерлеуді қолдады. Тарихқа қиянат жасамау керек деді: Өте парасатты кісі. Кешірім сұрап сүйекті қайта жерлеу керек деді”. Ия Марат Тұяқбаевта өте парасатты кісі, ғалым. Кемел Ақышев ағасы сияқты ғажайып археолог.

М.Қ.ТҰЯҚБАЕВТЫҢ ТҮРКІСТАН ӨңІРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН АРХЕОЛОГИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Түркістан қаласы Орта Азия мен Қазақ тарихында ерекше маңызды орын алатын, тарихи, мәдени, рухани орталықтардың бірі болып табылады. Түркістан өңірінің тарихы ерте поленолиттен (Қошқорған, Шоқтас тұрақтары) басталып [1], қазіргі күнге дейін Қазақ тарихында маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Түркістан өңірінің тарихы мен археологиясын зерттеуде Марат Қымызұлы Тұяқбаевтың еңбегі ұшан теңіз.

Марат Қымызұлы 1956 жылы 2 наурызда Шымкент облысы, Фрунзе ауданының орталығы Шорнақ селосында дүниеге келген. 1974-1979 жылдары – С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) тарих факультетінде «Тарих және қоғамтану пәндерінің оқытушысы» мамандығы бойынша білім алды.

2009 жылы – Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы (Алматы қ.) Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы мамандандырылған кеңесте кандидаттық диссертациясын қорғады.

1995 жылы Марат Тұяқбаевтың ұсынысымен «Әзірет Сұлтан» қорық-музейінің басшылығы Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтына «Түркістан Археологиялық экспедициясын» бірігіп ұйымдастыру жайында арнайы хатпен шығады. Ал, 1996 жылы құрылған Түркістан археологиялық экспедициясы (ТАЭ) Е.Ә.Смағұлов, М.Қ.Тұяқбаевтың басқаруында 2014 жылға дейін үздіксіз жұмыс істеді.

Осы жылдар ішінде Марат Тұяқбаев экспедицияның «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі жағынан тағайындалған жетекшісі және археологы есебінде Түркістан өңірінде археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Марат Қымызұлы бастаған «Түркістан оазисі» археологиялық отрядының ең маңызды жұмысы деп 1998 жылдан бастап 2009 жылға дейін үздіксіз жүргізген барлау, зерттеу, есепке алу бағытындағы еңбектерін атауға болады. Бұл бағытта ол өз отрядымен бүкіл Түркістан ауданы мен Жаңақорған ауданы шекарасына орналасқан 70-тен аса қала құрылысы ескерткіштерін зерттеп шықты. Олардың 68-де археологиялық қазбалар түсірді, бұл қазбалардың 30-ы стратиграфиялық (Түркістанға – 4, Ясы-Күлтөбеге – 3, қалған 23-і ірі қалаларға түсірілді), қалғандары рекогносцировкалық (барлау) қазбалары болды. Зерттеу нәтижесінде 9 қала мен қоныс ерте ежелгі дәуірде (б.з.д. VI-IV ғғ. пайда болған), 16-сы кейінгі ежелгі дәуірде (б.з.д. III-б.з. I ғғ. пайда болған), ал қалған 43-і ерте орта ғасырлар мен кейінгі орта ғасырларға жататындығы анықталды. Ең бастысы бұл 68 қала мен қоныстың 32-і бұрын ғылымға мүлде белгісіз болатын. Олардың біразының аты ғылымға белгілі болғанымен ешқашан жан-жақты, терең зерттеу жүргізілмеген. Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында қалалар мен қоныстардың жекелей даму динамикасын анықтауға бағытталған, археологиялық табыстардың сандық көрсеткіштеріне және мәдени қабаттарда орналасқан құрылыс қабаттарының сапалық көрсеткіштері мен жиілігі, тығыздығы, құрылыстардың әлеуметтік қызметі т.б. негізделген зерттеудің жаңа методикасын дайындап қолданысқа енгізді. Осының нәтижесінде «Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII–XIX вв.)» атты еңбек жарыққа шықты [1]. Бұл еңбек Түркістан оазисінің қалалары мен елді мекендерінің тарихи топографиясы мен дамуы туралы көп жылғы зерттеулердің нәтижелерін жариялау болып табылады. Басылымда Түркістан оазисінің қала мәдениетіне қатысты белгілі және жаңа материалдардың барлығы жүйеленіп, жинақталған. Осы фактілік негізде Түркістан оазисіндегі ортағасырлық қала мәдениетінің дамуы мен оның ерекшеліктеріне зерттеу жүргізілді, бұл қала мәдениеті ескерткіштерінің тағдырын екі кезеңде – дамыған және кейінгі орта ғасырларда

байқауға мүмкіндік береді. Тарихи-археологиялық контекст Түркістан оазисінің қалалары мен елді мекендері эволюциясының негізгі кезеңдерін қайта құруда көрсетілген. Стратиграфиялық қазбалардың нәтижесінде көптеген ескерткіштердің мерзімі өзгерді: кейбіреулері «көнеденуге», ал басқаларын «жаңартуға» тура келді. Көп жылдық стационарлық жұмыстың нәтижесінде Қазақстанның археология ғылымы тамаша нәтижелерге қол жеткізіп, ортағасырлық қала мәдениетінің ескерткіштерін зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті. Артефактілерді зерттеудегі және олардың мерзімін анықтаудағы жетістіктер, сондай-ақ керамикалық олжалардың тамаша кешендері Қаратаудың оңтүстік беткейлеріндегі кейбір қала ескерткіштерінің ескі мерзімдерін нақтылауға және түзетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте қазіргі авторлар аударған орта ғасырлардағы араб-парсы деректері, сондай-ақ ескерткіш пен айналадағы ландшафтты топографиялық түсірудің жаңа әдістері кеңінен пайдаланылды. Көпжылдық жұмыстың нәтижесінде жаңасы (ескерткіштердің атаулары мен орналасқан жері түзетілген, сондай-ақ мерзімі нақтыланған және жаңадан ашылған ескерткіштерді қоса отырып) жасалды. Түркістан оазисіндегі қалалық мәдениет ескерткіштерінің археологиялық картасы (1-сурет). Картада сондай-ақ ұзақ уақыт кеуіп қалған өзендер мен олардың тармақтары көрсетілген, олар көне өзен арналары негізінде қалпына келтірілген. Ежелгі суару арықтары мен қариздер қалпына келтірілді, сонымен қатар, шаруашылықтардың қирандылары көрсетілген. Оазис ішіндегі ескерткіштерді топтастыру өзендердің басынан бастап, сағаларына дейін жүзеге асырылады, ал микрооазистер өз атауларын осы топтағы ең әйгілі ескерткіштерден алған. Осылайша, облыстың гидрографиялық желілері бойынша бөлінген және нақты су бассейндерімен тығыз байланысты сегіз микрооазистер қалалық мәдениет ескерткіштері ретінде анықталды. Гидрожүйелер мен оларды құрайтын ескерткіштерді тізіп, әрбір микрооазистерге тоқталайық. Ескерткіштер хронологиялық өсу ретімен берілген (1-сурет).

Сауран кіші шұраты (Микрооазис). Түркістан шұратының солтүстік-батысында орналасқан және Қызылорда облысы Жаңақорған ауданының шағын аумағын қамтиды және жалпы ауданы шамамен 2200 шаршы шақырымды құрайды, оның 600 шаршы шақырымын тау жоталары алып жатыр. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Ақтөбе-I, Ақтөбе-II, Шаш ана, Каратөбе, Төрткүль-Қаражон, Шығырлы-I, Шығырлы-II, Сауран, Міртобе, Жалғызтам және Жаңа Сауран. Шұраттағы су ресурстары: өзендер – Бесарық, Тастақсай, Үшөзен, Майдантал, Ащылған, Шығыр; қариз жүйелері – Метанкәріз, Мір-Араб, Ащылған, Майдантал, т.б.

Сидак ата кіші шұраты (Микрооазис). Сауран мен Қарнақ шағын оазисі арасында орналасқан. Микро оазистің жалпы ауданы шамамен 1600 шаршы шақырымды құрайды, оның 500 шаршы шақырымы таулар. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Көксарай-I, Шорнақтөбе, Мазартөбе, Сидак ата, Сасықбұлақ, Ақтөбе, Айнакөл-Бабай, Бұзауқорған, Сауқым ата, Көксарай-II, Төрткөл-Бабайқорған. Шұраттағы су ресурстары: өзендер – Көксарай, Жаңақорғанөзен, Тастақсай, Аша, Бозбұтақ, Жылағаната, Ақтөбе, Табақбұлақ, Игілік; арықтар – Бұлдырықарық, Сунақарық, Шорнақарық, Ба-тырбас, Жаңғыжиде, Наманарық, Сасықбұлақ.

Қарнақ кіші шұраты (Микрооазис). Түркістан шұратының орталығында, Сидаката мен Қарашық шағын шұраттарының арасында орналасқан. Оның жалпы ауданы шамамен 750 шаршы шақырымды құрайды, оның 330 шаршы шақырымы тау жоталары. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Шаштөбе, Окжетпес, Үштөбе-I, II, III, Жайдақ-I, II, III, Ақын тума, Жүйнек, Ғартөбе, Өгізтау-II, Қарнақ-Ішкент, Өгізтау-I. Шұраттағы су ресурстары: өзендер – Иреката, Бестоған, Ермексу, Ермекөзен, Қарасақты; арық – Тазадарық; бұлақтар – Шекер бұлақ, Тасбұлақ, Жамбұлақ, Ащыбұлақ, Ақын Тұма, Ясар бұлақ.

Қарашық кіші шұраты (Микрооазис). Солтүстік-батыста Қарнақ кіші шұратымен, оңтүстік-шығыста Шаға кіші шұратымен, оңтүстігінде Шауғар ықшам ауданымен, оңтүстік-батыста Тамдыөзек кіші шұратымен шектеседі. Жалпы ауданы шамамен 800 шаршы шақырымды құрайды, солтүстік-шығыс бөлігінде ені 24 шақырым, оңтүстік-батысқа қарай жерлерде 5 шақырымға дейін тарылады. Тау жоталары кіші шұраттың 500 шаршы шақырымын алып жатыр. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Қазтөбе, Қарашық-I, II, III,

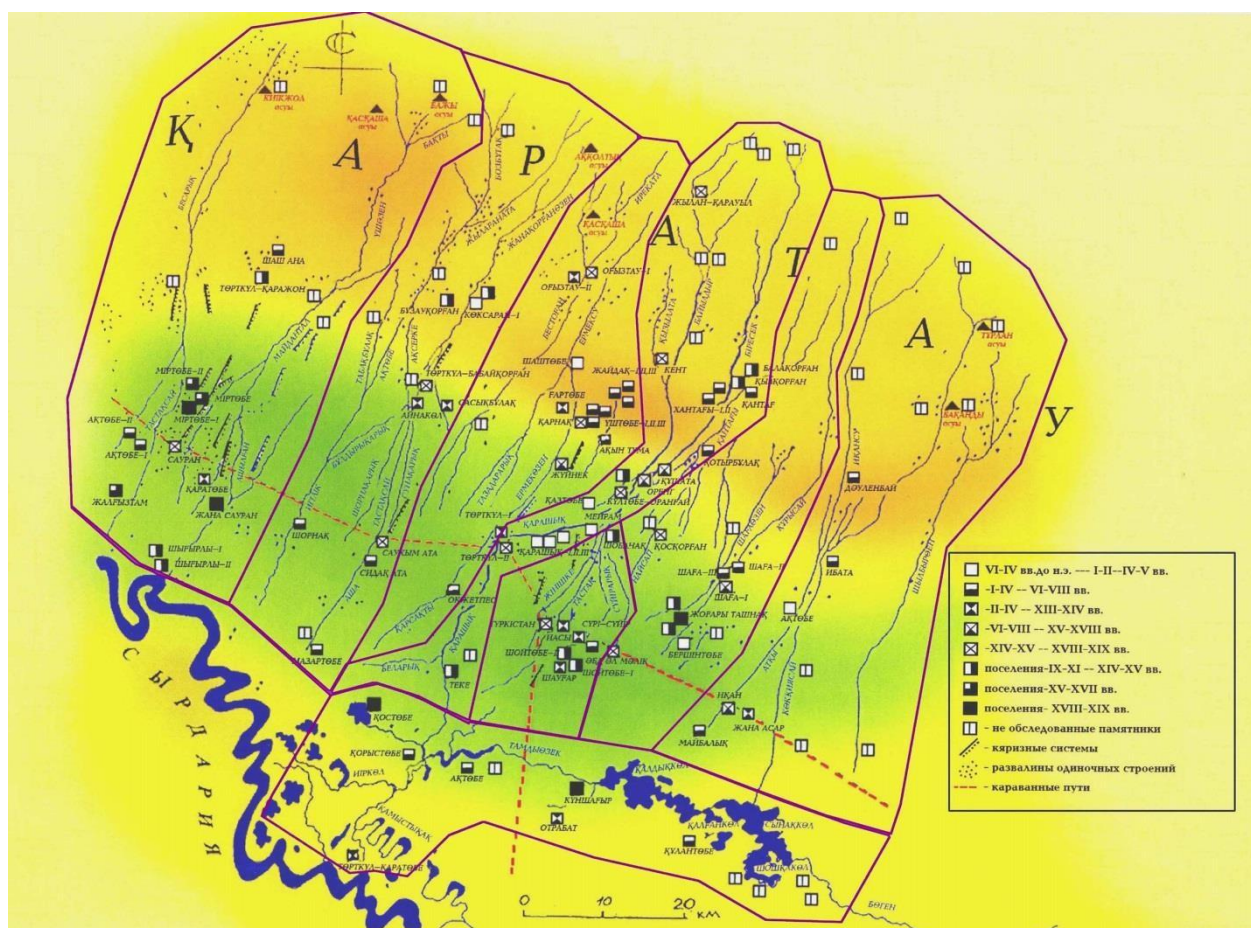
Мейрамтөбе, Қантағы, Хантағы-I, II, Оренд, Төрткүл-I, Төрткүл-Құшата, Балақорған, Қызқорған, Кент, Төрткүл-II, Күлтөбе-Оранғай, Ийлан-Қараул.

Шаға кіші шұраты (Микрооазис). Бұл аймақ сонымен қатар көршілес төрт шағын шұратпен шектеседі: Қарашық, Тамдыөзек, Шауғар, Иқан. Оның жалпы ауданы шамамен 650 шаршы шақырымды құрайды. Тау тізбегі көршілес шағын шұраттардың едәуір бөлігін алып жатса, Шаға ол бар болғаны 75 шаршы шақырымды алып жатыр, тау бөктеріндегі адырлар кіші шұраттың орталығына дейін созылып жатыр. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Бершінтөбе, Шаға-I, Шаға-II, Шаға-III, Қотырбұлақ, Қосқорған, Абд аль-Малик, Жоғары Ташнақ. Шұраттағы су ресурстары: өзендері – Қызылата, Баялдыр, Біресек, Қантағы, Қарашық. Шұраттағы су ресурстары: өзендер – Шағаөзен, Қараөзен, Құрысай; бұлақтар – Қотырбұлақ, Қарабұлақ, Қайнарбұлақ, Қалдарбұлақ, Тасбұлақ, Табақбұлақ, Метбұлақ, Мүсәлібұлақ, Ақбұлақ, Сасықбұлақ; арықтар – Найсаб, Арнасай, Қайнар, Ташнақ, Шұқырұзын.

Иқан кіші шұраты (Микрооазис). Бұл ықшамаудан Түркістан шұратының оңтүстік-шығыс шетінде орналасқан және Бәйдібек ауданымен, солтүстік-батысында Шаға ықшам ауданымен, оңтүстік-батысында Тамдыөзек кіші шұратымен шектеседі. Оның жалпы ауданы 1700 шаршы шақырымды құрайды, оның шамамен 550 шаршы шақырымын тау жоталары алып жатыр. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Ақтөбе, Майбалық, Ибата, Дауленбайтөбе, Жаңа Асар, Иқан. Шұраттағы су ресурстары: өзендер – Иқансу-Атқы, Көкқиясай, Шылбырөзен; бұлақтар – Сасық бұлақ, Ұрман бұлақ, Көкбұлақ, Кішкене бұлақ; суару арықтары – Бозтан, Иқансу, Шылбырарық.

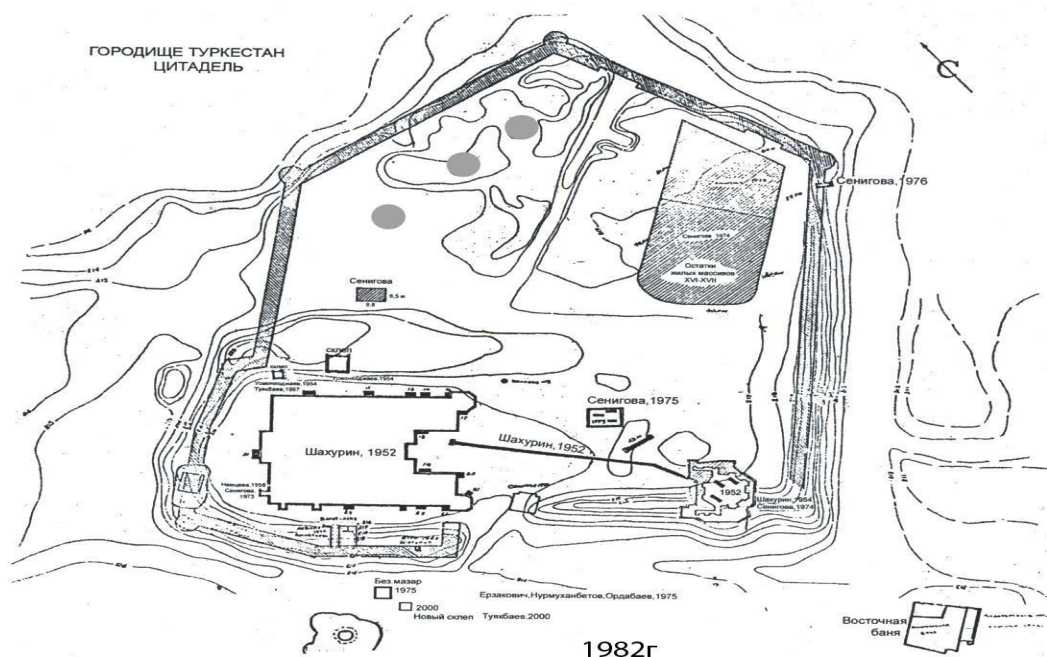
Шауғар кіші шұраты (Микрооазис). Бұл ең кішкентай, бірақ халқы тығыз орналасқан микрооазистердің бірі. Ол табиғи және жасанды су ресурстарын біріктіретін бірегей суару жүйесімен ерекшеленеді. Бұлар – тамыры ерте заманнан келе жатқан көптеген бұлақтар, каналдар, суару арықтары, кәріз жүйелері. Микрооаздың жалпы ауданы небәрі 270 шаршы шақырымды құрайды; тау жоталары мен сілемдері оған жетпейді. Қала мәдениетінің ескерткіштері: Аты жоқ қоныс, Шауғар-Шойтөбе, Ясы-Күлтөбе, Төрткүл-Сүрі, Шойтөбе-I, Шойтөбе-II, Ескі Түркістан. Шұраттағы су ресурстары: өзен – Тастақ; суару арықтары – Жіңішке, Баулық, Сүйіарық, Ортақ, Дарбаза, Базарлық, Қазына, Беглік; кәріздер – Жұқа кәріз, Бірлік кәрізі, Құмшық-Ата кәрізі, Қиярырық.

Тамдыөзек кіші шұраты (Микрооазис). Бұл кіші шұрат басқалардан су ресурстарымен және жалпы орналасуымен де ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығы алқаптары Тамдыөзек арнасы мен Бөген өзенінен бастау алатын арналардың суымен суарылды. Солтүстік-шығысында шағын шұрат Қарнақ, Қарашық, Шауғар, Шаға, Иқан кіші шұраттарымен, оңтүстігінде Отырар шұратымен шектеседі. Жалпы ауданы 1300 шаршы шақырым, 700 шаршы шақырым. Қала мәдениеті ескерткіштері: Құлантөбе, Ақтөбе-Текекелік, Қорыстөбе, Төрткүл-Қаратөбе, Қостөбе, Күншағыр. Шұраттағы су ресурстары: Тамдыөзек және Қамыстықақ арналары. Қалалық мәдени ескерткіштер: Құлантөбе, Ақтөбе-Текінское, Қорыстөбе, Төрткүл-Қаратөбе, Қостөбе, Күншағыр.

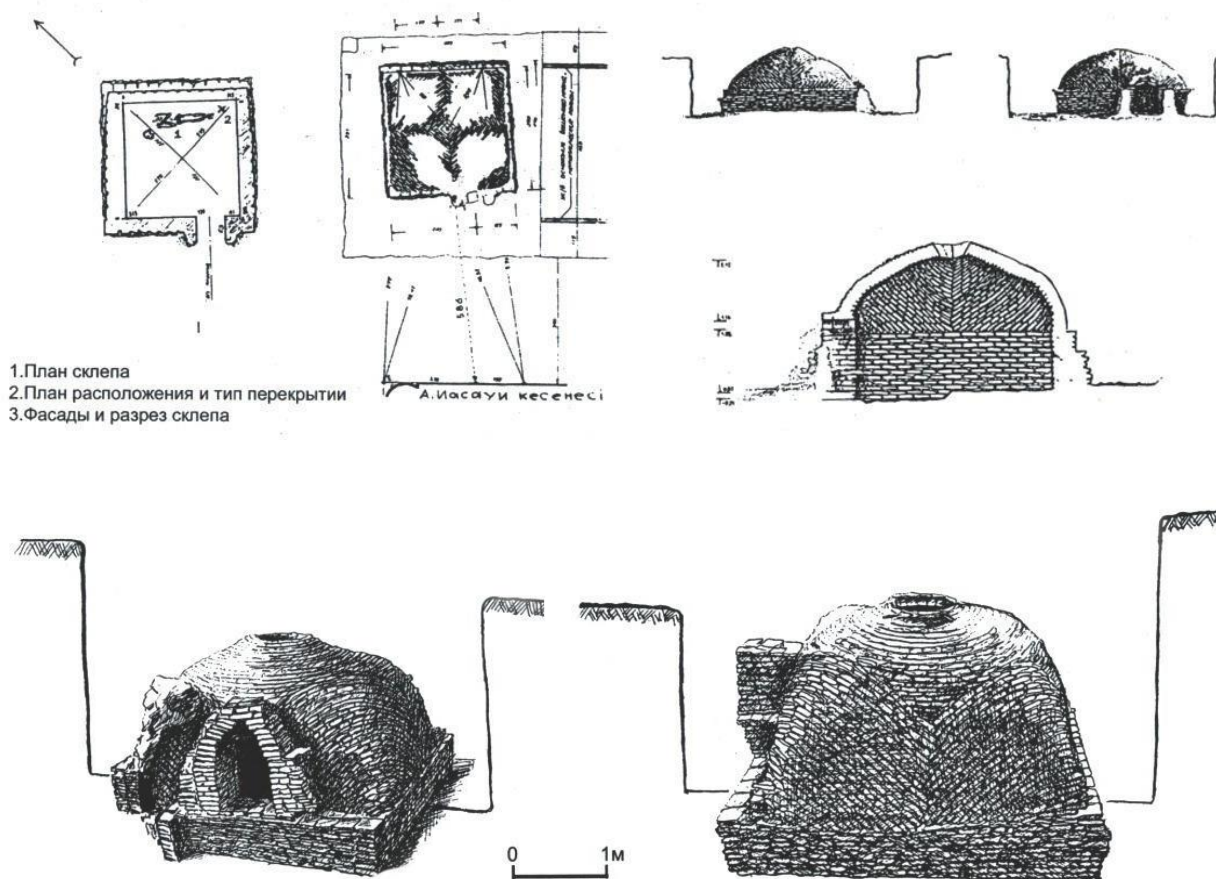

1-сурет. Түркістан өңірінің елді мекендерімен қалаларының археологиялық картасы

М.Қ.Тұяқбаевтың «Әзірет Сұлтан» кесенісі мен оның аймағында жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстары да Түркістан тарихында үлкен маңызға ие. Ескі Түркістанның Цитадель қамал қорғанының ішкі жағында 1985-2000 жж. арасында Ә.Итенов, Е.Смағұлов, М.Тұяқбаев үздіксіз жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде, бұл жердің 1730-1885 жж. арасында Қазақ хандығының екінші Ордасы болғандығын, сонымен қатар, хандардың қыста отырған үйлері (қақпаның ішкі шығыс бөлігінде), жазда елшілерді, қонақтарды қабылдаған үш 12 қанатты киіз үйлерінің орындарын анықтаған. Сондай-ақ кесене маңайында орналасқан мүрдеханаларды тауып зерттеп, қай кезеңге жататындығын анықтап ғылыми айналымға енгізді және осы ескерткіштерді қайта қалпына келтіру жұмыстарына тікелей қатысты.

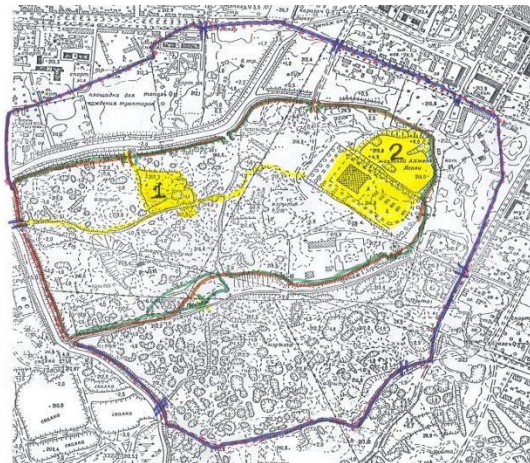
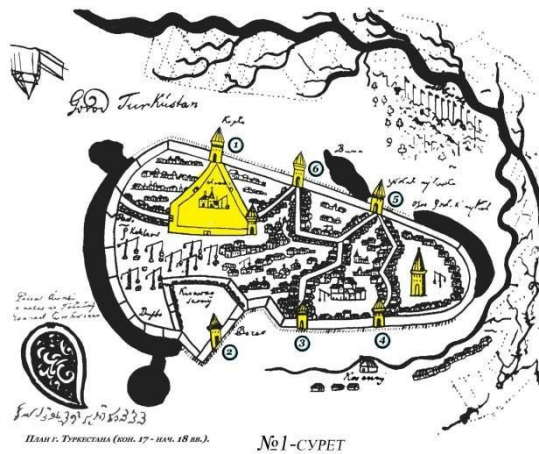
Цитаделдің жалпы жобасы

Аршып зерттелген мұрдеhana жобалары

Тарихтан XVIII ғ. Ескі Түркістан қаласында екі хан ордасы (цитадель) қатар өмір сүргенін білеміз. Бұл жайлы И.В.Ерофееваның «Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв.» [2. 76-8266.] деген еңбегінен және Б.Т.Тұякбаева мен А.Н.Проскуриннің «Проект регенерации цитадели в городе Туркестане» деген мақаласынан толыққанды деректер табуға болады. [3. 10-1166.]. Бұл жайлы ең алғашқы деректі XVII ғасырдың соңында жасалған

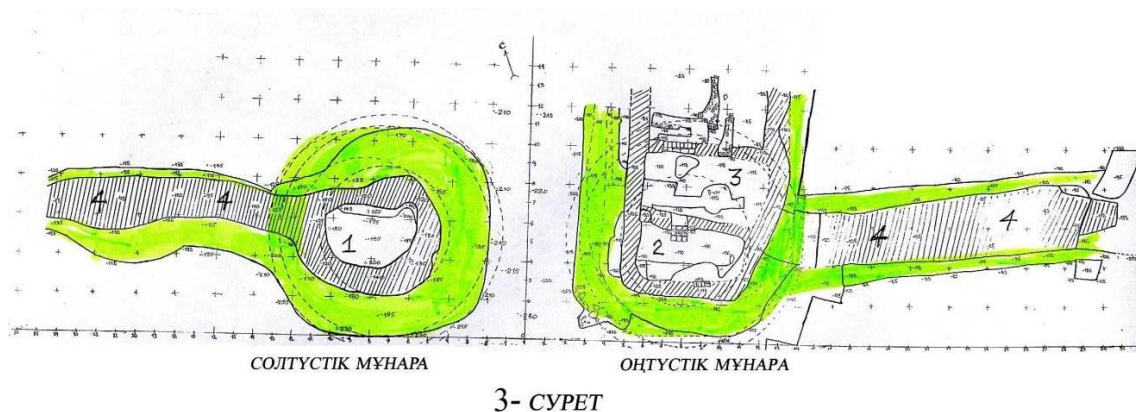
Д.Г.Мессершмидт картасынан табамыз. Бұл поляк суретшісінің біреудің ауызша берген дерегіне сүйеніп жасаған Түркістан қаласының картасы. Астына Тәуке ханның мөрі басылған. Сірә Тәуке хан елшілерінің бірі хандықтың астанасы жайлы түсінік беру үшін жасаттырған болуы керек. Картада қаланың батыс бөлігінде үш жағы көшемен шектеліп, дуалмен қоршалған көлемі 1га жерге «Ханово место» деген анықтама жазылған.

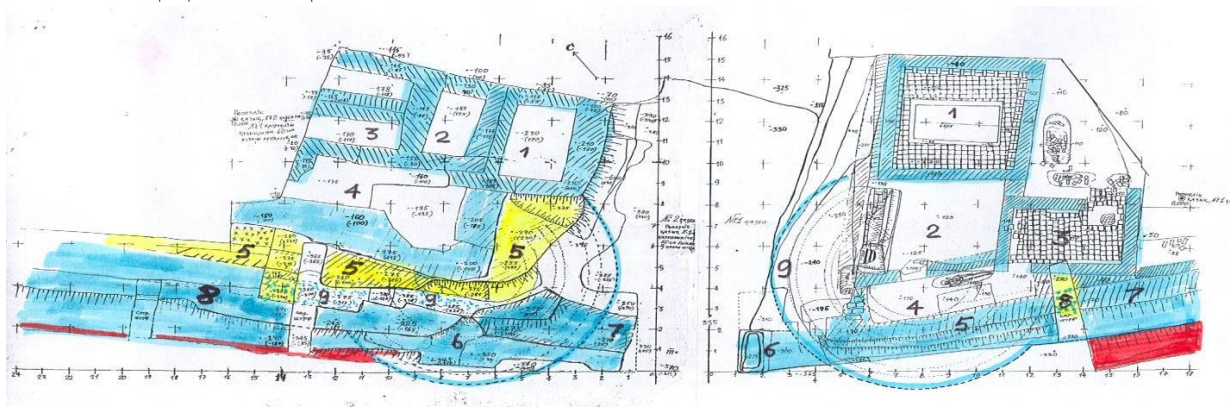
Мессершмидт картасы мен Ескі Түркістан қаласының картасы

«Мәдени мұра» бағдарламасының 2007-2009жж. арналған кезеңінде екінші Хан ордасын тауып, зерттеп, қалпына келтіру ісі жоспарланған. «Хан Ордасы» деп анықталған қаланың бұл кварталында 2008 жылы археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, алты құрылыс қабаты аршылып зерттелген болатын. Бұлардың ең жоғарғы құрылыс қабаты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысына жатса, ең төменгі алтыншы құрылыс қабаты XVIIғ. аяғы мен XVIIIғ. бірінші жартысы яғни Әбілмәмбет хан билігі тұсына сай келетіндігін дәлелдеген[4.].

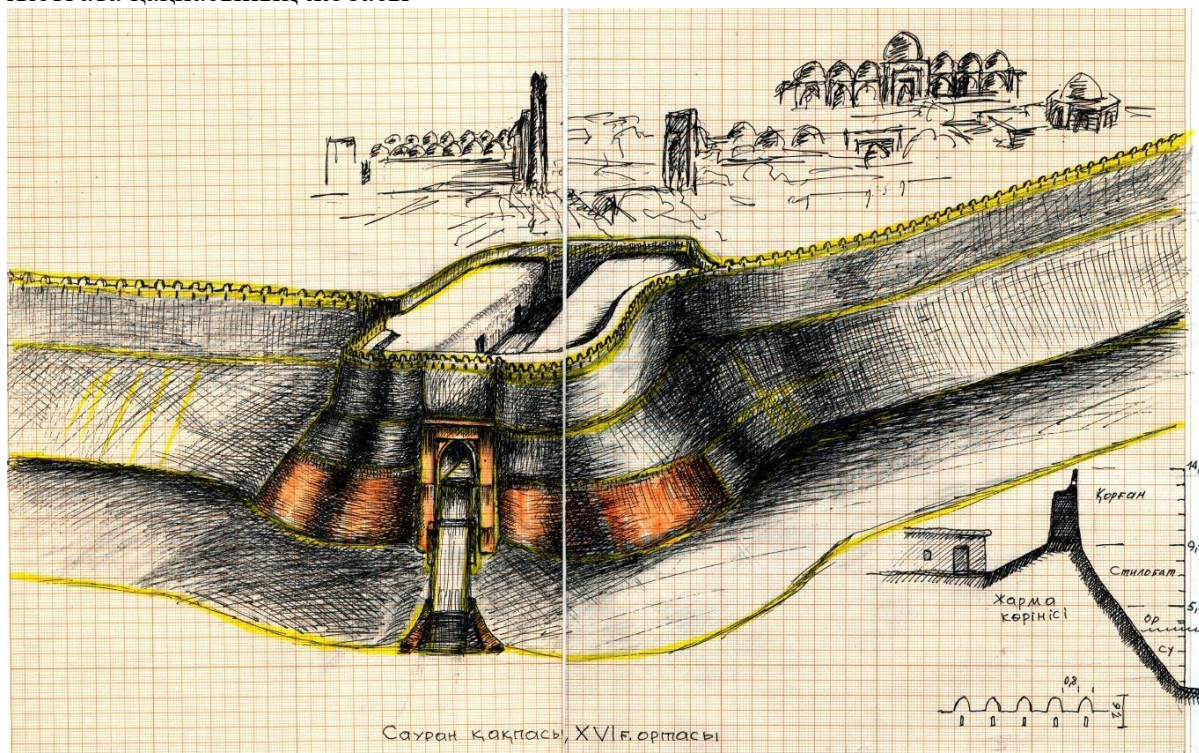
«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ескі Түркістан қаласында орналасқан Мүсәлла, Тәкия, Жеті ата және ортағасырлық Сауран қаласында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қақпалар туралы көптеген мәліметтер жиналып, аршып зерттелген қақпалардың жобасын жасап, осы аталған ескерткіштердің қайта қалпына келтіріліп тұрғұзылуына тікелей ат салысты [5. 103-113бб].

Тәкия ата қақпасының жобасы

Жеті ата қақпасының жобасы

Ортағасырлық Сауран қаласының жобасы

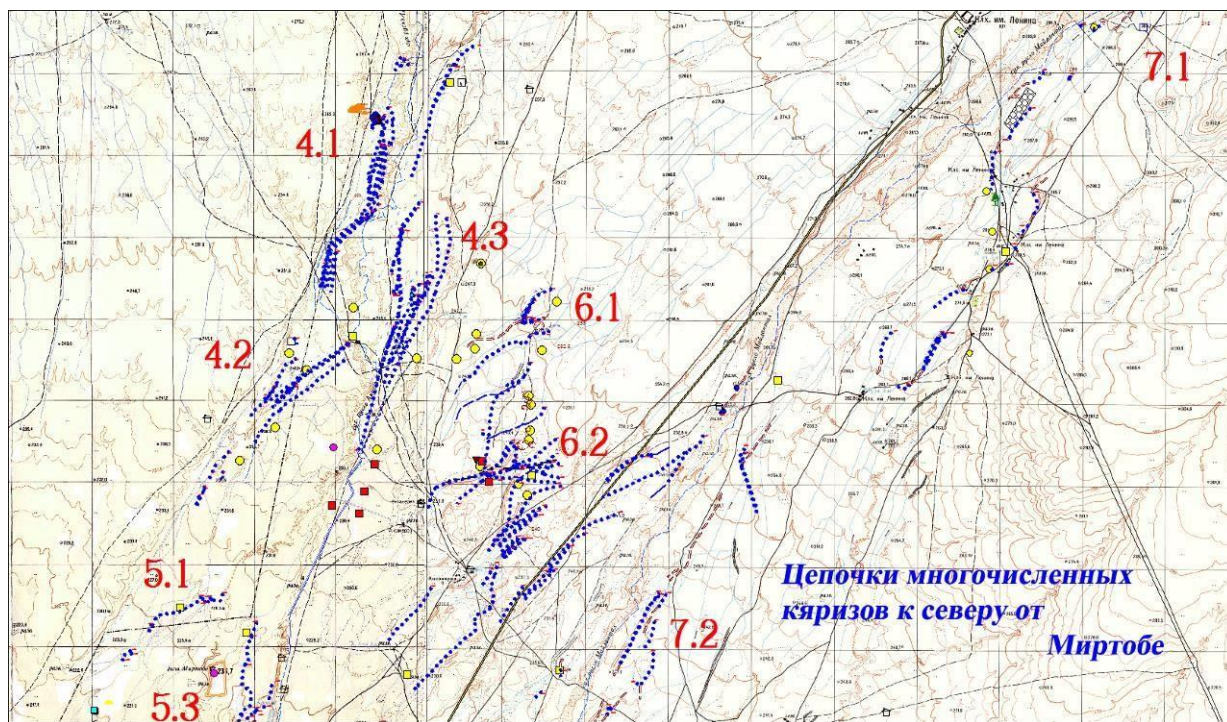
Діни-рухани құрылыстардан М.Тұяқбаевтың ТАЭ құрамындағы отряды 2007-2008 жж. Ясы-Түркістан рабадында орналасқан Жәудір ана мешіт-медресесін, Икандағы Жүсіп ата кесене-мешітін, 2011 жылы Гаухар ана кесенесінің орнын, 2009-2011 жж. Жеті ата қақпасы түбіндегі Баб Араб мешіті мен Баба Ғаріп, Үндемес ата кесенелерін, 2009 ж. қазіргі қаладағы ең үлкен Ахмет Ясауи мешітінің орнын, 2009-2011 жылдары Хан ордасына қарама-қарсы Жеті ата көшесінің бойындағы Хан мешітін аршып, зерттеп, қайта қалпына келтірудің эскиздік

жобаларын жасап берді[6. 95-102 бб]. Бұлардың ішінен Жүсіп ата кесене-мешіті, Гаухар ана кесенесі, Баб Араб мешіті мен Баба Ғаріп, Үндемес ата кесенелері, Хан мешіті бүгіндері толық қайта қалпына келтірілді.

2004-2014 жж. аралығында өткен «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында Сауран экспедициясы құрамында (К.М.Байпақов, М.Елеуов, Е.Смағұлов) кейінгі ортағасырлық Сауран қаласының Орталық мешіті, магистральдік көшесі мен бас қақпасында археологиялық қазба жүргізу арқылы толық аршып қайта қалпына келтіру жобасын дайындайды[7. 88-93 бб.]. Сонымен бірге, ежелгі Сауран (Қаратөбе), Сидак Ата, Ясы-Күлтөбе қалаларында Е.Смағұлов, А.Ержігітовалармен бірге қазба жұмыстарын жүргізеді. Сауран оазисіндегі Міртөбе I-II қоныстары, Ақтөбе-Сауран I және II қалашықтарында зерттеу қазбаларын салады[8. 304-307бб]. Италиялық Ренато Сала, Бельгиялық Жан-Марк Деом, Ерболат Смағұлов, Борис Гребенников, Айсұлу Ержігітова және Марат Тұяқбаевтар бірігіп бүкіл Түркістан оазисіндегі 80-ге жуық қалалар мен қоныстардың, 250 кәріз жүйесінің аэрофотоларын дельтапланмен түсіріп шығады. Мұндағы кәріз жүйелері 9000 құдықтан, кәріздер ұзындығы 500 метрден 8 км дейін созылатындығын анықтады.

2014-2023 жылдар аралығында Қазақстан Мәдениеті ғылыми зерттеу институтының экспедициясы (А.Хасбулатов) құрамында Түркістан қаласы шахаристанындағы «Мүричә» моншасын[9. 81-87 бб.], Тәкиә қақпасы маңындағы Керуен сарайды, қаладағы ұлдар және қыздар мектебін, Түркістандағы керамистер шеберханасын, Ескі Түркістандағы «Тим» базарын, Тоған су қоймасы маңындағы металл өңдеу цехын аршып зерттеді[10. 18-26 бб].

Осы жылдар (1982-2025 жж.) аралығында М.Қ.Тұяқбаев 230-дан аса тарихи-танымдық, нумизматикалық, этнографиялық, діни-рухани, этнотопонимиялық, археологиялық және Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар деген тақырыптарға қатысты 5 монография, 8 ғылыми зерттеулер жинақтарын, 230-дан аса ғылыми мақалалардың авторы.

Міртөбе кәріз жүйелері

Ескі Түркістан қаласында аршылып зерттелген тарихи нысандар.

1. Керуен сарай. 2. Мектеп. 3. Тим базары. 4. Монша. 5. Көзешілер шеберханасы. 6. Металлургиялық цех. 7. Тұрғын үйлер кварталы. 8. Тұрғын үй.

Қолданылған дереккөздер мен әдебиеттер тізімі:

1. Туякбаев.М. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII–XIX вв.). Алматы: ТОО «Эфект», 2009.

2. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII середине XIX вв. \\\ Культура и История Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Алматы, 1997. С. 76-82.

3. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. Проект регенерации цитадели в городе Туркестане. \\\ Известия МОН РК, НАН РК Сер. Общ. Наук. Вып. 1 (230)

4. Тұяқбаев М. Хан ордасы. Түркістан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. I-том. Қазақ-орыс тілдерінде. Алматы. 2018ж.

5. Өсеров Т.О. Түркістан археологиялық отрядының 2008-2011жж. аралығында «Мәдени - Мұра» аясында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері. Түркология, №2, 2012. 103-113бб.

6. Тұяқбаев М. Түркістандағы алғашқы хан ордасының орынын зерттеу мен тұмшалау. Ежелгі Отырар мен Отырар алқабы. Қазақстан мен Еуразия. Алматы, 2012. 95-102 бб.

7. Тұяқбаев М., Мұсабаев Қ. Сауран қаласының бас көшесі мен регистан аланында жүргізілген археологиялық зерттеулер. «Ясауи тағлымы» №1-2. 88-93 бб.

8. Туякбаев М.К. Смагулов Е.А. Ержигитова А.А. «Мәдени мұра» бойынша 2005 ж. археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы. 2005ж. 304-307бб.

9. Тұяқбаев М. Түркістандағы мүрича моншасы. Күлтөбе қалажұртының зерттеу материалдары: нәтижелер мен болашағы. Ғылыми еңбектер жинағы. Алматы. 2020. 81-87 бб.
10. Тұяқбаев М. Тәкия қақпасы маңындағы керуен сарай. Қазақ Мәдениет ҒЗИ. 2020. 18-26 бб.

Тәжібаев Н.Ә

«Әзірет Сұлтан Ұлттық» музей қорығы
реставраторы

ҰСТАЗ ЖАЙЛЫ БІРЕР СӨЗ

Марат Тұяқбаевты аға ретінде, ұстаз ретінде танығаным, міне 20 жыл уақыт болыпты. Ол кісі біз ХҚТУ-нің тарих факультеті археология-этнология бөлімде оқып жүргенде (2005-2009 жж.) «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі РМҚК-да тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және есепке алу бөлімінің меңгерушісі еді. Жас археология мамандығын игеру барысында Марат ағадан ақыл кеңесін, білмеген тақырыптар бойынша келіп сұрақтарымызға толыққанды жауап алып қайтатынбыз. Марат ағаның айтуы бойынша ең алғашқы қазба жұмысына 1975 ж. университетте оқып жүргенінде Жамбыл облысындағы Ақтөбе деген қала болған. Қала ҚазМУ-ң зерттеу нысаны болып табылады, ескерткіш Қырғызстанмен шекарада орналасқан. У.Х. Шалекенов бұл Ақтөбе қаласын тарихта белгілі Баласағұн қаласы деп дәлелдеп шықты. Шаһар аумағы өте үлкен, қазба жұмыстары әлі күнге дейін жалғасуда. 1982 жылдан бері Түркістан ауданында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының барлығына қатысқан. Түркістан қаласына келсек – цитаделдегі XVIII ғасыр көшесін, алғашқы Есім хан негізін салған Хан ордасының Тәуке және Әбілмәмбет хандар тұсындағы құрылыстарын, сол маңдағы Махәлләлік мешітті, Түркістан қаласының Мүсәллә, Тәкиә, Жеті ата және Дарбаза қақпаларының орынын анықтап, қазба жұмысын жүргізіп, бүгіндері олардың барлығы қайта қалпына келтіріліп қаламыздың көрікті ескерткіштеріне айналды. Бұған қоса, қаланың рабадында орналасқан Жәудір ана мешіті ескі Түркістан құрылыс қабаттарын археологиялық қазба жұмыстарын жасап зерттеу жүргізген. 1982–1984 жж. (Е. Смағұлов) жетекшілігімен жүргізген Ясы-Күлтөбе қазбасына қатысқан.

1996-2014 жж. аралығында «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайы мен Археология институты бірігіп құрған Түркістан археологиялық экспедициясының «Түркістан жазирасы» отрядын басқарып аудандағы 56 қала мен қонысты зерттеп ғылыми айналысқа енгізген. Ол кісі өзінің бір әңгімесінде Түркістан жазирасында орналасқан қалаларын, қоныстарын қалай іздеп тауып зерттегенін айтып еді. Ғылымға бұрыннан белгілі ескерткіштердің орналасқан жері анық болғандықтан оларды зерттеуде онша қиналмаған, ал, белгісіздерін іздеп табу үшін тек жаяу жүріп, көлікпен аралап диттеген жерін жетіп отырған. Осылайша, бүкіл Түркістан өңірінің аймағын түгел жаяу шарлап шығып бұрын ғылымға белгісіз қаншама қала, қоныс, қарауыл төбе, қорғандар, обалар, мазарлар, суландыру жүйелері және т.б. есепсіз ескерткіштерді тауып, өлшемін алып, планын сызып, көтерме материал теріп, координаттарын анықтап ғылымға өлшеусіз еңбек сіңірді. Мұны нағыз ерлік демей не деуге болады.

Марат Тұяқбаевтың ортағасырлық қалалары мен қоныстарының мәдениеті мен құрылымы, қорғаныс жүйелері жайлы терең зерттеулері Қазақстан археологиясына қосқан нағыз сүбелі еңбектер десек қателеспейміз. Мен ол кісінің профессионалдық біліктілігі мен көрегендігіне тәнтімін.

2013 жылдан бері «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығында керамикалық реставратор қызметін атқарып келемін. Осы уақыттан бері Марат ағаның әріптес, шәкірт ретінде қасында жүріп, бірге жұмыс істегенімді мақтан тұтамын. Тарихтың жілік майын шаққан, білімі мен сөз саптауы ұштаса ұйқасқан, ақыл парасаты кең, дархан көңілді ағамыз бүгінгі күні жетпіс жасқа толып отыр.

70 жас мерейтойыңыз құтты болсын! Ғылым жолындағы еңбегіңіз бен археология саласына қосқан үлесіңіз ұрпаққа үлгі. Деніңізге саулық, отбасыңызға амандық, еңбегіңізге толағай табыс тілейміз. Ғылымдағы жаңалықтарыңыз көбейе берсін!

ЖИЫРМА ЖЫЛДАН КЕЙІНГІ КЕЗДЕСУ

Мен өзімді болашақта ғылым жолында көремін деп ешқашан ойламаған едім. Мектеп қабырғасындағы ғылыми жоба мен үшін сол сәттегі қызығушылық қана болатын. Ал жетекші – білім беретін ересек адам, бағыт сілтейтін ұстаз ретінде қабылданды. 2004 жылы «Түркістан өңірінің топонимикасы» тақырыбындағы алғашқы ғылыми жұмысымды жазып, облыстық кезеңге дейін жеткенім – сол кезеңдегі жасөспірім үшін үлкен жетістік болғанымен, оның өмірлік таңдауыммен сабақтасатынын ол кезде сезінбедім.

Алайда тағдырдың өз логикасы бар екен. Арада дәл жиырма жыл өтті. 2024 жылы мен «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына, тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау бөліміне инспектор болып жұмысқа ауыстым. Сол сәтте бұл бөлімде археолог болып қызмет етіп жүрген адам — осыдан жиырма жыл бұрын менің алғашқы ғылыми жетекшім болған Марат Қымызұлы Тұяқбаев еді.

Мен оған бұл жайды айтқанымда, ол кісі жымысып қана күлді. Артық сөз де, пафос та болған жоқ. Бірақ сол бір жымыс – уақыттың, ұстаздық еңбектің және ғылымның үнсіз сабақтастығын аңғартқандай еді. 2004 жылғы оқушы мен 2024 жылғы музей қызметкерін жалғап тұрған көрінбейтін жіп сол сәтте айқын сезілді.

Марат ағай маған әрдайым ғалым болу – мамандық таңдаумен емес, ғылымға берілгендікпен өлшенетінін айтып отыратын. Оның түсінігінде ғылым – шыдам мен адалдықты, әділдік пен терең ойды талап ететін жол. Ғылыми мәтінмен жұмыс істеу барысында деректі салыстыру, түрлі көзқарастарды қатар қойып талдау, тұжырым жасау кезінде эмоциядан емес, дәлелден шығу – осының бәрін Марат ағай алдына ересек шәкірт болып барған маған сіңіруге тырысты.

Мен музейге келгелі бұл қағидалардың жай сөз емес, өмірлік ұстаным екенін анық аңғардым. Ғылыми еңбектермен жұмыс істеуде, археологиялық деректерді талдауда, тарихи мәселелерге баға беруде Марат ағайдың әрбір кеңесі кәсіби тазалыққа, ғылыми объективтілікке негізделді. Ол ғылымға жүрекпен берілмеген адам ешқашан толыққанды кәсіби тұлға болып қалыптаспайтынын сөз арасында ескертіп отыратын. Бұл ойлар менің зерттеуші ретіндегі көзқарасымның қалыптасуына тікелей әсер етті.

Бүгінде Түркістан қаласының көптеген оқушылары ғылыми жоба байқауларына қатысар алдында Марат ағайдың батасын алып, оның бағыт-бағдарын басшылыққа алады. Бұл – бір ұстаздың бірнеше буынға әсер еткенінің дәлелі. Ол жас зерттеушілерге ғылымды қол жетпес биік емес, еңбек пен ізденіс арқылы бағынатын жол ретінде көрсетіп келеді.

Жиырма жыл бұрын басталған қарапайым ғылыми жоба мені қайтадан сол ұстаздың қасына, сол музей әлеміне алып келді. Бұл мен үшін кездей соқтық емес, ұстаздық еңбектің уақытпен өлшенбейтін нәтижесі іспетті көрінеді. Марат Қымызұлы Тұяқбаев – мен үшін ғана емес, талай шәкірт үшін ғылымға жол ашқан, олардың тұлға болып қалыптасуына әсер еткен ұстаз.

Осы жиырма жылдық аралық маған бір ақиқатты көрсетті: шынайы ұстаз өз шәкіртін ғылымға зорламайды, бірақ оған ғылымға апарар жолды көрсетіп кетеді. Ал сол жолмен жүру – шәкірттің өз тағдырына айналады.

Марат ағайдың көп жылдық еңбегінің нәтижесінде Қазақстандағы тарихи-мәдени мұраны зерттеу, сақтау және насихаттау бағытында үлкен мектеп қалыптасып үлгерді. Ол тек археолог немесе музей қызметкері ғана емес, ғылыми зерттеулерге ынталы жас таланттарды тәрбиелеген ұстаз-феномен.

Бүгінде 75 жасқа толған Марат Қымызұлы Тұяқбаевтың мерейтойы – тек жеке мереке емес, ғылымға, тарихқа және мәдениетке адал қызмет еткен ғалымдардың үлгісі, шәкірттер үшін үлгі тұтар мысал.

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», г.Туркестан
(Казахстан)

Инспектор по охране исторических памятников

«ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ПОДХОДЫ И ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ»

Создание объективной картины прошлого сегодня становится одним из ключевых факторов, влияющих на формирование национального единства Республики Казахстан, становление государственности и укрепление суверенитета страны. Научное познание истории, в которой заключена судьба народа, напрямую способствует развитию самосознания, воспитанию в человеке и обществе в целом гражданственности и патриотизма.

В системе исторических наук важная роль принадлежит археологии — дисциплине, которая за последнее столетие произвела настоящий переворот в понимании прошлого. По образному выражению известного археолога Г. Чайлда, она расширила пространственный горизонт истории почти в той же степени, в какой телескоп расширил поле зрения астрономии. Она в сотни раз увеличила перспективу прошлого, подобно тому как микроскоп открыл для биологии жизнь мельчайших клеток. Наконец, археология внесла в содержание исторической науки такие же качественные изменения, какие открытие радиоактивности внесло в химию [1, с.24]. В современных условиях этот процесс продолжается благодаря интеграции археологии с новейшими цифровыми и инженерными технологиями.

Особую значимость археология приобретает для стран и народов, чья ранняя история не нашла полного отражения в письменных источниках. Это в полной мере относится к Казахстану, глубинные сведения о прошлом которого открывает именно археологическая наука. Потенциал её источников практически неисчерпаем. Казахстан — это поистине музей под открытым небом, где уникальные памятники сосредоточены в Приаралье и древней дельте Сырдарьи, на Мангышлаке, в Сарыарке, Жетысу, Мугоджарах и Прииртышье.

За десятилетия развития отечественной археологической школы ученым удалось воссоздать относительно целостную картину древней истории и культуры Казахстана.

Сегодня археология — это глубоко междисциплинарная область. Современные исследования проводятся на стыке наук, что позволяет достигать максимальной объективности. Впитывая новейшие достижения технического прогресса, археология открывает принципиально новые перспективы в изучении прошлого. На вооружении исследователей сегодня находятся методы магнито- и электроразведки, высокоточное дистанционное зондирование, геоинформационные системы (ГИС) и технологии трехмерного моделирования. Современные методы датирования стали более надежными, а использование искусственного интеллекта для анализа больших данных позволяет находить закономерности, которые ранее ускользали от взора ученых.

В мировой археологической науке существует множество различных направлений и школ, которые постоянно пополняют свой научный арсенал новейшими методами исследований. Их применение, вне всякого сомнения, позволяет получать огромный массив новых данных и обогащает источниковую базу.

Любое современное археологическое исследование, как правило, начинается с тщательного изучения данных дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) — спутниковых снимков и аэрофотосъемки с беспилотных летательных аппаратов (БПЛА). Развитие цифровой аппаратуры и программного обеспечения позволяет по-новому взглянуть на

аэрофотосъемку, применяя методы цифровой обработки изображений и компьютерного зрения для выявления скрытых деталей. Кроме того, автоматизированное соединение большого количества снимков в единую ортофотоплан при помощи программ фотограмметрии значительно ускоряет и автоматизирует рутинную часть полевых исследований.

Получение, обработка и анализ топографических данных приобрели в последние годы фундаментальное значение. Это стало возможным благодаря повсеместному внедрению электронных тахеометров, систем спутникового позиционирования (GNSS) и специализированного ПО. В современной археологии стандартом стала микротопография, при которой объект документируется с предельной детализацией. Оцифрованная информация, интегрированная в интерактивную среду, преобразуется в высокоточные трехмерные модели. Это не только выводит визуализацию на новый уровень, но и позволяет проводить глубокий анализ трансформации древних и современных ландшафтов [2, с.45].

Еще недавно космические снимки имели ограниченное применение в археологии из-за недостаточного пространственного разрешения. Однако ситуация в корне изменилась с развитием программ дистанционного зондирования нового поколения (таких как Sentinel, Maxar и WorldView). Современные спутниковые системы фиксируют земную поверхность в различных спектральных диапазонах, включая ближний и дальний инфракрасный, что позволяет выявлять объекты, скрытые под слоем почвы или густой растительностью. Сегодня космосъемка в сочетании с алгоритмами искусственного интеллекта является одной из основополагающих технологий в проектах по изучению древних агроирригационных систем, структуры кочевых поселений и урбанистических ландшафтов Великого Шелкового пути [3, с.112].

Все более востребованными в современной археологии становятся так называемые неинвазивные (безраскопные) методы документации. Разумеется, дистанционное зондирование из космоса или с воздуха не всегда способно зафиксировать мельчайшие конструктивные детали объектов, скрытых под слоем грунта. Для получения данных о подземных структурах без применения радикальных методов (раскопок или шурфовки), а также для точной локализации элементов памятника, в мировой практике успешно применяется широкий спектр геофизических методов исследования.

К ним относятся сейсмо- и акустические методы, фиксирующие прохождение звуковых волн через различные слои почвы. Огромное значение приобрел метод электроразведки (электротомографии), основанный на измерении удельного электрического сопротивления грунта: различия в его влажности и плотности позволяют четко локализовать фундаменты зданий, пустоты или остатки древних рвов.

Наряду с ними, в 2026 году стандартом исследований стали магнитометрия и георадарное сканирование (GPR). Эти технологии позволяют создавать детальные «рентгеновские снимки» земной толщи, обеспечивая высокую точность и скорость проведения работ, что особенно важно для сохранения целостности культурного слоя и планирования будущих раскопок.

Магниторазведка остается одним из самых эффективных методов поиска и локализации подземных структур. Она особенно успешна при выявлении объектов из обожженной глины (печей, керамики, кирпичных кладок), обладающих выраженной термоостаточной намагниченностью. Современные магнитометры позволяют фиксировать даже незначительные аномалии магнитного поля, что помогает обнаруживать скрытые рвы, фундаменты и очаги [4, с.89].

Использование металлодетекторов в современных научных проектах вышло на новый уровень: теперь это не просто поиск отдельных предметов, а систематическая фиксация распределения металлических артефактов с обязательной привязкой к спутниковым координатам (GNSS).

Методы фиксации радиоактивности и рассеивания нейтронов пока остаются инновационными и применяются реже. Основная сложность заключается в слабой

контрастности фонов (например, рва и его заполнения), что затрудняет интерпретацию данных. Тем не менее, развитие ядерно-физических методов анализа открывает новые горизонты в изучении состава материалов без изъятия проб.

Термография, спектральное картографирование растительного покрова и геохимический анализ почв (на содержание фосфатов, тяжелых металлов и микроэлементов) прочно вошли в арсенал археологов. Эти методики позволяют реконструировать экологическую обстановку прошлого и определять границы хозяйственных зон древних поселений, которые невидимы даже при самых тщательных раскопках [1, с.26].

Компьютерные технологии сегодня не просто ускоряют процессы обработки данных, но и открывают принципиально новые горизонты познания, трансформируя классические методологии исследований. В мировой науке за последнее десятилетие утвердилось направление, получившее название «виртуальная археология».

Методы создания виртуальной реальности – трехмерная реконструкция, фотограмметрия и иммерсивные технологии – позволяют сделать сложную научную информацию наглядной и интерактивной. Это открывает инновационные пути презентации результатов исследований. Моделирование в области виртуальной археологии дает возможность аккумулировать весь массив имеющихся знаний и переносить их в интерактивную среду. Такой подход позволяет не только визуализировать утраченные объекты, но и проводить научные эксперименты в цифровом пространстве, проверяя гипотезы об архитектуре и быте древних обществ [5, с.4].

Для сбора и обработки колоссальных массивов информации археология привлекла обширный инструментарий компьютерных программ и высокотехнологичного оборудования. В области проектирования и моделирования стандартом остается AutoCAD и его специализированные модули. В сфере пространственного анализа лидирующие позиции занимают современные геоинформационные системы, такие как ArcGIS Pro и QGIS, а также мощные системы управления базами данных (СУБД)7

Что касается технического оснащения, то к 2026 году безусловными лидерами стали высокоточные роботизированные тахеометры цифровые камеры сверхвысокого разрешения и GNSS-приемники с поддержкой технологии RTK, обеспечивающие сантиметровую точность позиционирования. Огромную роль играют беспилотные летательные аппараты (дроны), оснащенные лидарами и мультиспектральными сенсорами.

Перечисление всего программного обеспечения, адаптированного под нужды археологии — от алгоритмов искусственного интеллекта для распознавания артефактов до облачных платформ для совместной работы ученых — заняло бы не одну страницу. Это сформировало новое, стратегически важное направление в науке: высокоточную цифровую документацию и интеллектуальный анализ данных, которые позволяют сохранять наследие в деталях, недоступных для технологий прошлого. [6, с.15]

Значительных результатов археологическая наука достигла в области хронологии и применения естественнонаучных методов абсолютного и относительного датирования. Сегодня арсенал археометрии включает широкий спектр методов: радиоуглеродный (включая высокоточный AMS-метод), калий-аргоновый, уран-ториевый, термолюминесцентный, а также метод хлора-36. Важнейшую роль продолжают играть архео- и палеомагнетизм, дендрохронология, палинологический анализ (по пыльце растений) и археозоологические исследования.

Использование современных статистических моделей (в частности, байесовского анализа) позволяет корректировать устоявшиеся теории и выстраивать хронологические цепочки с беспрецедентной точностью. Это дает возможность находить фактам их истинное место в исторической канве и переосмысливать ключевые этапы развития древних культур.

В условиях 2026 года очевидна необходимость формирования в Казахстане специализированных научно-исследовательских групп технической направленности. Этот «технологический авангард» должен обеспечивать теоретическое освоение и практическое

внедрение новейшего ПО и прецизионного оборудования в отечественную археологическую практику. Интеграция усилий археологов, программистов и инженеров позволит казахстанской науке не только идти в ногу со временем, но и стать лидером в изучении культурного наследия Центральной Азии.

В области археологических изысканий признанными лидерами стали системы автоматизированного проектирования (САПР/CAD) и геоинформационные системы (ГИС). САПР широко используются специалистами для создания точных чертежей, архитектурных схем и графических реконструкций. В свою очередь, ГИС — это мощная технология, объединяющая картографические данные и глубокую аналитику. Она нашла успешное применение в самых разных сферах: от лесоводства и геологии до экономики и криминалистики.

Если ранее использование таких систем в казахстанской археологии носило фрагментарный характер и чаще инициировалось зарубежными миссиями, то к 2026 году ситуация коренным образом изменилась. Сегодня применение ГИС и методов цифровой фиксации становится стандартом отечественных исследований. Казахстанскими учеными уже реализован ряд масштабных проектов, направленных на интеграцию археологических данных в единое цифровое пространство.

Одним из наиболее значимых примеров является проект «Формирование ГИС-базы данных археологических памятников Казахстана». Этот ресурс позволяет не только систематизировать сведения о культурном наследии страны, но и обеспечивает мониторинг сохранности памятников в режиме реального времени, что имеет критическое значение для защиты суверенитета и исторической памяти народа.

Археологи всё чаще обращаются к точным и естественным наукам, привлекая к сотрудничеству геологов, химиков, почвоведов, палинологов и геоморфологов. Такой комплексный подход открывает принципиально новые горизонты исследований. Однако интеграция этих дисциплин требует постоянной модернизации технической базы и внедрения альтернативных высокотехнологичных разработок.

Стоит признать, что потенциал геофизических методов дистанционного исследования в отечественной практике еще не раскрыт в полной мере. Долгое время они находились на стадии апробации, и их результаты не всегда соответствовали ожиданиям из-за сложности интерпретации данных в специфических ландшафтных условиях Казахстана. В то же время международный опыт показывает, что регулярное совершенствование алгоритмов обработки сигналов и использование сверхчувствительных датчиков позволяют достигать максимальной точности.

В 2026 году стратегической задачей для казахстанской археологии является не просто закупка оборудования, а формирование собственной сильной школы технических специалистов, способных адаптировать передовые мировые методики под уникальные задачи изучения памятников Великой степи.

Подводя итог, можно с уверенностью сказать, что археология XXI века окончательно трансформировалась из классической описательной дисциплины в высокотехнологичную область знаний. Современный инструментарий — от спутникового мониторинга и нейросетевого анализа данных до молекулярно-генетических исследований — позволяет нам заглянуть в прошлое с точностью, которая казалась фантастикой еще десятилетие назад.

Для Республики Казахстан этот процесс имеет не только научное, но и глубокое государственное значение. Цифровизация археологического наследия, создание ГИС-систем и внедрение неинвазивных методов исследования — это прямой путь к сохранению исторического кода нации. В 2026 году перед отечественной наукой стоит амбициозная задача: окончательно преодолеть технологический разрыв и сформировать собственную высококвалифицированную школу цифровой археологии.

Интеграция передовых технологий в изучение древней истории Казахстана — это залог того, что наше культурное наследие будет не просто сохранено в виде музейных экспонатов, но и станет живым, понятным и доступным фундаментом для будущих

поколений. Объективное познание прошлого, подкрепленное неоспоримыми данными точных наук, служит надежной опорой для укрепления суверенитета и развития национального самосознания в глобальном мире

На вооружении современных казахстанских археологов должен находиться весь спектр новейших достижений прогресса: от продвинутого программного обеспечения и прецизионных технических средств до данных спутникового мониторинга сверхвысокого разрешения. Интеграция методов точных наук — установление абсолютного возраста, неинвазивное сканирование подземных структур, микрохимический анализ древних строительных растворов и артефактов — должна стать не исключением, а повседневным стандартом полевой работы.

Некоторое отставание отечественной археологии в области высокотехнологичных методов исследования — явление надеюсь временное. Открытое признание этой проблемы является необходимым условием для её скорейшего решения. Сегодня, в 2026 году, формирование инновационной инфраструктуры и подготовка кадров нового поколения позволяют с уверенностью утверждать: казахстанская археологическая школа вступает в эпоху «цифрового прорыва», который обеспечит объективность исторического знания и достойное место культурного наследия Великой степи в мировом научном пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чайлд Г. У истоков цивилизации. пер. с англ. М. Б. Свиридовой-Граковой. — М.: Издательство иностранной литературы, 1952. — С. 24–26.
2. Коробов Д.С. Система управления базами данных и ГИС в полевых археологических исследованиях // Археология и геоинформатика. — М. : ИА РАН, 2015. — Вып. 7. — С. 45–48.
3. Lasaponara R. Satellite Remote Sensing A New Tool for Archaeology. — Springer, 2024. — P. 112–115.
4. Бондаренко И. В. Геофизические методы в археологии: учебное пособие — Алматы : КазНУ им. Аль-Фараби, 2021. — С. 89–92.
5. The London Charter for the Computer-based Visualisation of Cultural Heritage. — Draft 2.1. — 2009. — P. 4–7.
6. Ахметов Б. К. Цифровизация культурного наследия Казахстана: ГИС-технологии и базы данных // Вестник археологии Казахстана. — 2025. — № 2 (18). — С. 15–20.

МАЗМУНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

Таймагамбетов Ж.К., Йовита Р., Намен А.	
Пещеры хребта каратау – свидетели древней истории казахстана	3
Артықбаев Ж.О.	
Қазақтың дәстүрлі қала мәдениеті және қазіргі урбанизация мәселелері.....	11
Кожа М.Б., Сандыбаева А.Д.	
Сакральная гора казыкурт.....	19
Зиливинская Э.Д.	
Сооружения для торговли на востоке и в золотой орде.....	26
Рахимов К.А.	
Металлургия бронзового века на памятниках сапаллитепы и джаркутана.....	34
Мурсакулиев М., Алиева С.	
Древнетюркская культура в контексте алачыгов и путей кочевий в Джейранчёле.....	39
Анарбаев А. Ш.	
Узгенский музей-заповедник.....	47
Талеев Д.Ә.	
Тюркский каганат и формирование ультурно-экономического пространства центральной азии в VI–VII веках	57
Тастанбеков М.М., Сандыбаева А.Д. Мұратұлы А.	
Түркістан өңіріндегі алғашқы археологиялық зерттеулер (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы)	62
Құлбоев Н.С.	
Комплексный пространственно-статистический анализ археологических памятников, выявленных в хребте молгузар.....	69
Пиргулиева Г.Ф.	
Крепостные стены, крепости и город Шабран на западных берегах Каспийского моря: историческое наследие Великого шёлкового пути.....	75
Құрбанәлі Ж., Айтқұлова. Ә.Ә.	
Үйсін мәдениетінің тарихи сабақтастығы	82
Шаметов С.Т.	
Археолог т.ғ.к. М.Қ.Тұяқбаевтың еңбектеріндегі жер – су атаулары және олардың этимологиялық зерттелуі	88

ҚАЗІРГІ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ

Касенов М.С.	
Қорғанша қаласындағы зерттеулер	99
Айтқұл Х.А., Төлемісова. Д.Қ.	
Археологические памятники среднего течения р. Шарын	107
Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Сиздиков Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Арынов Қ.С., Малдыбекова Л.Ж., Серікбай Ә.С	
Ортағасырлық сығанақ қаласындағы кесенелер: қалыптасуы, даму кезеңдері және тарихи-мәдени маңызы.....	120
Жолдасов Т.М.	
Ораңғай ақша көмбесі хvі ғ. ясының ақша шекімесі жайында.....	130
Шартаков К., Стамкулова Г.А.	
Оңтүстік қазақстан археологиясының патриархы.....	135
Тұяқбаев М.Қ.	
Ясы-күлтөбенің мәдени қабаттарына қатысты соңғы деректер.	143

Тұяқбаев М.Қ., Амантуров М.Қ., Тәжібаев Н.А. Әзірет сұлтан кесенесінің аумағында, көне қаланың жер асты жолын іздеу мақсатында жүргізілген археологиялық зерттеу ұмыстарының нәтижелері. 2019ж.....	147
Тұяқбаев М.Қ., Тәжібаев Н.Ә. Түркістандағы «мүричә» моншасы.....	155
Әлайдар Ә., Нұрғали А. С. Қазақстан археологиясында дін археологиясы бағытын қалыптастырудың өзектілігі: Сыр өңірі материалдары негізінде	159
Файзулла Г.Ф. Орта ғасырдағы қала мәдениеті және жазба әдебиеттегі «қала» концептісі.....	165
Искакова М. Роль археологии в истории города туркестан	168

ОТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Динашева Л.С. XIX ғасырдың екінші жартысындағы түркістан қаласының әлеуметтік құрылымы: дәстүрлі махалла жүйесі мен ресми кварталдық бөлініс	170
Оңалбайқызы.Р Орта азиядағы орта ғасырлық қала мәдениетінің көрінісі.....	177
Примкулова Г.Ж., Сандыбаева А.Д. Мавзолей рабия султан бегим.....	184
Досмурзинов Р.К. Параллели и универсалии в материальной культуре саков приаралья и саков северо-ападного китая	188
Ақсенбай Ж.А. Каспий-арал аймағының сауда қатынас жолдары.....	191
Айнабеков.Е. Түркі қағанатының пайда болуы және бумын қаған.....	200
Төлеген М.С. Соғыс жылдарындағы ақжайық ауданындағы мобилизациялық саясат: әскери, еңбек және экономикалық шаралар.....	207
Дюсенбаева М. Н. Жаңақорған өңіріндегі мешіт-медреселердің тарихы. ХҮІІІ-ХІХ ғғ	211
МИРЗАБЕКОВА А.У. Сақ дәуірінің ескерткіші - алтын адам	214
Тұяқбаев М.Қ., Дулатова. Н.С. Орыс тіліне енген көне түркі сөздері (түркизмдер)	219
Жүзбаева Р.С. XVIII-XX ғғ. Түркістан тарихын зерттеген неміс ғалымдары.....	223
Турсынбаева.М.У. Қазақстандағы орта ғасырлық қалалар: шетелдік дереккөздер.	230
Асетова.К.А., Ералиева.С.А. Сирек қолжазбалар арқылы Түркі өркениетінің жазба дәстүрін зерттеу: Қожа Ахмет Ясауи музей қорындағы деректер.	234
Сәбденова М.Б. Ұлы жібек жолы және отыар: өркениеттер тоғысындағы қала	245
Қалабаева А.Т. Ұлы жібек жолының ізімен: тараздың мәдени қазынасы	249

МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Бейсегулова А., Жайлыбай Д.	
Қызылқұм қазақтарының тіршілік қамыжүйесі: этнографиялық аспектілер (далалық зерттеулер негізінде).....	255
Абдурахитов Е.С.	
XXI ғасыр музейі – дәстүр мен инновация үндестігі.....	261
Нәлібаев Б.Б.	
Отырар музей қорындағы ағаш бұйымдардың ою-өрнек түрлері.....	265
Таңатаров.Н.А.	
Мәдени туризм және музей интеграциясы.....	270
Сандыбаева.А.Г.	
Түркістан өңіріндегі қазақ ұлттық киімдерінің символикасы және мәдени сабақтастығы	274
Данияров Б.Т.	
Қазақтардағы қол өнер бұйымы - қол диірмен тасы	279
Т.Оразов	
Музей қызметі арқылы тарихи-мәдени мұраны насихаттау жолдары	282
Жалишева И.Қ.	
Қазақтың дәстүрлі әшекей бұйымдарындағы ою-өрнектердің символдық мәні	287
Таубек А.Т.	
Отырар жәдігерлері: қолданбалы өнер мен сәулет қаптамалары	290
Байболов Б.Қ., Уркинбаева А.Ж.	
Музей қорында сақталған босаға мен маңдайшаны зерттеудегі кейбір мәселелер	294
Жүнісбаев Ұ., Мамырәлі Н.	
Қылуат – сопылық дәстүрдегі рухани тәрбие негізі	301
Абдуллаева А.Т.	
XVIII ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы түркістан қаласындағы дәстүрлі қолөнер мен сауда қатынастарының трансформациясы	306
Сазанова Д.Б.	
Қожа Ахмет Ясауи кесенесі: дәстүрлі зиярат мәдениетінің қазіргі туризм жүйесіндегі орны.....	313

ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дулат М.А.	
Ұлттың ұмыт қалған қазынасын тірілткен тұлға: Өзбекәлі Жәнібеков	321
Парпиев Н.Б.	
Ахмед Ясауидің әдеби тұлғалық болмысы	325
Алтаев Ә. Құрбан Б.	
М.Қ.Тұяқбаевтың «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музейіне қосқан үлесі.....	331
Тұрсынов А.Х.	
Марат Тұяқбаевтың зерттеулеріндегі тарихи нысандардың туристік әлеуеті	336

ЕСТЕЛІКТЕР

Жұмашев А.	
Археология тәңірі.....	343
Усеров.Т.О.	
М.Қ.Тұяқбаевтың түркістан өңірінің тарихы мен археологиясына қосқан үлесі	348
Тәжібаев Н.Ә	
Ұстаз жайлы бірер сөз.....	358
Тұрсынов А.Х.	
Жиырма жылдан кейінгі кездесу	359

Салходжаев С.С.

«Цифровая трансформация археологии казахстана: междисциплинарные подходы и высокотехнологичные методы исследования» 361

Ғылыми басылым

**«СЫРДАРІЯ ӨНІРІНІН АРХЕОЛОГІЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН
НӘТІЖЕЛЕРІ»**

**Тарих ғылымының кандидаты, археолог Марат Тұяқбаевтың
70-жылдық мерейтойына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Түркістан, 27 наурыз 2026 ж.

*Жауапты редактор
Дукенбаев Нұрлан Мұсағалиұлы*

*Мәтінді терген
Амантуров Маралбек Қасымбекұлы*

*Дизайнер
Амантуров Маралбек Қасымбекұлы*

ISBN 978-601-12-7404-3

